17

I 17 (one)

श्रीः

॥ शिवाभ्यां नमः ॥

इयं किल

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यविश्वेश्वरसरस्वतीपूज्यपादशिष्य-
अद्वैतविद्याप्रतिष्ठापकनिरस्तविविधद्वैतवादिवितण्डसर्वज्ञ-
शिरोमणिश्रीमधुसूदनसरस्वतीकृतिः

॥ अद्वैतसिद्धिः ॥

मुमुक्षूणां निखिलानर्थनिवृत्तिपूर्वकपरमानन्दाविर्भावलक्षणपरमपुरुषार्थानन्य-
साधनाद्वैतनिश्चयाय अद्वैतविद्वेषिणामुन्मूलनाय च विरचिता
श्रीमच्चम्पकारण्यवास्तव्यश्रीमहामहोपाध्यायबिरुदाङ्कित-
श्रीराजुशास्त्र्यपरनामकश्रीमत्त्यागराजमखिराज-
चरणांबुजसेवासमासादितब्रह्मविद्यावैशद्येन
श्रीगोष्ठीपुराभिजनेन

हरिहरशास्त्रिणा

संशोधिता च

कोनेरिराजपुरग्रामवास्तव्यसहृदयसमुदायदास

वि· साम्बशिवार्येण

कुम्भघोणस्थस्वकीय
श्रीविद्यामुद्राक्षरशालायाम्
मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा प्राकाश्यं प्रापिता
समुल्लसतितराम् ।

-:(*):-

मूल्यं सार्धं रूप्यचतुष्टयम् (प्रेषणव्ययः कलाचतुष्टयं च) 4-

December 1893.

Price—4½ Rs. *Postage As. 4.*

श्री

विद्याशङ्करो
विजयते

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीण यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकल निगमागमसारहृदयसाङ्ख्यत्रयप्रतिपादकवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यऋश्यशृङ्गपुरवराधीश्वरतुङ्गभद्रातीरवासश्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधकश्रीमन्नृसिंहभारतीस्वामिगुरुकरकमलसञ्जातशृङ्गेरीश्रीसच्चिदानन्दशिवाभिनवनृसिंहभारतीस्वामिभिः ॥

अत्यन्तप्रियशिष्यकुम्भघोणनगरवासिश्रीविद्यानिलयमुद्राक्षरशालाम्यानेजरइत्युपपदधारिसाम्बशिवशास्त्रिविषये श्रीनारायणस्मरणपूर्वकविरचिताशिषस्समुल्लसन्तुतराम् आसेतुहिमाचलप्रसिद्धात्रभवच्छ्रीमच्छङ्करभगवत्पादपूज्यपीठविषायिणी भक्तिरनवधिकश्रेयोनिदानमिति सर्वजनविदितमेतत्साम्प्रतम् ॥ इह खलु कुपितफणिफणामण्डलच्छायसच्छायेषु स्रक्चन्दनादिषु विषयेषु मोमुह्यमानतया जन्मजरानिधनाद्युपप्लवबहुले संसारचक्रे बंभ्रम्यमाणान् सकलानपि जनानुपलभ्य तदनुजिघृक्षया श्रीमच्छङ्करदेशिकचरणैर्येयमद्वैतविद्या ब्रह्मसूत्रभाष्यादिमुखेन प्रतिष्ठापिता शिष्यप्रशिष्यादिमुखेन। सर्वतः प्रचारिता च तदनु कालवशात् जरीजृम्भमाणैर्ज्ञान्तध्वान्ताद्यनेकमतप्रभेदैरसम्भावनाविपरीतभावनादिदोषकलुषिततया विरलप्रचारा समभवदिति हेतोरसम्भावनादिदोषविधूननाय श्रीमद्विद्यारण्यमधुसूदनसरस्वतीब्रह्मानन्दसरस्वत्यादिभिर्विरचितैरनेकैः प्रबन्धैः सर्वतोव्याप्तैवासीत् सेयमिदानीं प्रबन्धानां बाहुल्येन लिखितुं लेखयितुं च अशक्यतया कथञ्चिल्लेखनेऽपि लेखकप्रमादजनिताशुद्धिसंक्रान्तिबहुलतया च शोधितानामपि तेषां सर्वत्र दौर्लभ्येन च विरलप्रचारा वरीवर्तीत्यस्यां दशायामद्वैतमहानिबन्धमालात्मिका विद्वद्भिस्सम्परिशोध्य मुद्रापयितुमारब्धा एषा अद्वैतमञ्जरी शिरसि निदधाना श्रीमच्छङ्करदेशिकचरणानामाज्ञामाकलयन्ती अद्वैतविद्यायास्स्वात्मनश्च सर्वत्र सुप्रचारं सफलयन्ती च प्रबन्धकर्तां मुद्रापयितुश्च प्रयासं अशेषानपि लोकानुपकुर्यादिति श्रीमच्छारदाचन्द्रमौलीश्वरादिदेवताः प्रार्थयामहे. वि० आश्विनशुक्लअष्टम्यां सौम्यवासरे कडत्तूर्ग्रामे.

॥ श्रीः ॥

भू मि का

—:(*):—

आर्यमिश्राः!!

विज्ञातमेव खलु भवतां अतीतानेकभवपरम्परासमार्जितसुकृतसम्पदावार्जितभगवदनुग्रहासादितसत्त्वोत्कर्षाधीनाविवेकवैराग्यादिसाधनसम्पन्नैः प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तः करणवृत्तिप्रतिफलितस्वरूपानन्दरूपविषयानन्दमपि क्षणिकत्वेनानुमन्यमानैः श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासनिर्धूतनिखिलप्रातिबन्धकानुबन्धैः पुरुषधौरेयैरेव प्राप्यमाणं वस्तुसच्चैतन्यमात्रत्वाविरोधिबद्धपुरुषाविद्याकल्पितनिरवग्रहैश्वर्यतदनुगुणगुणकलापविशिष्टनिरतिशयानन्दस्फुरणसमृद्धनिस्सन्धिबन्धपरमेश्वरभावापन्नं मात्रयापि दुःखदविष्ठं परमपुरुषार्थकाष्ठापन्नं नित्यनिरतिशयापरिच्छिन्नसुखमात्रस्वरूपमद्वितीयाखण्डचिन्मात्रप्रत्यगभिन्ननिर्विशेषात्मतत्त्वमजानन्तः इतरेतरभेदाग्रहेण आत्मानात्मनोरन्योन्यधर्म्यध्यासपुरस्सरमनात्मधर्मान् कर्तृत्वभोक्तृत्वादीन् आत्मनि आत्मधर्मांश्च चैतन्यादीननात्मनि चाध्यस्य नानाविधकुतर्काकुलचेतसः जननमरणप्रवाहपरम्परारूपे अनादिसंसारकूपे बम्भ्रम्यमाणाः मोमुह्यन्त एव प्रायेण जीवराशयइत्यतस्तानुद्दिधीषुर्भगवान् परमकारुणिकः परमेश्वरः 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानाय धर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यह'मिति प्रतिज्ञातार्थपरिपालनाय 'चतुर्भिस्सह शिष्यैस्तु शङ्करोऽवतरिष्यति ।' इति सौरपुराणवचनानुसारेण बहोःकालात्पूर्वमेवास्मिन् कलियुगे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादरूपेण गृहीतलीलामानुषविग्रहः अवतीर्य केरले कालटिग्रामे शिवगुरोरार्याम्बायामधीत्य चाद्य एव वयसि अखिलमप्यागमं अभ्यस्य च सर्वशास्त्राणि आश्रित्य चाद्याश्रमादेव पश्चिममाश्रमम् अनादृत्य च शारीरं प्रयासं भटित्वा चावनिमण्डलं अनुष्ठाप्य चाश्रमधर्मान् अनुबोध्य चाखिलागमतात्पर्यविषयमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मभूतमखण्डपरिपूर्णसत्यज्ञानानन्दामलाद्वितीयस्वप्रकाशनिर्विशेषब्रह्मस्वरूपमेव परमार्थतत्त्वम्, आरचय्य च भगवद्वेदव्यासप्रणीतानेकन्यायोपबृंहितचतुरध्याय्यात्मकोत्तरमीमांसाभाष्यादिप्रबन्धजातम्, अवमत्य च नास्तिकादिदुर्मताभिमानिनः कुदृष्टीन्, अवस्थाप्य च वैदिकमद्वैतं मतमप्र-

तिबन्धम्, अध्याप्यचात्मीयमनुमतं भाष्यमन्तेवासिनः, अभिषिच्य चाद्वैतमतपरिपालनाधिपत्ये सच्छिष्यान्, आसाद्य चातुलां कीर्तिम्, आससाद च पुनरैश्वरं धामेति। अनन्तरं च तेषामेव मतमवलम्बमानाः विवरणकाराचार्यवाचस्पतिमिश्रादिश्रीमदप्पयदीक्षितवर्यपर्यन्ताः प्राञ्च आचार्याः अनवरतपरिचीयमानभाष्यार्थतत्त्वाः विवरणवाचस्पत्यपरिमलन्यायरक्षामण्यादिप्रबन्धजातैरुन्मूलितकुमतिकुतर्कमद्वैतमेव प्रत्यतिष्ठिपन्नित्यत्र नास्ति विशयः। अनन्तरं चार्वाचीनैः कैश्चिद्ध्वान्तजान्तमतप्रविष्टैरनिवार्याद्वैतद्वेषगाढानलकलितहृदयैः स्वमनीषापरिकल्पितयुक्तिवाक्याभासविस्तृतैः न्यायामृतादिग्रन्थैराकुलीकृतमिव भवत्यद्वैतमतमित्यालोच्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः अतिलोकोत्तरसत्तर्कोपेतप्रबन्धनिर्माणचातुरीधुरीणाः सर्वज्ञशिरोमणयः श्रीमधुसूदनसरस्वतीब्रह्मानन्दयतीन्द्रवराः निखिलानपि लोकाननुजिघृक्षवः द्वैतवादिपरिकल्पितकुयुक्तितूलवातूलान् निखिलानर्थव्रातनिदानभूतानाद्यविद्योन्मूलनानन्यसाधनाद्वितीयब्रह्मनिश्चयप्रत्यर्थिभूतासम्भावनादिदोषशङ्कापङ्कक्षालनस्वर्धुनीनिर्झरायमाणवाग्झरीगुम्भितान् अद्वैतसिद्धिब्रह्मानन्दीयादीन् प्रबन्धान् व्यरचयन्। यद्यप्यस्मिन्महति महीमण्डले श्रीमच्छङ्करभगवत्पादीयमतानुबन्धिप्रौढब्रह्मानन्दीयादिप्रबन्धपरिशीलनार्हमतयो विरलाः पण्डिताः, तथापि क्वचित् क्वचित् इहजन्मनि जन्मान्तरे वा सन्ततसन्तन्यमानसत्कर्मसन्ताननितान्तनिर्मलान्तःकरणाः आत्मतत्त्वं विविदिषन्त्येव। तेषां चाकलय्य ग्रन्थदौर्लभ्यं विषीदतां मुमुक्षूणामत्यन्तोपकाराय महात्मभिर्महता प्रयासेन विनिर्मितानामद्वैतप्रबन्धानां प्रचारणेनात्मीयं मानुषं जन्म चरितार्थयितुमध्यात्मविद्याविचारपरमानसानामनुग्रहपात्रतां चात्मानमुपनेतुमद्वैतमञ्जर्यभिधालंकृताद्वैतमतानुबन्धिप्रबन्धजातमुद्रणकार्ये महति प्रावर्तिष्ट सहृदयदासस्साम्बशिवार्यः। मुद्रणाय च सम्पादितेषु कोशेषु चम्पकारण्यवास्तव्यश्रीमन्महामहोपाध्यायबिरुदाङ्कितपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्राजुशास्त्र्यपरनामकश्रीमत्त्यागराजमखिराजानुग्रहलब्धमेकं कोशं —श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयंप्रकाशयतीन्द्रपरिपालितारयपुराख्यग्रामस्थाद्वैतकोशशालायास्समानीतं द्वितीयं कोशं वटारण्यक्षेत्रस्थपुस्तकशालायास्समानीतं तृतीयं च एडयात्तुमङ्गलग्रामाभिजनचतुस्तन्त्रपारावारपारीणश्रीमदप्पुशास्त्रिणां कोशं अविच्छिन्नसत्सम्प्रदायसिद्धसमग्रपाठं प्रमाणीकृत्य सम्यक् परिशोध्य कुम्भघोणक्षेत्रस्थश्रीविद्यामुद्राक्षरशालायां मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा सञ्चारितां

नन्दनशरत्तुलामासमारभ्य प्रतिमासं प्रचार्यमाणगुच्छशोभितामद्वैतमञ्जरीं प्रथममलंकुर्वाणा श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचिता अद्वैतसिद्धिः तद्व्याख्या ब्रह्मानन्दसरस्वतीविरचिता लघुचन्द्रिका च श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितदशश्लोकीव्याख्या सिद्धान्तबिन्दुश्च ब्रह्मानन्दयतीन्द्रविरचितरत्नावल्याख्यटीकासहितः सम्पूर्णा विजयन्तेतराम् । तदहमर्थये साञ्जलिबन्धनमस्मन्मताभिमानिनः समर्पयत सादरां कारुण्यदृष्टिं सफलयत अनवरताद्वैतग्रन्थविचारेण मुद्रणप्रयासम् । अनुभवत च निश्शङ्कमद्वैतसाम्राज्यसर्वस्वम् । अनुगृह्णीत च तथा, यथेयमद्वैतमञ्जरी प्राचीनास्माकग्रन्थगुच्छगुम्भिता इतःपरमप्यविच्छिन्नगुच्छप्रसरा समाह्लादयन्ती अध्यात्मविद्याविचारकुतूहलिनां मनांसि आसादयन्ती च सज्जनप्रेमभाजनतां चिरं जेजीयेतेति । सहन्तां च विद्वन्मणयः अनवधानप्रयुक्तां क्वाचित्कीमक्षरच्युतिम् । प्रसीदन्तु चानेन श्रीमच्छङ्करभगवत्पादचरणा इत्यशेषमतिरमणीयम् ॥

अद्वैतामृतमञ्जरीशकरुणापूरेण संवर्धिता
विद्वन्मानसचञ्चरीकनिवहैरास्वाद्यमाना भृशम् ।
श्रीविद्याकबरीभरेषु सततं भूषायमाणा चिरं
श्रीमत्साम्बशिवार्यसत्तरुशिखालम्बा विजेजीयताम् ॥

इति गोष्ठीपुराभिजनः

हरिहरशास्त्री.

॥ शिवाभ्यान्नमः ॥

चम्पकारण्यवास्तव्यश्रीमहामहोपाध्यायबिरुदाङ्कित-
श्रीराजुशास्त्र्यपरनामकश्रीमत्त्यागराज-
मखिराजकृताश्श्लोकाः ।

विख्याता ब्रह्मविद्या जयति भुवि नृणां दुःखमुन्मूलयन्ती
तत्सिद्ध्यर्थाः प्रबन्धा अपि खलु भगवत्पादमिश्रादिक्लृप्ताः ।
तत्रोक्तान् सम्यगर्थान् कुमतिकलुषितान्निर्मलीकृत्य याभ्या-
मासीत्तस्याः प्रतिष्ठा प्रचरणसुकृतात् किं तयोरस्ति पुण्यम् ॥ १ ॥

सिद्धिश्च चन्द्रिका चेत्याभ्यां विदुषामुदेति सुखभूमा ।
मधुसूदनसद्ब्रह्मानन्दयतीन्द्रोपरचिताभ्याम् ॥ २ ॥

तत्तत्कोशविलेखनादियतनैस्तेषां हि सञ्चारणा
शक्या नेति तदर्थमुद्रणपथान्नैवास्ति पथ्यन्तरम् ।
इत्यालोच्य तदर्थमर्थनिवहं सम्पाद्य यन्त्रादिकं
निर्मेयं यदि तद्विलम्ब इति यस्स्वार्थं तु मेने तृणम् ॥ ३ ॥

सम्प्राप्तद्रढिमन्यहो कलियुगेऽप्यस्मिन् नृणां मुक्तये
यत्तस्सत्तमपूर्वदेशिकवरानेषोऽतिशेते जनः ।
कारुण्यादिति तस्य पुण्यमधिकं गण्यं न पुण्यान्तरै-
स्सर्वज्ञः परमेश एव मुदितो दातुं क्षमस्तत्फलम् ॥४॥

अद्वैतग्रन्थदुग्धाम्बुधिमथनसमुद्भूतपीयूषधारा-
साराकारा विपश्चिद्वरहृदयसमुल्लासिनी मञ्जरीयम् ।
आलोक्यैनां स्तुवानः कलयति सशिरःकम्पमाशीर्वचांसि
श्रीमच्चाम्पेयवन्याहृतनिजवसतिः त्यागराजाध्वरीन्द्रः ॥५॥

यदुपक्रममेषाभून्निर्मलाद्वैतमञ्जरी ।
तस्य श्रेयांसि भूयांसि सन्तु साम्बशिवप्रभोः ॥६॥

श्रीमच्छाब्दिकतार्किकवेदान्तरहस्ययुक्तिनिष्णातैः ।
हरिहरसुधीभिरेषा दोषास्पृष्टा सुशोधिता जयति ॥७॥

॥ शुभमस्तु ॥

अद्वैतसिद्धौ प्रथमपरिच्छेदे

प्रतिपाद्यविषयाः पुटसंख्या

——:(*):——:(*):——:(*):——

प्रतिपाद्यविषयाः पुटसंख्या

द्वितीयपरिच्छेदे

तृतीयपरिच्छेदे

चतुर्थपरिच्छेदे

श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

अद्वैतसिद्धिः ।

मायाकल्पितमातृतामुखमृषाद्वैतप्रपञ्चाश्रयः
सत्यज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिखोत्थाखण्डधीगोचरः ।
मिथ्याबन्धविधूननेन परमानन्दैकतानात्मकं
मोक्षं प्राप्त इव स्वयं विजयते विष्णुर्विकल्पोज्झितः ॥

श्रीरामविश्वेश्वरमाधवानामैक्येन साक्षात्कृतमाधवानाम् ।
स्पर्शेन निर्धूततमोरजोभ्यः पादोत्थितेभ्योऽस्तु नमो रजोभ्यः ॥

[illegible]हुभिर्विहिता बुधैः परार्थं विजयन्तेऽमितविस्तृता निबन्धाः ।
मम तु श्रम एष नूनमात्मम्भरितां भावयितुं भविष्यतीह ॥

श्रद्धाधनेन मुनिना **मधुसूदनेन** संगृह्य शास्त्रनिचयं रचितातियत्नात् ।
बोधाय वादिविजयाय च सत्वराणामद्वैतसिद्धिरियमस्तु मुदे बुधानाम् ॥

तत्राद्वैतसिद्धेर्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वात् द्वैतमिथ्यात्वमेव प्रथममुपपादनीयम् । उपपादनं च स्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणाभ्यां भवतीति तदुभयं वादजल्पवितण्डानामन्यतमां कथामाश्रित्य सम्पादनीयम्। तत्र विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य विचाराङ्गत्वान्मध्यस्थेन आदौ विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीया । यद्यपि विप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य न पक्षतासंपादकतयोपयोगः । सिसाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावरूपायास्तस्यास्संशयाघटितत्वात् । अन्यथा श्रुत्यात्मनिश्चयवतोऽनुमित्सया तदनुमानं न स्यात् । वाद्यादीनां निश्चयवत्त्वेन संशयासम्भवादाहार्यसंशयस्यातिप्रसञ्जकत्वाच्च। नापि विप्रतिपत्तेः स्वरूपत एव पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहफलकतयोपयोगः । 'त्वयेदं साधनीय''मनेनेदं दूषणीय' मित्यादिमध्यस्थवाक्यादेव तल्लाभेन विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यात्। तथापि विप्रतिवत्तिजन्यसंशयस्यानुमित्यनङ्गत्वेऽपि व्युदसनीयतया विचाराङ्गत्वमस्त्येव । तादृशसंशयं प्रति विप्रतिपत्तेः क्वचिन्निश्चयादिप्रतिबन्धादजनकत्वेऽपि स्वरूपयोग्यत्वात् । वाद्यादीनां च निश्चयवत्त्वे नियमाभावात् । निश्चितौ हि वादं कुरुत इत्याभिमानिकनिश्चयाभिप्रायं परपक्षमालम्ब्याप्यहङ्कारिणो विपरीतनिश्चयव-

१, 'परिग्राहकतये'ति, ग- पाठः ।

तो जल्पादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्मात् समयबन्धादिवत् स्वकर्तव्यनिर्वाहाय मध्यस्थेन विप्रतिपत्तिः प्रदर्शनीयैव ॥ तत्र मिथ्यात्वे विप्रतिपत्तिः ब्रह्मप्रमातिरिक्ताबाध्यत्वे सति सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं चिद्भिन्नं प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगि, न वा पारमार्थिकत्वाकारेणोक्तनिषेधप्रतियोगि न वेति। अत्र च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् पक्षैकदेशे साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनतेति मते शुक्तिरूप्ये सिद्धसाधनवारणाय ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वं पक्षविशेषणम्। यदि पुनः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धिरुद्देश्या तदैकदेशे साध्यसिद्धावपि सिद्धसाधनाभावात् तद्वारकं विशेषणमनुपादेयम् । इतरविशेषणद्वयं तु तुच्छे ब्रह्मणि च बाधवारणायादरणीयमेव।प्रत्येकं वा विप्रतिपत्तिः,वियन्मिथ्या न वा, पृथिवी मिथ्या न वेति।एवं वियदादेः प्रत्येकं पक्षत्वेऽपि न घटादौ सन्दिग्धानैकान्तिकता। पक्षसमत्वात् घटादेः। तथा हि पक्षे साध्यसन्देहस्यानुगुणत्वात् पक्षाभिन्न एव तस्य दूषणत्वं वाच्यम् । अत एव उक्तं 'साध्याभावनिश्चयवति हेतुसन्देहे एव सान्दिग्धानैकान्तिकते'ति। पक्षत्वं तु साध्यसन्देहवत्त्वं साध्यगोचरसाधकमानाभाववत्त्वं वा। एतच्च घटादिसाधारणम् । अतः तत्रापि सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं न दोषः । पक्षसमत्वोक्तिस्तु, प्रतिज्ञाविषयत्वाभावमात्रेण। न च तर्हि प्रतिज्ञाबिषयत्वमेव पक्षत्वम्। स्वार्थानुमाने तदभावात् । एवं विप्रतिपत्तौ प्राचां प्रयोगाः। विमतं मिथ्या, दृश्यत्वात्, जडत्वात्, परिच्छिन्नत्वात्, शुक्तिरूप्यवदिति ।नात्रावयवेष्वाग्रहः । अत्र स्वनियामकनियततया विप्रतिपत्त्या लघुतया पक्षतावच्छेदो न विरुद्धः । समयबन्धादिना व्यवधानात्तस्यानुमानकालासत्वेऽप्युपलक्षणतया पक्षतावच्छेदकत्वम् । यद्वा । विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकमेव पक्षतावच्छेदकम्। प्राचां प्रयोगेष्वपि विमतमिति पदं विप्रतिपत्तिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नाभिप्रायेणेत्यदोषः ।। ननु, किमिदं मिथ्यात्वं साध्यते । न तावत् 'मिथ्याशब्दोऽनिर्वचनीयतावचन' इति पञ्चपादिकावचनात् सदसदनधिकरणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वम् । तद्धि किं असत्त्वविशिष्टसत्त्वाभावः । उत सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपं धर्मद्वयम् । आहो स्वित् सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सति असत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टम् । नाद्यः । सत्त्वमात्राधारे जगत्यसत्त्व[1]विशिष्टसत्त्वानभ्युपगमात् विशिष्टाभावसाधने सिद्धसाधनात् । न द्वितीयः । सत्त्वासत्त्वयोरेकाभावे अपरसत्त्वावश्यकत्वेन[2] व्याघातात्,निर्द्धर्मकब्रह्मवत्सत्त्वासत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेन अमिथ्यात्वोपपत्त्या अर्थान्तराच्च, शुक्तिरू-

---

१. 'सत्त्वविशिष्टासत्त्वायोगा'दिति ख. पाठः । २. 'अपरस्यावश्यकत्वेन' इति ख. पाठः ।

प्ये अबाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेकस्य सत्त्वेन बाध्यत्वरूपासत्त्वस्य व्यतिरेकासिद्ध्या साध्यवैकल्याच्च । अत एव न तृतीयः । पूर्ववद्व्याघातात्, अर्थान्तरात्साध्यवैकल्याच्चेति चेत् । मैवम् । सत्त्वात्यन्ताभावासत्त्वात्यन्ताभावरूपधर्मद्वयविवक्षायां दोषाभावात् । न च व्याहतिः । सा हि सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपतया वा परस्परविरहव्यापकतया वा परस्परविरहव्याप्यतया वा । नाद्यः । तदनङ्गीकारात् । तथाह्यत्र त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वव्यतिरेको नासत्त्वम् । किं तु क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वानधिकरणत्वम् । तद्व्यतिरेकश्च साध्यत्वेन विवक्षितः । तथा च त्रिकालाबाध्यविलक्षणत्वे सति क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीयमानत्वरूपं साध्यं पर्यवसितम् । एवं च सति न शुक्तिरूप्ये साध्यवैकल्यमपि । बाध्यत्वरूपासत्त्वव्यतिरेकस्य साध्याप्रवेशात् । नापि व्याघातः । परस्परविरहरूपत्वाभावात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । सत्त्वाभाववति शुक्तिरूप्ये विवक्षितासत्त्वव्यतिरेकस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचारात् । नापि तृतीयः । तस्य व्याघाताप्रयोजकत्वात्, गोत्वाश्वत्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि तदभावयोरुष्ट्रादावेकत्र सहोपलम्भात् । यच्च निर्धर्मकस्य ब्रह्मणस्सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वत्प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वेनामिथ्यात्वोपपत्त्या अर्थान्तरमुक्तम् । तन्न । एकेनैव सर्वानुगतेन सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ ब्रह्मवत् प्रपञ्चस्य प्रत्येकं सत्स्वभावताकल्पने मानाभावात्, अनुगतव्यवहाराभावप्रसङ्गाच्च । सत्प्रतियोगिकासत्प्रतियोगिकभेदद्वयं वा साध्यम् । तथा चोभयात्मकत्वे ऽन्यतरात्मकत्वे वा तादृग्भेदासम्भवेन ताभ्यामर्थान्तरानवकाशः । न चासत्त्वव्यतिरेकांशस्यासद्भेदस्य च प्रपञ्चे सिद्धत्वेनांशतस्सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । 'गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नं समानाधिकृतत्वा'दिति भेदाभेदवादिप्रयोगे तार्किकाद्यङ्गीकृतस्य भिन्नत्वस्य सिद्धावपि उद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेः यथा न सिद्धसाधनं तथा प्रकृतेऽपि मिलितप्रतीतेरुद्देश्यत्वान्न सिद्धसाधनम् । यथा तत्त्वाभेदे घटः कुम्भ इति सामानाधिकरण्यप्रतीतेरदर्शनेन मिलितासिद्धिरुद्देश्या, तथा प्रकृतेऽपि सत्त्वरहिते तुच्छे दृश्यत्वादर्शनेन मिलितस्य तत्प्रयोजकतया मिलितसिद्धिरुद्देश्येति समानम् । अत एव सत्त्वात्यन्ताभाववत्त्वे सत्यसत्त्वात्यन्ताभावरूपं विशिष्टं साध्यमित्यपि साधु । न च मिलितस्य विशिष्टस्य वा साध्यत्वे तस्य कुत्राप्यप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वं । प्रत्येकं सिद्ध्या मिलितस्य विशिष्टस्य वा साधने शशशृङ्गयोः प्रत्ये-

१. 'सत्त्वविरहेऽपि' इति ख. पाठः । २. सत्त्वोपलम्भा'दिति ख. पाठः । ३. 'तत्राभेदे' इति क. ख. पाठः । ४. 'प्रसिद्ध्या' इति ख. पाठः ।

कं प्रसिद्ध्या शशीयशृङ्गसाधनमपि स्यादिति वाच्यम् । तथाविधप्रसिद्धेः शुक्तिरूप्य एवोक्तत्वात् । न च निर्धर्मकत्वात् ब्रह्मणस्सत्त्वासत्त्वरूपधर्मद्वयशून्यत्वेन तत्रातिव्याप्तिः । सद्रूपत्वेन ब्रह्मणः तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वात् निर्धर्मकत्वेनैवाभावरूपधर्मानधिकरणत्वाच्चेति दिक् ॥ प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । ननु, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतहानिः, प्रातिभासिकत्वे सिद्धसाधनं, व्यावहारिकत्वेऽपि तस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधितया अर्थान्तरं, अद्वैतश्रुतेरतत्वावेदकत्वं च तत्प्रतियोगिनो प्रातिभासिकस्य प्रपञ्चस्य पारमार्थिकत्वं च स्यादिति चेन्न । प्रपञ्चनिषेधाधिकरणीभूतब्रह्माभिन्नत्वान्निषेधस्य तात्त्विकत्वेऽपि नाद्वैतहानिकरत्वम् । न च तात्त्विकाभावप्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वापत्तिः । तात्त्विकाभावप्रतियोगिनि शुक्तिरजतादौ कल्पिते व्यभिचारात् । अतात्त्विक एव वा निषेधोऽयम् । अतात्त्विकत्वेऽपि न प्रातिभासिकः । किं तु व्यावहारिकः । न च तर्हि [2]निषेधस्य बाध्यत्वेन तात्त्विकसत्त्वाविरोधित्वादर्थान्तरमिति वाच्यम् । स्वाप्नार्थस्य स्वाप्ननिषेधेन बाधदर्शनात् । निषेधस्य बाध्यत्वं पारमार्थिकसत्त्वाविरोधित्वे न तन्त्रम् । किं तु निषेध्यापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वम् । प्रकृते च तुल्यसत्ताकत्वात् कथं न विरोधित्वम् । न च निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र हि निषेधस्य निषेधे प्रतियोगिसत्त्वमायाति । यत्र निषेधस्य निषेधबुद्ध्या प्रतियोगिसत्त्वं व्यवस्थाप्यते, न निषेधमात्रं निषिध्यते । यथा रजते नेदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं इदं नारजतमिति ज्ञानेन रजतं व्यवस्थाप्यते । यत्र तु प्रतियोगिनिषेधयोरुभयोरपि निषेधस्तत्र न प्रतियोगिसत्त्वम् । यथा ध्वंससमये प्रागभावप्रतियोगिनोरुभयोर्निषेधः । एवञ्च प्रकृतेऽपि निषेधबाधकेन प्रतियोगिनः प्रपञ्चस्य निषेधस्य च बाधनान्न [1]निषेधस्य बाध्यत्वेऽपि प्रपञ्चस्य तात्त्विकत्वम् । उभयोरपि निषेध्यतावच्छेदकस्य दृश्यत्वादेस्तुल्यत्वात् । न चातात्त्विकनिषेधबोधकत्वे श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिः । ब्रह्मभिन्नं प्रपञ्चनिषेधादिकं अतात्त्विकमित्यतात्त्विकत्वेन बोधयन्त्याः श्रुतेरप्रामाण्यासम्भवात् । नन्वेतन्निषेधप्रतियोगित्वं किं स्वरूपेण, उतासद्विलक्षणस्वरूपानुपमर्देन, पारमार्थिकत्वाकारेण वा । नाद्यः । श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्तिकस्यार्थक्रियासमर्थस्याविद्योपादानकस्य तत्त्वज्ञाननाश्यस्य च वियदादेः रूप्यादेश्च धीकालविद्यमानेन असद्विलक्षणस्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधायोगात् । नापि द्वितीयः । अबाध्यत्वरूपपारमार्थिकत्वस्य बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वनिरूप्यत्वेन अन्योन्याश्रयात् । पारमार्थिकत्वस्यापि स्वरूपेण

१. तन्निषेधस्य' इति ख. पाठः । २. 'स्यान्निषेधस्य' इति क. पाठः ।

निषेधे प्रथमपक्षोक्तदोषापत्तिः । अतस्तस्यापि पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधे अनवस्था स्यादिति चेन्नैवम् । स्वरूपेणैव त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वस्य प्रपञ्चे शुक्तिरूप्ये चाङ्गीकारात् । तथाहि—शुक्तौ रजतभ्रमानन्तरं अधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारे रूप्यं नास्ति नासीन्नभविष्यतीति स्वरूपेणैव 'नेह नाने'ति श्रुत्या च प्रपञ्चस्य स्वरूपेणैव निषेधप्रतीतेः । न च तत्र लौकिकपरमार्थरजतमेव स्वरूपेण निषेधप्रतियोगीति वाच्यम् । भ्रमबाधयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः, अप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेश्च । न च तर्ह्युत्पत्त्याद्यसंभवः । न ह्यनिषिद्धस्वरूपत्वमुत्पत्त्यादिमत्त्वे तन्त्रम् । परैरनिषेध्यरूपत्वेनाङ्गीकृतस्य वियदादेरुत्पत्त्याद्यनङ्गीकारात् । किं तु वस्तुस्वभावादिकमन्यदेव किञ्चित् प्रयोजकं वक्तव्यम् । तस्य मयापि कल्पितस्य स्वीकारात् । न च त्रैकालिकनिषेधं प्रति स्वरूपेणापणस्थं रूप्यं पारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकं वा प्रतियोगीति मतहानिः स्यादिति वाच्यम् । अस्याचार्यवचसः पारमार्थिकलौकिकरजततादात्म्येन प्रतीतं प्रातिभासिकमेव रजतं प्रतियोगीत्यर्थः । तच्च स्वरूपेण पारमार्थिकत्वेन वेत्यनास्थायां वा शब्दः । एतावदुक्तिश्च पुरोवर्त्तितादात्म्येनैव रजतं प्रतीयत इति मतनिरासार्थं लौकिकपरमार्थरजततादात्म्येनापि प्रतीयत इति प्रतिपादयितुं च । तदुक्तं तत्वदीपिकायां—'तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीति पूर्वाचार्याणां वाचोयुक्तिरपि पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनात् लौकिकपरमार्थरजतत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेऽपि लौकिकपरमार्थरजतमिदं न भवतीति निषेधप्रतियोगितामङ्गीकृत्य नेतव्ये'ति । अयमाशयः । एकविभक्त्यन्तपदोपस्थापिते धर्मिणि प्रतियोगिनि च नञोऽन्योन्याभावबोधकत्वनियमस्य व्युत्पत्तिबलसिद्धत्वात् , 'घटः पटो न भवती'ति वाक्यव'दिदं रजतं न भवती' ति वाक्यस्य अन्योन्याभावबोधकत्वे स्थिते अभिलापजन्यप्रतीतितुल्यत्वादभिलप्यमानप्रतीतेः 'नेदं रजत'मिति वाक्याभिलप्यप्रतीतेरन्योन्याभावविषयत्वमेव । तथा चेदंशब्दनिर्दिष्टे पुरोवर्तिप्रातीतिकरजते रजतशब्दनिर्दिष्टव्यावहारिकरजतान्योन्याभावप्रतीतेरार्थिकं मिथ्यात्वम् । 'नात्र रजत'मिति वाक्याभिलप्या तु प्रतीतिरत्यन्ताभावविषया । भिन्नविभक्त्यन्तपदोपस्थापितयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोर्नञः संसर्गाभावबोधकत्वनियमात् । सा च पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्यैव व्यावहारिकमत्यन्ताभावं विषयीकरोतीति कण्ठोक्तमेव मिथ्यात्वम् । अतो नापसिद्धान्तो नान्यथाख्यात्यापत्तिर्न वा ग्रन्थविरोध इत्यनवद्यम् । नन्वेवमत्यन्तासत्त्वा-

१. 'अधिष्ठानसाक्षात्कारे' इति ख. पाठः । २. 'निषेधप्रतियोगि' इति ख. पाठः ।

पातः, प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं ह्यन्यत्रासत्त्वेन सम्प्रतिपन्नस्य घटादेः सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् । अन्यथा तेषां अन्यत्र सत्त्वापातात् । न हि तेषामन्यत्र सत्ता सम्भवतीति त्वदुक्तेश्च । तथा च कथमसद्वैलक्षण्यम् । न हि शशशृङ्गादेरितोऽन्यदसत्त्वम् । न च निरुपाख्यत्वमेव तदसत्त्वम् । निरुपाख्यत्वपदेनैव आख्यायमानत्वात् । नाप्यप्रतीयमानत्वमसत्त्वम् । असतोऽप्रतीतौ असद्वैलक्षण्यज्ञानस्यासत्प्रतीतिनिरासस्यासत्पदप्रयोगस्य चायोगात् । न चापरोक्षतया अप्रतीयमानत्वं तत् । नित्यातीन्द्रियेष्वतिव्याप्तेः, इति चेन्मैवम् । सर्वत्र त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं यद्यपि तुच्छानिर्वाच्ययोस्साधारणम् । तथापि क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं अत्यन्तासत्त्वम् । तच्च शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे च बाधात् पूर्वं नास्त्येवेति न तुच्छत्वापत्तिः । न च बाधात् पूर्वं शुक्तिरूप्यं प्रपञ्चो वा सत्त्वेन न प्रतीयते । एतदेव सदर्थकेनोपाधिपदेन सूचितम् । शून्यवादिभिः सदधिष्ठानभ्रमानङ्गीकारेण क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वरूपासद्वैलक्षण्यस्य (क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपस्य) शुक्तिरूप्ये प्रपञ्चे चानङ्गीकारात् । नन्वेवं सति यावत्सदधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं पर्यवसितम् । तथा च केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगिषु अवृत्तिषु गगनादिषु तार्किकाणां सिद्धसाधनम् । यदधिकरणं यत्सत् तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति विवक्षायां अधिकरणपदेनावृत्तिनिराकरणेऽपि संयोगसम्बन्धेन समवायसम्बन्धेन वा यत् घटाधिकरणं समवायसंबन्धेन संयोगसंबन्धेन वा घटस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितया सर्वेषु वृत्तिमत्सु दुरुद्धरं सिद्धसाधनम्। येन संबन्धेन यद्यस्याधिकरणं तेन सम्बन्धेन तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमिति विवक्षायां अव्याप्यवृत्तिषु संयोगादिषु सिद्धसाधनमिति चेन्न। येन रूपेण यदधिकरणतया यत् प्रतिपन्नं तेन रूपेण तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्रतिपन्नपदेन सूचितत्वात् । तच्च रूपं संबन्धविशेषोऽवच्छेदकविशेषश्च । न हि सम्बन्धविशेषमन्तरेण भूतले घटाधिकरणता प्रतीयते । अवच्छेदकविशेषमन्तरेण वा वृक्षे कपिसंयोगाधिकरणता । तथा च येन सम्बन्धविशेषेण येन चावच्छेदकविशेषेण यदधिकरणताप्रतीतिर्यत्र भवितुमर्हति तेनैव सम्बन्धविशेषेण तेनैव चावच्छेदकविशेषेण तदधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तस्य मिथ्यात्वमिति पर्यवसिते क्व सिद्धसाधनम् । यदि पुनः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वमिवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमाकाशादौ न स्यात् । साधकमानाभावस्य तुल्यत्वात् इहाकाशो नास्तीति प्रत्यक्ष-

---

१. 'वृत्तिपदार्थेषु' इति ख. पाठः । २. 'न कश्चित्सिद्धसाधनम्' इति ख. पाठः ।

प्रतीत्यसम्भवात्, अनुमाने चानुकूलतर्काभावात्, सामान्यतो दृष्टमात्रेण ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्तद्व्यतिरेकेण कस्यचित् कार्यस्यानुपपत्तेरभावाच्च । एवं संयोगसम्बन्धेन घटवति भूतले समवायसम्बन्धेन घटाभावसत्त्वे मानाभावाल्लाघवेन घटात्यन्ताभावत्वेनैव घटसामानाधिकरण्यविरोधित्वकल्पनात् सम्बन्धविशेषप्रवेशे च गौरवात् घटसमवायमात्रविषयतया प्रतीतेरुपपत्तेराधाराधेयभावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन घटस्यावृत्तित्वशङ्कानुदयादुक्तयुक्तेश्च न घटादेरत्यन्ताभावसामानाधिकरण्यम् । एवं संयोगतदभावयोर्नैकाधिकरण्यम् । 'अग्रे वृक्षः कपिसंयोगी मूले ने' ति प्रतीतेरग्रमूलयोरेव संयोगतदभाववत्तयोपपत्तेः । तदा सन्मात्रनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव मिथ्यात्वं मन्तव्यम् । न चैवं सति भावाभावयोरविरोधात्तद्ज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावो न स्यादिति वाच्यम् । भिन्नसत्ताकयोरविरोधेऽपि समसत्ताकयोर्विरोधात् । यत्र भूतले यस्य घटस्यात्यन्ताभावो व्यावहारिकः तत्र स घटो न व्यावहारिक इति नियमात् । न चैवं सति 'शुक्तिरियं न रजत'मिति ज्ञानविषयीभूताभावस्य व्यावहारिकत्वेन पुरोवर्तिप्रतीतरजतस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकसत्त्वानपहारात् बाधोत्तरकालेऽपि 'इदं रजत'मिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र 'इयं शुक्ति'रित्यपरोक्षप्रमया प्रातीतिकरजतोपादानाज्ञाननिवृत्तौ [1]प्रातीतिकसत्त्वस्याप्यपहारात्, शुक्त्यज्ञानस्य प्रातीतिकरजतोपादानत्वेन तदसत्त्वे प्रातीतिकरजतासत्त्वस्यावश्यकत्वात् । अत एव यत्र परोक्षयाधिष्ठानप्रमया न भ्रमोपादानाज्ञाननिवृत्तिः । तत्र व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रातीतिकत्वानपहारात् । 'तिक्तो गुड' इत्यादिप्रतीतिरनुवर्तत एव । एवमखण्डब्रह्मसाक्षात्कारात्पूर्वं परोक्षबोधेन प्रपञ्चस्य व्यावहारिकत्वापहारेऽपि प्रतीतिरनुवर्तत एव । अधिष्ठानाज्ञाननिवृत्तौ तु नानुवर्तिष्यते । एतेन उपाधिशब्देनाधिकरणमात्रविवक्षायामर्थान्तरम् । वाय्वधिकरणकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि रूपस्यामिथ्यात्वात् । अधिष्ठानविवक्षायां तु भ्रमोपादानाज्ञानविषयस्याधिष्ठानत्वेनान्योन्याश्रयत्वं, ज्ञानस्य भ्रमत्वे विषयस्य मिथ्यात्वं, विषयस्य मिथ्यात्वे च ज्ञानस्य भ्रमत्वमिति परास्तम् । उक्तरीत्या अधिकरणाविवक्षायां दोषाभावात् । न च 'स एवाधस्ता'दिति श्रुत्या प्रतिपन्ने देशकालाद्युपाधौ परमार्थतो ब्रह्मणोऽभावात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । निर्धर्मके तस्मिन्नभावप्रतियोगित्वरूपधर्माभावात् । न चैवं सत्यत्वमपि तत्र न स्यात्, तथा च 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादिश्रुतिव्याकोप [2]इति वाच्यम् । अधिकरणातिरिक्ताभावानभ्युपगमेनोक्तमिथ्यात्वाभावरूपसत्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपाविरोधात् । एते-

---

१. 'प्रातीतिकरजतसत्त्वस्य' इति ख. पाठः । २. 'व्याकोप इत्यादि वाच्यम् । ' इति क. पाठः ।

न स्वप्रकाशत्वाद्यपि व्याख्यातम् । परप्रकाश्यत्वाभावो हि स्वप्रकाशत्वम् । कालपरिच्छेदाभावो नित्यत्वम् । देशपरिच्छेदाभावो विभुत्वम् । वस्तुपरिच्छेदाभावः पूर्णत्वमित्यादि । तथा च भावभूतधर्मानाश्रयत्वेऽपि ब्रह्मणः सर्वधर्माभावरूपतया न काप्यनुपपत्तिरिति सर्वमवदातम् ॥

ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वम् । ननूत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने अतिव्याप्तिः । मुद्गरपातादिनिवर्त्ये च घटादावव्याप्तिः । ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायामप्ययं दोषः । अधिष्ठानसाक्षात्कारत्वेन निवर्त्ये शुक्तिरजतादौ च ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् साध्यविकलता । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वविवक्षायां ज्ञानत्वव्याप्येन स्मृतित्वेन ज्ञाननिवर्त्ये संस्कारे अतिव्याप्तिरिति चेन्न । ज्ञानप्रयुक्तावस्थितिसामान्यविरहप्रतियोगित्वं हि ज्ञाननिवर्त्यत्वम् । अवस्थितिश्च द्वेधा । स्वरूपेण कारणात्मना च । सत्कार्यवादाभ्युपगमात् । तथा च मुद्गरपातेन घटस्य स्वरूपेणावस्थितिविरहेऽपि कारणात्मनावस्थितिविरहाभावात् ब्रह्मज्ञानप्रयुक्त एव स इति नातीतघटादावव्याप्तिः । अत एवोत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने सिद्धसाधनम् । न वा वियदादौ ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेऽपि तद्वदेव मिथ्यात्वासिद्ध्यार्थान्तरम् । उत्तरज्ञानेन लीनस्य पूर्वज्ञानस्य स्वकारणात्मनावस्थानादवस्थितिसामान्यविरहानुपपत्तेः । शशविषाणादाववस्थितिसामान्यविरहेऽपि तस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वाभावान्नातिव्याप्तिः । शुक्तिरजतादेश्चापरोक्षप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या प्रतिभासकाले अवस्थित्यङ्गीकारान्न बाधकज्ञानं विना तद्विरह इति न साध्यविकलता । अत एवोक्तं विवरणाचार्यैः — 'अज्ञानस्य स्वकार्येण प्रविलीनेन वर्तमानेन वा सह ज्ञानेन निवृत्तिर्बाध' इति । वार्तिककृद्भिश्चोक्तम् — 'तत्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥' इति । 'सह कार्येण नासी' दिति लीनेन कार्येण सह निवृत्त्यभिप्रायम् । 'सह कार्येण न भविष्यती' ति तु भाविकार्यनिवृत्त्यभिप्रायमित्यन्यदेतत् । रूप्योपादानमज्ञानं स्वकार्येण वर्तमानेन लीनेन वा सहाधिष्ठानसाक्षात्कारान्निवर्तते । तत्तद्रूप्योपादानानां[1] अज्ञानानां भेदाभ्युपगमादिति न दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । मुद्गरपातानन्तरं घटो नास्तीति प्रतीतिवदधिष्ठानज्ञानानन्तरं शुक्त्यज्ञानं तद्गतरूप्यं च नास्तीति प्रतीतेः सर्वसम्मतत्वात् । ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्यत्वमित्यपि साधु । उत्तरज्ञानस्य पूर्वज्ञाननिवर्तकत्वं च न ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण । किंत्विच्छादिसाधारणेनोदीच्यात्मविशेषगुणत्वेन उदीच्यत्वेन वेति न सिद्धसाधनादि । नापीच्छाद्यनिवर्त्ये स्मृतित्वेन ज्ञाननिवर्त्ये

१. 'तत्तद्धर्मोपादानाज्ञानानाम्' इति ख. पाठः ।

संस्कारे अतिव्याप्तिः । [1]स्मृतित्वेन स्मृतेः संस्कारनिवर्तकत्वे मानाभावात् । स्मृतौ हि जातायां संस्कारो दृढो भवतीत्यनुभवसिद्धम् । दृढत्वं च स[2]मानविषयकसंस्कारानेकत्वमित्यदोषः । वस्तुतस्तु, साक्षात्कारत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं विवक्षितम् । अतो न पूर्वोक्तदोषः । [3]नापि निश्चयत्वेन ज्ञानत्वव्याप्यधर्मेण ज्ञाननिवर्त्ये संशये अतिव्याप्तिरिति, सर्वमवदातम् ॥ स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं वा मिथ्यात्वम् । तच्च स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वम् । अतः पूर्ववैलक्षण्यम् । दूषणपरिहारः पूर्ववत् । न च संयोगिनि समवायिनि वा देशे तदत्यन्ताभावासम्भवः । सम्भवे तूपादानत्वाद्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । काले सहसम्भववद्देशेऽपि सहसम्भवाविरोधात्, प्रागभावसत्त्वेनोपादानत्वाविरोधाच्च । न चात्यन्ताभावाधिकरणे प्रागभावस्याप्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । काले व्यभिचारात् । न च, काले प्रागभावात्यन्ताभावयोः सामानाधिकरण्यमिदानीं घटात्यन्ताभाव इदानीं घटप्रागभाव इति प्रतीतिबलादङ्गीकृतम् । देशे तु, तदुभयसामानाधिकरण्ये न किञ्चिदपि प्रमाणमिति वाच्यम् । मिथ्यात्वानुमितेः श्रुतेश्च प्रमाणत्वात् । विषमसत्ताकभावाभावयोरविरोधः पूर्वमुपपादितः । न च असत्यतिव्याप्तिः । स्वात्यन्ताभावाधिकरण एव सत्त्वेन प्रतीयमानत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसी'दिति श्रुत्या असतः सत्त्वप्रतीतेस्तत्रातिव्याप्तिर्दुष्परिहरेति वाच्यम् । 'सदेवेदमग्र आसी'दित्यस्यार्थस्याभाव एव नञा प्रतिपाद्यते, न त्वसतः सत्त्वम् । विरोधात् । अतः नातिव्याप्तिः । सर्वं चान्यत् पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयमित्युपरम्यते ॥ सद्विविक्तत्वं वा मिथ्यात्वम् । सत्त्वं च प्रमाणसिद्धत्वम् । प्रमाणत्वं च दोषासहकृतज्ञानकरणत्वम् । तेन स्वप्नादिवत् प्रमाणसिद्धभिन्नत्वेन मिथ्यात्वं सिध्यति । प्रमाणसिद्धत्वं चाबाध्यत्वव्याप्यमित्यन्यत् । अत्राप्यसति निर्धर्मके ब्रह्मणि चातिव्याप्तिवारणाय सत्त्वेन प्रतीयमानत्वं विशेषणं देयम् । तयोः सत्त्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वाभावात् । अत एव 'सद्विविक्तत्व'मित्यत्र सत्त्वं सत्ताजात्यधिकरणत्वं वा अबाध्यत्वं वा ब्रह्मरूपत्वं वा । आद्ये घटादावाविद्यकजातेस्त्वयाभ्युपगमेनासम्भवः । द्वितीये बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वपर्यवसानम् । तृतीये सिद्धसाधनमिति निरस्तम् । अनभ्युपगमादेव सदसद्विलक्षणत्वपक्षोक्तयुक्तयश्चात्रानुसन्धेयाः । अवशिष्टं च दृष्टान्तसिद्धौ वक्ष्यामः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ मिथ्यात्वनिरुक्तिः ॥

---

१. 'स्मृतित्वेन' इति पदं ख.घ. पुस्तकयोर्नास्ति । २, 'समानाकारसंस्कार' इति ख, पाठः । ३. न वा निश्चयत्वेन' इति ख. पाठः ।

ननु, उक्तमिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वे प्रपञ्चसत्यत्वापातः । एकस्मिन् धर्मिणि प्रसक्तयोः विरुद्धधर्मयोः एकमिथ्यात्वे अपरसत्यत्वनियमात् । मिथ्यात्वसत्यत्वे च तद्वदेव प्रपञ्चसत्यत्वापत्तेः । उभयथाप्यद्वैतव्याघात इति चेन्न । मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि प्रपञ्चसत्यत्वानुपपत्तेः । तत्र हि विरुद्धयोर्धर्मयोरेकमिथ्यात्वे अपरसत्यत्वम् । यत्र मिथ्यात्वावच्छेदकमुभयवृत्ति न भवेत् । यथा परस्परविरहरूपयो रजतत्वतदभावयोः शुक्तौ । यथा वा परस्परविरहव्यापकयोरजतभिन्नत्वरजतत्वयोस्तत्रैव । तत्र निषेध्यतावच्छेदकभेदनियमात् । प्रकृते तु, निषेध्यतावच्छेदकमेकमेव दृश्यत्वादि । यथा गोत्वाश्वत्वयोरेकस्मिन् गजे निषेधे गजत्वात्यन्ताभावव्याप्यत्वं निषेध्यतावच्छेदकमुभयोस्तुल्यमिति नैकतरनिषेधे अन्यतरसत्वं, तद्वत् । यथा च सत्यत्वमिथ्यात्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वम् । न वा परस्परविरहव्यापकत्वम् । तथोपपादितमधस्तात् । परस्परविरहरूपत्वेऽपि विषमसत्ताकयोरविरोधात् । व्यावहारिकमिथ्यात्वेन व्यावहारिकसत्यत्वापहारेऽपि काल्पनिकसत्यत्वानपहारात्, तार्किकमतसिद्धसंयोगतदभाववत् सत्यत्वमिथ्यात्वयोः समुच्चयाभ्युपगमाच्च । एकस्य साधकेन अपरस्य बाध्यत्वं विषमसत्ताकत्वे प्रयोजकम् । यथा शुक्तिरूप्यतदभावयोः । एकबाधकबाध्यत्वं च समसत्ताकत्वे प्रयोजकम् । यथा शुक्तिरूप्यशुक्तिभिन्नत्वयोः । अस्ति च प्रपञ्चतन्मिथ्यात्वयोरेकब्रह्मज्ञानबाध्यत्वम् । अतः समसत्ताकत्वान्मिथ्यात्वबाधकेन प्रपञ्चस्यापि बाधान्नाद्वैतक्षतिरिति कृतमधिकेन ॥

॥ इति मिथ्यात्वमिथ्यात्वोपपत्तिः ॥

ननु, मिथ्यात्वे साध्ये हेतूक्तं यद्दृश्यत्वं तदप्युपपादनीयम् । तथा हि किमिदं दृश्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वा, फलव्याप्यत्वं वा, साधारणं वा, कदाचित् कथञ्चिद्विषयत्वं वा, स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदन्तरापेक्षानियतिर्वा, अस्वप्रकाशत्वं वा । नाद्यः । आत्मनो वेदान्तजन्यवृत्तिव्याप्यत्वेन तत्र व्यभिचारात् । अत एव न तृतीयोऽपि । नापि द्वितियः । नित्यातीन्द्रिये शुक्तिरूप्यादौ च तदभावेन भागासिद्धिसाधनवैकल्ययोः प्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । ब्रह्म पूर्वं न ज्ञातमिदानीं वेदान्तेन ज्ञातमित्यनुभवेन आत्मनि व्यभिचारात् । नापि पञ्चमः । ब्रह्मण्यप्यद्वितीयत्वादिविशिष्टव्यहारे संविदन्तरापेक्षानियतिदर्शनेन व्यभिचारात् । नापि षष्ठः । स हि अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपः । तथा च शुक्तिरूप्यादेरपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेन साधनवैकल्यादिति चेन्मैवम् । फलव्याप्यत्वव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि पक्षस्य क्षोदक्षमत्वात् । न च वृत्तिव्याप्यत्व-

१. 'व्यवहारप्रयोजकविषयत्वरूपसाधारणं वा' इति ग. घ. पाठः ।

पक्षे ब्रह्मणि व्यभिचारः । अन्यथा ब्रह्मपराणां वेदान्तानां वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति वाच्यम् । शुद्धं हि ब्रह्म न दृश्यम् । 'यत्तदद्रेश्य' मिति श्रुतेः । किंतूपहितमेव । तच्च मिथ्यैव । न हि वृत्तिदशायां तदनुपहितं तद्भवति । न च 'सर्वप्रत्ययवेद्ये ऽस्मिन् ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते ।' इति स्ववचनविरोध इति वाच्यम् । तस्याप्युपहितपरत्वात् । न चैवं सति शुद्धसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । स्वत एव तस्य प्रकाशत्वेन सिद्धत्वात् । नन्वज्ञाते धर्मिणि कस्यचित् धर्मस्य विधातुं निषेद्धुं वा अशक्यत्वेन शुद्धे दृश्यत्वं निषेधता शुद्धस्य ज्ञेयत्वमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च स्वप्रकाशत्वेन स्वतःसिद्धे शुद्धे श्रुत्या दृश्यत्वनिषेध इति वाच्यम् । शुद्धं स्वप्रकाशमिति शब्दजन्यविशिष्टवृत्तौ शुद्धाप्रकाशे तस्य स्वप्रकाशत्वासिद्धेरिति चेन्न । वृत्तिकाले वृत्तिरूपेण धर्मेण शुद्धत्वासम्भवात् । शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वं न सम्भवति । अतः 'शुद्धं स्वप्रकाश'मिति वाक्यस्य लक्षणया अशुद्धमस्वप्रकाशत्वव्यापकमित्यर्थः । तथा च अशुद्धत्वव्यावृत्त्या शुद्धे स्वप्रकाशता पर्यवस्यति । यथा भेदनिषेधेन अभिन्नत्वम् । न च शुद्धपदेन अभिधया लक्षणया वा शुद्धाप्रकाशे तत्प्रयोगवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । पर्यवसितार्थमादाय सार्थकत्वोपपत्तेः । एवं च 'शुद्धं न दृश्यं न मिथ्ये'त्यस्याप्यशुद्धत्वं दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्यापकमित्येतत्परत्वेन शुद्धे दृश्यत्वमिथ्यात्वयोर्व्यतिरेकः पर्यवस्यति । एतेन स्फुरणमात्रमेव मिथ्यात्वे तन्त्रम् । लाघवात् । अतः 'स्वतः स्फुरदपि ब्रह्म मिथ्यैवे'ति शून्यवादिमतमपास्तम् । स्वतस्स्फुरणरूपतायाः शुक्तिरूप्यादावभावात्, स्फुरणविषयत्वस्य ब्रह्मण्यसिद्धेः । ननु, विशिष्टज्ञाने विशेष्यस्यापि भाने श्रुत्या विशिष्टस्य दृश्यत्वेनैव विशेष्यस्यापि दृश्यत्वाद्व्यभिचारः । न च विष्णवे शिपिविष्टाये'त्यादौ विशिष्टस्य देवतात्ववत् विशिष्टस्य विषयत्वम् । अग्नीषोमयोर्मिलितयोर्देवतात्ववद्वा मिलितस्य विषयत्वम् । अतो न विशेष्ये विषयत्वमिति वाच्यम् । तद्वदेव विशेषणस्यापि विषयत्वे भागासिद्धिप्रसङ्गादिति चेन्न । विशेष्यतापन्नस्य विषयत्वेऽपि क्षत्यभावात् । तस्य मिथ्यात्वाभ्युपगमात् । अत एवोपहितविषयत्वेऽप्युपधेयविषयत्वमक्षतमेवेत्यपास्तम् । उपहितात्मना तस्यापि मिथ्यात्वाभ्युपगमात्, ज्ञानान्तरविषयत्वेन विशेषणे भागासिद्ध्यभावाच्च । ननु, वेदान्तजन्याखण्डवृत्तेरुपहितविषयत्वे तदानीमुपाध्यन्तराभावेन तस्या एवोपधायकत्वात् स्वविषयत्वापत्तिः । न चेष्टापत्तिः । शाब्दबोधे शब्दानुपस्थिताभाननियमेन वृत्तेः श-

१. 'दृश्यत्वानिषेधा'दिति ग.च.पाठः २. 'वृत्त्या' इति क.ख.ग.पाठः ।

ब्दानुपस्थितताया भानानुपपत्तेः । यथा कथंचिदुपपत्तौ वा न ततोऽज्ञानतत्कार्ययोर्निवृत्तिः स्यात् । अज्ञानतत्कार्याविषयकज्ञानस्यैव तदुभयनिवर्तकत्वात् । अन्यथा 'अहमज्ञः अयं घट' इत्यादिज्ञानानामप्युपहितविषयकत्वेन अज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्ग इति चेन्न । वृत्तेः शाब्दवृत्तावभासमानाया एवोपधायकत्वाभ्युपगमात् । तदुक्तं कल्पतरुकृद्भिः—'शुद्धं ब्रह्मेति विषयीकुर्वाणा वृत्तिः स्वस्वेतरोपाधिनिवृत्तिहेतुरुदयते । स्वस्याप्युपाधित्वाविशेषात् । एवं च नानुपहितस्य विषयता । वृत्त्युपरागोऽत्र सत्तयोपयुज्यते । न भास्यतया विषयकोटिप्रवेशेने' ति । अयमभिप्रायः - यथा अज्ञानोपहितस्य साक्षित्वेऽपि नाज्ञानं साक्षिकोटौ प्रविशति । जडत्वात् । किं तु साक्ष्यकोटावेव । एवं वृत्त्युपहितस्य विषयत्वेऽपि न वृत्तिर्विषयकोटौ प्रविशति । स्वस्याः स्वविषयत्वानुपपत्तेः । किं तु स्वयमविषयोऽपि चैतन्यस्य विषयतां सम्पादयतीति न क्वाप्यनुपपत्तिः । एतेन ज्ञानाज्ञानयोरेकविषयत्वं व्याख्यातम् । अज्ञानमपि हि स्वोपाधानदशायामेव ब्रह्म विषयीकरोति । स्वानुपाधानदशायां स्वस्यैवाभावात् । तथा च ज्ञानाज्ञानयोरुभयोरप्युपाध्यविषयकत्वे सत्युपहितविषयकत्वात् समानविषयत्वमस्त्येव । एतेनोपाधिविषयज्ञानानामज्ञानानिवर्तकत्वं व्याख्यातम् । अज्ञानस्योपाध्यविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् समानविषयत्वेनैव तयोर्निवर्त्यनिवर्तकभावात् । वस्तुतस्तु, शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वम् । अन्यथा 'शशविषाणं तुच्छ'मित्यादिशब्दजन्यवृत्तिविषये तुच्छे व्यभिचारस्य दुरुद्धरत्वात् । एवं च सति शुद्धस्य वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः । तुच्छशुद्धयोः शब्दाजन्यवृत्तिविषयत्वानभ्युपगमात् । यद्वा । सप्रकारकवृत्तिविषयत्वमेव दृश्यत्वम् । प्रकारश्च सोपाख्यः कश्चिद्धर्मः । तेन निष्प्रकारकज्ञानविषयीभूते शुद्धे निरुपाख्यधर्मप्रकारकज्ञानविषयीभूते तुच्छे च न व्यभिचारः । अभावत्वस्यापि सोपाख्यत्वादभावत्वप्रकारकज्ञानविषयीभूते अभावे न भागासिद्धिः । उपाख्या चास्तीतिप्रतीतिविषयत्वादीत्यन्यत् । एतेन वृत्तिव्याप्यफलव्याप्ययोः साधारणं व्यवहारप्रयोजकविषयत्वरूपं दृश्यत्वमपि हेतुः । ब्रह्मणि तुच्छे च व्यभिचारपरिहारोपायस्योक्तत्वात् । यद्वा । दृश्यत्वं चिद्विषयत्वम् । तच्च यथा कथं चिच्चित्सम्बन्धित्वरूपं हेतुः । तच्च न चैतन्ये । अभेदे भेदनान्तरीयकस्य सम्बन्धस्याभावात् । अतो न व्यभिचारः । तुच्छे च व्यभिचारः परिहरणीयः । यद्वा । स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षानियतिरूपं दृश्यत्वं हेतुः । संविच्छब्देन विषयाभिव्यक्तं वा, वृत्त्यभिव्यक्तं वा, शुद्धं वा चैतन्यमात्रमभिप्रेतम् । तथा च घटादौ नित्यातीन्द्रिये साक्षिभास्ये च सर्वोऽपि व्यवहारः स्वातिरिक्तसंवित्सापेक्ष इति नासिद्धिः । व्यवहा-

१, 'निवृत्तिरुदयते' इति ख, ग, घ, पाठः ।

रश्च स्फुरणाभिवदनादिसाधारणः । तत्र ब्रह्मणः स्फुरणरूपे व्यवहारे नित्यसिद्धे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षा नास्तीति नियतिपदेन व्यभिचारवारणम् । स्वगोचरयावद्व्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदपेक्षायां पर्यवसानात् । अत एवास्वप्रकाशत्वरूपं दृश्यत्वमपि हेतुः । स्वप्रकाशत्वं हि स्वापरोक्षत्वे स्वातिरिक्तानपेक्षत्वम् । 'यत्साक्षादपरोक्षात् ब्रह्मे'ति श्रुतेः । तथा चान्यानधीनापरोक्षत्वं पर्यवस्यति । तन्निरूपितभेदवत्त्वं हेतुः । तच्च नित्यपरोक्षे अन्याधीनापरोक्षे च घटादावस्तीति नासिद्धिः । न च ब्रह्मणोऽपि ब्रह्मप्रतियोगिककाल्पनिकभेदवत्त्वात्तत्र व्यभिचारः । अकल्पितभेदस्य क्वाप्यसिद्धत्वादिति वाच्यम् । तद्भेदस्यान्यानधीनापरोक्षत्वरूपधर्मानिरूपितत्वात् । जीवत्वेश्वरत्वादिरूपस्यान्यस्यैव धर्मस्य तन्निरूपकत्वात् । एवं चावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपं दृश्यत्वमपि हेतुः । न च फलव्याप्यत्वाभावविशिष्टं यदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं तस्य ब्रह्मणीवाविद्यान्तःकरणादौ शुक्तिरूप्यादौ च सत्त्वेनासिद्धिसाधनवैकल्ये इति वाच्यम् । अज्ञाननिवर्तकवृत्तिविषयत्वयोग्यत्वस्यापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वपदेन विवक्षितत्वात् । तस्य चाविद्यादौ शुक्तिरूप्यादौ चासत्त्वात् नासिद्धिसाधनवैकल्ये । यथा च घटादेः फलव्याप्यत्वं तथाग्रे वक्ष्यामः । अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वाभ्युपगमपक्षे तत्र व्यभिचारवारणायाज्ञानकालवृत्तित्वं हेतुविशेषणं देयम् । तेनैव तुच्छेऽपि न व्यभिचारः । एवमेव सर्वेषु हेतुषु व्यभिचारपरिहाराय यतनीयम् । सद्विविक्तत्वमात्रे तु साध्ये तुच्छे पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ च न व्यभिचारगन्धोऽपीति सर्वमवदातम् ॥

॥ इति दृश्यत्वहेतूपपत्तिः ॥

जडत्वमपि हेतुः । ननु, किमिदं जडत्वं, अज्ञातृत्वं वा, अज्ञानत्वं वा, अनात्मत्वं वा । नाद्यः । त्वन्मते पक्षे निक्षिप्तस्यैवाहमर्थस्य ज्ञातृत्वात्तत्रासिद्धेः । शुद्धात्मनोऽज्ञातृत्वेन तत्र व्यभिचाराच्च । नापि द्वितीयः । वृत्त्युपरक्तचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वेन केवलाया वृत्तेः केवलस्य चैतन्यस्य चाज्ञानत्वेन वृत्तावसिद्धिपरिहारेऽपि चैतन्ये व्यभिचारतादवस्थ्यात् । नापि तृतीयः । आत्मत्वस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् । तद्धि न जातिविशेषः । त्वयात्मन एकत्वाभ्युपगमात् । विशिष्टात्मनां भेदेऽपि तेषां पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् । नाप्यानन्दरूपत्वम् । वैषयिकानन्दे तद्व्यतिरेकस्य हेतोरसिद्धेः । तस्याप्यात्मत्वे अज्ञानपक्षोक्तदोषः प्रसञ्जनीय इति चेन्मैवम् । द्वितीयतृतीयपक्षयोः दोषाभावात् । तथा हि—'अज्ञानत्वं जडत्वमि'ति पक्षे नात्मनि व्यभिचारः । अर्थोपलक्षितप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वेन मोक्षदशायामपि तदनपायात् । न चाभावे सप्रतियोगित्ववदिच्छाज्ञानादिष्वपि सविषयकत्वस्य

स्वाभाविकत्वादिच्छायामिव ज्ञानेऽपि तस्य समानसत्ताकत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानस्य हि सविषयत्वं विषयसम्बन्धः । स च न तात्त्विकः । किं त्वाध्यासिकः । वक्ष्यमाणरीत्या तात्त्विकसम्बन्धस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । अतो न तस्य स्वाभाविकत्वम् । न हि शुक्तौ रूप्यं स्वाभाविकम् । एवं च ज्ञानोपाधिकस्यैव सविषयत्वस्य इच्छादिष्वभ्युपगमात् न सुतरां तत्र तस्य स्वाभाविकत्वम् । न चैवं ज्ञानवत् विषयसम्बन्धं विनापि कदाचिदिच्छायाः सत्त्वापत्तिरिति वाच्यम् । सविषयत्वप्रयोजकोपाध्यपेक्षया अधिकसत्ताकत्वस्य तत्र प्रयोजकत्वात् इच्छायाश्च तत्समानसत्ताकत्वात् । न च त्वया मोक्षावस्थायामात्मनो निर्विषयत्वाङ्गीकारात् आनन्दाप्रकाशे तदपुमर्थत्वं स्यादिति वाच्यम् । तदा ह्यानन्द एव प्रकाशो न त्वानन्दस्य प्रकाशत्वम् । अर्थोपलक्षितप्रकाशत्वं वा तदास्त्येवेति न ज्ञानत्वहानिरित्युक्तम् । ननु, तथापि ज्ञातुरभावात् तदा तन्न ज्ञानम् । न हि भोक्तृहीना भुजि क्रिया भवति । न चानादित्वेन क्रियारूपत्वाभावात् अनपेक्षत्वमिति वाच्यम् । अनादेः प्रागभावस्य प्रतियोगिनि, जातेर्व्यक्तौ, जीवब्रह्मविभागस्य धर्मिप्रतियोगिनोरज्ञानस्य चाश्रयविषययोर्ब्रह्मसत्तायाश्च कर्तर्यपेक्षादर्शनात् । अन्यथा 'अस्ति ब्रह्मे'त्यादौ कर्तरि लकारो न स्यात् । एवं चातीतादिज्ञानस्य ईश्वरज्ञानस्य च उत्पत्त्यर्थमर्थानपेक्षत्वेऽपि तन्निरूप्यत्वदर्शनेन ज्ञानस्य ज्ञातृज्ञेयनिरूप्यत्वं स्वभावः । अन्यथा 'इदमहं जानामी' त्यनुभवो न स्यात् । 'ज्ञातुरर्थप्रकाशस्य ज्ञानत्वा' दिति विवरणविरोधश्च स्यादिति चेन्न । जातेर्व्यक्तिनिरूप्यत्वेऽपि कदाचित्तदसम्बन्धवदुपपत्तेः सम्बन्धप्रयोजकोपाध्यपेक्षया अधिकसत्ताकत्वात् । अत एव ज्ञानस्य सज्ञेयत्वं सज्ञातृत्वञ्च न स्वाभाविकम् । तथा हि सज्ञेयत्वं तावत् ज्ञेयजन्यत्वं वा ज्ञेयव्याप्यत्वं वा । नाद्यः । परोक्षज्ञाने ईश्वरज्ञाने चाभावात् । नापि द्वितीयः । 'यदाज्ञानं तदार्थ' इति कालिकव्याप्तौ पूर्ववत् व्यभिचारात् । दैशिकव्याप्तिस्तु, दूरनिरस्तैव । न च यदा 'अपरोक्षज्ञानं तदार्थ' इति कालिकव्याप्तौ नास्ति व्यभिचारः । आत्मा च 'यत् साक्षात् अपरोक्षात् ब्रह्मे'ति श्रुतेरपरोक्षज्ञानरूप इति सोऽप्यर्थव्याप्त इति वाच्यम् । ईश्वरज्ञाने योगिज्ञाने च व्यभिचारात् । 'यदैन्द्रियकं ज्ञानं तदार्थ' इति तु व्याप्तिस्सर्वसम्मता । न चात्मरूपे ज्ञाने ऐन्द्रियकत्वं अस्तीति न तया विरोधः । ननु, यदा अपरोक्षं ज्ञानं तदार्थ इति व्याप्तचनभ्युपगमे 'इदं रजत' मित्यपरोक्षज्ञानान्यथानुपपत्त्या अनिर्वचनीयरजतसिद्धिर्न स्यात् । अर्थं विनाप्यपरोक्षत्वोपपत्तेरिति चेन्न । 'इदं रजतमहं जानामी' ति अनुसन्धीयमानं यत् ज्ञानविषयत्वं तस्याश्र-

यान्तरानुपपत्त्या अनिर्वचनीयरजतसिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अत एव परोक्षभ्रमेऽपि अनिर्वचनीयार्थसिद्धिः । अन्यापरोक्षत्वेन वा अर्थव्याप्यता । आर्षज्ञानस्यापरोक्षत्वानभ्युपगमात् । तथा च नानिर्वचनीयरजतसिद्ध्यनुपपत्तिः । एवं सज्ज्ञातृकत्वमपि किं ज्ञातृजन्यत्वं ज्ञातृव्याप्यत्वं ज्ञातृसमवेतत्वं वा । आद्ये ईश्वरज्ञाने व्यभिचारः । ज्ञाननित्यत्वस्य साधयिष्यमाणत्वाच्च । द्वितीयेऽपि अप्रयोजकता । न तृतीयः । ज्ञातृजन्यत्ववत् ज्ञातृसमवेतत्वस्यापि सम्भवात् । ज्ञानस्य गुणत्वक्रियात्वयोरनभ्युपगमेन द्रव्याश्रयत्वानुमानायोगात् । कदाचित् ज्ञातृज्ञेयसम्बन्धेनैव अनुभवस्य विवरणवाक्यस्य च उपपत्तेः । 'अस्ति ब्रह्मे'ति च लकारो न ब्रह्मसत्तां प्रति ब्रह्मणः कर्तृत्वमाह । नित्यत्वेन तदसम्भवात् । किं तु साधुत्वार्थ इति द्रष्टव्यम् । ननु, प्रमाभ्रमभिन्नं न ज्ञानम् । न चात्मस्वरूपं ज्ञानं प्रमा । तद्विषयस्याविद्यादेस्तात्विकत्वापातात् । न च अप्रमा, दोषजन्यत्वापातादिति चेन्न । तार्किकसिद्धेश्वरज्ञानवत् घटादिनिर्विकल्पकवच्च स्वभावत उभयवैलक्षण्येनाप्युपपत्तेः । तत्रापि ईश्वरज्ञानस्य प्रमात्वे गुणजन्यत्वस्य, भ्रमत्वे दोषजन्यत्वस्य चापत्तेः । निष्प्रकारके च निर्विकल्पके तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य तदभाववति तत्प्रकारकत्वस्य चानुपपत्तेः । जन्यसविकल्पकत्वेन भ्रमप्रमान्यतरत्वनियमे चास्माकं क्षत्यभावात् । विलक्षणवृत्तिद्वयोपरागेण च स्वभावतो भ्रमप्रमाविलक्षणस्याप्यात्मज्ञानस्य तदुभयरूपेण व्यवहारोपपत्तेः । न च ज्ञानपदवाच्यभिन्नत्वविवक्षायां उपाधेरपि ज्ञानपदवाच्यत्वात्तत्रासिद्धिः । ज्ञानपदलक्ष्यभिन्नत्वविवक्षायां तु घटादेरपि ज्ञानपदलक्ष्यत्वात्तत्राप्यसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञानपदजन्यप्रतीतिविशेष्याभिन्नत्वविवक्षायामुक्तदोषाभावात् । एवमानन्दभिन्नत्वरूपमनात्मत्वमुपपाद्यम् । वैषयिकानन्दस्यापि ब्रह्मरूपत्वात्, तदुपाधिमात्रस्यैवोत्पत्तिविनाशप्रतियोगित्वात् । न च ज्ञानभिन्नत्वस्यानन्दभिन्नत्वस्य च काल्पनिकस्य ब्रह्मणि सत्त्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । धर्मिसमानसत्ताकतद्भेदस्य हेतुत्वात् । अनौपाधिकत्वेन वा भेदो विशेषणीयः । तुच्छे पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ च व्यभिचारपरिहारः पूर्ववत् । एवं अस्वप्रकाशत्वं वा जडत्वम् । तच्च पूर्वमेवोपपादितमिति शिवम् ॥

॥ इति जडत्वहेतूपपत्तिः ॥

परिच्छिन्नत्वमपि हेतुः । तच्च देशतः कालतो वस्तुतश्चेति त्रिविधम् । तत्र देशतः परिच्छिन्नत्वं अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । कालतः परिच्छिन्नत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वम् । वस्तुतः परिच्छिन्नत्वं अन्योन्याभावप्रतियोगित्वम् । ननु, समवायसम्बन्धेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं आत्मनि व्यभिचारि । तस्याप्याकाशादिवत्

व्याप्यसमवेतत्वात् । संयोगसंबन्धेनात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमाकाशादावसिद्धम् । तस्य यावन्मूर्तसंयोगित्वनियमात् । अमूर्तनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभिप्राये तु, आत्मनि व्यभिचारस्तदवस्थः । सर्वसम्बन्धित्वाभावविवक्षायामपि सर्वसम्बन्धशून्ये परमात्मनि व्यभिचारः । अज्ञाने सर्वसम्बन्धिन्यसिद्धिश्च । ध्वंसप्रतियोगित्वमपि आकाशादावसिद्धम् । तेषां परैर्नित्यत्वाभ्युपगमात् । अन्योन्याभावप्रतियोगित्वं चात्मनि व्यभिचारि । तस्य जडनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वात् । अन्यथा जडत्वापत्तेरिति चेन्न । अत्यन्ताभावे अन्योन्याभावे च प्रतियोगिसमसत्ताकत्वविशेषणेन आत्मनि व्यभिचारपरिहारात् । अज्ञानाकाशादौ च स्वसमानसत्ताकात्यन्ताभावान्योन्याभावप्रतियोगित्वसत्त्वेन असिद्ध्यभावात् । अविद्याकाशादेर्व्यावहारिकस्य पारमार्थिकत्वाभावपक्षे 'स्वान्यूनसत्ताके'ति विशेषणं देयम् । अत एव प्रातिभासिकशुक्तिरूप्यादेर्व्यावहारिकाभावप्रतियोगित्वेऽपि न साधनवैकल्यम् । निरुक्तमिथ्यात्वप्रकाराणामेवंरूपत्वाभावात् न साध्याविशिष्टता । ध्वंसप्रतियोगित्वं चाकाशादौ नासिद्धम् ; 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतिसिद्धजन्यत्वेनानुमितत्वात् । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य' इत्यत्र चात्मनिदर्शनवत्त्वं स्वसमानकालीनसर्वगतत्वेन आभूतसंप्लवावस्थायित्वेन चेति द्रष्टव्यम् । 'अतोऽन्यदार्त'मिति श्रुत्या अनात्ममात्रस्यैव विनाशित्वप्रतिपादनात् । अत एव 'घटादयः स्वानुगतप्रतिभासे वस्तुनि कल्पिताः । विभक्तत्वात् । यथा सर्पमालादिकं स्वानुगतप्रतिभासे रज्वा इदमंशे विभज्यते । 'एवं ब्रह्मण्यनुगच्छति घटादिकं विभज्यते । सन् घटस्सन् पट'इत्यानन्दबोधोक्तमपि साधु । विभक्तशब्देन स्वसमानसत्ताकभेदप्रतियोगित्वरूपवस्तुपरिच्छेदस्य विवक्षितत्वात् । न ब्रह्मतुच्छयोर्व्यभिचारः । न च 'खण्डो गौर्मुण्डो गौ'रित्येवमादिस्वानुगतप्रतिभासे गोत्वादौ व्यक्तीनामकल्पितत्वात् व्यभिचार इति वाच्यम् । सत्सामान्यातिरिक्तगोत्वादिसामान्यानभ्युपगमात्, गोत्वाद्यभ्युपगमेऽपि गोत्वादिव्यञ्जकतावच्छेदकसामान्यानभ्युपगमात, व्यक्तिविशेषाणामेवाननुगतानां सास्नादिमत्त्वाद्युपाध्यनुगतानां वा तद्व्यञ्जकत्ववत् व्यक्तिविशेषविशिष्टत्वेन सत्सामान्यस्यैव तत्तद्व्यवहारजनकत्वोपपत्तेः । अत एव 'घटादिकं सद्रूपे कल्पितम् । प्रत्येकं तदनुविद्धत्वेन प्रतीयमानत्वात् । प्रत्येकं चन्द्रानुविद्धजलतरङ्गचन्द्रव'दिति ब्रह्मसिद्धिकारोक्तमपि साधु । ननु, सदर्थस्य ब्रह्मणः रूपादिहीनस्यासंसारमज्ञानावृतस्य शब्दैकगम्यस्य कथं घटस्सन्नित्यादिबुद्धिविषयता स्यात् । तथा च 'घटोऽनित्य' इत्यनेन घटगतानित्यतेव 'घटस्स'न्नित्यनेनापि घटगतमेव सत्त्वं

गृह्यते । न च स्वरूपेणाप्रत्यक्षस्य राहोश्चन्द्रावच्छेदेनेव ब्रह्मणोऽपि घटाद्यवच्छेदेनैव प्रत्यक्षतेति वाच्यम् । शब्दाद्यवच्छिन्नस्यापि गगनादेः श्रावणत्वाद्यापातात् । राहोस्तु, दूरदोषेणाज्ञातस्य नीलस्य योग्यस्य शुक्लभास्वरचन्द्रसम्बन्धाच्चाक्षुषता युक्तेति चेन्न । यतस्सदात्मना न ब्रह्मणो मूलाज्ञानेनावृतत्वम् । किं तु घटाद्यवच्छिन्नशक्त्यज्ञानेनैव । तथा च चक्षुरादिजन्यवृत्त्या तदावरणभङ्गे सति 'सन्घट'इत्यत्र ब्रह्मणः स्फुरणे बाधकाभावात् । न च रूपादिहीनतया चाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिः बाधिकेति वाच्यम् । प्रतिनियतेन्द्रियग्राह्येष्वेव रूपाद्यपेक्षानियमात् । सर्वेन्द्रियग्राह्यं[1] तु सद्रूपं ब्रह्म । नातो रूपादिहीनत्वेऽपि चाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिः । सत्तायाः परैरपि सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमाच्च । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः—'अतोऽनुभव एवैको विषयोऽज्ञातलक्षणः । अक्षादीनां स्वतस्सिद्धो यत्र तेषां प्रमाणता ॥'इति॥ कालस्य च रूपादिहीनस्य मीमांसकादिभिस्सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वाभ्युपगमात्[2] । न च शब्दावच्छिन्नस्याकाशस्यापि श्रावणत्वं स्यादिति[3] वाच्यम् । स्वभावतो योग्यस्य हि केनचिन्निमित्तेन प्रतिरुद्धयोग्यताकस्यावच्छेदकादिना योग्यता सम्पाद्यते । यथा दूरदोषेण प्रतिरुद्धयोग्यताकस्य राहोश्चन्द्रसबन्धेन । एवं चावरणेन प्रतिरुद्धयोग्यताकं ब्रह्म घटाद्यवच्छेदेन योग्यं भवति । नभस्तु, स्वभावायोग्यमेव । न प्रतिरुद्धयोग्यताकम् । येन शब्दावच्छेदेन योग्यं भवेत् । यद्वा । द्रव्यग्रहे चक्षुषो रूपापेक्षा । नत्वन्यग्रहे । ब्रह्म तु, न द्रव्यम् । 'अस्थूलमनणु अह्रस्वमदीर्घ'मिति श्रुत्या चतुर्विधपरिमाणनिषेधेन द्रव्यत्वप्रतिषेधात् । अतो नानुपपत्तिः । अस्तु वा द्रव्यम् । तथाप्यध्यस्तद्रव्यत्ववति गुणादौ रूपानपेक्षचाक्षुषत्वदर्शनेन धर्म्यन्यूनसत्ताकद्रव्यत्ववत्येव चक्षूरूपमपेक्षते । ब्रह्मणि च द्रव्यत्वं धर्म्यपेक्षया न्यूनसत्ताकमेवेति न तद्ग्रहे रूपाद्यपेक्षा । कल्पितत्वं च स्वाभाववति प्रतीयमानत्वं वा स्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वं वेत्यन्यदेतत् । तस्मात् परिच्छिन्नत्वमपि भवति हेतुरिति सिद्धम् ॥

॥ इति परिच्छिन्नत्वहेतूपपत्तिः ॥

चित्सुखाचार्यैस्तु, 'अयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी । अंशित्वात् । इतरांशिव'दित्युक्तम् । तत्र तन्तुपदमुपादानपरम् । एतेनोपादाननिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वसिद्धिः । न च कार्यस्य कारणाभेदेन तदनाश्रितत्वात् सिद्धसाधनम् । अनाश्रितत्वेनान्याश्रितत्वेन वा उपपत्त्या अर्थान्तरं च, इति

१. 'सर्वेन्द्रियग्राह्यानुगतसद्रूपम्' इति घ. पाठः । २. 'ग्राह्यत्वमभ्युपगतम्' इति ख. ग. घ. पाठः ।
३. श्रावणत्वापत्ति'रिति ख. घ. पाठः ।

वाच्यम् । अभेदे कार्यकारणभावव्याहत्या कथञ्चिदपि भेदस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । न च 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यधिकरणविरोधः । उपादानव्यतिरेकेणोपादेयं नास्तीत्यस्यैव तदर्थत्वात् । बाधात्तन्मात्राश्रितत्वेन पक्षविशेषणाद्वा नार्थान्तरम् । न च प्रकृतेऽपि बाधः । तस्योद्धरिष्यमाणत्वात् । न चात्यन्ताभावस्य प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पावकाशः । तस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । न च कस्य चित् पटस्य संयोगवृत्त्यैतत्तन्तुषु सत्त्वेन तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्समवेतस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमङ्गीकुर्वतः तत्संयोगिनस्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाङ्गीकारेण पक्षसमत्वात् । न चाव्याप्यवृत्तित्वेनार्थान्तरम् । पटतदभावयोरेकाधिकरणवृत्तौ विरोधस्य जगति दत्तजलाञ्जलित्वप्रसङ्गात् संयोगतदभावयोरप्येकाधिकरणवृत्तित्वानभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा एतत्तन्तुत्वावच्छिन्नवृत्तित्वमत्यन्ताभावस्य विशेषणं देयम् । एवमेतत्कालीनत्वमपि । तेन कालान्तरीयाभावमादाय नार्थान्तरम् । न चेह तन्तुषु पट इति प्रत्यक्षबाधः । तस्य भ्रमसाधारणतया चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षवदप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितत्वेनाबाधकत्वात् । बाधोद्धारे च विस्तरेणैतद्वक्ष्यामः । न चान्यासमवेतस्यांशित्वमेतत्तन्तुसमवेतत्वं विना न युक्तमिति विरुद्धो हेतुरिति वाच्यम् । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽप्येतत्तन्तुसमवेतस्य सत्त्वेनांशित्वस्य साध्येनाविरोधात् । एतन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं हि एतत्समवेतत्वे प्रयोजकं न भवति । परमते केवलान्वयिधर्ममात्रस्य एतत्समवेतत्वापत्तेः । किं त्वेतन्निष्ठप्रागभावप्रतियेगित्वादिकम् । तच्चैतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रातियोगित्वेऽपि न विरुद्धमित्युपपादितमधस्तात् । एतत्समवेतत्वञ्चैतदुपादानकत्वम् । न तु नित्यसम्बन्धशालित्वम् । तस्यानभ्युपगमात् । नन्वयं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी न । एतत्तन्त्वारब्धत्वात् व्यतिरेकेण पटान्तरवदिति प्रतिरोधः । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । एतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि । संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वात् । प्रागभावप्रतियोगित्ववदिति सामान्यतस्तत्प्रसिद्धेः । न चाकाशात्यन्ताभावस्य घटादौ संसर्गाभावप्रतियोगित्वव्याप्यत्वग्रहात् तस्य च केवलान्वयित्वेन किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताप्रतियोगित्वाभावात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । संसर्गाभावप्रतियोगित्वानधिकरणे केवलान्वयिनि धर्मे सत्त्वेनाकाशात्यन्ताभावस्य संसर्गाभावप्रतियोगित्वाव्याप्यत्वेन व्यभिचाराभावादिति चेन्न । यत्रैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्त-

न्त्वारब्धत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तावेतन्निष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वेन प्रतिरोधस्य हीनबलत्वात् । एतत्तन्त्वारब्धत्वाभावव्यापकस्यैतत्तन्तुनिष्ठप्रागभावाप्रतियोगित्वस्य पक्षावृत्तेः पक्षवृत्तितया सन्दिह्यमानैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात्, दृश्यत्वाद्यनुपपत्तिप्रतिकूलतर्कपराहतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । अत एव एतत्तन्त्वनारब्धत्वमपि नोपाधिः । उपाधिव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेके साध्यमाने सोपाधिकत्वस्योक्तत्वात्, अव्याप्यवृत्तिसंयोगाभ्युपगमे तत्र व्यभिचाराच्च । अत एव यत्रैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रैतत्तन्त्वनारब्धत्वमिति न साध्यव्यापकताग्रहोऽपि । तत्रैव व्यभिचारादिति सर्वमनवद्यम् ॥

एवं च 'विमतं ज्ञानव्यतिरेकेणासत् । ज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वात्, स्वप्नादिवदि'ति विद्यासागरोक्तमपि साधु । ज्ञानव्यतिरेकेणासत्त्वमुक्तमिथ्यात्वान्यतमत्वं साध्यम् । ज्ञानव्यतिरेकेणानुपलभ्यमानत्वं चिदाभासे सत्येवोपलभ्यमानत्वं हेतुरिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवमन्येषामपि प्रयोगा यथायोगमुपपादनीया इति शिवम् ॥

ननु, दृश्यत्वादिहेतवः सोपाधिकाः । तथा हि—स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वं स्वबाधकाबाध्यबाधकं प्रति निषेध्यत्वेन विषयत्वं वा विपक्षाद्व्यावृत्तं समव्याप्तम् । अत एव व्यतिरेकव्याप्तिमदुपाधिरिति चेन्न । ब्रह्मज्ञानमात्रबाध्ये देहात्मैक्ये मिथ्याभूते साध्याव्यापकत्वात्, पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिवत् साधनवत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वेन पक्षेतरतुल्यत्वाच्च । न च बाधोन्नीतत्वात् सोऽप्युपाधिः । बाधस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वात् । अपि च यद्व्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकसाधकत्वं तस्यैव साध्यव्यापकत्वम् । इतरांशे अनुकूलतर्काप्रसरात् । तथा च 'क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यम् । शरीराजन्यत्वा'दित्यत्र यथा शरीरविशेषणवैयर्थ्यान्न शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यत्वव्यापकम् । एवं 'वियदादिकं न मिथ्या । स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वरहितत्वा'दिति साध्यव्यतिरेकसाधने स्वबाधकाभिमताबाध्यभागस्य वैयर्थ्यात् । स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वं न मिथ्यात्वव्यापकम् । दोषप्रयुक्तभानत्वं तु भवति साध्यव्यापकम् । तच्च साधनव्यापकमपीति नोपाधिः । दृश्यत्वादिनैव मिथ्यात्ववत्तस्यापि साधनत्वात् । एवं द्वितीयोपाधावपि 'स्वबाधकाबाध्यबाधकं प्रती'ति विशेषणं व्यतिरेकसाधने व्यर्थम् । विशेष्यभागस्तु, साध्यसाधनयोर्व्यापक इति नोपाधिः । अत एवाधिष्ठानत्वाभिमतसमसत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानविषयत्वमुपाधिः । अत्र च ब्रह्मणोऽपि बौद्धकल्पितदोषवद्धेतुजन्यक्षणिकत्वादिज्ञानविषयत्वात् समव्याप्तिसिद्ध्यर्थमधिष्ठानसमसत्ताकेति विशेषणम् ।

न तु पक्षमात्रव्यावृत्त्यर्थम् । अतो न पक्षेतरतुल्यतेत्यपास्तम् । ब्रह्मणीव ब्रह्मणि कल्पिते क्षणिकत्वादावपि मिथ्याभूते धर्मे अधिष्ठानसमसत्ताकदोषवद्धेतुजन्यज्ञानाविषयत्वादुपाधेः साध्याव्याप्तेः, व्यतिरेकसाधने व्यर्थविशेषणत्वस्योक्तत्वाच्च । नापि श्रुतितात्पर्याविषयत्वमुपाधिः । श्रुतितात्पर्यविषयत्वस्य ब्रह्ममात्रनिष्ठतया तदभावस्य साधनव्यापकत्वात् । नापि प्रातिभासिकत्वमुपाधिः । तद्धि ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वम् । तस्य च देहात्मैक्ये मिथ्याभूतेऽप्यसत्त्वेन साध्याव्याप्तेः व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वाच्च । नापि प्रतिभासमात्रशरीरत्वमुपाधिः । दृष्टिसृष्टिपक्षे साधनव्यापकत्वात्, परेषामसिद्धेश्चेति ॥

॥ इति दृश्यत्वादीनां सोपाधित्वभङ्गः ॥

ननु, विमतं प्रातिभासिकम् । दृश्यत्वात् । ब्रह्म मिथ्या । व्यवहारविषयत्वात् । असद्विलक्षणत्वाद्वा । शुक्तिरूप्यवदित्याद्याभाससाम्यमिति चेन्न । जगतोव्यावहारिकसत्त्वबाधे[1] व्यवहारानुपपत्तिः । ब्रह्मणो मिथ्यात्वे शून्यवादापत्तिश्चेति प्रतिकूलतर्कपराघातेन तयोरसाधकत्वात्, प्रकृते च प्रतिकूलतर्कस्य निरसिष्यमाणत्वात् । किं च प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वं, प्रतिभासमात्रशरीरत्वं वा । आद्ये साध्ये देहात्मैक्ये व्यभिचारः, अप्रयोजकत्वं च । द्वितीये दृष्टिसृष्टिमतेन सिद्धसाधनम् । एवं ब्रह्मणि मिथ्यात्वे साध्ये सोपाधिके सिद्धसाधनम् । निरुपाधिके व्यवहारविषयत्वरूपो हेतुरसिद्धः । वेदान्तजन्यवृत्तिविषयत्वाभ्युपगमेऽप्यप्रयोजकः । एवमसद्विलक्षणत्वमपि ब्रह्मण्यसिद्धमेव । क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वं ह्यसत्त्वम् । तद्विलक्षणत्वं च क्वचिदप्युपाधौ सत्त्वेन प्रतीत्यर्हत्वरूपम् । तच्च शुद्धे ब्रह्मणि नास्त्येव । नच बाध्यत्वमसत्त्वं, तद्विलक्षणत्वं चाबाध्यत्वं, तच्च ब्रह्मण्यस्त्येवेति वाच्यम् । अबाध्यत्वेन बाध्यत्वलक्षणमिथ्यात्वसाधने विरोधात् । शुक्तिरूप्यदृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाच्च, शून्यवादस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वाच्च । तस्मान्न दृश्यत्वादीनामाभाससाम्यमिति सिद्धम् ॥

॥ इति आभाससाम्यभङ्गः ॥

ननु, 'सन् घट' इत्याद्यध्यक्षबाधितविषया दृश्यत्वादय इति चेन्न । चक्षुराद्यध्यक्षयोग्यमिथ्यात्वविरोधिसत्त्वानिरुक्तेः । तथा हि—न तावत् प्रमाविषयत्वं तद्योग्यत्वं भ्रमाविषयत्वं वा तादृक्सत्त्वम् । चक्षुराद्यगम्यभ्रमप्रमाघटितत्वेन चक्षुराद्ययोग्यत्वात् वक्ष्यमाणदूषणगणग्रासाच्च । तथा हि— नाद्यः । असति प्रमाणाप्रवृत्तेः तद्विषयत्वात्प्राक् सत्त्वस्य वक्तव्यत्वेन तस्य तदन्यत्वात् सत्त्वनिरूप-

[1], 'व्यावहारिकत्वबाधे' इति, घ, पाठः ।

णं विना सदर्थविषयत्वरूपप्रमात्वस्य निरूपणे चान्योन्याश्रयात् मिथ्याभूतस्य शुक्तिरजतसंसर्गस्य व्यवसायद्वारा साक्षाच्च निषेध्यत्वादिना प्रमाविषयत्वाभ्युपगमाच्च । नापि द्वितीयः । योग्यताया अनिरूपणात् । न तृतीयः । असिद्धेः । सर्वस्यैव क्षणिकत्वादिना भ्रमविषयत्वाभ्युपगमात् । अत एव नासत्त्वाप्रकारकभ्रमाविषयत्वमपि । अन्योन्याश्रयाच्च । नापि सत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वम् । आत्माश्रयात् । नाप्यसत्त्वप्रकारकभ्रमाविषयत्वं सत्त्वम् । अन्योन्याश्रयात् । नापि प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकसत्त्वनिषेधविरहः । आत्माश्रयात् । नापि सत्ता जातिरर्थक्रियाकारित्वमसद्वैलक्षण्यं वा । एतेषाम्मिथ्यात्वाविरोधित्वेन तत्प्रत्यक्षेण मिथ्यात्वानुमाने बाधाभावात् । नापि वेदान्त्यभिमतमिथ्यात्वाभावस्सत्त्वम् । तुच्छेऽतिव्याप्तेः । नाप्यसद्विलक्षणत्वे सत्यनारोपितत्वम् । अनारोपितत्वं हि आरोपाविषयत्वम् । तच्चासम्भवि । सर्वस्यापि क्षणिकत्वादिना आरोपविषयत्वात् । नाप्यस्तित्वप्रकारकप्रमां प्रति कदाचित् साक्षाद्विषयत्वं कालसम्बन्धित्वं वा सत्त्वम् । अस्तित्वं च वर्तमानत्वम् । नतु सत्त्वमतो नात्माश्रयः । अतीतादिरपि कदाचित् वर्तत एवेति नाव्याप्तिः । आरोपितत्वं च कालत्रयासम्बन्धित्वेन बाधेन बोधितमिति न द्वितीयलक्षणेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रमात्वस्य सत्त्वघटितत्वेन चक्षुराद्ययोग्यत्वेन पूर्वोक्तदोषात् । वर्तमानत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वेऽपि मिथ्यात्वाविरोधाच्च । द्वितीयमपि न मिथ्यात्वविरोधि । शुक्तिरूप्यस्यापि प्रतिभासकालसम्बन्धित्वात् बाधेन तात्त्विककालत्रयसम्बन्धनिषेधेऽप्यतात्त्विककालसम्बन्धस्यानिषेधात् । नापि तात्त्विककालसम्बन्धित्वं तत् । तात्त्विकस्याद्याप्यनिरूपणात् निरूपणे वा शेषवैयर्थ्यात् । ननु, भवन्मते यत् सत्त्वं ब्रह्मणि, तदेवेह मम। उक्तं हि—'यादृशं ब्रह्मणः सत्त्वं तादृशं स्याज्जगत्यपि । तत्र स्यात्तदनिर्वाच्यं चेदिहापि तथास्तु नः ॥' इति । न च तत्रापरिच्छिन्नत्वं सत्त्वम् । तच्च न जगतीति वाच्यम् । तुच्छस्यापरिच्छिन्नत्वेऽपि सत्त्वानभ्युपगमात् । नापरिच्छिन्नत्वं सत्त्वम् । किं त्वन्यदेव । तच्च ब्रह्मणीव भ्रमाधिष्ठानत्वाच्छुक्तिकादेरपि भविष्यतीति चेत्, नूनं विवाहसमये कन्यायाः पित्रा निजगोत्रं पृष्टस्य यदेव भवतां गोत्रं तदेव ममापि गोत्रमिति वदतो वरस्य भ्राता भवान् । यतो जामातृश्वशुरयोरेकगोत्रत्वे विवाहानुपपत्तिवज्जगद्ब्रह्मणोरेकसत्त्वे जगतोऽसत्त्वमेव स्यात् । तथा हि—स्वप्रकाशाद्वितीयचैतन्यरूपत्वमेव ब्रह्मणस्सत्त्वम् । तदेव चेज्जडस्यापि जगतस्तदा रजतत्वविरोधिशुक्तिसत्तया रजतस्येव जडत्वाविरोधिस्वप्रकाशसत्तया जगतः स्वरूपतो मिथ्यात्वोपपत्तेः । चैतन्यस्यैवावच्छिन्नानवच्छिन्नाज्ञानविषयत्वेन सर्वभ्रमाधिष्ठानत्वाभ्युपगमात् । न भ्रमाधिष्ठानत्वे-

न शुक्त्यादेस्सत्त्वसिद्धिः । नन्वेवमपि सर्वदेशीयत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमसत्त्वं तुच्छानिर्वचनीयसाधारणम् । तदभावस्सत्त्वम् । तच्च ब्रह्मणीव जगत्यपीति ब्रूमः । न च संयोगेऽव्याप्तिः । तस्याव्याप्यवृत्तित्वानभ्युपगमात् । तदभ्युगमे च व्याप्यवृत्तित्वेनाभावो विशेषणीयः । नापि वियत्यव्याप्तिः । तदत्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वाङ्गीकारेण लक्षणस्य विद्यमानत्वादेव । न हि कस्मिंश्चिद्देशे काले वा तस्याभावः । नित्यविभुत्वभङ्गप्रसङ्गात् । आकाशात्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वाभ्युपगमे च वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वेनाभावो विशेषणीय इति चेन्न । चक्षुराद्ययोग्यानेकपदार्थघटितत्वेनैतादृशसत्त्वस्य ग्रहणे चक्षुरादेरसामर्थ्यात् । न हि सर्वदेशीयत्रैकालिकवृत्तिमत्प्रतियोगिकव्याप्यवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वं कस्यापि प्रत्यक्षम् । येन तदभावः प्रत्यक्षो भवेत् । वृत्तिमत्प्रतियोगिकत्वव्याप्यवृत्तित्वपरित्यागेऽपि सर्वदेशीयत्वत्रैकालिकत्वयोरयोग्यत्वात् । ननु, स्वदेशकालवृत्तिनिषेधप्रतियोगित्वाभावे गृह्यमाणे कालत्रयमध्ये वर्तमानकालस्य सर्वदेशमध्ये प्रकृतदेशस्यापि प्रवेशेन तत्र निषेधप्रतियोगित्वाभावस्य गृहीतत्वात्तत्संवलितं कालत्रयवृत्ति सर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं नानुमानेन गृहीतुं शक्यत इति चेन्न । स्वदेशकालवृत्तिसकलनिषेधप्रतियोगित्वस्य चक्षुराद्ययोग्यत्वेन तदभावस्य सुतरां तदयोग्यत्वात् । स्वदेशकालवृत्तियत्किञ्चिन्निषेधाप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वाविरोधित्वात् स्वप्रतियोगिकात्यन्ताभावासामानाधिकरणस्य च स्वप्रतियोगिकात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या केवलान्वयिनि, संबन्धभेदेन घटादौ चासिद्धेः । स्वात्यन्ताभावयावदधिकरणावृत्तित्वं वा स्वात्यन्ताभावयत्किञ्चिदधिकरणावृत्तित्वं वेति विकल्पेन पूर्वोक्तदोषाच्च । तस्मात्तत्प्रकारान्तरस्य निरूपयितुमशक्यत्वान्मिथ्यात्वाविरोधित्वाच्च स्वसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावरूपमेव सत्त्वमुपेयम् । तच्च न चक्षुरादियोग्यमित्युक्तम् । ननु, यस्मिन्कस्मिंश्चित् स्वदेशकालवृत्तिनिषेधे एतद्देशैतत्कालवृत्तिनिषेधत्वं ज्ञात्वा तेन प्रत्यासक्तिभूतेनोपस्थापितानां स्वदेशकालवृत्तिसकलनिषेधानां प्रतियोगित्वस्याभावो घटे ग्राह्यः । ततस्सार्वदिक्सर्वदेशीयनिषेधप्रतियोगित्वस्य ग्रहणं घटे दुर्घटमिति चेन्न । एवं सामान्यलक्षणया सर्वनिषेधेषूपस्थितेष्वपि तत्प्रतियोगित्वाभावस्य चक्षुरादिना गृहीतुमशक्यत्वात् । योग्यप्रतियोगिक एव हि संसर्गाभावो योग्यः । न चाशेषनिषेधानां प्रतियोगित्वमतीन्द्रियसाधारणं चक्षुरादियोग्यम् । वस्तुतस्तु, सामान्यं नेन्द्रियप्रत्यासक्तिः । मानाभावात् । न च महानसीयधूमे-

न्द्रियसंयोगेन तत्रैव व्याप्तिग्रहे पर्वतीयधूमादनुमितिर्न स्यात् । सामान्यस्य च धूमत्वादेः प्रत्यासत्तित्वे तस्यापि प्रत्यासन्नत्वात्तत्र व्याप्तिग्रहे ततोनुमितिरिति वाच्यम् । पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षदशायां धूमत्वेन प्रकारेण गृहीतस्मृतव्याप्तेस्तत्र वैशिष्ट्यग्रहसम्भवात् । 'सुरभि चन्दन'मितिवत् विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षविशेषणज्ञानासंसर्गाग्रहरूपाया विशिष्टज्ञानसामग्र्याः पूर्णत्वात् । व्याप्तिस्मृतिप्रकारेण वा पक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुता । महानसीय एव धूमो धूमत्वेन व्याप्तिस्मृतिविषयो भवति । धूमत्वेन पर्वतीयधूमज्ञानं चापि जातम् । तच्च सामान्यलक्षणां विनैव । तावतैवानुमितिसिद्धेः । न च सामान्यप्रत्यासत्तिं विना धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति अनुभूयमानसंशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् अप्रसिद्धस्य[1] चाज्ञानादिति वाच्यम् । प्रसिद्धधूम एव तत्तद्धूमत्वादिना व्याप्तिनिश्चयेऽपि धूमत्वेन तत्संशयोपपत्तेः । तथा चोक्तं मणिकृता—'घटत्वेनेतरभेदनिश्चयेऽपि पृथिवीत्वादिना तत्र संशयसिषाधयिषे भवत एवेति निश्चितेऽप्यर्थे प्रामाण्यसंशयाहितसंशयवत् धूमत्वं वह्निव्यभिचारिवृत्ति न वेति संशयादपि तादृशसंशयोपपत्तेश्च । एतेन वायूरूपवान्न वेति संशयोऽपि व्याख्यातः । ननु, सिद्धे नेच्छा । किं तु असिद्धे । सा च स्वसमानविषयज्ञानजन्या । तच्च ज्ञानं न सामान्यप्रत्यासत्तिं विना । न च सिद्धगोचरसुखत्वप्रकारकज्ञानादेवाज्ञाते सुखे भवतीच्छा । समानप्रकारकत्वमात्रस्य नियामकत्वादिति वाच्यम् । रजतत्वेन प्रकारेण रजते अनुभूयमाने घटादौ रजतत्वप्रकारकेच्छाप्रसङ्गात् । न च प्रकाराश्रयत्वमपि नियामकम् । रजतभ्रमाच्छुक्ताविच्छानुदयप्रसङ्गात् । तथा च समानप्रकारकत्वे सति समानविषयकत्वं तन्त्रम् । अत एवाख्यातिपक्षे रजतस्मरणस्यैव शुक्तौ प्रवर्तकत्वमित्यपास्तमिति चेन्न । यतो रजतभ्रमाच्छुक्ताविच्छा नास्त्येव । किं त्वनिर्वचनीये रजत इत्यनिर्वचनीयख्यातौ वक्ष्यते । प्रकाराश्रयत्वं नियामकं वदन्नख्यातिवादी परमेवं विभीषणीयः । तथा च प्रकाराश्रयत्वस्य नियामकत्वादन्यथाख्यातिपक्षोऽपि निरस्त एव । न च तर्हि भ्रमत्वं न स्यात् । इदं रजतमिति भ्रमत्वाभिमतज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारत्वानभ्युपगमादिति वाच्यम् । बाधितविषयत्वेन हि भ्रमत्वं न तु व्यधिकरणप्रकारत्वेन । तस्यापि विषयबाधप्रयोज्यत्वादिति हि वक्ष्यते । नन्वभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वात् प्रौढप्रकाशयावत्तेजोविरहरूपस्य तमसः प्रत्यक्षता न स्यात् । सामान्यप्रत्यासत्तिं विना प्रतियोग्यनुपस्थितेरिति चेन्न । अस्मन्मते तमसो भावान्तरत्वात् । न च तथापि तद्व्यञ्जकत्वात्तदपेक्षेति वाच्यम् । स्वरूपसत एव तादृक्तेजोविरहस्य तमोव्यञ्जकत्वम् । न तु ज्ञानस्य[2] मानाभावादित्यभ्युपगमात् । अन्ये-

१. 'अप्रसिद्धस्य वा ज्ञाना'दिति. ख. घ. पाठः । २. 'नतद्ज्ञानस्य'इति, ख. घ. पाठः ।

षां मते तादृक्तेजोविरहज्ञानस्यापेक्षितत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेव तत्सम्भवेन तदर्थं सकलप्रतियोगिज्ञानजनिकायाः सामान्यप्रत्यासत्तेरनुपयोगात् । न च गोत्वाभावज्ञानं गोत्वत्वप्रकारकज्ञानजन्यम् । तच्च गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपं सामान्यप्रत्यासत्तिमन्तरेण न शक्यमवगन्तुमिति साम्प्रतम् । यत्किञ्चिद्गोव्यक्तेरेव गोत्वत्वरूपत्वात् । एतेन प्रागभावप्रतीतिरपि व्याख्याता । किं चानागतज्ञानस्यापेक्षितत्वे अनुमानादेव तद्भविष्यति । तथा च न्यायकुसुमाञ्जलौ—'शंका चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥' इत्यत्र शङ्कोपपादकमनागतज्ञानमनुमानादेवेत्युक्तम् । अनुमानं च वर्तमानपाकः पाकपूर्वकालीनः, पाकत्वादतीतपाकवदित्यादि । न च चरमपाके व्यभिचारः । साध्यसिद्ध्युपजीवकस्य व्यभिचारज्ञानस्यादोषत्वात् । अन्यथा सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । किं च । शब्दादपि सकलधूमपाकादिगोचरज्ञानसम्भवः । न च शङ्कादिपूर्वं शब्दस्योपस्थितिनियमाभाव इति वाच्यम् । कदाचिदेव शब्दादनुभूतस्य तदानीं प्रमृष्टतत्ताकस्मृतिसम्भवात् । नन्वनुमितेर्विशेषणज्ञानजन्यत्वेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः । न चानुमानान्तराद्विशेषणज्ञानमनवस्थानादिति चेन्न । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादेव साध्यविशेषणकपक्षविशेष्यकानुमितिसम्भवात् । एतेन 'सुरभि चन्दन'मित्यादिविशिष्टज्ञानाय कल्पिता ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिरपि निरस्ता । चन्दनत्वेन सुरभित्वानुमानोपपत्तेः । अन्यथा साध्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षोपपत्तेरनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चाभावसाध्यककेवलव्यतिरेकिणि साध्यप्रसिद्धेरनङ्गत्वात्तत्र क्लृप्ताया अनुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षसामग्रीतो बलवत्त्वमिति वाच्यम् । अर्थापत्तिवादिभिरस्माभिस्तदनभ्युपगमात् । 'पर्वतवृत्तिधूमो वह्निव्याप्य' इति परामर्शात् साध्यविशेष्यकपक्षविशेषणकानुमित्यभ्युपगमे तु नैव काप्यानुपपत्तिः । अनुमितेः पक्षविशेष्यत्वनियमे मानाभावात् । किञ्च । धूमत्वादिसामान्यं न स्वरूपतः प्रत्यासत्तिः । धूलीपटले धूमभ्रमानन्तरं धूमत्वेन सकलधूमनिष्ठवह्निव्याप्तिग्रहानुदयप्रसङ्गात् । तत्र स्वरूपतो धूमत्वाभावात् । नचेष्टापत्तिः । तदुत्तरकालमनुमित्यनुदयापत्तेः । तथा च धूमत्वज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति वाच्यम् । तच्च धूमेन्द्रियसन्निकर्षदशायां धूमज्ञानात्प्राङ्नास्त्येव । निर्विकल्पके मानाभावात् विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावानभ्युपगमात् अवश्यक्लृप्तकार्यकारणभावविशेषेणैव सर्वव्यवहारोपपत्तेः । न च धूमत्वेन सन्निकृष्टधूमव्यक्तिज्ञानानन्तरं तत्समानाकारमसन्निकृष्टधूमगोचरं ज्ञानान्तरमुत्पद्यत इत्यत्र

मानमस्ति। धूमत्वेन पुरोवर्तिनं धूमं साक्षात्करोमि न व्यवहितमित्यनुभवाच्च। अन्यथा जगतीगतसकलधूमव्यक्तीरहं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसीयेत । न चैवमनुभवमात्रशरणैरभ्युपेयते। किञ्च। सामान्यप्रत्यासत्त्यङ्गीकारे यत् प्रमेयं तदभिधेयं यत्प्रमेयवत् तदभिधेयवदित्यादिव्याप्तिपरिच्छेदे सार्वज्ञ्यापत्तिः । न चेष्टैव सा । परज्ञानविषयो घटो न वेत्यादिसंशयानुपपत्तेः । न च, घटत्वप्रकारकघटविषयकनिश्चयो घटसंशयविरोधी, प्रमेयमिति निश्चयस्तु, घटविषयोऽपि न घटत्वप्रकारक इति वाच्यम् । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिन एव प्रकारत्वात्, घटत्वस्यापि प्रमेयमिति ज्ञाने भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वात् । घटत्वप्रकारकनिश्चयस्य घटत्वज्ञानजन्यत्वविशेषणाददोष इति चेन्न । विशेषणज्ञानत्वेनैव तस्य जनकता वाच्या । तस्याः प्रागेव निरासात् । स्वरूपसंबन्धविशेषाभ्युपगमे चानिर्वचनीयवादापत्तेः । इत्यादिदूषणानि बहुतरमूहनीयानि । तस्मात् सामान्यप्रत्यासत्त्या निषेधमो[२]त्रप्रतियोगित्वोपस्थितौ तदभावग्रहात् बाध इत्यनुपपन्नमेव । ननु, प्रत्यक्षस्य वर्तमानमात्रग्राहित्वे शुक्तिरूप्यादेः प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं कथं प्रत्यक्षं स्यात् । अथ तत्र रजतत्वविरोधिशुक्तित्वे साक्षात्कृते तदन्यथानुपपत्त्या च रजतत्वाभावे निश्चिते मिथ्यैव रजतमभादिति तादृङ्निषेधप्रत्ययः स्वसंबन्धसर्वभासकेन साक्षिणैवोपपन्नः । तर्हि साक्षात् स्वविषयस्य गगनादेर्भाविकालनिषेधाप्रतियोगित्वं सकलकालग्राहिणा साक्षिणा गृह्यतामिति चेन्न । साक्षिणो विद्यमानसर्वभासकत्वेनाविद्यमानभाविबाधाभावभासकत्वानुपपत्तेः, साक्षिज्ञानस्य भ्रमप्रमासाधारणत्वेन प्रमाणाबाधकत्वाच्च । ननु, ज्ञानप्रामाण्यं गृह्णन् साक्षी घटादिगतमबाध्यत्वं गृह्णात्येव । न हि विषयाबाधमनन्तर्भाव्य प्रामाण्यग्रहणं नामेति चेन्न । व्यवहारकालाबाध्यत्वमात्रेण प्रवृ[३]त्तावपि संवादोपपत्तेः । त[४]द्रूपगतप्रामाण्यस्य साक्षिणा ग्रहणेऽपि विरोधाभावात् । न हि घटादिज्ञानस्य संवादिप्रवृत्तिजनकतावच्छेदकं प्रामाण्यं त्रिकालाबाध्यविषयकत्वम् । किं तु शुक्तिरूप्यादिज्ञानव्यावृत्तं व्यवहारकालाबाध्यविषयकसकलज्ञानवृत्ति व्यवहारकालाबाध्यविषयकत्वमेव। तच्च न भाविकालबाधविरोधीत्युक्तम् । भाविकालबाधतदभावौ च न मानं विना साक्षिणा ग्रहीतुं शक्यौ । तस्य विद्यमानमात्रग्राहित्वादिति चोक्तम् । ननु, तर्हि देहा-

१. 'प्रकारकत्वा' दिति क. पाठः । २. 'निषेधानां प्रतियोगित्वोपस्थितौ' इति क. पाठः ।
३. 'प्रवृत्तावविसंवादोपपत्ते' रिति घ. पाठः । ४. 'तद्रूपप्रामाण्यस्य' इति क. ख. पाठः । 'तद्गतप्रामाण्यस्य' इति घ. पाठः ।

त्मैक्यज्ञान'मुष्णं जल'मित्यादि ज्ञानं च प्रमा स्यात् । व्यवहारदशायां विषयाबाधादिति चेन्न । आब्रह्मज्ञानमबाधितत्वेन तेषामपि घटादिज्ञानसमानयोगक्षेमत्वात् । ननु, कालान्तरस्थमपि यत् बाधकं तदपि किं यत्कालावच्छेदेन अनेन स्वार्थो गृहीतस्तत्कालावच्छेदेनैव तन्निषेधति । उतान्यकालावच्छेदेन । आद्ये कथमस्य प्रामाण्यम् । अन्त्ये अनित्यत्वादिकमेवेति चेन्न । अबाध्यत्वरूपप्रामाण्यस्य प्रपञ्चज्ञाने मयानङ्गीकारात् । यत्कालावच्छेदेनैवानेन स्वार्थो गृहीतस्तत्कालावच्छेदेनैव तन्निषेधाभ्युपगमात् । यच्च प्रामाण्यं मयाभ्युपेयते तत् व्यवहारदशायां विपरीतप्रमारूपबाधकस्यानुत्पन्नत्वादस्त्येव । न च यत् भवतां घटादिबुद्धेः प्रातिभासिकबुद्धितो वैलक्षण्यं विषयस्य व्यावहारिकसत्त्वसाधकं, तदेवेह मम विषयस्य[1] पारमार्थिकसत्त्वसाधकमस्त्विति[2] वाच्यम् । प्रातिभासिकबुद्धिवैलक्षण्यं हि घटादिबुद्धेः सप्रकारकज्ञानाबाध्यविषयत्वादिरूपम् । तन्न पारमार्थिकसत्त्वं घटादेः साधयितुं शक्तम् । देहात्मैक्यज्ञाने ब्रह्मज्ञानाव्यवहितभ्रमे च व्यभिचारात् । ननु, 'घटस्सन्' 'रूप्यं मिथ्ये'ति प्रतीत्योरविशेषे कथं 'घटो मिथ्या रूप्यमिथ्यात्वं मिथ्ये'ति विशेषः । न च तदपि मिथ्यैव, रूप्यतात्विकत्वापत्तेरिति चेन्न । मिथ्यात्वमिथ्यात्वेऽपि यथा न रूप्यस्य तात्विकत्वं तथोपपत्तेरुक्तत्वात् । न च पारमार्थिकसत्त्वस्य प्रत्यक्षागोचरत्वे तन्निषेधश्रुतीनां अप्रसक्तप्रतिषेधकता स्यादिति वाच्यम् । तासां चक्षुरादिप्रसक्तद्वैतनिषेधपरत्वात् । पारमार्थिकत्वेन द्वैतनिषेधपरत्वेऽपि नाप्रसक्तनिषेधकत्वम् । परोक्षप्रसक्तेस्सम्भवात् 'नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्य' इत्यादिवदप्रसक्तप्रतिषेधस्याप्युपपत्तेश्च । न च अतात्विकप्रपञ्चे यदि तात्विकत्वमप्यध्यक्षेण न गृह्यते कथं तर्हि तस्यातत्वावेदकत्वम् । न हि तदेव तत्वेनावेदयत्तात्विकं नाम । दृश्यते च सार्वलौकिकप्रपञ्चे पारमार्थिकत्वानुभव इति वाच्यम् । नह्यस्माकं तत्वावेदकत्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वम् । तद्भिन्नत्वमतत्वावेदकत्वम् । किं त्वबाधितविषयत्वं तत्वावेदकत्वम् । बाधितविषयत्वं चातत्वावेदकत्वम् । अबाधितविषयत्वं च श्रौते ब्रह्मज्ञान एव तद्भिन्नज्ञाने तात्पर्यवद्वेदत्वेनैव तत्वावबोधकत्वात् । तथा च प्रपञ्चप्रत्यक्षस्य तात्विकत्वागोचरत्वेऽप्यतत्वावेदकत्वं सङ्गच्छते । सार्वलौकिकी पारमार्थिकत्वप्रसिद्धिस्तु, जलगतपिपासोपशमनसामर्थ्यप्रसिद्धिवत् परोक्षतयाप्युपपन्ना । नापरोक्षत्वपर्यवसायिनी ॥ तस्मादध्यक्षयोग्यस्य सत्त्वस्येहानिरुक्तितः । नाध्यक्षबाधो मिथ्यात्वलिङ्गस्यात्रोपपद्यते ॥ न लौकिकं न सामान्यजन्यं साक्ष्यात्मकं च न । प्रत्यक्षं बाधते

१. 'विषयस्य' इति पदं क.ख. पुस्तकयोर्नास्ति । २. 'पारमार्थिकत्वसाधकम्' इति घ. पाठः ।

लिङ्गमिथ्यात्वस्यानुमापकम् ॥ प्रत्यक्षयोग्यसत्यत्वानिरुक्त्या प्रत्यक्षबाधोद्धारः ॥

किं 'चेदं रूप्य'मित्यत्र इदमितिवत् 'सन् घट'इत्यत्रापि सदित्यधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव भासते। न च चाक्षुषादिज्ञाने रूपादिहीनस्य ब्रह्मणः कथं स्फुरणमिति वाच्यम् । रूपादिहीनस्यापि कालादिन्यायेन स्फुरणस्य प्रागेवोपपादितत्वात्। नन्वेवं 'नीलो घटः मिथ्या रूप्यमसन्नृशृङ्ग'मित्यादावपि 'नील' इत्यादिरधिष्ठानानुवेध इति स्यात्। न च, नैल्यं घटादिष्वस्ति, सत्त्वं तु [1]नेति वाच्यम् । अस्यारोपितत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्त्वेनान्योन्याश्रयात् । अन्यथा 'सत्यं ज्ञान'मित्यत्रापि सत्यमित्यधिष्ठानानुवेध एव स्यादिति चेन्न ।'स'न्नित्यस्य 'घट' इत्यनेन सामानाधिकरण्यस्य बाधितत्वात् । तथा हि सत्ताजातिस्फुरणनिबन्धनं वा, स्वरूपसत्त्वनिबन्धनं वा, कालत्रयाबाध्यत्वनिबन्धनं वा, सामानाधिकरण्यं स्यात् । न चाभावादिसाधारणसत्प्रतीतौ सत्ताजातिस्फुरणं सम्भवति । अभावादिषु त्वयापि तदनङ्गीकारात् । न च क्वचित्साक्षात्सम्बन्धेन क्वचित् परम्परासम्बन्धेन सदिति प्रतीत्युपपत्तिः । विजातीयसम्बन्धेन समानाकारप्रतीत्यनुपपत्तेः । अन्यथा सम्बन्धभेद एव न सिद्ध्येत् । न च स्वरूपसत्त्वेनाभावादौ तत्प्रतीतिः । अननुगमात् । अननुगतेनापि अनुगतप्रतीतौ जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । अत एव न सर्वत्रापि स्वरूपसत्त्वेनैव सद्व्यवहारः । एकेनैव सर्वानुगतेन सर्वत्र सत्प्रतीत्युपपत्तौ बहूनां तद्धेतुत्वकल्पने मानाभावात् । नापि कालत्रयाबाध्यत्वनिबन्धनं तत् । तस्य चक्षुराद्यगम्यत्वस्योक्तत्वात् । 'सदिदं रजत'मित्यादिभ्रमे अभावाच्च । [3]तस्मादेकं सर्वाधिष्ठानमेव सदिति सर्वत्रानुभूयत इति युक्तम् । नीलादेस्तु घटादिसामानाधिकरण्ये किमपि नास्ति बाधकम् । न वा नीलादेरधिष्ठानत्वं सम्भवति । प्रागसत्त्वात् । नीलपीतादिप्रातिस्विकानन्ताधिष्ठानकल्पने गौरवात्, अधिष्ठेयतुल्ययोगक्षेमत्वाच्च । अधिष्ठेयविषमसत्ताकमेव ह्यधिष्ठानं भवति । 'मिथ्या रूप्यमसन्नृशृङ्ग'मित्यादौ मिथ्यात्वासत्त्वयोरधिष्ठानत्वशङ्कापि नास्तीति शून्यवादापत्तेः । तत्र चानुपपत्तिरुक्ता। वक्ष्यते च । यत्तु, 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यत्रापि तथा स्यादिति । तन्न । यतो न तत्र सत्तासम्बन्धेन सत्त्वम् । किं तु स्वरूपेणैवेत्युक्तदोषानवकाशात् । न चैवं घटादावपि स्वरूपेणैव तथात्वम् । पूर्वमेव निराकृतत्वात् । किं च निश्चितप्रामाण्यमेव प्रत्यक्षमितरबाधकं भवेत् । न चात्र प्रामाण्यं निश्चितम् । आगमविरोधात्, अनुमानविरोधात्, [4]भाविबाधाभावानिर्णयाच्च ॥

१. 'न तथेति' इति घ. पाठः । २. 'घयोग्य' इति ख, पाठः । ३. 'तस्मादेवम्' इति, घ. पाठः । ४. 'भाविबाधनिर्णयाच्च' इति क. पाठः ।

ननु, प्रत्यक्षमेव प्रबलमनुमानागमबाधकम् । नानुमानागमौ । प्रत्यक्षाप्रामाण्ये तद्विरोधाभावेनानुमानागमयोः प्रामाण्यम् । तयोः प्रामाण्ये च तद्विरोधात् प्रत्यक्षाप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयात् । न हि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्येऽप्येवमन्योन्याश्रयः । तस्यानपेक्षत्वादिति चेन्न । चन्द्रतारकादिपरिमाणप्रत्यक्षे अनुमानागमविरोधेन तस्याप्रामाण्यदर्शनात् तेनापि स्वप्रामाण्यसिद्ध्यर्थमितराविरोधस्यावश्यमपेक्षणीयत्वात् । तथा चान्योन्याश्रयतुल्यत्वात् परस्परविरोधेन प्रामाण्यसन्देहे सत्यनाप्ताप्रणीतत्वादिना [1]प्रमाजनकत्वव्याप्तेर्वेदप्रामाण्यनिश्चये जाते तेन स्वतस्सम्भावितदोषस्य प्रत्यक्षस्य बाधात् अस्मन्मते क्वान्योन्याश्रयः । अन्यथा देहात्मैक्यप्रत्यक्षबुद्ध्या बाधाद्देहभिन्नत्वमप्यात्मनो नागमानुमानाभ्यां सिद्ध्येत् । ननु, प्रत्यक्षमनुमानाद्यपेक्षया जात्यैव प्रबलम् । कथमन्यथा औष्ण्यप्रत्यक्षेण वह्निशैत्यानुमितिप्रतिबन्धः । न च तत्रोपजीव्यत्वनिबन्धनं प्रत्यक्षस्य बाधकत्वम् । धर्म्यादेश्चक्षुरादिनैव सिद्धेस्त्वचोऽनुपजीव्यत्वात् । किञ्च प्रत्यक्षस्य प्राबल्यमनुमाद्यगृहीतरेखोपरेखादिग्राहकत्वादनुमानाद्यनिवर्तितदिङ्मोहादिनिवर्तकत्वाच्चेति चेन्न । त्वाचप्रत्यक्षस्याप्युपजीव्यत्वेनैव शैत्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । चक्षुरादिना धर्म्यादिग्रहेऽपि त्वचं विना साध्यप्रसिद्धेरभावात् । तथा न जात्या प्राबल्ये मानमस्ति । तदगृहीतग्राहित्वमपि न प्राबल्ये प्रयोजकम् । प्रत्यक्षागृहीतधर्मादिग्राहकत्वेन परोक्षप्रमाणस्यैव प्राबल्यापत्तेः । नाप्यनुमानाद्यनिवर्तितदिङ्मोहनादिनिवर्तकत्वेन प्राबल्यम् । एतावता हि वैधर्म्यमात्रं सिद्धम् । न च तावतेतरप्रमाणापेक्षया प्राबल्यं भवति । अन्यथा त्वाचप्रत्यक्षानिवर्तितवंशोरगभ्रमनिवर्तकत्वाच्चक्षुषोऽपि त्वगपेक्षया प्राबल्यं स्यात् । ततश्च चित्रनिम्नोन्नतज्ञानस्य चाक्षुषस्य तद्विरोधित्वाचज्ञानात् बाधो न स्यात् । प्रत्युतागमस्यैव सर्वतः प्राबल्यं स्मर्यते । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम् ।' इति । न च तद्वैदिकार्थविषयमिति वाच्यम् । अद्वैतस्यापि वैदिकार्थत्वात् । क्वचित् प्रत्यक्षतः प्राप्तमनुमागमबाधितमिति तु परीक्षितप्रामाण्यप्रत्यक्षविषयम् । ननु, प्रत्यक्षस्यासञ्जातविरोधित्वादुपक्रमन्यायेनैव प्राबल्यम् । उक्तं हि—'असञ्जातविरोधित्वादर्थवादो यथाश्रुतः । आस्थेयस्तद्विरुद्धस्य विध्युद्देशस्य लक्षणा ॥' इति चेन्न । यत एकवाक्यस्थपरस्परसापेक्षपदत्वेन उभयोः साम्ये सत्युपक्रमस्थवेदपदानुरोधेनोपसंहारस्थगर्गादिपदानां मन्त्रमात्रवाचिनां कृत्स्नवेदपरत्वे निर्णीतेऽपि न प्रकृते तन्न्यायः सम्भवति । उभयोः साम्याभावात् गृहीतप्रमाणभावश्रुत्यपेक्ष-

१. 'अप्रमाजनकत्व' इति क.पाठः ।

या भ्रमविलक्षणत्वेनानिश्चितस्य प्रत्यक्षस्य न्यूनबलत्वात् । अन्यथा 'इदं रजत'मिति भ्रमोऽपि 'इयं शुक्ति'रिति आप्तोपदेशापेक्षया प्रबलं स्यात् । एतेन लिङ्गात् श्रुतेरिव शीघ्रगामित्वात् प्रत्यक्षस्य प्राबल्यम् । तदुक्तम्—'प्रत्यक्षे चानुमाने च यथा लोके बलाबलम् । शीघ्रमन्धरगामित्वात्तथैव श्रुतिलिङ्गयोः ॥' इत्यपास्तम् । परीक्षितस्य मन्धरगामिनोऽपि प्राबल्यात् । न च 'यदाहवनीये जुहोती'त्यस्मात् 'पदे जुहोती'त्यस्य विशेषविषयत्वेन प्राबल्यवत् घटविषयसत्त्वग्राहिणः प्रत्यक्षस्य सामान्यतो द्वैतनिषेधकश्रुत्यपेक्षया प्राबल्यमिति वाच्यम् । सामान्यविशेषन्यायस्य निश्चितप्रमाणभावोभयविषयत्वात् । अन्यथा 'अयं गौरश्व'इत्यादेरपि गौरश्वो न भवतीत्यादितः प्राबल्यं भवेत् । न च यथा 'यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशु चरती'त्यस्य यत्किञ्चिच्छब्दस्य यत्किञ्चित्प्रकृतवाचित्वेन सामान्यविषयत्वेऽपि दीक्षणीयाव्यतिरिक्ते सावकाशत्वात् 'यावत्या वाचा कामयीत तावत्या दीक्षणीयाया मनुब्रूया'दित्यनेन निरवकाशेन संकोचस्तथा प्रत्यक्षेण निरवकाशेन वृत्त्यन्तरेणानेकार्थत्वेन वा विषयान्तरपरत्वेन सावकाशायाः श्रुतेः सङ्कोचः किं न स्यादिति वाच्यम् । तात्पर्यलिङ्गैरुपक्रमादिभिर्द्वैतनिषेधपरत्वे अवधृते अद्वैतश्रुतेरपि निरवकाशत्वात् प्रत्यक्षस्यापि व्यावहारिकद्वैतविषयतया सावकाशत्वात् विरुद्धयोश्च द्वयो 'रहं मनुष्य' इत्यादिप्रत्यक्ष'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य'इत्यादिश्रुत्योरिव तात्विकप्रामाण्यानुपपत्त्या कस्य चिद्व्यावहारिकं कस्य चित्तात्विकं प्रामाण्यमभ्युपेयम् । अत्यन्ताप्रामाण्यस्यान्याय्यत्वात् । तत्राद्वैतश्रुतेर्व्यावहारिकप्रामाण्यसम्भवे द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादेस्तात्विकं प्रामाण्यं भवेत् । तदसम्भवे तु बलादेवाद्वैतश्रुतेस्तात्विकं प्रामाण्यमिति प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं पर्यवस्यतीति कृतबुद्धयो विदांकुर्वन्तु । ननु, पञ्चदशरात्रे प्रथमेऽहन्यग्निष्टुन्नामके नामातिदेशेन एकाहाग्निष्टुद्धर्मभूता सुब्रह्मण्याग्नेयी प्राप्ता । तस्या अल्पविषयायाश्चतुर्दशाहस्सु चोदकेन प्राप्तया ऐन्द्या सुब्रह्मण्यया बहुविषयया यथा बाधः, बहुबाधस्यान्याय्यत्वात् । तथा द्वैतग्राहिप्रत्यक्षतदुपजीव्यनुमानकर्मकाण्डसगुणोपासनावाक्यादिरूपबहुप्रमाणाबाधायाद्वैतवाक्यस्य प्रतीतार्थबाधः किं न स्यात् । तदुक्तम् 'बहुप्रमाणविरोधे चैकस्याप्रामाण्यम्। दृष्टं शुक्तिरजतादिज्ञान' इति चेन्न। दृष्टान्ते बहुविषयया बाधोऽत्र बहुभिरिति वैषम्यात्, देहात्मैक्ये प्रत्यक्षानुमानशब्दाभासादिसत्त्वेऽपि देहात्मभेदबोधकस्यानन्यपरत्वेन प्राबल्यवदत्रापि अनन्यपरत्वेनाद्वैतश्रुतेः प्राबल्यात् । विद्यावि-

१. 'बाधोऽत्र न तु बहुभि'रिति घ.पाठः । २, 'देहात्मैक्यप्रत्यक्ष' इति, ख. घ, पाठः ।

द्याभेदेन विद्वदविद्वत्पुरुषभेदेन च विरोधाभावात् । ननूक्तन्यायैः प्रत्यक्षस्य जात्या प्राबल्याभावेऽपि उपजीव्यत्वेन प्राबल्यम् । उपजीव्यत्वं चानुमानागमापेक्षिताशेषार्थग्राहकतया । सा च क्वचित् साक्षात् क्वचित्परम्परया । दृष्टं चापेक्षितैकदेशग्राहिणामप्युपजीव्यत्वम् । तद्विरुद्धग्रहणे तेन बाधश्च । यथा —घटविभुत्वानुमाने पक्षग्राहिणा अक्ष्णा, नरशिरश्शुचित्वानुमाने साध्यग्राहकेणागमेन, मनोवैभवानुमाने ज्ञानासमवाय्याधारत्वहेतुग्राहकेणानुमानेन । किमु वक्तव्यमपेक्षिताशेषग्राहिणा स्वविरुद्धग्राहकस्य बाधः । चक्षुरादेश्च शब्दतज्जन्यज्ञानप्रामाण्याद्यग्राहित्वेऽपि तद्ग्राहिश्रोत्रसाक्ष्यादिसजातीयत्वादुपजीव्यत्वम् । दृष्टं च नरशिरः कपालाशुचित्वबोधकागमस्य तच्छुचित्वानुमानोपजीव्यशुचित्वागमसजातीयत्वेन तदनुमानात् प्राबल्यम् । नचेन्द्रियमपि स्वज्ञानार्थमनुमानमुपजीवतीति सम एवोपजीव्योपजीवकभावः । अज्ञातकरणतया ज्ञानजननार्थमनुमानानपेक्षणात् अनुमानागमादिना तु ज्ञानजननार्थमेव तदपेक्षणादिति विशेषादिति चेन्न । उपजीव्याविरोधात् । तथा हि—यत्स्वरूपमुपजीव्यते तन्न बाध्यते । बाध्यते च तात्विकत्वाकारः । स च नोपजीव्यते । कारणत्वे तस्याप्रवेशात् । तदुक्तम्— 'पूर्वसंबन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ । हेतुतत्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥' इति । किं चापेक्षितग्राहित्वमात्रेण चेदुपजीव्यता । तया च बाधकत्वम् । तदपेक्षितप्रतियोगिग्राहकत्वे[1] 'नेदं रजत'मिति भ्रमस्य बाधोपजीव्यत्वात् । कथं 'नेदं रजत'मिति बाधबुद्धिस्तद्विरुद्धोदीयात् । अथ निषेध्यार्थसमर्पकतया प्रतियोगिज्ञानत्वेन तस्योपजीव्यत्वेऽपि तत्प्रामाण्यं नोपजीव्यम् । न हि प्रतियोगिप्रमात्वेनाभावज्ञानजनकता । गौरवात् । प्रतियोगिभ्रमादप्यभावज्ञानदर्शनाच्च । किं तु तद्ज्ञानत्वेनैव । लाघवात् । अतस्तद्विरुद्धविषयकं ज्ञानमुदीयादेवेति ब्रूषे, तुल्यमिदं प्रकृतेऽपि पक्षज्ञानत्वादिना कारणता न तु तत्प्रमात्वादिनापीति । अथ यत् प्रामाण्यं स्वरूपसिद्ध्यर्थमपवादनिरासार्थं च यत् प्रामाणमुपजीवति तत्तस्योपजीव्यम् । यथा स्मृतेरनुभवः । न च रजतभ्रमस्तथेति चेत् । तर्हि व्याप्तिधियोऽपि नानुमित्युपजीव्यत्वं स्यात् । लिङ्गाभासादपि वह्निमति वह्निप्रमादर्शनात् । ननु, येन विना यस्योत्थानं नास्ति । तत्तस्योपजीव्यमित्येव वक्तव्यम् । तथा च रजतभ्रमस्योपजीव्यत्वमस्त्येव । न तु प्राबल्यम् । न ह्युपजीव्यत्वमात्रेण प्राबल्यम् । किं तु परीक्षितत-

१. 'तदापेक्षित' इति क.ख.पाठः ।

या । परीक्षा च सजातीयविजातीयसंवादविसंवादाभावरूपौ । न च तौ रजतभ्रमे स्तः । प्रकृते चाक्षुषस्य परीक्षितत्वेन प्राबल्यम् । अस्ति हि 'मन्घट' इति विशेषदर्शनजन्यज्ञानानन्तरं घटार्थक्रियाप्रत्यक्षे क्लृप्तदूरादिदोषाभावाच्च[1] । एवमेव जीवेशाभेदश्रुतौ निषेध्यार्पकभेदश्रुतिः । साक्षिप्रत्यक्षं चादोषत्वात् परीक्षितमिति तदबाध्यम्[2] । एवमेव च दोषाभावादिज्ञानरूपपरीक्षायामपि अनाश्वासे वेदे पौरुषेयत्वाभावज्ञाने त्वदुक्तानुमाने च योग्यानुपलब्ध्यादिना हेत्वाभासादिराहित्यज्ञाने ब्रह्ममीमांसायां प्रत्यधिकरणं सिद्धान्त्यभिप्रेतार्थे उपक्रमाद्यानुगुण्यज्ञाने चानाश्वासस्स्यादिति प्रमाणतदाभासव्यवस्था न स्यादिति चेन्न । परीक्षा हि प्रवृत्तिसंवादविसंवादाभावदोषाभावादिरूपा । तया च स्वसमानदेशकालीनविषयाबाध्यत्वं प्रामाण्यस्य व्यवस्थाप्यते । धूमेन स्वसमानदेशकालीनवह्निरिव । तथा च व्यवहारदशामात्राबाध्यत्वं देहात्मैक्यसाधारणं परीक्षितप्रमाणे व्यवस्थितमिति कथमत्यन्ताबाध्यत्वाभावग्राहकागमानुमानयोः प्रवृत्तिः न स्यात् । तस्माद्विश्वासप्रमाणतदाभासव्यवस्था जीवेशभेदादिकं च व्यावहारिकमित्युपपन्नमेव सर्वं जगन्मिथ्येति ॥

ननु, प्रत्यक्षाप्रामाण्ये तत्सिद्धस्य व्याप्त्यादेर्बाधेनानुमेयादेरनुमित्यादिप्रामाण्यस्य च बाधः । अनुमेयादेर्व्याप्त्यादिना अनुमितिप्रामाण्यादिना च समानयोगक्षेमत्वात् । अन्यथा प्रातिभासिकव्याप्त्यादिमता बाष्पाध्यस्तधूमेन तात्विको व्यावहारिको वाग्निर्व्यावहारिकव्याप्त्यादिमता धूमेन तात्विकोऽग्निर्व्यावहारिकेणाबाधेन विरुद्धधर्माधिकरणत्वेन च विश्वस्य जीवेशभेदस्य च तात्विकं सत्त्वं सिद्ध्येदिति चेन्न । एतावता हि व्याप्त्यादिसमानसत्ताकमनुमेयं सिद्ध्यत्वित्यापत्तेः फलितोऽर्थः । स चास्माकमिष्ट एव । न हि ब्रह्माभिन्नं कैचिदत्यन्ताबाध्यमस्ति[3] । न चायमनुमेयादेर्व्याप्त्यादिना समसत्ताकत्वनियमोऽप्यस्ति । व्यभिचारिणापि लिङ्गेन साध्यवति पक्षे अनुमितिप्रमादर्शनात् ध्वनिधर्मह्रस्वत्वदीर्घत्वादिविशिष्टत्वेन मिथ्याभूतैरपि नित्यैर्विभुभिर्वर्णैस्सत्या शाब्दप्रमितिः क्रियत इति मीमांसकैरभ्युपगमात् । गन्धप्रागभावावच्छिन्ने घटे तात्विकव्याप्त्यादिमतापि पृथिवीत्वेनातात्विकगन्धानुमितिदर्शनात् प्रतिबिम्बेन च बिम्बानुमितिदर्शनात् । न च तत्रापि बिम्बरहितावृत्तिरूपा व्याप्तिस्तात्विक्येवेति वाच्यम् । एवं सत्यवृत्तिगगनादेरपि व्याप्यतापत्तेः । न च तत्र बिम्बपूर्वकत्वमेवानुमीयते । बिम्बव्यतिरेक-

१. 'भावश्च' इति क.ख.घ. पाठः । २. 'तदपि न बाध्यम्' इति क.ख.घ. पाठः ।
३. 'किञ्चित्' इति क. पाठः ।

प्रयुक्तव्यतिरेकप्रतियोगित्वरूपेणाप्रातिभासिकेन हेतुनेति वाच्यम् । प्रयुक्तत्वं हि न तज्जनकत्वजन्यत्वादिरूपम् । व्यतिरेकयोः परस्परं तदभावात् । किं तु व्याप्यव्यापकभावः । तथा च बिम्बव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वं हेतुः । स चाकाशादौ व्यभिचार्येव । तस्मात्तत्र प्रतिबिम्बेनैव बिम्बानुमानम् । अनुमेयस्य लिङ्गव्याप्त्यादिसमानसत्ताकत्वनियमस्यापास्तत्वात् । एतेन शब्देऽपि योग्यतासमानसत्ताकेन शब्दार्थेन भवितव्यम् । योग्यतावाक्यार्थयोः समानसत्ताकत्वनियमादिति कथं वेदान्तवाक्यार्थो योग्यताबाधेऽप्यबाधितः स्यादिति परास्तम् । वेदान्तवाक्ये अखण्डार्थरूपवाक्यार्थाबाधरूपाया योग्यताया अप्यबाधाच्च । न च तथापि वेदान्ततद्ज्ञानप्रामाण्यमिथ्यात्वे कथं तात्त्विकाद्वैतसिद्धिरिति वाच्यम् । शब्दतद्ज्ञानतात्त्विकत्वं हि न विषयतात्त्विकत्वे तन्त्रम् । इदं रजतमित्यनाप्तवाक्यस्य तज्जन्यभ्रमस्य च त्वन्मते तात्त्विकत्वेऽपि तद्विषयस्यातात्त्विकत्वात् । न च ज्ञानप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वे विषयस्यापि मिथ्यात्वं शुक्तिरूप्यज्ञाने दृष्टमिति प्रकृतेऽपि ज्ञानप्रामाण्यमिथ्यात्वे विषयस्यापि मिथ्यात्वं स्यादिति वाच्यम् । प्रामाण्यमिथ्यात्वं हि न विषयमिथ्यात्वे प्रयोजकम् । भ्रमप्रमाबहिर्भूते निर्विकल्पके विषयबाधाभावात् । किं तु तदभाववति तत्प्रकारकत्वादिरूपमप्रामाण्यमेव तथा । तच्च प्रकृते नास्त्येव । न चार्थाबाधरूपप्रामाण्यस्य मिथ्यात्वादर्थस्यापि मिथ्यात्वं स्यादिति वाच्यम् । अबाधितार्थविषयत्वं हि यत् प्रामाण्यं तस्य मिथ्यात्वम् । प्रकृते नार्थाबाधात्, तद्बाधकप्रमाणासंभवात् तस्य सर्वबाधावधित्वात् । किं तु तद्विषयत्वरूपसंबन्धबाधात्तथा । तथा चाबाधितार्थविषयत्वरूपप्रामाण्यमिथ्यात्वेऽपि नार्थो मिथ्या । विशिष्टस्यैकांशमिथ्यात्वेऽप्यपरांशसत्यत्वात् । यथा दण्डबाधनिबन्धनदण्डिपुरुषबाधेऽपि पुरुषो न बाधित एवेति ॥

इति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वभङ्गः ॥

किं च । विपक्षबाधकसचिवमनुमानमपि प्रत्यक्षबाधकम् । नन्वेवम्‘प्यौदुम्बरीं स्पृष्ट्वा उद्गाये’‘दैन्द्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते’‘शरमयं बर्हिर्भवती’ति श्रुतित्रयग्राहि प्रत्यक्षं यथाक्रम‘मौदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्ये’ति स्मृतिरूपेण सर्ववेष्टनश्रुत्यनुमानेन ‘कदाचनस्तरीरसि नेन्द्रसश्चसिदाशुष’ इति मन्त्रसामर्थ्यलक्षणेनेन्द्रशेषत्वश्रुत्यनुमानेन चोदनालिङ्गरूपेण कुशश्रुत्यनुमानेन च बाध्यते इति सर्वमीमांसोन्मृदिता स्यादिति चेन्न । वैषम्यात् । तथा हि—किमिदमापाद्यते श्रुतित्रयग्राहिप्रत्यक्षमनुमानैर्बाध्येतेति वा, प्रत्यक्षविषयीभूतश्रुतित्रयमिति वा । नाद्यः । विरोधाभावेन तद्बाध्यबाधकभावस्य शास्त्रार्थत्वाभावात्, अस्माभिरनभ्युपगमाच्च । अ-

नुक्तोपालम्भमात्रत्वेन निरनुयोज्यानुयोगापत्तेः । अत एव न द्वितीयः । प्रत्यक्षविषयीभूतश्रुतित्वस्य लिङ्गबाधकत्वपरेऽपि शास्त्रे प्रत्यक्षस्य लिङ्गबाध्यत्वे विरोधाभावात् । न हि शब्दप्रत्यक्षयोरैक्यमस्ति । शब्दस्य च सर्वप्रमाणापेक्षया बलवत्त्वमवोचाम । तस्मान्मौढ्यमात्रमेतन्मीमांसाविरोधोद्भावनम् । ननु, प्रत्यक्षस्य लिङ्गबाध्यत्वे वह्न्यौष्ण्यप्रत्यक्षं शैत्यानुमानस्यात्मस्थायित्वप्रत्यभिज्ञानं च क्षणिकत्वानुमानस्य बाधकं न स्याम् । प्रत्युतानुमानमेव तयोर्बाधकं स्यादिति चेन्न । अर्थक्रियासंवादेन श्रुत्यनुग्रहेण च तत्र प्रत्यक्षयोः प्राबल्येनानुमानबाधकत्वात् । अपरीक्षितप्रत्यक्षं हि परीक्षितानुमानापेक्षया दुर्बलं 'नीलं नभ' इति प्रत्यक्षमिव नभोनीरूपत्वानुमानापेक्षया । अतो न सामान्यतो दृष्टमात्रेण सर्वसङ्करापत्तिः । नन्वेवं, पशुत्वेन शृङ्गानुमानमपि स्यात्। लाघवात् पशुत्वमेव शृङ्गवत्त्वे तन्त्रम्। न तु तद्विशेषगोत्वादिकम् । अननुगतत्वेन गौरवादित्येतत्तर्कसध्रीचीनत्वेन प्रत्यक्षापेक्षया प्राबल्यात्। अनुकूलतर्कसाचिव्यमेव हि अनुमाने बलम् । एवं च येन केन चित् सामान्यधर्मेण सर्वत्र यत्किञ्चिदनुमेयम् । लाघवतर्कसाचिव्यस्य सत्त्वात् । तावतैव प्रत्यक्षबाधकत्वादिति व्यावहारिक्यपि व्यवस्था न स्यात्। न ह्यत्र प्रत्यक्षबाधादन्यो दोषोऽस्ति। इति चेन्न। अयोग्यशृङ्गादिसाधने प्रत्यक्षबाधस्यासम्भवेन तत्र व्याप्तिग्राहकतर्कस्याभासत्वस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वेन व्यवस्थाया उभयसमाधेयत्वात् । न हि तर्काभाससध्रीचीनमनुमानं प्रमाणमिति केनाप्यभ्युपेयते । अत उपपन्नं सत्तर्कसचिवमनुमानं प्रत्यक्षस्य बाधकमिति ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्यानुमानबाध्यत्वसिद्धिः ॥

किं च। परीक्षितप्रमाणभावशब्दबाध्यमपि प्रत्यक्षम् । ननु, प्रत्यक्षं यदि शब्दबाध्यं स्यात्तदा जैमिनिना 'तस्माद्धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे नार्चिरि'त्याद्यर्थवादस्या'दितिर्द्यौ' रित्यादिमन्त्रस्य च दृष्टविरोधेनाप्रामाण्ये प्राप्ते गुणवादस्तु, 'गुणादविप्रतिषेधः स्या'दित्यादिना गौणार्थता नोच्येत । 'तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया' इति तत्सिद्धिपेटिकायां 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादेर्गौणार्थता च नोच्येत । त्वयापि प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्वंपदयोर्लक्षणा नोच्येत। श्रुतिविरोधे प्रत्यक्षस्यैव प्रामाण्यसम्भवात् । न च तात्पर्यलिङ्गानामुपक्रमादीनामत्र सत्त्वान्नाद्वैतश्रुतीनाममुख्यार्थत्वमिति वाच्यम् । 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादावपूर्वत्वाद्येकैकलिङ्गस्य तात्पर्यग्राहकस्य विद्यमानत्वात् । एकैकलिङ्गस्य तात्पर्यनिर्णायकत्वे लिङ्गान्तरमनुवादकमेव । त्वन्मते प्रत्यक्षसिद्धे भेदे श्रुतिरिव किं बाहु-

१. 'सध्रीचीनत्वेनानुमानस्य प्रत्यक्षापेक्षया' इति क. पाठः। २. 'भेदश्रुतिरिव' इति क. पाठः।

ल्येनेति चेन्न । वाक्यशेषप्रमाणान्तरसंवादार्थक्रियादिपरीक्षापरीक्षितस्य प्रत्यक्षस्य प्राबल्येन व्यवहारदशायामेव एतद्विरुद्धार्थग्राहिणो 'धूम एवाग्नेर्दिवा ददृशे' 'अदितिर्द्यौ' 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादेस्तद्विरोधेनामुख्यार्थत्वेऽप्यद्वैतागमस्य परीक्षितप्रमाणविरोधाभावेन मुख्यार्थत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षादेर्हि परीक्षया व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रं सिद्धम् । तच्च नाद्वैतागमेन बाध्यते । बाध्यते तु तात्विकं प्रामाण्यम् । तत्तु परीक्षया न सिद्धमेव । अतो न विरोधः । 'धूम एवाग्ने'रित्यादेस्तु, मुख्यार्थत्वे प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं व्याहन्येत । अतो विरोधात्तत्रामुख्यार्थत्वमिति विवेकः । यत्तु, प्रत्यक्षाविरोधाय तत्त्वंपदयोर्लक्षणा नाश्रीयेतेति, तन्न । षड्विधलिङ्गैर्गतिसामान्येन चाखण्ड एवावधार्यमाणस्य तात्पर्यानुपपत्तेः, जीवेशगतसर्वज्ञत्वकिञ्चिद्ज्ञत्वादीनामैक्यान्वयानुपपत्तेश्च । तात्पर्यविषयीभूताखण्डप्रतीतिनिर्वाहाय लक्षणाङ्गीकरणस्यैवोचितत्वात्तात्पर्यविषयीभूतान्वयनिर्वाहाय लक्षणाश्रयणस्य सर्वत्र दर्शनात् । न चैवं सति अमुख्यार्थत्वं स्यादिति वाच्यम् । तद्धि प्रतीयमानार्थपरित्यागेनार्थान्तरपरत्वं वा अशक्यार्थत्वं वा । नाद्यः । सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानस्यैक्यस्यात्यागात् । नान्त्यः । जहदजहल्लक्षणाश्रयणेन शक्यैकदेशपरित्यागेऽपि 'सोऽयं देवदत्त' इत्यादिवाक्य इव शक्यैकदेशस्यान्वयाभ्युपगमात्, विशेषणबाधेन विशेष्यमात्रान्वयस्यैवात्र लक्षणाशब्देन व्यपदेशात् । तथा चोक्तं वाचस्पतिमिश्रैः — 'प्रस्तरादिवाक्यमन्यशेषत्वादमुख्यार्थम् । अद्वैतवाक्यं त्वनन्यशेषत्वान्मुख्यार्थमेव । उक्तं हि शाबरभाष्ये 'न विधौ परश्शब्दार्थ इती'ति । यथा चापूर्वत्वाद्येकैकतात्पर्यलिङ्गेन 'यजमानः प्रस्तरं' इत्याद्यर्थवादवाक्यानां न स्वार्थपरत्वं तथा वक्ष्यामः । नन्वन्यशेषत्वानन्यशेषत्वे नामुख्यार्थत्वमुख्यार्थत्वयोः प्रयोजके । किं तु मानान्तरविरोधाविरोधौ । अन्यशेषेऽपि मानान्तराविरोधे 'इयं गौः क्रय्या बहुक्षीरे'त्यादौ लोके 'सोऽरोदी'दित्यादौ च वेदे प्रस्तरादिवाक्यवदमुख्यवृत्तेरनाश्रयणात् । अनन्यशेषेऽपि 'सोमेन यजेते'त्यादौ वैयधिकरण्येनान्वये विरुद्धत्रिकद्वयापत्त्या सामानानिकरण्येनान्वये प्रत्यक्षाविरोधाय सोमवता यागेनेति मत्वर्थलक्षणाया आश्रयणात् । एवं विचारविधायके 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति सूत्रे 'तद्विजिज्ञासस्वे'ति श्रुतौ च, मानान्तराविरोधेन विध्यन्वयाय जिज्ञासाशब्देन विचारलक्षणायाः 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादौ चामुख्यार्थतायाः स्वीकृतत्वात्, सर्वस्यापि वाक्यस्यावाच्ये ब्रह्मणि लक्षणाया एवेष्टत्वेनामुख्यार्थत्वनिषेधायोगाच्च, अन्वयानुपपत्तेस्तात्पर्यानुपपत्तेर्वा लक्षणाबीजस्य विध्यविधिसाधारणत्वाच्च । शाबरं तु वचनमर्थवादमुख्यत्वाय विधौ न लक्षणेत्येवंपरम् । तस्मान्न प्रत्यक्षं शब्दबा-

ध्यमिति चेन्न । भावानवबोधात् । तात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वं हि मुख्यार्थत्वम् । न शक्यार्थमात्रबोधकत्वम् । अन्यार्थतात्पर्यकत्वाच्चामुख्यार्थत्वम् । न लाक्षणिकत्वमात्रम् । तथा चाद्वैतागमस्य स्वतात्पर्यविषयीभूतार्थबोधकत्वनिर्वाहाय लक्षणाश्रयणेऽपि मुख्यार्थत्वमुपपन्नमित्यवोचाम । एवं च 'सोमेन यजेते'त्यादिविशिष्टविधेर्विशेषणे तात्पर्याभावान्मत्वर्थलक्षणायामपि स्वार्थापरित्यागाच्च नामुख्यार्थत्वम् । जिज्ञासापदे तु ज्ञाधातुनेष्यमाणज्ञानलक्षणाङ्गीकारानङ्गीकारमतभेदेऽपि सन्प्रत्ययस्य विचारे जहल्लक्षणाभ्युपगमस्योभयत्र तुल्यत्वात् । शक्यार्थपरित्यागेऽपि विधितात्पर्यनिर्वाहात् नामुख्यार्थत्वम् । न हि वाक्यार्थप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या पदमात्रे लक्षणायामपि वाक्यस्यामुख्यार्थत्वम् । प्रतीतस्यार्थस्यानन्यशेषत्वेन मुख्यत्वात् । यत्र पुनः प्रतीत एव वाक्यार्थोऽन्यशेषत्वेन कल्प्यते तत्र वाक्यस्यामुख्यार्थत्वमेव । अन्याद्धि पदतात्पर्यमन्यच्च वाक्यतात्पर्यम् । 'सैन्धवमानय' 'गङ्गायां वसन्ती'त्यादौ वाक्यतात्पर्यैक्येऽपि पदतात्पर्यभेदात् 'विषं भुङ्क्ष्वे'त्यादौ पदतात्पर्याभेदेऽपि वाक्यतात्पर्यभेदात् । अत एव 'इयं गौः क्रय्या बहुक्षीरे'त्यादिवाक्यार्थस्यावश्यं क्रेतव्येति विधिशेषत्वेन तत्प्राशस्त्यलक्षणकत्वात्, 'सोऽरोदी'दित्यादिवाक्यार्थस्य च 'बर्हिषि रजतं न देयं हिरण्यं दक्षिणे'ति विधिशेषत्वेन रजतनिन्दाद्वारा तत्प्राशस्त्यलक्षकत्वात् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानी'ति वाक्यार्थस्य 'शान्त उपासीते'ति शमविधिशेषत्वेनानायाससिद्धत्वरूपतत्प्राशस्त्यलक्षकत्वादमुख्यत्वमेव । अत एव मानान्तरविरोध एव लक्षणेत्यपास्तम् । 'इयं गौः क्रय्या बहुक्षीरे'त्यादिना प्राशस्त्यलक्षणायां व्यभिचारात् । किं तु परमतात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतीतिनिर्वाहायैव सर्वार्थवादेषु लक्षणा । एतावांस्तु विशेषः । विधिप्राशस्त्ये लक्षणातः प्रागर्थवादवाक्यार्थज्ञानम् । तस्य प्रमाणान्तरविरोधे बाध एव । यथा 'प्रजापतिरात्मनो वपामुदक्खिद'दित्यादौ । अत एव तत्र गुणवादमात्रम् । प्रमाणान्तरप्राप्तौ त्वनुवादमात्रम् 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मित्यादौ । अत एव तदुभयत्राबाधिताज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रामाण्यानिर्वाहादप्रामाण्यम् । यत्र पुनः प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधौ न स्तस्तत्र प्रामाण्यशरीरनिर्वाहात् भूतार्थवादत्वम् । यथा 'इन्द्रो वृत्राय वज्रमुदयच्छ'दित्यादौ । अयमेव देवताधिकरणन्यायः । ननु, तर्ह्या'दित्यो यूप' इत्यादौ वाक्यार्थप्रतीत्यर्थमेव लक्षणाङ्गीकारादमुख्यार्थत्वं न स्यात् । न स्याद्यद्यादित्यसदृशो यूप इति वाक्यार्थपर्यवसानं स्यात् । किं तु गुणवृत्त्या प्रतीतस्यापि

१. 'प्रतीत एवार्थोऽन्यशेषत्वेन' इति क.पाठः । २. 'प्रामाण्यशरीरानिर्वाहात्' इति क.पाठः ।

वाक्यार्थस्य यूपे पशुं बध्नातीति विधिशेषत्वेन तत्प्राशस्त्यलक्षकत्वमस्त्येव । तेनैव नामुख्यत्वमत्रैवादित्यपदगौणतयेति तत्सिद्धिपेटिकायां सर्वोदाहरणेष्ववान्तरवाक्यार्थप्रतीतये गुणवृत्तिप्रकाराः प्रदर्शिता इति द्रष्टव्यम् । कर्मप्राशस्त्यलक्षणा च सर्वार्थवादसाधारणी तत्रास्त्येवेति नामुख्यार्थत्वानुपपत्तिः । अत उपपन्नं प्रस्तरादिवाक्यवैषम्यमद्वैतवाक्यस्य । यच्चोक्तमर्थवादमुख्यार्थत्वाय विधौ न लक्षणेत्येवंपरं शबरस्वामिवचनमिति । तन्न । अश्वप्रतिग्रहेष्टौ 'प्रतिगृह्णीया'दिति विधौ प्रतिग्राहयेदिति व्यवधारणकल्पनया अर्थवादानुसारेण प्रयोजकव्यापारलक्षणाया अङ्गीकरणात् । तस्माद्विधौ तात्पर्यवृत्तिवाक्ये प्रतीयमानवाक्यातिरिक्तोऽन्यः शेषी नास्तीत्येवंपरमेव तद्वचनम् । अतस्सिद्धमद्वैतागमस्य लाक्षणिकत्वेऽपि मुख्यार्थत्वात् प्रत्यक्षबाधकत्वमिति शिवम् ॥

॥ इति प्रत्यक्षस्यागमबाध्यत्वम् ॥

किं चापच्छेदन्यायेनाप्यागमस्य प्राबल्यम् । यथा हि 'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिव'दित्यधिकरणे उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिणयागेन परेण प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणयागस्य पूर्वसिद्धनिमित्तकस्य बाध इति स्थितम् । तथेहापि उदीच्यागमेन पूर्वस्य प्रत्यक्षस्य बाधः । ननु, प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकसर्वस्वदक्षिणयागस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदे युगपदपच्छेदे क्रमेणापच्छेदेऽपि प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य पश्चात्त्वे च सावकाश इति युक्तः उद्गात्रपच्छेदनिमित्तकादक्षिणयागेन बाधः । अन्यथा 'यदि प्रतिहर्त्ता अपच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्या'दिति शास्त्रमप्रमाणं स्यात् । अत एव 'विप्रतिषेधाद्विकल्पः स्या'दित्यधिकरणे द्वयोर्युगपदपच्छेदे विकल्प उक्तः । किं च 'यद्युद्गाता जघन्यः स्यात्पुनर्यज्ञे सर्ववेदसं दद्यादथेतरस्मि'न्नित्यधिकरणे उद्गात्रपच्छेदस्य प्रतिहर्त्रपच्छेदात्परत्वे उद्गात्रपच्छेदनिमित्तं पूर्वप्रयोगं दक्षिणाहीनं सम्पाद्य कर्तव्यज्योतिष्टोमस्य द्वितीयप्रयोगे 'तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन् दास्यं स्यात्' इति श्रुत्युक्ता या दक्षिणा सा पूर्वभाविप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तकपूर्वप्रयोगस्य सर्वस्वदित्साया अबाधेन सर्वस्वरूपैव । न तु या ज्योतिष्टोमे नित्या द्वादशशतरूपा । तस्मान्न प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य सर्वथा बाधः । किं तु प्रयोगान्तरे निक्षेप इत्युक्तम् । उक्तं हि टुप्टीकायां 'तस्य प्रयोगान्तरे निक्षेप' इति । अपि च क्रमिकनिमित्तद्वयेन क्रमेणादक्षिणसर्वस्वदक्षिणयोः प्रयोगयोः सम्भवेन विरोध एव नास्ति । यथा बदरीफले क्रमिकनिमित्तवतोः श्यामरक्तरूपयोः । उक्तं ह्यपच्छेदाधिकरणे 'नैमित्तकशास्त्रस्य ह्ययमर्थः । निमित्तोपजननात् प्रागन्यथाकर्तव्योऽपि क्रतुर्निमित्तेऽ सत्येवं कर्तव्य' इति । तस्मादपच्छेदन्यायस्सावकाशविषयः । अद्वैताग-

मेन प्रत्यक्षबाधे तु न प्रत्यक्षप्रामाण्यस्यावकाशोऽस्तीति चेन्न । उद्गात्रपच्छेदाभावे युगपदुभयापच्छेदे प्रतिहर्त्रपच्छेदस्य पश्चात्त्वेन च ज्योतिष्टोमद्वितीयप्रयोगे प्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तसर्वस्वदक्षिणयागप्रतिपादकशास्त्रस्य सावकाशत्ववद्व्यावहारिकप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि सावकाशत्वात् तत्रैकप्रयोगे विरोधवदत्रापि तात्विकत्वांशे विरोधात् । अत एव सगुणसप्रपञ्चश्रुत्योर्निर्गुणनिष्प्रपञ्चश्रुतिभ्यामपच्छेदन्यायेन बाध इति सुष्ठूक्तम् । तदुक्तमानन्दबोधाचार्यैः ‘तत्परत्वात्परत्वाच्च निर्दोषत्वाच्च वैदिकम् । पूर्वस्य बाधकं नायं सर्प इत्यादिवाक्यवत् ॥’ इति। ननु, मानान्तरविरोधे श्रुतेस्तत्परत्वमसिद्धम् । परत्वं तु प्रमानन्तरभ्रमे व्यभिचारि दृश्यते । ‘न क्त्वा सेडि’ति परं प्रति ‘मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वे’ति पूर्वमपि बाधकम् । निर्दोषत्वं त्वर्थान्तरप्रामाण्ये नान्यथासिद्धम् । तदुक्तम्—‘तत्परत्वमसिद्धत्वात्परत्वं व्यभिचारतः । निर्दोषतान्यथासिद्धेः प्राबल्यं नैव साधयेत् ॥ इति चेन्न । प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं, श्रुतेस्तु, तात्विकमिति विरोधाभावेन तत्परत्वसिद्धेः । परशब्देन च मानान्तराबाधितपरत्वं विवक्षितम् । तेन प्रमानान्तरभ्रमे न व्यभिचारः । तस्य तदुत्तरभाविमानबाधितत्वात् । ‘न क्त्वा से’डित्यस्य तु पाठतः परत्वेऽपि स्वभावसिद्धकित्त्वस्यानेनापाकरणं विना पुनस्तत्प्रतिप्रसवार्थं ‘मृडमृदे’त्यादेरप्रवृत्तेस्तदपेक्षया अर्थतः पूर्वत्वमेव । अपवादापवादे उत्सर्गस्यैव स्थिरत्वादतो निर्दोषत्वमपि नान्यथासिद्धम् । तात्पर्यविषय एव प्रामाण्यस्याभ्युपेयत्वात्, इत्यबोधमात्रविजृम्भितमपच्छेदन्यायवैषम्याभिधानमिति ॥

॥ इत्यपच्छेदन्यायवैषम्यभङ्गः ॥

ननु, यदि प्रत्यक्षबाधितमप्यनुमानं साधयेत्तदा वह्न्यनौष्ण्यमपि साधयेत् । तथा च कालात्ययापदिष्टकथा सर्वत्रोच्छिद्येत । न चौष्ण्यप्रतियोगिकाभावे साध्ये पक्ष एव प्रतियोगिप्रसिद्धिरिति तत्र बाधस्सावकाशः । प्रकृते तु सत्त्वं व्यावहारिकं प्रत्यक्षसिद्धम् । तदविरुद्धं च मिथ्यात्वम् । तस्य पारमार्थिकसत्त्वविरोधित्वादतो न व्यावहारिकसत्त्वग्राहकेणाध्यक्षेण बाध्यत इति वाच्यम् । वह्निविशेषे औष्ण्याभावानुमाने शैत्यानुमाने वा तदभावात् । पक्षातिरिक्तस्य प्रतियोगिप्रसिद्धिस्थलस्य सत्त्वात् । न च यत्र प्रत्यक्षं प्रबलं तत्र बाधव्यवस्था । न चात्र तथेति न बाध इति वाच्यम् । प्रकृतेऽप्यौष्ण्यप्रत्यक्षसमकक्ष्यस्य प्राबल्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वात् । अनौष्ण्यानुमितेर्मिथ्यात्वानुमितेश्च समानयोगक्षेमत्वात् । न च मिथ्यात्ववादिनां प्रतिपन्नोपाधावौष्ण्यनिषेधग्राह्यनुमानेन मिथ्यात्वानुमितेस्समत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । औष्ण्यानौष्ण्ययोर्भावाभावरूपतया तदनुमितिसाम्येऽपि शैत्यानुमिति

साम्यस्यानभ्युपगमात् । शैत्यस्यौष्ण्याभावरूपत्वाभावात् । तस्मात् बाधस्य दोषता वा त्याज्या । औष्ण्यप्रत्यक्षायजमानत्वप्रत्यक्षादेः सत्त्वप्रत्यक्षापेक्षया विशेषो वा वक्तव्यः । न चौष्ण्यप्रत्यक्षं परीक्षितोभयवादिसिद्धप्रामाण्यं, सत्त्वप्रत्यक्षं तु न तथेति विशेष इति वाच्यम् । सत्त्वप्रत्यक्षेऽपि प्रामाण्यासम्मतौ हेत्वभावात् । परीक्षायास्तुल्यत्वादिति चेन्मैवम् । विरुद्धार्थग्राहित्वेन विशेषात् प्रत्यक्षसिद्धायजमानत्वौष्ण्यादिवच्छब्दलिङ्गग्राह्ययजमानत्वानौष्ण्याद्यपि व्यावहारिकमिति समत्वात् प्रत्यक्षेण बाध्यते । प्रकृते तु सत्त्वं व्यावहारिकं प्रत्यक्षसिद्धं तद्विरुद्धं च न मिथ्यात्वम् । तस्य पारमार्थिकसत्त्वविरोधात् । अतो न व्यावहारिकसत्त्वग्राहकेणाध्यक्षेण बाध्यते । नन्वेवं वदतस्तव को वाऽभिप्रायः । किं तात्त्विकविषयत्वात् बाधकेनैव मिथ्यात्वानुमानादेर्न बाध्यता । उत सत्त्वमिथ्यात्वग्राहिणोर्व्यावहारिकतात्त्विकविषययोः परस्परविरुद्धविषयत्वाभावात् न बाध्यबाधकभावः । अन्त्येऽपि किमध्यक्षसिद्धव्यावहारिकसत्त्वमगृहीत्वैव तदसिद्धस्य तात्त्विकसत्त्वस्यैवाभावं गृह्णात्यनुमानादि । उत, प्रत्यक्षविषयीकृतस्यैव तात्त्विकमभावम् । नान्त्यः । प्रत्यक्षविषयाभावग्राहिणि तदबाधकत्वोक्त्ययोगात्[1] । न द्वितीयः । प्रत्यक्षागृहीतप्रतिषेधकत्वेनाप्रसक्तप्रतिषेधापत्तेः । प्रत्यक्षविषयस्य तात्त्विकत्वापत्तेश्च । न प्रथमः । उपजीव्यप्रत्यक्षविरोधेनानुमित्यादिविषयस्य तात्त्विकत्वासिद्धेरिति चेन्न । प्रथमे द्वितीये च पक्षे अनुपपत्त्यभावात् । तथा हि—प्रथमे पक्षे न तात्त्विकत्वासिद्धिः । यस्मा'दिदं रजत'मित्यनेन 'नेदं रजत'मित्यस्य बाधादर्शनात् परीक्षितमेव बाधकमभ्युपेयम् । परीक्षा च प्रवृत्तिसंवादादिरूपा व्यवहारदशायामबाध्यत्वं विनानुपपन्ना तद्दशाबाधग्राहिणं बाधते, नाद्वैतश्रुत्यनुमानादिकमित्युक्तमेव । द्वितीयेऽपि पक्षे नाप्रसक्तप्रतिषेधः । परोक्षप्रसक्तेः सम्भवात् । यत्तु, केचिदात्मनि तात्त्विकसत्त्वप्रसिद्ध्या प्रसक्तिमुपपादयन्ति । तन्न । न हि प्रतियोगिज्ञानमात्रं[2] प्रसक्तिः । किं तर्हि निषेधाधिकरणकप्रतियोगिज्ञानम् । न चात्मा निषेधाधिकरणम् । तस्मात्परोक्षप्रसक्तिरेव दर्शनीया । अथ वा माभूत् प्रसक्तिः । अभावप्रत्यक्षे हि संसर्गारोपत्वेन सोपयुज्यते । शब्दानुमानयोस्तु, तस्याः क्वोपयोगः । न चाप्रसक्तौ निषेधवैयर्थ्यम् । अनर्थनिवृत्तिरूपस्य प्रयोजनस्य विद्यमानत्वात् । न च प्रत्यक्षविषयतात्त्विकत्वापत्तिः । तद्विषयाधिकरणस्यैव पारमार्थिकत्वव्यतिरेकस्य बोधनात् । तथा च न काप्यनुपपत्तिः । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः—
'पारमार्थिकमद्वैतं प्रविश्य शरणं श्रुतिः । विरोधादुपजीव्येन न बिभेति कदाचन ॥'

1. 'तदबाधकत्वोक्त्ययोगात्' इति क. पाठः । २. 'प्रतियोगिमात्रज्ञानम्' इति क. पाठः ।

इति । नन्वेवमप्यनौष्ण्यं तात्त्विकमिति तदनुमितिरपि न बाध्येत व्यावहारिकौष्ण्यग्राहिणाध्यक्षेण । एवं 'चादित्यो यूप' इत्यादावपि 'तात्त्विकादित्यतां यूपस्याश्रित्य शरणं श्रुतिः। विरोधादुपजीव्येन न बिभेति कदाचन ॥'इत्याद्यपि स्यादिति चेन्न । अनौष्ण्यं तात्विकं स्यादिति कोऽर्थः । यदि तत्वत औष्ण्यं नास्तीत्यर्थः । तदा अद्वैते पर्यवसानादिष्टापत्तिः । यदि व्यवहारतोऽपि नास्तीति, तदा व्यवहाराविसंवादादिरूपपरीक्षितत्वविशिष्टमौष्ण्यप्रत्यक्षं बाधकमिति नानौष्ण्यस्य तात्विकत्वसिद्धिः। एतेन शैत्यानुमानं व्याख्यातम् । एवमादित्ययूपभेदस्य तत्वतो व्यवहारतो वा निषेधे योज्यम् । श्रुतेरन्यशेषतया आदित्ययूपाभेदपरत्वाभावेन परीक्षितप्रत्यक्षविरोधेन गौणार्थतया स्तावकत्वोपपत्तेश्च । अत एव 'तात्विकादित्यतां यूपस्ये'त्यादिना अद्वैतश्रुते'रादित्यो यूप' इत्यादिश्रुतिसाम्यापादनमपास्तम् । न चानुमितिसिद्धमिथ्यात्वग्राहकत्वे सत्यद्वैतश्रुतिरनुवादिका स्यात् । यथा'ग्निर्हिमस्य भेषज' मित्यादिश्रुतिः प्रमाणान्तरगृहीतहिमनिवारणशक्त्यनुवादिकेति वाच्यम् । स्वस्वचमत्कारानुसारिणोऽनुमानस्य सकलसाधारण्याभावेन तस्य श्रुत्यनुवादकत्वाप्रयोजकत्वात् । तदुक्तं 'तर्काप्रतिष्ठाना'दित्यत्र वाचस्पतिमिश्रैः—यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥' इति । दृष्टान्तीकृतश्रुतौ तु हिमनिवृत्तिकारणताया वह्नौ सर्वसाधारणप्रत्यक्षार्थापत्तिभ्यामवसेयत्वाद्वैषम्यम् । तस्मान्मिथ्यात्वानुमानस्य न वह्निशैत्यानुमितिसाम्यम् ॥

॥ इति मिथ्यात्वानुमानस्य शैत्यानुमितिसाम्यभङ्गः ॥

किं च परीक्षितत्वेनैव प्राबल्यम् । नोपजीव्यत्वादिना[1]। अनुमानशब्दबाध्यत्वस्य प्रत्यक्षेऽपि दर्शनात् । तथा हि—इदं रजतमिति प्रत्यक्षस्यानुमानाप्तवचनाभ्यां नभोनैल्यप्रत्यक्षस्य नीरूपत्वग्राहकानुमानेन 'गौरोऽह'मित्यस्या'हमिहैवास्मि सदने जानान' इत्यस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य चानुमानागमाभ्यां 'पीतश्शङ्खस्तिक्तो गुड' इत्यादेश्चानुमानाप्तवचनाभ्यां बाधो दृश्यते । ननु, साक्षात्कारिभ्रमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनमेव विरोधीत्यभ्युपेयम्[2]। अन्यथा परोक्षप्रमाया अपरोक्षभ्रमनिवर्तकत्वोपपत्तौ[3] वेदान्तवाक्यानामपरोक्षज्ञानजनकत्वव्युत्पादनप्रयासो[4] व्यर्थस्स्यादिति चेन्न। 'नायं सर्प' इत्यादि वाक्यादिना सविलासाज्ञाननिवृत्यभावेऽपि भ्रमगताप्रमाणत्वज्ञापनेन भ्रमप्रमाणत्वबुद्धेस्तद्विषयसत्यताबुद्धेश्च निवर्तनात्, तावता च भ्रमनिवर्तकत्वव्यपदेशात्, भ्रमे प्रामाण्यविभ्रमस्य तद्विषये

१. 'नोपजीव्यत्वापरोक्षत्वादिना' इति क. ख. घ. पाठः । २. 'साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कारविशेष'इति क. पाठः । ३.'अप्यपरोक्ष'इति क. ख. पाठः । ४.'जनकत्वप्रयास' इतिक.ख.घ.पाठः ।

सत्यताविभ्रमस्य च परोक्षत्वेनापरोक्षबाधानपेक्षत्वात् । न हि दुष्टकरणाजन्यत्वमबाधितविषयत्वं वा प्रामाण्यं कस्य चित् प्रत्यक्षम् । न वा सर्वदेशसर्वकालसर्वपुरुषाबाध्यत्वरूपं विषयसत्यत्वम् । अतस्तयोः परोक्षप्रमाबाध्यत्वमुचितमेव । तयोश्च बाधितयोः रजतादिभ्रमः स्वरूपेण सन्नपि स्वकार्याक्षमत्वादसन्निवेति बाधित इत्युच्यत इत्यनवद्यम्। ननु, 'इदं रजत'मित्यत्र सयुक्तिकं प्रत्यक्षं बाधकं न युक्तिमात्रम् । 'गौरोऽह'मित्यत्रापि मम शरीरमिति बलवत् प्रत्यक्षमेव । 'अहमिहैवास्मि सदने जानान' इति तु प्रमाणमेव, जीवस्याणुत्वादिति चेन्न । रजताभेदशरीराभेदप्रत्यक्षयोर्जाग्रतोः रजते युक्त्या प्रतिबन्धाक्षमत्वे तद्विषयप्रत्यक्षोत्पत्तेरेवानवकाशात् । न च तत्र परम्परासम्बन्धेन कर्दमलिप्ते वस्त्रे 'नीलं वस्त्र'मितिवत् 'गौरोऽह'मिति गौणम् । कर्दमवस्त्रयोरिव शरीरात्मनोर्भेदानध्यवसायेन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथा चात्रैक्याध्यास एवोचितः । एवञ्चो'ष्णं जल'मित्यत्रापि यदि कर्दमवस्त्रयोरिव तोयतेजसोर्भेदग्रहस्तदा गौणतैव । यदि च शरीरात्मवत् भेदानध्यवसायस्तदाध्यास एव । तथा च युक्तिबाध्यमेवेति तदप्युदाहरणम् । यत्त्वहमिहैवेति प्रमाणमित्युक्तम् । तन्न। आत्मन'आकाशवत् सर्वगतश्च' इति सर्वगतत्वेन इहैवेति व्यवच्छेदस्याप्रामाणिकत्वात् । न च जीवोऽणुः । युगपदेव पादशिरोवच्छेदेन सुखदुःखानुभवात्। न ह्येकोऽणुरेकदा व्यवहितदेशद्वयावच्छिन्नो भवति। न च युगपत्प्रतीतिर्भ्रमः। उत्सर्गसिद्धप्रामाण्यपरित्यागे बीजाभावात् । विस्तरेण चैतदग्रे वक्ष्यामः। ननु, नभोनैल्यप्रत्यक्षस्य नीरूपत्वग्राहकानुमानेन न बाधः। लिङ्गाभावात् । न च परममहत्त्वद्रव्यानारम्भकत्वादिर्लिङ्गत्वम् । त्वन्मते असिद्धेः । निस्स्पर्शत्वं तु तमसि व्यभिचारि । पृथिव्यादित्रयेतरभूतत्वादि चाप्रयोजकम्। तथा च नीरूपत्वग्राहकसाक्षिप्रत्यक्षमेव तद्बाधकं वाच्यम् । न च रूपग्रहणासमर्थस्य साक्षिणः कथं नीरूपत्वग्राहकत्वमिति वाच्यम् । पिशाचाग्राहकस्यापि चक्षुषस्तदभावग्राहकत्ववदुपपत्तेः । परेणापि साक्षिणोऽपि रूपवत्तमोग्राहकत्वाभ्युपगमाच्च। अचाक्षुषेऽपि नभसि वायाविव चक्षुषैव रूपाभावग्रहणसंभवेन चाक्षुषप्रत्यक्षबाधादिति चेन्न। 'नीलं नभ'इति प्रत्यक्षे जाग्रति रूपाभावग्रहणस्य चक्षुषा साक्षिणा चासम्भवात् । तथा च बलवती युक्तिरेव तद्बाधिका । न च लिङ्गाभावः । चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायिरूपाविशेषितप्रतीतिविषयत्वान्न रूपवदिति लिंगसम्भवात्। न चाप्रयोजकत्वम्। नभो यदि

सरूपं स्यात्तदा चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधायिप्रतीतौ रूपासम्बन्धितया विषयो न स्यादिति तर्कोपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः । संविधे रूपासम्बन्धितया नभसस्सिद्धेः सर्वजनसम्मतत्वात् । नभसस्साक्षिवेद्यतायामपि चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानमवर्जनीयमेव । अन्यथान्धस्यापि तद्ग्रहणं स्यात् । न च पञ्चीकरणाद्रूपवदारब्धत्वेन नभसो नीरूपत्वं बाधितमिति वाच्यम् । त्रिवृत्करणपक्षेऽस्य दूषणस्यानवकाशात् । पञ्चीकरणपक्षेऽपि अपञ्चीकरणदशायां यस्मिन् भूते यो गुणः पञ्चीकरणाद्व्यवहारयोग्यो भवतीत्येतावन्मात्राभ्युपगमान्नाकाशे रूपारम्भप्रसंगः । न च 'नायं सर्प' इत्युक्तेऽपि किमेवं वदसि परमपि पुनः परामृश्य पश्यसीति प्रतिवचनदर्शनान्न शब्दमात्रं रज्जुसर्पादिभ्रमनिवर्त्तकम् । किं तु प्रत्यक्षमेवेति वाच्यम् । प्रतिवचनस्थले भ्रमप्रमादादिशंकाक्रान्तत्वेन 'नायं सर्प' इत्यादेर्दुर्बलतया न भ्रमनिवर्तकत्वम् । यत्र तु तादृक्शंकानाक्रान्तत्वं तत्र भ्रमनिवर्तकतैव । अत एव तादृक्शंकानाक्रान्तपित्रादिवचसि नेदृक्प्रतिवचनम् । किं तु सिद्धवत्प्रवृत्त्यादिकमेव । ज्वालैक्यप्रत्यक्षमप्येवमेव युक्तिबाध्यम् । न च निर्वापितारोपितस्थले स्पष्टतरभेदप्रत्यक्षबाधितमित्यन्यत्रापि दीर्घेयं न ह्रस्वेति भेदप्रत्यक्षमेव तद्बाधकमिति वाच्यम् । निर्वापितारोपितातिरिक्तस्थले तावदयं विचारः । तत्र दीर्घेयं न ह्रस्वेति भेदप्रत्यक्षं वक्तुमशक्यम् । यैव ह्रस्वा सैवेदानीं दीर्घेति ह्रस्वत्वदीर्घत्वाभ्यामुपस्थितयोरभेदस्य साक्षात्क्रियमाणत्वात् । तथा च ज्वालाप्रत्यभिज्ञा युक्तिबाध्यैव । सर्वदा पित्तदूषितनेत्रस्य 'पीतश्शंख' इति प्रत्यक्षे चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षे च परोक्षातिरिक्तस्य बाधकस्य शंकितुमप्यशक्यत्वात् युक्त्यादिबाध्यतैव वक्तव्या । ननु, सर्वत्रैवात्र प्रकारान्तरेणासत्कल्पे प्रत्यक्षे मानान्तरप्रवृत्तिः । तथा हि द्विविधं ज्ञानं द्विकोटिकमेककोटिकं च । अन्त्यमपि द्विविधं अप्रामाण्यशंकाकलंकितं तदकलंकितं च । तत्राद्यौ सर्वप्रमाणावकाशदौ । अर्थापरिच्छेदकत्वादप्रामाण्यशंकाकलंकितत्वाच्च । अप्रामाण्यधीकलंकितत्वं च द्वेधा भवति । दुष्टकरणकत्वनिश्चयादर्थाभावनिश्चयाच्च । तथा च शैलाग्रस्थितविटपिनां प्रादेशिकत्वप्रतीतिर्दूरदोषनिबन्धना दृष्टेति दूरतरस्थस्य चन्द्रमसः प्रादेशिकत्वप्रत्ययो दोषनिबन्धन एवेति निर्णीयते । एवमाकाशे समीपे नीरूपत्वनिश्चयाद्दूरे रूपवत्त्वधीर्दूरदोषजन्येति प्रागेव निश्चीयते । 'पीतश्शंख' इत्यादि प्रत्यक्षं तु प्राथमिकपरीक्षितप्रत्यक्षेण 'शंखो-

१. 'स्याचक्षु' रिति ग. ङ. ख. घ. पाठः । २. 'सविधेयरूपसम्बन्धितया' इति क. पाठः. ३. 'दूरत्वदोषनिबन्धन' इति क. पाठः ।

न पीत' इत्यर्थाभावनिश्चयादप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितमेवोत्पद्यते । एवं सवितृसुषिरादिप्रत्यक्षमपि । तथा च चन्द्रादिप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षं दूरादिदोषनिश्चयात् 'पीतश्शंख' इत्यादिप्रत्यक्षं प्राथमिकार्थाभावनिश्चयादेव बाधितमिति पश्चादनुमानागमादिप्रसर इति न ताभ्यां तद्बाधः । येन हि यस्य भ्रमत्वं ज्ञायते तत्तस्य बाधकमित्युच्यते । न च चन्द्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्यक्षस्यागमादिना भ्रमत्वं ज्ञायते । भ्रमत्वज्ञानोत्तरकालमेव तत्प्रवृत्तेः । अप्रामाण्यज्ञानाकलंकितं तु स्वार्थपरिच्छेदकं निश्शंकप्रवृत्तिजननयोग्यम् । यथा 'वह्निरुष्ण एव' 'प्रस्तरो यजमानाभिन्न एव' 'घटस्सन्ने'वेत्यादि । तन्नान्यस्यावकाशदर्शनान्नान्येन बाध्यम् । न ह्यत्र प्रागिव दूरादिदोषधीर्वा अर्थाभावनिश्चयो वा कोऽप्यन्तरालंबित्वं वास्ति । किं च । क्वचित् प्रत्यक्षं प्रत्यक्षान्तरगौरवाद्युक्तिबाध्यं भवतु । क्वचिच्च लिंगादिकं श्रुतिगौरवाच्छ्रुत्यनुसारिप्रकरणादिबाध्यं भवतु । राजामात्य इव राजगौरवेण राजभृत्यबाध्यः । तथापि न युक्तिमात्रस्य प्रकरणमात्रस्य वा प्रत्यक्षलिंगादिबाधकत्वम् । प्रत्यक्षाद्यनुसारित्वस्य सर्वत्राभावात् । न हि प्रधानभूताचमनादिपदार्थविषयया 'आचामेदुपवीती दक्षिणाचार' इत्यादिस्मृत्या पदार्थधर्मभूतक्रमादिविषया 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'ति श्रुतिर्वेदकरणानन्तरं क्षुतनिमित्ताचमनोपनिपाते बाध्यत इत्यन्यत्रापि तथा भवितव्यमिति चेन्मैवम् । यतो युक्तिरेवैषा । यद्यद्दूरस्थाल्पपरिमाणज्ञानं तत्तद्दूरदोषनिबन्धनमप्रमा, शैलाग्रस्थविटप्यल्पपरिमाणज्ञानवदिदमपि तथेति । तथा चैवंरूपया युक्त्यैव चन्द्रप्रादेशिकत्वादिप्रत्यक्षस्य बाधं वदन् युक्त्या न प्रत्यक्षस्य बाध इत्यनेनाजैषीः परं मन्दबुद्धे मन्दाक्षं न तु परम् । एवं 'पीतश्शंख' इति प्रत्यक्षेऽपि प्राचीनार्थाभावप्रत्यक्षं न बाधकम् । तस्येदानीमभावात् । न च तत्स्मृतिर्बाधिका । तस्या अनुभवाद्दुर्बलत्वात् । केवलं युक्त्युत्पादन एव सोपयुज्यते । तेन युक्त्यागमाभ्यामेवोदाहृतस्थलेषु बाधः । यत्तु क्वचिद्युक्त्यादेर्बाधकत्वदर्शनमात्रेण सर्वत्र न बाधकत्वं वक्तुं शक्यम् । युक्त्यादिबाधकताया अनुस्रियमाणप्रत्यक्षगौरवनिबन्धनत्वादित्युक्तम् । एतदनुक्तोपालम्भनम् । न हि मया क्वचिद्दर्शनमात्रेण युक्तेर्बाधकता सर्वत्रोच्यते । अपि तु चन्द्रप्रादेशिकत्वशङ्खपीतत्वप्रत्यक्षादौ यावदागमादेर्बाधकताप्रयोजकं दृष्टं तावत्सत्त्वेन । न च तत्रानुस्रियमाणं प्रत्यक्षमस्ति । यद्गौरवेण बाधकतायामन्यथासिद्धिं ब्रूयाः । तस्माच्चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य प्रपञ्चसत्त्वप्रत्यक्षस्य च तुल्यवदेव बाध्यता । युक्त्यागमयोश्च तुल्यवदेव बाधकतेति । न हि चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्य-

१. 'अजैषी' इति क.ख.घ. पाठः । २. 'युक्त्युत्थान एव' इति ख. घ. पाठः ।

क्षेऽपि प्रागेव दुष्टकरणत्वनिश्चयः । नैकव्यस्यापि क्वचिद्दोषत्वेन सर्वत्र परिमाणज्ञानाविश्वासप्रसङ्गात् । किं त्वागमादिना बाधानन्तरमेव । तद्वत् प्रकृतेऽपि मिथ्यात्वसिद्ध्यनन्तरमेवाविद्यारूपदोषनिश्चयः । तथा च सर्वात्मना साम्यम् । यत्तु, दृष्टस्य वस्तुनो बलवद्दृष्टिं[1] विना अन्यद्बाधकं नास्तीत्युक्तम् । तत् दुर्बलशब्दलिङ्गादिविषयम् । यदप्युक्तं विवरणे—'यत्राविचारपुरस्सरमेव प्रत्यक्षावभासमप्यनुमानादिना बाधितमुच्छिन्नव्यवहारं भवति । तत्र तथा भवतु । यत्र पुनर्विचारपदवीमुपारूढयोर्ज्ञानयोर्बलाबलचिन्तया बाधनिश्चयस्तत्र नानुमानादिना प्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वसिद्धि'रिति । तदपि गृहीतप्रामाण्यकशब्दतदुपजीव्यनुमानातिरिक्तयुक्तिविषयम् । एकत्र प्रामाण्यनिश्चये बलाबलचिन्ताया एवानवकाशात् ॥

इति प्रत्यक्षस्य लिङ्गाद्यबाध्यत्वे बाधकम् ॥

एवं च 'भाविबाधनिश्चयाच्चे'ति यदुक्तं तदप्युपपन्नमेव । प्रकारान्तरेणाबाधितस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षस्य यथा आगमेन बाधः तथा प्रकारान्तरेणाबाधितस्य 'सन् घट'इत्यादिप्रत्यक्षस्य मिथ्यात्वबोधकागमेन बाध इति निर्णयात् । एवं च भाविबाधशङ्कामादाय यत्परैर्दूषणमुक्तं तदनुक्तोपालम्भनतया अपास्तम् । वस्तुतस्तु, बाधशङ्कामादायापि प्रत्यक्षस्य बाधकतोद्धारः समीचीन एव । प्रत्यक्षशब्दयोर्बलाबलविचारात् प्राक् किमयं शब्द उपचरितार्थः, आहो स्वित् प्रत्यक्षमप्रमाणमिति शङ्कायामुभयोरबाधकत्वप्राप्तौ तात्पर्यलिङ्गैः श्रूयमाणार्थपरतया निश्चितस्यागमस्योपचरितार्थत्वशङ्काव्युदासेन लब्धावकाशत्वसम्भवात् । न च शब्दलिङ्गयोः प्रत्यक्षाबाधकतया प्रत्यक्षान्तरस्याप्रमाणतया शङ्क्यमानत्वेनाबाधकतया च बाधकसामान्याभावे निश्चिते बाधशङ्का न युक्तेति वाच्यम् । शब्दलिङ्गयोः प्रत्यक्षबाधकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्प्रत्येकं विशेषाभावनिश्चयेऽपि विशेषाणामियत्तानवधारणदशायां संशयसम्भवात्, प्रत्यक्षस्याप्रमाणतया शङ्क्यमानत्वेन शङ्काविरहोपपादनस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्च । अथैवं जाग्रदादिज्ञानस्याप्रमात्वे स्वप्नदृष्टस्य शुक्तिरूप्यादेश्च बाधासिद्धौ कथं दृष्टान्तसिद्धिः स्यादिति चेन्न । आरोप्यसत्ताधिकसत्ताकविषयत्वेनापेक्षिकप्रमाणत्वेनान्यूनसत्ताकविषयत्वेन वा बाधकत्वात् । अत एव यदुक्तं बौद्धं प्रति भट्टवार्तिके—'प्रतियोगिनि दृष्टे च जाग्रद्बोधे मृषा भवेत् । स्वप्नादिदृष्टिरस्माकं तव भेदोऽपि किं कृतः ॥' इति । तत्सङ्गच्छते । ननु, भ्रमकालीनापरोक्षबुद्ध्यविषयविशेषविषयैव धीर्बाधिका दृष्टा । न च विश्वबाधिका धीस्तथेति चेन्न । अधिष्ठानतत्वज्ञानत्वेनैव भ्रमनिवर्तकत्वात् । विश्वनिवर्तकब्रह्मज्ञानस्य तथात्वात् । न च स-

1. 'बलवद्दृष्टं विना' इति क. पाठः.

प्रकारिकैव धर्मिभ्रमनिवर्तिका । इयं तु निष्प्रकारिका कथं तथेति वाच्यम् । निवर्तकतायां सप्रकारकत्वस्य गौरवादप्रवेशात् । ननु, आवश्यकः सप्रकारकत्वनियमः । व्यावृत्ताकारज्ञानत्वेनैव भ्रमनिवर्तकत्वात्, अन्यथा अनुवृत्ताकारज्ञानादपि तन्निवृत्त्यापत्तेरिति चेत्सत्यम् । व्यावृत्ताकारत्वेन ज्ञानस्य भ्रमनिवर्तकता न तु विशेषप्रकारकत्वनियमः । तथा हि—व्यावृत्ताकारता हि द्वेधा भवति । विशेषणादुपलक्षणाच्च । तत्राद्ये सप्रकारकत्वनियमः । द्वितीयेऽपि धर्मान्तरस्य । यदुपलक्षणं तस्माद्व्यावृत्ताकारत्वे सप्रकारकतैव । यदि तु स्वरूपोपलक्षणाद्व्यावृत्ताकारता तदा निष्प्रकारकतैव । उपलक्षणस्य तत्राप्रवेशात्, स्वस्य च स्वस्मिन्नप्रकारत्वात्। न च प्रमेयत्वादिवत् स्वस्यैव स्वस्मिन् प्रकारत्वमिति वाच्यम् । त्वयापि केवलान्वयिन्येवागत्या तथांगीकारात् । न तु सर्वत्र । अथ आकारप्रकारयोरभेदात् ब्रह्माकारतैव ब्रह्मबुद्धेस्तत्प्रकारतेति चेन्न । विशिष्टबुद्धेर्विशेष्याकारत्वेऽपि तदप्रकारकत्वादाकारप्रकारयोर्भेदात् । आकारश्च वृत्तिनिष्ठः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणव्यवहारहेतुरिति वक्ष्यते । तस्माद्यथाकाशपदाच्छब्दाश्रयत्वोपलक्षितधर्मिस्वरूपमात्रं ज्ञायते । तद्वदत्रापि द्वितीयाभावाद्युपलक्षितब्रह्मस्वरूपज्ञानं व्यावृत्ताकारं द्वैतनिवर्तकमपरोक्षम् । यथा च शब्दात्तादृग्ज्ञानसम्भवस्तथा वक्ष्यते । न च बाधकधियां भ्रमतद्धेतुत्वज्ञानदोषाध्यस्तदृष्टादीनामबाधकत्वं दृष्टमिति कथं ब्रह्मज्ञानस्य तद्बाधकत्वं घटतामिति वाच्यम् । यथा हि स्वप्ने द्रष्टारं दुष्टकरणवन्तं कल्पयित्वा तस्य भ्रमं कल्पयति । तत्र जागरज्ञानेन सर्वेषां निवृत्तिदर्शनात् । जाग्रद्दशायामपि मनुष्यप्रतिकृतौ चैतन्यं कल्पयित्वा तत्समीपवर्तिन्यनादर्शे एवादर्शत्वं कल्पयित्वा स्वप्रतिबिम्बमयं पश्यतीति कल्पयति। तदा नायं चेतनो न चायमादर्श इति प्रमया सर्वनिवृत्तिदर्शनाच्च।नेयमदृष्टचरी कल्पना । तथा चेयं शुक्तिरित्याद्यधिष्ठानज्ञानं रज्ज्वां सर्पभ्रममिव द्रष्ट्राद्यध्यासं मानिवीवृतत् । तत्कस्य हेतोः । तदधिष्ठानसाक्षात्कारत्वाभावात् । ब्रह्मज्ञानं त्वाकाशादिप्रपञ्चभ्रममिव द्रष्टुर्दोषादिभ्रममपि निवर्तयेदेव । तत्कस्य हेतोः । अशेषभ्रमाधिष्ठानतत्वसाक्षात्कारत्वात् । एवं च बाधबुद्धित्वं न दोषाद्यबाधकत्वे प्रयोजकम् । अपि तु तद्भ्रमाधिष्ठानतत्वसाक्षात्काराभिन्नत्वमिति द्रष्टव्यम् । ननु, कल्पितत्वादुक्तदृष्टान्तेन तत् बाध्यताम् । इह तु कथमिति चेत् । हन्त ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य कल्पितत्वमङ्गीकुर्वतामस्माकमिदमनिष्टं महदापादितं देवानांप्रियेण । ननु, साक्षिप्रत्यक्षं न बाध्यम् । दोषाजन्यत्वात् प्रत्युत श्रुतिजनिताद्वैतज्ञानमेव बाध्यम् । तात्पर्यभ्रमरूपदोषजन्यत्वादिति चेन्न । चैतन्यस्य स्वरूपतो दोषाजन्यत्वेऽपि तदवच्छेदिकाया अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वात् ।

तत्प्रतिफलितचैतन्यस्यैव साक्षिपदार्थत्वात्। अद्वैततात्पर्यग्रहस्य च प्रत्यक्षाद्यविरोधेन प्रमारूपतया दोषत्वाभावात् न तज्जन्यमद्वैतज्ञानं बाध्यम्। भ्रमजन्यत्वस्य विषयबाधाप्रयोजनत्वाच्च। न च बाधकतुल्यमानताकद्वैतश्रुतिसंवादिद्वैतप्रत्यक्षं कथं बाध्यमिति वाच्यम्। द्वैतस्य प्रत्यक्षादिलौकिकमानसिद्धत्वेन तद्बोधकश्रुतेरनुवादकतया फलवदज्ञातस्वार्थतात्पर्यकाद्वैतश्रुतिसाम्याभावात्। ननु, बाधकधीबोध्यं न बाध्यम्। [2]भेदश्च बाधकधीबोध्यः। तया स्वविषयस्य भिन्नत्वेनैव ग्रहान्नेदं रजतमितिवदभिन्नतयोदासीनतया ग्रहणे बाधकत्वायोगादिति चेन्न। बाधकधियो भेदविषयत्वानभ्युपगमात्, इयं शुक्तिरित्येव बाधबुद्ध्युदयात्। तस्यास्तु, नेदं रजतमिति भेदबुद्धिः फलम्। व्यावृत्ताकारतैव बाधधिय आवश्यकी। सा च स्वरूपोपलक्षणबलान्निष्प्रकारकब्रम्हज्ञानेऽपि अस्तीति न बाधकधीबोध्यत्वं भेदस्य। ननु, स्वप्नविलक्षणं फलपर्यन्तपरीक्षायामिति चेच्छङ्का स्यात्तदा अद्वैतश्रुतिप्रत्यक्षतत्प्रामाण्यशङ्कायामद्वैतश्रुतिरपि न सिद्ध्येत्। बाधेऽपि बाधशङ्कायामबाधितबाधप्रसिद्धिरपि न स्यात्। बाधितबाधशङ्कायाश्चाबाध्यत्वाविरोधित्वात्। भाविबाधेऽपि बाधशङ्कापातेन स्वक्रियाव्याघातश्च स्यात्। शङ्काप्रत्यक्षेऽपि शङ्कायां शङ्कापि न सिद्ध्येत्। एवं सर्वत्र शङ्काप्रसरात् सर्वविप्लवापत्तिरिति चेन्मैवं मंस्थाः। यतः समत्वेन प्रमाणान्तरे उपस्थित एव निश्चितेऽपि सत्त्वादौ शङ्का भवतीति ब्रूमः। न तु निश्चितमात्रे शङ्का भवतीति। तथा च यदुक्तं बौद्धं प्रति भट्टवार्तिके—'दुष्टज्ञानगृहीतार्थप्रतिषेधोऽपि युज्यते। गृहीतमात्रबाधे तु स्वपक्षोऽपि न सिद्ध्यति॥' इति। तदपि न विरुध्यते। गृहीतमात्रबाधस्य तच्छङ्कायाश्चानुक्तेः। ननु, सत्त्वादिप्रत्यक्षे [2]क्लृप्तदूरादिदोषाभावनिश्चये कथं शङ्कोदयः। न च क्लृप्तानामभावनिश्चयेऽप्यक्लृप्तस्य शङ्का स्यात्। शब्दे क्लृप्तवक्तृनिबन्धनदोषस्य नित्यत्वेन वेदे अभावेऽपि दोषान्तरशङ्कायाः सुवचत्वात्। न च स्वाप्नप्रत्यक्षे [3]तद्दूराद्यभावनिश्चयेऽप्यप्रामाण्यदर्शनेन तद्वदत्रापि शङ्केति वाच्यम्। शून्यमेव तत्वमिति स्वाप्नवेदेऽपि तदा भ्रान्त्यादिदोषाभावनिश्चयेऽप्यप्रामाण्यदर्शनस्य वेदेऽपि समानत्वात्। स्वप्नवैषम्यानुभवस्तूभयत्रापि समान इति चेन्न। सत्त्वप्रत्यक्षाद्वैतागमयोः क्लृप्तदोषाभावनिश्चयस्य समानत्वेन प्रामाण्यशङ्कायामप्रतिबन्धकत्वात्। न हि सत्प्रतिपक्षे उभयत्र दोषाभावनिश्चयः किमत्र तत्वमिति जिज्ञासां प्रतिबध्नाति। विरुद्धविशेषादर्शनकालीनस्यैव विशेषदर्शनस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वात्। अवच्छेदकवृत्त्यनित्यनित्यत्वेन च सा-

१. 'अभेदश्च' इति ख. पाठः। २. 'प्रत्यक्षक्लृप्त' इति क, पाठः. ३. 'तदा दूराद्यभाव' इति क. ख. घ, पाठः।

क्षिप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वोक्तेः । अत एव यदुक्तं तार्किकैः—'तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा न भवन्ति । उक्तं च भट्टवार्तिके बौद्धं प्रति—इह जन्मनि केषां चिन्न तावदुपपद्यते । योग्यवस्थागतानां तु न विघ्नः किं भविष्यति ॥' इति । तथा च प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वादिह चोत्पत्तिस्वतस्त्वापवादस्य दोषस्य ज्ञप्तिस्वतस्त्वापवादस्म बाधस्य चादर्शनात् । निर्मूलशङ्कायाश्च स्वक्रियादिविरोधेनानुत्थानाभ्युपगमात्[१] स्वस्थं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमिति तदपि निरस्तम् । आगमादिप्रमाणमूलकशङ्काया एव स्वीकारात् । रूप्यादिनिषेधस्य तु 'नेदं रजत'मित्यादेरद्वैतश्रुत्यनुगुणत्वेन नाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दनम् । अतो न वृद्धिमिच्छतो मूलहान्यापत्तिः । नापि 'सन्घट' इत्यादे'र्नेदं रजत'मित्यनेन समानयोगक्षेमता । अद्वैतश्रुतिविरोधाविरोधाभ्यां विशेषात् । अत एव सौषुप्तिकानन्दानुभवस्याप्यप्रामाण्ये कथमात्मन आनन्दरूपता तात्विकी । आनन्दश्रुतेरनुभूतातात्विकानन्दानुवादकत्वोपपत्तेरित्यपास्तम् । आनन्दस्य ब्रह्मरूपत्वेनाद्वैतश्रुतिविरोधाभावेन तदप्रामाण्यप्रयोजकाभावात् । अत एव नानन्दश्रुतेरप्रामाण्यम् । तदुक्तं खण्डने—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । अबाधात्तु प्रमामात्रस्वतःप्रामाण्यनिश्चयात् ॥' इति । उक्तं च सुरेश्वरवार्तिके—'अतोऽवबोधकत्वेन दुष्टकारणवर्जनात् । अबाधाच्च प्रमाणत्वं वस्तुन्यक्षादिवच्छ्रुतेः ।' इति । अत्र चाक्षादिवदिति निदर्शनं व्यावहारिकप्रामाण्यमात्रेणेति द्रष्टव्यम् । एवं च तात्विकप्रामाण्याभावेऽपि प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रामाण्याभ्युपगात् न स्वक्रियाव्याघातः । न वा 'प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥' इत्यादि स्मृतिविरोधः । तस्मात्सिद्धं बाधनिश्चयेन तच्छङ्कया वा प्रत्यक्षादेरद्वैतागमानुमानाद्यविरोधित्वम् ॥

इति भाविबाधोपपत्तिः ॥

स्यादेतत् । अध्यक्षस्य भिन्नविषयत्वादिना बाधाक्षमत्वेऽपि अनुमानमेव बाधकं स्यात् । तथा हि ब्रह्मप्रमान्येन वेदान्ततात्पर्यप्रमितिजन्यज्ञानान्येन वा मोक्षहेतुज्ञानान्येन वा अबाध्यत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वे सति ब्रह्मान्यद्धिमतं वा सत् परमार्थसद्वा । प्रातिभासिकत्वानाधिकरणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वात् । ब्रह्मवत् । व्यतिरेकेण शशशृङ्गवद्वेति चेन्न । त्वन्मते प्रातिभासिकस्याप्यसत्त्वेन व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धेः । अस्मन्मतमाश्रित्य हेतूकरणे च देहात्मैक्ये ब्रह्मज्ञानेतराबाध्ये व्यभिचारात् । न हि प्रातिभासिकत्वं ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वा-

१. 'विरोधेनानभ्युपगमात्' इति ङ. पाठः, 'अनुत्थाना' दिति क. ख. घ. पाठः.

दन्यत् । त्वया हि प्रातिभासिकस्य शुक्तिरूप्यादेरपक्षत्वाय सत्यन्तमाद्यम्। विशेषणत्रयं विकल्पेन पक्षे प्रक्षिप्तम् । तत्र ब्रह्म वृत्तिव्याप्यमिति मतेनाद्यम् । तदनभ्युपगमे तु शाब्दप्रमां प्रति तात्पर्यप्रमा हेतुरिति मतेन द्वितीयम् । अन्योन्याश्रयात् न सा हेतुरिति मतेन तृतीयम् । तथा च प्रातिभासिकस्यासत्त्वानधिकरणत्वमङ्गीकृतमेव । अन्यथा तुच्छवारकासत्वानधिकरणत्वविशेषणेनैव तद्व्यावृत्तावेतावत्प्रयासवैयर्थ्यापत्तेः । एवं च देहात्मैक्यस्यापि पक्षत्वे बाध एव। बाधे च सति पक्षविशेषणस्य पक्षत्वस्यासिद्ध्याश्रयासिद्धिरपि । अत एव स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषजन्यज्ञानाविषयत्वे सतीति वा स्वबाधकाभिमतबाध्यबाधाविषयत्वे सतीति वा स्वसमानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानाबाध्यत्वे सतीति वा विशेषणप्रक्षेपेऽपि न निस्तारः। देहात्मैक्ये पूर्वोक्तदोषाव्यावृत्तेरेव। यत्तु प्रथमे साध्ये व्यावहारिकसत्वमादाय सिद्धसाधनम् । द्वितीयसाध्ये तु वादिनः परमार्थत्वविशेषणं व्यर्थम् । व्यावृत्याप्रसिद्धेरिति । तन्न । व्यावहारिकसत्त्वं सत्त्वेन व्यवहारमात्रमिति मतेन प्रथमप्रयोगात् अनुगतम् । पृथग्व्यावहारिकं सत्त्वमिति तु मते द्वितीयः प्रयोगः । न च विशेषणं व्यर्थम्। परार्थानुमाने परं प्रति सिद्धसाधनोद्धारस्य तत्प्रयोजनत्वात् । ईश्वरानुमाने जन्यं कृतिजन्यमित्यत्र मीमांसकं प्रति जन्यत्वस्येव विश्वपरमार्थत्ववादिनं प्रति परमार्थत्वस्य प्रमेयत्वादिवदुपरञ्जकत्वेन विशेषणत्वोपपत्तेश्च । तस्मात् पूर्वोक्त एव दोषः। हेतौ च व्यर्थविशेषणत्वदोषः। यद्यपि मतद्वयेऽपि अप्रामाणिकस्यापि निषेधप्रतियोगित्वाभ्युपगमादारोपितत्वेनोभयसम्मतत्वरूपस्य वा प्रतिभासमात्रशरीरत्वरूपस्य वा प्रातिभासिकत्वस्य प्रसिद्धिरस्ति । अन्यथा सिद्धान्तेऽपि मिथ्यात्वानुमाने प्रातिभासिकान्यस्यैव पक्षीकर्तव्यत्वाद्दोषसाम्यं स्यात् । तथापि हेतौ प्रातिभासिकत्वविशेषणं व्यर्थम्। अनधिकरणत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वमात्रस्यैव परमार्थसत्त्वसाधकत्वोपपत्तेः । शुद्धमेव हि ब्रह्म दृष्टान्तत्वेनाभ्युपेयम् । धर्मवतो दृष्टान्तत्वे साध्यवैकल्यापत्तेः। साध्यं तु बाधाभावरूपत्वादधिकरणस्वरूपमेव न धर्मः । धर्म्यतिरिक्ताभावानभ्युपगमस्योक्तत्वात् । तथा च चक्षुस्तैजसत्वानुमाने रूपादिषु मध्य इत्यस्यासिद्धिवारकस्यापि व्याप्तिग्रहौपयिकत्वेन व्यभिचारवारकविशेषणतुल्यतया यद्यपि सार्थकत्वम् । व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे व्याप्तिग्रहौपयिकत्वमात्रस्य तन्त्रत्वात् । तथापि 'क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वा'दित्यत्र शरीरस्येव व्याप्तिग्रहानुपयोगित्वेन प्रातिभासिकत्वस्य वैयर्थ्यमेव । आकाशादावजन्यत्वकर्तृजन्यत्वाभावयोरिव निर्धर्मके ब्रह्मण्यनधिकरणत्वपरमार्थसत्त्वयोर्व्याप्तिग्रहोपपत्तेः । तथा चैकाम-

सिद्धिं परिहरतो द्वितीयासिद्ध्यापत्तिः । स्वरूपासिद्धिपरिहारार्थं विशेषणं प्रक्षिपतो व्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । व्याप्तावनुपयोगस्य दर्शितत्वात् । किंच । व्यावहारिकसत्वमात्रेणैवोपपत्तेः उक्तहेतोरप्रयोजकत्वम् । परमार्थसत्त्वे बाधानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपराघाताच्च । ननु, ब्रह्मण्यसत्प्रातिभासिकव्यावृत्तिरूपं हेतुं प्रति व्यावर्तकतया प्रयोजकत्वेन परमार्थसत्त्वं क्लृप्तम् । अपृथिवीव्यावृत्तिं प्रति पृथिवीत्वस्येवासद्व्यावृत्तिं प्रति तद्विरुद्धसत्त्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । ज्ञानत्वानन्दत्वादिकं तु न तत्प्रयोजकम् । साक्षादसत्त्वाविरोधित्वात्, प्रपञ्चे तदभावाच्च । तथा च ब्रह्मविश्वसाधारणं परमार्थसत्त्वमेव तत्प्रयोजकम् । न च विश्वमिथ्यात्वात्परमार्थसत्त्वमपि न विश्वसाधारणम् । ज्ञानत्वानन्दत्वादिवदिति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयापत्तेरिति चेत् । अयुक्तमेतत् । न हि प्रातिभासिकासतोरेका व्यावृत्तिरुभयी वा समव्याप्ता । येनैकप्रयोजकप्रयोज्या भवेत् । किं तु प्रातिभासिकव्यावृत्तिप्रयोजकं ब्रह्म विश्वासत्साधारणमेव वक्तव्यम् । असत्यपि प्रातिभासिकत्वाभावात् । एवमसद्व्यावृत्तावपि प्रयोजकं ब्रह्म विश्वप्रातिभासिकसाधारणमेव वक्तव्यम् । प्रातिभासिकेऽप्यसत्त्वाभावात् । तथा च तत्प्रयोजकद्वयसमावेशादेव ब्रह्मण्युभयव्यावृत्त्युपपत्तौ नलित्वघटत्वरूपावच्छेदकद्वयसमावेशोपपन्ननीलघटत्ववन्नातिरिक्तप्रयोजककल्पनायामस्ति किञ्चिन्मानमिति कृतबुद्धय एव विदांकुर्वन्तु । नित्यत्वञ्चोपाधिः । तुच्छप्रातिभासिकयोर्नित्यत्वव्यतिरेके साध्यव्यतिरेकदर्शनात् । अत एवानिषेध्यत्वेन प्रमां प्रति साक्षाद्विषयत्वादित्यपि न हेतुः । किञ्च । प्रमात्वं तद्वति तत्प्रकारकत्वं तत्त्वावेदकत्वं वा । आद्ये दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम् । न हि परमार्थसतश्शुद्धस्य ब्रह्मणस्सप्रकारकज्ञानविषयत्वम् । न च धर्मवतो दृष्टान्ततेत्युक्तम् । तस्य पक्षकुक्षिनिक्षिप्तत्वेन निश्चितसाध्यवत्त्वाभावात् । द्वितीये तत्त्वावेदकत्वस्याबाधितविषयत्वरूपत्वेन साध्याविशेषपर्यवसानाद्धेतुग्रहे सिद्धसाधनम् । हेतुग्रहे तु स्वरूपासिद्धिः । यत्तु प्रमाविषयत्वमात्रेणैव परमार्थत्वोपपत्तौ विशेषणे व्यर्थे इति । तन्न । पुरोवर्तिनं रजततया जानामीत्याद्यनुव्यवसायरूपप्रमाविषये प्रातिभासिके व्यभिचारवारकत्वात् । साक्षात्पदस्य तत्रैव च मिथ्यात्वप्रमितेस्साक्षाद्विषये व्यभिचारवारकत्वात् । अनिषेध्यत्वेनेत्यस्य नह्यनुव्यवसायमिथ्यात्वप्रमे न भवतः । नाप्यनिषेध्यत्वेनेश्वरं प्रति साक्षादपरोक्षत्वं हेतुः । सत्यत्वसिद्धिं विना अनिषेध्यत्वेनेत्यस्यासिद्धेः । तथा चान्योन्याश्रयः । न चेश्वरज्ञानविषयस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे तस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । मिथ्याभूतस्य मिथ्यात्वेनैव ग्रहणात् । ऐन्द्रजालिकवत् भ्रान्तत्वायोगात् । अन्यथा सविषयक-

भ्रमज्ञातृत्वेन भ्रान्तत्वस्य दुर्वारत्वापत्तेः । अथ निषेध्यत्वेन ज्ञाने तत्पालनार्थमीश्वरस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् । ऐन्द्रजालिकप्रवृत्तिवदीश्वरप्रवृत्तेरपि तथाविधत्वात् । नापि सप्रकाराबाध्यार्थक्रियाकारित्वं हेतुः । सप्रकारकजाग्रद्बोधाबाध्यस्वप्नजलावगाहनप्रियासङ्गमादिविशेषिताप्रमाणीभूतज्ञानस्यार्थक्रियाकारित्वदर्शनेन तद्विषये तत्र व्यभिचारात् । अथ तत्र ज्ञानमेव सुखादिजनकं, तच्चाबाध्यमेवेति मतं तदसत् । ज्ञानमात्रस्य हि तादृक्सुखाजनकत्वेन किञ्चिद्विशेषितस्यैव तथात्वं वाच्यम् । ज्ञाने च विशेषो नार्थातिरिक्तः । तदुक्तम्—'अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।' इति । अर्थेनेत्यर्थ एवेत्यर्थः । तथा च मिथ्याभूतविशेषितस्य जनकत्वाभ्युपगमे मिथ्याभूतस्यापि जनकत्वाद्व्यभिचार एव । तथा चोक्तं शास्त्रदीपिकायां बौद्धं प्रति—'अथ सुखज्ञानमेवार्थक्रिया तच्चाव्यभिचार्येव । न हि क्वचिदप्यसति सुखे सुखज्ञानमस्तीत्याशङ्क्य सत्यमेतन्न तु तेन पूर्वज्ञानप्रामाण्याध्यवसानं युक्तम् । अप्रमाणेनापि प्रियासङ्गमविज्ञानेन स्वप्नावस्थायां सुखदर्शनात् ।' इति । ननु, विषयविशेषोपलक्षितस्यैव ज्ञानस्य सुखजनकत्वमस्तु, तत् कुतो विषयस्य जनकत्वमिति चेन्न । स्वरूपाणामननुगततया ज्ञानत्वादेश्चातिप्रसक्ततया अनुगतानतिप्रसक्तोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावादुपलक्षणत्वासम्भवात् । ननु, विशेषणत्वमप्यसम्भवि । अनागतज्ञानजन्ये तत्कालाविद्यमानस्य विषयस्य पूर्वभावित्वरूपजनकत्वासम्भवादिति चेन्न । स्वव्यापारजन्ये व्यापारिणोऽसतो जनकत्ववत् स्वज्ञानजन्येऽप्यसतो जनकत्वसम्भवात् अतीतानागतावस्थस्यासत्वधर्माश्रयत्वेनैवाभ्युपगमात् । अन्यथा ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वतद्ज्ञानविषयत्वादीनामनाश्रयत्वापत्तेः । प्रमाणबलात् कारणत्वाभ्युपगमस्यात्रापि तुल्यत्वात् । किं च । स्वरूपाबाध्यस्य विषयाबाध्यत्वदर्शनेन विषयबाधे स्वरूपबाध्यस्यावश्यकतया स्वप्नादिज्ञानं सदेवेत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अनादित्वस्य विषमव्याप्तस्योपाधित्वाच्च । न चार्थक्रियाकारित्वं प्रति परमार्थसत्त्वस्य ब्रह्मणि प्रयोजकत्वेनावधारणादकारणककार्योत्पत्तिरूपविपक्षबाधकतर्केण हेतोस्साध्यव्यापकतया तदव्यापकतयोपाधेस्साध्याव्यापकत्वमिति वाच्यम् । प्रातिभासिकरज्जुसर्पादौ भयकंपादिकार्यकारित्वदर्शनेन प्रातिभासिकसाधारणस्य तुच्छव्यावृत्तस्य प्रतीतिकालसत्वस्यैवार्थक्रियाकारित्वं प्रति प्रयोजकत्वात् । प्रातिभासिकस्यार्थक्रियाकारित्वानभ्युपगमे सप्राकाराबाध्येति हेतुविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । कस्मिन्नपि देशे कस्मिन्नपि काले केनापि पुरुषेणाबाध्यत्वं हि परमार्थसत्त्वम् । तदपेक्षया प्रतीतिकालसत्त्वस्य लघुत्वाच्च । किं च शुद्धस्यार्थक्रियाकारित्वाभावात् साधनविकलत्वम् । उपहितस्य पक्ष

निक्षेपात् साध्यविकलत्वम् । आरोपितमिथ्यात्वकत्वादित्यपि न हेतुः । आरोपितत्वं प्रातिभासिकत्वं चेत् प्रपञ्चे हेतोरसिद्धिः । तत्सिद्धेः पारमार्थिकसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् । व्यावहारिकत्वं चेच्छुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारः । उभयसाधारण्येऽप्ययमेव दोषः । कल्पकरहितत्वादित्यपि न हेतुः । असति व्यभिचारात् । यथा श्रुतस्यासिद्धेश्च । ननु, नासिद्धिः । शुद्धं हि चैतन्यं न कल्पकम् । अदृष्टत्वात् । नोपहितम् । कल्पितत्वादेवान्यथानवस्थानात् । तथा च यावद्विशेषाभावे कल्पकसामान्याभावसिद्धिरिति चेन्न । शुद्धस्याप्यनाद्यविद्योपधानवशेन कल्पकत्वोपपत्तेः । कल्पकत्वं हि कल्पनां प्रत्याश्रयत्वं विषयत्वं भासकत्वं वा । तच्च सर्वं कल्पनासमसत्ताकत्वेन शुद्धत्वाव्याघातकम् । तदुक्तं संक्षेपशारीरके 'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥' इति । अस्तु वोपहितस्य कल्पकत्वम् । नचानवस्था । अविद्याध्यासस्याध्यासान्तरानपेक्षत्वात् । स्वपरसाधारणसर्वनिर्वाहकत्वोपपत्तेः अकल्पितस्य कल्पकत्वादर्शनाच्च । कल्पितप्रतिबिंबविशिष्टादर्शादेरादर्शान्तरे प्रतिबिम्बकल्पकत्वदर्शनाच्च । बिम्बस्य द्वितीयादर्शसम्मुखत्वाभावेन तत्र कल्पकत्वायोगात् । अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । विस्तरेण चैतदग्रे वक्ष्यामः । तदेवं निराकृताः परमार्थसत्त्वे साध्ये षडमी हेतवः । एवमन्येऽपि निराकार्याः ।

अथ विमतं न सद्विलक्षणम् । असद्विलक्षणत्वादात्मवदिति अनुमानान्तरं भविष्यतीति मतम् । तन्न । प्रातिभासिके शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारात् । न च तत्रासद्विलक्षणत्वहेतुरेव नास्तीति वाच्यम् । असद्विलक्षत्वाभावे हि अपरोक्षतया प्रतीतिरेव न स्यात् । ननु, तर्ह्यसद्विलक्षणत्वे तद्विरुद्धसद्विलक्षणत्वायोगः । तथा च साध्यस्यापि विद्यमानत्वान्न व्यभिचार इति चेन्न । सत्त्वे सर्वजनसिद्धबाधविरोधात् । गजादौ गोवैलक्षण्येऽपि तद्विरुद्धाश्ववैलक्षण्ययोगवत् सद्वैलक्षण्येऽप्यसद्वैलक्षण्ययोगोपपत्तेः प्रथममिथ्यात्वनिरुक्तावुक्तत्वात् । ननु, विमतं न चैतन्याज्ञानकार्यम् । न तत्कार्यधीविषयः । न तत्कार्यसत्त्ववत् । न तदज्ञानबाध्यसत्त्ववद्वा । तस्मिन्नपरोक्षेऽप्यनिषेध्यत्वेन साक्षाद्भासमानत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटे अपरोक्षेऽप्यनिषेध्यत्वेन साक्षात् भासमानः पटो न घटाज्ञानकार्यादिः । विपक्षे च तदापरोक्ष्ये तदज्ञानव्याहतिरेव बाधिका । न चासिद्धिरधिष्टानतया सुखादिसाक्षित्वेन तदानीमपि चैतन्यापरोक्ष्यादिति चेन्न । सामान्याकारेणापरोक्ष्येऽपि शुक्त्यादौ रजतादेरनिषेध्यत्वेन साक्षाद्भासमानतया तत्र व्यभिचारात् । अथ व्यावृत्ताकारेण यस्मिन् भासमाने

यदनिषेध्यत्वेन साक्षात् भासते तन्न तदज्ञानकार्यादीति व्याप्तिरिति मन्यसे । तर्ह्यसिद्धिः । न हि चैतन्यमिदानीं भ्रमनिवर्तकत्वाभिमतव्यावृत्ताकारापरोक्षप्रतीतिविषयः । तथा सत्यधिष्ठानमेव न स्यात् । यदा तु वेदान्तवाक्यजन्यवृत्तौ व्यावृत्ताकारतया अपरोक्षं तदा अनिषेध्यत्वेन प्रपञ्चे आपरोक्ष्यशङ्कापि नास्ति । अतः प्रमाणजन्यासाधारणाकारभानस्यैवाज्ञानविरोधित्वान्नापरोक्षतामात्रेणाज्ञानपराहतिप्रसङ्गः । यत्त्वज्ञानपदेन ज्ञानाभावोक्तौ सिद्धसाधनम् । अनिर्वचनीयाज्ञानोक्तौ च तस्य खपुष्पायमाणत्वेन प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति । तत्तुच्छम् । असत्प्रतियोगिकाभावं स्वीकुर्वतः पराभ्युपगममात्रेणैव प्रतियोगिप्रसिद्धिसम्भवात् । ननु, विमतं नात्मन्यध्यस्तम् । आत्मसाक्षात्कारवत् प्रवृत्तिविषयत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा घटसाक्षात्कारवत् प्रवृत्तिविषयो घटो न तत्राध्यस्तः । न चासिद्धिः । ईशजीवन्मुक्तयोरात्मसाक्षात्कारवतोरपि जगद्रक्षणभिक्षाटनादौ प्रवृत्तेः । शंखे अध्यस्तमपि पीतत्वं न शंखश्वेतत्वसाक्षात्कारवत् प्रवृत्तिविषय इति न तत्र व्यभिचार इति चेन्न । प्रतिबिंबे व्यभिचारात् । स हि मुखैक्यसाक्षात्कारवत् प्रवृत्तिविषयो मुखेऽध्यस्तः । तद्व्यतिरेकेणोपलभ्यमानत्वस्योपाधित्वाच्च । एवं च विमतं नेश्वरमायाकल्पितम् । तं प्रत्यपरोक्षत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा चैत्रं प्रत्यपरोक्षो घटो न चैत्रमायाकल्पितः । विमतं न जीवकल्पितम् । तस्मिन् सुषुप्ते ऽप्यवस्थितत्वात् । आत्मवत् । न चासिद्धिः । प्रत्यभिज्ञानात् । अदृष्टादेरभावे पुनरुत्थानायोगाच्चेत्यपि निरस्तम् । आद्ये ऐन्द्रजालिकं प्रत्यपरोक्षे तन्मायाकल्पिते व्यभिचारात् । मायाविद्ययोरभेदेन देहात्मैक्यभ्रमे व्यभिचाराच्च । द्वितीये त्वसिद्धेः । न च प्रत्यभिज्ञया प्रपञ्चस्य स्थायित्वसिद्धेर्नासिद्धिः । सुषुप्तिकालस्थायित्वासाधकत्वस्य प्रत्यभिज्ञाया दृष्टिसृष्टिसमर्थने वक्ष्यमाणत्वात् । अदृष्टादेः कारणात्मनावस्थितत्वेन पुनरुत्थानसंभवाच्च । मिथ्यात्वमात्मन्यसर्ववृत्ति न । मिथ्यामात्रवृत्तित्वात् । शुक्तिरूप्यत्ववदित्यपि न । मिथ्यात्वन्यूनवृत्तित्वस्योपाधित्वात् । मिथ्यात्वं च सदसद्विलक्षणत्वं सद्विलक्षणत्वमात्रं वा । आद्ये सिद्धसाधनम् । तस्यात्मन्यसर्वमध्यपतितासद्वृत्तित्वाभावात् । द्वितीये तु हेतौ मिथ्यापदस्य सदसद्वैलक्षण्यपरत्वे स्वरूपासिद्धिः । सद्वैलक्षण्यरूपे पक्षे तुच्छसाधारणे सदसद्विलक्षणेतरावृत्तित्वरूपहेत्वभावात् । तस्यापि सद्वैलक्षण्यमात्रपरत्वे संदिग्धानैकान्तिकता । साध्याभाववत्यात्मभेदे हेतुसन्देहात् । अप्रयोजकत्वादिकं च पूर्वोक्तं दूषणमनुवर्तत एव । आत्मा परमार्थसदन्यः पदार्थत्वादनात्मवत् । न च कल्पितात्मप्रतियोगिकभेदेनार्थान्तरम् । कल्पितमिथ्यात्वेन मिथ्यात्वानुमानेऽपि सिद्धसाधनापत्तेरित्यपि

न । व्यावहारिकपदार्थमादाय सिद्धसाधने अतिप्रसङ्गाभावात् । अनानन्दत्वस्योपाधित्वाच्च । अथ आत्मा यावत्स्वरूपमनुवर्तमानानात्मवान् । यावत्स्वरूपमनुवर्तमानभावरूपानात्मवान् वा । स्वज्ञानाबाध्यानात्मवान्, स्वज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मवान्वा । पदार्थत्वात्, भावत्वाद्वा घटादिवत् । अत्र पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्त्यभ्युपगमपक्षे सिद्धसाधनपरिहाराय साध्ययोर्भावरूपपदमनात्मविशेषणमित्यपि मन्दम् । 'यावत्स्वरूप' मित्यस्य यत्किञ्चित्स्वरूपपरत्वे सिद्धसाधनात् आत्मस्वरूपपरत्वे साध्याप्रसिद्धेः । न हि यावदात्मस्वरूपमनुवर्तमानो ऽनात्मा प्रसिद्धोऽस्ति । तथा सत्यनुमानवैयर्थ्यात् । अथ स्वरूपपदस्य समभिव्याहृतपरत्वाद्व्याप्तिग्रहदशायां दृष्टान्तस्वरूपं पक्षधर्मताग्रहदशायाञ्चात्मस्वरूपमेव प्राप्यत इति न साध्याप्रसिद्धिर्नवासिद्धसाधनमिति चेन्न । शब्दस्वभावोपन्यासस्यानुमाने अनुपयोगात् । स्वज्ञानाबाध्येत्यत्र स्वशब्देऽपि तुल्योऽयं दोषः । अत एव विमता बन्धनिवृत्तिः स्वप्रतियोगिविषयविषयकज्ञानाबाध्यानात्मसमकालीना उक्तज्ञानाबाध्यभावरूपानात्मसमानकालीना वा । बन्धनिवृत्तित्वात् । निगलबन्धनिवृत्तिवदित्यपि निरस्तम् । पक्षदृष्टान्तयोर्बन्धपदार्थस्यैकस्याभावेन स्वरूपासिद्धिसाधनवैकल्यान्यतरापातात् । स्वपदे चोक्तस्साध्याप्रसिद्धिदोषः । हेतौ च बन्धेतिविशेषणवैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्धिः । अप्रयोजकत्वं च कस्याश्चिन्निवृत्तेरनात्मसमानकालीनत्वदर्शनात् । निवृत्तिमात्रस्य तथात्वसाधने संसारकालीनाया दुःखनिवृत्तेस्समानाधिकरणदुःखप्रागभावकालीनत्वदर्शनमिव दुःखनिवृत्तिमात्रस्य तथात्वसाधने । नन्वेवं सामान्यानुमानेषु निराकृतेषु विशिष्यानुमानं भविष्यति । आत्मधीर्न स्वविषयविषयकधीबाध्या । धीत्वात् शुक्तिधीवदित्यपि बालभाषितम् । स्वविरोध्यविषयकप्रत्ययविषयकत्वस्योपाधित्वात् । अन्धोऽयं रूपज्ञानवानित्यन्धस्य रूपविषयतया कल्पितं यत् ज्ञानं तस्य रूपं नान्धगम्यमिति स्वविषयविषयकप्रत्ययबाध्यत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । कल्पितत्वात्तत्र तद्बाधने प्रकृतेऽपि वृत्तेः कल्पितत्वं समम् । धीपदेन चैतन्यमात्रविवक्षायां तु सिद्धसाधनमेव । 'आत्माधिष्ठानकभ्रमहेतुः न स्वकार्यभ्रमाधिष्ठानज्ञानबाध्यः । भ्रमहेतुत्वात् । यदेवं तदेवम् । यथा शुक्त्यधिष्ठानकभ्रमहेतुकाचादी'त्यपि न साधु । व्यावृत्ताकाराधिष्ठानज्ञानानवधित्वस्य स्वकार्यभ्रमाधिष्ठानानारोपितत्वस्य वा उपाधित्वात् दूरादिदोषादुपलादौ यत्र चाकचक्यकल्पना तेन चाकचक्यदोषेण शुक्ताविव रजतकल्पना । तत्राधिष्ठानज्ञानेन चाकचक्यरूप्ययोरुभयोरपि बाधदर्शनेन व्यभिचाराच्च । ब्रह्मान्यानादि परमार्थसत् अनादित्वात् ब्रह्मवदित्यपि न भद्रम् । ध्वंसाप्रतियोगित्वस्योपाधित्वात् । ब्रह्म देशकालसम्बन्धं नावतिष्ठते पदार्थत्वात् घटवदित्यपि न ।

कालसम्बन्धं विना नावतिष्ठत इत्यस्य यदा ब्रह्म तदावश्यं कालसम्बन्ध इत्येवंरूपा व्याप्तिरित्यर्थः । तथा च सिद्धसाधनम् । न हि यस्मिन् काले ब्रह्म तस्मिन् काले ब्रह्मणः कालसम्बन्धो नास्ति। एवं यत्रात्मा तत्र कालसम्बन्ध इति दैशिकव्याप्ताव-पि सिद्धसाधनम् । न हि देशकालासम्बन्धः कदाप्यस्ति। परममुक्तौ तु न देशो न काल इति सुस्थिरं सिद्धसाधनम्। ब्रह्मान्यद्वेदैकगम्यं धर्मादि परमार्थसत् श्रुति-तात्पर्यविषयत्वात् ब्रह्मवदित्यपि न साधु । पारमार्थिकत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयत्वस्यो-पाधित्वात् । साक्षिवेद्यं सुखादि परमार्थसत्। अनिषेध्यत्वेन दोषाजन्यज्ञानं प्रति सा-क्षाद्विषयत्वात्। आत्मवदित्यपि न। शुक्तिरूप्यादिषु व्यभिचारात्। तेषां दोषजन्य-वृत्तिविषयत्वेऽपि दोषाजन्यसाक्षिविषयत्वात् शुद्धस्य वृत्तिविषयत्वानभ्युपगमे दृष्टा-न्तस्य साधनविकलत्वाच्च। दोषजन्यज्ञानाविषयत्वविवक्षायां वाऽसिद्धो हेतुः। साक्ष्य-वच्छेदिकाया अविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वात् । असद्गोचरशाब्दज्ञानात्मकविकल्पस्य दो-षाजन्यत्वेनासति व्यभिचारश्च । आत्मनो वृत्तिविषयत्वाभ्युपगमे दोषजन्यदेहात्मै-क्यभ्रमविषयत्वात् साधनविकलो दृष्टान्तः। तदनभ्युपगमे तु अविषयत्वमात्रस्यैव प-रमार्थसत्त्वसाधकत्वोपपत्तौ दोषजन्यज्ञानेति विशेषणवैयर्थ्याद्व्याप्यत्वासिद्धिः।ताव-न्मात्रं च पक्षे स्वरूपासिद्धमित्यन्यत्र विस्तरः। विमतं परमार्थसत् स्वविषयज्ञानात् पू-र्वभावित्वात् आत्मवदित्यपि न। दृष्टिसृष्टिपक्षे असिद्धेः। विषमव्याप्तस्यानादित्वस्यो-पाधित्वाच्च । अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणैतद्धटप्रतियोगिकाभावत्वं एतद्धटसमानाधिकरणावृत्ति । अन्योन्याभावातिरिक्तैतद्धटसमानाधिकरणैतद्धट-प्रतियोगिकाभावमात्रवृत्तित्वात् एतद्धटप्रागभावत्ववत् । व्यधिकरणधर्मावच्छि-न्नाभावपक्षे व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नेत्यपि विशेषणीयम्। अत्र च स्वसमानाधिकर-णः स्वसमानकालीनो योऽत्यन्ताभावस्तदप्रतियोगित्वलक्षणसत्त्वसिद्धिरित्यपि न साधु। साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैतद्धटप्रतियोगिकजन्यजनकान्यतरमात्रवृत्तित्वस्योपा-धित्वात्। न च पक्षीभूतधर्मस्यात्यन्ताभाववृत्तित्वसन्देहे साधनाव्यापकत्वसन्देह इ-ति वाच्यम् । विपक्षसाधकतर्कानवतारदशायां सन्दिग्धोपाधेरपि दूषणत्वसम्भवात्। घटात्यन्ताभावत्वे च व्यभिचारात्। संयोगसम्बन्धेन घटवत्यपि भूतले समवायसम्ब-न्धेन घटात्यन्ताभावसत्त्वात् साध्याभाववति हेतोर्वृत्तेरित्यलमतिविस्तरेण ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ विश्वसत्यत्वानुमानभङ्गः ॥

मिथ्यात्वे च विशेषतोऽनुमानानि । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यब्रह्मान्यासत्त्वानधि-करणत्वं पारमार्थिकसत्त्वाधिकरणावृत्ति । ब्रह्मावृत्तित्वात् । शुक्तिरूप्यत्ववत् । प-रमार्थसद्भेदवच्च । विमतं मिथ्या ब्रह्मान्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । परमार्थसत्त्वं स्व-

समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोग्यवृत्ति । सदितरावृत्तित्वात् । ब्रह्मत्ववत् । ब्रह्मत्वमेकत्वं वा सत्त्वव्यापकम् । सत्त्वसमानाधिकरणत्वात् । असद्वैलक्षण्यवत् । व्याप्यवृत्तिघटादिः जन्याभावातिरिक्तसमानाधिकरणाभावमात्रप्रतियोगी । अभावप्रतियोगित्वात् । अभिधेयत्ववत् । अभिधेयत्वं हि परमते केवलान्वयित्वादन्योन्याभावमात्रप्रतियोगी । स च समानाधिकरण एव । अस्मन्मते तु मिथ्यैवेति । नोभयथापि साध्यवैकल्यम् । अत्यन्ताभावः प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिः । नित्याभावत्वादन्योन्याभाववत् । अत्यन्ताभावत्वं प्रतियोग्यशेषाधिकरणवृत्तिमात्रवृत्ति । प्रतियोग्यवच्छिन्नवृत्तिमात्रवृत्ति वा । नित्यभावमात्रवृत्तित्वात् अन्योन्याभावत्ववत् घटात्यन्ताभावत्त्वं प्रतियोगिजनकाभावसमानाधिकरणवृत्ति । एतत्कपालसमानकालीनैतद्घटप्रतियोगिकाभाववृत्तित्वात् । प्रमेयत्ववत् । एतत्कपालमेतद्घटात्यन्ताभावाधिकरणमाधारत्वात्पटादिवत् । ब्रह्मत्वं न परमार्थसन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । ब्रह्मवृत्तित्वादसद्वैलक्षण्यवत् । परमार्थसत्प्रतियोगिको भेदो न परमार्थसन्निष्ठः । परमार्थसत्प्रतियोगिकत्वात् । परमार्थसत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववत् । भेदत्वावच्छिन्नं सद्विलक्षणप्रतियोग्यधिकरणान्यतरवत् । अभावत्वाच्छुक्तिरूप्यप्रतियोगिकाभाववत् । परमार्थसन्निष्ठो भेदः न परमार्थसत्प्रतियोगिकः । परमार्थसदधिकरणत्वात् शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवत् । मिथ्यात्वं ब्रह्मतुच्छोभयातिरिक्तत्वव्यापकम् । सकलमिथ्यावृत्तित्वात् मिथ्यात्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वाद्वा दृश्यत्ववत् । दृश्यत्वं परमार्थसदवृत्ति । अभिधेयमात्रवृत्तित्वाच्छुक्तिरूप्यत्ववत् । दृश्यत्वं परमार्थसद्भिन्नत्वव्याप्यम् । दृश्येतरावृत्तिधर्मत्वात् प्रातिभासिकत्ववत् । उभयसिद्धमसद्विलक्षणं मिथ्यात्वासमानाधिकरणधर्मानधिकरणम् । आधारत्वाच्छुक्तिरूप्यत्ववत् । प्रतियोग्यवच्छिन्नो देशः अत्यन्ताभावाश्रयः आधारत्वात्कालवत् । आत्मत्वावच्छिन्नं परमार्थसत्त्वानधिकरणप्रतियोगिकभेदत्वावच्छिन्नरहितं परमार्थसत्वात् परमार्थसत्त्वावच्छिन्नवत् । परमार्थसति परमार्थसद्भेदाङ्गीकारवादिमतेऽपि सद्भेदो न परमार्थसत्त्ववन्निष्ठः । किं तु घटत्वाद्यवच्छिन्ननिष्ठ एव । शुक्तिरूप्यं मिथ्यात्वेन प्रपञ्चान्न भिद्यते । व्यवहारविषयत्वात् ब्रह्मवत् । साध्यसत्त्वमत्र त्रेधा । स्वस्यामिथ्यात्वेनोभयोर्मिथ्यात्वेनोभयोरमिथ्यात्वेन वा । तत्रान्तिमपक्षस्यासम्भवात् पक्षे साध्यसिद्धिपर्यवसानं मध्यमपक्षेण । दृष्टान्ते तु प्रथमपक्षेणेति विवेकः । विमतं मिथ्या । मोक्षहेतुज्ञानाविषयत्वे सत्यसदन्यत्वात् । शुक्तिरूप्यत्ववत् । मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वं परमार्थसत्त्वव्यापकम् । परमार्थसत्त्वसमानाधिकरणत्वात् । पारमार्थिकत्वेन श्रुतितात्पर्यविषयत्ववत् । एतत्पटा-

त्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः । एतत्पटानाद्यभावत्वात् एतत्पटान्योन्याभाववत् । तन्तुनाशजन्यपटनाशस्य कदापि तन्तुवृत्तिता नास्तीति तत्र व्यभिचारवारणायानादिपदम् । यस्य पटस्याश्रयविभागेन नाशस्तदत्यन्ताभावस्य पक्षत्वेऽनादिपदमनादेयमेव । अत्र चैतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वावच्छिन्नस्य पक्षीकरणान्न सम्बन्धान्तरेणात्यन्ताभावमादायांशतः सिद्धसाधनम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । समवायसम्बन्धावच्छिन्नो व्यधिकरणधर्मानवच्छिन्नश्च यः एतत्पटात्यन्ताभावः स एव वा पक्षः । तन्तुशब्देन च पटोपादानकारणमुक्तम् । तत्र च प्रागभावस्य सत्त्वान्न तेन व्यभिचारः । कार्यकारणयोरभेदेन सिद्धसाधनादिदूषणानि प्रागेव तत्वप्रदीपिकानुमानोपन्यासे निराकृतानि । यद्वा । समवायसम्बन्धावच्छिन्नोऽयमेतत्पटात्यन्ताभावः एतत्तन्तुनिष्ठः । एतत्पटप्रतियोगिकात्यन्ताभावत्वात् । सम्बन्धान्तरावच्छिन्नैतत्पटात्यन्ताभाववदिति विशिष्यानुमानं अव्याप्यवृत्तित्वानधिकरणत्वे सत्युक्तपक्षतावच्छेदकत्ववत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगि । अनात्मत्वात् संयोगवत् । न च विश्वात्यन्ताभावे व्यभिचारः । तस्याधिकरणस्वरूपत्वे अनात्मत्वहेतोरेवाभावात् । अतिरिक्तत्वे तस्य मिथ्यात्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगितया साध्यस्यैव सत्त्वात् । न चात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावे तत्प्रतियोगित्वलक्षणमिथ्यात्वासिद्धिरिति वाच्यम् । अभावे अभावप्रतियोगित्वस्य भावगताभावप्रतियोगित्वाविरोधित्वात् प्रागभावस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि तत्प्रयोगित्वस्य घटादौ सर्वसिद्धत्वात् । उपपादितश्चैतन्मिथ्यात्वमिथ्यात्वे । अत्र चाव्याप्यवृत्तित्वानाधिकरणशब्देनैकदेशावच्छेदेनाविद्यमानत्वं पक्षविशेषणं विवक्षितम् । तेन स्वसामानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वोक्तौ बाधः । अवयववृत्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ घटादीनामपक्षत्वापत्तिरिति दूषणद्वयमपास्तम् । अनात्मत्वहेतुस्तु, जडत्वहेतुव्याख्यानेनैव व्याख्यातः। अत एव नित्यद्रव्यान्यदव्याप्यवृत्तित्वानाधिकरणमुक्तपक्षतावच्छेदकवत् केवलान्वय्यत्यन्ताभावप्रतियोगि । पदार्थत्वात् नित्यद्रव्यवदित्यपि साधु । दृष्टान्तश्चायं परीत्या । स्वमते तु शुक्तिरूप्यवदित्येव । न च स्वरूपेणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे अत्यन्तासत्त्वापातः । तद्वैलक्ष्यप्रयोजकाभावादिति वाच्यम् । उत्पत्तिनिवृत्त्योरन्यतरप्रतियोगित्वेन परिहारात् । आत्मत्वावच्छिन्नधर्मिको भेदो न परमार्थसत्प्रतियोगिकः । अत्माप्रतियोगित्वात् । शुक्तिरूप्यप्रतियोगिकभेदवत् । न च घटपटसंयोगे व्यभिचारः। हेतुमत्तया निर्णीते अंकुरादाविव साध्यसन्देहस्यादोषत्वात् । एवमन्येऽपि प्रयोगा यथोचितमारचनीया विपश्चिद्भिरिति दिक् । 'हेतवोऽभीष्टसिद्ध्यर्थं सम्यञ्चो बहवश्च नः । अल्पाः परस्य दृष्टाश्चेत्यत्र स्पष्टमुदीरितम् ॥

अभीष्टसिद्धावनुकूलतर्कबलाबलञ्चात्र परीक्ष्य यत्नात् । प्रवक्ष्यते दोषगणः परेषां न खेदनीयं तु मनोऽधुनैव ॥'

इत्यद्वैतसिद्धौ विश्वमिथ्यात्वे विशेषतोऽनुमानानि ॥

नन्वस्तु शब्दबाधस्तथाहि 'विश्वं सत्यं' 'यच्चिकेतस्सत्यमित्तन्न मोघं' 'याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यस्समाभ्यः ।' इत्यादिश्रुतिभिः 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वर' मित्यादिस्मृतिभिः 'नाभाव उपलब्धेः ।' 'वैधर्म्याच्च ।' 'न स्वप्नादिव' दित्यादिसूत्रैश्च विश्वस्य सत्यत्वप्रतिपादनादिति चेन्न । श्रुतेस्तत्परत्वाभावात् । तथा हि — 'विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्च न प्रमिणन्ति व्रतं वाम् । अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नो अन्नं युजेव वाजिना जिगात' मिति ऋक्संहिताद्वितीयाष्टकवाक्यस्यायमर्थः । हे इन्द्राब्रह्मणस्पती? मघवाना मघवानौ । मघमिति धननाम धनवन्तौ मखवन्ताविति वा । विश्वं सर्वं सत्यं कर्म सद्भूतत्वात् । फलस्यावश्यं भावित्वाद्वा । तादृशं कर्म । युवयोरित् युवयोः । इत् इत्थमवधारणे वा युवामेवोद्दिश्य सर्वाणि कर्माण्यनुष्ठेयानीत्यर्थः । आपो व्यापनशीला देवताः । चनेत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपद्यं त्वध्यापकसंप्रदायसिद्धम् । वां युवयोर्व्रतं संकल्पं कर्म वा । न प्रमिणन्ति न हिंसन्ति । मीङ् हिंसायां । क्रैयादिकः । किं त्वनुमोदन्त इति यावत् । नोऽस्माकं हविर्दध्यादिकं अन्नं च पुरोडाशादिकं च । अच्छ अभिलक्ष्य वाजिना वेगवन्तावश्वाविव युजा युक्तौ सन्तौ । जिगातं देवयजनमागच्छतम् । जिगातिर्गतिकर्म जौहोत्यादिकः । अन्नं घासं प्रति अश्वाविवेति वा । यद्वा । हे इन्द्राब्रह्मणस्पती! विश्वं सत्त्वेन परिदृश्यमानं जगत् । युवयोरित् युवयोरेव युवाभ्यामेव सृष्टम् । अथवा युवयोरेव विश्वं सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम् । यद्यत् गुणजातं स्तुत्वा प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव न त्वारोपितमित्यर्थः । आपो व्यापनशीला देवताः । अब्रुपलक्षितानि पञ्चभूतानि वा । युवयोर्व्रतं जगदुपादानाख्यं कर्म न हिंसन्ति । इत्थं महानुभावौ युवां जिगातम् । शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम् । तथा च स्तुतिपरतया नास्य विश्वसत्यत्वे तात्पर्यम् । 'शाक्मना शाको अरुणः सुवर्ण आयो महः शूरस्सनादनीलः यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं वसु स्पार्हमुत जेतोत दाता' इत्यस्याप्यष्टमाष्टकस्थस्येन्द्रस्तुतिपरतया न विश्वसत्यत्वे तात्पर्यम् । तथा हि—शाक्मना शाकेव शाक्मा तेन शाक्मना बलेन शाकः शक्तः स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्त इत्यर्थः । न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्ति । इन्द्रत्वादेव । अरुणः अरुणवर्णः कश्चित् शोभनवर्णः पक्षी आ गच्छतीत्यध्याहारः । उपसर्गश्रुतेः । यो महो महान् शूरः विक्रान्तः सनात् पु-

र्णः अनीलः अनीडः नीडस्याकर्ता । न हीन्द्रो अग्निवत् कुत्र चिदपि यज्ञे पक्षे निकेतनं करोति । एवं सुपर्ण इत्यादिरूपकेणेन्द्रमाह । स इन्द्र इदमिदानीं कर्तव्यमिति थश्चिकेत जानाति तत्सत्यमित्सत्यमेव । न मोघं न व्यर्थम् । सः स्पार्हं स्पृहणीयं वसु निवासार्हं धनं जेता जयति । शत्रुभ्यस्सकाशात् । उत अपि दाता ददाति च स्तोतृभ्यः । जेता दातेति तृजन्तेन 'न लोके'त्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । एवमेवान्यदपि सत्यत्वप्रतिपादकमुन्नेयम् । 'याथातथ्यतोऽर्थान्व्यदधा'दित्यपि वाक्यं न प्रपञ्चसत्यत्वे प्रमाणम् । तस्य पूर्वसृष्टप्रकारेण सर्जनमर्थः । न तु जगत्सत्यत्वं जगत्सर्जनगतसत्यत्वं वा । यत्र च स्तुत्यादिपरत्वं नास्ति तत्रापि-प्रत्यक्षसिद्धानुवादकतया 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मित्यादिवाक्यवन्न तत्परत्वम् । न च त्वन्मते सर्वत्र ब्रह्मसत्त्वस्यैव स्फुरणात्तदतिरिक्तस्य कालत्रयाबाध्यत्वरूपस्य घटादिसत्त्वस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्तेः तद्बोधकत्वेन श्रुतेर्नानुवादकत्वमिति वाच्यम् । इतरसत्त्वबाधपुरस्सरत्वात् ब्रह्मसत्त्वस्फुरणाभ्युपगमस्य । तत्रैव सत्यादिपदप्रवृत्तिस्वीकारेण तदतिरिक्तविश्वसत्यत्वस्य शाब्दबोधाविषयत्वात् तदादायानुवादकत्वापरिहारात् । अथ 'पृथिवी इतरभिन्ना' 'न हिंस्यात्सर्वभूतानी'त्यादौ घटादावेकदेशे प्रत्यक्षेण ब्राह्मणादावेकदेशे वाक्यान्तरेण विधेयसिद्धावपि सर्वत्रासिद्धत्वात् यथा नानुवादकत्वं, तथा विश्वमात्रसत्यत्वस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्तत्वात् नानुवादकत्वमिति मन्यसे । मैवम् । दृष्टान्ते हि पृथिवीत्वं हिंसात्वं च एकोऽनुगतो धर्म इति तदवच्छेदेन विधेयस्याप्राप्तत्वेन तत्र नानुवादकत्वं युक्तम् । इह तु विश्वत्वं नाम नैको धर्मोऽस्ति । किं तु विश्वशब्दस्सर्वनामत्वात्तेन तेन रूपेण घटपटादीनामुपस्थापकः । तेषु च प्रत्येकं सत्त्वं गृहीतमेवेति कथं नानुवादकत्वम् । प्रकारवैलक्षण्याभावात् । न चैकशाखास्थविधिवाक्यैकार्थशाखान्तरस्थविधिवाक्यस्य पुरुषान्तरं प्रतीव येन पुंसा वादिविप्रतिपत्त्यादिना घटादिसत्ता प्रत्यक्षेण न निर्णीता तं प्रत्यर्थवत्त्वेन नानुवादकत्वमिति वाच्यम् । एवं सत्यनुवादस्थलस्यैवाभावप्रसङ्गात् । न च सर्वाविवादस्थलमेवोदाहरणम् । सर्वाविवादस्य निश्चेतुमशक्यत्वात् । पुरोवादपूर्वकत्वादनुवादस्यात्रायं पुरोवाद इत्यस्यैवाभावात् न शाखान्तरस्थवाक्यस्यानुवादकत्वप्रसङ्गः । यत्तु, बृहदारण्यकभाष्ये देहभिन्नात्मबोधिकायाः 'अस्तीत्येवोपलब्धव्य'इत्यादिश्रुतेः प्रत्यक्षप्राप्तानुवादित्वमाशंक्य वादिविप्रतिपत्तिदर्शनादित्यादिना तत्परिहृतम् । तथा च प्रत्यक्षसिद्धसत्त्वग्राहकत्वेऽपि वादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थकत्वेन नानुवादकत्वं प्रकृतेऽपीत्युक्तम् । तदयुक्तम् । भाष्यार्थानवबोधात् । तथा हि—तत्र वादिविप्रतिपत्तिदर्शनेन देहव्यतिरिक्तत्वेनात्मनः प्रत्यक्षतैव नास्ति ।

अन्यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनश्चार्वाकादेस्तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यादित्युक्तम् । ननु वादिविप्रतिपत्तिनिरासेनास्तीत्यादेस्सार्थकत्वम् । अननुवादकत्वं वा । तथा चोक्तं तत्रैव । तस्माज्जन्मान्तरसम्बन्ध्यात्मास्तित्वे जन्मान्तरेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारविशेषोपाये च शास्त्रं प्रवर्तत इति । ननु, चातुर्मास्यमध्यपर्वणोः 'द्वयोः प्रणयन्ती'ति वाक्यस्य चोदकप्राप्ताग्निप्रणयनव्यतिरिक्ताग्निप्रणयनविधायकत्ववत् प्रत्यक्षप्राप्तव्यावहारिकसत्त्वविलक्षणात्रिकालनिषेधाप्रतियोगित्वरूपसत्त्वप्रमापकत्वं प्रकृतेऽस्त्विति चेन्न । त्रैकालिकसत्त्वनिषेधकश्रुतिविरोधेन विश्वसत्यत्वश्रुतेस्त्रैकालिकसत्त्वपरत्वाभावात् । न च वैपरीत्यमेव किं न स्यात् विनिगमकाभावादिति वाच्यम् । तात्पर्यान्यथानुपपत्तिगतिसामान्यानामेव विनिगमकत्वात् । अद्वैतश्रुतिर्हि षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेता । तत्र त्रिविधं तात्पर्यलिङ्गम् । प्रामाण्यशरीरघटकमर्थनिष्ठमज्ञातत्वमबाधितत्वं प्रयोजनवत्त्वं च । त्रिविधं तु शब्दनिष्ठमतिप्रसङ्गवारकमुपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यं अभ्यासः अर्थवादश्चेति । तत्र शब्दनिष्ठलिङ्गत्रये तावन्न विवादः । सर्वासामेवोपनिषदामेवं प्रवृत्तत्वात् । मानान्तरासिद्धतया मोक्षहेतुज्ञानविषयतया च अज्ञातत्वं सप्रयोजनत्वं च निर्विवादमेव । अबाधितत्वमात्रं सन्दिग्धम् । तच्चान्यथानुपपत्तिगतिसामान्याभ्यां च निर्णीयते । न हि सर्वप्रपञ्चनिषेधरूपमद्वैतं व्यावहारिकम् । येन तत्र श्रुतेर्व्यावहारिकं प्रामाण्यं स्यात् । अतस्तत्र तात्त्विकमेव प्रामाण्यम् । द्वैतसत्यत्वं तु व्यावहारिकम् । अतस्तत्र न श्रुतेस्तात्त्विकं प्रामाण्यम् । परस्परविरुद्धयोर्द्वयोस्तात्त्विकत्वायोगात् । वस्तुनि च विकल्पासम्भवात् । तात्त्विकव्यावहारिकप्रामाण्यभेदेन च व्यवस्थोपपत्तेः । अतत्परत्वेनावधारितस्य[1] विश्वसत्यत्ववाक्यस्यैवान्यथा व्याख्यातुमुचितत्वात् । तथा हि—चतुर्द्धा हि सामानाधिकरण्यम् । अध्यासे 'इदं रजत' मित्यादौ बाधायां 'स्थाणुः पुमानि'त्येवमादौ विशेषणविशेष्यभावेन 'नीलमुत्पल' मित्यादौ अभेदेन 'तत्वमसी' त्येवमादौ । अत्र च बाधायामध्यासे वा सामानाधिकरण्योपपत्तेः न सत्यत्वबाधकश्रुतेः षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेताद्वैतश्रुतिबाधकत्वम् । नन्वात्मन आनन्दत्वबोधिका श्रुतिरपि 'सुखं सुप्तोऽस्मी'ति साक्षिप्रत्यक्षसिद्धानन्दानुवादिनी सत्वश्रुतिवत् भवेदिति चेन्न । साक्षिण उपहितानन्दविषयत्वेन श्रुतेश्च निरुपाधिकानन्दविषयत्वेन भिन्नविषयत्वात् अनुवादत्वायोगात् । तदा हि स्वरूपानन्दो गृह्यते । स्वरूपञ्चाज्ञानोपहितमेव साक्षिविषयः । ननु, 'तत्वमसी' त्यादौ नवकृत्वोऽभ्यासवत् पिपासितस्य जलगोचरप्रमाणसंप्लववदैक्ये षड्विधतात्पर्यलिङ्गवद्भावरूपाज्ञाने[2] प्रत्यक्षसिद्धे 'तम आसी' दित्यादिश्रुतिवत् सत्त्वश्रुतिर्दार्ढ्यार्थे-

1. 'स्तुतिपरत्वेन' इति क. ग. पाठः । 2. 'तात्पर्यवद्भावरूपाज्ञाने' इति क. पाठः ।

ति चेन्न । अशेषविशेषग्राहिप्रत्यक्षप्राप्ते तद्दार्ढ्यार्थमन्यानपेक्षणात् । पिपासितस्य शब्दलिङ्गानन्तरं जले प्रत्यक्षमपेक्षितम् । न तु प्रत्यक्षानन्तरं शब्दलिंगे । न च तर्हि 'तम आसी' दित्यादेः न किञ्चिदवेदिषमिति प्रत्यक्षसिद्धाज्ञानदार्ढ्यार्थत्वं न स्यादिति वाच्यम् । 'तम आसी' दित्यस्य सृष्टिपूर्वकालसंबन्धित्वेनाज्ञानग्राहितया सुषुप्तिकालसंबन्धित्वेनाज्ञानग्राहकं प्रत्यक्षमपेक्ष्य भिन्नविषयत्वेनैव प्रामाण्यसंभवात् । ननु, 'षड्विंशतिरस्य वंक्रय' इति मन्त्रस्याश्वमेधे चोदकप्राप्तस्य 'चतुस्त्रिंशद्वाजिनो देवबन्धो' रिति वैशेषिकमन्त्रेणापोदितस्य षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादेति वचनवत् प्रत्यक्षप्राप्तजगत्सत्त्वस्य मिथ्यात्वश्रुत्यापाततोऽपोदितस्य प्रतिप्रसवार्थं सत्त्वश्रुतिरिति चेन्न । मिथ्यात्वश्रुतेः प्रत्यक्षबाधकत्वाभ्युपगमे तस्याः बलवत्त्वेन तद्विरोधात् सत्यत्वश्रुतेरन्यपरत्वाद्देवताधिकरणन्यायासंभवाच्च । प्रतिप्रसवार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु, सत्त्वप्रत्यक्षप्रामाण्ये तेनैव मिथ्यात्वश्रुत्यनुमानादिबाधः । तदप्रामाण्ये न तेन सत्त्वश्रुतेरनुवादकत्वमिति चेन्न । प्रत्यक्षाप्रामाण्येऽपि तत्सिद्धबोधकस्यानुवादकत्वसंभवात् । न हि प्रमितप्रमापकत्वमनुवादकत्वम् । किं तु पश्चाद्बोधकत्वमात्रम् । पश्चात्त्वं च प्रमाणावधिकमप्रमाणावधिकं चेति न कश्चिद्विशेषः । न च श्रुतेस्सर्वसिद्धप्रमाणभावायासदर्थत्वायाननुवादकत्वाय च प्रत्यक्षाप्राप्ततात्त्विकसत्त्वविषयत्वमवश्यं वक्तव्यम् । तथा चाप्रमाणेन प्रत्यक्षेण कथं श्रुतेरनुवादकत्वमिति वाच्यत् । सत्त्वांशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि वाक्यार्थस्य क्रियादिसमभिव्याहारासिद्धस्यापूर्वत्वेन तद्विषयतयैवाननुवादकत्वोपपत्तावद्वैतश्रुतिविरुद्धतात्त्विकसत्त्वविषयत्वकल्पनायास्तदर्थमयोगात् । परमार्थसद्विषयता तु सर्वश्रुतीनां शुद्धब्रह्मतात्पर्यकत्वेनैव । अवान्तरतात्पर्यमादाय व्यावहारिकसद्विषयतेति कर्मकाण्डप्रामाण्योपपादने वक्ष्यते । न च प्रत्यक्षं स्वप्रामाण्यनिर्णयार्थंश्रुतिसंवादमपेक्षत इति न तेन श्रुतेरनुवादकत्वम् । अन्यथा सत्यं ज्ञानं 'नेह नाने'त्यादिश्रुतिरप्यनुवादिनी स्यात् । ब्रह्मसत्त्वस्य लोकतो भ्रमाधिष्ठानत्वेन लिङ्गेन च मिथ्यात्वस्य दृश्यत्वाद्यनुमानेनावेदमूलप्रवाहानादिविज्ञानवादिना च प्राप्तेरिति वाच्यम् । यदि हि दृष्टेऽप्यर्थे प्रत्यक्षं स्वप्रामाण्यनिर्णयाय श्रुतिसंवादमपेक्षेत तदा श्रुतिसंवादविरहिणि दृष्टे कुत्रापि निश्शङ्कप्रवृत्तिः न स्यात् । न स्याच्चैवम'ग्निर्हिमस्य भेषज' मित्याद्यपि अनुवादकम् । न चेष्टापत्तिः । मानान्तरगृहीतप्रमाणभावप्रत्यक्षनिर्णीते[1] मानान्तरस्याननुवादकत्वे जगत्यनुवादकत्वकथोच्छेदप्रसङ्गात् । न च 'सत्यं ज्ञानं' ने-

१. 'प्रत्यक्षे गृहीते' इति ख. घ. पाठः ।

ह नाने' त्यादेरप्यनुवादकतापत्तिः । अनुवादकता हि न तावत् प्रत्यक्षेण ब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येन सत्त्वादिकं ह्यनेन प्रतिपादनीयम् । तच्च न प्रत्यक्षगम्यम् । नाप्यनुमानेन । न हि तर्कस्सर्वदेशकालीनपुरुषसाधारण इत्यादिना प्रागेव निराकृतत्वात् । नापि प्रवाहानादिविज्ञानवादिमतेन। तस्यापौरुषेयश्रुत्यवभिकपूर्वत्वाभावात् । न च सत्त्वश्रुतेस्सत्त्वप्रत्यक्षानपेक्षत्वात् न सापेक्षानुवादकत्वम् । निरपेक्षानुवादकत्वं तु धारावाहनवन्नाप्रामाण्यहेतुः । उक्तं हि नयविवेके 'सापेक्षानुवादे हि न प्रमितिः । न तु दैवादनुवादे धारावाहनव' दिति वाच्यम् । यतो लाघवादनुवादकत्वमेवाप्रामाण्ये प्रयोजकम् । न तु सापेक्षानुवादकत्वम् । अनधिगतार्थबोधकत्वस्य प्रामाण्यघटकत्वस्य तावतैव गतार्थत्वात् । न च तर्हि धारावाहनबुद्धावप्रामाण्यम् । तस्याः वर्त्तमानार्थग्राहकत्वेन तत्तत्क्षणविशिष्टग्राहकतया अनुवादकत्वाभावात् । किं तु श्रुतेरतत्परत्वे प्राप्तत्वमात्रमेव प्रयोजकम् । अन्यथा वैफल्येन स्वाध्यायविधिग्रहणानुपपत्तेः । अपि चेयं सत्त्वश्रुतिरपि सत्त्वप्रत्यक्षसापेक्षत्वात् सापेक्षानुवादिन्येव। न हि सत्त्वप्रत्यक्षं विना तन्मूलशक्त्यादिग्रहमूलकशब्दप्रवृत्तिसंभवः । अतएव यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति । द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकार्थप्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वम् । प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं प्रत्यक्षादिभ्यो यथार्थमवगच्छति । न तथाम्नायतः । तत्र व्युत्पत्त्यपेक्षत्वादिति वाचस्पतिमतमप्येतमर्थं संवादयति । तेनाम्नायस्य व्युत्पत्त्यपेक्षत्वेन प्रत्यक्षसापेक्षत्वस्यैवोक्तेः । न च वादिविप्रतिपत्तिनिरासप्रयोजनकत्वेन न निष्प्रयोजनानुवादकत्वम् । सप्रयोजनानुवादकत्वं तु न स्वार्थपरत्वविरोधि । विद्वद्वाक्ये समुदायद्वित्वापादनरूपप्रयोजनवत्त्वेनानुवाद्यस्वार्थपरताया दृष्टत्वात् । अत एव तत्र वाक्यैकवाक्यतोक्ता । अन्यथा अर्थवादवत् पदैकवाक्यतैव स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षसिद्धे वादिविप्रतिपत्तिनिरासरूपप्रयोजनवत्त्वेन प्रमाणान्तरस्य सप्रयोजनतया स्वार्थपरत्वोक्तौ 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मित्याद्यपि तेनैव प्रयोजनेन सप्रयोजनं, स्वार्थपरं च स्यात् । तथा च न प्रत्यक्षसिद्धे वादिविप्रतिपत्तिनिरासार्थमन्यापेक्षा। दृष्टान्ते तु समुदायानुवादेन द्वित्वसम्पादनस्योद्देश्यस्यान्यतो लब्धुमशक्यतया तेन प्रयोजनेन स्वार्थपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् । एतदभिप्रायं च पूर्वोक्तं नयविवेकवाक्यम् । न चानुवादत्वेऽपि नैष्फल्यमात्रम् । न त्वप्रामाण्यम् । याथार्थ्यमेव प्रामाण्यं, न त्वनधिगतार्थत्वे सति याथार्थ्यमिति वाच्यम् । तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणम् । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इत्यभियुक्ता-

भ्युपगमात् । अन्यथा स्वाध्यायविधिग्रहणानुपपत्तेरुक्तत्वाच्च । न ह्यन्यतः सिद्धेऽर्थे शास्त्रतात्पर्यम् । अतो न तत्र प्रामाण्यम् । यदाहुर्भट्टाचार्याः—'अप्राप्ते शास्त्रमर्थव'दिति । नन्वयमनुवादः न 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते'त्यादिवत् स्तुत्यर्थः । न वा 'दध्ना जुहोती'त्यादिवदन्यविधानार्थः । अनुवाद्यत्वेऽप्यन्यविधानाय प्रमाणानूदितस्य तात्विकत्वनियमात् । न हि 'व्रीहीन्प्रोक्षती'त्यादावारोपितव्रीह्यादेरनुवाद्यस्यासत्त्वे ह्याश्रयासिद्धौ धर्मधर्मिसंसर्गरूपानुमितिवेद्य इवानुवाद्यविधेयसंसर्गरूपवाक्यार्थो बाधितः स्यादिति चेन्न । अस्यानुवादस्याप्राप्तान्यप्राप्त्यर्थत्वात् । न च प्रमाणानूदितस्य तात्विकत्वनियमः । स्वप्नाध्याये शुक्तौ 'नेदं रजत'मिति वाक्ये च व्यभिचारात् । अथ तत्र ज्ञानविषयतया निषेध्यतया चानुवाद इति न तात्विकत्वम्[1] । तर्हि प्रकृतेऽपि 'नेह नाने'ति निषेधार्थत्वादस्यानुवादस्य न तात्विकत्वमिति गृहाण । अत एव न वाक्यार्थस्यासत्त्वप्रसङ्गः । तात्पर्यविषयस्य सत्त्वात् । अथ 'किञ्चने'त्यनेनैवानुवादस्य कृतत्वात् किमधिकेनेति चेन्न । सामान्यतो निषेधस्य हि 'किञ्चने'त्यनेन निषेध्यसमर्पणेऽपि विशिष्य निषेधे विशिष्य निषेध्यसमर्पणस्योपयोगात् । अथ निषेधवाक्यस्य न निषेध्यसमर्पकवाक्यान्तरापेक्षा । अन्यथा 'न कलञ्जं भक्षये' दित्यादावपि निषेध्यसमर्पणार्थं 'कलञ्जं भक्षये' दित्यादिवाक्यान्तरसापेक्षत्वप्रसङ्ग इति चेन्न । सर्वत्रापेक्षानियमाभावात् । सति संभवे प्रकृते त्यागायोगात् । 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'त्यादौ वाक्यान्तरप्राप्तस्य निषेधदर्शनाच्च । न च तद्वदेव विकल्पापत्तिः । सिद्धे वस्तुनि विकल्पायोगात् । ग्रहणाग्रहणवाक्ययोरुभयोरपि मानान्तराप्राप्तविषयत्वेन तुल्यबलत्ववदिह सत्त्वश्रुतेर्मानान्तरप्राप्तविषयत्वेन निषेधश्रुतेश्चाप्राप्तविषयत्वेन तुल्यबलत्वाभावाच्च । अत एव निषेधवाक्यप्राबल्यात्तदनुरोधेनेतरन्नीयते । अथाप्राप्तान्यप्राप्त्यर्थत्वेऽप्यलौकिकस्य'आपश्च न प्रमिणन्ती'त्यादिपदार्थसंसर्गस्य विधेयस्य सत्त्वान्न निषेध्यार्थानुवादकत्वमिति चेन्न । तदन्यपरत्वस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ननु 'यत्तन्ने'ति निषेधानुवादलिङ्गाभावान्नानुवादः । न । यत्किञ्चिल्लिङ्गाभावेन लैङ्गिकाभावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ननु तर्हि 'तत्सत्यमि'त्याद्यपि 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति 'असद्वा इदमग्र आसी'दिति च निषेधाय 'सन्घटः' 'सद्धटज्ञानं' 'सत्सुखस्फुरण'मित्यादिसिद्धब्रह्मसत्त्वानुवादि स्यादिति चेन्न । ब्रह्मत्वसामानाधिकरण्येन सत्त्वस्य प्रत्यक्षादिभ्योऽप्राप्तेः शून्यवादप्रसङ्गेन तस्य निषेधायोगाच्च । 'य इदं सर्वं यदयमात्मे' त्यत्रानुवादलिङ्गसम्भवेन कल्पनाच्च । एवमानन्दश्रुतेरपि अ-

१. 'तात्विकम्' इति ख. घ. पाठः ।

दुःखमसुखं सम' मिति निषेधाय न प्रत्यक्षप्राप्तानन्दानुवादित्वम् । दुःखसाहचर्येण सुखस्यापि वैषयिकस्यैव ग्रहणेन तन्निषेधाय ब्रह्मरूपसुखानुवादायोगात् । एतच्च सर्वमुक्तं विवरणे । निष्प्रपञ्चास्थूलादिवाक्यानुसारेण 'इदं सर्वं' 'यदयमात्मे' त्यादीनि निषेध्यसमर्पकत्वेनैकवाक्यतां प्रतिपद्यन्ते । सुषुप्तौ निष्प्रपञ्चतायां पुरुषार्थत्वदर्शनादिति । अथ निष्प्रपञ्चता न पुरुषार्थः । मूर्च्छायां तत्वादर्शनात् । न च तदा तदज्ञानमात्रं न तु तदभाव इति वाच्यम् । समं सुषुप्तावपीति चेन्न । मूर्छायां स्वरूपसुखस्फुरणाभावात् । तथा च सूत्रम् । 'मुग्धेऽर्धसंपत्तिः परिशेषा'दिति सुषुप्तिमुक्तिकालीननिष्प्रपञ्चतायां स्वरूपसुखानुभवेन तस्याः पुरुषार्थत्वात् । तथा च श्रुतिः । 'द्वितीयाद्वै भयं भवतीति ।'अथ 'तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतेः सप्रपञ्चतापि पुरुषार्थः । न । तस्या दुःखसाधनत्वेन पुरुषार्थत्वायोगात् । कर्मकाण्डवदस्याः श्रुतेः अविवेकिपुरुषपरत्वाच्च ।

ननु 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती'ति भेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वश्रवणात् कथं न सप्रपञ्चता पुरुषार्थ इति चेन्न । मुक्तेः पूर्वं ममापि प्रेरकपृथक्त्वदृष्टेः सगुणब्रह्मज्ञानवत् प्रेरकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्यापि परम्परयोपकारकत्वात् । 'एकधैवानुद्रष्टव्य'मित्यादिवाक्यस्वारस्यादभेदज्ञानस्यैव साक्षात् मोक्षहेतुत्वात् । अत एव प्रेरकत्वज्ञानस्य जोषहेतुत्वमुक्तम् । तथोत्तरत्रापि 'वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा ये विमुक्तास्तदात्मतत्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोक' इत्यभेद एव श्रूयते । अतो न भेदज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वम् । ऐतेन 'नेह नाने'ति श्रुतिरेव 'विश्वं सत्य'मित्यबाध्यत्वरूपबाधनिषेधाय विज्ञानवादिप्राप्तविश्वनिषेधानुवादिनी किं न स्यादिति निरस्तम् । भावाभावयोः परस्परविरहरूपत्वे समेऽपि भावग्रहो निरपेक्षत्वात् नाभावग्रहमपेक्षते । अभावग्रहस्तु, सप्रतियोगितया भावग्रहमपेक्षते । अतो 'नेति नेति' श्रुतेरेव सत्त्वश्रुत्यपेक्षा । न तु सत्त्वश्रुतेर्नेति श्रुत्यपेक्षा । अन्यथा अन्योन्याश्रयापत्तेः । नन्त्सर्गापवादन्यायोऽस्तु । यथा हि 'न हिंस्यात् सर्वभूतानी'ति श्रुतिरविशेषप्रवृत्तापि हिंसात्वसामान्यस्य प्रत्यक्षादिप्राप्तत्वान्निषेध्योपस्थितौ नाग्नीषोमीयवाक्यमपि निषेध्यसमर्पणायापेक्षते । तथा 'नेति ने'त्यादिश्रुतिरविशेषप्रवृत्तापि प्रत्यक्षप्राप्तघटादिसत्त्वरूपनिषेध्यमादाय निराकांक्षा सती न प्रत्यक्षाप्राप्तधर्माधर्मादिसत्यत्वबोधिकां 'विश्वं सत्य'मित्यादिश्रुतिमपि निषेध्यसमर्पणायापेक्षितुमर्हति । य-

१. 'अत एव' इति क. पाठः ।

स तु मानान्तरेण निषेध्यस्याप्राप्तिस्तत्र निषेध्यसमर्पणाय श्रुत्यन्तरमपेक्षत एव । यथा षोडशिग्रहणाग्रहणयोर्मानान्तरेण निषेध्योपस्थितावपि वाक्यापेक्षणे अग्नीषोमीयहिंसाया अपि निषिद्धत्वेनाधर्मत्वं स्यादिति चेन्मैवम् । अग्नीषोमीयवाक्यस्य निषेधविषयन्यूनविषयत्वेनानन्यशेषतया स्वार्थतात्पर्यवत्त्वेन च न निषेध्यसमर्पणद्वारेण निषेधवाक्यशेषता । 'विश्वं सत्य'मित्यादेस्तु, निषेधविषयसमविषयत्वेन स्वार्थतात्पर्यरहितत्वेन च निषेध्यसमर्पणद्वारेण निषेधवाक्यशेषतोचितैव । अत एव प्रत्यक्षाप्राप्तधर्मादिसत्त्वोपस्थापनेन वाक्यसाफल्यमपि स्वार्थतात्पर्यरहितत्वेन च निषेध्यसमर्पणद्वारेण निषेधवाक्येनाग्नीषोमीयवाक्यतुल्यत्वमित्युक्तम् । अतो दृश्यत्वादिहेतोर्धर्माद्यंशेऽपि श्रुत्या न बाधः । अथवा व्यावहारिकसत्त्वपरेयं विश्वसत्यत्वश्रुतिः । न च व्यावहारिकसत्त्वे सर्वाविप्रतिपत्तेस्तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यम् । दशाविशेषे स्वर्गनरकादिसत्त्वप्रतिपादनेन तत्प्राप्तिपरिहारार्थं प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव तत्प्रयोजनत्वात् । व्यावहारिकत्वञ्च ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वं न त्वबाध्यत्वम् । मिथ्यात्वबोधकश्रुतिविरोधात् । न चैवं दृढभ्रान्तिजनकत्वात् अत्यन्ताप्रामाण्यापत्तिः । स्वप्नार्थप्रतिपादनवदुपपत्तेः । एतावानेव विशेषः । तत्प्रातिभासिकं इदं तु व्यावहारिकमिति । ननु, मिथ्यात्वश्रुतेर्लक्षणया अखण्डचिन्मात्रपरत्वेन सत्त्वबोधनात् अविरोधित्वमेव न । अखण्डार्थबोधस्य द्वितीयाभावबुद्धिद्वारकत्वेन जगत्सत्यत्वविरोधित्वात् । न च प्रपञ्चसत्यत्वश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । अतत्वावेदकत्वस्यावान्तरतात्पर्यमादायेष्टत्वात् । परमतात्पर्येण तु तत्वावेदकत्वं सर्वश्रुतीनामपि समम् । प्रातिभासिकव्यावृत्तस्य व्यावहारिकस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वादिरूपस्य निराकर्तुमशक्यत्वात् । आसां व्यावहारिकं प्रामाण्यमव्याहतमेव । 'असद्वा इदमग्र आसी'दित्यादिश्रुत्यनुरोधेनापि 'तत्सत्य'मित्यादिश्रुतिः न ब्रह्मणि व्यावहारिकसत्त्वपरा । ब्रह्मणो व्यवहारातीतत्वात् । तस्यापरमार्थत्वेन च निराधिष्टानतया शून्यवादापत्तेः । किञ्चित्तत्वमगृहीत्वा च बाधानुपपत्तेः । अत एव सत्यत्वश्रुतिविरोधेन मिथ्यात्वश्रुतिरेवान्यपरेत्यपि न । षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतत्वेन मिथ्यात्वश्रुतेरनन्यपरतया प्रबलत्वात् । वैदिकतात्पर्यविषयस्य च तात्विकत्वनियमेन तात्पर्यज्ञापकानामपि लिङ्गानामर्थतस्तथात्व एव पर्यवसानात् । सत्त्वश्रुतिवाक्यस्थपदानाञ्चान्यपरत्वान्न सत्वे तात्पर्यलिङ्गाशङ्का । ननु, यदि सत्त्वश्रुतिः प्रत्यक्षप्राप्तार्थत्वान्न स्वार्थपरा । तर्हि मिथ्यात्वश्रुतिरपि तद्विरुद्धार्थत्वात् स्वार्थपरा न स्यात् । तत्प्राप्तितद्विरोधयोस्तात्पर्याभावहेत्वोरुभयत्रापि समत्वादिति चेन्न । प्र-

त्यक्षापेक्षया चन्द्राधिकपरिमाणबोधकागमस्येव मिथ्यात्वबोधकागमस्यापि बलवत्वेन प्रत्यक्षप्राप्तानुवादिसत्त्वश्रुत्यपेक्षयापि बलवत्त्वात् । अन्यथोभयोरपि अप्रामाण्यापत्तेः । तदुक्तं संक्षेपशारीरके,—'अतत्परातत्परवेदवाक्यैर्विरुध्यमाना गुणवाद एवेति ।' अत एवानन्यशेषमिथ्यात्वश्रुतिविरोधात् न प्रत्यक्षागृहीतत्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्यत्वपरा जगत्सत्यत्वश्रुतिरितित्युक्तम् । अद्वैतश्रुतेश्च प्राबल्ये निरवकाशत्वतात्पर्यवत्त्वादिकमेव प्रयोजकम् । न निषेधवाक्यत्वम् । तेन निषेधवाक्यत्वेन प्राबल्ये किति तद्धिते वृद्धिविधायकात् 'किंतिचे' ति सूत्रात् सामान्यतो गुणवृद्धिनिषेधकं 'क्ङितिचे' ति सूत्रं बलवत्स्यात् । अग्नीषोमीयवाक्यादहिंसावाक्यं षोडशिनो ग्रहणवाक्यादग्रहणवाक्यं 'सत्यं ज्ञान' मित्यादिवाक्या 'दसद्वा इदमग्र आसी' दित्यादिवाक्यं च बलवत्स्यादित्यपास्तम् । सामान्यविशेषभावादिना सावकाशत्वनिरवकाशत्वादिरूपबलवैपरीत्यात् । 'विश्वं सत्य' मित्यादेस्तु, व्यावहारिकसत्यविषयतया अन्यशेषतया च सावकाशत्वादेः प्रागुक्तत्वात् । तस्मान्न सत्त्वश्रुतिविरोधः । नापि 'असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् । एतां बुद्धिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ॥' इत्यादिस्मृतिविरोधः । सद्विविक्तत्ववादिनो मम जगत्यसद्वैलक्षण्याङ्गीकारेण तत्प्रतिपादकस्मृतिविरोधाभावात् । ननु, 'नाभाव उपलब्धेः' वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिव' दिति सूत्रद्वयेन जगतः पारमार्थिकसत्त्वबोधनेन विरोधः । न चानेन शून्यवादिनिरासार्थेनासद्वैलक्षण्यमात्रप्रतिपादनान्न विरोधः । अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्यासद्वैलक्षण्यस्य शून्यवादिमतेऽपि सत्वेन तन्मतनिरासार्थत्वानुपपत्तेः निषेधाप्रतियोगित्वरूपस्यासद्वैलक्षण्यस्य त्वयाप्यनङ्गीकारात् । असद्वैलक्षण्यमात्रस्य साधने सूत्रे स्वप्नवैलक्षण्योक्त्ययोगाच्च । व्यावहारिकसत्यत्वमात्रेण स्वप्नवैलक्षण्यस्य त्वयाप्यनङ्गीकारात् । असद्वैलक्षण्यमात्रस्य तन्मतेऽपि सत्त्वाच्च । तदुक्तं बौद्धैः 'द्वे सत्त्वे समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशने' ति चेन्न । सूत्रार्थानवबोधात् । तथा हि—सद्रूपात् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदतस्समन्वयस्य सर्वमसदित्यनुमानेन निरोधसन्देहे 'न सन्नासन्नसदसः न चानुभयतत्वकम् । विमतं तर्कपीड्यत्वान्मरीचिषु यथोदकम् ॥' इति ब्रह्मसाधारण्यान्निस्तत्वतायां प्राप्तायां सूत्रेण परिहारः । सतो ब्रह्मणो नाभावः न शून्यत्वमुपलब्धेः सत्वेन प्रमाणात् प्रतीतेः । तथा च किञ्चित्परमार्थसदवश्यं शून्यवादिनापि स्वीकार्यम् । अन्यथा बाधस्य निरवधिकत्वप्रसङ्गादिति सूत्रार्थः । स च न प्रपञ्चमिथ्यात्वविरोधी । तथा चोक्तं 'बाधितोपद्रवे मानैः व्यावहारिकमानता । मानानां तात्विकं किञ्चित् वस्तु नाश्रित्य दुर्भणे' ति । नापि स्वप्नवैधर्म्योक्त्य-

योगः । तस्याः 'विमतं निस्तत्वं तर्कपीड्यत्वात् मरुमरीचिकाजलव' दित्यनुमाने बाध्यत्वप्रमाणागम्यत्वदोषजन्यत्वाद्युपाधिप्रदर्शनपरत्वात् । विज्ञानवादनिराकरणपरेणापि नानेन सूत्रेण विरोधः । रूपादिरहितब्रह्मजगदुपादानत्वप्रतिपादकसमन्वयस्य नीलाद्याकारं विज्ञानं साधयता अनुमानेन विरोधसन्देहे ' स्वप्नधीसाम्यतो बुद्धेर्बुध्यार्थस्य सहेक्षणात् । तद्भेदेनानिरूप्यत्वात् ज्ञानाकारोऽर्थ इष्यताम् ॥' विमता धीर्न ज्ञानव्यतिरिक्तालम्बना धीत्वात् स्वप्नधीवत् । विपक्षे च ज्ञानाभानेऽप्यर्थभानप्रसङ्गो बाधकः । न हि भिन्नयोरश्वमहिषयोस्सहोपलम्भनियमेऽस्ति । तस्मान्न ज्ञानातिरिक्तं सदिति प्राप्ते परिहारसूत्रं 'नाभाव उपलब्धे'रित्यादि । बाधेन सोपाधिकतानुमाने उपायाभावेन सहोपलम्भः सारूप्यतो बुद्धितदर्थभेदस्थूलार्थभङ्गो भवतोऽपि तुल्यः । सूत्रार्थस्तु, नाभावः ज्ञानातिरिक्तस्यार्थस्य नासत्वम् । किं तु व्यवहारदशाबाध्यार्थक्रियाकारित्वरूपं सत्त्वमेव । उपलब्धेः ज्ञानातिरेकेण प्रमाणैरुपलब्धेः । स्वप्नवैधर्म्योक्तिः बाध्यत्वाद्युपाधिप्रदर्शनाय । तेन बाधात् सोपाधिकत्वाच्च पूर्वानुमानं दुष्टमित्यर्थः । तस्मान्नैवमपि विरोधशङ्का । तदुक्तं तस्मान्न ज्ञानाकारोऽर्थः । किं तु बाह्यः । स चार्थक्रियाकारित्वसत्त्वोपेतोऽपि अद्वैतश्रुतिवशात् ब्रह्मणि कल्पितो न परमार्थसन्निति सिद्धान्तस्य सुगतमताद्भेद इति । उक्तं चात्मतत्वविवेके—'न ग्राह्यभेदमवधूय धियोऽस्ति वृत्तिस्तद्बाधने बलिनि वेदनये जयश्रीः । नावेदवित्तमिदमीदृशमेव विश्वतथ्यं तथागतमतस्य तु कोऽवकाशः ॥' इति । धर्मिग्राहकमानबाधश्च प्रागेव परिहृत इति शिवम् ॥

इति विश्वमिथ्यात्वस्यागमादिबाधोद्धारः ॥

ननु, सत्त्वसाधकानां मिथ्यात्वसाधकानुमानेभ्यः प्राबल्यम् । मिथ्यात्वसाधकप्रतिज्ञाद्युपनीतपक्षादीनां मिथ्यात्वबोधने सर्वमिथ्यात्वासिद्धिः । तद्बोधने परस्परव्याहतिराश्रयासिद्ध्यादिकं चेति चेन्न । मिथ्यात्वसाधकप्रतिज्ञाद्युपनीतपक्षादीनाम्मिथ्यात्वबोधनेऽपि व्याहत्यभावात् । प्रतिज्ञादिभिस्तेषां त्रिकालाबाध्यत्वरूपसत्त्वाप्रतिपादनात् । ननु, साधकत्वान्यथानुपपत्त्या परमार्थसत्त्वमायाति । परमार्थसत एव साधकत्वात् साधकतायाः प्राक् सत्त्वघटितत्वात् । न तु धीमात्रविषयत्वमपरोक्षधीविषयत्वं सत्त्वेन तादृशधीविषयत्वं वा साधकताप्रयोजकम् । तुच्छे नित्यातीन्द्रिये चाव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां सत्त्वेन ज्ञानमपि न तत्र प्रयोजकम् । वह्नित्वेनाज्ञातेऽपि वह्नौ दाहकत्वदर्शनात् । वह्नित्वेन ज्ञातेऽपि गुञ्जापुञ्जे तददर्शनाच्च । नापि त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधितासत्त्वप्रतीतिस्तन्त्रम् । आत्मनो गौरत्वेनानित्यत्वस्य नभसो नैल्येन स्पर्शवत्वस्य चापत्तेः । गौरोऽहं 'नी-

लं नभ' इत्यादिप्रतीतावपि त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधात्, यौक्तिकबाधस्य त्वन्मते प्रकृतेऽपि भावादिति चेन्न । यादृश्या बुद्ध्या तव नभोनैल्यादिधीव्यावृत्तया घटादौ सत्त्वसिद्धिः, तादृक्बुद्धिविषयत्वस्यैव साधकत्वे तन्त्रत्वात् । अत एव लोकप्रसिद्धिस्तन्त्रमिष्टसिध्युक्तमप्युक्ताभिप्रायेण सम्यगेव । एवं त्रिचतुरकक्ष्यास्वबाधिता वादिप्रतिवादिप्राश्निकादीनां सत्त्वबुद्धिस्तन्त्रमित्युपपन्नमेव । गुञ्जापुञ्जस्य वह्नित्वे आत्मनो गौरत्वे नभसो नीलत्वे च तादृग्बुद्धिविषयत्वस्य तवाप्यसंप्रतिपत्तेः । अन्यथा तेषामपि तत्र सत्त्वसिद्धिप्रसङ्गात् । अथ यादृश्या शब्दे क्लृप्तदोषरहितया बुद्ध्या तव ब्रह्मणि सत्त्वसिद्धिः, तादृश्या प्रत्यक्षे क्लृप्तदोषरहितया मम जगति सत्त्वसिद्धिरस्तु, साधकतुल्यत्वादिति चेन्न । ब्रह्मसत्त्वबुद्धिवत् जगत्सत्त्वबुद्धेरबाधितत्वाभावात् त्रिकालाबाध्यत्वरूपस्य सत्त्वस्य प्रत्यक्षाविषयताया उक्तत्वाच्च । न च बुद्धिविषयत्वस्य तन्त्रत्वे वह्नित्वेनाज्ञातस्य वह्नेरदाहकत्वप्रसङ्गः, अमृतत्वेन ज्ञातस्य च विषस्य सञ्जीवकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वह्नौ तादृग्बुद्धिविषयत्वस्येश्वरादिसाधारणस्य सत्त्वात् । विषे सञ्जीवकत्वप्रसङ्गस्य नभोनैल्यादितुल्यत्वात् । वस्तुतस्तु, ज्ञाताज्ञातसाधारणं व्यावहारिकं सत्त्वमेव साधकत्वे तन्त्रम् । तच्च ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वमेव । तच्च न मिथ्यात्वघटितम् । अत्यन्ताबाध्ये ब्रह्मज्ञानबाध्ये च तुल्यत्वात् । अत एव नेदं परमार्थसत्त्वव्याप्यं परमार्थसत्त्वस्य साधकतायामतन्त्रत्वेन तदभावेऽपि न साधकतानुपपत्तिः । एतेन व्यावहारिकत्वं ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वं वा व्यावहारिकविषयत्वे सति सत्त्वं वा सत्त्वेन व्यवहारमात्रं वा । नाद्यः । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् तदसिद्ध्या अन्योन्याश्रयात् । न द्वितीयः । तस्यास्माकं मिथ्यात्वविरोधित्वेनेष्टत्वात् । न तृतीयः । सत्त्वाभावे साधकत्वानुपपत्तेरिति निरस्तम् । उक्तनिरुक्तेरदुष्टत्वात् । न च हेत्वादीनां व्यावहारिकसत्त्वे साध्यस्यापि व्यावहारिकसत्त्वमेव स्यादनुमितिविषयसाध्यस्य परामर्शविषयहेतुना समानसत्ताकत्वनियमादिति वाच्यम् । दृश्यत्ववन्मिथ्यात्वस्यापि व्यावहारिकत्वेन समानसत्ताकत्वस्येष्टत्वात् समानसत्ताकत्वनियमासिद्धेश्च । धूलीपटले धूमभ्रमादपि वन्ह्यनुमितिप्रमादर्शनात् गन्धव्याप्यपृथिवीत्वप्रमातोऽपि गन्धप्रागभावावच्छिन्ने घटे पक्षे बाधास्फूर्तिदशायामनुमितिभ्रमदर्शनाच्च मिथ्यात्वस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्वावेदकश्रुतिवेद्यत्वोपपत्तिः । सत्त्वेन सत इव मिथ्यात्वेन च मिथ्याभूतस्यापि प्रमाणगम्यत्वाविरोधात् एकांशे तत्वावेदकत्वाभावेऽपि अपरांशे तत्वावेदकत्वोपपत्तेः । ननु, व्यावहारिकत्वं साधकतायामतन्त्रम् । अज्ञानादिसाधके परमार्थसति साक्षिणि तदभावादिति चेन्न । ब्रह्मज्ञानेतरा-

बाध्यत्वस्यात्यन्ताबाध्येऽपि सत्त्वस्योक्तत्वात् । त्रैविध्यविभागे पारमार्थिकव्यावृत्त-व्यावहारिकत्वनिरुक्तावपि जनकतायां तत्साधारण्येऽप्यदोषात् । वस्तुतस्तु साक्ष्यप्यज्ञानोपहित एवाज्ञानादिसाधकः । स च व्यावहारिक एव । अनुपहितेन परमार्थसदाकारेण तस्यासाधकत्वात् । व्यावहारिकसत्त्वमेव सर्वत्र साधकतायां प्रयोजकमिति स्थितम् । यथा चाज्ञानोपहितस्य साक्षित्वेऽपि नात्माश्रयादिदोषः । तथोक्तं दृश्यत्वहेतूपपादने प्राक् । अग्रे च वक्ष्यते । यत्र च यत्साधकं व्यावहारिकं तत्र तद्व्यावहारिकम् । यत्र तु साधकं प्रातीतिकं तत्र फलमपि तथैव । न तु व्यावहारिकमिति सर्वविधिप्रतिषेधादिव्यवहारासङ्करः । अत एव लोकस्यापि व्यतिक्रमे विचारस्य यादृच्छिकबाधात् भ्रान्तत्वापत्तिरित्युदयनोक्तमपि निरस्तम् । व्यावहारिकसत्त्वेन लोकमर्यादानतिक्रमात् भट्टाचार्यवचनानि विरुद्धत्वेन भासमानानि सत्त्वत्रैविध्यनिरूपणायामविरोधेन व्याख्यास्यन्ते । तस्मात् पक्षादिसर्वमिथ्यात्वसाधनेऽपि न व्याहतिः ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ असतस्साधकत्वोपपत्तिः ।

ननु, सत्त्वापेक्षया तुच्छविलक्षणत्वादेर्गौरवतरत्वेन साधकत्वे कथं तन्त्रत्वमिति चेन्न । त्रिकालबाधविरहरूपस्य सत्त्वस्य लघुत्वाभावात् । जात्यादिरूपस्य तस्य मिथ्यात्वाविरोधित्वात् उभयसिद्धे सद्विविक्ते साधकत्वदर्शनेन पारमार्थिकसत्त्वस्य साधकत्वाप्रयोजकत्वाच्च । तथा हि—प्रतिबिंबे बिंबसाधकत्वं तावदस्ति । तस्य बिंबात्मना सत्त्वेऽपि प्रतिबिम्बाकारेणासत्त्वात् परमार्थसत्त्वं न साधकत्वे प्रयोजकम् । एवं स्वप्नार्थस्यासतोऽपि भाविशुभाशुभसूचकत्वम् । यद्यपीत्यत्र दर्शनस्यैव सूचकत्वम् । 'पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यती' त्यादिश्रुतिबलात् । तथापि दर्शनमात्रस्यातिप्रसक्तत्वेन विषयोऽप्यवश्यमपेक्षणीय एव । एवं स्फटिकलौहित्यस्य उपाधिसन्निधानसाधकत्वं च । न च लौहित्यं स्फटिके न मिथ्या । किं तु धर्ममात्रप्रतिबिम्ब इति न पृथगुदाहरणमिति वाच्यम् । धर्मिभूतमुखादिनैरपेक्ष्येण तद्धर्मभूतरूपादिप्रतिबिम्बादर्शनात् । प्रतिबिम्बस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमेन लौहित्यस्य स्फटिकव्याप्यप्रतीत्ययोगाच्च । लौहित्ये स्फटिकत्वारोपे तस्य प्रतिबिम्बत्वम् । स्फटिके लौहित्यारोपे तु तस्य मिथ्यात्वमिति विवेकः । स्फटिकमणेरिवोपधाननिमित्तो लोहितिमेति लोहितिम्नो मिथ्यात्वं दर्शितं प्रतिबिम्बसत्यत्वादिभिः पञ्चपादिकाकृद्भिः । एवं रेखातादात्म्येनारोपितानां वर्णानामर्थसाधकत्वम् । न च रेखास्मारिता वर्णा एवार्थसाधका इति वाच्यम् । आशैशवमयं ककारोऽयं गकार इत्यनुभवात् । अभेदेनैव स्मरणात् । विवेके स-

त्यपि दृढतरसंस्कारवशात् नारोपनिवृत्तिः । अत एव ककारं पठति लिखति-चेति सार्वलौकिको व्यवहारः । वर्णारोपितदीर्घह्रस्वत्वादीनाञ्च नगो नाग इत्यादावर्थविशेषप्रत्यायकत्वम् । न च वर्णेष्वनारोपितध्वनिसाहित्यं तदभिव्यक्तिरूपं वा दैर्घ्यं प्रत्यायकम् । एवं ह्रस्वत्वादिकमपि इति वाच्यम् । ध्वनीनामस्फुरणेऽपि दीर्घो वर्ण इत्यादिप्रत्ययात् । नन्वारोपितेन वर्णदैर्घ्यादिना कथं तात्विकार्थसिद्धिः । न ह्यारोपितेन धूमेन तात्विकवह्निसिद्धिरिति चेन्न । साधकतावच्छेदकरूपवत्त्वमेव साधकतायाः प्रयोजकम् । न त्वारोपितत्वमनारोपितत्वं वा धूमाभासस्य त्वसाधकत्वम् । साधकतावच्छेदकरूपव्याप्त्यभावात् । नासत्वात् अनाभासत्वग्रहश्च तत्र बहुलोर्ध्वतादिग्रहणवद्व्याप्तिग्रहणार्थमेव अपेक्षितः । तदुक्तं वाचस्पतिमिश्रैः—‘ यथा सत्यत्वाविशेषेऽपि चक्षुषा रूपमेव ज्ञाप्यते न रसः । तथैवासत्त्वाविशेषेऽपि वर्णदैर्घ्यादिना सत्यं ज्ञाप्यते न तु धूमाभासादिने ’ति । मायाकल्पितहस्त्यादेः रज्जुसर्पादेश्च भयादिहेतुत्वं सवितृसुषिरस्य च मरणसूचकत्वं शङ्काविषस्य च मरणहेतुत्वम् । न तु तत्र शङ्कैव भयमुत्पाद्य धातुव्याकुलतामुत्पादयतीति सैव मरणहेतुः । न तु शङ्कितं विषमपि । एवं सवितृसुषिरमायाकल्पितगजादीनामपि ज्ञानमेव तत्तदर्थक्रियाकारि । न त्वर्थोऽपि । तथा च सर्वत्रोदाहृतस्थलेषु ज्ञाममेव हेतुः । तच्च स्वरूपतः सत्यमेव । अन्वयव्यतिरेकावपि ज्ञानस्यैव कारणतां ग्राहयतः । न हि सन्निहितं सर्पमजानानो बिभेति । न चार्थानवच्छिन्नस्य ज्ञानस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्गादर्थावच्छिन्नमेव ज्ञानं हेतुः । तथा चार्थोऽपि हेतुरेवेति वाच्यम् । अर्थावच्छिन्नस्य ज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि अवच्छेदकस्यार्थस्य ताटस्थ्येनाहेतुत्वोपपत्तेः । घटावच्छिन्नस्य तदत्यन्ताभावतद्ध्वंसादेर्घटदेशकालभिन्नदेशकालादित्वेऽप्यवच्छेदकस्य घटस्य तदभाववत्, घटेच्छाब्रह्मज्ञानयोर्घटज्ञानवेदान्तसाध्यत्वेऽपि घटब्रह्मणोः तदभाववत्, घटप्रागभावस्य घटं प्रति जनकत्वेऽपि घटस्याजनकत्ववत्, विशेषादर्शनस्य भ्रमं प्रति जनकत्वेऽपि विशेषदर्शनस्य तदभाववत्, विहिताकरणस्य प्रत्यवायजनकत्वेऽपि विहितकरणस्य तदभाववत्, स्वर्गकामनायाः यागजनकत्वेऽपि स्वर्गस्य तदजनकत्ववत्, अतीतादिस्मृत्यादेर्दुःखादिजनकत्वेऽप्यतीतादेस्तदजनकत्ववदसद्विषयकपरोक्षज्ञानस्य तद्व्यवहारहेतुत्वेऽप्यसतस्तदभाववत्, चिकीर्षितघटबुद्धेर्घटहेतुत्वेऽपि घटस्य तदहेतुत्ववत्, ब्रह्मज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वेऽप्युदासीनस्वभावस्य ब्रह्मणस्तदभाववत्, ब्रह्माज्ञानस्य जगत्परिणामिकारणत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदभाववच्च । न च तथापि मिथ्यार्थे ज्ञानव्यावर्तकताऽस्तीत्यसतोऽपि हेतुत्वमिति वाच्यम् । न हि

व्यावृत्तधीहेतुत्वं व्यावर्तकत्वम् । किं तु व्यावृत्तिधीहेतुधीविषयत्वमेव । सत्यपि दण्डे तदज्ञाने व्यावृत्त्यज्ञानात् । अथावच्छेदकस्य मिथ्यात्वे अवच्छिन्नस्यापि तन्नियमः । न । तुच्छज्ञाने तुच्छवैलक्षण्ये च तुच्छत्वस्य प्रातिभासिकाद्वैलक्षण्ये प्रातिभासिकत्वस्य पञ्चमप्रकारायामात्मस्वरूपभूतायां वा अनिर्वचनीयाज्ञानस्य निवृत्तौ चतुर्थप्रकारानिर्वचनीयत्वस्य पारमार्थिकात्मस्वरूपे तद्भिन्ने वा अनृतद्वैततस्याभावेऽनृतत्वस्य चादर्शनात् तत्रावच्छेदकानामसदादीनां ताटस्थ्ये अत्रापि तथास्त्विति चेत् । अत्रोच्यते । यदुक्तं ताटस्थ्यलक्षणमुपलक्षणत्वमेव सर्वत्रावच्छेदस्येति । तन्न । विशेषणत्वे सम्भवत्युपलक्षणत्वायोगात् । विशेषणबाधपूर्वकत्वादुपलक्षणत्वकल्पनायाः । अन्यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती' त्यादावपि वेदे दण्डलौहित्यादेरुपलक्षणत्वात् तदभावेऽपि अनुष्ठानप्रसङ्गः । 'सर्वादीनि सर्वनामानी' त्यत्र सर्वशब्दस्य सर्वनामसंज्ञा न स्यात् । 'जन्माद्यस्य यत' इत्यत्र जन्मनो ब्रह्मलक्षणत्वं न स्यात् । विशेषणार्थत्वेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसम्भवेऽप्युपलक्षणार्थत्वेनातद्गुणसंविज्ञानस्वीकारप्रसङ्गात् । एवं 'असिपाणयः प्रवेश्यन्ता' मित्यादिलौकिकप्रयोगेऽपि प्रतिबिंबादिज्ञानानां जनकत्वे च विशेषणतया प्रतिबिंबादीनामपि जनकत्वे बाधाभावात् नोपलक्षणत्वपक्षो युज्यते । उदाहृतस्थलेषु सर्वत्र बाधकमस्त्येवेति विशेषः । तथा हि प्रथमे घटदेशकालौ गृहीत्वा तद्भिन्नदेशकालत्वं तदन्त्याभावादौ ग्राह्यम् । घटस्यापि तत्सम्बन्धे तद्देशकालभिन्नदेशकालत्वमेव व्याहतं स्यात् । द्वितीये त्विष्टापत्तिः । क्वचित् घटज्ञानस्य घटेच्छाजनकत्ववत् घटं प्रत्यपि जनकत्वात् । ब्रह्मणो वेदान्तसाध्यत्वे तु नित्यत्वविरोधः । तृतीये प्रागभाववत् घटस्य स्वजनकत्वे प्रतियोगिप्रागभावयोस्समानकालीनत्वापत्तिः । स्वावधिकपूर्वत्वघटितजनकत्वस्य स्वस्मिन्व्याहतत्वञ्च । चतुर्थे पञ्चमे च प्रतियोगितदभावयोस्सहावृत्त्या भ्रमप्रत्यवाययोरनुत्पत्तिप्रसङ्गः । षष्ठे कामनावत् कामनाविषयस्य यागजनकत्वे तस्य प्राक्सत्तया तत्कामनैव व्याहन्येत । सिद्धे इच्छाविरहात् । सप्तमे अतीतस्य जनकत्वे कार्यव्यवहितपूर्वकाले स्वस्वव्याप्यान्यतरसत्त्वापत्तिः । अष्टमे असतो जनकत्वे निःस्वरूपत्वव्याघातः । नवमे चिकीर्षितघटज्ञानवत् स्वस्य जनकत्वे पूर्ववद्व्याघातः । दशमे उदासीनस्य ब्रह्मणो न निवर्तकत्वम् । स्वरूपतः उपहितस्यैव वृत्तिविषयत्वेन तस्याविषयत्वात् उपहितस्य च निवर्तकत्वमस्त्येव । एकादशे ब्रह्माज्ञानस्य परिणामिकारणत्वेऽपि न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम् । कार्ये जडत्वोपलम्भात् । एवंविधबाधकबलेन तत्रोपलक्षणत्वस्वीकारात् । न च प्रकृते बाधक-

मस्ति । अव्यवहितदेशकालादिवृत्तित्वस्य प्रातिभासिकसाधारणत्वात् । इदानीं अत्र सर्प इत्यादिप्रतीत्यविशेषात् । न हि क्वचित् बाधकबलेन मुख्यपरित्यागः कृत इति सर्वत्र तथैव भविष्यति । उत्कर्षाद्यनुविधानाच्च । तथा हि—स्वप्ने जागरे चोत्कृष्टकलधौतदर्शनात् उत्कृष्टं सुखम् । उत्कृष्टसर्पादिदर्शनाच्चोत्कृष्टं भयादि दृश्यते । विषयस्याकरणत्वे तदुत्कर्षानुविधानं कार्ये न स्यात् । न ह्यकारणोत्कर्षं कार्यमनुमिभत्ते इति न्यायात् । न च ज्ञानप्रकर्षादेव तत्प्रकर्षः । ज्ञानेऽपि विषयगतप्रकर्षं विहायान्यस्य प्रकर्षस्याभावात् । अथ ज्ञानगता जातिरेव प्रकर्षः । न । चाक्षुषत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । विषयप्रकर्षेणैवोपपत्तौ चाक्षुषत्वादिव्याप्यनानाजात्यङ्गीकारे गौरवान्मानाभावाच्च । किञ्च । ज्ञानस्य भयादिजनकत्वे सर्पाद्यवच्छिन्नत्वमेव कारणतावच्छेदकमास्थेयम् । ज्ञानत्वेन जनकत्वे अतिप्रसङ्गात् । तथा च मिथ्यात्वावच्छिन्नत्वाकारेण ज्ञानस्य मिथ्यात्वात् भ्रमस्थले ज्ञानमात्रस्य जनकत्वेऽपि मिथ्याभूतस्य जनकत्वमागतमेव । जनकतावच्छेदकरूपेण च मिथ्यात्वे रूपान्तरेण सत्त्वमप्यसत्त्वात् नातिरुच्यते । अनुपयोगात् । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः 'अन्यदा सत्त्वं तु पाटच्चरलुण्ठितवेश्मनि यामिकजागरणवृत्तान्तमनुसरती'ति । स्वरूपेणापि तु भ्रमज्ञानस्य मिथ्यात्वमस्त्येव । स्वरूपतो बाधाभावे विषयतोऽप्यबाधप्रसङ्गात् । न च गुणजन्यत्वमुपाधिः । तस्याप्यापाद्यत्वेन वह्न्यनुमाने वह्निसामग्र्या इव साधनव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । विषय इव मिथ्यात्वप्रयोजकदोषादिसमवहितसामग्र्या अज्ञानेऽपि अविशेषाच्च । तुच्छज्ञानतद्वैषम्यादौ च तुच्छत्वादर्शनमबाधकम् । अवच्छेद्यावच्छेदकयोस्सर्वत्र सारूप्यनियमानभ्युपगमात् । प्रकृते त्ववच्छेदक इवावच्छेद्येऽपि मिथ्यात्वप्रयोजकरूपतुल्यत्वेन सारूप्योपपत्तेः । सर्वसाधारणञ्चैकं कारणत्वमभ्युपगम्यैतदवोचाम । वस्तुतस्तु, दण्डतन्त्वादिसाधारणमेकं कारणत्वं नास्त्येव । यत्र तव सत्त्वमवच्छेदकं मम तुच्छविलक्षणत्वादिकम् । किं तु कार्यतावच्छेदकं घटत्वपटत्वादिकारणतावच्छेदकञ्च दण्डतन्त्वादि । तद्भेदाच्च कारणत्वं भिन्नम् । यथा गोगवयसादृश्यमन्यत् भ्रातृभगिन्यादिसादृश्यमन्यत् । तत्र नैकमवच्छेदकम् । किं तु गवयत्वभगिनीत्वादिकमेव । तद्वदत्रापि दण्डत्वादिकमेव सत्त्वासत्त्वोदासीनमवच्छेदकं वाच्यम् । तथा च जनकत्वानुसारेण न सत्त्वासत्त्वसिद्धिः । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः —'पूर्वसम्बन्धनियमे हेतुत्वे तुल्य एव नौ । हेतुसत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथा ॥' इति । 'अन्तर्भावितसत्त्वञ्चेत् कारणं तदसत्ततः । नान्तर्भावितसत्त्वञ्चेत् कारणं तदसत्ततः ।' इति च । न चैवम् 'अन्तर्भावितसत्त्वं चेदधिष्ठानमसत्ततः ।

नान्तर्भावितसत्त्वं चेदधिष्ठानमसत्ततः ॥ 'इति तवापि समानमिति वाच्यम् । ममाधिष्ठाने स्वरूपत एव सत्ताङ्गीकारः। तव तु कारणे स्वरूपातिरिक्तसत्ताङ्गीकार इति विशेषात्। यत्त्वर्थो ज्ञानस्य जनकतायामवच्छेदकोऽपि। मानाभावात्। न चातिप्रसङ्गः । विषयावच्छेदकमनपेक्ष्यैव सर्पज्ञानस्यासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तिसिद्धेः । तथा हि सर्पज्ञानस्यासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तिर्व्यावर्त्तकाधीना। न च विषयस्तत्सम्बन्धो वा व्यावर्त्तकः। स्वरूपातिरिक्तद्विनिष्ठसम्बन्धाभावात्। असम्बन्धस्य चाव्यावर्त्तकत्वात्। अथ सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टव्यवहारजननयोग्यं ज्ञानस्वरूपमेव वा ज्ञानमात्रनिष्ठः कश्चिद्धर्मो वा सम्बन्धः । तर्हि विषयमनन्तर्भाव्यैव ज्ञानात्तद्गतधर्माद्वा विशेषसिद्धिरित्यायातम्। किं च सर्पज्ञानमसर्पज्ञानाद्धर्म्यन्तरसम्बन्धमनपेक्ष्य विलक्षणम्। तज्जनकविलक्षणजन्यत्वात्। यवांकुरात् कलमांकुरवत् तज्जन्यविलक्षणजनकत्वाद्वा यवबीजात् कलमबीजवत्। न च विलक्षणविषयसम्बन्धेनैव हेतुत्वोपपत्तावप्रयोजकत्वम्। तथात्वे हि यवबीजतदंकुरविलक्षणजन्यजनके कलमांकुरतद्बीजेऽपि यवांकुरतद्बीजांकुराभ्यां कलमांकुरतद्बीजत्वरूपस्वाभाविकवैलक्षण्यं विना कदाचिदुपलक्षणीभूतचैत्रादिसंबन्धित्वमात्रेण विलक्षणे स्याताम् । साक्षात्कारोऽपि परोक्षज्ञानादन्यसंबन्धितामात्रेण विलक्षणः स्यात् । एवं च यथा प्रतियोगिनमनन्तर्भाव्यैव घटस्याभावो भावान्तरात् । यथा च विषयमनन्तर्भाव्यैव शिलोद्धरणकृतिर्माषोद्धरकृतितः । यथा चातीतादिज्ञानमसद्विषयकपरोक्षज्ञानव्यवहारौ च ज्ञानान्तरादितः। अन्यथा तत्कार्यसङ्करः स्यात् । एवं सर्पज्ञानमपि रज्जौ सर्पज्ञानस्य भ्रमत्वेनाधिकजन्यत्वेऽपि सर्पज्ञानत्वेन तद्धेतुजन्यत्वात् । स्वत एव वा असर्पज्ञानाद्वैलक्षण्यमिति न कोपि दोषः । न चाभावादावपि प्रतियोग्यादेरवच्छेदकत्वं ध्वंसादेः कृतेरतीतादिज्ञानस्य च सत्तासमये प्रतियोगिविषययोरसत्त्वादिति। तन्न। सर्पज्ञानत्वावच्छिन्नस्यासर्पज्ञानाद्व्यावृत्तौ प्रयोजकं न तत्स्वरूपमेव । सर्वज्ञानसाधारण्याभावात् । किन्त्वनुगतो धर्मः कश्चित् । सोऽपि सर्पज्ञानमात्रे न जातिरूपः। प्रत्यक्षत्वानुमानत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्। किंतूपाधिरूपः। स च स्वरूपसम्बन्धेनाध्यासिकसम्बन्धेन वा सम्बन्धिभूतविषयादन्यो न भवति। मानाभावात्। अत एव धर्म्यन्तरसम्बन्धमनपेक्ष्य विलक्षणमित्युक्तानुमानं बाधितं द्रष्टव्यं व्यभिचारि च। तथा हि—घटसंयोगः पटसंयोगान्न जात्या भिद्यते । तदवृत्तिजात्यनधिकरणत्वात् । किं तु घटरूपोपाधिनैवेति धर्म्यन्तरसम्बन्धमपेक्ष्यैव विलक्षणे पटसंयोगत्वावच्छिन्ने साध्याभाववति उक्तहेतुसत्त्वाद्व्यभिचारः। अप्रयोजकश्च । न चोपलक्षणीभूतचैत्रसम्बन्धेनापि कलमांकुरादेर्व्या-

वृत्ततापत्तिः । विपक्षबाधाया इष्टापत्तेः । न हि जातेर्व्यावर्तकत्वे उपाधिरव्यावर्तको भवति । एवं शिलोद्धरणमाषोद्धरणकृत्योः परस्परं जात्या व्यावृत्तावपि विषयरूपोपाधिनापि व्यावृत्तिरविरुद्धा । शिलोद्धरणे च जातिविशेषविशिष्टायाः कृतेर्जनकत्वेन तद्रहिताया माषोद्धरणकृतेस्तदनिष्पत्तिरविरुद्धा । व्यावृत्तेरन्यतोऽपि सिद्धिसंभवे कार्यकारणभावादिनिर्वाहाय जातिविशेषस्यापि कल्पनात् अतीतासद्विषयकज्ञानव्यवहारादौ चातीतासतोरेव व्यावर्तकत्वम् । न हि व्यावृत्तिधीजनकत्वं तत् । येन सत्त्वाभावे प्राक्सत्त्वशरीरतया न स्यात् । किं तु व्यावृद्धिधीजनकधीविषयत्वमित्युक्तम् । तच्चातीतादौ सुलभमेव । अत एवाभावादिनिदर्शनमपि निरस्तम् । उक्तरूपव्यावर्तकत्वस्यात्यन्तासत्यपि सम्भवेन कदाचित् सति सम्भवस्य कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात् । ननु, विषयस्य व्यावर्तकत्वेऽपि सर्वत्र विशेषणत्वासम्भवात् उपलक्षणत्वमेव वाच्यम् । उपलक्षणेन चोपलक्ष्यगतस्वसम्बन्धव्यतीरिक्तः कश्चिद्धर्म एवोपस्थाप्यते । काकेनेव गृहसम्बन्धिना तद्गतसंस्थानाविशेषः । तथा च स एव व्यावर्तक इति विषयसम्बन्धमनपेक्ष्य स्वगतेनैवं धर्मेण ज्ञानस्य व्यावृत्तिरिति चेन्न । विषयस्य विशेषणत्ववदुपलक्षणत्वस्याप्यनभ्युपगमात् । येन हि स्वोपरागाद्विशेष्ये व्यावृत्तिबुद्धिर्जन्यते तद्विशेषणं व्यावृत्तिबुद्धिकाले विशेष्योपरञ्जकमित्यर्थः । यथा गोत्वादि । येन च स्वोपरागमुदासीनं कुर्वता विशेष्यगतव्यावर्तकधर्मोपस्थापनेन व्यावृत्तिबुद्धिर्जन्यते तदुपलक्षणम् । यथा काकादि । यत्तु, विशेष्ये नोपरञ्जकम् । न वा धर्मान्तरोपस्थापकम् । अथ च व्यावर्तकं तदुपाधिः । यथा पङ्कजशब्दप्रयोगे पद्मत्वं यथा वोद्भिदादिशब्दप्रयोगे यागत्वावान्तरजातिविशेषः । अत्र हि पद्मत्वयागत्वावान्तरधर्मौ पङ्कजनिकर्तरि फलोद्भेदनकर्तरि च धर्मान्तरमुपस्थापयतः । अप्रतीतेः । न वा स्वोपरक्तां बुद्धिं जनयतः । समुदाये शक्त्यन्तरानभ्युपगमात् । अथ च कुमुदज्योतिष्टोमादिभ्यो व्यावर्तकावित्युपाधी एव । इदं च प्राभाकराणां भाट्टानां च सम्मतमुदाहरणयुगलम् । तार्किकाणान्त्वाकाशशब्दप्रयोगे शब्दाश्रयत्वमुदाहरणम् । अत एवाविद्यादिकं साक्षित्वादावुपाधिरिति सिद्धान्तो वेदान्तिनाम् । अतो यत्र विषयस्य विशेषणत्वं न सम्भवति तत्कालासत्त्वात् । तत्रोपाधित्वाभ्युमगमान्नोपलक्षणत्वनिबन्धनदोषावकाशः । सन्देहे तु विशेषणत्वमेवाभ्यर्हितत्वादुपेयते । तस्माद्विषय एव सर्वत्र ज्ञाने व्यावर्तकः । एकविषयकस्मृत्यनुभवयोः परोक्षापरोक्षयोश्च विषयमनपेक्ष्य जात्या परस्परव्यावृत्तिदर्शनात् सर्वत्र विषयनिरपेक्षा जातिरेव व्यावर्तिकेति न युक्तम् । भिन्नविषयके समानजातीये तदसम्भवात् । न च तत्रापि जातिरस्ति क्षीरादिमाधुर्यवदिति वाच्यम् । त्राक्षु-

षत्वादिना सङ्करस्योक्तत्वात् । न च तव मते तत्तद्वृत्तेस्तत्तदाकारत्वेन चैतन्यस्य तत्प्रतिबिम्बितत्वेन तदभिव्यक्तत्वेन वा मम तु तत्तद्ज्ञानस्य तत्तदीयस्वभावत्वेन तत्तद्व्यवहारे जननशक्तत्वेन वा स्वत एव वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । विषयस्यैवाकारसमर्पकत्वेन स्वभावव्यवहारयोः परिचायकत्वेन च तन्नैरपेक्ष्येण व्यावर्तकताया वक्तुमशक्यत्वात् । अस्माभिश्च तुच्छे जनकत्वस्यानुक्तत्वात् । विशेषणत्वोपाधित्वयोस्संभवे च नोपलक्षणत्वमित्युक्तम् । न च 'कथमसतस्सज्जायेते' ति श्रुत्या 'नासतोऽदृष्टत्वा' दिति सूत्रेण शशविषाणादिभ्यस्सदुत्पत्यदर्शनादित्यादिभाष्येण च विरोधः । तेषां तुच्छे जनकत्वनिषेधपरत्वात् । अस्माभिश्च तुच्छे जनकत्वस्यानुक्तत्वात् । तस्मात् साद्विविक्तत्वं साधनमिति सिद्धम् ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ असतस्साधकत्वाभावे बाधकम् ॥

ननु, मिथ्यात्वानुमानमप्रयोयकं, सत्यत्वेऽपि दृश्यत्वोपपत्तेरिति चेन्न । दृक्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तेः । न हि ज्ञानं ज्ञेयासम्बद्धमेव प्रकाशकम् । अतिप्रसङ्गात् । नापि सम्बद्धम् । आत्मस्वरूपस्य तद्गुणस्य वा ज्ञानस्य ज्ञेयेन संयोगसमवाययोरभावात् अन्यस्य चानाध्यासिकस्य संबन्धस्याभावात् । न च विषयविषयिभावस्सः । तस्य विषयित्वविषयत्वरूपस्य एकैकमात्रनिष्ठत्वेन द्विनिष्ठसम्बन्धात्मकत्वासम्भवात् दुर्निरूपत्वाच्च । तथा हि—विषयत्वं किं ज्ञानजन्यफलाधारत्वं, किं वा ज्ञानजन्यहानादिबुद्धिगोचरत्वं, उत ज्ञानकर्मत्वं, ज्ञानाकारार्पकत्वं वा, दृश्यमानत्वे सति तत्त्वं वा, ज्ञानजन्यव्यवहारयोग्यत्वं वा, सन्निकृष्टकरणेन यद्ज्ञानमुत्पाद्यते तत्त्वं वा । यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते स तस्या विषयः । तथा च संविदि भासमानत्वमिति वा, सम्बन्धान्तरमन्तरा ज्ञानावच्छेदकत्वं वा । आद्ये फलं न तावत् ज्ञातता । अनङ्गीकारात् । अतीतादावभावाच्च । नापि हानादिः । गगनादौ तदभावात् कलधौतमलादेरपि तद्ज्ञानविषयत्वप्रसङ्गाच्च । नाप्यभिज्ञाभिलपने । तयोर्ज्ञेयावृत्तित्वात् । न च विषयविषयिभावेन ते तत्र स्त इति वाच्यम् । तस्यैव विचार्यमाणत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । न तृतीयः । ईश्वरज्ञानस्यातीतादिज्ञानस्य च कर्मकारकाजन्यत्वेन निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । न चतुर्थः । ज्ञानतदाकारयोरभेदेन सर्वेषां ज्ञानहेतूनां विषयत्वापातात् अनुमित्यादिविषये तदभावाच्च । न पञ्चमः । दृश्यमानत्वस्य विषयत्वघटितत्वेनात्माश्रयात् । न षष्ठः । योग्यतायां योग्यतान्तराभावात् । न च योग्यता योग्यतां विनैव योग्या । यथा दृश्यत्वं दृश्यत्वान्तरं विनैव दृश्यमिति वाच्यम् । अवच्छेदकरूपापरिचये योग्यताया एव गृहीतुमशक्यत्वात् । न च ज्ञानविषयत्वं तदवच्छेदकम् । आत्माश्रयात् । न सप्त-

मः । निर्मेश्वरज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । नाष्टमः । संविदीति न तावदधिकरणसप्तमी । ज्ञानस्य ज्ञेयानधिकरणत्वात् । नापि विषयसप्तमी । तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । संविदो विषयत्वं संवेद्यस्य च विषयित्वमिति वैपरीत्यापाताच्च । नापि सति सप्तमी । भासमानत्वस्य विषयताघटितत्वेनात्माश्रयात् । नापि नवमः । मत्सेमवतं रूपज्ञानमित्यत्र रूपज्ञानसमवायस्य सम्बन्धान्तरं विनैव रूपज्ञानावच्छेदकस्य 'इदं रूप'मिति ज्ञानेऽपि विषयत्वापाताम् । ननु, ज्ञानविषय इत्यभियुक्तप्रयोग एव ज्ञानविषययोः सम्बन्धः । यथा अभियुक्तस्य मन्त्र इति प्रयोगविषयत्वमेव मन्त्रलक्षणम् । न चान्योन्याश्रयः । पूर्वपूर्वप्रयोगमपेक्ष्योत्तरोत्तरप्रयोगादिति चेन्न । एतावता हि ज्ञेयत्वमात्रं सामान्यतः स्यात् । न त्वेतद्ज्ञानविषयत्वम् । न चास्मिन् सादौ पूर्वप्रयोगमपेक्ष्य उत्तरोत्तरप्रयोगो वक्तुं शक्यते । तस्यानादिमात्रविश्रान्तत्वात् । किं च प्रयोगोऽपि स्वविषये सम्बन्ध इत्यात्माश्रयोऽपि । ननु, यद्ज्ञानं यदभिलपनरूपव्यवहारकारणं स तस्य विषयः । करणपाटवाद्यभावेन व्यवहारानुदयेऽपि सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वरूपं कारणत्वमस्त्येव । न च निर्विकल्पकविषये अव्याप्तिः । तस्यानङ्गीकारात् । न च यत्तद्भ्यामननुगमो दोषः । कस्य को विषय इति अननुगतस्यैव प्रश्नविषयत्वेन तस्यादोषत्वात् । न च घटज्ञानानन्तरं प्रमादाद्यत्र पट इति व्यवहारस्तत्र घटज्ञानस्य पटाभिलपनरूपव्यवहारजनकत्वेन पटविषयत्वापत्तिः । समानविषयाभिलापं प्रत्येव ज्ञानस्य जनकतया घटज्ञानस्य भिन्नविषयतया तत्राजनकत्वादिति चेन्न । अभिलपनरूपव्यवहारजननयोग्यत्वं न प्रातिस्विकरूपेण निर्णेयम् । अवच्छेदकत्वस्य फलनिर्णेयत्वात् । प्रातिस्विकञ्च फलादर्शनात्, अजनितफले प्रातिस्विकयोग्यतायां मानाभावात् । किं तु तत्र तत्रानुगततत्तद्वृत्तिविषयत्वेन । तथा च आत्माश्रयः । अत एव ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वम् । कर्मत्वं च न कारकविशेषः । येनातीतादौ तदभावो भवेत् । किं तु क्रियाधीनव्यवहारयोग्यत्वरूपातिशयवत्त्वम् । अन्यथा घटं करोतीत्यादावसिद्धं घटादिजनकं सिद्धं च न कृतिकर्मेति द्वितीयाविभक्तिरनर्थिका स्यादिति निरस्तम् । व्यवहारयोग्यत्वं न व्यवहाररूपफलोपहितत्वम् । कुत्र चित् प्रतिरुद्धे व्यवहारे अव्याप्तेः । नापि तत्स्वरूपयोग्यत्वम् । विषयत्वादन्यस्य तस्यासम्भवादिति पूर्वोक्तदोषात् । न चावच्छेदकात् भिन्नं सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं तदिति वाच्यम् । अनुगतावच्छेदकधर्मं विना तस्यापि गृहीतुमशक्यत्वात् । घटं करोतीत्यत्र सिद्धस्यैव कपालादेः कृतिकर्मता । व्या-

पारकार्यतया सिद्धस्यैव कृतिकर्मताङ्गीकारात् । अत एव निष्पादनावाचिधातुसमभिव्याहृतकर्मपदे शक्यावयवे निरूढलक्षणामाहुरसत्कार्यवादिनः । सत्कार्यवादिनां तु पूर्वसतोऽप्यभिव्यञ्जनीयतया न कारकत्वकृतिकर्मत्वयोरनुपपत्तिः । एतेन 'यस्यां संविदी' त्यादिपूर्वोक्तेऽपि न दोषः । संविदीति सति सप्तमी । भासमानत्वं च व्यवहारयोग्यत्वम् । तच्च सति कारणान्तरे व्यवहारावश्यम्भाव इत्येतदपि निरस्तम् । ननु, यस्सम्बन्धान्तरमनपेक्ष्य यत् ज्ञानावच्छेदको यत् ज्ञानानवच्छिन्नस्वभावश्च स तस्य विषयः । यद्यप्यात्मा स्वविषयज्ञानसमवायवान् । तथापि न तस्य ज्ञानावच्छेदे समवायापेक्षा । ज्ञानासमवायिनोऽपि घटादेस्तदवच्छेदकत्वदर्शनात् । यद्यपि च रूपज्ञानं मत्समवेतं ध्वस्तमिष्टमित्यादौ रूपज्ञानाविषया अप्यात्मसमवायेच्छाध्वंसादयः सम्बन्धान्तरमनपेक्ष्य ज्ञानावच्छेदकाः । तथाऽपि समवेतेष्यमाणप्रतियोग्यात्मकरूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावा एव सम्बन्धेच्छादीनां सम्बन्धीष्यमाणाद्यवच्छिन्नस्वभावत्वादिति नातिव्याप्तिः । ज्ञानविषयस्तु न ज्ञानावच्छिन्नस्वभावः ज्ञानस्य घटाद्यवच्छिन्नस्वभावत्ववत् घटादेर्ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वादर्शनात् । यद्यपि स्वग्राहकज्ञानविषयीभूतं ज्ञानविषयिकानुमित्यनुव्यवसायादिकं ज्ञानं ज्ञानावच्छिन्नस्वभावम् । तथाऽपि स्वयं यद्ज्ञानं प्रति विषयस्तदवच्छिन्नस्वभावं नेति नाव्याप्तिरिति चेन्न । मत्समवेतं रूपज्ञानमित्याकारकज्ञानस्यात्मसमवायविषयकत्वाभावप्रसङ्गात् । आत्मसमवायस्य सम्बन्धत्वेन सम्बन्धिभूतस्वज्ञानावच्छिन्नत्वात् । घटस्य ज्ञानमिति प्रतीत्या घटावच्छिन्नस्वभावत्वं यथा ज्ञानस्य, तथा ज्ञातो घट इति प्रतीत्या घटस्यापि ज्ञानावच्छिन्नस्वभावत्वेनासम्भवाच्च । अथ यद्ज्ञानं यदीयस्वभावं स तस्य विषयः । मत्समवेतं रूपज्ञानमित्यत्र तु समवाय एव रूपज्ञानावच्छिन्नस्वभावो न तु रूपज्ञानं तदवच्छिन्नस्वभावम् । इदञ्च ज्ञानस्यैव विषयत्वमुक्तम् । न त्विच्छादिसाधारणमिति नाव्याप्तिरिति चेन्न । यदीयस्वभावमिति तद्धितस्य यद्विषयकत्वार्थकत्वे आत्माश्रयात् । अर्थान्तरस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । रूपज्ञानाभावाभावस्य रूपज्ञानरूपत्वेन रूपज्ञानस्याप्यभावीयतया तद्विषयत्वापत्तेः । ननु, ज्ञानजनककरणसन्निकर्षाश्रयत्वं तद्विषयत्वम् । न च रूपज्ञानकरणमनस्सन्निकर्षाश्रयस्यात्मनस्तद्विषयत्वापत्तिः । करणपदेनासाधारणज्ञानकरणस्यैव विवक्षितत्वात् । न चासाधारणज्ञानकरणचक्षुस्सन्निकर्षाश्रयस्य मनसोऽपि चक्षूरूपज्ञानविषयत्वापत्तिः । सन्निकर्षपदेनाप्यसाधारणज्ञानजनकसन्निकर्षस्यैवोक्तत्वादिति चेन्न । चक्षुर्मनस्संयोगस्यापि चाक्षुषज्ञानासाधारणकारणत्वेन मनसोऽपि चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तेः परोक्षविषये अ-

व्याप्तेश्च । न च तत्र लिङ्गज्ञानं करणम् । तत्र च लिङ्गिनः तद्व्याप्तत्वं सम्बन्धोऽस्तीति वाच्यम् । लिङ्गस्यापि स्वज्ञानसम्बन्धित्वेनानुमितिविषयत्वापत्तेः । न चानुमितौ तद्व्याप्ततारूपसम्बन्ध एव विषयतानियामकः । व्यापकतावच्छेदकव्यापकसम्बन्धादीनामविषयत्वापत्तेः । न च ज्ञानकरणसन्निकर्षसमानाधिकरणो ज्ञानावच्छेदकत्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मो विषयत्वम् । इदञ्च नित्यपरोक्षसाधारणमिति वाच्यम् । वस्तुत्वादिकमेव विषयत्वमित्यापत्तेः ज्ञानावच्छेदकत्वस्य रूपज्ञानाविषये समवायेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तेश्च । न च ज्ञानज्ञेययोस्स्वरूपसम्बन्ध एव विषयत्वमिति वाच्यम् । असिद्धेः । तथाहि—स्वरूसम्बन्ध इत्यस्य स्वरूपसम्बन्ध इत्यर्थत्वे संयोगादावतिव्याप्तिः । न च तदुभयान्यत्वं विशेषणम् । हिमवद्विन्ध्ययोरपि स्वरूपसम्बन्धापत्तेः । सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्ध इति चेन्न । आत्मानं जानामीत्यत्राव्याप्तेः । तत्र सम्बन्धान्तरस्य समवायस्यैव सत्त्वात् अतीन्द्रियाभावादावव्याप्तेश्च । न हि तस्य विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वे मानमस्ति । अन्यथा तेन विशिष्टप्रत्ययजननापत्तेः । किं च विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्वं धर्मो वा सम्बन्धः तादृशस्वरूपद्वयमेव वा । आद्ये स्वरूपस्य सम्बन्धत्वव्याघातः । प्रतीतिघटितस्यास्य चाक्षुषादिज्ञानागोचरत्वप्रसङ्गश्च । न द्वितीयः । अननुगमात् । किञ्चैवमभावभ्रमानुपपत्तिः । तत्राऽपि विशिष्टप्रतीतिसम्भवे स्वरूपसम्बन्धस्य सत्त्वात् । न च प्रमात्वघटितं तल्लक्षणं वास्तवसम्बन्धसत्त्वे प्रमात्वव्याप्यापाद्यत्वात् । अन्यथा तत्र तस्याप्रमात्वे सम्बन्धाभावः तस्मिंश्च तस्य प्रमात्वमित्यन्योन्याश्रयात् । ननु, सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वं संयोगत्वावच्छिन्नस्य । दण्डीत्यादौ सम्बन्धत्ववत् । विशिष्टबुद्धिश्चावच्छेदिकाविषयिण्येवावच्छेद्यविषया । अतो न स्वरूपसम्बन्धगोचरविशिष्टबुद्धेश्चाक्षुषत्वविरोधः । न च तर्ह्यभावप्रमाभ्रमयोः स्वरूपद्वयमात्रविषयत्वाविशेषात् प्रमाभ्रमव्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । घटाभाववति घटाभावज्ञानत्वेन तद्भिन्नज्ञानत्वेन च व्यवस्थोपपत्तेः । नन्वतिरिक्ताविषयत्वे तस्यैवानुपपत्तिः । न हि भवद्रीत्या तस्योभयात्मकत्वे तदुभयसत्त्वेन व्यधिकरणप्रकारत्वरूपभ्रमत्वस्यैवाभावे भ्रमतदन्यत्वाभ्यां व्यवस्था सम्भवतीति चेन्न । घटाभावाभावस्य घटत्वेन तद्वति घटाभावज्ञानस्य व्यधिकरणप्रकारकत्वसम्भवात् । किञ्च भ्रमस्य वस्तुगत्या यत् घटवत्स विषयः । न तु प्रमाया इत्यतिरिक्तविषयत्वमस्त्येव । न चातीन्द्रियाभावे अव्याप्तिः । अत्यन्ताभावे प्रतियोगिदेशान्यदेशत्वं, प्रागभावादौ प्रतियोगिदेशत्वे सति प्रतियोगिकालान्यकालत्वं, अ-

न्योन्याभावे प्रतियोगितावच्छेदकदेशान्यदेशत्वं, विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यताव-च्छेदकम् । तदवच्छिन्नत्वं च विशिष्टप्रतीत्यजनकेऽप्यतीन्द्रियाभावे सुलभम् । न ह्यरण्यस्थो दण्डो न घटजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्न इति चेन्मैवम् । नित्यस्या-तीन्द्रियस्याकाशात्यन्ताभावादेर्विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे अव-श्यं विशिष्टप्रत्ययजनकत्वप्रसङ्गात् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य सहकारिसमवधा-ननियमात् । किं च विशिष्टस्य प्रत्यय इत्यत्र स्वरूपसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वे आत्माश्रयः । संबन्धमात्रस्य तदर्थत्वे आत्मत्वादिविशिष्टात्मसम्बन्धिसमूहालम्बन-विषये घटादावतिव्याप्तिः । तयोरपि विशिष्टसम्बन्धस्य विशिष्टविषयज्ञानजनकत्वात् । ज्ञानस्याभावः ज्ञातो ऽभाव इति प्रतीत्योर्वैलक्षण्यं न स्यात् । ज्ञानाभावयो-रुभयोरेवोभयत्र स्वरूपसम्बन्धत्वे विषयकृतविशेषाभावात् । अत एव विशिष्टप्रती-तिजननयोग्यत्वं ज्ञानज्ञेयादिस्थले अतिरिक्तमेव सम्बन्ध इति निरस्तम् । अती-न्द्रिये नित्याभावे अव्याप्तेः । न हि तत्र विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यता । फलोपधाना-पत्तेः । प्रतीतिघटितस्य चाक्षुषादिप्रतीतावविषयत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सत्यत्वे स-म्बन्धानुपपत्तेराध्यासिक एव दृग्दृश्ययोस्सम्बन्ध इति ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ सत्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धभङ्गः ॥

स्यादेतत् । सर्वस्यापि दृश्यस्य ब्रह्मात्मकदृगध्यस्तत्वेऽपि कस्य चित् क-दाचित् किञ्चित् प्रति प्रकाशाय त्वयाऽपि तत्तत्सन्निकृष्टेन्द्रियजन्यतत्तदा-कारवृत्तिद्वारक एवानावृतदृक्सम्बन्धः स्वीकृतः । तथा च सत्यत्वेऽपि तद्द्वार-क एव सम्बन्धोऽस्तु, किमाध्यासिकसम्बन्धदुर्व्यसनेन । न हि भवतां विज्ञा-नवादिनामिव तत्तद्ज्ञाने तत्तदर्थाध्यासस्वीकारः । शुद्धदृशः स्वतो भेदाभावात् उपाधिविशिष्टाया भेदेऽपि घटादिवत्तस्या अपि मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वायोगादिति चे-न्न । प्रकाशस्य साक्षात् स्वसंसृष्टप्रकाशकत्वनियमेन चैतन्यस्य परम्परासम्ब-न्धेन विषयप्रकाशकत्वायोगात् । न हि प्रदीपः परम्परासम्बद्धं प्रकाशयति । अतो विषयाधिष्ठानचैतन्यमनावृतमेव प्रकाशकम् । आवरणभङ्गश्च वृत्त्या । अ-तो वृत्तेः पूर्वमाध्यासिकसम्बन्धे विद्यमानेऽपि दृश्याप्रतीतिरुपपन्ना । अत एव वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य घटप्रकाशकत्वे आध्यासिकसम्बन्धस्यातन्त्रतापातः । घटाभिव्यक्तचैतन्यस्य घटप्रकाशकत्वे आवश्यकेन वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनै-व घटप्रकाशकत्वोपपत्तौ तदधिष्ठानचिदभिव्यक्तिकल्पनायोग इति निरस्तम् । परोक्षविलक्षणस्फुटतरव्यवहारार्थं विषयाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनाया युक्त-त्वात् । न च शुद्धचैतन्यस्य चरमसाक्षात्कारात्पूर्वं नाभिव्यक्तिः । अभि-

व्यक्तस्य च घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य न तदधिष्ठानत्वम् । आत्माश्रयादिति वाच्यम् । चरमसाक्षात्कारात् पूर्वमपि शुद्धचैतन्यस्याविद्यावशादधिष्ठानभूतस्य मूलाज्ञाननिवृत्तिलक्षणाभिव्यक्त्यभावेऽपि तदवस्थाविशेषादिनिवृत्तिलक्षणाभिव्यक्त्या विषयप्रकाशकत्वोपपत्तेः । न च घटप्रकाशिकायाः दृशो मिथ्यात्वेनाधिष्ठानत्वं सत्यत्वे दोषाजन्यत्वेन प्रमात्वात् । सत्यं स्वविषयं प्रति नाधिष्ठानत्वमित्युभयतःपाशा रज्जुरिति वाच्यम् । यतो दोषाजन्यत्वं न प्रमात्वप्रयोजकम् । चैतन्यस्य सर्वत्र दोषाजन्यत्वात् । किं तु दोषाजन्यवृत्त्यवच्छिन्नत्वम् । प्रकृते च तदभावात् न विषयस्य सत्यत्वम् । अतो मिथ्याभूतविषयं प्रत्यधिष्ठानत्वं सत्याया दृशो युक्तम् । ननु, तात्विकसम्बन्धासम्भवे आध्यासिकसम्बन्धकल्पनम् । स एव तु कुतः । क्लृप्तसंयोगबाधे गुणगुणिनोस्समवायवत्तदुभयबाधे तृतीयस्य सम्भवात् । न च तत्र मानाभावः । समवायवदनुमाध्यक्षयोस्सत्वात् । तथा हि—परस्परासंयुक्तासमवेतविशेषणविशेष्यकविशिष्टधीर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया । विशिष्टधीत्वात् । दण्डीति विशिष्टधीवत् । उक्ताजन्यप्रमा विशेषणविशेष्यसम्बन्धनिमित्तका । अबाधितजन्यविशिष्टधीत्वात् । सम्मतवत् । विमता धीरबाधितविशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया । अबाधितविशिष्टधीत्वाद्दण्डीति विशिष्टधीवत् । गोमांश्चैत्र इत्यादेरपि पक्षकुक्षिनिक्षेप एवेति न तत्र व्यभिचारशङ्का । तथा च संयोगसमवायातिरिक्तसम्बन्धसिद्धिरिति चेन्न । प्रथमे द्वितीये चार्थान्तरम् । आध्यासिकसम्बन्धस्यैव विषयत्वेन निमित्तत्वेन चोपपत्तेः । द्वितीये परोक्षधीषु व्यभिचारश्च । तृतीये ब्रह्मज्ञानपर्यन्ताबाधितत्वेन सिद्धसाधनमेव । सर्वथा अबाधितधीविषयत्वे साध्ये साध्यवैकल्यम् । न च तात्विकसम्बन्धबाधे आध्यासिकसम्बन्धसिद्धिः । तथा च संयोगसमवायातिरिक्ततात्विकसम्बन्धबाधपर्यन्तं नाध्यासिसम्बन्धसम्भावना । तथा च कथमर्थान्तरसिद्धसाधनसाध्यवैकल्यानीति वाच्यम् । तात्विकसम्बन्धस्य व्यापकानुपलब्ध्या बाधात् । तथा हि—तात्विकसम्बन्धस्यव्यापको देशकालविप्रकर्षाभावः । स चातीतादिविषयकज्ञानादीनां नास्त्येवेति कथं तात्विकस्तेषां सम्बन्धः । न च समवायवत् सम्बन्ध्यभावविप्रकर्षाद्यविरुद्धत्वेनैव तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । समवायस्यापि देशकालविप्रकृष्टयोः सम्बन्धव्यवहाराप्रयोजकत्वात् । न हि सम्बन्ध्यभावेऽपि सन् समवायोऽद्य नष्टं घटं श्वस्तनेनरूपेण विशिनष्टि । न चाध्यासिकत्वे सम्बन्धस्य साध्ये धर्मिग्राहकमानबाधः । विशिष्टबुद्धित्वेन प्रथमं तात्विकातात्विकसाधारणसम्बन्धत्वस्यैव सिद्धेः । किं च सम्बन्धग्राहक एव तात्विकसम्बन्धव्यापकानुपलब्धिरूपबाधसहकृताध्यासिकसम्बन्धे पर्यवस्य-

ति । अतो न धर्मिग्राहकबाधशङ्कापि । न चैवं युतसिद्धयोरेव संयोगरूपसम्बन्धदर्शनादयुतसिद्धिरपि संयोगस्य बाधिका स्यादिति वाच्यम् । अयुतसिद्धयोरपि क्वचित्सम्बन्धादर्शनेन युतसिद्धत्वस्य सम्बन्धाप्रयोजकत्वात् । यस्मिन् सत्यवश्यं सम्बन्धः स एव सम्बन्धस्य प्रयोजक इति समव्याप्तत्वाभावेन युतसिद्ध्यनुपलब्धेरबाधकत्वात् । यत्र सम्बन्धस्तत्रावश्यं युतसिद्धिरिति विषमव्याप्तिकल्पनेऽपि मानाभावात् अनुकूलतर्कादर्शनात् । देशकालविप्रकर्षाभाववतां तु, सर्वेषां सम्बन्धदर्शनेन विप्रकर्षे तद्दर्शनेन च समव्याप्ततया प्रयोजकस्य देशकालविप्रकर्षाभावस्यानुपलब्धेः सम्बन्धबाधकत्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयत्वात् । न हि प्रयोजकाभावे प्रयोज्यसम्भवः। नन्वेवं ध्वंसादेरतीतादिना मिथ्यात्वलक्षणान्तर्गतस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिना शक्तेः शक्येनाज्ञानस्याज्ञेयेन इच्छाया इष्यमाणेन व्यवहारस्य व्यवहर्तव्येन वाक्यस्यार्थेन वृत्तिरूपज्ञानस्य ज्ञेयेन सम्बन्धो नेति त्वद्वाक्योक्तसम्बन्धाभावस्य ज्ञानेनासम्बन्धात् स्वन्यायस्वक्रियास्ववचनविरोधास्स्युः । न हि ज्ञाने ज्ञेयमिव प्रतियोग्यादिकमभावादावध्यस्तमिति चेन्न । यद्यप्युक्तन्यायसाम्येन ध्वंसादीनां स्वप्रतियोग्यादिभिस्तात्विकस्सम्बन्धो नास्त्येव । अध्यासोऽपि न ज्ञानज्ञेयन्यायेन । उभयोरपि मिथ्यात्वात् । तथाऽपि प्रतीयामानं प्रतियोग्यनुयोगिभावादिकं सर्वथा न निराकुर्मः। किं तु तात्विकाध्यासाभ्यां भिन्नमेव ज्ञेयकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् मिथ्याभूतमङ्गीकुर्मः । स च संयोगादिवदतिरिक्तो वा स्वरूपं वा पराङ्गीकृतपदार्थान्तर्गतो वा तदतिरिक्तो वेत्यस्यां काकदन्तपरीक्षायां न नो निवेशः । न च मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् तदसिद्ध्या अन्योन्याश्रयः । दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्या ज्ञेयमात्रस्याध्यासिकत्वे सिद्धे तन्मध्यपतितस्य प्रतियोग्यभावादिसम्बन्धस्यापि मिथ्यात्वं न तु प्रतियोग्यभावादिसम्बन्धमिथ्यात्वसिद्ध्यनन्तरं दृश्यमिथ्यात्वसिद्धिरिति व्यवहारोपयुक्तसम्बन्धसामान्यस्याप्रतिक्षेपात् न स्ववचनादिविरोधः । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः ‘ बाधे दृढेऽन्यसाम्यात् किं दृढे तदपि बाध्यताम् । क्व ममत्वं मुमुक्षूणां अनिर्वचनवादिनाम् ॥ ’ इति । न चादृढत्वम् । न्यायस्य व्यापकानुपलब्धिरूपतर्कस्योक्तत्वात् स्वक्रियादिविरोधरूपप्रतिकूलतर्कस्य परिहृतत्वाच्च । अत एव न जातिवादिसाम्यम् । तेन हि नियमसापेक्षा । अनित्यत्वसाधककृतकत्वादौ नियमानपेक्षणदर्शनमात्रेण रूपवत्त्वादिकमापाद्यते । न त्वस्माभिस्तथानियमनिरपेक्षेण साहचर्यमात्रेण किञ्चिदापाद्यते । न चैवं ज्ञानज्ञेययोरपि प्रतियोग्यभावादिसमकक्ष एव सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । परस्पराध्यासात्मकसम्बन्धासम्भवेनैव सम्बन्धान्तरकल्पनात् । तत्सम्भवे तस्यैव सम्बन्धत्वात् । न चाज्ञानविषयस्य ब्रह्मणो विषयिण्यज्ञानेऽनध्यासेन विषयस्य विषयिण्यध्यासनियमो

न सिद्ध इति वाच्यम् । एवं नियमानभ्युपगमात् । किं तु ज्ञानाज्ञानयोरध्यास एव विषयेण सम्बन्धः । स च ज्ञाने ज्ञेयस्याज्ञेये चाज्ञानस्याध्यासात् उपपद्यते । अत एवाध्यासिकसम्बन्धव्यतिरेकप्रदर्शने अज्ञानस्याज्ञेयेनेत्यनुदाहरणम् । ननु, श्रवणादीनां चरमसाक्षात्कारान्तानां स्वविषयेण ब्रह्मणा सम्बन्धानुपपत्तिः । न हि श्रवणादौ साक्षात्कारे वा ब्रह्माध्यस्तमिति चेन्न । साक्षात्कारो हि वृत्तिर्वा तदभिव्यक्तचैतन्यं वा । आद्ये तस्याः ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेनाज्ञानाज्ञेययोरिव सम्बन्धोपपत्तेः । अत एव श्रवणादिनापि मानसक्रियारूपेण न सम्बन्धानुपपत्तिः । द्वितीये तु अभेदेन सम्बन्धानुपयोगात् तत्सम्बन्धानुपपत्तिः न दोषाय । अत एव चरमसाक्षात्कारस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात् यदि तद्विषयत्वं तदा घटसाक्षात्कारस्याऽपि ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात् तद्विषयत्वापत्तिरिति निरस्तम् । घटसाक्षात्कारस्य घटाभिव्यक्तचैतन्यरूपत्वे ब्रह्मण्यनध्यासात् वृत्तिरूपत्वे तस्याः ब्रह्मण्यध्यासेऽपि नाधिष्ठानभूतब्रह्मणो विषयत्वम् । ब्रह्मविषयताप्रयोजकस्याध्यासविशेषस्य तत्राभावात् । तस्य च फलबलकल्प्यत्वात् । न हि चरमवृत्तौ ब्रह्माकारतावदत्राऽपि सानुभूयते । इच्छेष्यमाणयोस्तु ज्ञानद्वारक एव सम्बन्ध इति न पृथक्सम्बन्धापेक्षा । न च ज्ञाने सन्निकर्षाधीनस्येव स्मृतावनुभवाधीनस्येव इच्छायां ज्ञानाधीनस्य विषयसम्बन्धस्यानुभवात् सन्निकर्षादिभ्यो भिन्न इव ज्ञानात् भिन्न एव सम्बन्धो वक्तव्य इति वाच्यम् । सम्बन्धानुभवस्य ज्ञानद्वारकसम्बन्धेनाप्युपपत्तेरतिरिक्तसम्बन्धकल्पने मानाभावात् । ज्ञानाधीनसम्बन्धान्तरस्याननुभवात् । ज्ञाने त्विन्द्रियसन्निकर्षादिना न सम्बन्धानुभवोपपत्तिः । इन्द्रियसन्निकर्षादीनामतीन्द्रियत्वेन तेषामनुमित्यादिनोपस्थितिं विनैव घटज्ञानमित्यादि सम्बन्धानुभवात् । स्मृतौ तु अनुभवाधीनसम्बन्धस्य शङ्कैव नास्ति । अनुभवस्य तदानीमसत्त्वात् । उभयोरपि ज्ञानत्वेन तुल्यवदेव सम्बन्धसम्भवाच्च । न च समूहालम्बनजन्यैकविषयेच्छायामुभयविषयत्वापत्तिः । जनकज्ञानस्योभयविषयत्वादिति वाच्यम् । अतिरिक्तसम्बन्धपक्षेऽपि तुल्यत्वात् । अथैकविषयावच्छेदेनैव ज्ञानस्य जनकत्वात् नोभयविषयत्वं समम् । ममाऽपि जनकज्ञाने जनकतावच्छेदकविषयत्वस्यैव सम्बन्धत्वात् । न च नित्येश्वरेच्छाया विषयत्वसम्बन्धानुपपत्तिः । तस्याः अस्माभिरनङ्गीकारात् । तार्किकाणामपि तत्साधकमानबलेन विलक्षणसम्बन्धकल्पनेऽपि जन्यज्ञानजन्येच्छयोरुक्तप्रकारेणैव विषयताभ्युपगमात् । न च पुत्रादिधीजन्यसुखादेः पुत्रादिविषयत्वापत्तिः, इच्छान्यायादिति वाच्यम् । वैषम्यात् । ज्ञानस्य समानत्वेऽपि इच्छादावेव सविषयत्वप्रतीतिः । न तु सुखादौ ।

वस्तुस्वाभाव्यात् त्वयाप्यस्यैवार्थस्य वक्तव्यत्वात् । अन्यथा स्फटिके जपाकुसुमसन्निधानाल्लौहित्यवल्लोष्टेऽप्यापद्येत । अथ धर्मे तात्पर्यस्यानध्यासात्तात्पर्यसम्बन्धो न स्यात् । न तात्पर्यं हि तत्प्रतीत्युद्देश्यकत्वम् । प्रतीतेश्च ज्ञेयान्तरेणैव धर्मेणाऽपि सम्बन्धोऽध्यास एव प्रतीतिद्वारा च धर्मतात्पर्ययोस्सम्बन्ध इत्यनुपपत्त्यभावात् । न च ज्ञानस्य प्रकाशत्वेन प्रदीपसाम्येऽपि आन्तरत्वेन तद्वैलक्षण्यमङ्गीकर्त्तव्यम् । अत इच्छादिवद्विप्रकृष्टेनाऽपि सम्बन्धस्स्यात् । अन्यथा प्रदीपवदेवाध्यासिकसम्बन्धोऽपि न स्यात् । परोक्षवृत्तौ विप्रकृष्टसम्बन्धदर्शनाच्चेति वाच्यम् । देशकालविप्रकर्षाभावस्य सम्बन्धसामान्यप्रयोजकत्वे सम्भवत्यान्तरप्रतियोगिकसम्बन्धभिन्नसम्बन्ध एवास्य प्रयोजकत्वमिति कल्पनाबीजाभावात् । इच्छायास्तु, नेष्यमाणेन साक्षात्सम्बन्धः । किं तु ज्ञानद्वारकः परम्परासम्बन्ध एवेत्युक्तम् । परोक्षस्थले तु, यद्यप्यधिष्ठानचैतन्येन साक्षादेव सम्बन्धः । तथापि विषयाकारवृत्त्या साक्षात्सम्बन्धाभावात् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन विषयस्य परम्परासम्बन्ध एव । ननु, तवापि मते ज्ञेयस्य न स्वज्ञानेऽध्यस्तत्वनियमः । अनध्यस्तस्य तुच्छस्य पञ्चमप्रकारत्वपक्षे अविद्यानिवृत्तेः, भावाद्वैतपक्षे अभावस्य दृग्रूपत्वेऽपि स्वज्ञाने ऽनध्यासात्, अपरोक्षैकरसे ब्रह्मण्यध्यस्तस्य व्यावहारिकस्यातीतादेर्नित्यातीन्द्रियस्य च परोक्षानुभवरूपे स्वज्ञानेऽनध्यासात्,स्मर्यमाणस्य च स्मृतिरूपे स्वज्ञाने ऽनध्यासात्,प्रातिभासिकस्य च प्रातिभासिके स्वज्ञाने ऽनध्यासात्, त्वन्मते भ्रमरूपज्ञानस्यापि कल्पितत्वादिति चेन्मैवम् । तुच्छस्याज्ञेयत्वेन ज्ञाने अध्यासाभावाद्ज्ञेयस्य हि ज्ञानेऽध्यासः । तुच्छस्य तु न ज्ञेयतेत्यग्रे वक्ष्यते । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तेरपि प्रतियोग्यधिकरणे ध्वंसस्यापि तत्र वृत्तेरवश्यंभावात् अध्यास एव सम्बन्धः । वस्तुतस्त्वविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारत्वं च भावाद्वैतं चानभ्युपगमपराहतम् । यथा चाविद्यानिवृत्तेर्ब्रह्मरूपत्वं सर्वाद्वैतं च तथोपरिष्टाद्वक्ष्यते । अपरोक्षैकरसे ब्रह्मण्यध्यस्तस्यातीतादेरनुमित्यादिरूपज्ञाने अनध्यासेऽपि यस्मिंश्चैतन्ये तदध्यस्तं तदेव चैतन्यमनुमित्यादिरूपवृत्त्यवच्छिन्नमिति नाध्यासानुपपत्तिः । अतिप्रसङ्गपरिहारार्थं चैतन्यस्य विषयसम्बन्धे वृत्त्युपरागापेक्षायामपि नाधिष्ठानत्वेन तदपेक्षा । एवमेव नित्यपरोक्षस्थले स्मृतिस्थलेऽपि प्रातिभासिकस्य प्रातिभासिक्यां वृत्तावनध्यासेऽप्यधिष्ठानविषयकवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्य एवाध्यास इति न काप्यनुपपत्तिः । न च रूप्यादिकमिदमंशावच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्तं भासते च अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्येनेति विषयिणि ज्ञाने विषयस्याध्यासः कथमिति वाच्यम् । एकावच्छिन्न एवापरावच्छेदेन निरपेक्षोपाधेरिवात्र भेदकत्वाभावात् । अत एव अभियुक्तैः फलैक्या-

दैक्यं ज्ञानस्योच्यते । न च रूप्यादेः स्वज्ञानेऽध्यस्तत्वे रूप्यज्ञानस्याज्ञाने भ्रमोत्पत्तिस्तद्ज्ञाने नतन्निवृत्तिरिति च स्यात् । अधिष्ठानाज्ञानज्ञानाभ्यामध्यासस्य जन्मनि वृत्त्योर्नियतत्वात् ज्ञानं रजतमिति प्रतीतिप्रसङ्गाच्चेति वाच्यम् । रजताकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य रजतभ्रमाधिष्ठानत्वानभ्युपगमात् । इदमंशावच्छिन्नचैतन्यमेव तु रजतभ्रमाधिष्ठानम् । तच्च दैवाद्रजताकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमपि । नैतावता भ्रमाधिष्ठानत्वे तदपेक्षा । तस्य च भ्रमविरोधिशुक्तित्वाद्याकारेणाज्ञानं भ्रमकारणम् । तेनाकारेण ज्ञानं भ्रमनिवर्तकम् । अत एव न ज्ञानं रजतमिति भ्रमाकारापत्तिः । वृत्त्यवच्छिन्नस्यैव ज्ञानत्वात्तस्य चाधिष्ठानत्वाभावात् । अधिष्ठानतादात्म्येन चारोप्यप्रतीतिरिति इदं रजतमित्येव भ्रमाकारः । ननु, घटादेः स्वसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यस्वज्ञानात् पूर्वं सत्त्वेन तत्राध्यासो न युक्तः । न च या घटेन्द्रियसन्निकर्षजा वृत्तिस्तया घटो न प्रकाश्यः । येन च प्रकाश्यो घटाधिष्ठानचैतन्येन न तत्सन्निकर्षजमिति वाच्यम् । वृत्त्यतिरिक्तज्ञाने मानाभावात् । अज्ञाननिवृत्तेरपि तत एव भावादिति चेन्न । वृत्त्युदयात् प्रागज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं वृत्त्यतिरिक्तज्ञानस्यावश्यमभ्युपेयत्वात् । अन्यथा तस्य साधकाभावेन शशशृङ्गतुल्यतया सन्निकर्षतज्जन्यज्ञानहेतुत्वेन प्राक् सत्त्वकल्पना निष्प्रामाणिकी स्यात् । तस्माद्यादृशस्य घटादेरिन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वेन ज्ञानकारणत्वं तादृशस्य साधकं किञ्चिन्मानमवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथाऽन्वयव्यतिरेकयोरग्रहेण कार्यकारणभावाग्रहात् सर्वमानमेयादिव्यवस्थोच्छिद्येत । तच्च मानं न वृत्तिरूपम् । तदानीं वृत्तिकारणाप्रवृत्तेरिति तद्विलक्षणं नित्यं स्वप्रकाशमेकमेव । लाघवात् । वृत्तिगतोत्पत्तिविनाशजडत्वादिभिस्तदसंस्पर्शात् । तदेव च नानाविधोपाधिसम्बन्धान्नानाविधव्यवहारभाक् भवति नभ इव घटमणिमल्लिकाद्युपाधिभेदेन । तच्चाज्ञानसाधकत्वात्स्वरूपतो नाज्ञाननिवर्त्तकं वृत्त्युपरक्तं त्वज्ञाननिवर्त्तकमिति न वृत्तेरनुपयोगः । तथा च सर्वाज्ञानसाधके साक्षिचैतन्ये तस्मिन् घटादेरध्यास इति कानुपपत्तिः । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः—'सर्वतीर्थदृशां सिद्धिः स्वाभिप्रेतस्य वस्तुनः । यदभ्युपगमादेव तत्सिद्धिर्वीर्यते कुतः ॥' इति । 'सर्वतीर्थदृशां तावत्सामान्यं मानलक्षणम् । अज्ञातार्थावगमनं त्वदुक्ते तन्नयुज्यते ॥ स्वतास्सिद्धोऽथवासिद्धो देहादिस्ते भवन्भवेत् । प्रमाणानां प्रमाणत्वं नोभयत्रापि लभ्यते ॥ प्रमाणान्यन्तरेणापि देहादिश्चेत् प्रसिध्यति । वद प्रमाणैः कोऽन्वर्थो न हि सिद्धस्य साधनम् । स्वतो ऽसिद्धे प्रमेये तु नासतो व्यञ्जिका प्रमा । नाभिव्यनक्ति सविता शशशृङ्गं स्फुरन्नपि ॥' इति । न च 'घटोऽयमित्यसौ वृत्तिराभासस्य प्रसादतः । विज्ञातो घट इत्युक्तिर्ब्रह्मानुभवतो भवेत् ॥' इति वदता वृत्तिप्रतिबिम्बितस्य घटानधिष्ठानचैतन्यस्य घटानुभवत्वोक्तिविरोध इति वाच्यम् ।

वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य घटाधिष्ठानचैतन्येन सह भेदाभावात् । चैतन्यस्यैकत्वात् । यथा चैकस्यैव चैतन्यस्य सर्वभासकत्वं तथा विस्तरेणोपपादितं 'नाभाव उपलब्धेरित्यस्मिन्नधिकरणे' भाष्यकृद्भिः । ननु, दृश्यत्वान्यथानुपपत्त्या मिथ्यात्वमित्यर्थापत्तिर्विवक्षिता । किं वा सत्यत्वे दृश्यत्वं न स्यादित्यनुकूलतर्कमात्रम् । नाद्यः । तत्सामग्र्यभावात् । तथा हि—आक्षेप्यस्योपपादकत्वं प्रमाणाविरुद्धत्वमाक्षेपकस्यानुपपद्यमानत्वं प्रमितत्वञ्चेत्यर्थापत्तिसामग्री । प्रकृते चाक्षेऽप्यसम्बन्धिनो मिथ्यात्वं नाक्षेपकस्य सम्बन्धस्योपपादकम् । प्रत्युत प्रतिकूलमेव । न चाध्यस्तत्वरूपसम्बन्धस्य न तत्प्रतिकूलत्वम् । तस्याद्याप्यसिद्धेरनाक्षेपकत्वात् । प्रत्यक्षादिविरुद्धञ्चेदमाक्षेप्यम् । नाप्येकस्य दृश्यत्वस्योपपत्तये प्रमितानेकस्य त्यागो युक्तः । आक्षेपकञ्च नदृगध्यस्तत्वम् । तस्यैव फलत आक्षेप्यत्वात् । नाऽपि दृग्विषयत्वरूपो दृग्सम्बन्धः । तवासिद्धेः । न दृगधीनसिद्धिकत्वम् । दृग्विषयत्वातिरिक्तस्य तस्यासिद्धेः । नान्त्यः । सत्त्वेऽप्युक्तरीत्या सम्बन्धान्तरेणैव दृश्यत्वस्योपपन्नतया अनुपपत्तेरेवाभावादिति चेन्न । अनुकूलतर्कस्यैव प्रक्रान्तत्वेनार्थापत्तिर्वेत्यादिविकल्पानवकाशात् उभयथाप्यदोषाच्च । तथा हि—सत्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिः । मिथ्यात्वञ्च तदुपपादकम् । न तत्सम्बन्धप्रतिकूलम् । मिथ्यात्वेऽपि शुक्तिरूप्यस्येदमंशेऽध्यस्तत्वरूपसम्बन्धदर्शनेन सम्बन्धसामान्ये प्रतिकूलत्वाभावात् । आक्षेपकोऽपि दृग्विषयत्वरूपो दृक्सम्बन्ध एव । अध्यासरूपस्य दृग्विषयत्वस्य ममाऽपि सम्प्रतिपत्तेः तात्त्विकस्यैव तस्य निषेधात् । न चाध्यस्तत्वस्याद्याप्यसिद्धिः । दृक्सम्बन्धसामान्यस्याक्षेपकस्य प्रसक्तविशेषानिषेधेऽप्यध्यस्तत्वरूपविशेषपर्यवसानेनासिद्ध्यभावात् । न हि अध्यस्तसम्बन्धत्वेनाक्षेपकता । किं तु सम्बन्धत्वेन । स चाध्यस्तत्वसम्बन्धसम्भावनयाप्यबाधित एवेति । न च घटस्य ज्ञानमिति धीसिद्धसम्बन्धसामान्यस्याध्यस्तत्वं न विशेषः, न हि रूप्यस्य शुक्तिरिति प्रतीतिरस्तीति वाच्यम् । रूप्यस्य शुक्तिरिति प्रतीत्यभावेऽपि रूप्यस्य शुक्तिरधिष्ठानमिति प्रतीत्या अध्यस्तत्वस्य सम्बन्धविशेषत्वसिद्धेः । चैत्रस्य मैत्र इति प्रतीत्यभावेऽपि चैत्रस्य पिता मैत्र इति प्रतीतिवदाक्षेप्यमत्र प्रमाणाविरुद्धमेव । अध्यक्षादिविरोधस्य प्रागेव परिहृतत्वात् । आक्षेपके च प्रमितत्वमनपेक्षितमेव । अप्रमितेनाऽपि प्रतिबिम्बे नबिम्बाक्षेपदर्शनात् । तर्कपरतायामपि नाप्रयोजकता । सत्यत्वे सम्बन्धानुपपत्तेर्भवदुक्तन्यायखण्डनेन प्रथमत एवोपपादितत्वात् । दृश्यत्वाभावस्यापादकमत्र सत्वमनिर्वाच्यत्वाभावो वा त्रिकालाबाध्यत्वं वा । उभयथाऽपि न दोषः । न चानिर्वाच्यत्वाभावस्य तुच्छे परोक्षधीवेद्यतया दृश्येऽपि सत्त्वेन व्यभिचारः । कारणसामर्थ्येन तत्र तदाकारवृत्तिसमु-

ध्यासेऽपि दृक्सम्बन्धरूपस्य दृश्यत्वस्य तुच्छविरोधिनस्तत्राभावात् । तुच्छाकारताया वृत्तिगतत्वेऽपि वृत्तिसम्बन्धस्य तुच्छगतत्वाभावोपपत्तेः । नाऽपि यथासतो ब्रह्मणः स्वव्यवहृत्या सम्बन्धः, तथा घटादेरपि सत एव स्वज्ञानेन सम्बन्धोऽस्त्विति वाच्यम् । दृष्टान्ते ब्रह्मण्यध्यासस्यैव व्यवहृतिसम्बन्धत्वात् । तथा च उभयसम्बन्धिसत्वे विषयविषयिभावानुपपत्तिः नाप्रयोजकत्वादिना परिभूयते । एतेनाध्यासिकस्सम्बन्धो नाम अध्यस्तस्सम्बन्धो वा । अध्यस्तत्वमेव वा । आद्ये सम्बन्धस्य मिथ्यात्वेऽपि सम्बन्धिनो दृश्यस्य दृश इव मिथ्यात्वानुपपत्तिः । द्वितीये ज्ञानस्याप्यध्यस्तत्वेन तत्र अध्यासानुपपत्तिः स्वज्ञानपरम्परायामध्यासस्वीकारे अनवस्था चेति निरस्तम् । ज्ञानं हि वृत्यवच्छिन्नं चैतन्यम् । तत्रावच्छेदिकायावृत्तेर्जडाया अध्यस्तत्वेऽप्यवच्छेद्यस्य चैतन्यस्य प्रकाशरूपस्य अनध्यस्तत्वेन तत्र दृश्यस्याध्यासाद्दृश्यमिथ्यात्वेऽप्यनवस्थाविरहस्योपपत्तेः । अत एव शाब्दवृत्तिविषयो ब्रह्म न वृत्तौ कल्पितमविद्याविषयो ब्रह्माविद्यायां न कल्पितं यथा, तथा दृश्यं न दृशि कल्पितम् । तथा च दृक्दृश्यादेस्तात्विक एव सम्बन्धः । सामान्यसम्बन्धेनैवातिप्रसङ्गे निरस्ते विशेषजिज्ञासा [1]विशेषोक्तिश्च विशेषजिज्ञासादिवदनर्थिकैवेति निरस्तम् । वृत्यविद्ययोः ब्रह्मणोऽनध्यासेऽपि तयोरेव ब्रह्मण्यध्यासात् सम्बन्धोपपत्तेः । अतस्तत्र तात्विकसम्बन्धाभावात् कथं दृष्टान्तेन दृग्दृश्ययोरपि तात्विकस्सम्बन्ध इत्युच्यते । तथा च प्रसिद्धविशेषे बोधिते सामान्यस्यैव बाधशङ्काया अतिप्रसङ्गे प्राप्ते विशेषजिज्ञासाया विशेषोक्तेश्च साफल्यात् न ते निरर्थिके । एतेन सम्बन्धस्य प्रामाणिकत्वे यथा कथंचन लक्षणं भविष्यति । तथा हि—संयोगसमवायान्तर्भावे तल्लक्षणमेव लक्षणं भविष्यति । तदनन्तर्भावे तु तदुभयभिन्नसम्बन्धत्वमेव लक्षणमस्त्विति निरस्तम् । उक्तयुक्त्या प्रामाणिकसम्बन्धस्य संयोगसमवायान्तर्भावस्य च दूषितत्वात् । तदुभयबहिर्भूतसम्बन्धत्वं तु वयमपि न निराकुर्मः । किं तु तस्य प्रामाणिकत्वम् । किं च दृक्दृश्ययोः न तात्विकस्सम्बन्धः । सम्बन्धभिन्नत्वे अनवस्थानात् । न च दृश्यत्वान्तरहीनस्य दृश्यत्वादेरिव सम्बन्धस्याऽपि स्वनिर्वाहकत्वं क्वचित् भविष्यतीति वाच्यम् । दृश्यत्वमपि दृक्सम्बन्ध एव । तस्य च स्वनिर्वाहकत्वं न मायिकत्वं विनेति नास्माकं प्रतिकूलमभ्यधायि देवानांप्रियेण । अभिन्नत्वे सम्बन्धत्वायोगात् । न चैवमाध्यासिकसम्बन्धत्वेऽप्येतद्दोषप्रसङ्गः । तस्य मायिकत्वेन मायायाश्चाघटितघटनापटीयस्त्वेन सर्वानुपपत्तेर्भूषणत्वात् । न चा-

[1] 'संयोगसमवायानन्तर्भावविशेषोक्तिश्च' इति क. पाठः ।

तिप्रसङ्गनिराकरणार्थं दृग्दृश्ययोस्सम्बन्धनिर्वचनं प्रकृतम् । न तु विषयत्वनिर्वचनम् । अतो विषयत्वखण्डनमनुक्तोपालम्भनमिति वाच्यम् । विषयत्वखण्डनेन निरुच्यमानप्रकृतसम्बन्धस्यैव खण्डनात् । न च विषयित्वानिरुक्तावपि विषयिणस्सत्यत्ववत् विषयित्वानिरुक्तावपि विषयस्सत्यः स्यादिति वाच्यम् । विषयित्वानिरुक्तावपि विषयाध्यासेनैव तदुपपत्या विषयिणस्सत्यत्त्वं युक्तम् । विषयत्वानिरुक्तौ तु विषयस्य सत्यत्त्वं न युक्तम् । विषयिणोऽनध्यस्तत्वेन विषयाध्यासमन्तरेणान्यस्योपपादकस्याभावात् । यत्र तु विषयिण एवाध्यासः । तत्र विषयस्सत्यएव । एवं यथा ज्ञानविषयो ब्रह्म न चोभयाध्यासः । शून्यवादप्रसङ्गात् । अन्यतराध्यासे च विनिगमकमनुवृत्तत्वव्यावृत्तत्वप्रकाशजडत्वादिकमेव । तस्माद्विषयिणो नित्यदृशोऽनध्यासात् विषयस्यैवात्राध्यासः । न च 'प्रमाणजातं स्वविषयावरणे'त्यादियुक्त्या दृग्विषयत्वरूपदृश्यत्वस्य हेतूकरणेन च त्वयाऽपि विषयत्वं निर्वाच्यमेवेति वाच्यम् । तत्वतोऽनिर्वाच्यत्वेऽप्यध्यस्तत्वेन घटादिसमकक्षनिर्वाच्यत्वस्य सम्भवात् । ननु कथं प्रमाणज्ञानविषयोऽध्यस्त इति चेन्न । प्रपञ्चविषयकज्ञाने तत्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्याभावादिति गृहाण । अत एव यादृशं विषयत्वं ते वृत्तिं प्रति चिदात्मनः तादृशविषयत्वं मे दृश्यस्यापि दृशं प्रतीति निरस्तम् । चिदात्मनोऽनध्यासेऽपि वृत्तेस्तत्राध्यस्तत्वेन तद्दृष्टान्तेन प्रकृतेऽप्यनध्यासस्य वक्तुमशक्यत्वात् । स्यादेतत्मिथ्यात्वनिर्वचनात्तत्साधनं दृश्यत्वादिकं निर्वक्तव्यमेव । न हि घटाद्यसङ्कीर्णाकारज्ञानं विना तद्विलक्षणव्यवहारः । अथ निरुक्तासङ्कीर्णाकारज्ञानमात्रेण तदुपपत्तिः । तर्हि तुल्यं ममाऽपि । इयांस्तु विशेषः । यत्तव स आकारस्सद्विलक्षणः मम तु त्वन्मतसिद्धप्रातिभासिकवैलक्षण्यसाधकमानसिद्धसत्ताकः । न हि लक्षणोक्त्यनुक्तिभ्यां सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वचनीयत्वहानिलाभौ । ब्रह्मण्यपि श्रौतस्यापि जगत्कारणत्वादिलक्षणस्य कारणत्वखण्डनरीत्या असम्भवात् । त्वयैव कीदृक्तत्प्रत्यगिति चेत्तादृगीदृगिति द्वयं यत्र न प्रसरत्येतत्प्रत्यगित्यवधारयेति ब्रह्मणोऽपि दुर्निरूपत्वोक्तेश्च प्रपञ्चेऽपि त्वदुक्तानिर्वाच्यत्वसमकक्षलक्षणसम्भवाच्च । 'यत्कठिनं सा पृथिवी'त्यादि श्रुत्या पृथिव्यादीनामपि लक्षणत्वोक्तेश्च । तस्मादनिर्वाच्यत्वं न सत्त्वविरोधि । सत्त्वेऽप्यनुद्भूतत्वादेवानिर्वाच्यत्वोपपत्तेः । न च निर्वाच्यत्वमपि सत्त्वप्रयोजकम् । न हि शुक्तिरूप्यस्यापीतरभेदसाधकं रूप्यत्वं प्रातीतिकजातिरूपतया सुवचमपि सत्यम् । किंच ब्रह्मण आनन्दत्वज्ञानत्वसत्यत्वस्वप्रकाशत्वादिखण्डनोक्तरीत्या दुर्वचमिति ब्रह्म तत्वतोऽनानन्दाद्यात्मकं स्यात् । तस्मादिक्षुक्षीरादिमाधुर्यवदनिर्वाच्यमपि विषयत्वं सदेवेति । अत्रोच्यते । दृश्यत्वादेरनिर्वचनीयत्वं किं सत्त्वेन उत स्वरूपेण । नाद्यः

सत्त्वेनानिर्वचनीयत्वेऽपि तत्तदाभासलक्षणानालिङ्गितत्वमात्रेण हेतुत्वोपपत्तेः तन्निर्वचनानपेक्षणात् । न द्वितीयः । तात्विकातात्विकसाधारणेदृक्सम्बन्धित्वादिना रूपेण दृग्विषयत्वस्य विवक्तुमशक्यत्वात् । लक्षणोक्त्यनुक्त्योर्न सदसद्वैलक्षण्यरूपानिर्वाच्यत्वहानिलाभकरत्वमिति यदवोचः तदपि न पूर्वोक्तव्यापकानुपलब्धिसहिताया लक्षणानिरुक्तेः उक्तरूपानिर्वचनीयत्वप्रयोजकत्त्वात् । यत्वानन्दत्वादिना धर्मेण कीदृगित्यादिना स्वरूपेण च दुर्निरूपत्वात् ब्रह्मणोऽप्यनिर्वचनीयत्वप्रसङ्ग इति तन्न । आनन्दत्वादिधर्मवत्तया दुर्निरूपत्वेऽपि दुःखप्रत्यनीकत्वाद्युपलक्षितस्वरूपस्य सत्त्वेन निर्वक्तुं शक्यत्वात् । न चैवं प्रपञ्चे सत्वं शक्यनिर्वचनम् । बाधकसद्भावात् । अत एव कठिनस्पर्शवत्वादिना पृथिवीत्वादीनां निर्वचनमस्त्येव । सत्त्वेऽप्युद्भूतत्वादिना निर्वाच्यत्वोपपत्तिरिति निरस्तम् । न हि निरुक्तिविरहमात्रेणानिर्वाच्यत्वं ब्रूमः । किं तु सत्त्वादिना निरुक्तिविरहेण । स च प्रपञ्चे बाधकादस्त्येव । न च ज्ञाने विषयस्याध्यस्तत्त्वे तदज्ञानजन्यं तद्ज्ञाननिवर्त्यं चाध्यासं प्रति विषयत्त्वं तदनुविद्धतया प्रतीत्यभावश्च न सम्भवतीति वाच्यम् । चैतन्यमात्राज्ञानजन्यत्वात् । तद्ज्ञाननिवर्त्यत्त्वाच्च घटादिप्रपञ्चस्येत्युक्तत्वात् । सदिति प्रतीयमानाधिष्ठानचैतन्यानुविद्धतया प्रतीयमानत्वमप्यस्त्येव । तस्मात्सत्यत्वे दृग्दृश्यसम्बन्धत्वानुपपत्तिर्दृढैव ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ प्रपञ्चमिथ्यात्वानुकूलतर्कनिरूपणम् ॥

ननु विश्वस्याध्यासिकत्वे प्रातिभासिकस्थल इव विषयेन्द्रियसन्निकर्षाधीनायाः प्रतिकर्मव्यवस्थायाः अनुपपत्तिरिति चेन्न । वृत्तेः पूर्वमेव घटादीनां चैतन्येऽध्यासेन प्रातिभासिकस्थलापेक्षया वैलक्षण्यात् । तथा हि अन्तःकरणं चक्षुर्वत्तेजोवयवि । तच्चेन्द्रियद्वारेण तत्संयुक्तं विषयं व्याप्य तदाकारं भवति । यथा नद्याद्युदकं प्रणाड्या निस्सृत्य केदाराद्याकारं भवति सैव वृत्तिरित्युच्यते । तत्र जीवचैतन्यमविद्योपाधिकं सत् सर्वगतमन्तःकरणोपाधिकं सत् परिच्छिन्नमिति मतद्वयम् । तत्राद्ये विषयप्रकाशकं जीवचैतन्यं द्वितीये ब्रह्मचैतन्यम् । आद्ये पक्षेऽपि जीवचैतन्यमविद्यानावृतमावृतं च । तत्राद्ये वृत्तिर्जीवचैतन्यस्य विषयोपरागार्था द्वितीये त्वावरणाभिभवार्था । परिच्छिन्नत्वपक्षे तु जीवचैतन्यस्य विषयप्रकाशकतदधिष्ठानचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्था । अनावृतत्वपक्षे ह्यनावृतं सर्वगतमपि जीवचैतन्यं तत्तदाकारवृत्त्यैवोपरज्यते न तु विषयैः । असङ्गत्वात् । यथा गोत्वं सर्वगतमपि सास्नादिमद्व्यक्त्याभिव्यज्यते न तु केसरादिमद्व्यक्त्या । यथा वा प्रदीपप्रभा आकाशगन्धरसादिव्यापिन्यपि तान्न प्रकाशयन्ती रूपसंसर्गितया रूपमेव प्रकाशयति । तद्वत् केवलाग्निदाह्यस्यापि अयःपिण्डादिसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलचै-

तन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेस्तत्तदाकारवृत्त्युपारूढचैतन्यप्रकाश्यत्वं युक्तम् । एवञ्चानावृतत्वपक्षे तत्तदाकारवृत्तिद्वारा चैतन्यस्य तत्तदुपरागे तत्तदर्थप्रकाशः । आवृतत्वपक्षे तत्तदाकारवृत्त्या तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्यावरणाभिभवेन तत्तदर्थप्रकाशः । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपत्वे जीवस्यावच्छेदकान्तःकरणतत्तद्विषयाकारवृत्या तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ तत्तत्प्रकाशः । यद्यपि प्रकाशकमधिष्ठानचैतन्यं सर्वगतंजीवचैतन्यञ्चान्तःकरणावच्छिन्नम् । तथापि चैतन्याभेदेनाभिव्यक्तत्वात् व्यवस्थोपपत्तिः । नन्वियं प्रतिकर्मव्यवस्था नोपपद्यते । तथा हि—स्वसन्निकृष्टेन्द्रियजन्यस्वज्ञानात् पूर्वं घटादेस्सत्वे प्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याप्तकाल्पनिकत्वायोगः । न च काल्पनिकत्वविशेषः प्रातिभासिकत्वादेरेव तद्व्याप्तः । गौरवात् । न च प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वादिनैव कल्पितत्वं भविष्यति । प्रतीतिमात्रशरीरत्वाभावेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावस्याप्यापाद्यत्वात् । प्रतीतेर्विश्वसत्यत्वेन वा मिथ्यात्वेऽपि स्वप्नादिवदिन्द्रियसन्निकर्षनिरपेक्षतया वोपपत्तेः व्यावहारिकत्वस्यापि भ्रान्तिदैर्घ्यमात्रेणोपपत्तेश्चेति चेन्मैवम् । प्रतीतिमात्रशरीरत्वस्य कल्पितत्वं न व्याप्यम् । दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्त्यादिसहकृतोक्तानुमानात् । प्रपञ्चे कल्पितत्वे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाबलाच्च स्थायित्वे तत्रैव व्यभिचारात् । न च शुक्तिरूप्यादिप्रत्यभिज्ञासाम्यंप्रकृतप्रत्यभिज्ञाया इति वाच्यम् । प्रतीत्यविशेषेऽपि वणिग्वीधिस्थशुक्तिरूप्ययोः परीक्षितत्वापरीक्षितत्वाभ्यां स्थायित्वास्थायित्वरूपविशेषसम्भवात् । तथापि अपरोक्षवृत्तेरिवपरोक्षवृत्तेरपि प्रकाशत्वमस्तु, किं तदुपरक्तचैतन्येनेति चेन्न । परोक्षस्थलेऽपि परोक्षवृत्त्युपरक्तचैतन्यस्यैव प्रकाशकत्वात् । अथ तत्राप्यपरोक्षैकरसचैतन्योपरागे विषयापरोक्ष्यप्रसङ्गः । न च विषयचैतन्याभिव्यक्तावेव विषयस्यापरोक्ष्यम् । न च परोक्षस्थले तदस्ति । विषयेन्द्रियसन्निकर्षाभावेन विषयपर्यन्तं वृत्तेरगमनात् । अन्तरेव तत्र धीसमुल्लासात् । अपरोक्षस्थले तु प्रमातृचैतन्याभेदाऽभिव्यक्ताधिष्ठानचैतन्योपरागो विषयेऽस्ति । तत्र विषयस्य कर्मकारकत्वात् । न च वृत्तिगतविशेषादापरोक्ष्यम् । तत्र हि विशेषो विषयकृतश्चेदोमिति ब्रूमः । जातिकृतस्तु विशेषो न संभवति । सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञायां परोक्षत्वापरोक्षत्वयोस्संकरप्रसंगात् । अव्याप्यवृत्तित्वात् प्रमात्वादिना संकरप्रसङ्गाच्च । किं च वृत्तेर्जडत्वादेव न प्रकाशकत्वम् । न च वृत्तावन्तःकरणावृत्त्यपि स्वप्रकाशत्वं ज्ञानत्ववदिति वाच्यम् । स्वप्रकाशात्मसम्बन्धेनैव तस्याः प्रकाशत्वोपपत्तौ तत्स्वप्रकाशत्वे मानाभावात् । किं च घटं जानामीत्यनुभूयमानसकर्मकवृत्त्यन्या संवित् घटप्रकाशरूपा घटः प्रकाशत इत्याकारकानुभवसिद्धैव । न च करोति यतते चलति गच्छतीत्यादावेकार्थत्वेऽपि

सकर्मकाकर्मकस्वभावत्वदर्शनात् अत्राप्येकार्थत्वेऽपि तथा स्यादिति वाच्यम् । तत्राप्येकार्थत्वाभावात् । अनुकूलयत्नो हि कृधात्वर्थः । यत्यर्थस्तु यत्नमात्रम् । एवं गम्यर्थ उत्तरसंयोगफलकः स्पन्दः । चलत्यर्थस्तु स्पन्दमात्रम् । तथा चैकार्थकत्वे कुत्रापि न सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था । न च त्वन्मते परिणतेरकर्मकत्वात् परिणतिविशेषभूताया वृत्तेः कथं सकर्मकत्वमिति वाच्यम् । एकस्य हि सकर्मकत्वाकर्मकत्वे एकरूपेण विरुद्धेन तु स्वरूपान्तरेणाऽपि मानाभावात् । यथा स्थितेरकर्मिकाया अपि अगमनत्वेन रूपेण सकर्मकत्वम् । तथा परिणतित्वेन रूपेणाकर्मिकाया अपि वृत्तेः ज्ञानत्वेन सकर्मकत्वं भविष्यतीत्यदोषः । ननु, तर्ह्यतीतः प्रकाशतं इति धीर्न स्यात् । इष्टापत्तेः । तत्राऽपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यसत्त्वेन प्रकाशत इत्यादि प्रयोगसम्भवाच्च । ननु यथा ज्ञानविरोधिवृत्तावनुभवत्वं नास्ति । किं तु अन्यत्र तथा द्वेषविरोधिवृत्तेरन्यत्रेच्छात्वमित्यपि स्यादिति चेन्न । बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात् अत्रेव तत्र सकर्मकाकर्मकविलक्षणक्रियाननुभवाच्च । यथा च वृत्त्यतिरिक्तमानसिद्धिस्तथा स्वयं ज्योतिष्ट्वप्रस्तावे विस्तरेण वक्ष्यामः । नन्वस्तु चैतन्यस्य विषयप्रकाशत्वं तथाप्यन्तःकरणस्य देहान्निर्गतिः न कल्प्या । परोक्षवैलक्षण्याय विषयस्याभिव्यक्तापरोक्षचिदुपराग एव वक्तव्यः । चिदुपरागादौ चापरोक्षवृत्तेस्तदाकारत्वमेव तन्त्रम् । तस्याश्च तत्संश्लेषं विनापि परोक्षवृत्तेरिव तत्सन्निकृष्टकरणजन्यत्वेनैवोपपत्तेः । ननु प्रभाया इव वृत्तेस्तदावरणनिवर्तकत्वादौ तत्संश्लेषस्तन्त्रम् । नेत्रान्निर्गच्छद्ध्रुवाद्याकारवृत्त्यैव स्वसंश्लिष्टनेत्रस्थकज्जलादेर्ध्रुवनेत्रमध्यवर्तिनः परमाण्वादेश्चापरोक्षत्वापातादिति चेन्न । विषयेष्वभिव्यक्तचिदुपरागेण तदाकारत्वमात्रं तन्त्रम् । परोक्षस्थलेऽपि प्रसङ्गात् । किं तु तत्संश्लेषः प्रभाया विषयसन्निकृष्टतेजस्त्वेनावरणाभिभावकत्वदर्शनात् । तैजसस्य मनसोऽप्यज्ञानरूपावरणाभिभवाय तत्संश्लेष आवश्यकः । ध्रुवादिदेहमध्यवर्तिपरमाण्वादावतिप्रसङ्गस्तु तदाकारत्वप्रयोजकसामग्रीविरहादेव परिहरणीयः । अन्यथेन्द्रियसन्निकर्षादेर्विद्यमानत्वात् परमाण्वाद्याकारताया दुर्निवारत्वापत्तेः । तस्मात् प्रभाविशेषान्वयव्यतिरेकाभ्यां यत् क्लृप्तं सन्निकृष्टतेजस्त्वेनावरणाभिभावकत्वं तस्य तदाकारत्वरूपविशेषापेक्षायामपि न त्यागः । न हि पृथिवीत्वगन्धत्वादिना कार्यकारणभावावश्यके अनित्यगुणत्वद्रव्यत्वादिना न त्यागः । अत एव तदितरहेतुसाकल्ये सति घटचक्षुस्सन्निकर्षस्यैव घटानुभवजनकत्वम् । न तु घटमनस्सन्निकर्षस्य तद्विलम्बेन तद्विलम्बाभावादिति निरस्तम् । आवरणभङ्गे सन्निकृष्टतेजसः कारणत्वा-

वधारणेन तस्याप्यावश्यकत्वात् । न च स्पार्शनप्रत्यक्षे चक्षुरादिवन्नियतगोलकद्वाराभावेनान्तःकरणान्निर्गत्ययोगादावरणाभिभवानुपपत्तिरिति वाच्यम् । सर्वत्र तत्तदिन्द्रियाधिष्ठानस्यैव द्वारत्वसम्भवात् । न च अन्तःकरणवृत्तित्वाविशेषादिच्छाद्वेषादिरूपवृत्तयोऽपि देहान्निर्गत्य विषयसंसृष्टा भवन्तीति कथं न स्वीक्रीयत इति वाच्यम् । आवरणाभिभावकतेजस्त्वस्य तत्प्रमापकस्य ज्ञानवत् तत्राभावात् । ननु, घटप्रकाशकं चैतन्यमुपदेशसाहचर्यानुसारेण घटाकारधीस्था चिद्वा 'परागर्थप्रमेयेष्वि'त्यादिवार्त्तिकोक्तरीत्या धीप्रतिबिंबितचैतन्याभेदाभिव्यक्तविषयाधिष्ठानचैतन्यं वा । नाद्यः । आध्यासिकसम्बन्धस्यातन्त्रतापातात् । न द्वितीयः । आवश्यकेन विषयसंश्लिष्टवृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्येनैव तदज्ञाननिवृत्तिवत् तत्प्रकाशस्याप्युपपत्तौ किं विषयाधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तिकल्पनेनेति चेन्न । प्रकाशकं तावत् अधिष्ठानचैतन्यम् । तच्चाध्यासेन विषयैस्सह साक्षात्सम्बद्धं, प्रकाशस्य च स्वयं भासमानस्य स्वसंबद्धसर्वभासकत्वमपि क्लृप्तमेव । एतदनभ्युपगमे कल्पनान्तरगौरवापत्तेः । तच्चानभिव्यक्तं निर्विकल्पकरूपमाच्छादितदीपवन्न प्रकाशकमिति तदभिव्यक्तिरपेक्षिता । तच्च परोक्षस्थले वृत्त्यवच्छेदेनैवाभिव्यज्यते । अपरोक्षस्थले तु वृत्तिसंपर्कादावरणाज्ञानाभिभवे विषयोऽभिव्यज्यते । वृत्तेर्विषयपर्यन्तत्वात् । न च परोक्षस्थलेऽप्येवं प्रसङ्गः । द्वाराभावेनान्तःकरणान्निर्गत्यभावात् । ननु, वृत्तेस्तदाकारत्वं न तावत्तद्विषयत्वम् । त्वयैव निरासात् । नापि तस्मिन् चैतन्योपरागयोग्यतापादकत्वं, तदज्ञानाभिभावकत्वं वा । उभयोरपि तदाकारत्वप्रयोज्यत्वेन तत्त्वायोगात् । नापि घटादिवत् पृथुबुध्नोदराद्याकारत्वम् । साकारवादापातात् संस्थानहीनजातिगुणादिवृत्तेर्निराकारत्वप्रसङ्गाच्च । घटपटाविति समूहालम्बने विरुद्धनानाकारत्वापत्तेश्चेति चेन्न । अस्तीत्यादितद्विषयकव्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञाननिवर्तनयोग्यत्वस्य, तत्सन्निकृष्टकरणजन्यत्वस्य वा तदाकारत्वरूपत्वात् । तदुभयञ्च स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात् । न चात्माश्रयः । निवृत्तिजननस्वरूपयोग्यतया फलोपधानस्य साध्यत्वेन स्वानपेक्षणात् । ननु, दृशि विषयाध्यासस्वीकर्तृ जीवचैतन्यं विषयदृग्ब्रह्मचैतन्यं वा । नाद्यः । जीवे अवच्छिन्नचित्स्वरूपे कल्पिते अध्यासायोगात् । न च विषयदृक् जीवचैतन्यमेव । आध्यासस्तु ब्रह्मचैतन्य इति वाच्यम् । दृग्दृश्ययोरेवाध्यासिकसम्बन्धापत्तेः । अध्यस्ताधिष्ठानयोरुभयोरपि दृग्भिन्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । ब्रह्मणोपि कल्पितत्वेन तत्राध्यासायोगाच्च । न च शुद्धचैतन्यमेकमेव । तदेवाधिष्ठानम् तत्रावच्छेदकमविद्यादिकं नाधिष्ठानकोटौ प्रविशति । तदेव च जीवशब्देन ब्रह्मशब्देन च व्यपदिश्यते । उपाधिवि-

शेषात् । तथा च जीवचैतन्यस्य दृक्त्वेऽपि दृश्याध्यासो नानुपपन्न इति वाच्यम्। शुद्धचैतन्यस्य आसंसारमावृतत्वेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादितिचेन्न । मूलाविद्या-निवृत्त्यभावेन सर्वत आवरणाभिभवाभावेऽपि घटाद्यवच्छेदेनावरणाभिभवात् आन्ध्यविरहोपपत्तेः । ननु, तर्हीदानीमपि ब्रह्मस्फुरणे चरमवृत्तिवैय्यर्थ्यम्। अधिकभागेऽपि तस्य स्फुरणात् । न ह्यखण्डार्थवेदान्तजन्यायां वृत्तौ भावो अभावो वा विशेषणमुपलक्षणं वा प्रकारः प्रकाशत इति चेन्न । उपाध्य-विषयकब्रह्मस्फुरणस्य चरमवृत्तिप्रयुक्तत्वेन तस्यास्साफल्यात् । प्रकारास्फुरणं तु तस्याः भूषणमेव । इदानीन्तनस्फुरणस्य सप्रकारकत्वेनोपाधिविषयत्वात् 'ए-कधैवानुद्रष्टव्य'मित्यादि श्रुतिबलात् स्वसमानविषयज्ञानादेव चाज्ञाननिवृत्तेरख-ण्डचिन्मात्रज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वावधारणात् । न चान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य जीवत्वे सुषुप्तिदशायां तदभावेन कृतहान्याद्यापत्तिरिति वाच्यम् । तदाप्यस्य कारणात्मनावस्थानात् । स्थूलसूक्ष्मसाधारणस्यान्तःकरणस्योपाधित्वात् । 'त-दपीतेस्संसारव्यपदेशा'दित्यस्मिन् सूत्रे चायमर्थः स्पष्टतरः । न च वृत्त्युपरक्त-त्वं चैतन्यस्य न तत्प्रतिबिम्बितत्वम् । दर्पणे मुखस्येवानुद्भूतरूपेऽन्तःकरणे शब्दा-द्यप्रतिबिम्बेनोपाधिताया अचाक्षुषचैतन्यस्य प्रतिबिम्बितताया श्चायोगादिति वा-च्यम् । उद्भूतरूपत्वं न प्रतिबिम्बितोपाधिताप्रयोजकम् । अस्वच्छेऽपि लो-ष्टादौ प्रतिबिम्बापत्तेः । किं तु स्वच्छत्वम् । तच्च प्रकाशस्वभावत्वेन मनसस्तत्परि-णामभूताया वृत्तेश्चास्त्येव । त्रिगुणात्मकस्याप्यज्ञानस्य स्वच्छसत्वात्मकताया अपि सत्त्वेन तत्राऽपि प्रतिबिम्बितोपाधितायास्सत्वात् । नापि चाक्षुषत्वं प्रतिबिम्बित-त्वप्रयोजकम् । अचाक्षुषस्याप्याकाशादेः प्रतिबिम्बितत्वदर्शनात् । ननु, चाक्षुष-वृत्त्युपारूढचितः कथं रूपमात्रप्रकाशकत्वम् । न च प्रभावन्नियमः । वैषम्यात् । तथा हि—प्रभायां तमोविरोधित्वं रूपं प्रतीव गन्धादीन् प्रत्यपि समम् । न हि सा गन्धदेशस्थं तमो न निवर्तयति । न चाज्ञानविरोधित्वलक्षणं प्रकाशकत्वं रूपं प्रत्येव न तु रसादीन्प्रतीति वाच्यम् । अज्ञाननिवर्तकत्वस्य वृत्तिभिन्ने अनङ्गीकारात् । प्रभाया रूपग्राहकचक्षुःसहकारित्ववत् गन्धादिग्राहिघ्राणादिसहकारित्वाभावेऽपि चितो ग्राहकान्तरासहकारित्वेन तद्वत्सहकारिविलम्बेन विलम्बस्य वक्तुमशक्यत्वात् तथा च चितः सर्वगतत्वेन सर्वसम्बन्धाद्रूपादिवत् गुरुत्वादेरप्याश्रयद्वारा साक्षाद्वा सम्बन्धित्वात् प्रकाशापत्तिः । वृत्त्युपरक्तचित्सम्बन्धस्यैव प्रकाशकत्वात् । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतिस्तु, तत्कृतलेपाभावपरा । न तु सम्बन्धनिषेधिका । 'स यत्तत्र य-त्किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवती'ति पूर्ववाक्यात् 'यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्व-

त्रगो महा'नित्यादिस्मृतेश्चेति चेन्न । प्रभाया रूपरसादिदेशगततमोनाशकत्वं तत्सम्बन्धाद्युज्यते । चैतन्यस्य तु स्वभावतोऽसम्बद्धत्वात् तदाकारवृत्त्या तदेकसम्बन्धस्योपादानात् कथमन्यावभासकत्वप्रसङ्गः । स्वभावतो ह्यसङ्गत्वे 'असङ्गो ह्ययं पुरुष'इति श्रुतिः प्रमाणम् । न चैषा लेपाभावपरा । अकर्तृत्वप्रतिपादनाय सम्बन्धाभावपरत्वात् । यथा चैतत्तथा व्यक्तमाकरे । एवं स्मृतिरप्येतच्छ्रुत्यनुरोधेन नेया । अतः सर्वैः सह सम्बन्धाभावात् न सर्वावभासः । किं तु यदाकारा वृत्तिस्तस्यैव । अत एवे'दं रजत'मिति भ्रमे इदमाकारवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन रजतभानानुपपत्तेः रजताकाराप्यविद्यावृत्तिरभ्युपेयते । स्वतश्चिद्बिम्बाग्राहके वृत्तिमन्तरेण चैतन्यस्य तदाकारत्वायोगात् स्वतश्चिद्बिम्बग्राहके त्वन्तःकरणवृत्त्यादौ न वृत्त्यपेक्षेति नानवस्था । न चाश्रयसम्बन्धाविशेषेऽपि रूपाकारा वृत्तिर्न गन्धाद्याकारेति कुत इति वाच्यम् । यथा तव चाक्षुषज्ञाने आश्रयसम्बन्धाविशेषेऽपि न गन्धो विषयः । तथास्माकमपि चक्षुर्द्वारकवृत्तौ न गन्धाद्याकारत्वम् । इन्द्रियविषयसम्बन्धानां स्वभावस्य नियामकस्य समानत्वात् । नन्वाध्यासिकसम्बन्धो वृत्तेः पूर्वमप्यस्त्येव । अन्यस्तूपरागो न दृश्यत्वे तन्त्रमिति किं तदर्थया वृत्त्येति चेन्न । जीवचैतन्यस्याधिष्ठानचैतन्यस्य वाभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वाद्वृत्तेः । अन्यथा मयेदं विदितमिति सम्बन्धावभासो न स्यात् । ननु, जीवचैतन्यस्यासङ्गत्वे ब्रह्मचैतन्यं सुतरासङ्गम् । तथा च मायोपाधिकविषयोपरागत्वात् स्वतः सार्वज्ञं न स्यात् । न च ब्रह्म सर्वोपादानत्वादुपाधिं विनैव स्वस्वरूपवत्स्वाभिन्नं जगदवभासयतीति वाच्यम् । उपादानत्वं न तावद्विशिष्टनिष्ठं परिणामित्ववत् आध्यासिकसम्बन्धस्यातन्त्रतापत्तेः । अनाद्यविद्यादिकं प्रति तदभावाच्च । नापि शुद्धनिष्ठमधिष्ठानत्वम् । शुद्धस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादेरभावादिति चेन्न । ब्रह्मणोसंगत्वेऽपि सर्वेषां तत्राध्यासेन मायोपाधिं विनैव तस्य सर्वप्रकाशकतया सार्वज्ञोपपत्तेः । न च शुद्धनिष्ठमधिष्ठानत्वं नोपादानत्वम् । सार्वज्ञाभावादित्युक्तमिति वाच्यम् । अविद्याकल्पितानां सर्वज्ञत्वादीनां शुद्धे सत्त्वात् । अन्यथा तेषां तटस्थलक्षणत्वमपि न स्यात् । नन्वावरणाभिभवार्थत्वपक्षो न युक्तः । विवर्त्ताधिष्ठानस्य चिन्मात्रस्याज्ञानादिसाक्षित्वेन सदा प्रकाशनात् अन्यस्याज्ञानकल्पितस्यावरणस्याभावादिति चेन्न । अज्ञानादिसाक्षित्वेन स्वप्रकाशेऽप्यशनायाद्यतीतत्वादिना प्रकाशाभावात् । आवरणस्यावश्यकत्वात् । नन्वज्ञानस्य नयनपटलवत् पुंगतत्वे चैत्रस्याज्ञाननाशेऽपि मैत्रस्य तदनाशात् अप्रकाशो युक्तः । विषयगतत्वे तु चैत्रार्जितया वृत्त्या अज्ञाने दीपेन तमसीव नाशिते मैत्रस्यापि प्रकाशः स्यादिति चेन्न । चैत्रावरणशक्तेरेवाज्ञानगताया श्चैत्रार्जितवृत्त्या नाशितत्वेन स पश्यति । न मैत्रः । तत्प्रतियो-

गिकावरणशक्तेरनाशात् आवरणशक्तीनां द्रष्टृविषयभेदाभ्यां भिन्नत्वात् । तमस्तु, न तथेत्येकानीतप्रदीपेनाप्यन्यान्प्रति प्रकाशो युज्यते । एतेनैकाज्ञानपक्षे शुक्तिज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तौ सद्य एव मोक्षापातः । अनिवृत्तौ रूप्यादेः सविलासाविद्यानिवृत्तिरूपबाधायोग इति निरस्तम् । आवरणशक्तिनाशेऽपि मूलाज्ञाननाशाभावेन सद्यो मोक्षाभावस्य रूप्यादौ सविलासशक्तिमदविद्यानिवृत्तिरूपबाधस्य चोपपत्तेः । नन्वेकाज्ञानपक्षे रूप्यादेः शुक्तिज्ञानेन स्वकारणे प्रविलयमात्रं क्रियते । मुद्गरप्रहारेणेव घटस्य । न त्वज्ञानं निवर्त्यत इति ते मतं न युक्तम् । यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिबलात् ज्ञानस्याज्ञाननिवृत्तिद्वारैवान्यविरोधित्वेनाज्ञानमनिवर्त्य रूप्यादिनिवर्तकत्वायोगात् । शुक्तिज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तावभिव्यक्तचैतन्यसम्बन्धाभावेन भ्रान्ताविव बाधेऽपि शुक्तेरप्रकाशापत्तेश्चेति चेन्न । यतो ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति व्याप्तेरुच्छेदविषयत्वात् । स्वकारणे सूक्ष्मरूपेणावस्थाने तदनङ्गीकारात् । शुक्तिज्ञानस्य चानवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपमूलाज्ञाननिवर्तकत्वेऽपि अवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपतूलाज्ञाननिवर्तकत्वेनाभिव्यक्तचैतन्यसम्बन्धात् बाधदशायां रूप्यनिवृत्तिशुक्तिप्रकाशयोरप्युपपत्तेः । न चोपादेयभूतया वृत्त्योपादानभूताविद्याभिभवो न घटते । उपादेयेनोपादानाभिभवादर्शनादिति वाच्यम् । वृश्चिकादिना गोमयादेरुपादानस्याप्यभिभवदर्शनात् आरम्भवादानभ्युपगमाच्च न गोमयावयवानामुपादानत्वशङ्का । ननु, चक्षुरादिजन्यशुक्त्यादिवृत्तेस्सप्रकारिकायाः निष्प्रकारकशुद्धचैतन्याविषयतया तदावरणरूपमूलाज्ञानाभिभवाभावेऽप्यवच्छिन्नविषयया तया अवच्छिन्नचैतन्यावरणरूपतूलाज्ञानाभिभवो युज्यत इति ते मतमयुक्तम् । अवच्छिन्ने अविद्याकल्पिते अप्रसक्तप्रकाशे मूलाविद्याया इव तदावरणशक्तेरयोगात् त्वयानभ्युपगतत्वाच्च । जडविशिष्टात्मानं प्रति तदभ्युगमे च विशेषणानावारकविशिष्टावारकशक्त्यभिभवस्य विशेष्यावारकशक्त्यभिभवं विना अयोगेन शुक्त्याकारवृत्त्यैव शुद्धात्मप्रकाशापातादिति चेन्न । अनवबोधात् । न ह्यविद्याकल्पिते अविच्छिन्ने अस्माभिरविद्या वा तच्छक्तिर्वाभ्युपेयते । किं तु चैतन्यमात्र एव । तस्मिंस्तु सर्वं जडमध्यस्तमस्तीत्येकाश्रयाश्रितत्वसम्बन्धात् जडावच्छिन्नचैतन्यमावृतमिति व्यपदेशः । घटाद्याकारवृत्त्या तु तदधिष्ठानचैतन्याभिव्यक्तौ तदवच्छेदेनैव तन्निष्ठावरणाभिभवो जायत इति न शुद्धात्मप्रकाशापत्तिः । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥' 'बहु निगद्य किमत्र वदाम्यहं शृणुत सङ्ग्रहमद्वयशासने । सकलवाङ्मनसातिगता चितिः सकलवाङ्मनसव्यवहारभाक् ॥' इति च । तस्मादविद्यायां सत्यामपि

शक्त्यभिभवाद्वा तूलाज्ञाननाशाद्वा अवस्थाविशेषप्रच्ययवाद्वा, एकदेशनाशाद्वा, भीरुभटवदपसरणाद्वा, कटवत्संवेष्टनाद्वा, आवरणभङ्गानिर्मोक्षबाधानामुपपत्तिः । नन्ववस्थाशेषाणामज्ञानाभिन्नत्वे एकाज्ञानपक्षक्षतिः । अज्ञानभिन्नत्वे च साक्षात् ज्ञानेन निवृत्तिः भ्रमाद्युपादानत्वञ्च न स्यात् । तेषामिव रूप्यस्यैवोपादाननाशं विना नाशप्रसङ्गश्च । शुक्त्यज्ञानं नष्टमित्यनुभवविरोधश्चेति चेन्न । यतोऽवस्था तावदवस्थावतोऽभिन्नैव । अज्ञानैक्यं तु, सर्वावस्थानुस्यूतैकाकारमादाय । एवं चाज्ञानावस्थाया अज्ञानत्वेन न ज्ञानसाक्षान्निवर्त्यत्वाद्यनुपपत्तिः । यत्त्ववस्थाविशेषाणामिव रूप्यस्यैवोपादाननिवृत्तिं विना निवृत्त्यापादानं तदयुक्तम् । अज्ञान एव ज्ञानस्य साक्षाद्विरोधावधारणेनाज्ञानावस्थायास्तदभिन्नायाः ज्ञानसाक्षान्निवर्त्यत्वार्हत्वात् । न तु रूप्यादीनामनीदृक्त्वात् । अनेकाज्ञानपक्षे तु शङ्कापि नोदेति । नन्वस्मिन्पक्षे एकया वृत्त्या सर्वतदज्ञानस्य निवृत्तिः उत एकतदज्ञानस्य । आद्ये पुनः शुक्तेः कदाप्यप्रकाशो न स्यात् । अन्त्ये वृत्तिकालेऽपि प्रकाशो न स्यात् । एकस्यावरणस्य निवृत्तावप्यावरणान्तरानिवृत्तेरिति चेन्न । एकया वृत्त्या एकाज्ञाननाशेऽपि तयैवावरणान्तराणां प्रतिरुद्धत्वात् यावत् सा तिष्ठति तावत्प्रकाशः । तस्यामपगतायां पुनरप्रकाशश्चोपपद्यते । अज्ञानस्य ज्ञानप्रागभावस्थानीयत्वात् । यथा तव एकं ज्ञानमेकमेव प्रागभावं नाशयति । तन्नाशरूपेणोदयात् प्रागभावान्तरनिबन्धनमज्ञातत्वादिव्यवहारं च प्रतिबध्नाति । तथा ममाप्येकं ज्ञानमेकमेवाज्ञानं निवर्तयति । अज्ञानान्तरनिबन्धनं च प्रयोजनं प्रतिबध्नातीति किमनुपपन्नम् । अत्र च प्रतिबन्धपदेन कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं कारणाभावप्रतिबन्धकसाधारणमभिहितम् । एवमवस्थाविशेषपक्षेऽपि प्रकाशाप्रकाशावुपपादनीयौ । एवममूर्तस्याज्ञानस्य यद्यपि दण्डादिना गवादीनामिवापसरणं करादिना कटादीनामिव संवेष्टनं च न सम्भवति। तथापि कार्याक्षमत्वसाम्येनापसरणसंवेष्टनपक्षौ योजनीयौ । यथा हि उत्तेजकाभावसहकृतस्य मणेः प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकसत्त्वे प्रतिबन्धकार्याक्षमत्वम् । तथा वृत्त्यभावसहकृतस्याज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां वृत्तौ सत्यां तत्कार्यानुदय इति द्रष्टव्यम् । ननु, चैतन्यस्य निरवयवत्वात् तस्यैकदेशेन प्रकाशो न युज्यते । अथाकाश इव तत्तदर्थावच्छिन्नत्वमेकदेशशब्दार्थः । तर्हि नागन्तुकपदार्थावच्छिन्नचैतन्यमनाद्यज्ञानस्य विषयः । न निर्विषयस्यावरणस्यायोगात् । प्रागनवच्छिन्नावरणमेवेदानीमवच्छिन्नावरणं जातमित्यपि न । अवच्छिन्नचैतन्यज्ञानेनैवानवच्छिन्नावरणनाशापत्तेः । एतेन व्यक्तितः पूर्वं जातिरिव विषयात्पूर्वमज्ञानमस्तीति निरस्तमिति चेन्न । अनाद्यज्ञानविषये अनादिचैतन्ये तत्तदागन्तुकपदार्थावच्छेदाभ्युपगमात् । 'आ-

श्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवले'त्युक्तत्वात् । यदवच्छिन्नगोचरा च वृत्तिस्तदवच्छेदेनैवावरणापसरणात् नानवच्छिन्नचैतन्यावरणभङ्गप्रसङ्गः । अत एव वृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्यात् प्रागज्ञानमस्तीत्यभिप्रायेण विषयात्प्रागज्ञानमस्तीति साधूक्तम् । तस्मादधिष्ठानचैतन्यं स्वाध्यस्तं भासयतीति सिद्धम् । तदयमत्र निष्कर्षः । यद्यपि विषयप्रकाशकं विषयाधिष्ठानभूतं प्रमेयचैतन्यम् । अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं तु, तस्य प्रमातृ । अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं तु प्रमाणम् । तथापि यदीयान्तःकरणवृत्त्या विषयपर्यन्तं चक्षुरादिद्वारा निस्सृततया यत्प्रकाशकं चैतन्यं यत्प्रमातृचैतन्याभेदेनाभिव्यज्यते तमेव स एव जानाति नान्यं नान्यो वा । अत एवैकवृत्त्युपारूढलक्षणैकलोलीभावापन्नं प्रमातृप्रमाणप्रमेयचैतन्यं भवति । ततस्तदवच्छेदेनाज्ञाननिवृत्त्या भासमानं प्रमेयचैतन्यमपरोक्षं फलमित्युच्यते । तत्स्वयं भासमानं सत्स्वाध्यस्तं घटाद्यपि भासयतीति तत्फलव्याप्यमित्युपेयते । यन्निष्ठा च यदाकारा वृत्तिर्भवति तन्निष्ठं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमात् प्रमातृप्रमेयोभयव्यापिन्यपरोक्षवृत्तिः स्वावच्छेदेनावरणमपसारयति प्रकाशस्य स्वावच्छेदेनावरणापसारकत्वदर्शनात् । अतः प्रमात्रवच्छिन्नस्यासत्त्वावरणस्य प्रमेयावच्छिन्नस्याभानावरणस्य चापसरणात् घटोऽयं मे स्फुरतीत्याद्यपरोक्षव्यवहारः । परोक्षस्थले तु इन्द्रियसन्निकर्षलक्षणद्वाराभावादन्तःकरणनिस्सरणाभावेन विषयपर्यन्तं वृत्तेरगमनाद्विषयावच्छिन्नप्रमेयचैतन्येन सह प्रमातृचैतन्यस्यैकवृत्त्युपारूढत्वाभावेनापरोक्षतया अभिव्यक्त्यभावेऽपि प्रमातृप्रमाणचैतन्ययोरेकलोलीभावापत्त्या प्रमात्रवच्छिन्नमसत्त्वावरणमात्रं निवर्तते । तावन्मात्रस्य वृत्त्यवच्छिन्नत्वात् । इदमेव सुषुप्तिव्यावृत्तिशब्देन विवरणाचार्यैः व्याख्यातम् । विषयावच्छिन्नाभानावरणतत्कार्यसद्भावेऽपि प्रमात्रवच्छिन्नासत्त्वावरणनिवृत्त्या अनुमानादौ व्यवहारोपपत्तिः । अत एव जानाम्यहं पर्वते वह्निरस्तीति स तु कीदृश इति मे न भातीत्यादि व्यवहारः । त्रयाणामेकलोलीभावे अपरोक्षत्वम् । द्वयोरेकलोलीभावे तु, परोक्षत्वमिति न सङ्करः । वृत्तेश्च विषयेण सर्वं साक्षादेवापरोक्षस्थले सम्बन्धः । परोक्षस्थले तु, अनुमितेरनुमेयेन तद्व्याप्यज्ञानजन्यत्वम् । शाब्द्याः संसर्गेण सह तदाश्रयवाचकपदजन्यत्वम् । स्मृतेः स्मर्तव्येन सह तद्विषयानुभवजन्यत्वम् । एवमन्यत्रापि परम्परासम्बन्ध एवेति परोक्षापरोक्षविभागः । विस्तरेण व्युत्पादितास्माभिरियं प्रक्रिया सिद्धान्तबिन्दौ । तस्माद्विषयस्य मिथ्यात्वेऽपि प्रातिकर्मव्यवस्थोपपन्नेति दिक् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ प्रतिकर्मव्यवस्थोपपत्तिः ॥

ननु, मिथ्यात्वानुमानं प्रतिकूलतर्कपराहतम् । तथा हि—विश्वं यदि कल्पितं स्यात् साधिष्ठानं स्यात् । न चैवम् । सामान्यतो ज्ञातत्वे सत्यज्ञातविशेषवत्त्वस्याधिष्ठान-

त्वप्रयोजकस्य निर्विशेषे निस्सामान्ये च ब्रह्मण्यसम्भवादिति चेन्न। स्वरूपेण ज्ञातत्वे सति विशेषेणाज्ञातत्वस्याधिष्ठानत्वप्रयोजकत्वेन ज्ञातविशेषवत्त्वस्याप्रयोजकत्वात् । 'पुरुषो न वे'ति संशयधर्मिणः स्थाणोरप्यन्यत्र ज्ञातस्थाणुत्वरूपविशेषवत्त्वात् तत्राज्ञातविशेषवत्त्वमपि न प्रयोजकम् । विशेषवत्त्वेनाज्ञातत्वस्यैव लघुत्वेन प्रयोजकत्वात्। तथा च निस्सामान्ये निर्विशेषे च ब्रह्मणि स्वप्रकाशत्वेन ज्ञानात् परिपूर्णत्वानन्दत्वादिना चाज्ञानादधिष्ठानत्वमुपपन्नम् । वस्तुतस्तु, कल्पितसामान्यविशेषवत्त्वं ब्रह्मण्यपि सुलभमेव । अकल्पितसामान्यविशेषवत्त्वं चाप्रसिद्धम् । न च तत्कल्पने अन्योन्याश्रयः कल्पितसामान्यविशेषाणां प्रवाहानादित्वात् सत्यत्वानन्दत्वादीनामेव कल्पितव्यक्तिभेदेन सामान्यत्वात् । परिपूर्णानन्दत्वादीनां च विशेषत्वात् । अत एव सामान्याकारज्ञानं विना संस्कारानुद्बोधात् कथमध्यास इति न वाच्यम् । सदात्मना स्वरूपज्ञानस्यैव सामान्यज्ञानत्वात् । न ह्यध्यसनीयं सदात्मना न भाति । एतावानेव विशेषः । यदधिष्ठानं स्वत एव सदात्मना भाति । अध्यसनीयं तु तत्सम्बन्धात् । नन्वधिष्ठानतिरोधानं विना भ्रमासंभवः । प्रकाशरूपतिरोधाने तु तदध्यस्ताविद्यादेः प्रकाशानुपपत्तिरिति चेत् एकस्यैवानन्दाद्यात्मना तिरोहितस्य सदात्मना प्रकाशसंभवात् । तदुक्तं वार्त्तिककारपादैः—'यत्प्रसादादविद्यादि सिध्यतीव दिवानिशम् । तमप्यपन्हुतेऽविद्या नाज्ञानस्यास्ति दुष्करम् ॥' इति । न च बाधकालेऽप्यसद्विशेषज्ञानमस्तीति वाच्यम् । परिपूर्णानन्दत्वादेस्सत एव विशेषत्वेन तदा तदज्ञानाभावात् । धर्मत्वमात्रस्यैव कल्पितत्वात् । यद्वा भ्रमविरोधिज्ञानाभाव एव तन्त्वं न तु विशेषाज्ञानम् । विश्वोपादानगोचराज्ञानस्य श्रवणादिजन्यमात्ममात्रविषयकं वृत्तिरूपं ज्ञानं विरोधि । न तु चिद्रूपं स्वतः सिद्धं ज्ञानम् । भ्रमविरोधिनश्च वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्येदानीमभावोऽस्त्येव । नन्वात्मानात्मनोर्द्रष्टृदृश्यत्वात्मानात्मत्वादिना भेदज्ञानात् कथमध्यस्ताधिष्ठानभाव इति चेन्न । इदमनिदं न भवतीति पुरोवर्त्यपुरोवर्तिनोर्भेदग्रहेऽपीदं रजतमित्यध्यासवत् सन्घट इत्याद्यध्यासो भविष्यति । न हि रूपान्तरेण भेदग्रहो रूपान्तरेणाध्यासविरोधिसन्घट इत्यादिप्रत्यये च सद्रूपस्यात्मनो घटाद्यनुविद्धतया भानान्न तस्य घटाद्यध्यासाधिष्ठानतानुपपत्तिः । सद्रूपेण च सर्वज्ञानविषयतोपपत्तेर्न रूपादिहीनस्याप्यात्मनः कालस्येव चाक्षुषत्वाद्यनुपपत्तिः । ननु, विश्वं यदि कल्पितं स्यात्तदा समप्रधानं स्यात् । न चैवम् । तस्मात् न कल्पितमिति चेन्न । अत्रापि प्रधानस्य सजातीयस्य सत्त्वात् । पूर्वप्रपञ्चसजातीयस्यैवोत्तरप्रपञ्चस्याध्यसनात् । अध्यासो हि स्वकारणतया संस्कारमपेक्षते । न तु संस्कारविषयस्य सत्यताम् । अनुपयोगात् । न च प्रमाजन्य एव संस्कारो भ्रमहेतुः । अ-

तो विषयसत्यत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । मानाभावात् । विपरीते लाघवाच्च । अत एवाध्यस्तसजातीयं पूर्वमध्यस्तापेक्षयाधिकसत्ताकमपेक्षणीयमित्यपि निरस्तम् । सत्यतावदधिकसत्ताया अप्यनुपयोगात् । पूर्वं तु, ज्ञानमात्रमपेक्षते । तच्चास्त्येव । नन्वेवमधिष्ठानस्यापि ज्ञानमात्रमेव हेतुः । न तु तदिति न सदाधिष्ठानापेक्षा स्यादिति शून्यवादापत्तिरिति चेन्न । अधिष्ठानस्य ज्ञानद्वारा भ्रमाहेतुत्वेऽप्यज्ञानद्वारा भ्रमेहतुत्वेन सत्त्वनियमात् । भ्रमोपादानाज्ञानविषयो ह्यधिष्ठानमित्युच्यते । तच्च सत्यमेव । असत्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानकल्पितत्वेनाज्ञानविषयत्वात् । तदसत्यत्वे तद्ज्ञानस्य भ्रमाबाधकत्वप्रसङ्गात् । जगति भ्रमबाधव्यवस्था च न स्यात् । बाधेन हि किञ्चिद्विरुद्धं तत्वमुपदर्शयता आरोपितमतत्वं बाधनीयम् । उभयाध्यासे तु किं केन बाध्यते । अत एव भगवता भाष्यकारेण "सत्यानृते मिथुनीकृत्ये"त्युक्तम् । नन्वेतत्प्रपञ्चसाध्यार्थक्रियाकारिणः प्रपञ्चान्तरस्याभावेन स्वोचितार्थक्रियाकारिणोऽस्य न मिथ्यात्वमिति चेन्न - स्वाप्नमायादौ व्यभिचारात् । स्वोचितार्थक्रियाकारित्वस्य पारमार्थिकसत्त्वाप्रयोजकत्वात् । नापि श्रुत्यादिसिद्धोत्पत्त्यादिमत्त्वं सत्त्वे तन्त्रम् । स्वप्नप्रपञ्चे व्यभिचारात् । तस्यापि "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजत "इत्यादिश्रुत्योत्पत्त्यादिप्रतिपादनात् । न च कल्पाद्यभ्रमायोगः । कल्पान्तरीयसंस्कारस्य तत्र हेतुत्वात् । न च जन्मान्तरीयसंस्कारस्य कार्यजनकत्वे अतिप्रसंगः । अदृष्टादिवशेन क्वचिदुद्बोधेऽप्यन्यत्रानुद्बोधोपपत्तेः कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनात् । अन्यथा जातस्य स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु, चैत्रेण मैत्रे संस्काराध्यासेऽपि मैत्रस्य भ्रमादर्शनात् । जगद्भ्रमहेतुसंस्कारस्य सत्त्वं दुर्वारम् । न च स्वेनाध्यस्तात्संस्काराद्भ्रमः । भ्रमात् पूर्वं स्वस्य कार्यानुमेयसंस्काराध्यासानियमाभावादिति चेन्न । शुक्तिरूप्यस्य कुण्डलाजनकत्ववच्चैत्राध्यस्तसंस्कारस्य मैत्रभ्रमाजनकत्वेऽपि वणिग्वीथीस्थरूप्यस्य कुण्डलजनकत्ववत्स्वेनाध्यस्तस्य संस्कारस्य वियदाद्यध्यासजनकत्वोपपत्तेः तत्प्रतीत्यभावेऽपि तदध्यासस्य पूर्वं सत्त्वात् कृत्स्नस्यापि व्यावहारिकपदार्थस्याज्ञातसत्त्वाभ्युपगमात् । ननु, प्रातिभासिकरूप्ये त्रैकालिकनिषेधस्य त्वन्मते व्यावहारिकरूप्यविषयत्ववद्व्यावहारिकप्रपञ्चेऽपि 'नेह नाने'ति त्रैकालिकनिषेधस्य पारमार्थिकप्रपञ्चान्तरविषयता अवश्यं वाच्येति चेन्न । भ्रमबाधवैयधिकरण्यापातेनास्य पक्षस्यानङ्गीकारपराहतत्वात् । अङ्गीकारेऽपि व्यावहारिकनिषेधे पारमार्थिकनिषेधत्वं न सम्भवति । अप्रतीतस्य निषेधायोगात् । प्रतीत्या सहाध्यासातिरिक्तसम्बन्धाभावेन पारमार्थि-

के प्रतीतत्वाभावात् । ननु, प्रधानाधिष्ठानयोः सादृश्याभावात्कथमध्यासः । अथ निर्गुणयोरपि गुणयोः सादृश्यवदत्रापि किञ्चित्सादृश्यं भविष्यतीति । तन्न । निर्धर्मके ब्रह्मणि तस्याप्यध्यासाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात् । यद्यपि सादृश्यं सोपाधिकाध्यासे न कारणम् । व्यभिचारात् । तथापि निरुपाधिकाध्यासे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यावश्यमपेक्षणीयत्वात् । सोपाधिकेऽपि 'रक्तः स्फटिक' इत्यादौ द्रव्यत्वादिना सादृश्य सत्त्वाच्चेति चेन्न । अविद्याध्यासस्यानादित्वेन कारणानपेक्षस्य सादृश्यानपेक्षत्वात् । अन्तःकरणाध्यासेऽप्यविद्यासम्बन्धित्वस्यैव सादृश्यस्य विद्यमानत्वात् । वस्तुतस्तु, न भ्रमे सादृश्यापेक्षानियमः । निरुपाधिकेऽपि 'पीतः शङ्ख' इत्यादौ व्यभिचारात् । 'रक्तः स्फटिक'इत्यादावपि द्रव्यत्वादिना सादृश्यमस्तीत्यपि न । प्रधानमात्रवृत्तितया प्रागवगतमध्याससमये चाधिष्ठानवृत्तितया गृहीतं यत् तदेव हि सादृश्यं विपर्ययप्रयोजकमिति त्वयापि वाच्यम् । न तु प्रागेव प्रधानाधिष्ठानोभयवृत्तितया गृहीतम् । तस्य संशायकत्वात् । द्रव्यत्वादि च लोहितालोहितवृत्तितया प्राग्गृहीतमिति न विपर्ययप्रयोजकम् । किं च सादृश्यं न स्वतो भ्रमकारणम् । मानाभावात् । किं तु संस्कारोद्बोधेन सामग्रीसम्पादकतया । संस्कारोद्बोधश्च न सादृश्यैकनियतः । अदृष्टादिनापि तत्सम्भवात् । तदुक्तम्—'सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधकाः ।' इति । चिन्तादिकं च प्रणिधानसूत्रे व्याख्यातम् । तथा चान्यतः संस्कारोद्बोधे सति सादृश्यमनुपयोगि । तदुक्तं विवरणे—'निरुपाधिकभ्रमकार्यदर्शनमेव गुणावयवसामान्याभावेऽपि केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इतिवत्सादृश्यान्तरं वा, शङ्खपीतिमादाविव कारणान्तरं वा कल्पयती'ति । ननु, दोषं विना भ्रमस्वीकारे स्यादप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वापत्तिः । दोषजन्यत्वस्वीकारे तु दोषस्याप्यध्यसनीयत्वेनानवस्थापत्तिरिति चेन्न । अनाद्यविद्याध्यासस्य दोषानपेक्षत्वात् । साद्यध्यासस्य चाविद्यादोषजन्यत्वात् नाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । नाप्यनवस्था । अन्यथा तार्किकाणामप्यन । दिप्रमा गुणं विनापीति प्रामाण्यपरतस्त्वं भज्येत । जन्यप्रमामात्रस्य गुणजन्यत्वं तु जन्याध्यासमात्रस्य दोषजन्यत्वेन समम् । ननु, लाघवेन प्रथमोपस्थितत्वेन च प्रवृत्तिमात्रं प्रति संसर्गधिय इव धूममात्रं प्रति वह्नेरिव चाध्यासमात्रं प्रति दोषादीनां जनकत्वादविद्याध्यासोऽपि कथं क्लृप्तकारणेन विना भवतु । अन्यथा संसर्गधीरपि प्रवृत्तिविशेषे वह्निरपि धूमविशेषे हेतुरिति स्यात् । तथा चाख्यातिवादश्चानुमानमात्रोच्छेदश्चापद्येयाताम् । किं च अविद्यारूपविषयस्यानादित्वेऽपि तत्प्रतीतेर्दोषाजन्यत्वे प्रामाण्यापातः । अप्रामाण्यप्रयोजकस्य दोषजन्यत्वस्याभावात् । अथ भेदवदविद्याख्यदोषस्य स्वपरनिर्वाहकत्वम् । एवमपि भेदो भिन्न इतिवत् 'अज्ञानमज्ञात'मिति व्यवहारो भवतु । प्रतीतिमात्र-

शरीरस्य स्वविषयधीहेतुत्वं कुतः । स्वस्य स्वस्मात् पूर्ववृत्तित्वासम्भवादिति चेन्न। अध्यासत्वस्य लघुत्वेऽपि प्रथमोपस्थितत्वेऽपि न दोषजन्यतायां तन्त्रत्वम् । दोषस्यापि दृश्यत्वेनाध्यसनीयतयाऽनवस्थापत्तेः । यथा नित्यज्ञानवादिनां ज्ञानत्वस्य न शरीरजन्यतादावच्छेदकत्वम्, न वा गुणजन्यत्वस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वम् । बाधकबलात् । तद्वत् जन्याध्यासं प्रत्येव दोषादीनां कारणत्वम् । गुणाजन्यत्वेऽप्यबाधितविषयतया नित्यज्ञानप्रामाण्यवत् दोषाजन्यत्वेऽपि बाधितविषयतयानाद्यध्यासस्याप्यप्रामाण्योपपत्तिः । बाधितविषयत्वेऽपि न दोषजन्यत्वमवच्छेदकम् । दोषजन्यत्वेऽप्यवच्छेदकान्तरान्वेषणेऽनवस्थापातात् । बाधिताविषयत्वस्य दोषाजन्यवृत्तित्वेऽपि दोषजन्यत्वस्य तद्व्याप्यत्वोपपत्तेः । अत एव शबरस्वामिना 'यस्य दुष्टं करणं यत्र च मिथ्येति प्रत्ययः स एवासमीचीनो नान्य'इति वदता दुष्टकरणजन्यत्वमन्तरेणापि अर्थान्यथात्वमप्रामाण्यप्रयोजकमुक्तम् । अविद्याध्यासरूपस्य साक्षिचैतन्यस्याविद्याजन्यत्वानभ्युपगमात् न प्रतीतिमात्रशरीरत्वव्याघातः । 'अहमज्ञ'इत्याद्यभिलापकारणीभूतवृत्तिरूपाध्यासं प्रति त्वविद्यायाः कारणत्वमस्त्येव घटादीनामिव स्वप्रत्यक्षं प्रति । वह्निविशिष्टधियः अस्तु बाधकाभावात् । सामान्येनैव धूमप्रवृत्तिं प्रति हेतुतेति न पूर्वोक्तदोषापातः । नन्वविद्याध्यासस्यानादित्वेन दोषाद्यनपेक्षावदधिष्ठानानपेक्षापि स्यादिति चेन्न । जनकत्वेनाधिष्ठानानपेक्षायामप्याश्रयत्वेन तदपेक्षानियमात् । परममहत्त्वादेराश्रयापेक्षावत् अध्यासस्य साधिष्ठानत्वनियमेनात्रापि परतन्त्रत्वस्य समत्वात्, भास्यस्याविद्याध्यासस्य भासकतयाप्यधिष्ठानापेक्षणाच्च । अविद्यावच्छिन्नचैतन्यस्याविद्यादिसकलद्वैतद्रष्टृत्वात् तस्यैव चान्तःकरणावच्छेदेन प्रमातृत्वात्, भ्रमप्रमयोः सामानाधिकरण्योपपत्तेः, भ्रमस्य समानाधिकरणप्रमानिवर्त्यत्वमुपपद्यते । ननु, देहेन्द्रियादिकं विना कथमन्तःकरणाध्यासः । कात्रानुपपत्तिः । अधिष्ठानापरोक्षत्वं हि अपरोक्षभ्रमे कारणम् । तद्यत्राधिष्ठानं स्वतो नापरोक्षम् । यथा शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यम्, तत्र तदपरोक्षतार्थं देहेन्द्रियाद्यपेक्षा । प्रकृते चाविद्यावच्छिन्नं चैतन्यमधिष्ठानम् । तत्र चैतन्यस्य स्वप्रकाशत्वेनाविद्यायाश्च तदध्यस्तत्वेन तेनैव साक्षिणा अपरोक्षत्वात् कुत्र देहेन्द्रियाद्यपेक्षा । अथैवं प्रलये देहेन्द्रियाद्यभावेऽप्यज्ञानसद्भावेनान्तःकरणाध्यासप्रसङ्गः । न । तदा देहेन्द्रियादिसर्जनविलम्बहेतुनैव तद्विलम्बसम्भवात् । अन्यथा तदा देहेन्द्रियादिकमपि कुतो नोत्पद्येत । न च दोषादीनामध्यस्तत्वेन तदभावस्य तात्विकत्वात् अतात्विकेन तात्विककार्यप्रतिबन्धस्यायुक्तत्वात् बौद्धेन दुष्टतया कल्पितस्य वेदजन्यज्ञानस्येव कल्पितदोषजन्यस्य द्वैतविज्ञानस्य प्रामाण्यापात इति वाच्यम् । बौद्धकल्पित-

स्य प्रातिभासिकदोषस्य व्यावहारिकवेदापेक्षया न्यूनसत्ताकत्वेन तदप्रामाण्याप्रयोजकत्वेऽप्यविद्याख्यदोषद्वैतप्रपञ्चयोस्समसत्ताकत्वेन कार्यकारणभावनियमेन च कारणीभूताविद्याख्यदोषाभावे कार्यभूतद्वैतप्रपञ्चतद्विज्ञानयोरभावनियमेन नाविद्यामिथ्यात्वेन द्वैतज्ञानसत्यतापातः । कारणमिथ्यात्वे कार्यमिथ्यात्वस्यावश्यकत्वात् ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वरूपव्यावहारिकत्वस्य बाध्याबाध्यसाधारणस्य मिथ्यात्वसिद्ध्यनपेक्षत्वात् न सत्त्वविभागासिद्धिः । ननु, दोषादीनां रूप्यादिभ्रमहेतूनां पारमार्थिकसत्त्वमौत्सर्गिकप्रामाण्येन सिद्धमिति परमार्थसतामेव तेषां हेतुत्वमिति चेन्न । व्यावहारिकप्रामाण्यस्य साक्षिणा ग्रहणेऽपि त्रिकालाबाध्यत्वरूपतात्विकप्रामाण्यं न केनापि गृह्यत इति प्रत्यक्षबाधोद्धारे प्रागेवाभिहितत्वात् । न च रूप्याद्यध्यासे दोषादीनामधिष्ठानसमसत्ताकत्वं दृष्टमिति इहापि तथेति वाच्यम् । साधर्म्यसमजात्युत्तरत्वात् । वस्तुतस्तु, सर्वत्र चैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वेन कुत्रापि दोषादीनामधिष्ठानसमसत्ताकत्वाभावात् । न च बाधकज्ञानं सत्यमेव वक्तव्यम् । अन्यथा बाधपरम्पराया अनवस्थापत्तेरिति वाच्यम् । वेदान्तवाक्यजन्यचरमचित्तवृत्तेः कतकरजोन्यायेन स्वपरबाधकतयाऽनवस्थाया अभावात् । दृश्यत्वमात्रेण युगपत्कृत्स्नबाधसम्भवात् । न हि गुहायां न शब्द इति शब्दः स्वं न निषेधति । अन्यथा स्वस्य स्वेनानिषेधे तत्राप्यनवस्थापत्तिः । शब्दमात्रनिषेधानुभवविरोधश्च । यद्यपि बाधकज्ञानं वृत्त्युपरक्तचैतन्यरूपं स्वतस्सत्यमेव । तथापि तदवच्छेदिकाया वृत्तेर्दृश्यत्वेन मिथ्यात्वात् बाधोपपत्तिः । ननु, बन्धस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वे तदभावार्थं यत्नो न स्यात् । अत्यन्ताभावस्यासाध्यत्वात् । अत एव न तत्प्रतीत्यभावार्थमपि यत्नः । तस्या अपि मिथ्यात्वात् । अन्यथा मोक्षेऽपि बन्धप्रतीत्या तद्दशायामपि प्रातिभासिकबन्धापातात् । अथ पारमार्थिकत्वाकारेण मिथ्यात्वम् । स्वरूपेण तु निवृत्तिरेव । न । तस्यास्स्वरूपाबाधेनाप्युपपत्तेरिति चेन्न । सत्यस्य ब्रह्मणो निवृत्त्यदर्शनेन स्वरूपतो मिथ्यात्वाभावे निवृत्त्ययोगात् मिथ्यात्वं निवृत्त्यनुकूलमेव । न च तदर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । अधिष्ठानसाक्षात्कारानन्तरं तथैव । ततः पूर्वं तु कण्ठगतविस्मृतचामीकरप्राप्तय इव भ्रमबाधकज्ञानोत्पत्तये प्रवृत्त्युपपत्तेः । अत्यन्ताभावाधिकरणे च प्रतियोगिवत्तन्निवृत्तिरप्युपपादितैव । न च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिनि तुच्छे निवृत्तिर्न दृष्टेति कथं तादृशि प्रपञ्चे सा स्यादिति वाच्यम् । यथाकथञ्चित् सजातीयेऽदर्शनस्याप्रयोजकत्वात् । अन्यथा अनुत्पन्ने निवृत्तिर्न दृष्टेति प्रागभावोऽपि न निवर्तेत । तस्मात् स्वभावविशेष एव तुच्छनित्यविलक्षणो निवृत्तिप्रयोजक इति वाच्यम् । सा च निवृत्तिरधिकरणस्वरूपेति पक्षे घटनाशार्थं मुद्गरपातादाविव मननादौ प्र-

वृत्तिरूहनीया । अतिरिक्तेति पक्षे त्वनिर्वचनीया । पञ्चमप्रकारा चरमवृत्तिरूपा वा सा । सर्वथा जन्यैवेति न काप्यनुपपत्तिः । ननु, बन्धस्य ब्रह्मण्यध्यस्तत्वे तन्निदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारानिवर्त्यत्वं श्रवणादिनियमादृष्टसापेक्षब्रह्मज्ञाननिवर्त्यत्वं च न स्यात् । न हि देवतानिदिध्यासनसाध्यतत्साक्षात्कारानिवर्त्यं दुरितं तत्राध्यस्तम् । न वा दूरागमनादिनियमादृष्टसापेक्षसेतुदर्शननिवर्त्यं दुरितं तत्राध्यस्तमिति चेन्न । आत्माध्यस्तगौरत्वादेः शुक्त्याद्यध्यस्तरूप्यादेश्च तत्तत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वदर्शनेन प्रपञ्चस्यापि ब्रह्मण्यध्यस्ततया तत्साक्षात्कारनिवर्त्यत्वस्यावश्यकत्वात् । न हि शुक्त्याद्यध्यस्तं रूप्यादि शुक्त्यादिज्ञानं विना निवर्तते । देवतादर्शनादिना तु प्रायश्चित्तसमकक्ष्येण दुरितस्य कारणात्मनावस्थानमात्रं क्रियते। न तु शुक्तिज्ञानेन रूप्यस्येव निवृत्तिः । अधिष्ठानाज्ञानरूपोपादानकस्यारोपितस्य तन्निवृत्तिं विना निवृत्त्ययोगात् । अज्ञाननिवृत्तिश्चाधिष्ठानज्ञानादेवेत्युक्तं प्राक् । श्रवणादिनियमादृष्टं च न मुक्तिं प्रति कारणम् । किं तु ब्रह्मापरोक्षं प्रति । नन्ववघातसाध्यवैतुष्यान्यापूर्वस्येव श्रवणादिसाध्यापरोक्ष्यान्यमुक्तेरेव तत्साध्यत्वम् । अन्यथा श्रवणनियमादृष्टसाध्ये साक्षात्कारे श्रवणनिरपेक्षस्योपायान्तरस्याप्रसक्त्या तत्प्रसक्त्यधीननियमविध्ययोगात् । न च परोक्षज्ञानं श्रवणात्,अपरोक्षं तु नियमादृष्टादिति युक्तम्। श्रवणादिविधौ परोक्षज्ञानप्रवाहरूपनिदिध्यासनसाध्यापरोक्षस्यैव दर्शिनोद्देशात्, त्वन्मते परोक्षज्ञाने कामनाया अयोगेन तस्योद्देश्यत्वायोगाच्चेति चेन्न । तत्र क्रत्वर्थस्य नियमापूर्वस्य परमापूर्वसाधकत्वेऽपि पुरुषार्थहिरण्यधारणादिनियमादृष्टस्य तदभाववत् श्रवणादिनियमापूर्वस्य श्रवणादिसाध्यसाक्षात्कारान्यफलाभावेऽपि तेनैव फलवत्त्वोपपत्तेः । 'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववदि'ति न्यायात् । 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ!ज्ञाने परिसमाप्यते ।' इति स्मृतेश्च । अत्र सर्वाखिलपदाभ्यां कर्मशब्दवाच्यापूर्वमात्रस्य ज्ञाने समाप्तिर्दर्शिता । मोक्षस्याविद्यानिवृत्तिरूपस्य ज्ञानातिरिक्तासाध्यत्वनियमाच्च । ज्ञाने त्वसम्भावनादिनिवृत्त्या प्रतिबन्धकदुरितनिवृत्त्या च दृष्टादृष्टांशोपयोगः। सामान्यपुरस्कारेण च प्रसक्तस्य साधनान्तरस्य निवृत्तिः सर्वत्र नियमविधेः फलम् । विशेषरूपेण त्वपूर्वविधित्वमेव । यथा हि 'व्रीहीनवहन्ती'त्यादावपूर्वसाधनीभूतव्रीहिवैतुष्ये विशिष्यावघातातिरिक्तसाधनान्तराप्रसक्तावपि व्रीहिवैतुष्यमात्रे प्रसक्तस्य नखविदलनादेर्निवृत्तिः । विशिष्य कार्यकारणभावबोधनात् । तथा निर्विशेषब्रह्मात्माभेदसाक्षात्कारप्रतिबन्धनिवृत्तौ श्रवणाद्यतिरिक्तसाधनान्तराप्रसक्तावप्यात्मज्ञानमात्रप्रतिबन्धनिवृत्तौ साङ्ख्यादिशास्त्रस्यापि प्रसक्तेः तन्निवृत्तिर्विशिष्य वेदान्तवाक्यविचारविधानादिति परमगम्भीरोऽयं ग्रन्थार्थः । ननु, यदि विश्वं कल्पितं स्यात् तदा

'जन्माद्यस्य यत'इति सूत्रे 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादिश्रुतौ च जन्माद्युक्तिः 'ई-क्षतेर्नाशब्द'मिति सूत्रे 'तदैक्षते'त्यादिश्रुतौ च ईश्वरस्येक्षापूर्वककर्तृत्वोक्तिः 'लोकवत्तु लीलाकैवल्य'मिति सूत्रे 'आप्तकामस्य का स्पृहे'त्यादिश्रुतौ च प्रयोजनाभावेऽपि लीलया सृष्ट्याद्युक्तिः, 'वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादि'ति सूत्रे 'पुण्येन पुण्यं लोकं नयती'त्यादिश्रुतौ च कर्मसापेक्षत्वेनावैषम्योक्तिः, 'तेजोऽतस्तथा ह्याहे' तिसूत्रे 'वायोरग्नि'रित्यादिश्रुतौ च तेजआदेर्वाय्वादिजन्यत्वोक्तिः, 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते चे'ति सूत्रे 'पृथिव्यप्सु प्रलीयत'इत्यादिस्मृतौ च पृथिव्यादीनामबादौ लयोक्तिरित्याद्ययुक्तं स्यात् । न हि कल्पिते तत्तद्विरोधशङ्का तन्निराकरणं च युक्तमिति चेन्न । प्रपञ्चस्य कल्पितस्यापि व्यावहारिकसत्त्वाभ्युपगमेन तद्दशायां विरोधशङ्कातत्परिहारयोरुचितत्वात् । इन्द्रजालादावध्यस्तेऽप्यैन्द्रजालिकादेरीक्षापूर्वकस्रष्टृत्वादेर्दर्शनाच्च । यथा च कल्पितस्यापि जन्माद्युपपत्तिस्तथाऽनिर्वचनीयवादे वक्ष्यते । स्वप्नेऽपि सृष्ट्यादेः श्रुत्या प्रतिपादनाच्च । अध्यस्तस्यापि सर्पस्य भयकम्पादिजनकत्ववत् वाय्वादीनां तेजआदिजनकत्वमप्युपपन्नम् । 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स'इति सूत्रे च तत्तद्भावापन्नस्य ब्रह्मण एव कारणत्वाभिधानात् । अबादौ पृथिव्यादिलयोक्तिरपि तत्तद्भावापन्नचैतन्ये व्याख्येयेति नाधिष्ठानातिरिक्ते लयोक्तिः । वैषम्यनैर्घृण्यप्रयोजनादिशङ्कापरिहारादिकं तूपासनावस्थायां 'भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकव'दिति आपाततः परिणामवादाभ्युपगमेन 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य'इति तु विवर्तवादे परमसिद्धान्तदशायां न शङ्का न चोत्तरम् । मायाविन इवेश्वरस्य स्वप्रतिबिम्बभूतजीवभ्रमयितृत्वेन सर्वविरोधनिरासोपपत्तेः । नन्वीश्वरस्यापि सपरिकरस्य जीवेनाध्यस्तत्वात् कथं भ्रमयितृत्वम् । न । अविद्योपहितचित एवानादेरीश्वरत्वेनान्तःकरणोपहितजीवकल्पितत्वायोगात् । जीवकल्पितत्वपक्षेऽपि तादृग्धर्मविशिष्टतयैव कल्पनेन तस्य भ्रमयितृत्वाद्युपपत्तेः । 'परिकल्पितोऽपि मरणाय भवेदुरगो यथा न तु नभो मलिन'मिति न्यायात् । ननु, जीवानां वाय्वादिभ्योऽग्न्याद्युत्पत्तिरिति भ्रमोऽस्ति । यतः स्वाप्नभ्रम इव श्रुतेरालम्बनं स्यात् । न च भ्रान्तिं विना कल्पितमस्ति । न चैतद्वाक्यजभ्रान्तिकल्पितमेव एतद्वाक्यालम्बनम् । वेदस्य भ्रमजनकत्वप्रसङ्गात् । अनुवादे तु न दोषः । न चेश्वर एव तत्कल्पकः । तस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमेऽपि न निस्तारः । भ्रान्तेर्देहेन्द्रियादिकार्यत्वात् तेषां च पृथिव्यादिकार्यत्वात् पृथिव्याद्युत्पत्तेः प्राक् भ्रान्त्ययोगादिति चेन्न । भ्रान्तिमात्रे देहेन्द्रियाद्यपेक्षायाः प्रागेव निरासात् । ईश्वराध्यस्तवाय्वादिहेतुकाग्न्याद्युत्पत्त्यालम्बनत्वेन वेदस्य भ्रमाजनकत्वात् । अध्यस्तस्य चाध्यस्तत्वेन स्फुरणान्न मायाविन इव ईश्वरस्य भ्रान्तत्वप्रस-

ङ्गः । न चाध्यस्तत्वे उत्पत्त्याद्यनुपपत्तिः । अनध्यस्तस्य क्वाप्युत्पत्त्याद्यदर्शनेनाध्यस्तत्वस्यैव तदुपपादकत्वात् । सत्कार्यवादासत्कार्यवादनिषेधेनानिर्वचनीयकार्यवादमात्रे कार्यकारणभावपर्यवसानात् । तदेवं कृत्स्नस्य प्रपञ्चस्याद्वये ब्रह्मणि कल्पनोपपत्तेर्न प्रतिकूलतर्कपराहतिः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणि प्रपञ्चकल्पनोपपादनेन प्रतिकूलतर्कनिराकरणम् ॥

एतदनुमानमे'कमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिरप्यनुगृह्णाति । ननु, श्रुत्या स्वस्वरूपस्वप्रामाण्यस्वयोग्यतादेर्मिथ्यात्वाबोधनेन प्रत्यक्षादिसिद्धतत्सत्त्वोपजीवनेन च ब्रह्मेतरसकलमिथ्यात्वासिद्धिः । 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति न्यायेन प्रत्यक्षादिसिद्धघटादिमिथ्यात्वासिद्धिश्च । योग्यतादिमिथ्यात्वबोधने च श्रुत्यर्थस्यातात्विकत्वापत्तिः । शाब्दबोधस्य शब्दतत्प्रामाण्ययोग्यतादिना समसत्ताकत्वनियमात् । न च सदर्थस्वाप्नदेवतावाक्ये व्यभिचारः । आप्तत्वापौरुषेयत्वायोगेन तस्य शब्दत्वेन प्रामाण्यायोगात् । किं तूपश्रुतिवत्तादृशशब्दज्ञानं लिङ्गत्वेन प्रमाणमिति चेन्न । निर्दोषशब्दत्वेन तस्य शब्दविधयैव प्रामाण्यसम्भवात् आप्तत्वापौरुषेयत्वयोर्दोषाभाव एवोपक्षयात् व्याप्त्याद्युपस्थितिकल्पने गौरवात् वक्तुः कल्पितत्वेऽपि तद्गतदोषस्यार्थसंवादेन कल्पयितुमशक्यत्वाच्च । तथा च शब्दसमसत्ताकत्वस्य व्यभिचारात् योग्यतादिसमसत्ताकत्वनियमसिद्धेरप्रयोजकत्वाच्च परोक्षत्वानित्यत्वाद्युपाधिसम्भवाच्च श्रुत्या योग्यतादिसकलमिथ्यात्वबोधनेऽपि तदर्थस्य न मिथ्यात्वम् । मिथ्यात्वप्रयोजकरूपाभावात् । महाभाष्योक्तन्यायोदाहरणमपि न युक्तम् । विषयवैषम्यात् । तथा हि—'शतानि सहस्राणी'त्यत्र सर्वनामस्थानसंज्ञकशिसन्निपातेन विहितो नुम् 'ष्णान्ता षडि'ति षट्संज्ञाद्वारा 'षड्भ्यो लुगि'ति शिस्वरूपसर्वनामस्थानस्य पञ्चेत्यादाविव लुङ्निमित्तं न भवति । तत्सन्निपातेनैव विहितत्वात् । तत्सद्भावनियमेनैव विहितत्वादित्यर्थः । अलुप्तस्यैव सर्वनामस्थानस्य नुम्निमित्तत्वात् 'न लुमताङ्गस्ये'ति लुमता लुप्तेऽङ्गकार्यनिषेधात् । तथा चालुप्तप्रत्ययत्वेन यत्र निमित्तता तत्र सन्निपातलक्षणन्यायावतारः । यत्र तु 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण'मिति न्यायेन लुप्तेऽपि प्रत्यये कार्यं भवति, तत्रालुप्तत्वविशेषणनैरपेक्ष्येण प्रत्ययत्वमात्रेणैव निमित्तत्वात् न सन्निपातलक्षणन्यायावतारः । प्रत्ययसद्भावस्य तत्रानुपजीव्यत्वात् । एवं स्थिते यद्यमिथ्याभूतत्वेन प्रत्यक्षादेर्निमित्तता स्यात्, तदा प्रत्ययस्यालुप्तत्वेन निमित्ततायामिव भवेदेतन्न्यायावतारः । प्रत्यक्षादेस्तु, स्वरूपेणैव निमित्तता स्वप्नाद्यर्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वदर्शनेन प्रागेवोपपादिता । अतो यत् बाध्यते तात्विकत्वं तन्नोपजीव्यम् । यच्चोपजीव्यमर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणव्यावहारिकप्रामाण्यं तच्च न बाध्यत इति

किं केन सङ्गतम् । तदुक्तं टीकाकृद्भिः—'उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वा'दिति । अत एव ज्योतिष्टोमादिविधेरुपजीव्याग्निविद्यावाद्विषयत्वेनेव द्वैतनिषेधस्यापि स्वोपजीव्ययोग्यतादीतरविषयत्वेन सङ्कोचस्य वा सृष्ट्यादिश्रुतेरिव कल्पितविषयत्वस्य वोपपत्तौ न तात्त्विकसर्वमिथ्यात्वपरत्वकल्पनं युक्तमित्यपास्तम् । दृष्टान्ते अग्निविद्यादेरिव दार्ष्टान्तिके योग्यतादेस्तात्त्विकस्यानुपजीव्यत्वात् । न हि योग्यता तात्त्विकयोग्यतात्वेन निमित्तम् । किं तु योग्यतात्वेनैव । सकलद्वैताभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेन तदधिकरणस्य च ब्रह्मणः 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'तत्सत्यं स आत्मे'त्यादिश्रुत्या सत्यत्वप्रतिपादनात् न सृष्ट्यादिश्रुतेरिव कल्पितविषयत्वोपपत्तिः । तस्माद्योग्यतादेर्मिथ्यात्वेऽपि वेदान्तबोध्यं सत्यमेवेति स्थितम् । यथा चाविद्यातत्कार्यस्य स्वरूपतो निषेधेऽपि तुच्छवैलक्षण्यं, पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधे वा पारमार्थिकत्वधर्मशून्यस्यापि ब्रह्मणः स्वरूपेण सत्त्वं तथोपपादितमधस्तात् । ननु, तत्त्वमस्यादिवाक्येन प्रत्यक्षाद्यविरोधाय तत्त्वंपदलक्षितयोरैक्यमिव मिथ्यात्वश्रुत्यापि तदविरोधाय प्रत्यक्षादिसिद्धादन्यस्यैव मिथ्यात्वं बोध्यम् । अन्यथा प्रत्यक्षाद्यनुग्रहाय व्यावहारिकमपि सत्त्वं न कल्प्येत । 'नेह नाने' त्यादिनिषेधेनात्यन्तासत्त्वबोधनात् । इति चेन्न । विशिष्टयोरैक्ये विशेषणयोरप्यैक्यापातेन सर्वत्र विशिष्टाभेदपरवाक्यस्य लक्षितविशेष्यैक्यपरत्वनियमेन 'तत्त्वमसी'त्यत्रापि तथाभ्युपगमात् । तदुक्तम्—'अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः । घटते न यदैकता तदा नतरां तद्विपरीतरूपयोः ॥' इति । मिथ्यात्वबोधकश्रुतौ तु नास्ति प्रत्यक्षादिविरोधः । तात्त्विकत्वांशस्यानुपजीव्यत्वात् । व्यावहारिकसत्त्वस्य चोपजीव्यत्वान्नात्यन्तासत्त्वकल्पनमित्यस्याप्युक्तप्रायत्वात् । ननु, श्रुतेस्तात्पर्यं चैतन्यमात्रे वा, द्वितीयाभावविशिष्टे वा, तदुपलक्षिते वा । नाद्यः । विश्वमिथ्यात्वासिद्धेरिष्टापत्तेः । तस्य स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वेन श्रुतिवैयर्थ्याच्च । न द्वितीयः । अखण्डार्थत्वहानात् । अत एव न तृतीयः । काकवदितिवत् द्वितीयाभाववदित्यनेनापि सप्रकारकज्ञानजननेनाखण्डार्थत्वायोगात् । चिन्मात्रस्य नित्यसिद्धत्वेन तदन्यस्य च मुमुक्ष्वज्ञेयत्वेन काकेन संस्थानविशेषस्येव द्वितीयाभावेनोपलक्ष्यस्यान्यस्याभावात् तस्योपलक्षणत्वायोगाच्चेति चेन्न । काकस्य संस्थानविशेष इव द्वितीयाभावस्य स्वरूपमेवोपलक्ष्यमित्युपलक्ष्याभावनिबन्धनोपलक्षणत्वानुपपत्तेरभावात् । उपलक्षणत्वे हि उपलक्ष्यसत्त्वमात्रं तन्त्रम् । न तु तस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमपि । गौरवात् । उपलक्ष्यतावच्छेदकरूपाभावेऽपि स्वतोव्यावृत्तजातिवदुपलक्ष्यत्वसम्भवात् । अत एव न सप्रकारकत्वापत्तिः । काकवदित्यत्राप्युपलक्षणस्याप्रकारत्वात् । किं तु स्वरूपातिरिक्तधर्मस्य तत्रोपलक्षणत्वेन सप्रकारत्वम् । इह तु

तन्नेति वैषम्यम् । न चोपलक्षणवैयर्थ्यम् । अनर्थनिवृत्तिहेतुत्वेन द्वितीयाभावद्वारकस्वरूपज्ञानस्योद्देश्यत्वात् । तस्य प्रागसिद्धत्वात् । न च मिथ्यात्वासिद्ध्येष्टापत्तिः । अवान्तरतात्पर्यस्य तत्रापि सत्त्वात् । तद्द्वारैव स्वरूपचैतन्ये महातात्पर्यात् । अत एव श्रुतिबोध्यस्य विशेषणस्योपलक्षणस्य वा द्वितीयाभावस्य सत्त्वे अद्वैतहानिः । असत्त्वे चादण्डे दण्डीति वाक्यवत् काकहीने काकवदिति वाक्यवच्चाद्वैतवाक्यस्यातत्त्वावेदकत्वापत्तिरिति निरस्तम् । आद्ये द्वितीयाभावसत्त्वेन द्वितीयाभावासिद्ध्यापादनस्यानुचितत्वात् अभावस्याधिकरणातिरेकानभ्युपगमाच्च । द्वितीये तु सृष्ट्यादिवाक्यवदुपलक्ष्यस्वरूपसत्यत्वमादाय तत्त्वावेदकत्वात् । मुख्यतात्पर्यविषयस्यासत्यतायामेवातत्त्वावेदकत्वाभ्युपगमात् । अत एव महातात्पर्याभिप्रायेण चैतन्यमात्रे तात्पर्यमित्याद्यपक्षेऽपि न दोषः । अवान्तरतात्पर्येण मिथ्यात्वसिद्धेरपि स्वीकारेणेष्टापत्तेरप्यसम्भवात् । ननु, द्वितीयाभावे महातात्पर्याभावः किं प्रमाणान्तरप्राप्त्या यथा वायुक्षेपिष्ठत्वादौ । उत तद्विरोधित्वेन । यथात्मवपोत्खननादौ । उतोद्देश्यविशेषणत्वादिना । यथा गृहैकत्वादौ । नाद्यः । त्वयैव द्वितीयाभावस्य प्रमाणान्तरप्राप्त्यनभ्युपगमात् । द्वितीयेऽपि विरोधिमानं न तावत्प्रत्यक्षादि द्वैतग्राहि । त्वन्मते तस्यैव श्रुतिबाध्यत्वात् । नाद्वैतवाक्यान्तरम् । तस्यात्ममात्रपरत्वे द्वितीयाभावाविरोधित्वात् । न हि विशेष्याविषयं 'अग्निहोत्रं जुहोती'ति वाक्यं विशिष्टविषयेण 'दध्ना जुहोती'ति वाक्येन विरुध्यते । द्वैताभावपरत्वे त्वेकविषयत्वेन सुतरामविरोधात् । नापि तृतीयः । 'गृहं सम्मार्ष्टी'त्यत्र सम्मार्जनस्येवाखण्डार्थपरे वाक्ये विधेयान्तरस्याभावेन विशेष्यस्य शास्त्रगम्यस्य चिन्मात्रस्याप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वायोगाच्च द्वितीयाभावस्योद्देश्यविशेषणत्वानुपपत्तेः । अविवक्षाहेतोरनुवाद्यत्वस्याप्यभावाच्चेति चेन्न । स्वयमेव स्वबोधितमपि द्वितीयाभावं द्वितीयत्वादेव निषेधतीति स्वविरोधादेव श्रुतेस्तत्रातात्पर्यात् । मानसविरोधित्वमात्रस्य तात्पर्याभावे प्रयोजकत्वात् स्वविरोधेऽपि न क्षतिः । नन्वेकेनैव प्रमाणेनैकस्य प्राप्तिनिषेधावनुपपन्नौ । न । रूपभेदेनाविरोधात् । द्वितीयाभावस्वरूपं हि शास्त्रेण प्राप्यते । तस्य च प्राप्यतावच्छेदकरूपं द्वितीयाभावत्वम् । तच्च न निषेध्यतावच्छेदकम् । किं तु द्वितीयत्वमेव निषेध्यमात्रानुगतम् । तत्र तदनभ्युपगमे तु न तस्य निषेध्यत्वम् । न वा तेनात्मनः सद्वितीयत्वापत्तिरिति न कोऽपि दोषः । यत्र तु प्राप्यतावच्छेदकमेव निषेध्यतावच्छेदकं, तत्र प्राप्तिनिषेधशास्त्रयोरतुल्यविषयत्वेऽपि विशेषशास्त्रविषयपरित्यागेन सामान्यशास्त्रप्रवृत्तिः । तुल्यविषयत्वे त्वगत्या विकल्प इति न निषेधस्यासङ्कोचेन प्रवृत्तिः । यथा 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति निषेधशास्त्रस्या'ग्नीषोमीयं पशुमालभेते'त्यादिप्राप्तिशास्त्रविष-

येतरविषयत्वं 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती'त्यादिप्राप्तिनिषेधशास्त्रयोस्तु विकल्पेनैकविषयत्वम्। एकस्यैव हिंसात्वस्य षोडशिग्रहत्वस्य च प्राप्तिनिषेधयोरवच्छेदकत्वात्। तत्र निषेधशास्त्रस्यासंकुचद्वृत्तित्वे प्राप्तिशास्त्रस्य सर्वात्मना वैयर्थ्यापत्तिः। प्रकृते च द्वितीयत्वेन रूपेण निषेधस्यैव शास्त्रार्थत्वान्न कस्यापि वैयर्थ्यशङ्का। अत एव द्वितीयाभावनिषेधे पुनर्द्वितीयोन्मज्जनापत्तिरिति निरस्तम्। उपपादितमेतत् मिथ्यात्वमिथ्यात्वसाधने। यथा प्रतियोग्यभावयोर्निषेध्यतावच्छेदकैक्ये नैकनिषेधेऽपरसत्त्वापत्तिरिति। न च स्वेनैव निषिद्धस्य द्वितीयाभावस्य द्वितीयस्येव विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेन वा पुनरुपादानं न युक्तमिति वाच्यम्। अभावबुद्धौ निषिद्धस्यापि प्रतियोगिनः 'सा शुक्ति'रित्यत्र प्रतिषिद्धस्यापि पूर्वप्रतीतरजतस्योपलक्षणतयोपादानदर्शनात्। असङ्कीर्णज्ञानप्रयोजकत्वस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात्। तस्मा'देकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिर्विश्वमिथ्यात्वे प्रमाणमिति सिद्धम्॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ सामान्येन मिथ्यात्वश्रुत्युपपत्तिः॥

नन्वापातप्रतिपन्न एव न तावच्छ्रुत्यर्थः। 'कश्छन्दसां योगमावेद धीर'इति श्रुत्या 'बिभेत्यल्पश्रुताद्वेद'इति स्मृत्या च वेदार्थस्यातिगहनतोक्तेः मीमांसावैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। किं तु मानान्तरेण पूर्वोत्तरेण चाविरुद्ध एवार्थः। अविरोधग्रहणार्थं च मीमांसासाफल्यम्। अत एव 'आज्यैस्तुवते' 'आकाशादेव समुत्पद्यन्त'इत्यादावापातप्रतीतघृतगगनादिपरित्यागेनाज्याकाशादिपदानां सामपरमात्माद्यर्थत्वं स्थापितं पूर्वोत्तरमीमांसयोश्चित्राकाशाद्यधिकरणेषु। अन्यथा तत्तत्पूर्वपक्षाभ्युपगमापत्तेः। तथा चोक्तं वार्तिककारैः शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानमित्यत्र—'असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम्। ताद्रूप्येण परिच्छेदस्तद्विपर्ययतोऽपि च॥ विषयाविषयौ ज्ञात्वा तेनोत्सर्गापवादयोः। बाधाबाधौ विवेक्तव्यौ न तु सामान्यदर्शनात्॥ अन्य एवैकदेशेन शास्त्रस्यार्थः प्रतीयते। अन्यस्तु परिपूर्णेन समस्ताङ्गोपसंहृतौ॥' इति। अन्यत्राप्युक्तम्—'विरुद्धवत्प्रतीयन्त आगमा यत्र ये मिथः। तत्र दृष्टानुसारेण तेषामर्था विवक्षिताः॥' इति। तथा च प्रत्यक्षादिविरोधात् पूर्वोत्तरविरोधाच्च नाद्वैतपरत्वमेकमेवेत्यादिवाक्यानामिति चेन्न। द्वैतप्रत्यक्षस्य चन्द्रप्रादेशिकत्वप्रत्यक्षवत् सम्भाविताप्रामाण्यतया अद्वैतश्रुतिविरोधित्वाभावात्। यथा च श्रुत्या प्रत्यक्षं बाध्यते, तथा प्रपञ्चितमधस्तात्। किं च प्रत्यक्षं नियतविषयम्। श्रुतिः सर्वविषया। तथा च यत्र प्रत्यक्षेण भेदो न गृहीतः, तत्रैवाभेदश्रुतेरवकाशः। ननु ययोरैक्यं श्रुत्या बोध्यते तयोर्भेदः प्रसक्तो न वा। नान्त्यः। अप्रसक्तप्रतिषेधापातात्। नाद्यः। प्रसञ्जकप्रमाणविरोधेनैक्यस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति चेन्न। अ-

न्त्यपक्षाभ्युपगमे दोषाभावात् । अप्रसक्तप्रतिषेध इति च किमप्रसिद्धप्रतियोगित्वं किं वा निष्प्रयोजनत्वमिति विवेचनीयम् । नाद्यः । अन्यत्र प्रसिद्धस्यैव भेदस्य भेदत्वेनोपस्थितस्य परस्परप्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्यत्र निषेधसम्भवात् । न च तत्रैव प्रसिद्धिस्तन्त्रम् । निषेधप्रमामात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अनर्थनिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वात् । 'नान्तरिक्षेऽग्निश्चेतव्य'इत्यादौ स्तुतिमात्रप्रयोजनेनाप्यप्रसक्तनिषेधदर्शनाच्च। अथ श्रुत्या ययोरभेदो बोध्यते, तयोरुपस्थितिरस्ति न वा । नान्त्यः । अनुपस्थितयोरभेदबोधनायोगात् । आद्ये सा किं श्रुतिजन्या प्रत्यक्षादिजन्या वा । नाद्यः । श्रुतेर्मानान्तरागोचराभेदमात्रपरत्वेन घटाद्युपस्थितेस्तज्जन्यत्वाभावेन सर्वाद्वैतासिद्धेः । श्रुतिस्थकिञ्चनेत्यादिपदानामनुवादकत्वाभ्युपगमात् । द्वितीये तु तयोर्भेदोऽपि प्रत्यक्षादिसिद्ध इति क्वाद्वैतश्रुत्यवकाशः । मैवम् । यत् प्रत्यक्षादिना गृह्यते, तद्भेदोऽपि तेन गृह्यत एवेति नियमाभावात् । तथा हि न तावत्पदार्थस्वरूपज्ञानमेव भेदज्ञानम् । अभेदभ्रमोच्छेदप्रसङ्गात् । स्वरूपभेदवादिनामपि स्वरूपज्ञानात् घटत्वादिप्रकारकात् भेदत्वप्रकारकं भेदज्ञानं विलक्षणमेव । अन्यथा भेदाग्रहनिबन्धनव्यवहारानुदयप्रसङ्गात् । अत एव स्वरूपज्ञानोत्तरकालमवश्यं भेदज्ञानमित्यपि न । अनवस्थाप्रसङ्गाच्च । तथा हि 'घटपटौ भिन्नौ जानामी'ति घटपटभेदधीः स्वप्रकाशा वा, अनुव्यवसायसिद्धा वा, साक्षिसिद्धा वा, न स्वप्रतियोगिकभेदविषया । भेदधियः प्रतियोगिधीजन्यत्वनियमेन प्रतियोगिधीव्यक्तिभिन्नव्यक्तित्वावश्यकत्वात् स्वस्या एव स्वजन्यत्वानुपपत्तेः । ज्ञानान्तरेण च तद्भेदग्रहे क्वचित् भेदधीधाराविश्रान्तिरवश्यं वाच्या । अन्यथा सुषुप्तिविषयान्तरसञ्चारादिकं न स्यात् । अतः तत्रापि चरमभेदधीरेवोदाहरणम् । तथा च बाधकत्वाभिमता या घटपटभेदधीः स्वभेदाविषया भासते, तया सह बाध्यत्वाभिमताया ऐक्यधिय ऐक्यं बोधयित्वा निर्बाधा सती श्रुतिः सर्वाभेदे पर्यवस्यति । न ह्यभेदेऽपि बाध्यबाधकभावः । स्वस्यापि स्वबाधकतापत्तेः । तदुक्तं खण्डनकृद्भिः—'सुदूरधावनश्रान्ता बाधबुद्धिपरम्परा । निवृत्तावद्वयाम्नायैः पार्ष्णिग्राहैर्विजीयते ॥' इति । न च सिद्धान्ते घटतद्धीभेदग्राहिणा स्वप्रकाशेन साक्षिणा स्वस्मिन्नितरभेदस्यापि ग्रहणान्नानवस्था । अन्यथा स्वस्य घटादिभ्योऽभेदसंशयः स्यादिति वाच्यम् । साक्षिणः स्वप्रकाशत्वेऽपि स्वनिष्ठेतरप्रतियोगिकभेदग्रहे इतरप्रतियोग्युपस्थितिसापेक्षत्वात् । अन्यथा स्वस्यान्तःकरणाद्यभेदभ्रमो न स्यात् । स्वप्रकाशेन भेदाग्रहेऽपि मानान्तरेण भेदग्रहात् न घटाद्यभेदसंशय इति न किञ्चिदेतत् । स्यादेतत् 'घटपटौ भिन्ना'विति प्रत्यक्षं स्वस्याद्वैतज्ञानादिना भेदं विनानुपपत्तेस्तमप्याक्षिपतीति सर्वत्र भेदस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि नाद्वैतश्रुतेरवकाशः -

अत्रोच्यते । आक्षेपो हि अनुमानमर्थापत्तिर्वा । तत्र विवादाध्यासिता बुद्धिः सर्वतो भिन्नेति नानुमानं सम्भवति । स्वतोऽपि भेदसाधने बाधात् दृष्टान्तस्य च साध्यविकलत्वात् । यतः कुतश्चित् भेदसाधने त्वनुमानाविषये लब्धावकाशा श्रुतिरभेदं बोधयिष्यति । न च स्वव्यतिरिक्तात् सर्वतो भिन्नेति साध्यम् । अद्वैतवादिनं प्रत्यप्रसिद्धविशेषणत्वात् । एतेन सर्वं सर्वस्माद्भिन्नमिति वाक्यमपि निरस्तम् । तदुक्तम्—'हेत्वाद्यभावसार्वज्ञ्ये सर्वं पक्षयता स्थिते । किञ्चित्तु त्यजता दत्ता सैव द्वारद्वयश्रुतेः ॥' इति । नाप्यर्थापत्तिः सर्वभेदविषया । स्वाविषयत्वात् । ययोर्हि भेदं विना यत्रानुपपत्तिर्गृहीता, तयोस्तत्र भेदग्रहेऽप्यनुपपत्तावनुपपत्त्यन्तराग्रहणात् । सर्वत्र तद्ग्रहणे तु धाराविश्रान्तौ चरमधीरुदाहरणम् । तदुक्तम्—'आद्यधीवेद्यभेदीयाप्यन्यथानुपपन्नता । स्वज्ञानापेक्षणादन्ते बाधते नाद्वयश्रुतिम् ॥' इति । ननु, यावदुपपादकं तत्सर्वमर्थापत्तेर्विषयः । न तु यत्किञ्चिदुपपादकम् । तथा चार्थापत्तेरितरस्मात् भेदाभावे तत्रैवाभेदश्रुतेर्लब्धावकाशत्वात् घटपटभेदासिद्ध्यापत्तेरर्थापत्तिभेदस्यापि घटपटभेदोपपादकत्वेनार्थापत्तिविषयत्वं वाच्यम् । अन्यथा दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिश्च स्वमिथ्यात्वविषया न स्यात् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतिः 'नेह नाने'ति ब्रह्मणि भेदमात्रनिषेधानुपपत्तिश्च स्वाभेदविषया न स्यात् । तथा च तत्रापि श्रुत्यन्तरमर्थापत्त्यन्तरं वा वाच्यमिति तवाप्यनवस्थापत्तिरिति । मैवं वोचः । वस्तुत उपपादकत्वं नार्थापत्तिविषयत्वे तन्त्रम् । किं तूपपादकत्वेन ज्ञातत्वम् । अन्यथा अर्थापत्तिभ्रमानुपपत्तेः । तथा च येन रूपेणोपपादकत्वं गृहीतं, तद्रूपावच्छिन्नमुपपादकमर्थापत्तेर्विषयः । तत्र यद्यर्थापत्तिगतभेदसाधारणमुपपादकतावच्छेदकमेकं भवेत्, तदा सोऽपि भायादेव । न चैवमस्ति । तदनिरूपणात् । तथा हि घटपटभिन्नत्वमुपपाद्यम् । तदुपपादकं च न सर्वभिन्नत्वम् । स्वतोऽपि भेदापत्त्या तदसम्भवात् । नापि स्वातिरिक्तसर्वभिन्नत्वम् । अद्वैतवादिनं प्रति स्वातिरेकविशेषणासिद्धेः, स्वत्वाननुगमाच्च । तथा च तेन तेन रूपेण तत्तद्भिन्नत्वमेव उपपादकमुपेयम् । अत उपपादकतावच्छेदकनानात्वान्न सर्वमुपपादकमर्थापत्तेर्विषय इति पृथक्पृथगनुपपत्तिज्ञानापेक्षायां सर्वत्रानुपपत्तिज्ञाने अनवस्थानात् क्वचिद्धाराविश्रान्तौ तत्रैव लब्धावकाशा श्रुतिस्सर्वाद्वैते पर्यवस्यतीति किमनुपपन्नम् । दृष्टान्ते च सर्वत्र स्वसाधारणमुपपादकतावच्छेदकमेकमेवेति तदवच्छिन्नतया स्वस्यापि भानमिति वैषम्यम् । तथा हि दृश्यत्वावच्छिन्नमिथ्यात्वं विना दृक्सम्बन्धानुपपत्तिग्रहात्तदवच्छिन्नमिथ्यात्वमर्थापत्तेर्विषय इति स्वमिथ्यात्वमपि स्वविषयः । एवमेव ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तेरपि स्वविषयत्वम् । तत्रापि दृश्यत्वादेरेकस्यैवावच्छेदकत्वात् । एवं च ब्रह्मणि सर्वाभेद-

बोधिकायाः श्रुतेर्भेदमात्रनिषेधान्यथानुपपत्तेश्च स्वाभेदविषयत्वमविरुद्धम् । न हि सर्वभेदे स्वभेदापत्तिरिव सर्वाभेदे स्वाभेदो दोषाय । तस्मादद्वैतश्रुतिर्बाध्यबाधकयोरैक्यबोधनेन निराबाधा सर्वाद्वैतं प्रतिपादयति । ननु, शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावात् कथमादावल्पविषया बुद्धिः पश्चात् बहुविषयापि भवतीत्युच्यत इति चेन्न । श्रुतितो द्रागेव-जातायास्सर्वविषयाया अद्वैतबुद्धेः प्रामाण्यं व्यवस्थापयन्तीनामस्मद्बुद्धीनामेव क्रमेण जायमानत्वात् । अयोग्यताज्ञानं च न शाब्दबोधे प्रतिबन्धकम् । न वा योग्यताज्ञानं हेतुः । येन प्रथमं सर्वाद्वैतबुद्धिर्न स्यात् । तदुक्तम्—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । अबाधात्तु प्रमामत्र स्वतः प्रामाण्यनिश्चलाम् ॥' इति । वेदान्तकल्पलतिकायामस्यार्थस्य प्रपञ्चो द्रष्टव्यः । एतेन चरमज्ञानमिथ्यात्वेऽपि-न तद्विषयस्य मिथ्यात्वम् । ज्ञानमिथ्यात्वस्य विषयमिथ्यात्वासाधकत्वात् । अद्वैतज्ञाने व्यभिचारादिति निरस्तम् । श्रुत्यैव द्वैतमात्रनिषेध्यत्वबोधनात् । अद्वैतज्ञानविषये च मिथ्यात्वबोधकाभावादेव सत्यत्वम् । न तु ज्ञानमिथ्यात्वादिति न किञ्चिदेतत् । ननु, द्वैतज्ञानाद्वैतज्ञानयोरभेदे कथं बाध्यबाधकभावः । न च व्यावहारिकभेदमात्रेण सः । द्वैतज्ञानस्यापि बाधकत्वापत्तेरिति चेन्न । व्यावहारिकभेदमात्रस्य बाधकत्वाप्रयोजकत्वात् । यद्धि परीक्षितप्रमाणभावत्वेन बलवत्, तत् बाधकम् । यत्तु, सन्दिग्धप्रमाणभावत्वेन दुर्बलं, तत् बाध्यमिति व्यवस्थायां द्वैतज्ञानस्य दुर्बलत्वेनाबाधकत्वस्याद्वैतज्ञानस्यच बलवत्त्वेन बाधकत्वस्य शब्दप्रत्यक्षबलाबलविचारे दर्शितत्वात् । यत्तु 'आपो वा इदं सर्वं भूत'मित्यादिश्रुतिः 'विमतं जलाभिन्नं प्रतीतत्वात् जलवदि'त्यनुमानं वा स्वबाधकस्य जलाभेदं गृहीत्वा निर्बाधं सत् त्वदुक्तन्यायेन सर्वस्य जलाभेदं बोधयेदिति । तन्न । जलाभेदबोधनेऽपि बाध्यबाधकयोरैक्याबोधनात् बाधकस्य बाधकत्वोपपत्तेः । ऐक्यज्ञानभेदज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावस्य जलाभेदज्ञानेनानपायात् । बाधकाभेदो हि बाधकत्वाभावे प्रयोजकः । बाधकस्य स्वबाधकत्वादर्शनात् । अतो न बाध्यबाधकैक्यज्ञानस्य जलाभेदज्ञानसाम्यम् । एतेन सर्वं सर्वस्माद्भिन्नमिति मद्वाक्यमद्वैतवाक्यतज्ज्ञानतद्विषयाणां तेभ्यो भेदमादौ गृहीत्वा निर्बाधं सत्सर्वभेदे पर्यवस्यतीति निरस्तम् । बाध्यबाधकयोरभेदे बाधकत्वाभाववत् भेदेऽपि बाधकत्वं न स्यादित्यत्र हेत्वभावात् पूर्वोक्तदोषाच्चेति दिक् । सर्वासत्त्वं सर्वमिथ्यात्वान्नातिरिच्यते । अतः 'सर्वमसदि'ति प्रत्यवस्थानमनवकाशम् । ननु श्रुत्या सर्वस्य मिथ्यात्वं वा बोध्यते, ब्रह्माभिन्नत्वं वा । आद्ये 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । सत्यानृतयोरैक्यायोगात् । द्वितीये 'इदं रजतं' 'गौरोऽह'मित्यादिभ्रमाणां प्रमात्वं स्यात् । आत्मनि देहादिभेदस्यानृताद्व्यावृत्तेश्च

बोधकानां वेदान्तानां 'नेदं रजत'मित्यादिबाधकस्य चाप्रामाण्यं स्यात् । घटज्ञानेनैव तदभिन्नब्रह्मतदभेदद्वारेण सर्वस्यापि वस्तुतो ज्ञातत्वेन सार्वज्ञ्यं वेदान्तानां वैयर्थ्यं सद्योमोक्षश्च स्यात् । सुखदुःखबन्धमोक्षभेदाभेददूषणभूषणजयपराजयभ्रान्तिप्रमादादेरपि वस्तुतो भेदाभावेन सर्वसङ्करापत्त्या स्वक्रियास्वन्यायस्ववचनविरोधाश्च स्युरिति चेन्न । आद्ये 'मृद्घटः' 'इदं रजत'मित्यादाविव उपादानोपादेयभावेनापि सामानाधिकरण्योपपत्तेः । द्वितीये वस्तुतो भेदाभावेऽपि आविद्यकभेदमादाय सर्वव्यवस्थोपपत्तेः । न च भेदस्याप्यनाविद्यकब्रह्माभिन्नत्वेनाविद्यकत्वायोग इति वाच्यम् । आविद्यकत्वस्याप्याविद्यकस्यैवाङ्गीकारात् । अथाविद्यकत्वस्यापि ब्रह्माभिन्नत्वात् कथमाविद्यकत्वमिति चेत् । तस्मिन्नपि तस्य कल्पितत्वादिति गृहाण । ननु, मुक्तावाविद्यकस्यापि भेदस्याभावेनानन्दस्य दुःखाभिन्नत्वेनापुरुषार्थत्वापातः । तत्तदसाधारणस्वभावस्य तत्र तत्राभावेऽपि तत्तदभेदे पारिभाषिकोऽयमभेदो भेदे पर्यवस्येत् । असाधारणरूपेण भेदमभ्युपेत्य सद्रूपेण भेदानिषेधेऽपि इष्टापत्तिरप्रसक्तनिषेधश्चेति चेन्न । एकस्यामेव ब्रह्मव्यक्तौ तत्तदसाधारणस्वभावानां कल्पितत्वेनासत्त्वात् सर्वकल्पनानिषेधकाले कल्पितधर्मावच्छिन्नभेदाभेदादिप्रसक्तेरयोगात् । अत एव नाप्रसक्तप्रतिषेध इष्टापत्तिर्वा । 'सद्द्रव्यं' 'सन् गुण' इत्यादिप्रतीत्या प्रसक्तानां तत्तद्धर्माणां ब्रह्मणि प्रतिषेधात् । अतः सर्वधर्मशून्याया एकस्या एव सद्व्यक्तेश्चिदानन्दरूपायाः प्रतिपादनान्न पारिभाषिकोऽयमभेद इति सिद्धम् । तदेवं 'सर्वं ब्रह्माभिन्नमि'ति मते मिथ्याभूतस्य ब्रह्मभेदेऽपि सन्मात्रमेव ब्रह्माभिन्नमिति मते वा न प्रत्यक्षादिविरोधः । नापि पूर्वोत्तरविरोधः । ननु, यद्यपि 'सलिल एको द्रष्टा अद्वैत' इत्यत्र सलिलशब्दस्य तत्सादृश्यात् स्वच्छत्वमात्रपरत्वात् । तस्य च सर्वमलासंसर्गित्वस्वरूपस्याद्वैतेऽप्युपपत्तेः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यत्र चाग्रपदस्य 'तदैक्षत 'नामरूपे व्याकरो'दित्यादेश्च कालक्षणनामरूपात्मकप्रपञ्चप्रापकस्याविद्यकद्वैतविषयकत्वेन वास्तवाद्वैतविरोधित्वाभावः, तथापि 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यनेन इदंशब्दोदितस्य विश्वस्य सदभेदेन सत्त्वमुक्त्वा पुनरद्वितीयपदेन तन्निषेधे व्याघातः । न हि 'सदासी'दित्यस्यासदासीदित्यर्थ इति चेन्न । सद्व्यतिरेकेण नासीदित्यर्थस्यैव निषेधार्थत्वात् । विवृतं चैतत् भाष्यकारादिभिरारम्भणाधिकरणे । न च सद्व्यतिरेकेणासत्त्वोक्तौ सदात्मना सत्यत्वमागच्छतीति वाच्यम् । आगच्छतु नाम । को हि ब्रह्माभिन्नस्यासत्त्वसाधनाय प्रवृत्तो यो बिभीयात् । अद्वैतवाक्यस्य च षड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्तया बलवत्त्वेनाविद्यकद्वैतप्रतिपादकत्वं सृष्ट्यादिवाक्यानामिति श्रवणस्वरूपनिरूपणे वेदान्तकल्पलतिकायामभिहितमस्माभिः । इहाप्यभिधास्यते षड्विधता-

त्पर्यलिङ्गानि प्रदर्शयद्भिः । अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञयोपक्रमात् 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी'त्युपसंहाराच्च अद्वैतस्यैव महाप्राकरणिकतया तदनुसारेण तद्वाक्यस्थपदानां व्याख्येयत्वावधारणात्। नानार्थपदानामर्थान्तरोपस्थापकत्वसम्भवेऽपि प्रकृतवाक्यार्थानन्वयितया तत्परित्यागेन प्रकृतवाक्यार्थानुकूलपदार्थोपस्थितिपरत्वमेवास्थेयम् । तत्र न द्वितीयमद्वितीयमिति तत्पुरुषाभ्युपगमे न द्वितीयम्। किं तु प्रथमं तृतीयं चेत्यर्थः स्यात्। स च न सम्भवति। तयोरपि किञ्चिदपेक्ष्य द्वितीयत्वात् । अतो न विद्यते द्वितीयं यत्रेति बहुव्रीहिरेवादरणीयः । न चैकेनैवाद्वितीयपदेन भेदत्रयनिषेधसम्भवे एकावधारणपदयोर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । विजातीयं किञ्चिदपेक्ष्य द्वितीयत्वावच्छिन्ननिषेधस्याद्वितीयशब्दार्थत्वात् । अयं चात्र सङ्कोचो बलीवर्दपदसन्निधानात् गोपद इव सजातीयस्वगतभेदनिषेधप्रकैकावधारणपदसन्निधिप्रयुक्त एव । तदुक्तम्—'वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः । वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादितः ॥ तथा सद्वस्तुनो भेदत्रयं प्राप्तं निवार्यते । एकावधारणद्वैतप्रतिषेधैस्त्रिभिः क्रमात् ॥' इति । स्वगतभेदः नानात्वरूपजीवेश्वरभेदः । सजातीयभेदोऽत्र द्रव्यत्वादिना सजातीयपृथिव्यादिभेदः । विजातीयभेदो गुणादिभेदः । अथ वा जडभेदो विजातीयभेदः । चैतन्यभेदः सजातीयभेदः । ज्ञानानन्दादिधर्मभेदः स्वगतभेदः । यदि च "अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य'इत्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते। नाश्वो न गर्दभ"इति महाभाष्यानुसारात् समानजातीयद्वितीयपरत्वं द्वितीयशब्दस्य,तदा अद्वितीयशब्दस्य सजातीयभेदनिषेधपरत्वम्। विजातीयस्वगतभेदनिषेधपरत्वं तु एकावधारणपदयोर्यथेष्टं व्याख्येयम्। अथ वा अद्वितीयपदेनैव भेदत्रयनिषेधः । एकावधारणपदे तु सङ्कोचशङ्कापरिहाराय । यत्तु केनचित् प्रलपितं द्वितीयशब्दः सहायवाची । 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डव'मिति प्रयोगात्। 'असिद्वितीयः असिसहायः'इति महाभाष्योक्तेश्च । तथा चाद्वितीयमसहायमित्यर्थोऽस्तु । एवमेकशब्दस्यापि नानार्थत्वेनाविरुद्धार्थमादायोपपत्तौ न मिथ्यात्वपर्यवसायितास्थेया । तथा च 'एके मुख्यान्यकेवला'इत्यमरः ।'एकशब्दोऽयमन्यप्रधानासहायसङ्ख्याप्रथमसमानवाची'ति 'एको गोत्र'इति सूत्रे कैयटः। 'ष्णान्ता षडि'ति सूत्रे महाभाष्यकारोऽपि एकशब्दोऽयं बह्वर्थः । अस्ति सङ्ख्यार्थः। अस्त्यसहायवाची। अस्त्यन्यार्थ इत्यादि व्याख्यातवान्। तथा च जीवादिभ्योऽन्यत्वं प्राधान्यं वा एकशब्दार्थोऽस्तु । एवमन्यान्यपि श्रुतिपदानि व्याख्येयानीति । तत्,पूर्वोक्तयुक्तिभिरपास्तम् । विस्तरेण च वक्ष्यते तात्पर्यनिरूपणे । तदेवं सद्रूपे ब्रह्मणि पदत्रयेण भेदत्रयनिषेधात् तद्भिन्नमिथ्यात्वे पर्यवसितं 'एकमेवाद्वितीय'मिति वाक्यम्। एवमन्या अपि श्रुतयः स्मृतयश्च ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः।

स्वयमेव सूरिभिराकरे द्रष्टव्याः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ सर्वाद्वैतश्रुतेः प्रत्यक्षादिबाधोद्धारः ॥

'तरति शोकमात्मवित्' 'तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥' इत्यादिश्रुतिस्मृतिबोधितज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिरपि बन्धमिथ्यात्वे प्रमाणम् । सत्यत्वे ब्रह्मवदनिवर्त्यत्वापत्तेः । तथा हि शुक्तिरूप्यरज्जुसर्पादौ ज्ञाननिवर्त्यत्वे न तावत्तत्तद्रूपवत्त्वं ज्ञाननिवर्त्यतावच्छेदकम् । अननुगमात् । किं तु सर्वानुगतं मिथ्यात्वमेवाज्ञानकल्पितत्वापरपर्यायमवच्छेदकम् । एवं ज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वे न शुक्त्यादिविषयत्वमवच्छेदकम् । अननुगमात् । किं तु सर्वानुगतमधिष्ठानप्रमात्वमेव । तथा च यत्र ज्ञानस्याधिष्ठानप्रमात्वेन निवर्तकता, तत्र मिथ्यात्वेनैव निवर्त्यतेति नियमः सिध्यति । एतादृशनियमानभ्युपगमे चानन्तनियमकल्पनागौरवरूपो बाधकस्तर्कः । तथा हि यन्निष्ठा यदाकारा प्रमारूपान्तःकरणवृत्तिरुदेति, तन्निष्ठं तदाकारमज्ञानं नाशयतीति नियमस्य सिद्धत्वात्, उपादाननाशस्य चोपादेयनिवर्तकत्वात् शुक्त्यादिज्ञानेन तत्तदाकाराज्ञाननाशे तदुपादेयानां रजतादीनां निवृत्तिरौचित्यावर्जितैवेति नियमान्तराकल्पनेन लाघवमनुकूलस्तर्कोऽस्मत्पक्षे । अज्ञानोपादेयत्वं च शुक्तिरजतादीनामन्वयव्यतिरेकसिद्धम् अग्रे स्थास्यति । एवं स्थिते कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्यात्मप्रमानिवर्त्यत्वे तदज्ञानकल्पितत्वमेव तत्रावच्छेदकं कल्प्यते । न त्वननुगतमाकाशत्वादि । न वा ब्रह्मभिन्नत्वं सद्भिन्नत्वं वा सर्वानुगतमपि । तुच्छेऽतिप्रसक्तेः । तद्वारकविशेषणप्रक्षेपे तु सदसद्विलक्षणत्वरूपमिथ्यात्वमेव निवर्त्यताप्रयोजकं पर्यवसितम् । अन्यथा नियमान्तरकल्पनागौरवापत्तेः । तथा च शुक्त्यादिज्ञानस्य येन रूपेण निवर्तकत्वं, तेन रूपेणात्मज्ञानस्य निवर्तकत्वम् । रूप्यादौ येन रूपेण निवर्त्यत्वं प्रपञ्चे तद्रूपं विनानुपपद्यमानं स्वोपपादकतया तत्र तत्कल्पयतीति सिद्धं मिथ्यात्वम् । ननु, भवेदेतदेवम् । यद्यात्मज्ञानस्य प्रपञ्चे निवर्त्ये शुक्त्यादिज्ञानसाधारणमधिष्ठानप्रमात्वमेवावच्छेदकमित्यत्र किञ्चिन्मानं भवेत् । रूपान्तरेणापि निवर्तकत्वसम्भवात् । श्रुतिस्तु, द्वैतप्रपञ्चस्याद्वितीयात्मज्ञानं निवर्तकमित्येतावन्मात्रे प्रमाणम् । न त्ववच्छेदकविशेषेऽपि । न च ज्ञाननिवर्त्यतामात्रान्मिथ्यात्वसिद्धिः । सेतुदर्शनादिनिवर्त्यदुरितादिषु व्यभिचारात् । तत्र विहितक्रियात्वादिना निवर्तकत्वान्न व्यभिचार इति चेत् । प्रकृतेऽपि रूपान्तरं नावच्छेदकमिति कुतो निरणायि । ज्ञानस्य हि स्वप्रागभावं प्रति प्रतियोगित्वेन निवर्तकता । पूर्वज्ञानादिकं प्रति तु उत्तरवर्तिविरोधिगुणत्वेन । संस्कारं प्रति फलत्वेन । रागादिकं प्रति विषयदोषदर्शनत्वेन । विषं

प्रति गरुडध्यानत्वेन। सेत्वादिदर्शनस्य दुरितं प्रति विहितक्रियात्वेन । एवं च मिथ्यात्वं विनापि ज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात् न तन्मिथ्यात्वस्य साधकम् । उदाहृतेष्वपि सत्यत्वासम्प्रतिपत्त्या मिथ्यात्वमेवास्तीति चेत् । अस्तु वा मास्तु । ज्ञाननिवर्त्यत्वमात्रं तु न तस्य साधकमिति ब्रूमः । हेत्वन्तरेण तु सिद्धौ चैतदुपन्यासो व्यर्थः । शुक्तिरूप्यादौ कथमिति चेच्छृणु । अधिष्ठानज्ञानत्वेन तत्र ज्ञानस्य निवर्तकत्वात् । अधिष्ठानज्ञानत्वं हि अज्ञाननाशकज्ञानत्वं वा, अज्ञानसमानविषयकप्रमात्वं वेति तेन रूपेण निवर्तकत्वे तन्निवर्त्यस्य तज्ज्ञानसमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वरूपमिथ्यात्वं सिद्ध्यतीति युक्तं शुक्त्यादिज्ञानसमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वेन रजतादेर्मिथ्यात्वम्। सेत्वादिदर्शनादिनिवर्त्यदुरितादेस्तु, न निवर्तकज्ञानसमानविषयकाज्ञानोपादानकत्वमिति न मिथ्यात्वम् । एवं चात्मज्ञानस्यापि विहितक्रियात्वेन निवर्तकत्वसम्भवात् अधिष्ठानज्ञानत्वेन च निवर्तकत्वे मानाभावात् नात्माज्ञानोपादानकत्वरूपमिथ्यात्वसिद्धिः प्रपञ्चस्येति प्राप्तम् । अत्रोच्यते । आत्मज्ञानस्याप्यधिष्ठानज्ञानत्वेनैव प्रपञ्चं प्रति निवर्तकत्वम् । प्रकारान्तरासम्भवात् । तथा हि प्रतियोगित्वं तावन्नावच्छेदकम् । प्रपञ्चस्य भावरूपत्वात् । ज्ञानस्य प्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन प्रतियोगित्वेन प्रागभावनिवर्तकत्वासिद्धेश्च । नाप्युत्तरगुणत्वम् । आकाशादेरात्मविशेषगुणत्वाभावात्, इच्छादेरपि प्रपञ्चनिवर्तकत्वापाताच्च । नापि फलत्वम् । संस्कारस्य स्मरणजनकत्ववदाकाशादेरात्मज्ञानजनकत्वाभावात्, संस्कारस्य स्मृत्यनाश्यत्वेनोदाहरणासिद्धेश्च । विषयदोषदर्शनस्य तु, रागादिनिवर्तकत्वं रागादिकारणीभूतबलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वभ्रमरूपतत्कारणनिवर्तकत्वेनेति न प्रकृतोदाहरणादतिरिच्यते। शुक्तिरूप्यतुल्यत्वात् । गरुडध्यानं तु न प्रत्युदाहरणम् । ध्यानस्य रागादेरिव ज्ञानत्वानभ्युपगमात्। ज्ञानस्येच्छानधीनत्वेन तदधीनज्ञानापेक्षया वैलक्षण्यात् । स्पष्टं चैतदाकरे । ज्ञानत्वेऽपि तस्य सेतुदर्शनपक्षान्नातिरेकः । शास्त्रविहितत्वाविशेषात् । केवलं सेत्वादिदर्शनवद्विहितक्रियात्वमवशिष्यते । तच्च न सम्भवति । ज्ञानस्य कर्तुमकर्तुमशक्यत्वेन विधेयत्वायोगात् । विस्तरेण च ज्ञाने विधिराकरेषु निराकृतः । निराकरिष्यते चेहापि । सेतुदर्शने कथमिति चेत् । विशिष्टाकारेण विधेयत्वोपपत्तेः । न हि सेतुदर्शनमात्रस्य दुरितनाशकत्वम् । तत्रत्यम्लेच्छानामपि दुरितनाशप्रसङ्गात्। किं तु परराष्ट्रादुपस्थानादिपूर्वकव्रतकलापविशिष्टस्य । तथा च छत्रपादुकादिवर्जनदोषोद्घोषणदूरदेशगामित्वभिक्षाभोजित्वादिनियमानां कृतिसाध्यत्वात् तद्विशिष्टं सेतुदर्शनमपि कृतिसाध्यमिति विशिष्टरूपेण विधानोपपत्तिः । आत्मज्ञाने तु, नास्ति किञ्चिद्विशेषणमपि कृतिसाध्यम् । येन तद्विशिष्टत्वेनापि विधेयत्वं स्यात् । कर्मसमु-

च्चयस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । बन्धस्याज्ञानमात्रहेतुकत्वेन ज्ञानातिरिक्तनिवर्तकानपेक्षणाच्च । बन्धस्याज्ञानहेतुकत्वं च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धम् । वक्ष्यते चाग्रे अज्ञाननिवर्तकज्ञानस्य चोत्पत्तिमन्तरेणान्यापेक्षा नास्तीति शुक्त्यादिज्ञाने दृष्टम् । तथा चोक्तं वार्तिककृद्भिः—'तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थसम्यग्धीजन्ममात्रतः । अविद्या सह कार्येण नासीदस्ति भविष्यति ॥' इति । 'प्रत्यग्याथात्म्यधीरेव प्रत्यगज्ञानहानिकृत् । सा चात्मोत्पत्तितो नान्यद्ध्वान्तध्वस्तावपेक्षते ॥' इति च । अत एव 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतिः 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥'इत्यादिस्मृतिश्चाविद्यावस्थायां संसारोपलम्भं विद्यावस्थायां च तदनुपलम्भं दर्शयति । तस्मादधिष्ठानप्रमात्वेनात्मज्ञाननिवर्त्यत्वाच्छुक्तिरूप्यादिष्विव बन्धेऽपि मिथ्यात्वं सिद्धम् । यत्त्वीश्वरज्ञानेन सत्यं घटादि निवर्तत इति प्रत्युदाहरणम् । तन्न । ईश्वरज्ञानस्य तार्किकमतेऽपि उपादानगोचरापरोक्षज्ञानत्वेनैव कारणत्वात् । अभावस्य च निरुपादानत्वात् अभावं प्रति कारणत्वे मानाभावात् । सोपादानत्वे तु समवेतत्वेन तस्यापि भावत्वापत्तेः । अत्यन्ताभावादिवच्च तदजन्यत्वेऽपि ध्वंसस्य तद्विषयत्वोपपत्तेः । न च तादृगीश्वरज्ञाने सम्प्रतिपत्तिरप्यन्येषामिति न काप्यनुपपत्तिः । यथा च शुक्त्यादिज्ञानस्य रूप्यादिनिवर्तकत्वमप्रामाण्यज्ञानविरहमपेक्ष्यैव । एवमात्मज्ञानस्यापि श्रवणादिनिवृत्तावसम्भावनादिनिवृत्तिरूपाप्रामाण्यज्ञानविरहापेक्षत्वमिति न किञ्चिदप्यधिकं कल्पितम् । आत्मज्ञानस्य सर्वसुकृतसाध्यत्वं शुक्त्यादिज्ञानापेक्षया विलक्षणमिति तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैधर्म्यमात्रोद्भावनात् वैधर्म्यसमा जातिः । अज्ञानस्य च समानाधिकरणसमानाकारज्ञाननिवर्त्यत्वम् । जीवन्मुक्तौ च प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धेन बन्धनाशविलम्ब इत्यादि सर्वमुपरिष्टादुपपादयिष्यते । सत्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे तु आश्रयविषयोभयसम्बन्धित्वादिना अतिप्रसङ्गो विवरणकारैर्वर्णितः । तस्मादधिष्ठानज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वे प्रमाणमिति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ज्ञाननिवर्त्यत्वान्यथानुपपत्तिः ॥

शुक्तिरूप्यस्वप्नादिवत् दृष्टिसृष्ट्यन्यथानुपपत्त्यापि जगतो मिथ्यात्वसिद्धिः । अथ केयं दृष्टिसृष्टिः । दृष्टिरेव सृष्टिरिति वा, दृष्टिव्यतिरिक्तसृष्ट्यभावो वा, दृष्टिव्यतिरेकेण सृज्याभावो वा, दृष्टिसामग्रीजन्यत्वं वा, दृष्टिसमानकालीनसृष्टिर्वा, दृष्टिसमानसत्ताकसृष्टिर्वा, सदसद्विलक्षणत्वं वा, त्रिविधसत्त्वबहिर्भूतत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वं वा, अज्ञातसत्त्वाभावो वा, ज्ञातैकसत्त्वं वा । आद्ये वृत्तिरूपा चैतन्यरूपा वा

दृष्टिरभिमता । प्रथमे चरमवृत्तिविषयब्रह्मणोऽपि दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः । द्वितीये सर्वदापि सृष्ट्यापत्तिः । न द्वितीयः । चैत्रेण सृष्टो मया दृष्ट इति वैलक्षण्येन व्यवहारानुपपत्तेः । न तृतीयः । 'ज्ञातो घटो न ज्ञान'मिति अनुभवविरोधात् । न चतुर्थः । एकसामग्रीप्रसूतत्वेन घटादेर्दृष्ट्यभिन्नत्वेनानन्तरोक्तदोषात् । न पञ्चमः । शाब्दादिज्ञानसमकालोत्पन्नघटादौ सिद्धसाधनात् तद्वदन्यत्रार्थान्तरतापत्तेश्च । न षष्ठः । उभयसत्त्वेऽप्युपपत्तेः सिद्धसाधनात् । न सप्तमः । अस्यैव मिथ्यात्वरूपत्वेन तत्साधनायैव तदुपन्यासानुपपत्तेः । नाष्टमः । त्रिविधसत्त्वमध्ये प्रातिभासिकसत्त्वस्याप्यन्तर्भावेन दृष्टिसृष्टिपक्षे तद्वति जगति तद्बहिर्भूतत्वानुपपत्तेः । न नवमः । तुच्छसाधारण्यात् । न दशमः । सुखादौ सिद्धसाधनात् । तद्वदन्यत्रार्थान्तराच्चेति चेन्न । दोषप्रयुक्तत्वनिबन्धनस्य ज्ञातैकसत्त्वस्याज्ञातसत्त्वाभावस्य वा, प्रतिपन्नोपाधिदृष्टिजन्यज्ञातैकसत्त्वस्य वा, द्रष्ट्रन्तरावेद्यत्वे सति ज्ञातैकसत्त्वस्य वा विवक्षितत्वात् । तथा च न सुखाद्यंशे सिद्धसाधनम् । तद्वदन्यत्रार्थान्तरं वा । ननु, 'जीव ईशो विशुद्धा चित् तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्यातच्चितोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥ इति प्राचां वचनेन बौद्धं प्रति प्रत्यभिज्ञानादिना विश्वस्य स्थायित्वप्रतिपादकेन च सूत्रभाष्यविवरणादिग्रन्थेन विरोध इति चेन्न । अनाद्यतिरिक्तसृष्टिविषय एव दृष्टिसृष्टिस्वीकारात् । कारणात्मना स्थायित्वस्वीकाराच्च । तावतैव बौद्धाभिमतक्षणिकत्वनिराकरणोपपत्तेः । नाकरविरोधः । प्रत्युताकरेषु बहुशो दृष्टिसृष्टिरुपपादितैव । नन्वेवं प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन नियतकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादिविधेः ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधेराकाशादेर्वाय्वादिहेतुत्वस्य चोक्तिरयुक्तेति चेन्न । स्वाप्नकार्यकारणभावबोधकवाक्यवदुपपत्तेः । न चैवं वेदान्तवाक्यस्य तन्मीमांसायाश्च स्वप्नवाक्यतन्मीमांसातुल्यतापत्तिः । विषयबाधाबाधाभ्यां विशेषोपपत्तेः । अत एव तृप्त्यर्थं भोजने परप्रत्यायनार्थं शब्दादौ च प्रवृत्तेरयोगेन स्वक्रियाव्याघात इति निरस्तम् । स्वाप्नव्यवहारवदुपपत्तेः । अथैवं घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमसत्त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तिः। अधिष्ठानस्यापि शुक्तीदमंशस्य रूप्यादिवत् 'इदं रजत'मितिज्ञानात्प्रागसत्त्वेन सम्प्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदावभास इत्यस्य स्वरूपलक्षणस्य चायोग इति चेन्न । प्रतिकर्मव्यवस्थायाः सम्प्रयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपाध्यासतटस्थलक्षणस्य च मन्दाधिकारिविषयत्वात् सत्यस्य वस्तुनो मिथ्यावस्तुसम्भेदावभास इति स्वरूपलक्षणं तु दृष्टिसृष्टिपक्षेऽप्यविरुद्धम् । न हीदमंशावच्छिन्नं चैतन्यं न वस्तु । न वा मिथ्यारूप्यस्य तेन सह न स-

१. 'विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ।' इति पाठान्तरम् ।

म्भेदावभासः । न च 'इदं रूप्य'मिति ज्ञानकाले शुक्तित्वादेरभावेनाध्यासस्य तद्ज्ञानकार्यत्वादिप्रक्रियाविरोध इति वाच्यम् । 'इदं रूप्य'मिति ज्ञानकाले शुक्तित्वस्याभावेऽपि तदज्ञानस्थित्यविरोधात् । न हि सत्ताकाल इव सत्ताविरहकालेऽपि अज्ञानं विरुध्यते । न च 'इदं रूप्यं नेदं रूप्य'मिति ज्ञानयोर्भिन्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तिरिति वाच्यम् । भिन्नविषयत्वेऽपि विषययोस्सारूप्यात् स्वप्नबाध्यबाधकयोरिव बाध्यबाधकभावोपपत्तेः । न च रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टिसृष्टित्वे तेन रूप्यादेर्मिथ्यात्वासिद्धिरिति वाच्यम् । बाध्यान्यूनसत्ताकत्वमेव बाधकत्वे प्रयोजकम् । न त्वधिकसत्ताकत्वमित्यस्योपपादितत्वेन व्यावहारिकेण व्यावहारिकबाधवत् प्रातिभासिकेन प्रातिभासिकबाधाविरोधात् । न च सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्मविभागस्याप्रतीतत्वेनाविद्यमानतया प्रतिसुषुप्ति प्रतिप्रलयं च मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । जीवब्रह्मविभागादेरनादित्वेन दृष्टिसृष्टित्वानभ्युपगमस्योक्तत्वात् । न च सुषुप्तं प्रति संस्कारादेरप्यभावेन तस्य पुनः प्रबोधायोगः । कारणात्मना संस्कारादेः सत्त्वात् । न च मोक्षस्य दृगन्यत्वेन स्वाप्नमोक्षवत् दृष्टिसृष्ट्यापत्तिः । मोक्षस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन दृग्भिन्नत्वासिद्धेः । न च चैतन्यमात्ररूपा दृष्टिर्न सृष्टिः । किंतु वृत्तिविशिष्टचैतन्यरूपा वा, वृत्तिरूपा वा, दृष्टिः सृष्टिरिति वाच्यम् । तथा च तस्या अपि दृष्ट्यन्तरं सृष्टिरित्यनवस्थेति वाच्यम् । चैतन्यमात्रस्य दृष्टित्वे यद्यपि तत्समानसत्ताकतया घटादेः सदातनत्वापत्तिः, तथापि वृत्त्युपहितचैतन्यमेव दृष्टिशब्दार्थः । वृत्तावपि वृत्तिरेव स्वस्वरूपा चैतन्योपाधिरिति नानवस्था । अत एव दोषाज्ञानादृष्टदेहेन्द्रियादीनामभावे न भ्रम इति तेषामपि दृष्टिसृष्टित्वे अनवस्थेति निरस्तम् । स्वाप्नभ्रमवद्देहेन्द्रियादिनैरपेक्ष्येणाप्युपपत्तेः । अन्वयव्यतिरेकानुविधानं च तद्वदेव । न च दृष्टिसृष्टेरपि दृष्टिसृष्टित्वेन घटादेरदृष्टिसृष्टित्वापत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञानस्य ज्ञेयत्वेऽपि विषयस्याज्ञेयत्वाभाववत् दृष्टिसृष्टेर्दृष्टिसृष्टित्वेऽपि घटादेर्दृष्टिसृष्टित्वोपपत्तेः । नन्वैक्यप्रत्यभिज्ञाविरोधः । पूर्वकालप्रतीतस्येदानीमभावात् । न चैषा भ्रान्तिः । दीपादौ परिणामभेदस्येवेह बाधकस्याभावात् । तदभावेऽपि भ्रान्तित्वे घटादेरप्येकस्मिन् क्षणे भेदस्यात्मनोऽपि प्रतिक्षणं भेदस्य प्रसङ्ग इति चेन्न । 'नेह नाने'त्यादिश्रुतिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे अवधृते रज्जुसर्पादिवत् प्रतिभासमात्रशरीरत्वमेव प्रतिभासकालातिरिक्तकालसत्त्वे बाधकम् । अतो भिन्नकालानामात्मभिन्नानां प्रत्यभिज्ञा भ्रान्तिः । आत्मन्येकप्रतीतिरेककालावच्छेदेन घटादौ चैक्यप्रत्यभिज्ञा न भ्रान्तिः । एककालावच्छिन्नघटादावात्मनि चाभेदे बाधकाभावात् । पुरुषान्तरप्रतीतेन सहैककालावच्छेदेनापि घटादौ प्रत्यभिज्ञानं भ्रम एव । प्रतिभासस्य भेदात् । यथा एकस्यामेव र-

ज्ज्वां मन्दान्धकारवर्तिन्यां दशानां युगपत् सर्पभ्रमेण पलायमानानां परस्परसंवादे- नैक एव सर्पस्सर्वैरनुभूयत इति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः । अन्यभ्रमसिद्धस्यान्येन ज्ञातुमशक्यत्वात् । नन्वत्र कथमभेदभ्रमः । तत्कारणस्य सादृश्यादेः कस्याप्यभावादिति चेन्न । स्वप्नाभेदभ्रमवत् दृष्टिसृष्टिसिद्धसादृश्यादिसम्भवात् । न चैवं अभेद एवोत्पद्यतामिति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । रज्जुसर्पादिवदुत्पन्नस्यैव ग्रहणनियमात् । न च क्वचिदुत्पद्यते क्वचिन्नेत्यत्र नियामकाभावः । मायाया विचित्रशक्तिकत्वाभ्युपगमात् । न च 'सोऽयं देवदत्त' इति दृष्टान्तेन तत्त्वमस्यादिवाक्ये जहदजहल्लक्षणयैक्यपरत्वोक्त्ययोग इति वाच्यम् । यद्यपि धर्मवद्धर्म्यभेदोऽपि बाधित एवेति जहदजहल्लक्षणापि न युज्यते, तथापि यदा धर्मभेदो बाधान्न गृहीतः । किं तु धर्म्यभेद एव, तदा 'सोऽय'मित्यादौ जहदजहल्लक्षणासम्भवेन दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । न चाभेदस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगः । आत्माभेदस्यात्मरूपत्वेन दृष्टिसृष्टित्वाभावात् । अन्यूनसत्ताकत्वमात्रेण बाधकत्वोपपत्तेश्च । न च साक्षात्कारस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन प्रमाणजन्यत्वाभावात् तत्त्वज्ञानत्वाभावेन ततो मुक्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । अबाधितविषयत्वेनैव तत्त्वज्ञानत्वोपपत्तेः । तस्य च दृष्टिसृष्टित्वेऽप्यक्षतेः । न च 'ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवं विश्वमिदं जग'दित्यादिश्रुतिविरोधः । अनित्यतावादिभिरपि ध्रुवेत्यस्यान्यथानयने आवश्यके दृष्टिसृष्टिप्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेन आकल्पसन्तानाविच्छेदपरत्वस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथा 'ध्रुवो राजे'त्यादावगतेः । दृष्टिसृष्टौ च 'एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणास्सर्वे लोकास्सर्वे वेदास्सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ती'तिश्रुतिः सुप्तोत्थितजीवात् प्राणादिसृष्टिं प्रतिपादयन्ती प्रमाणम् । न च सुषुप्तौ प्राणादिपञ्चकस्य सत्त्वात्किमर्थं पुनः सृष्टिरिति वाच्यम् । 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्ये' दित्यादिना सुषुप्तौ सकलकार्यप्रपञ्चलयश्रवणात् । न च सुषुप्तौ हि 'ता नाम नाड्य, इति नाडीसत्त्वप्रतिपादकवाक्यविरोधः । केन क्रमेण सुषुप्तौ भवतीत्यपेक्षायां हि 'ता नाम नाड्यो हृदयात्पुरीततमभिप्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेत' इत्यादिना सुषुप्त्यव्यवहितकाले क्रमोक्तये नाडीसत्त्वं प्रतिपाद्यते । न तु सुषुप्तिकालेऽपि । वाक्यान्तरविरोधात् । प्राक् सत्त्वमात्रेण च क्रमाभिधानपर्याप्तेः । ननु, 'यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूदिति यच्छब्देन सुप्ताधारत्वेनोक्तस्य ब्रह्मण एवा 'स्मादात्मन'इत्यनेन परामर्शात्तत्कर्तृकैव प्राणादिसृष्टिर्न तु सुप्तोत्थितजीवकर्तृका । अन्यथाग्न्यूर्णनाभ्यादेस्तन्तुविस्फुलिङ्गादिजननोक्तिरत्रापि वाक्ये सर्वलोकसृष्ट्युक्तिश्चालीकार्था स्यात् । न हि दृष्टिसृष्टिपक्षे अग्न्यूर्णनाभ्यादेस्तन्त्वादिजनकत्वं सर्वलोकसृष्टिर्वास्तीति चेत् ।

न । यत्रेत्यस्य कालपरत्वेन यच्छब्देन ब्रह्मणो निर्देशाभावात् । न च यत्रेत्यस्य ब्रह्मरूपाधिकरणपरत्वं कालपरत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । अनन्तरवाक्ये क्वैष तदाभूदित्यत्र क्व तदेति पदद्वयोपादानस्यैव विनिगमकत्वात् । यत्रेत्यनेन देशनिर्देशे क्वेति देशप्रश्नानुपपत्तेः । कालनिर्देशे च तदेति प्रतिनिर्देशानुपपत्तेः । भाष्यकारादिभिश्च स्थूलाधिकारिणं प्रति तथा व्याख्यानात् । ऊर्णनाभ्यादेस्तन्त्वादिजन्मोत्पत्तिस्तु, लौकिकभ्रमसिद्धकार्यकारणभावप्रसिद्धिमनुरुध्य । सर्वलोकादिसृष्टिश्च तत्तद्दृष्टिव्यक्तिमभिप्रेत्य । यदा यत् पश्यति, तत्समकालं तत्सृजतीत्यत्र तात्पर्यात् । न चाविद्यासहकृतजीवकारकत्वे जगद्वैचित्र्यानुपपत्तिः । जगदुपादानस्याज्ञानस्य विचित्रशक्तिकत्वात् । उपपत्त्यन्तरं चात्र सिद्धान्तबिन्दुकल्पलतिकादावस्माभिरभिहितम् । वासिष्ठवार्तिकामृतादावाकरे च स्पष्टमेवोक्तम् । यथा—'अविद्यायोनयो भावास्सर्वेऽमी बुद्बुदा इव । क्षणमुद्भूय गच्छन्ति ज्ञानैकजलधौ लयम् ॥' इत्यादि । तस्मात् ब्रह्मातिरिक्तं कृत्स्नं द्वैतजातं ज्ञानज्ञेयरूपमाविद्यकमेवेति प्रातीतिकसत्त्वं सर्वस्येति सिद्धम् ॥ रज्जुसर्पादिवद्विश्वं नाज्ञातं सदिति स्थितम् । प्रबुद्धदृष्टिसृष्टित्वात्सुषुप्तौ च लयश्रुतेः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ दृष्टिसृष्ट्युपपत्तिः ॥

स च द्रष्टैक एव । तन्नानात्वे मानाभावात् । ननु, कथमेक एव जीवः प्रतिशरीरं 'अहं सुखी अहं दुःखी अहं संसारी अहमस्वाप्स'मित्याद्यनुभवविरोधादिति चेन्न । अविद्यावशात् ब्रह्मैवैकं संसरति । स एव जीवः । तस्यैव प्रतिशरीरमहमित्यादिबुद्धिः । स्वाप्नशरीरे 'अयं सुखी अयं दुःखी'त्येव यत्र बुद्धिर्न त्वहं सुखीत्यादि । तत्तु निर्जीवम् । यत्र त्वहमित्यादि तत्सजीवम् । जाग्रच्छरीरान्तरे अहमिति प्रतीत्यवच्छेदके सजीवतोक्तिर्न द्वितीयेन जीवेन सजीवत्वमित्यभिप्रेत्य । तत्र मानाभावात् । बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिस्तत्र मानमिति चेन्न । बन्धमोक्षगुरुशिष्यादिव्यवस्थायाः स्वप्नवद्यावदविद्यमुपपत्तेः । न चैवं तस्मिन्नेकस्मिन्नेव जीवे सुप्ते समस्तजगदप्रतीत्यापातः । समष्ट्यभिमानिनो मुख्यजीवस्यासुप्तत्वात् । तस्मिन् लयकाले प्रसुप्ते जगदप्रतीतेः । अन्तःकरणावच्छिन्ने जीवाभासे तु, सुप्ते तमेव प्रति जगदप्रतीतिः । न त्वन्यानपि प्रति । तदुपाधीनामप्रलीनत्वात् । संस्कारस्य कारणात्मना स्थितेर्न सुप्तस्य पुनरुत्थानानुपपत्तिरित्युक्तम् । एतेन मम कल्पकत्वे तव मोक्षार्थं प्रवृत्त्ययोगः । तव कल्पकत्वे त्वत्कल्पितास्मदादिबोधार्थं तव शब्दप्रयोगाद्यनुपपत्तिः । न च स्वप्नवत् पर्यनुयोगायोगः । एवमपर्यनुयोज्यत्वे निर्मर्यादतया कथानधिकारप्रसङ्गादिति निरस्तम् । चैत्रमैत्रादिसर्वाभिमानिनो जीवस्य कल्पकत्वेन तव मम-

त्यादिविकल्पानुपपत्तेः । नापि स्वक्रियादिविरोधः । स्वक्रियायाः कल्पितत्वादिनिश्चयविरहकालीनत्वेन पर्यनुयोगायोगात् । अथ ब्रह्मण एव जीवत्वेन तस्यैव बन्धमोक्षाविति तस्य नित्यमुक्तत्वादिश्रुतिविरोधः । न । मुक्तेः स्वस्वरूपत्वेन बन्धस्य चाविद्यकत्वेन तदविरोधः । न हि मृगतृष्णिकाकल्पितोदकेन स्वभावशुष्का मरुभूमिरार्द्रा भवति । एतेन कल्पितस्य जीवस्य कल्पकं प्रति प्रत्यक्त्वायोगः । तेन कल्पकेन प्रत्यक्त्वेनाज्ञानात् अन्यस्यानुभवितुरभावात् । तथानुभवापलापे एकजीवाद्वैतश्रुत्यादेरप्यसिद्धिरिति निरस्तम् । अनेकशरीरे एकजीववादस्याङ्गीकारात् । न च तर्हि तमेव प्रति प्रत्यक्त्वपराक्त्वयोरयोगः, मैत्रं प्रति त्वमितिधीविषयस्य चैत्रस्य तमेव प्रति अहमितिधीविषयत्वायोगश्चेति वाच्यम् । भिन्नभिन्नान्तःकरणाभेदाध्यासेन तत्तदन्तःकरणमादाय प्रत्यक्त्वपराक्त्वाहमित्यादिबुद्धिविषयत्वव्यवस्थोपपत्तेः । न च चैत्रसुखदुःखादीनां मैत्रेणानुसन्धानापत्तिः । अन्तःकरणावच्छिन्नेनाविद्यावाच्छिन्नेन वा । नाद्यः । तत्र परस्परं भेदात् । न द्वितीयः । इष्टापत्तेः । अत एव चैत्रस्य शुक्तिसाक्षात्कारेण रजतभ्रमनिवृत्तावन्येषामपि तन्निवृत्तिः स्यादिति निरस्तम् । अन्तःकरणभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । नन्वेवं मुक्तावपि चैत्राद्यन्यतमान्तःकरणावच्छेदेन साक्षात्कारे उत्पन्ने तदवच्छेदेनैव संसारनिवृत्तिः स्यात् । न तु तदितरान्तःकरणावच्छेदेनेति चेन्न । तत्साक्षात्कारस्य सविलासमूलाज्ञाननिवृत्तिरूपतया तत्कालेऽन्तःकरणस्याभावेन वैषम्यात् । ननु, श्रुतिषु 'अविद्यायामन्तरे वर्तमाना'इत्यादावविद्या, 'रमणीयचरणा'इत्यादौ कर्मबन्धः, 'सति सम्पद्य न विदु'रित्यादौ सति सुषुप्तिः, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इत्यादौ तत्वज्ञानं, 'परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे'इत्यादौ मुक्तिश्च चेतनधर्मः कथमनेकेषूच्यत इति चेन्न । 'अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत'इत्यादिश्रुतिष्वेकवचनप्राप्तैकत्वविरोधेनोदाहृतश्रुतीनामनेकत्वपरत्वाभावात् । सार्वजनीनभ्रमसिद्धतदनुवादेनाविरोधात् । न चोदाहृतश्रुतिविरोधेन 'इति सृष्टौ विनिश्चिता' इति पूर्वेण 'स पूज्यः सर्वभूताना'मित्युत्तरविरोधेनेदमेकवचनं 'यदा नीतिपरो राजा' 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादिवन्नैकत्वपरमित्येव किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्यक्त्वपराक्त्वत्वमहमित्यादिव्यवहारप्रयोजकान्तःकरणाभेदाध्यासबलात् बहुत्वस्य प्राप्तत्वेन पूर्वोत्तरवाक्योदाहृतश्रुत्यादीनामतत्परत्वात् । न च मुक्तबहुत्वं नान्यतः प्राप्तमिति वाच्यम् । जीवबहुत्वस्य प्राप्तत्वेन मुक्त्यंश एवाप्राप्तत्वपर्यवसानात् । न चैकस्यैव जीवस्य सर्वकल्पकत्वे जीवस्य कारणत्वं निषिद्ध्य ईश्वरकारणत्वविधायकैः श्रुत्यादिभिर्विरोधः । अविद्याचिन्मात्राश्रयत्वोपपादने निरसिष्यमाणत्वात् । न चैवं सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादि-

बोधकश्रुतीनां निर्विषयत्वम् । शुद्धचैतन्ये सत्त्वस्यैवाभावात् । ईश्वरस्य च जीवभिन्नस्याभावात् । जीवे सार्वज्ञ्यस्यानुभवबाधितत्वादिति वाच्यम् । समष्ट्यभिमानिनो जीवस्य सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिस्वीकारात् । न चानुभवविरोधः । अन्तःकरणाभेदाध्यासबलात्तदननुभवतद्विपरीतानुभवयोरुपपत्तेः । सर्वाभिमानिनस्तु, सार्वज्ञ्यानुभवोऽस्त्येव । अत एव 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतपे'त्याद्युपपद्यते । न च 'आचार्यवान्पुरुषो वेदे'ति श्रुतेरुपदेशं विना जीवस्य तत्त्वज्ञानमनुपपन्नम् । उपदेष्टव्यादन्यस्य चैतन्यस्याभावाच्च नोपदेशो युज्यत इति वाच्यम् । स्वप्न इवोपदेष्टुः कल्पितस्य सम्भवात् । ननूपदेष्टृत्वं न कल्पितमात्रस्य । किं तु तत्त्ववित्त्वेन कल्पितस्य । तथा चोपदेशात्प्राक् तत्त्वज्ञाने तदैव मोक्षापत्तिः । उपदेशवैयर्थ्यं च । न चैवं स्वप्नेऽपि तुल्यम् । तदा हि शब्दविशेषवक्तृत्वेनैव गुरुकल्पना । न तूपदेशसाध्यज्ञानविषयविशेषवित्त्वेनेति विशेषादिति चेन्न । अत्रापि तद्वदेव वाक्यविशेषवक्तृत्वेनैव तत्कल्पनसम्भवात् । ननु, तर्हि 'यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूही'त्यादिश्रुतिः 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन'इत्यादिस्मृतिश्चायुक्ता स्यादिति चेन्न। सामान्यतो मोक्षोपयोगिज्ञानविषयवित्त्वेनाज्ञाततत्त्ववित्त्वेन तत्त्वमस्यादिवाक्यवक्तृत्वेन वा कल्पितस्य उपदेष्टृत्वसम्भवेन उदाहृतवाक्याविरोधात्। अन्यथा तवापि मते तत्त्ववित्त्वेन प्रमित एवाचार्यत्वेनानुसरणीय इति प्रथमत एव तत्त्वज्ञाने तत्कालमोक्षापत्त्युपदेशवैयर्थ्यादिकं च स्यात् । एतेन 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्य'मित्यादिविधिरपि भावितत्त्वज्ञानिकल्पकचेतनं प्रत्येव । न च तस्य शिष्यः स्वाज्ञानकल्पित इति ज्ञानतस्तन्मोक्षार्थं प्रवचने प्रवृत्तिर्युक्ता । न च स्वप्नवत् कल्पितत्वाज्ञानात्प्रवृत्तिः । तत्त्वविदस्तदज्ञानानुपपत्तेरिति निरस्तम् । स्वप्नगुरुवत् कल्पितत्वेन गुरोरपर्यनुयोज्यत्वात् । न च तत्वज्ञानहेतुत्वेन वेदस्य मीमांस्यत्ववत् गुरोरपि पर्यनुयोज्यत्वमिति वाच्यम् । तर्केण वेद इव तत्तद्रूपकल्पनया गुरावपि तत्परिहारात् । न च कथास्वपि सदुत्तरापरिस्फूर्तावहं तत्कल्पितो न पर्यनुयोज्य इत्युत्तरं स्यादिति वाच्यम् । कथायाः कल्पितत्वानिश्चयकालीनत्वेन समयबन्धविशेषनिबन्धनत्वेन च तादृगुत्तरानवकाशात् । तस्माच्छिष्यवत् गुरोरपि कल्पितत्वात् स्वप्नवत्सर्वव्यवस्थोपपत्तिः । अथ कल्पको न निश्चिताद्वैतः । शास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यात् । नाप्यनिश्चिताद्वैतः । शास्त्रस्य प्रमामूलकत्वाभावप्रसङ्गादिति चेन्न । प्रमामूलकत्वाभावेऽप्यबाधितविषयत्वेन शास्त्रप्रामाण्योपपत्तेः अन्त्यपक्षाभ्युपगमात् । न चामुकः स इत्यनिश्चये बह्वायाससाध्यमोक्षार्थप्रवृत्त्ययोगः । प्रतिशरीरमहमहमिकया 'बद्धोऽह'मिति निश्चयस्य स्वानुभवसाक्षिकत्वेन प्रवृत्तिसम्भवात् । एकेनैव जीवेन चैत्रमैत्रादिशरीराणां

सजीवत्वसम्भवस्य प्रागेवोक्तत्वात् । किं च चैत्रमैत्रादिषु 'कोऽसा'विति प्रश्नस्य किं केनचित् क्रोडीकृतं चैतन्यं विषयः, किं वा निरस्तसमस्तभेदम् । नाद्यः । तस्य कल्पितत्वेनाकल्पकत्वात् । न द्वितीयः । तस्यैकत्वेन तदनिश्चयासिद्धेः । शुद्धचित एकत्वेन वस्तुतोऽसंसारित्वेऽपि आवरणविक्षेपशक्तिद्वयशालिस्वाश्रिताविद्यावशात् संसारित्वकल्पकत्वमोक्षार्थयतमानत्वाद्युपपत्तिः । नन्वनादौ संसारे कस्यचित्तत्त्वज्ञानं मुक्तिश्चाभून्न वा । आद्ये इदानीं संसारोपलब्धिर्न स्यात् । जीवस्यैकत्वात् । अन्त्ये सम्प्रदायासम्भवेन तत्त्वज्ञानासम्भव इति चेन्न । न ह्यसाम्प्रदायिकत्वमुत्पत्तिविरोधि । अपूर्वजातीयानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । किं तु कारणासत्त्वं तन्नेदानीमुपदेष्टृत्वादिकारणस्य कल्पनासु दृढस्य सत्त्वात् । जीवैक्यस्य प्रमाणसिद्धत्वे संसारोपलम्भ एवातः पूर्वं तत्त्वज्ञानानुत्पत्तौ प्रमाणम् । न च तत्त्ववित्त्वेन श्रुत्यादिसिद्धानां शुकवामदेवादीनां मुक्तिर्माभूत्, मम तु भविष्यतीति कथं श्रद्दध्यादिति वाच्यम् । शास्त्रप्रामाण्यदार्ढ्यादिति गृहाण । अन्यथा तेषां महानुभावानां मुक्तत्वेऽपि मम भविष्यति न वेति शङ्कापिशाच्या प्रवृत्तिप्रतिबन्धापत्तेः । ननु, तर्हि श्रुतिप्रामाण्यबलादेव तत्सिद्धो जीवभेदः । पूर्वमपि केषां चिन्मोक्षश्चाभ्युपेयताम् । श्रूयते हि—'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां' 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्' इत्यादि । स्मर्यते च—'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमाश्रिताः । इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥' इत्यादीति चेन्न । उक्तवाक्यानां सार्वलौकिकभ्रमसिद्धभेदानुवादकत्वेन तत्परत्वाभावात् । जीवैक्यबोधकवाक्यानां च मानान्तराप्राप्तस्वार्थपरत्वात्, स्वप्नन्यायेन भेदस्य कल्पितत्वोपपत्तेश्च । ज्ञानस्तुतिपराणि वाक्यानि नात्मभेदं प्रमातुं शक्नुवन्ति । तात्पर्यवद्वाक्यविरोधेनातात्पर्यवद्वाक्यानां गुणवादत्वोपपत्तेः । 'अतीतानागताश्चैव यावन्तस्सहिताः क्षणाः । ततोऽप्यनन्तगुणिता जीवानां राशयः पृथक् ॥' इत्यादिस्मृतिरपि जीवोपाधिभेदानुवादकतया व्याख्येया । तस्मादविद्योपाधिको जीव एक एवेति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ एकजीवाज्ञानकल्पितत्वोपपत्तिः ॥

अथ केयमविद्या । न तावदनादिभावरूपत्वे सति ज्ञाननिवर्त्या सेति । सादिशुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यावारकाज्ञानेऽव्याप्तेः । तस्यानादित्वाभावात् । अभावोपादानाज्ञाने च भावत्वाभावात्तत्राव्याप्तिः । अभावस्य भावोपादानकत्वे असत्यस्यापि सत्योपादानकत्वं स्यात् । अज्ञानानुपादानकत्वे तस्य ज्ञानान्निवृत्तिर्न स्यादिति । अत्र ब्रूमः । रूप्योपादानाज्ञानमप्यनादिचैतन्याश्रितत्वादनाद्येव । उदीच्यं शुक्त्यादि-

कं तु तदवच्छेदकमिति न तत्राव्याप्तिः । भावत्वं चात्राभावविलक्षणत्वमात्रं विवक्षितम् । अतः आरोपिताभावोपादानाज्ञानेऽप्यभावविलक्षणत्वस्वीकारान्नाव्याप्तिः। न च सजातीयोपादानकत्वनियमः । अन्यथा असत्यस्यापि सत्यमुपादानं स्यादिति वाच्यम् । सर्वथा साजात्ये सर्वथा वैजात्ये वोपादानोपादेयभावादर्शनेन तथा साजात्यस्य वैजात्यस्य वा आपादयितुमशक्यत्वात् । न हि कार्याकारकारणाकारतोऽप्यभेदे कार्यकारणभावः । सत्यस्य त्वसत्योपादानत्वे सत्यस्य निवृत्त्यसम्भवेन तदुपादेयस्यासत्यस्यापि निवृत्तिर्न स्यात् । उपादाननिवृत्तिमन्तरेणोपादेयानिवृत्तेः । अतो न सत्यमसत्यस्योपादानम् । सत्यस्यापरिणामित्वाच्च । विवर्ताधिष्ठानत्वं त्वभ्युपेयत एव । न च ब्रह्माज्ञाने ब्रह्मणो वृत्त्यव्याप्यत्वपक्षेऽव्याप्तिः । तस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वादिति वाच्यम् । स्वरूपसदुपाधिमत्तद्विषयकज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तन्मतेऽपि भावात् । उपपादितं चैतत् दृश्यत्वहेतूपपादने । अथौपाधिकभ्रमोपादानाज्ञाने ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरविद्यमानजीवन्मुक्ताज्ञाने च ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावादव्याप्तिः । तयोर्ज्ञाननिवर्त्यत्वे उपाधिकालजीवन्मुक्तिकालयोरेव ज्ञानप्रागभाववत्तन्निवृत्त्यापत्तिरिति चेन्न । उपाधिप्रारब्धकर्मणोः प्रतिबन्धकयोरभावविलम्बेन निवृत्तिविलम्बेऽपि तयोर्ज्ञाननिवर्त्यत्वानपायात् । न हि क्वचिदविलम्बेन जनकस्य क्वचित् प्रतिबन्धेन विलम्बे जनकताऽपैति । न च तर्हि ज्ञातेऽपि तत्राज्ञात इति व्यवहारापत्तिः । तादृग्व्यवहारे आवरणशक्तिमदज्ञानस्य कारणत्वेन तदावरणशक्त्यभावादेव ईदृग्व्यवहारानापत्तेः । यथा चैतत्तथोपपादयिष्यते । न चाविद्याचैतन्यसम्बन्धेऽतिव्याप्तिः । साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्याप्यविद्यात्मकत्वाद्वा । न च विशेषणान्तरवैयर्थ्यम् । अनादिपदस्योत्तरज्ञाननिवर्त्ये पूर्वज्ञाने भावपदस्य ज्ञानप्रागभावे ज्ञानजन्यकार्यप्रागभावे चातिव्याप्तिवारकत्वेन सार्थकत्वात् । ज्ञानत्वेन साक्षात्तन्निवर्त्यत्वं तु, भवति लक्षणान्तरम् । नन्वसम्भवः । कल्पितत्वेन दोषजन्यधीमात्रशरीरस्याज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यस्याभावविलक्षणस्य च रूप्यवदनादित्वायोगादिति चेन्न । कल्पितत्वमात्रं हि न दोषजन्यधीमात्रशरीरत्वे सादित्वे वा तन्त्रम् । किं तु प्रतिभासकल्पकसमानकालीनकल्पकत्वं, सादिकल्पकवत्त्वं, विद्याऽनिवृत्त्यप्रयुक्तनिवृत्तिप्रतियोगित्वं, प्रागभावप्रतियोगित्वं वा तन्त्रम् । न च तत् प्रकृतेऽस्ति । ज्ञाननिवर्त्यत्वसमानाधिकरणाभावविलक्षणत्वेनाविद्यायास्सादित्वसाधने'अजामेकाम्' 'अनादिमायये'त्यादिशास्त्रविरोधः । अनादित्वसाधकेन ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति भावविलक्षणत्वेन सत्प्रतिपक्षश्च भावत्वस्योपाधित्वं च । न चाभावविलक्षणाविद्यादौ भावविलक्षणत्वमसम्भवि । परस्परविरोधादिति वाच्यम् । भावत्वाभावत्वयोर्बाधकसत्त्वेन तृतीय-

प्रकारत्वसिद्धौ परस्परविरहव्यापकत्वरूपविरोधासिद्धेः। परस्परविरहव्याप्यत्वरूपस्तु विरोधो नैकविरहेणापरमाक्षिपति। न हि गोत्वविरहोऽश्वत्वमाक्षिपतीत्युक्तम्। न चात्मवदनादेरभावविलक्षणस्यानिवर्त्यत्वम् । आत्मत्वस्यैवोपाधित्वात् । न चात्यन्ताभावान्योन्याभावयोः साध्याव्याप्तिः । अधिकरणातिरिक्तस्यानिवर्त्यस्यात्यन्ताभावादेरनभ्युपगमात् । न च तुच्छे साध्याव्याप्तिः। अभावविलक्षणत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपत्तेः। किं च सादित्वमनादित्वं वा न निवर्त्यत्वानिवर्त्यत्वयोः प्रयोजकम् । ध्वंसप्रागभावयोस्तदभावात्। नापि भावत्वविशेषितं तत् तथा । अभावे तदसत्त्वेन भिन्नभिन्नप्रयोजककल्पनापत्तेः । भावनिवृत्त्यनिवृत्त्योरेव तयोः प्रयोजकत्वे च भावविलक्षणाविद्यादौ ताभ्यां तयोरनापादनात् । तस्मान्नाशसामग्रीसन्निपातासन्निपातावेव निवर्त्यत्वानिवर्त्यत्वयोः प्रयोजकाविति मन्तव्यम् । तौ च फलबलकल्प्याविति न कोऽपि दोषः । अपि च यद्यविद्यादेरभावविलक्षणत्वसमानाधिकरणानादित्वेनात्मवदनिवर्त्यत्वं साध्यते, तर्हि भावविलक्षणत्वेन प्रागभाववन्निवर्त्यत्वमेव किं न साध्यते। न च ध्वंसात्यन्तान्योन्याभावेषु व्यभिचारः । अधिकरणातिरेके तेषामपि निवर्त्यत्वाभ्युपगमात् । न चाज्ञानस्य यावत्स्वविषयधीरूपसाक्षिसत्त्वमनुवृत्तिनियमेन निवृत्त्ययोग इति वाच्यम्। दुःखशुक्तिरूप्यादेस्स्वभासके साक्षिणि सत्येव निवृत्त्यभ्युपगमेन साक्षिभास्यानां यावत्साक्षिसत्त्वमवस्थाननियमानभ्युपगमात्। किं च केवलचिन्मात्रं न साक्षी । किं त्वविद्यावृत्त्युपहितम् । तथा चास्थिराविद्यावृत्त्युपहितस्य साक्षिणोऽप्यस्थिरत्वेन तत्सत्त्वपर्यन्तमवस्थानेऽप्यविद्यादेर्निवृत्तिरुपपद्यते । न च वृत्त्यनुपधानदशायामविद्यादेः शुक्तिरूप्यवदसत्त्वापत्तिः। सादिपदार्थ एवैतादृङ्नियमात् धारावाहिकाविद्यावृत्तिपरम्पराया अतिसूक्ष्माया अभ्युपगमाच्चेति शिवम् ॥

यद्वा भ्रमोपादानत्वमज्ञानलक्षणम् । इदं च लक्षणं विश्वभ्रमोपादानमायाधिष्ठानं ब्रह्मेति पक्षे । न तु ब्रह्ममात्रोपादानत्वपक्षे, ब्रह्मसहिताविद्योपादानत्वपक्षे वा । अतो ब्रह्मणि नातिव्याप्तिः । इतरत्र तु पक्षे परिणामित्वेनाचेतनत्वेन वा, भ्रमोपादानं विशेषणीयमिति न दोषः । न वाऽभावारोपनिवर्तकप्रमानिवर्त्येऽव्याप्तिः । तस्यापि भ्रमोपादानत्वात् । ननु, भ्रमे भावविलक्षणाज्ञानोपादानकत्वं न घटते । भ्रमस्य भावविलक्षणत्वे उपादेयत्वायोगात् । भावत्वे च भावोपादानकत्वनियमादिति चेन्न । अज्ञानस्य भ्रमस्य च भावविलक्षणत्वेऽप्युपादानोपादेयभावोपपत्तेः । न हि भावत्वमुपादानत्वे उपादेयत्वे वा प्रयोजकम्। आत्मनि तददर्शनात् । किं त्वन्वयिकारणत्वमुपादानत्वे तन्त्रम् । सादित्वमुपादेयत्वे। तदुभयं च न भावत्व-

नियतम् । अत उपादानोपादेयभावोऽपि न भावत्वनियतः । न चैवं ध्वंसस्याप्युपादेयत्वापत्तिः। इष्टापत्तेः। न चैवं ज्ञानप्रागभावस्यैव भ्रमोपादानत्वमस्तु, किमभावविलक्षणाज्ञानोपादानकल्पनेनेति वाच्यम्। प्रागभावस्य प्रतियोगिमात्रजनकत्वानियमेन भ्रमं प्रति जनकत्वस्याप्यसिद्धेः । तद्विशेषरूपोपादानत्वस्यैव दूरनिरस्तत्वात् । अतस्सद्विलक्षणयोरज्ञानभ्रमयोर्युक्त उपादानोपादेयभावः । भ्रमस्य च सद्विलक्षणत्वमुक्तम् । वक्ष्यते च । न चैवमज्ञानानुविद्धतया भ्रमस्य प्रतीत्यापत्तिः मृदनुविद्धतया घटस्येवेति वाच्यम्। यत् यदुपादानकं, तत् तदनुविद्धतयैव प्रतीयत इति व्याप्त्यसिद्धेः । न हि घटोपादानकं रूपं घट इति प्रतीयते । प्रकृतिद्व्यणुकाद्यनुविद्धतया प्रतीतेः परैरप्यनभ्युपगमात्। केन चिद्धर्मेण तदनुवेधस्तु प्रकृतेऽपीष्ट एव। न च यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति पक्षे भ्रमापूर्वकप्रमानिवर्त्ये अज्ञाने अव्याप्तिः । भ्रमोपादानतायोग्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। सहकारिवैकल्यात् कार्यानुदयेऽपि योग्यतानपायात् । अथ योग्यतावच्छेदकरूपापरिचये कथं तद्ग्रहणम् । प्रथमलक्षणस्यैव योग्यतावच्छेदकत्वात् । एकमेवाज्ञानमिति पक्षे तु तत्र भ्रमोपादानत्वमक्षतमेव। न चैवं शुक्तिज्ञानेनैवाज्ञाननाशे मोक्षापत्तिः । तस्यावस्थाविशेषनाशकत्वाङ्गीकारात् । व्युत्पादितं चैतदस्माभिस्सिद्धान्तबिन्दौ । ज्ञानत्वेन रूपेण साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा तल्लक्षणमिति च प्रागुक्तमेव । तस्मान्नाविद्यालक्षणासम्भव इति सर्वमवदातम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धावविद्यालक्षणोपपत्तिः ॥

तत्र चाज्ञाने 'अहमज्ञो मामन्यं च न जानामी'ति प्रत्यक्षं, 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति विशेषतः प्रत्यक्षं, 'एतावन्तं कालं सुखमहमस्वाप्सं न किं चिदवेदिष'मिति परामर्शसिद्धं सौषुप्तप्रत्यक्षं च प्रमाणम् । न चाहमर्थस्याज्ञानानाश्रयत्वेन कथमयं प्रत्ययो भावरूपाज्ञानपक्षे उपपद्यत इति वाच्यम् । अज्ञानाश्रयीभूतचैतन्ये अन्तःकरणतादात्म्याध्यासेन एकाश्रयत्वसम्बन्धेनोपपत्तेः । अत एव जडे आवरणकृत्याभावात् 'घटं न जानामी'त्यादिप्रतीतेर्ज्ञानाभावविषयत्वे प्रकृतेऽपि तथास्त्विति निरस्तम् । तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्यैवाज्ञानाश्रयत्वेन तत्रापि तद्व्यवहारोपपत्तेः। न च साक्षिवेद्ये सुखदुःखाज्ञानादौ प्रातिभासिके च भावरूपाज्ञानाभावेन तत्र न जानामीति प्रतीतिः कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । स्वस्मिन्विद्यमाने साक्षिवेद्ये सुखादौ स्वभ्रमसिद्धे रूप्यादौ च 'न जानामी'ति व्यवहारासम्भवात् । परसुखादौ 'न जानामी'ति व्यवहारस्य परोक्षज्ञाननिवर्त्येन प्रमातृगताज्ञानेनैवोपपत्तेः । अत एव परोक्षज्ञानेन प्रमातृगताज्ञाने नाशितेऽपि विषयगताज्ञानसत्त्वेन 'न जानामी'ति व्यवहारापत्तिरिति निरस्तम् । प्रमातृगताज्ञानकार्यस्य 'न जा-

नास्मी'ति व्यवहारस्य विषयगताज्ञानेनापादयितुमशक्यत्वात्। ननु,भावरूपाज्ञानविषयत्वेनाभिमतस्य 'अहमज्ञ'इति प्रत्ययस्य 'मयि ज्ञानं नास्ती'ति ज्ञानाभावविषयात् प्रत्ययात् 'अघटं भूतल'मिति प्रत्ययस्य 'घटो नास्ती'ति प्रत्ययादिव विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासं विना इच्छाद्वेषाभावज्ञानयोरिव विषयभेदाप्रतीतिरिति चेत्। सत्यम्। धर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां ज्ञानसामान्याभावज्ञानस्य व्याहतत्वेन 'मयि ज्ञानं नास्ती'त्यस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वेन विषयभेदाप्रतीतेर्युक्तत्वात्। तथा हि 'मयि ज्ञानं नास्ती'ति प्रतीति'र्वायौ रूपं नास्ती'ति प्रतीतिवद्यावद्विशेषाभावान्यसामान्याभावविषया, सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावद्विशेषाभावविषया वा अभ्युपेया। तथा च तत्कारणीभूतधर्मिप्रतियोगिज्ञानाज्ञानाभ्यां कथं न व्याघातः। यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात्। अभावज्ञाने प्रतियोग्यंशे प्रकारीभूतधर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। अन्यथा सामान्याभावसिद्धिर्न स्यात्। यावद्विशेषाभावान्यसामान्याभावानभ्युपगमेऽप्ययं दोषः। यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे घटवत्यपि भूतले 'निर्घटं भूतल'मिति प्रतीतिस्स्यात्। 'वायौ रूपं नास्ति पुरो देशे रजतं नास्ती'त्याद्याप्तवाक्यजन्यप्रतीत्यनन्तरमपि तत्तत्संशयनिवृत्तिर्न स्यात्। एकविशेषाभावबोधनेऽपि विशेषान्तरमादाय-संशयोपपत्तेः। अथाभावबोधे प्रकारीभूतधर्मस्यावच्छेदकत्वं पूर्वानुपस्थितमपि संसर्गमर्यादया शाब्दबोधे अन्यत्र च भासते। न ह्यवच्छेदकत्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषस्य ग्रहे अन्या सामग्री क्लृप्ता। तथा च तत्तद्विशेषाभावानां तत्तद्विशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं यावद्विशेषाभावकूटे वा व्यासज्यवृत्ति, तदतिरिक्तसामान्याभावे वा प्रत्येकविश्रान्तमिति तादृगभावप्रतीतेर्यावद्विशेषप्रतीतिविरोधित्वात् कुतो विशेषसंशयादिरिति चेत्। सत्यम्। प्रकृतेऽपि ज्ञानत्वसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिर्यावज्ज्ञानविशेषविरोधिनीति कथं तत्तत्कारणत्वाभिमतज्ञानविशेषे सति सा न व्याहन्यते। तथा च क्लृप्ताभावप्रतीतिवैलक्षण्ये अवश्यकल्प्ये लाघवाद्विषयस्यैवाभाववैलक्षण्यं कल्पयितुमुचितम्। विषयावैलक्षण्ये प्रतीतिवैलक्षण्यायोगात्। विषयाज्ञानमनुभूय च पुरुषस्तन्निवृत्त्यर्थं विचारे प्रवर्तत इति सर्वानुभवसिद्धम्। तद्यदि ज्ञानविशेषाभावो 'न जानामी'ति प्रतीतेर्विषयः, तदा ज्ञातेऽपि तथा प्रतीत्यापातः। तद्विचारार्थं च प्रवृत्तिस्स्यात्। सामान्याभावे च बाधकमुक्तमेव। तस्मादभावविलक्षणमेवाज्ञानं 'मयि ज्ञानं नास्त्यहमज्ञ'इत्यादिधीविषय इति सिद्धम्। नन्वभावविलक्षणमप्यज्ञानं 'न जानामी'ति ज्ञानविरोधित्वेनैव भासते। मोहादिपदेऽपि प्रलयादिपदवत्तदनुल्लेखमात्रम्। उक्तं च विवरणे—'अज्ञानमिति

द्वयसापेक्षज्ञानपर्युदासेनाभिधाना'दिति । अन्यथा ज्ञानस्याज्ञानविरोधित्वमप्रामाणिकं स्यात् । तथा च विरोधनिरूपकज्ञानस्य ज्ञानाज्ञानाभ्यां तवापि कथं न व्याघातः । एवं निर्विषयाज्ञानाप्रतीतेर्विषयज्ञानाज्ञानयोरपि व्याघात आपादनीयः । तथा च 'यत्रोभयोस्समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे ॥' इति न्यायेन उभयपरिहरणीयस्य व्याघातस्य ज्ञानाभावपक्ष एवापादनमनुचितमिति चेन्न । प्रमाणवृत्तिनिवर्त्यस्यापि भावरूपाज्ञानस्य साक्षिवेद्यस्य विरोधिनिरूपकज्ञानतद्व्यावर्तकविषयग्राहकेण साक्षिणा तत्साधकेन तदनाशाद्व्याहत्यनुपपत्तेः । अज्ञानग्रहे विषयगोचरप्रमापेक्षायां व्याहतिस्स्यादेव । सा च नास्ति । तदुक्तं विवरणे—'सर्वं वस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवे'ति । न चैवं ज्ञानाभावपक्षेऽपि विषयादिज्ञानं साक्षिरूपम् । 'न जानामी'ति धीस्तु प्रमाणवृत्त्यभावविषयेति न व्याहतिरिति वाच्यम् । भावरूपाज्ञानस्य साक्षात् साक्षिवेद्यत्वेन तदवच्छेदकविषयादेस्तद्द्वारा साक्षिवेद्यत्वसंभवेऽपि अभावस्यानुपलब्धिगम्यत्वेन साक्षात् साक्षिवेद्यत्वाभावात् न तद्द्वारा तदवच्छेदकविषयादेस्साक्षिवेद्यत्वमिति वैषम्यात् । यद्यपि ज्ञानं साक्षिवेद्यम् । तद्द्वारा तदवच्छेदको विषयश्च साक्षिवेद्यः, तथापि ज्ञानाभावो न साक्षिवेद्यः।तस्यानुपलब्धत्वात् । उत्पन्नं च ज्ञानं साक्षात् साक्षिवेद्यम् । तस्मिंश्चोत्पन्ने तद्विषयोऽपि स्फुरतीति कुतो ज्ञानाभावोऽपि । अज्ञानविशेषणतया तु अनुत्पन्नमपि ज्ञानं साक्षिवेद्यमिति न दोषसाम्यम् । न चावच्छेदकस्य विषयादेः प्रागज्ञाने कथं तद्विशिष्टाज्ञानज्ञानम् । विशेषणज्ञानाधीनत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति वाच्यम् । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वे मानाभावात् । प्रतियोगित्वाभावत्वयोः पूर्वानुपस्थितयोरपि तार्किकैरभावबोधे प्रकारीभूय भानाभ्युपगमात् । तथापि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विना कथं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धिरिति चेन्न । विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावे मानाभावात् । प्रत्यक्षत्वादिरूपेण पृथक् पृथक् क्लृप्तकार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वस्यार्थसमाजसिद्धत्वात् । इह च सामग्रीतुल्यत्वेन 'विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तर'मिति न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानसम्भवात् । अन्यथा तार्किकाणामपीश्वरस्य भ्रान्तिज्ञत्वं न स्यात् । भ्रमविषयस्य स्वातन्त्र्येण ग्रहे भ्रान्तत्वापत्त्या भ्रमावच्छेदकतयैव तद्ग्रहणं वाच्यम् । तथा च क्व प्राक्तदवच्छेदकग्रहनियमः । ग्रहणसामग्रीतुल्यत्वं च प्रकृतेऽपि समम् । ननु, श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानप्रागभावस्य सत्त्वेन तज्ज्ञानं त्वयापि वाच्यम् । तथा च तत्रापि व्याहतिस्तुल्येति

चेन्न । श्रवणादिसाध्यमोक्षहेतुब्रह्मज्ञानरूपस्य प्रतियोगिनो ज्ञानाज्ञानाभ्यां व्याहत्यभावात् । न हि श्रवणादिसाध्यत्वमोक्षहेतुत्वादिप्रकारकब्रह्मज्ञानज्ञानं ब्रह्मज्ञानमपि सत् श्रवणादिसाध्यं, मोक्षहेतुर्वा । येन तस्मिन् सति तादृग्ज्ञानप्रागभावो व्याहन्येत । नन्वेवं 'न जानामी'ति धियो ज्ञानाभावविषयत्वेऽपि न प्रतियोगिज्ञानादिना व्याहतिः । सामान्यतो विषयप्रतियोगिज्ञानेऽपि विशेषतस्तदभावसम्भवात् । अन्यथा प्रागभावधीर्न स्यात् । तत्प्रतियोगिविशेषस्य सामान्यधर्मं विना विशेषतो ज्ञातुमशक्यत्वादिति चेन्न । विशेषज्ञानाभावे हि विशेषज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतियोगीति तस्य ज्ञाने स विशेषोऽपि ज्ञात एवेति विशेषज्ञानाभावव्याघातात् । यत्किञ्चिद्विशेषाभावश्च न सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्युक्तम् । प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानाभावेन प्रागभावप्रतीतिरसिद्धैव । ननु, प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानं नाभावज्ञाने कारणम् । किं त्वभावज्ञाने भासमानप्रतियोगिवृत्तिधर्मप्रकारकं ज्ञानम् । सामान्यलक्षणाप्रत्यासक्त्यभ्युपगमे तु प्रतियोगिविषयत्वमपि तस्याधिकम् । इतरथा तु तदेव इष्टवृत्तिसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानमिवासिद्धव्यक्तिविषयेच्छाकृत्योः । न च प्रतियोगितानवच्छेदकधर्मेण कथं प्रतियोगिता गृह्यतामिति वाच्यम् । विशेषावच्छिन्नाया व्याप्तेरिव सामान्येन ग्रहणसम्भवात् । तथा हि 'इदमभिधेयवत् । प्रमेया'दित्यनुमाने 'यत्र प्रमेयं तत्राभिधेय'मिति व्याप्तिग्रहणसमये वृत्तिमत्प्रमेयत्वावच्छेदेनैव सामानाधिकरण्यरूपव्याप्तित्वेऽपि तस्याः प्रमेयत्वरूपेणैव ग्रहणम् । न तु वृत्तिमत्प्रमेयत्वेन । गौरवात् वृत्तिमत्त्वविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वेन वैयर्थ्याच्च । अवृत्तिषु साध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभाववत् साध्याभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारस्याप्यभावात् । व्यर्थविशेषणत्वरहितत्वे सति व्याभिचारिव्यावृत्तत्वमात्रेणैव व्याप्यतावच्छेदकत्वसंभवाच्च । तथा च यथा वृत्तिमत्प्रमेयगतापि व्याप्तिः प्रमेयत्वेनैव गृह्यते, तथा तत्तन्नीलादिव्यक्तिगता प्रतियोगिता नीलत्वादिरूपेण गृह्यत इति न काचिदनुपपत्तिः । एवं च 'इहेदानीं घटो नास्ती'ति प्रतीतिरिव घटोपादानगततत्प्रागभावविषया । 'मयि ज्ञानं नास्ती'ति प्रतीतिरपि प्रमातृगततत्प्रागभावविषयेति नु काप्यनुपपत्तिरिति चेन्न । अभावज्ञाने प्रतियोग्यंशे भासमानस्य धर्मस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतया यत्किञ्चिद्विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे घटवत्यपि भूतले 'निर्घटं भूतल'मिति घटज्ञानवत्यपि स्वस्मिन्'मयि घटज्ञानं नास्ती'ति च प्रतीतेरापत्तेः पूर्वोक्तदोषात् । यत्किञ्चिद्घटज्ञानं घटाभावज्ञाने प्रतिबन्धकमिति तु ज्ञानज्ञानेऽपि तुल्यम् । उदाहृतव्याप्तिग्रहणे तु

बाधकाभावात् सामान्यावच्छेदेऽपि न दोषः । अथैवं प्रागभावप्रतीतिरेव न स्यात् । न स्यादेव । 'घटो भविष्यती'ति प्रतीतेः धात्वर्थभविष्यत्ताविषयत्वेन प्रागभावाविषयत्वात् । अन्यथा दिनान्तरोत्पत्स्यमानघटे एतद्दिनवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेन 'अद्य घटो भविष्यती'ति धीप्रसङ्गः । भविष्यत्त्वं च प्रतियोगितद्ध्वंसानाधारकालसम्बन्धित्वम् । ध्वंसत्वं च प्रागभावानङ्गीकर्तृमते कादाचित्काभावत्वमेव । तदङ्गीकर्तृमतेऽपि प्रतियोग्यजनककादाचित्काभावत्वम् । जनकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । न प्रागभावघटितः । प्रागभावस्याजनकत्वापत्तेः । अन्यथात्माश्रयात् । अतः प्रागभावमङ्गीकुर्वतोऽपि तत्प्रत्यक्षत्वं दुर्लभम् । तमनङ्गीकुर्वतस्तु, न कापि हानिः । 'इहेदानीं घटो नास्ती'ति प्रतीतिस्तु, सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्कालावच्छिन्नयावद्विशेषाभावविषया । समयविशेषस्याप्यभावावच्छेदकत्वात् । अन्यथा 'आद्यक्षणे घटो नीरूप' इत्यादिप्रतीतिर्न स्यात् । अथास्मिन्पक्षे सामान्याभावो न सिद्ध्येदिति चेत् । प्रागभावाभ्युपगमेऽपि तुल्यमेतत् । सामान्याभावप्रागभावयोस्सुन्दोपसुन्दयोरिव परस्परपराहतत्वात् । तथा हि प्रागभवसिद्धौ विशेषाभावस्यापि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् । न तावन्मात्रप्रमाणकसामान्याभावसिद्धिः । सामान्याभावसिद्धौ च विशेषाभावस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् । कादाचित्काभावस्य च सामान्याभावत्वायोगात् न सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकविशेषप्रतीतिमात्रशरणप्रागभावसिद्धिरिति न तदुभयमपि विपश्चितां चेतसि चमत्कारमावहति । ननु, यावद्विशेषाभावनिश्चयेऽपि 'रूपं वायुवृत्ति न वा' वायू रूपवान्न वे'ति रूपाभावसन्देहात् निश्चिते च संशयायोगाद्यावद्विशेषाभावान्यसामान्याभावसिद्धिः । अत एतावन्त्येव रूपाणीति निश्चयदशायामेतादृशसंशयस्याननुभूयमानत्वेन तदनिश्चयदशायामेवैतादृशः संशयो वाच्यः । तथा च 'रूपत्वं पार्थिवाप्यतैजसरूपत्रितयातिरिक्तवृत्ति भविष्यती' त्यधिकसम्भावनया निश्चितेष्वेव संशयः । उक्तसम्भावनाविरहसहकृतनिश्चयस्यैव प्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न । एवं प्रतिबन्धककल्पने मानाभावात् उक्तसम्भावनाविरहदशायामप्येतादृशसंशयदर्शनाच्च । ननु, यथा यावद्विशेषाभावेभ्योऽतिरिक्तः सामान्याभावो रूपस्य संशयकोटिः, तथा रूपसामान्यमपि यावद्विशेषेभ्योऽतिरिक्ता संशयकोटिर्नाभ्युपगन्तुं शक्यते । तथा च कथं रूपस्य संशयकोटित्वं सर्वरूपाभावनिश्चयात् । यदि तु नीलपीताद्यभावत्वेन निश्चयेऽपि रूपाभावत्वेनानिश्चयाद्रूपासंशय इति ब्रूषे, तदा किं सामान्याभावेन । रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन संशयसम्भवात् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वेन यावद्विशेषाभावानामेव रू-

पत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनात्। अतो न यत्किञ्चिदभावमादाय 'घटो नीरूप'इति प्रतीतिप्रसङ्ग इति चेन्न। यावद्विशेषाभावेषु यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तत् प्रत्येकं विश्रान्तं, व्यासज्यवृत्ति वा। आद्ये यत्किञ्चिदभावमादाय 'घटो नीरूप'इति प्रतीतिप्रसङ्गः। द्वितीये तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याव्यासज्यवृत्तिस्वभावत्वेन तद्व्यतिरिक्तं रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्यासज्यवृत्ति कल्पनीयम्। तद्वरं रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक एक एवाभावः कल्प्यते। ममैकोऽभावः रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं चेति वस्तुद्वयं कल्प्यम्। तव तु रूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, तस्य च व्यासज्यवृत्तित्वेन बहुष्वभावेषु प्रत्येकं सम्बन्धा इति बहु कल्प्यम्। 'धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्व'मिति न्यायस्तु, कल्पनीयाधिक्यापेक्षः। किं च घटद्वये यावद्विशेषाभावसत्त्वेऽपि रूपसामान्याभावबुद्ध्यनुदयात् ऐकाधिकरण्यावच्छेदेनाप्यभावा विशेषणीयाः। तथा चातिगौरवम्। अपि च व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे यावदाश्रयग्रहस्तद्भेदग्रहश्च हेतुः। अगृहीतेषु भिन्नतया वा अगृहीतेषु वस्त्रादिषु द्वित्वादिबुद्ध्यनुदयात्। तथा च यावदभावतद्भेदाग्रहे प्रथमत एव नीरूप इति धीर्न स्यात्। व्यासज्यवृत्तिसामान्यप्रतियोगिताकत्वस्याग्रहणात्। अतः सामान्याभावस्य प्रामाणिकत्वात् कथं तत्पराहतिरिति चेत्। अत्र ब्रूमः। एवं तर्हि सामान्यप्रकारेण विशेषाभावाप्रतीतेर्ज्ञानविशेषप्रागभावो न जानामीति धियो ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको वा न विषय इति सिद्धं नः समीहितम्। न हि प्रागभावोऽपि कश्चित्सामान्याभावोऽस्ति। येन तत्प्रतियोगिता सामान्यधर्मेणावच्छिद्येत। विशेषाभावप्रतियोगिता तु तत्तद्घटत्वादिना विशेषेणावच्छिद्यते। न च तेन तेन रूपेण भविष्यद्घटादि ज्ञातुं शक्यम्। तज्जन्मानन्तरं तु तत्तद्रूपेण तज्ज्ञानसम्भवेऽपि न प्रागभावधीः प्रत्यक्षा स्यात्। तदानीं प्रागभावासत्त्वात्। प्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वात् सामान्यप्रकारकज्ञानं च न विशेषाभावज्ञाने हेतुरित्युक्तम्। प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्याभावत्वप्रकारकाभावज्ञाने हेतुत्वात्। तस्यानुमानगम्यत्वेऽपि 'न जानामी'ति धियः अपरोक्षायास्तद्विषयत्वायोगात। अव्यभिचारिलिङ्गाद्यभावात्तदनुमानमपि दूरनिरस्तमेव। ननु, 'इदं मा भू'दितीच्छाविषयतया तत्सिद्धिः। न। प्रागभावस्य स्वरूपतोसाध्यत्वेन प्रतियोगिजनकविघटनेन तत्सम्बन्धस्येवात्यन्ताभावसम्बन्धस्यापि साध्यत्वात्तेनैवान्यथासिद्धेः। अथोत्पन्नस्य द्वितीयक्षणे पुनरुत्पत्त्यभावात्तत्पूर्वक्षणे सामग्र्यभावो वाच्यः। स च प्रागभावाभावादेव। अन्यहेतूनां सत्त्वादिति चेन्न। सामयिकात्यन्ताभावेनैवान्यथासिद्धेः, उत्पन्नस्यैव स्वोत्पत्तिविरोधित्वाच्च। अपि च सामग्री कार्यसत्त्वे प्रयोजिका। न तु तस्याद्यकालसम्बन्धरू-

पोत्पत्तावपि । आद्यकालसम्बन्धो हि स्वसमानकालीनपदार्थध्वंसानाधारकालाधारत्वम् । तत्र सामग्री कार्यस्य कालाधारत्वांशमात्रे प्रयोजिका । न तु विशेषणांशेऽपि । तस्य तादृक्पदार्थध्वंससामग्रीविरहादेव सिद्धेः । पाकजरूपादिभेदोऽप्यग्निसंयोगभेदात्, पूर्वरूपादिध्वंसभेदाद्वा । न तु प्रागभावभेदात् प्रतियोगिभेदं विना प्रागभावभेदायोगाच्च । नाप्युपादानत्वव्यवस्था तत्र मानम् । तन्तुत्वादिनैव तत्सिद्धेः । अन्यथा प्रागभावस्य सम्बन्धिविशेषोऽपि कुतस्सिद्ध्येत् । न च तदत्यन्ताभावतः कथं तदुपादानत्वम् । सम्बन्धान्तरेण त्वयाप्यभ्युपगमात्समयावच्छेदतदनवच्छेदाभ्यां वैलक्षण्याभ्युपगमाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ॥

एवं सामान्याभावोऽपि गौरवपराहत एव । तथा हि सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, अभावः, तस्य च तत्तदधिकरणसम्बन्धा, इति त्रयं वा कल्प्यताम् । क्लृप्तं तत्तदधिकरणसम्बन्धानामेकाधिकरणवृत्तित्वावच्छेदेन सिद्धानामभावानां सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं, तस्य च व्यासज्यवृत्तित्वमिति द्वयं वा कल्प्यताम् । तत्रोत्तरः पक्ष एव प्रेक्षावद्भ्यो रोचते । आद्यक्षणे 'घटो नीरूप' इति प्रतीतेरसर्वसिद्धत्वात् । यावदाश्रयतद्भेदग्रहस्य द्वित्वादिग्रहे हेतुत्वेऽपि उक्तप्रतियोगिताग्रहे हेतुत्वानभ्युपगमात् । कार्योन्नेयधर्माणां यथाकार्यमुन्नयनात् । न चैवमतिलाघवात् क्लृप्तानामधिकरणानामेवाभावधीहेतुत्वमस्तु । किं विशेषाभावैरपीति वाच्यम् । अस्माकमिष्टापत्तेः । घटाभावो नेत्यादावतिरिक्ताभावस्य त्वयाप्यनभ्युपगमेन भावस्याप्यभावत्वप्रकारकप्रमाहेतुत्वस्य उभयवादिसिद्धत्वात् । यदपि कश्चिदाह प्रतियोगितावच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वाद्विशेषाभावान्यसामान्याभावसिद्धिः । अन्यथा अभावभेदासिद्धेः । प्रतियोगिभेदस्याभावभेदकत्वे एकघटप्रतियोगिकस्य प्रागभावादिचतुष्टयस्याभेदप्रसङ्गात् । अवच्छेदकभेदात्तु तद्भेदे न कोऽपि दोषः । क्वचित्तादात्म्यस्य क्वचित्संसर्गस्य क्वचित् पूर्वापरकालीनतद्धटत्वादेश्च भेदादिति । तन्न । संसर्गप्रतियोगिविशेषणसाधारणस्यैकस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्वचत्वात् । तादात्म्यादेश्च प्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावात् । भेदसिद्धिस्तु भाववदभावस्यापि विरुद्धधर्माध्यासादेव । अवच्छेदकभेदस्याभावभेदनियामकत्वं लिङ्गविधया तज्ज्ञापकत्वमेव वाच्यम् । न तु तज्जनकत्वम् । तच्च न । विपक्षबाधकतर्काभावेन सामानाधिकरण्याभावेन च व्याप्तेरेवासिद्धेः । अत एव तदितरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यत्वव्याप्यमित्यपि निरस्तम् । एवं चावृत्तीनां गगनादीनां समनियतानां वान्येषां धर्माणामेक एवात्यन्ताभावः । युगपद्विनष्टानामुत्पन्नानां वा समानदेशानामसति बाधके एक एव ध्वंसः प्रागभावो वा । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्र-

तियोगिताकोऽपि चेदभावः प्रामाणिकः, तदा तस्यैकस्यैव प्रतियोगितास्सर्वैरेव व्यधिकरणैस्सर्वैश्च समानाधिकरणैस्सम्बन्धैरेवावच्छिद्यन्ताम्। आकाशाभाव एव वा तथास्ताम्। एकेनैवोपपत्तावभावभेदकल्पने मानाभावात्। न चैवमेक एव जगतीतले भवत्वभावः। स एव तत्तदवच्छेदकदेशकालादिभेदेन तत्तद्व्यवहारभेदं जनयिष्यतीति किमधिककल्पनयेति वाच्यम्। उपपद्यते चेदस्तु। प्रकृते तु न बाधकं किञ्चित्। अत एव वैशेषिकाणां स्वाभ्युपगतकालपदार्थस्यैव सर्वव्यवहारहेतुत्वोपपत्तौ न पदार्थान्तरसिद्धिरित्यद्वैतवादिनो वदन्ति। तदेवं 'अहमज्ञ'इति ज्ञानस्याभावज्ञानसामग्रीविलक्षणसामग्रीजन्यत्वादभावविलक्षणविषयत्वं सिद्धम्॥ एवं 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति प्रत्यक्षस्यापि। ननु, साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयं प्रमाणज्ञानं मयि नास्तीत्येतद्विषयकमुदाहृतज्ञानम्। तच्च न साक्षादर्थविषयम्। प्रमाणज्ञानावच्छेदकतयार्थस्य भानात्। अतो न व्याघात इति चेन्न। साक्षात्त्वदुक्तार्थमवेत्य हि तदभावो ग्राह्यः। तज्ज्ञानं च न साक्षिणा। स्वस्मिंस्तादृक्प्रमाणज्ञानाभावात्। अन्यनिष्ठं तु शब्दादिना ग्राह्यम्। शब्दादिश्च त्वदुक्तार्थं बोधयन्नेव तद्विषयत्वं ज्ञाने बोधयेत्। तथा च प्रथमतस्त्वदुक्तार्थविषयकं साक्षादेव ज्ञानमागतमिति तन्निषेधे न कुतो व्याघातः। अत एव विशेषस्य स्वरूपतो ज्ञानेऽपि विशेषप्रकारकज्ञानाभावो न व्याहत इत्यपास्तम्। करतलामलकज्ञाने स्वविषयव्यावर्तकधर्मविषयत्वं प्रसिद्धमिह निषिध्यत इत्यपि न। त्वदुक्तत्वस्यापि मदुक्ताद्व्यावर्तकत्वेन सामान्यतो व्यावर्तकधर्मविषयत्वस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्। नन्ववच्छेदकतया विशेषज्ञाने जातेऽपि न व्याहतिः। तथा हि न हि विशेषज्ञानाभावस्त्वदुक्तार्थविषयकज्ञानाभावो वात्र प्रतीयते। किं तु त्वदुक्तार्थविशेष्यकविशेषप्रकारकज्ञानाभावः। तत्र च त्वदुक्तार्थविशेष्यकविशेषप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतियोगिज्ञानेऽपि तादृक्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानाभावसम्भवः। अस्य ज्ञानस्य ज्ञाने विशेष्ये विशेषप्रकारकत्वप्रकारकत्वात्। यत्रापि त्वदुक्तविशेषं न जानामीत्यभिलापः, तत्राप्येवमेव व्याहत्यभावः कथञ्चिदुन्नेयः। न च यत्रोक्तप्रतियोग्यप्रसिद्धिः, तत्र कथमभावप्रतीतिरिति वाच्यम्। समवेतवाच्यत्वं नास्तीत्यत्रेव विशेष्ये विशेषणाभावविषयत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयत्वेन वोपपत्तेरिति चेन्न। अनुभवविरोधात्। विशेषज्ञानाभावस्य त्वदुक्तार्थज्ञानाभावस्य वा अनभ्युपगमे तद्विषयज्ञानसत्त्वेन तद्व्यवहारापत्तेश्च। न चैवं दृश्यते। स्वतःप्रामाण्यमते तु तत्प्रकारकत्वे तद्विशेष्यकत्वे च गृह्यमाणे तद्वत्त्वग्रहणस्यावश्यकतया तदंशे तत्प्रकारकतद्विशेष्यकत्वस्य तादृशप्रतियोगिज्ञाने सम्भवात् स्पष्ट एव व्याघातः। भावरूपाज्ञानपक्षे तु सर्वस्यापि

साक्षिवेद्यतया न व्याघात इत्युक्तम् । तदेवं 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञानविषयमिति सिद्धम् । एव'मेतावन्तं कालं न किञ्चिदवेदिष'मिति परामर्शसिद्धं सौषुप्तं प्रत्यक्षमपि भावरूपाज्ञानविषयमेव। ननु, परामर्शः किमनुमानं, किं वा स्मरणम्। आद्ये ज्ञानाभाव एवानुमीयताम्। किं भावरूपाज्ञानेन। तथा हि सम्प्रतिपन्नोदयास्तमयकालवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय तत्कालमहं ज्ञानाभाववान्। अवस्थाविशेषवत्त्वात्, ज्ञानसामग्रीविरहवत्त्वात्, तुल्ययोगक्षेम आत्मादौ स्मर्यमाणेऽपि तद्वत्तया नियमेनास्मर्यमाणत्वाद्वेति प्रयोगसम्भवात् । द्वितीये तु नास्त्युपपत्तिः । संस्कारासम्भवात्। विनश्यदेव हि ज्ञानं संस्कारं जनयति । विना व्यापारं व्यवहितकार्यजननाक्षमत्वात् । अविनश्यता तु तेन स्वयमेव तत्कार्यस्य जनयितुं शक्यत्वात् किमिति संस्कारो जन्येत । न हि संस्कारोऽपि प्रत्यक्षः । येन कार्यान्यथानुपपत्तिमन्तरेणापि अभ्युपेयते । सौषुप्तं चानाद्यज्ञानोपरक्तं साक्षिचैतन्यरूपं ज्ञानं स्वतो वा उपाधितो वा न विनश्यतीति संस्कारं कथं जनयेत् । तदभावात् कथं स्मर्येत । अस्मर्यमाणं वा कथं प्रमाणत्वेनोदाह्रियेतेति चेत् । न तावदनुमानं तत्र सम्भवति । हेतोः पक्षविशेषणस्य चाज्ञानात् । न हि ज्ञानाभावमन्तरेणावस्थायां विशेषो वक्तुं शक्यः । ज्ञानसामग्रीविरहश्च ज्ञानाभावानुमेयत्वेनान्योन्याश्रयग्रस्तः । न चेदानीन्तनेनेन्द्रियप्रसादेन पूर्वकालीनं तदुपरममनुमाय सामग्रीविरहानुमानम्। इन्द्रियप्रसादस्य सुखानुभवहेतुकस्य तदुपरमहेतुकत्वासिद्धेः । नियमेनास्मर्यमाणत्वं च यथाश्रुतं वा सुषुप्तिकालावच्छेदेनेति वा। आद्ये असिद्धिः । द्वितीये तूपेक्षणीयज्ञानाभावो न सिध्येत् तत्रैव व्यभिचारश्च । न च तर्हि प्रातरनुभूतचत्वरे गजज्ञानाभावज्ञानं कथमिति वाच्यम् । ज्ञानानुपलब्ध्यैवेत्यवेहि। अनुपलब्धिज्ञानं च भावरूपाज्ञानेन लिङ्गेन । तथा हि पूर्वकालेऽहं गजज्ञानाभाववान् । गजाज्ञानवत्त्वात्। यन्नैवं तन्नैवम् । यथा गजज्ञानवानहमिति । एवं सर्वत्राज्ञानस्य ज्ञानाभावव्याप्यत्वेन तदनुमापकत्वम् । न च सुषुप्तिकाले ज्ञानाभावानुमानार्थं भावरूपाज्ञानमिव रागाभावानुमानार्थं द्वेषोऽपि स्वीकरणीयः । तद्विरोधिपदार्थानुभवं विना तदभावानुमानायोगादिति वाच्यम् । भावरूपाज्ञानेन ज्ञानाभावेन वा रागाभावानुमानसम्भवात् । तस्यापि तद्विरोधित्वात् । अथापरोक्षतो ज्ञाते अज्ञानाभावात् कथं परोक्षज्ञानाभावानुमानम् । सामग्रीविरहादिनेति गृहाण । न चात्राप्यन्योन्याश्रयः। शब्दादीनां योग्यानां योग्यानुपलब्ध्या अभावनिश्चयेन परोक्षज्ञानविरहज्ञानं विनैव सामग्रीविरहनिश्चयात् । सुषुप्तिकाले चेन्द्रियादिघटित-

सामग्रीविरहस्य फलाभावं विना ज्ञातुमशक्यत्वेनान्योन्याश्रयोक्तेः । न च स्मरणपक्षे संस्कारानुपपत्तिः । अज्ञानस्याज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितसाक्षिभास्यत्वेन वृत्तिनाशादेव संस्कारोपपत्तेः । अज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्यैव साक्षिपदार्थत्वात् । न च जागरेऽप्यज्ञानस्य वृत्तिवेद्यत्वे वृत्त्यभावदशायां संशयाद्यापत्तिरिति वाच्यम् । अज्ञानविषयाज्ञानाभावेन तदयोगात् । संशयादेस्तत्कारणीभूताज्ञानसमानविषयत्वनियमात् । भावत्वादिना संशये त्विष्टापत्तिरेव । भावत्वादेः साक्षिवेद्यत्वाभावेनाज्ञानविषयत्वात् अज्ञानस्य स्वरूपेणैव साक्षिवेद्यत्वात् । ननु, तदा ज्ञानाभावोऽपि स्वरूपेणैव भासताम् । सप्रतियोगिकत्वेनाभावज्ञान एव प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात् । अन्यथा 'प्रमेय'मिति ज्ञानेऽप्यभावो न भासेतेति चेन्न । साक्षिणा तावन्न स्वरूपेणाभावावगाहनम् । तस्य साक्षात्साक्ष्यवेद्यत्वात् । नापि शब्दादिना । तदानीं तेषामभावात् । नाप्यनुपलब्ध्या । तस्याः प्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षाया अजनकत्वात् । न च दृष्टाभावान्तरविलक्षणस्वभाव एवायमभाव इति स्वरूपेण साक्षिवेद्योऽस्त्विति वाच्यम् । निर्विकल्पकबुद्धिवेद्यत्वे भावत्वस्यैवौचित्यात् । अन्यथा परिभाषामात्रापत्तेः । ननु, ज्ञानविरोधित्वादेस्तदाननुभवेन 'नावेदिष'मिति तेनाकारेण कथं परामर्शः । न । द्रष्टुर्ह्यन्तःकरणतादात्म्येनाहमुल्लेखस्यैव ज्ञानविरोधित्वादेरपि तदैवानुभूयमानत्वेन तदंशे परामर्शत्वानभ्युपगमात् । सुषुप्तिकालीनस्य द्रष्टुरेव परामृष्टत्वात् । नन्वज्ञानवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्याज्ञानानुभवस्य जाग्रत्यपि विद्यमानत्वात् कथमज्ञानस्मरणम् । न हि धारावाहिकेषु अनुभवेषु तुल्यसामग्रीकेषु स्मरणव्यवहारः । तथा च धारावाहिकोऽज्ञानानुभव इति वक्तव्यम् । न तु परामर्श इति । सत्यम् । सुषुप्त्याख्यायास्तामस्या अज्ञानवृत्तेर्नाशेन जाग्रति तद्विशिष्टाज्ञानस्य साक्षिणाऽनुभूयमानत्वाभावेन संस्कारजन्याविद्यावृत्त्यैव सुषुप्तिविशिष्टाज्ञानभानात् परामर्शत्वोपपत्तेः । केवलाज्ञानांशे तु तुल्यसामग्रीकत्वाद्धारावाहिकत्वमेव । अत एव कार्योपाधिविनाशसंस्कृतमज्ञानमात्रमेव प्रलयोपमं सुषुप्तिरित्यभिप्रेत्य वार्तिककारपादैः सौषुप्ताज्ञानस्मरणमपाकृतम् । तथा चोक्तम्—'न सुषुप्तिगविज्ञानं नाज्ञासिषमिति स्मृतिः । कालाद्यव्यवधानत्वान्न ह्यात्मस्थमतीतभाक् ॥ न भूतकालस्पृक्प्रत्यक् न चागामिस्पृगीक्षते । स्वार्थदेशः परार्थोऽर्थो विकल्पस्तेन स स्मृतः ॥' इत्याद्यव्याकृतप्रक्रियायाम् । विवरणकारैस्तु—'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रे'ति योगसूत्रानुसारेण तमोगुणात्मकावरणमात्रालम्बना काचिद्वृत्तिः सुषुप्तिरित्यभिप्रेत्य तदुपरक्तचैतन्यस्य तन्नाशेनैव नाशात्तत्कालीनाज्ञानानुभवजनितसंस्कारवशेन 'न किञ्चिदवेदिष'मिति स्मरणमभ्युपेत'मिति वार्तिकविवरणयोरप्यविरोधः । अत एवोक्तं वार्तिककारैरुषस्तिब्राह्मणे—

'न चेदनुभवव्याप्तिः सुषुप्तस्याभ्युपेयते । नावेदिषं सुषुप्तोऽहमिति धीः किंबलाद्भवेत् ॥' इत्यादि । अभिप्रायस्तु वर्णित एव । तत्र च साक्ष्यज्ञानसुखाकारास्तिस्रोऽविद्यावृत्तयः, सुषुप्त्याख्यैकैव वा वृत्तिरित्यन्यदेतत् । निर्विकल्पकस्यापि स्मरणजनकत्वम् । अहङ्कारोपरागकालीनत्वाभावेन तत्तानुल्लेख इत्यादि सर्वमुपपादितमस्माभिः सिद्धान्तबिन्दौ । तस्मात् सौषुप्तानुभवोऽपि भावरूपाज्ञानविषय इति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अज्ञानप्रत्यक्षत्वोपपत्तिः ॥

अनुमानमपि तत्र विवरणोक्तं प्रमाणम् । 'विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकम् । अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वात् । अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रभाव'दिति । अत्र प्रमाणपदं प्रमाणवृत्तेरेव पक्षत्वेन सुखादिप्रमायां साक्षिचैतन्यरूपायामज्ञानानिवर्तिकायां बाधवारणाय । धर्म्यंशप्रमाणवृत्तेरिदमित्याकाराया अज्ञानानिवर्तिकायाः पक्षबहिर्भावाय विवादपदमिति विशेषणम् । विशेषाकारप्रमाणवृत्तिरिति फलितोऽर्थः । परोक्षप्रमाया अप्यसत्त्वावरणरूपप्रमातृगताज्ञाननिवर्तकत्वात् न तदंशेऽपि बाधः । नन्विदमिति प्रमाणवृत्तेरज्ञानानिवर्तकत्वे अज्ञातज्ञापकत्वरूपप्रमात्वेन व्यवहारो न स्यात् । न । इदमाकारभ्रमसंशयादर्शनेन तद्गोचराज्ञानकल्पने मानाभावेन तत्र सुखादिज्ञानवद्यथार्थत्वमात्रेण प्रमात्वव्यवहारोपपत्तेः । यदाहुः—'धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः ।' इति । यदि तु भ्रमसंशयाजनकमपि तदाकारमज्ञानमनुभवबलादास्थीयेत, तर्हि सापि पक्षेऽन्तर्भवतु । प्रमाणवृत्तित्वावच्छेदेनैवाज्ञाननिवर्तकत्वानपायात् । तदा च विवादपदमिति विशेषणमनादेयम् । एतस्मिन् पक्षे भ्रमोपादानत्वयोग्यत्वमविद्यालक्षणं द्रष्टव्यम् । भ्रमोपादानत्वस्य धर्म्यंशज्ञाननिवर्त्याज्ञानेऽव्याप्तेरित्यवधेयम् । धारावाहिकबुद्धीनां च तत्तत्कालावच्छिन्नार्थविषयत्वेनाज्ञातज्ञापकत्वमस्त्येव । कालस्य सर्वप्रमाणवेद्यत्वाभ्युपगमात् । अनात्माकारप्रमाणवृत्तीनां च तत्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेन स्वविषयावरणनिवर्तकत्वमस्त्येव । चित्त्वेनैव प्रकाशप्रसक्तेः । न त्वनवच्छिन्नचित्त्वेन । गौरवात् । 'एतावन्तं कालं मया न ज्ञातोऽयमिदानीं ज्ञात' इत्यनुभवाच्च । रूपादिहीनस्यापि तत्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य प्रत्यक्षादिविषयत्वमुक्तं प्राक् । प्रतिकर्मव्यवस्थामभ्युपगम्य चेदमनुमानम् । न तु दृष्टिसृष्टिपक्ष इति ध्येयम् । साध्ये चाद्यं विशेषणं 'प्रतियोग्यतिरिक्ता प्रागभावनिवृत्ति'रिति मते प्रागभावेनार्थान्तरवारणाय । तदुदीच्यध्वंसादिकमादाय नार्थान्तरप्रसक्तिः । किं तु पूर्ववृत्त्यभावमादायेति वस्तुगतिमनुरुध्य प्राक्पदम् । अवैयर्थ्यं च प्रतियोगिविशेषणत्वेनाखण्डाभावसम्पादकतया । एतेन यतो ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति नियमात् स्वनिवर्त्यपदेनैव प्रागभावव्युदासे किमाद्यविशेषणेनेति निरस्तम् ।

प्रमात्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्येषां नेत्यत्र तात्पर्यात् । न च स्वविषयावरणपदेनैव तद्व्युदासः । 'अस्ति प्रकाशत' इति व्यवहारविरोधित्वरूपस्यावरणत्वस्य भावाभावसाधारणत्वात् । वृत्तिजनकादृष्टेनार्थान्तरवारणाय तु विशेषणमिदम् । न चावरणपदेनैव तद्व्युदासे स्वविषयेति व्यर्थम् । यददृष्टं स्वविषयज्ञानजनकं विषयान्तरज्ञानप्रतिबन्धकतया तदावारकं, तादृशादृष्टपूर्वकत्वेनार्थान्तरवारकत्वात् । न च जडे अज्ञानस्यानङ्गीकाराच्चितश्चाज्ञानादिसाक्षितया भासमानत्वात् क्वावरणमिति वाच्यम् । अज्ञानादिसाक्षितया चितः प्रकाशमानत्वेऽपि 'अस्ति प्रकाशत' इति व्यवहाराभावेन तदंशेऽज्ञानावरणस्यावश्यकत्वात् । वक्ष्यते चैतत् । स्वनिवर्त्येति च विशेषणं वृत्तिप्रतिबन्धकादृष्टेनार्थान्तरवारणाय । न च चरमसाक्षात्कारोत्पत्तिप्रतिबन्धकादृष्टस्य तदनिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वासिद्धिः । तन्निवर्त्यत्वे तद्व्युदसनमशक्यमिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकादृष्टे विद्यमाने न ज्ञानोत्पत्तिरिति प्रथमं तन्निवृत्तेः कारणात्मना स्थितस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मिथ्यात्वम् । न चैवमपि स्वनिवर्त्यत्वमव्याहतम् । स्वनिवर्त्यस्वरूपत्वे तात्पर्यात् । अन्धकारेणार्थान्तरवारणार्थमिदमिति केचित् । तन्न । स्वदेशगतेत्यनेनैव तद्व्युदासात् । यथा च वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्येन सहैकलोलीभावादज्ञाननिवर्तकत्वं तथोक्तं प्राक् । स्वदेशगतेति च विशेषणं विषयगताज्ञातत्वेनार्थान्तरवारणाय । यद्यप्यविद्याविषयत्वरूपमज्ञातत्वमसिद्धम् । ज्ञातत्वाभावरूपं तु प्रथमविशेषणेनैव परास्तं, तथापि प्रथमेन प्रागभावव्युदासात् । अत्यन्ताभावव्युदासाय चतुर्थमिति द्रष्टव्यम् । ननु, कथं ज्ञानाश्रयगतत्वमज्ञानस्य । वृत्त्यादिरूपस्य ज्ञानस्याज्ञानाश्रयचिदनाश्रितत्वादिति चेन्न । अन्तःकरणस्य चिदाश्रितत्वेन तद्वृत्तेस्तत्प्रतिफलितचैतन्यस्य वा ज्ञानस्य चिदाश्रितत्वसम्भवात् । किञ्चिदवच्छिन्नतदाश्रितस्यापि तदाश्रितत्वानपायात् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशाश्रितस्य शब्दस्याकाशाश्रितत्ववत् । एवं च भावाभावसाधारणमावरणमिति मतेन साध्यमुपपादितम् । अभावो नावारक इति सिद्धान्ते तु साध्यद्वये तात्पर्यम् । स्वप्रागभावातिरिक्तस्वानिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकम् । स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्यपरमिति न किञ्चिदसमञ्जसम् । हेतौ च प्रकाशत्वं प्रकाशपदवाच्यत्वं, अप्रकाशविरोधित्वं वा ज्ञानालोकयोस्साधारणम् । यद्यपि प्रकाशपदवाच्यत्वं नामकरणवशात् कस्मिंश्चित् पुरुषेऽप्यस्ति, तथापि प्रकाशशब्देन शास्त्रे सर्वदेशकालयोर्वा व्यवह्रियमाणत्वं तद्विवक्षितम् । अथ वास्तु साधारणम् । अप्रकाशितार्थगोचरेति विशेषणात् व्यभिचारव्युदासः । अप्रकाशितत्वं च 'न प्रकाशत' इति व्यवहारगोचरत्वम् । तच्च स्वप्रकाशचैतन्येऽप्यस्तीत्युपपादितम् । एवं निरुक्ताप्रकाशविरोधित्व-

मपि ज्ञानालोकयोः प्रत्यक्षसिद्धम्। उक्तं च विवरणे 'ज्ञानप्रकाश्यत्वादज्ञानविरोधित्वादन्यदेव आलोकप्रकाश्यत्वं तमोविरोधित्वं नामे'ति । अत उभयोरेव साक्षादप्रकाशविरोधित्वसम्भवान्नेन्द्रियसन्निकर्षादौ व्यभिचारः । एवं चाप्रकाशितार्थगोचरत्वे सति प्रकाशशब्दवाच्यत्वात् अप्रकाशविरोधिप्रकाशत्वादिति वा हेतुः पर्यवसितः। विपर्ययविषयस्तु नाज्ञातः । विपर्ययान्यकालासत्त्वेन तस्यानिर्वचनीयस्य मानगोचरत्वाभावेन प्रकाशप्राक्कालसत्त्वघटिताप्रकाशितत्वासम्भवात् । अत एव स नाप्रकाशविरोधी। स्वविषये अप्रकाशाभावात्। अधिष्ठानाप्रकाशस्तु तस्य जनक एव । स्मरणे च व्यभिचाराभावस्स्पष्टः । अनुकूलतर्कश्च 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्यादिरूपः प्रागुक्त एव। एतेन गोशब्दवाच्यत्वेन पृथिव्या अपि शृङ्गित्वानुमानापातोऽपास्तः। तत्रानुकूलतर्काभावात्। अज्ञानस्य स्वरूपेणाज्ञानाविषयत्वेऽपि तद्भावत्वादिकमज्ञानविषयो भवत्येव । तस्याज्ञानग्राहकसाक्ष्यग्राह्यत्वात् । अन्यथा तत्र विवादो न स्यात्! एवं प्रमाया स्वविषयावरणभावपूर्वकत्वमपि न प्रमास्वरूपग्राहकसाक्षिग्राह्यम् । तथा च तद्ग्राहिकाया एतस्या अनुमितेः साध्यसाधनोभयाधिकरणत्वात् न कोऽपि दोषः । दृष्टान्तेचान्धकाराव्यवहितोत्पत्तिकत्वं विशेषणम् । तेन न प्रथमपदवैयर्थ्यं न वा द्वितीयादिप्रभायां साध्यसाधनवैकल्यम्। विस्तरेण चान्यत्र व्युत्पादितमिदमस्माभिः । नन्वनादित्वे सति भावत्वमभावविलक्षणत्वं वा न निवर्त्त्यनिष्ठम् । अनादिभावमात्रवृत्तिधर्मत्वात्, अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वाद्वा। आत्मत्ववत्। निवर्त्यत्वं वा नानादिभावनिष्ठं, अनाद्यभावविलक्षणनिष्ठं नेति वा । निवर्त्यमात्रवृत्तित्वात्। प्रागभावत्ववत्। अनादित्वं वा नावरणनिष्ठम्। अनादिमात्रवृत्तित्वात् ! प्रागभावत्ववत्। प्रमाणज्ञानं वा अनाद्यभावान्यानाद्यनिवर्तकम्। ज्ञानत्वात् भ्रमवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षता । कृत्यभावमात्रेणाकृतस्य कृतिवत् पूर्वं प्रकाशाभावमात्रेणाप्रकाशितस्य प्रकाशोपपत्तेरप्रयोजकत्वं चेति चेन्न । अनुकूलतर्काभावेनाप्रयोजकत्वात्। सिद्धान्तिहेतोश्चानुकूलतर्कसद्भावेन साध्यव्याप्यत्वे निश्चिते सत्प्रतिपक्षाप्रयोजकत्वादीनामनवकाशात् । अनादिभावत्वस्य निवर्त्यावृत्तित्वेऽप्यविद्याया भावविलक्षणाया निवर्त्यत्वोपपत्तेराद्यानुमानेनाविरोधश्च । द्वितीये त्वनाश्रितमात्रवृत्तित्वमुपाधिः तृतीयचतुर्थयोस्सकलनिवर्त्यावृत्तित्वमुपाधिः । पञ्चमे सकलानाद्यवृत्तित्वमुपाधिः । षष्ठे प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति च दूषणानि । तत्त्वप्रदीपिकोक्तं च चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रमा प्रागभावातिरिक्तानादिनिवर्तिका । प्रमात्वान्मैत्रप्रमावत् । विगीतो विभ्रम एतज्जनकाबाध्यातिरिक्तोपादानकः । विभ्रमत्वात्। सम्मतवदिति । अत्राद्ये सुखादिज्ञानेषु न बाधः । अन्तःकरणवृत्तेरेव प्रमापदेनोक्तेः ।

चैत्रगतत्वं च नानादेर्विशेषणम् । मैत्रप्रमायाश्चैत्रनिष्ठानादिनिवर्तकत्वाभावेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापातात् । किं तु प्रमातदभावयोरन्यतरस्य प्रमायाश्चात्मगतत्वं प्रागुक्ताख्यातम् । साध्ये तु प्रमापदमुपरञ्जकमेव । यदि त्वभावे प्रागिति विशेषणं नास्ति' तदा भावरूपाज्ञानस्यापि स्वाभावाभावत्वेन तदतिरिक्तानादिनिवर्तकत्वे बाधवारणाय । चैत्रासमवेतत्वं चैत्रान्यसमवेतत्वं च नोपाधिः । चैत्रसुखादौ व्यभिचारेण साध्याव्यापकत्वात् । न च चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेर्निवर्तिका न । प्रमात्वात् । मैत्रप्रमादिवदिति सत्प्रतिपक्षः । प्रतियोगिप्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां व्याहतेः । चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्ताभावनिवर्तकत्वं तु नोपाधिः । चैत्रगतप्रमाभावातिरिक्तस्य स्वजन्यव्यवहारप्रागभावस्य निवर्तकतया पक्षे साधनव्यापकत्वात् । विपक्षबाधकसत्त्वाच्च नाभाससाम्यम् । अत एव द्वितीयानुमानमपि सम्यक् । न च विगीतो विभ्रमः एतज्ज्ञानजनकसाध्यातिरिक्तोपादानकः । विभ्रमत्वात् । सम्मतवदिति सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यम् । बाध्यस्य त्वन्मते अजनकत्वात् साध्याप्रसिद्धेः ब्रह्माविद्योभयोपादानकत्वेनाविरोधाच्च । नव्यास्तु, विमता प्रमा प्रमाभावातिरिक्तस्यानादेर्निवर्तिका । कार्यत्वात् । घटवत् । भ्रमानुत्तरप्रमा स्वाभावातिरिक्तस्वविरोधिनिवर्तिका । प्रमात्वात् । भ्रमोत्तरप्रमावत् । ज्ञानत्वं स्वविषयावरणनिवर्तकनिष्ठम् । अप्रकाशितार्थप्रकाशवृत्तित्वात् । आलोकत्ववत् । अनित्यज्ञानं अभावत्वानधिकरणस्वविरोधिसमानाधिकरणम् । प्रयत्नान्यत्वे सति सविषयत्वे सत्यनित्यत्वात् । अनित्येच्छावत् । सा हि तादृग्द्वेषसमानाधिकरणा । न चैतेषु अप्रयोजकत्वशङ्का । विपक्षबाधकतर्कस्योक्तत्वात् । एवमन्यदप्यूहनीयम् । ज्ञानविरोधित्वं अनादिभावत्वसमानाधिकरणम् । सकलज्ञानविरोधिवृत्तित्वात् । दृश्यत्ववत् । यद्वा अनाद्यभावविलक्षणत्वं ज्ञानविरोधिवृत्ति । अनाद्यभावविलक्षणमात्रवृत्तित्वात् । अभिधेयत्ववदिति । एवमभावविलक्षणाज्ञाने अनुमानान्यूहनीयानि ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धावविद्यानुमानोपपत्तिः ॥

एवं श्रुतयश्च । तत्र छान्दोग्ये अष्टमाध्याये—'तद्यथापि हिरण्यं निधिनिहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन प्रत्यूढा' इति श्रुतिर्ब्रह्मज्ञानप्रतिबन्धकत्वेनानृतं ब्रुवाणा तादृगज्ञाने प्रमाणम् । न च ऋतशब्दस्य 'ऋतं पिबन्ता'वित्यत्र सत्कर्मणि प्रयोगदर्शनात् 'ऋतं सत्यं तथा धर्म' इति स्मृतेश्च ऋतशब्दस्य सत्कर्मपरत्वादनृतशब्दस्य दुष्कर्मपरत्वमिति वाच्यम् । उत्तरत्र 'य आत्मापहतपाप्मे'त्यादिना आत्मनोऽपहतपाप्मत्वप्रतिपादनेन दुष्कर्मप्रत्यूढत्वविरोधात् सुषुप्तौ कर्ममात्रनाशे दुष्कर्मणोऽप्यभावात् कारणात्मनावस्थाने चाज्ञानस्यावश्यकत्वात् कर्मण आवरणत्वानुपपत्तेश्च । ब्रह्मवे-

दनप्रतिबन्धकतया ह्यनादिब्रह्मावारकं ज्ञाननिवर्त्यं वाच्यम् । तथा च कर्मैव प्रधानमपि नानृतपदाभिधेयम् । तयोर्ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । ज्ञाननिवर्त्यत्वे च 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्यादिश्रुतिर्मानम् । न चात्र निवृत्तिस्तरणमात्रम् । 'मायामेतां तरन्ति त' इति स्मृतेरिति वाच्यम् । ज्ञानहेतुकतरणस्य निवृत्त्यतिरिक्तस्यासम्भवेन उभयोर्नाशमात्रार्थत्वात् । न च 'तम आसी'दित्यस्य सत्त्वप्रतिपादकस्य बाधकं विना पारमार्थिकसत्त्वपरत्वेन कथमावरणस्यानृतत्वमिति वाच्यम् । 'नासदासीन्नोसदासी'दित्यनेन पारमार्थिकत्वतुच्छत्वयोर्निषेधेन व्यावहारिकसत्त्वपरत्वात् । न चानेन माया प्रतिपाद्यते । मायाशब्दार्थश्च नाज्ञानम् । मायिनो ब्रह्मणोऽज्ञानित्वे सर्वज्ञत्वनिरवद्यत्वादिश्रुतिविरोधादिति वाच्यम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेनेश्वरासार्वज्ञ्याद्यापादनायोगात् । सार्वज्ञ्याद्यैश्वर्यस्य मायानिबन्धनत्वाच्च । न च 'मयज्ञान'इतिधात्वर्थानुसारात् माया कथमज्ञानमिति वाच्यम् । 'एवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्शयित्वा जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुत्या मायाविद्ययोरैक्यप्रतिपादनान्माया अज्ञानमेव । 'घटचेष्टाया'मिति धातुजस्यापि घटशब्दस्य चेष्टावाचकत्वाभाववदत्रापि ज्ञानवाचकत्वाभावात् । माया प्रज्ञा वयुनमिति ज्ञानपर्याये निखण्डुकारवचनं च ज्ञानाकारपरिणामित्वादज्ञानस्योपपन्नम् । वृत्तिज्ञानस्याज्ञानाभिन्नत्वात् अज्ञानस्यैवानिर्वचनीयविचित्रशक्तियोगात् न विचित्रशक्तिमति मायाशब्दप्रयोगातुपपत्तिः । क्वचिन्मणिमन्त्रादौ तत्प्रयोगस्तूपचारात् । न च शुक्तिरूप्यादौ मायाशब्दाप्रयोगात् न मृषार्थोऽयमिति वाच्यम् । वज्रादौ पृथिवीत्वादिव्यवहाराभावेऽपि पृथिवीत्ववत् व्यवहाराभावेऽपि मायात्वानपायात् ऐन्द्रजालिकादौ बहुशो मायाशब्दप्रयोगदर्शनाच्च मायाया अज्ञानान्यत्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वविरोधाच्च । नीहारतमश्शब्दावप्यस्मिन्मते अज्ञानस्यावारकत्वाद्युज्यते । नान्यमते । अनृतनीहारादिशब्दानां दुष्कर्मपरत्वे श्रुत्यन्तरोक्तजीवेशभेदकत्वोपादानत्वादिविरोधश्च । तस्मा 'दनृतेन प्रत्यूढाः' 'नीहारेण प्रावृताः' 'तम आसीत्' 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्' 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः' 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्याद्याः श्रुतयो वर्णिताः अज्ञाने प्रमाणमिति स्थितम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धावविद्याप्रतिपादकश्रुत्युपपत्तिः ॥

जीवस्यानवच्छिन्नब्रह्मानन्दाप्रकाशान्यथानुपपत्तिश्च तत्र मानम् । न च जीवस्य ब्रह्मभेदेनैव तादृगप्रकाशोपपत्तिः । जीवब्रह्मभेदस्याग्रे निरसिष्यमाणत्वात् । न चानवच्छिन्नानन्दस्यापि प्रकाशमानप्रत्यङ्मात्रत्वेनाप्रकाशमानत्वानुपपत्तिः । शरीरप्रतियोगिकस्यात्मनि स्वरूपभेदस्यात्माकारेण प्रकाशमानत्वेऽपि भेदाका-

रेणाप्रकाशमानत्ववद्रूपान्तरेण ब्रह्मणः प्रकाशमानत्वेऽपि उक्ताकारेणाविद्यावशादप्रकाशमानत्वोपपत्तेरुक्तत्वात् । भ्रमस्य सोपादानत्वान्यथानुपपत्तिरपि अविद्यायां प्रमाणम् । न चान्तःकरणमुपादानम् । अन्तःकरणस्य ज्ञानजनने प्रमाणव्यापारसापेक्षत्वेन प्रमाणाविषये शुक्तिरूप्यादौ ज्ञानाजनकत्वात् सादित्वेनानादिभ्रमपरम्परानुपादानत्वाच्च । न च ब्रह्मैवोपादानम् । तस्यापरिणामित्वात् । न च विवर्ताधिष्ठानत्वेन शुक्त्यादेरिवोपादानत्वम् । अविद्यामन्तरेणातात्त्विकान्यथाभावलक्षणस्य विवर्तस्यैवासम्भवात् । शुक्त्यादेरधिष्ठानावच्छेदकतया विवर्ताधिष्ठानत्वाभावात् । न चोपादानापेक्षस्य विवर्तस्य तात्त्विकातिरिक्तोपादानकल्पनवदविद्यादेराश्रयसापेक्षस्य ब्रह्मातिरिक्तमतात्त्विकमधिकरणं कल्प्यं स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्मण एव विकारित्वे अनित्यत्वादिप्रसक्तिवत् ब्रह्मण एवाधिष्ठानत्वे बाधकाभावेन द्वितीयस्याधिकरणस्याकल्पनात् । न चासत्यस्य सत्यरूपान्तरापत्तिलक्षणपरिणाम्यनपेक्षत्वेन परिणामित्वेनापि नाविद्याकल्पनमिति वाच्यम् । परिणामस्य परिणामिसत्तासमानसत्ताकत्वनियमेनासत्यत्वस्यैवाभावात् । न च घटादौ स्वसमानसत्ताकोपादानकत्वदर्शनेन प्रपञ्चेऽपि तादृशोपादानकल्पने घटादेस्स्वाधिकसत्ताकोपादानानपेक्षत्ववत् वियदादेरपि ब्रह्मानुपादानकत्वं स्यादिति वाच्यम्। 'तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात्स' इत्यनेन न्यायेन घटादेरपि मृदवस्थचैतन्योपादानकतया तादृशोपादानानपेक्षत्वासिद्धेः । अत एव रूप्येऽपि स्वसमानसत्ताकस्य निमित्तस्यापि कल्पनापत्तिरिति निरस्तम् । निमित्तमात्रे वा इयं कल्पना विशेषे वा। नाद्यः । अधिष्ठानरूपनिमित्तस्य सर्वत्राधिकसत्ताकत्वात् । द्वितीये तूत्तरोत्तरभ्रमे पूर्वपूर्वभ्रमस्य निमित्तत्वेनेष्टापत्तेः । न च त्रिगुणात्मकं प्रधानमुपादानमिति वाच्यम्। तस्यासत्यत्वे अविद्यानतिरेकात् । सत्यत्वेऽपि सावयवं निरवयवं वा । आद्ये अनादित्वभङ्गः । द्वितीये परिणामित्वायोगो ब्रह्मवत् । न चाविद्यापक्षेऽपि समः पर्यनुयोगः । तस्याः काल्पनिकत्वेन पर्यनुयोगायोगात् । तस्मादर्थापत्तिरविद्यायां प्रमाणम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धावविद्यायामर्थापत्तिः ॥

सा चाविद्या साक्षिवेद्या । न तु शुद्धचित्प्रकाश्या । साक्षी चाविद्यावृत्तिप्रतिबिंबितचैतन्यम् । तेन निर्दोषचित्प्रकाश्यत्वेनाज्ञानस्य पारमार्थिकत्वापत्तिः । मोक्षेऽपि तत्प्रकाशापत्तिः । न च तदानीमविद्याया निवृत्तत्वात् प्रकाशाभावः । प्रतीतिमात्रशरीरस्य प्रतीत्यनुवृत्तौ निवृत्त्ययोगादित्यादिदोषानवकाशः । अत एवोच्यते राहुवत् स्वावृतचैतन्यप्रकाश्याविद्येति । न चैवं कदाचिदविद्याया अप्रतीत्यापत्तिः । इष्टा-

पत्तेः । समाधौ तथाभ्युपगमात् । न चाविद्यावृत्तेर्दोषजन्यत्वात् अत्र कथमविद्यावृत्तिः । अविद्याया एव दोषत्वात् । न च वृत्तेरपि वृत्त्यन्तरप्रतिबिम्बितचिद्भास्यत्वे अनवस्था । स्वस्या एव स्वभानोपाधित्वात् । ननु, प्रमाणागम्यायामविद्यायां प्रमाणोपन्यासवैयर्थ्यम् । न च प्रमाणैरसद्व्यावृत्तिमात्रं बोध्यत इति वाच्यम् । अज्ञानमगृह्णतां तत्रासद्व्यावृत्तिबोधेऽप्यसामर्थ्यादिति चेन्न । प्रमाणोपनीतासद्व्यावृत्तिविशिष्टाज्ञानं हि साक्षिणा गृह्यते । तथा चासद्व्यावृत्त्युपनयने प्रमाणानां चरितार्थत्वात् न काप्यनुपपत्तिः ॥

इत्यद्वैतसिद्धावविद्याप्रतीत्युपपत्तिः ॥

अविद्याया आश्रयस्तु शुद्धं ब्रह्मैव । तदुक्तम्—'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला । पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥' इति । दर्पणस्य मुखमात्रसम्बन्धेऽपि प्रतिमुखे मालिन्यवत् प्रतिबिम्बे जीवे संसारः । न बिम्बे ब्रह्मणि । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । ननु, कथं चैतन्यमज्ञानाश्रयः । तस्य प्रकाशस्वरूपत्वात् । तयोश्च तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावत्वादिति चेन्न । अज्ञानविरोधि ज्ञानं हि न चैतन्यमात्रम् । किं तु वृत्तिप्रतिबिम्बितम् । तच्च नाविद्याश्रयः । यच्चाविद्याश्रयः, तच्च नाज्ञानविरोधि । न च तर्हि शुद्धचितोऽज्ञानविरोधित्वाभावे घटादिवदप्रकाशत्वापत्तिः । वृत्त्यवच्छेदेन तस्या एवाज्ञानविरोधित्वात् । स्वतस्तृणतूलादिभासकस्य सौरालोकस्य सूर्यकान्तावच्छेदेन स्वभास्यतृणतूलादिदाहकत्ववत् स्वतोऽविद्यातत्कार्यभासकस्य चैतन्यस्य वृत्त्यवच्छेदेन तद्दाहकत्वात् । नन्वहमज्ञ इति धर्मिग्राहकेण साक्षिणा अहङ्काराश्रितत्वेनाज्ञानस्य ग्रहणात् बाधः । न च स्थौल्याश्रयदेहैक्याध्यासादहं स्थूल इतिवदज्ञानाश्रयचिदैक्याध्यासात् दग्धृत्वायसोरेकाग्निसम्बन्धा-'दयो दहती'तिवदज्ञानाहङ्कारयोरेकचिदैक्याध्यासाद्वा 'अहमज्ञ' इति धीर्भ्रान्तेति वाच्यम् । चितोऽज्ञानाश्रयत्वासिद्ध्या अन्योन्याश्रयादिति चेन्न । अहङ्कारस्याविद्याधीनत्वेन तदनाश्रयतया चित एवाज्ञानाश्रयत्वे सिद्धे 'अहमज्ञ' इति प्रतीतेरैक्याध्यासनिबन्धनत्वेनाबाधकत्वात् । न चाविद्याश्रयत्वादेवाहङ्कारोऽकल्पितोऽस्तु । कल्पित एव वा तदाश्रयत्वमस्तु । अविद्यायामनुपपत्तेरलङ्कारत्वादिति वाच्यम् । अहमर्थस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेन दृश्यत्वेनाकल्पितत्वायोगात् । चिन्मात्राश्रितत्वं विना तद्गोचरचरमवृत्त्यनिवर्त्यत्वापातात् स्वकल्पितस्य स्वाश्रितत्वेन स्वाश्रयत्वायोगात् । न चाविद्यायामनुपपत्तिरलङ्कारः । अनुपपत्तिमात्रं नालङ्कारः । किं तु सत्त्वादिप्रापकयुक्तावनुपपत्तिः । अन्यथा वादिवचसोऽनव-

काशापत्तेः । ननु, 'निरानिष्टो निरवद्यः शोकं मोहमत्येति नित्यमुक्त' इति श्रुति-विरोधात् न शुद्धचितोऽविद्याश्रयत्वम् । न हि मौढ्यं न दोषः । नापि बन्धकाङ्क्षा-नाश्रयो मुक्तः । न च तात्त्विकाविद्यादेरेव निषेधः । त्वन्मते तस्याप्रसक्तेः । जीवेऽपि तदभावेन जीवब्रह्मणोस्सावद्यत्वनिरवद्यत्वव्यवस्थाश्रुतिविरोध इति चेन्न। अवद्यस्य चिति कार्यकारित्वाभावेन कार्थकरत्वाकार्यकरत्वाभ्यामेव सावद्य-त्वनिरवद्यत्वव्यवस्थोपपत्तेः । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । न च चिन्मात्र-स्याविद्याश्रयत्वे प्रमाणाभावः । जीवाश्रितत्वे च प्रमाणमस्तीति वाच्यम् । 'मा-यां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । न च 'ज्ञा-ज्ञावीशानीशावि'ति जीवाज्ञानप्रतिपादकश्रुतिविरोधः । तदाश्रयत्वाभावेऽपि त-त्कार्ययोगितया अज्ञत्वव्यपदेशोपपत्तेः । न च ब्रह्मणोऽपि जीवाश्रिताज्ञानवि-षयत्वेन मायित्वोपपत्तेरिति वाच्यम् । जीवत्वस्याश्रयतावच्छेदकत्वे परस्परा-श्रयप्रसङ्गात् । ननु, शुक्त्याद्यज्ञानवत् ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपमिदमप्यज्ञानं स्वका-र्येण भ्रान्त्यादिना स्वनिवर्तकेन तत्त्वज्ञानादिना स्वसमानयोगक्षेमेण ज्ञानप्रागभावे-न च सामानाधिकरण्याय ज्ञात्रात्मनिष्ठम् । न तु चैतन्यरूपज्ञानाश्रितमिति चेत् । न । चैतन्यस्यैव ज्ञातृत्वेन ज्ञातुरर्थाप्रकाशरूपत्वस्य सम्यक् ज्ञानाश्रयत्व-स्य भ्रान्त्यादिसामानाधिकरण्यस्य चोपपत्तेः । न चैवं ज्ञातृत्वे सत्यविद्याश्रय-त्वम् । अविद्यायां ज्ञातृत्वमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अविद्याया ज्ञातृत्वा-नपेक्षत्वेनान्योन्याश्रयाभावात् । न हि सामानाधिकरण्यमस्तीत्येतावतैव तदपेक्ष-या अनया भवितव्यम् । न च शरीरेऽपि ज्ञातृत्वाध्याससम्भवेन तत्राप्यज्ञानाश्र-यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । न हि ज्ञातृत्वाध्यासो अज्ञानाश्रयत्वे प्रयोजकः । येन तन्मात्रेण तदापद्येत । किं तु प्रसक्तप्रकाशत्वं अज्ञानानाश्रितत्वं च । न चैवमविद्याश्रयस्य ज्ञातृत्वभोक्तृत्वादिमत्त्वे जीवाश्रिताज्ञानपक्षप्रवेश इति वाच्य-म् । अविद्यावच्छिन्नस्य हि ज्ञातृत्वम् । अविद्या च नाविद्यावच्छेदेन । सामा-नाधिकरण्यं चावच्छेद्यांशैक्यमादाय । यथोपाधिसम्बन्धो मुखमात्र एव । औ-पाधिकमालिन्यसम्बन्धस्तु उपाध्यवच्छिन्ने । बिम्बप्रबिम्बयोरैक्यात् सामानाधि-करण्यमपि । यथा प्रतिबिम्बो न वस्त्वन्तरं, तथा वक्ष्यते । ननु, शुक्त्यज्ञानमपि शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतं वाच्यम् । तथाचा'हज्ञानामीच्छामी'ति वत्'अहं न जानामी' ति ज्ञातृस्थत्वानुभवविरोध इति चेन्न । अज्ञानद्वैविध्यात् । एकं हि शुक्त्यवाच्छि-न्नचैतन्याश्रितं तद्गतापरोक्षभ्रमजनकं तद्विषयापरोक्षप्रमानाश्यम् । अपरं च प-रोक्षभ्रमजनकं तद्विषयप्रमामात्रनाश्यम् । प्रमातृत्वप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नचैत-

न्याश्रितमित्युक्तं प्राक् । तत्र प्रमातृत्वप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानविषयकोऽयमनुभवः । तेन प्रमातृनिष्ठत्वविषयतास्य न विरुध्यते । अत एव विषयगताज्ञाने विद्यमानेऽपि प्रमातृगताज्ञाननाशेन न जानामीति व्यवहाराभावः । ननु, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वान्न ब्रह्मणस्संसारित्वमित्युक्तं तदयुक्तम् । बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यैवासम्भवात् । तथा हि—अचाक्षुषस्य चैतन्यस्य गन्धरसादिवत् प्रतिबिम्बतानर्हत्वात् । प्रतिबिम्बत्वे जीवस्य सादित्वापाताच्च । सूर्यस्य सरिज्जल इव मरीचिकाजलेष्वप्रतिफलनेन चिदसमानसत्ताकस्याज्ञानस्य चितं प्रत्युपाधित्वायोगात् अस्वच्छस्याज्ञानस्य प्रतिबिम्बतोपाधित्वायोगाच्च । अविद्यायाश्चिन्मात्राभिमुख्यासम्भवाच्च अज्ञानस्याकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायापाताच्चेति चेन्न । रूपवत एव प्रतिबिम्बइत्यस्या व्याप्तेः रूपादौ व्यभिचारात् यथा भङ्गः । एवमाकाशादौ व्यभिचाराच्चाक्षुषस्यैव प्रतिबिम्ब इत्यस्या अपि व्याप्तेर्भङ्गः । वस्तुतस्तु श्रुतिबलाच्चितः प्रतिबिम्बे सिद्धे तत्रैव व्यभिचारान्नेयं व्याप्तिः । तथा च रसादिव्यावृत्तं फलैकोन्नेयं प्रतिबिम्बप्रयोजकम् । नापि जीवस्य सादित्वापत्तिः । उपाधिबिम्बसम्बन्धानादित्वेनानादित्वोपपत्तेः । विस्तरस्तु, सिद्धान्तबिन्दौ । यत्तूक्तं मरीचिकाजले सूर्यप्रतिबिम्बादर्शनात् बिम्बसमानसत्ताकत्वं प्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वे प्रयोजकमिति । तन्न । अध्यस्तस्य स्फटिकलौहित्यस्य दर्पणे प्रतिबिम्बदर्शनात् । तस्मान्मरीचिकाजलव्यावृत्तं स्वच्छत्वं फलैकोन्नेयं अननुगतमेव प्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वे प्रयोजकम् । तच्च प्रकृतेऽप्यस्ति । अत एवाज्ञानस्यास्वच्छत्वान्न प्रतिबिम्बोपाधित्वमिति निरस्तम् । यच्चोक्तं चिन्मात्राभिमुख्याभावादिति, तत्किं सर्वात्मना चिदाभिमुख्याभावाद्वा, आभिमुख्यमात्राभावाद्वा । नाद्यः । चैतन्यवद्विभुत्वपक्षे सर्वात्मनापि सम्भवात् । न्यूनपरिमाणत्वेऽपि न दोषः । न्यूनपरिमाणस्यापि अधिकपरिमाणाकाशादिप्रतिबिम्बोद्ग्राहित्वदर्शनात् । न द्वितीयः । चैतन्यस्य सर्वतोऽपि प्रसृतत्वेन व्यवधानाभावेन च आभिमुख्यस्य सद्भावात् । न चाकाशाद्यात्मना परिणामे प्रतिबिम्बापायापत्तिः । प्रतिबिम्बप्रयोजकरूपाविरोधिपरिणामस्य प्रतिबिम्बाविरोधित्वेन प्रतिबिम्बानपायात् । न च मुखप्रतिमुखानुगतमुखत्वातिरिक्तमुखमात्ररूपव्यक्त्यन्तरस्येव जीवब्रह्मानुगतचित्त्वातिरिक्तचिन्मात्ररूपस्याज्ञानाश्रयत्वयोग्यव्यक्त्यन्तरस्याभावान्मुखमात्रसम्बन्ध्यादर्शवच्चिन्मात्रसम्बन्ध्यज्ञानमिति कथमिति वाच्यम् । अपरामृष्टभेदस्य मुखादेर्मात्रार्थत्वेनानुगतधर्म्यतिरेकसम्भवात् । ननूपाधिः प्रतिबिम्बपक्षपातीति सामान्यव्याप्तेरज्ञानं स्वाश्रय एव भ्रान्त्यादिहेतुरिति विशेषव्याप्त्या बाध इति चेन्न । विशेषव्याप्तिग्राहकसहचारदर्शनस्य विवादविषयातिरिक्तेऽसम्भवेन विशेषव्याप्त्यसम्भवात् ।

न च बन्धस्य चिन्मात्राश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । अवच्छेद्यांशमादाय सामानाधिकरण्यस्योक्तत्वात् । ननूपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं वा, स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा, स्वकार्यनिष्ठधर्मप्रतिभासकत्वं वा, प्रतिबिम्बं प्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा । नाद्यः । सुषुप्त्याद्यनुवृत्तस्याविद्यारूपस्याविद्यावच्छिन्नत्वरूपस्य वा, तत्प्रतिबिम्बितत्वस्य वा, सुषुप्त्यादावननुवृत्तस्य कर्तृत्वप्रमातृत्वादिरूपस्य वा संसारस्याज्ञाननिष्ठत्वाभावात् । ज्ञानक्रियासंस्कारादीनां त्वन्मते अज्ञाननिष्ठत्वेऽपि नित्यातीन्द्रियाणां तेषामात्मनि कदाप्यप्रतीतेः । 'अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः ।' इति त्वन्मतेऽपि अविद्या बन्धिका बन्धो वा न तु बद्धा । येन स्वनिष्ठबन्धरूपधर्मसंक्रामकत्वं स्यात् । न द्वितीयः । विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बे महाकाशे च दर्शनात् मुखस्थबिम्बत्वादेर्ब्रह्मस्थसार्वज्ञ्यादेश्चानौपाधिकत्वापाताच्च ! नापि तृतीयचतुर्थौ । दर्पणघटादावदृष्टेः । एवं बुद्धिरूपोपाधिरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातीति चेन्न । अतिशयेन कार्यकरत्वमेव तत्पक्षपातित्वम् । तथा च विच्छेदादिरूपकार्यकरत्वसाम्येऽपि स्थौल्याद्यवभासरूपकार्यकरत्वेन दर्पणादेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्ववत् कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसाररूपकार्यकरत्वेनाविद्यायामपि प्रतिबिम्बपक्षपातित्वोपपत्तेः । यत्तूक्तं मुखादिगतं बिम्बत्वं ब्रह्मगतं सार्वज्ञ्यादिकं चानौपाधिकं स्यादिति । तन्न । उपाधौ बिम्बकार्यकरत्वमेव नेतीति न ब्रूमः । किं तु प्रतिबिम्बे अतिशयेनेति । यदपि बुद्धिरूपोपाधेरपि न प्रतिबिम्बपक्षपातित्वम् । तस्य प्रतिबिम्बापक्षपातिजपाकुसुमस्थानीयत्वेन तत्पक्षपात्यादर्शस्थानीयत्वाभावादिति । तन्न । स्वनिष्ठस्थौल्यावभासकत्वेनादर्शस्येवास्यापि स्वनिष्ठधर्मावभासकत्वेन तद्वत् पक्षपातित्वसम्भवात् । तस्मादविद्याकृतविच्छेदेन ब्रह्मण्येव नित्यमुक्तत्वसंसारित्वसर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिव्यवस्थोपपत्तिः । एतेनासर्वज्ञत्वादिनानुभवसिद्धाज्जीवात् अन्यस्य चेतनस्याभावेन सार्वज्ञ्यादिश्रुतिर्निर्विषया स्यात् । एकजीववादे संसार्यसंसारिव्यवस्थोपयोगात् 'द्वा सुपर्णा' 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादिश्रुतिभिः 'अन्यश्च परमो राजन् तथान्यः पञ्चविंशकः । तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥' इत्यादिस्मृतिभिः 'शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते' 'भेदव्यपदेशाच्च' इत्यादिसूत्रैः 'तस्माच्छारीरादन्य एवेश्वरः । आत्मानौ तावेतौ चेतनौ एकः कर्ता भोक्ता अन्यस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुण' इत्यादिभाष्यैः 'तत्त्वज्ञानसंसरणे चावदातत्वश्यामत्वादिवत् नेतरेतरत्रावतिष्ठेते' इत्यादिविवरणग्रन्थैश्च विरोध इति निरस्तम् । ननु, चिन्मात्रस्याज्ञानं स्वाभाविकमोपाधिकं वा । नाद्यः । आत्मवदनिवृत्तिप्रसङ्गात् । नान्त्यः । स्वस्यैवोपाधित्वे आत्माश्रयात् । एतदपेक्षान्यापेक्षत्वे अन्योन्याश्रयात् । तदन्योन्यापेक्षत्वे

चानवस्थानादिति चेन्न । स्वस्यैवाश्रयत्वोपाधित्वात् । न चात्माश्रयः । भेदस्य स्वभेदकत्ववदुपपत्तेः । स्वाभाविकस्यापि घटरूपस्य तत्प्रागभावस्य च निवृत्तिदर्शनात् ॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वोपपत्तिः ॥

ननु, शुद्धब्रह्मणः चिन्मात्रस्याज्ञानाश्रयत्वे सार्वज्ञ्यविरोधः । न च विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यम् । 'तुरीयं सर्वदृक्सदा ।'इति शुद्धस्यैव सर्वज्ञत्वोक्तेरिति चेन्न । सर्वदृक्पदेन सर्वेषां दृग्भूतं चैतन्यमित्युच्यते । न तु सर्वज्ञं तुरीयम् । तस्माद्विशिष्ट एव सार्वज्ञ्यम् । तच्चाविद्यां विना न सम्भवतीत्यविद्यासिद्धिः । तथा हि सर्वज्ञो हि प्रमाणतः, स्वरूपज्ञप्त्या वा । तत्र प्रमाणस्य भ्रान्तेश्चाविद्यामूलत्वात् असङ्गस्वरूपज्ञप्तेश्चाविद्यां विना विषयासङ्गतेः । तदुक्तम्—'स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् । तच्चोभयं विनाऽविद्यासम्बन्धं नैव सिध्यति ॥' इति । न च स्वरूपज्ञप्तेः स्वतः कालाद्यसम्बन्धेऽसत्त्वापातेन स्वतस्सम्बन्धाभावे असर्वगतत्वापातेन चाविद्ययेव स्वत एवान्येन सम्बन्धो वक्तव्य इति वाच्यम् । अविद्यासम्बन्धस्याप्याविद्यकत्वेनाविद्ययेवेति दृष्टान्तानुपपत्तेः । स्वतः परतो वा कालादिसम्बन्धेन सर्वसम्बन्धेन चासद्वैलक्षण्यसर्वगतत्वयोरुपपत्तेर्न तयोरर्थे स्वतः कालसम्बन्धसर्वसम्बन्धापेक्षा । असङ्गत्वश्रुतिरपि स्वतस्सङ्गाभावविषयत्वेनोपपद्यते । अत एव 'अज्ञाताखिलसंवेत्तुर्घटते न कुतश्चने'ति निरस्तम् । तस्माच्चिन्मात्राश्रितैवाविद्या । वाचस्पतिमिश्रैस्तु, जीवाश्रितैवाविद्या निगद्यते । ननु, जीवाश्रिताविद्या तत्प्रतिबिम्बितचैतन्यं वा, तदवच्छिन्नचैतन्यं वा, तत्कल्पितभेदं वा, जीवः । तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न । किमयमन्योन्याश्रय उत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ वा । नाद्यः । अनादित्वादुभयोः । न द्वितीयः । अज्ञानस्य चिद्भास्यत्वेऽपि चितेः स्वप्रकाशत्वेन तदभास्यत्वात् । न तृतीयः । स किं परस्पराश्रितत्वेन वा परस्परसापेक्षस्थितिकत्वेन वा स्यात् ! तन्न । उभयस्याप्यसिद्धेः । अज्ञानस्य चिदाश्रयत्वे चिदधीनस्थितिकत्वेऽपि चिति अविद्याश्रितत्वतदधीनस्थितिकत्वयोरभावात् । न चैवमन्योन्याधीनता क्षतिः । समानकालीनयोरप्यवच्छेद्यावच्छेदकभावमात्रेण तदुपपत्तेः । घटतदवच्छिन्नाकाशयोरिव प्रमाणप्रमेययोरिव च । तदुक्तं 'स्वेनैव कल्पिते देशे व्योम्नि यद्वत् घटादिकम् । तथा जीवाश्रयाविद्यां मन्यन्ते ज्ञानकोविदा' इति । एतेन यद्युत्पत्तिज्ञप्तिमात्रप्रतिबन्धकत्वेनान्योन्यापेक्षताया अदोषत्वं, तदा चैत्रमैत्रादेरन्योन्यारोहणाद्यापत्तिरिति निरस्तम् । परस्परमाश्रयाश्रयिभावस्यानङ्गीकारात् । न चेश्वरजीवयोरीश्वरजीवकल्पितत्वे आत्माश्रयः । जीवेशकल्पितत्वे चान्योन्याश्रयः । न च शुद्धा चित् कल्पिका । तस्या अज्ञानाभावादिति वाच्यम् । जीवाश्रिताया अविद्याया एव जीवेशकल्पकत्वेनैतद्विकल्पा-

नवकाशात् । तस्माज्जीवाश्रयत्वेऽप्यदोषः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अज्ञानस्य जीवाश्रयत्वोपपत्तिः ॥

अविद्याया विषयोऽपि सुवचः । तथाहि चिन्मात्रमेवाविद्याविषयः । तस्याकल्पितत्वेनान्योन्याश्रयादिदोषाप्रसक्तेः स्वप्रकाशत्वेन प्रसक्तप्रकाशे तस्मिन् आवरणकृत्यसम्भवाच्च । नान्यत् । तस्याज्ञानकल्पितत्वात् अप्रसक्तप्रकाशत्वेनावरणकृत्याभावाच्च । ननु, किमावरणकृत्यं सिद्धप्रकाशलोपो वा, असिद्धप्रकाशानुत्पत्तिर्वा, सतः प्रकाशस्य विषयासम्बन्धो वा, प्राकट्याख्यकार्यप्रतिबन्धो वा, नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारो वा, अस्ति प्रकाशत इति व्यवहाराभावो वा, नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यत्वं वा, अस्तीत्यादिव्यवहारायोग्यत्वं वा । नाद्यद्वितीयौ । स्वरूपप्रकाशस्य नित्यसिद्धत्वेन तल्लोपानुत्पत्त्योरसम्भवात् । तदन्यस्य च स्वप्रकाशे तस्मिन्ननपेक्षितत्वात् । न तृतीयः । ज्ञानस्य विषयसम्बन्धैकस्वभावत्वात् स्वयं ज्ञानरूपत्वेन त्वन्मते सम्बन्धानपेक्षणाच्च । नापि चतुर्थः । त्वन्मते चैतन्यातिरिक्तस्य तस्याभावात् । नापि पञ्चमः । सुषुप्तौ व्यवहाराभावेनानावरणापातात् । नापि षष्ठः । व्यवहारस्याभिज्ञात्वे स्वरूपाभिज्ञाया इदानीमपि सत्त्वात् वृत्तेश्च मोक्षेऽप्यसत्त्वात् । अभिलपनरूपत्वे मोक्षेऽप्यावरणप्रसङ्गात् । नापि सप्तमाष्टमौ । तयोरप्यारोपितत्वेनावरणं विनायोगादिति चेन्न । नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहार एवाभिज्ञादिसाधारणः, अस्ति प्रकाशत इत्येतद्व्यवहाराभावो वा आवरणकृत्यम् । आवरणं च तद्योग्यता अज्ञानसम्बन्धरूपा सुषुप्त्यादिसाधारणी आब्रह्मज्ञानमवतिष्ठते । तेन सुषुप्तिकाले नानावरणं मोक्षकाले च नावरणम् । यदुक्तमस्याप्यारोपितत्वेनावरणसापेक्षत्वमिति तन्न । अज्ञानसम्बन्धरूपस्यावरणस्यानादित्वेन चित्प्रकाश्यत्वेन च उत्पत्तौ ज्ञप्तौ स्थितौ वा स्वानपेक्षणात् । नन्वद्वितीयत्वादिविशिष्टे तथा व्यवहारेऽपि अवस्थात्रयेऽप्यसन्दिग्धाविपर्यस्तत्वेन प्रकाशमानात्मरूपे अध्यासाधिष्ठाने सुखादिज्ञानरूपे चिन्मात्रे तदभावेन तत्कल्पयोर्योग्यत्वायोग्यत्वयोरभाव इति चेन्न । शुद्धरूपायाश्चितः प्रकाशमानत्वेऽपि तस्या एव परिपूर्णाद्याकारेणाप्रकाशमानत्वात् । तदर्थं तस्या एवावरणकल्पनात् । परिपूर्णाद्याकारस्य मोक्षदशानुवृत्तत्वेन शुद्धचिन्मात्रत्वात् । न च निर्विभागचितः कथमेवं घटत इति वाच्यम् । आवरणमहिम्नैव परिपूर्णं ब्रह्म नास्ति न प्रकाशत इति व्यवहारः अस्ति प्रकाशत इति व्यवहारप्रतिबन्धश्च, अध्यासाधिष्ठानादिना प्रकाशमानता चाविरुद्धेति । अत एवावेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपस्वप्रकाशत्वविरुद्धत्वयोग्यत्वायोग्यत्वे कथमिदानीमपि ब्रह्मणि स्याताम् । न चाज्ञानादिमत्त्वेनापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं स्वरूपेण च तदयो-

ग्यत्वमित्यविरोध इति वाच्यम् । स्वरूपस्याप्रकाशत्वापातादिति निरस्तम् । परिपूर्णाद्याकारेण इदानीं व्यवहाराभावेऽपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानपायात् । न चैवं सुखादेरज्ञानावच्छिन्नचित्प्रकाश्यत्वे 'सुखादिकं न प्रकाशत' इत्यनुभवापातेन सुखादिकं प्रकाशत इत्यनुभवार्थं चितोऽज्ञानानवच्छेदेन प्रकाशोऽङ्गीकरणीय इति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । अनुक्तोपालम्भनत्वात् । न ह्यज्ञानावच्छेदेन चित् प्रकाशत इति ब्रूमः । अत एव च नित्यातीन्द्रियेऽप्यज्ञानावच्छेदकतया अपरोक्षव्यवहारेण तत्रापि स्वप्रकाशापत्तिरिति निरस्तम् । अज्ञानानवच्छेदेन तादृशस्य व्यवहारस्योक्तेः । ननु, प्रदीपावारकघटादिवच्चैतन्यावारकाविद्या चैतन्यस्यान्यसम्बन्धं प्रतिबध्नातु । अन्यं प्रति चैतन्यमाच्छादयतु । न तु चैतन्यं प्रत्येव चैतन्ये उक्तयोग्यत्वरूपप्रकाशविरोधिनी सा । न हि दीपो घटावृतोऽपि स्वयं न प्रकाशते । तमस्सम्बन्धापातात् । न च कल्पितभेदं जीवचैतन्यं प्रति शुद्धचैतन्यमाच्छादयतीति वाच्यम् । आवरणं विना भेदकल्पनस्यैवायोगात् । यो मोक्षे भावी चिन्मात्रस्यैव चिन्मात्रं प्रति प्रकाशः, तदभावस्यैव इदानीमज्ञानेन साधनीयत्वाच्चेति चेन्न । कल्पितभेदं जीवं प्रति शुद्धचैतन्यस्यावृतत्वात् । न च भेदकल्पनस्यावरणोत्तरकालीनत्वादिदमयुक्तमिति वाच्यम् । भेदावरणयोरुभयोरप्यनादित्वेन परस्परमानन्तर्याभावात् । यच्चोक्तं यो मोक्षे भावी चैतन्यं प्रति प्रकाशः तदभाव इदानीमज्ञानसाध्य इति । तन्न । मोक्षे जन्यस्य चैतन्यप्रकाशस्याभावात् । कल्पितभेदापगमे शुद्धचैतन्यं प्रत्येव प्रकाशस्य जीवं प्रत्यपि सम्भवात् । यच्चोक्तं प्रकाशस्वरूपे चैतन्ये कथमज्ञानम् । न ह्यालोके तम इति । तन्न । अज्ञानतमसोर्विरोधितायामनुभवसिद्धो विशेषात् । तथा हि 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति प्रकाशमाने वस्तुनि अज्ञानस्यानुभवात् स्वरूपचैतन्यं साक्षी वा अज्ञानाविरोधि । तमसस्तु, आलोके सत्यननुभवात् आलोकमात्रं तद्विरोधि । वस्तुतस्तु, अवतमसे विषयप्रकाशकालोकसहभावदर्शनेन तमस्यपि नालोकमात्रं विरोधि । न च 'त्वदुक्तार्थो न प्रकाशत' इत्यनुभवादस्तु तत्र भासमाने अज्ञानम् । सुखादिस्फुरणे भासमाने न प्रकाशत इत्यननुभवात् कथं तत्राज्ञानमिति वाच्यम् । सुखादिस्फुरणं न प्रकाशत इत्यनुभवाभावेऽपि अनवच्छिन्नाकारेण न प्रकाशत इत्यनुभवात् । आवारकाज्ञानस्य तत्राप्यावश्यकत्वात् । यदपि 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'त्यत्र भासमाने नाज्ञानम् । किं तु गुहास्थं तमश्छन्नमितिवत् त्वदुक्तं न जानामीत्यनावृतसामान्यावच्छेदेनैव विशेषाज्ञानमनुभूयते । न हि परचित्तस्थमज्ञानं प्रातिस्विकरूपेणानूद्यते । एवं च तद्विशेषसंशयं प्रति तत्सामान्यनिश्चय इव तद्विशेषावच्छिन्नाज्ञानज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानमेव हे-

तुः । तथा दर्शनात् । न हि विशेषे ज्ञाते तदज्ञानधीर्दृष्टा । अवच्छेदकज्ञानस्य ह्यवच्छिन्नज्ञानहेतुतापि दर्शनादेव कल्प्या । न चातिप्रसङ्गः । सामान्यविशेषभावस्यैव नियामकत्वादिति । तन्न । अज्ञानं हि विशेषावच्छिन्नतया भासते सामान्यावच्छिन्नतया वा । आद्ये विशेषे भासमानत्वमागतमेव । न हि विशेषमभासयन्विशेषाज्ञानमित्यवभासयति । तथा च सामान्यनिश्चयजनितोऽपि संशयो विशेषमवगाहते यथा तथा सामान्यज्ञानजनितोऽप्यज्ञानप्रत्ययो विशेषं विषयीकरिष्यतीति कुतो भासमाने नाज्ञानमिति । न द्वितीयः । सामान्यज्ञानेन तदवच्छिन्नतयैव गृहीतस्याज्ञानस्य विशेषसम्बन्धित्वे मानाभावेन भासमाने सामान्य एवाज्ञानमवगतम् । वस्तुनः प्रतीतिप्रमाणकत्वात् । तथा च परचित्तस्थं यथा अनूद्यते, तथा ज्ञातं तथैवाज्ञातं चेति सिद्धम् । ननु, यथा द्वेषस्येष्टत्वेऽपि द्विष्टस्य नेष्टत्वम् । ईश्वरस्य भ्रान्तिज्ञत्वेऽपि न भ्रमविषयज्ञत्वम् । अस्मदादीनामीश्वरसार्वज्ञ्यज्ञानेऽपि न सर्वज्ञत्वम् । एवमज्ञातज्ञानाभावेऽपि अज्ञानज्ञानमिति चेन्न । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । तथा हि इच्छा तावज्ज्ञानसमानविषया । ज्ञानं चावच्छेदकतया द्विष्टमपि विषयीकरोतीति इच्छाया अप्यवच्छेदकतया तद्विषयत्वात् । न हीच्छा इष्टतावच्छेदकाविषया भवति । एतावानेव विशेषः । किञ्चित् साध्यतया विषयीकरोति । किञ्चित् अवच्छेदकतया । ईश्वरोऽपि भ्रमविषयमगृहीत्वा भ्रमं न गृह्णाति । भ्रमो हि भ्रमत्वेन ग्राह्यः । भ्रमत्वं च रजताभाववति रजतख्यातित्वं वा, असत्ख्यातित्वं वा, अनिर्वचनीयख्यातित्वं वा । तस्मिन् गृह्यमाणे सर्वथा विषयग्रहः । इयांस्तु विशेषः । यत् भ्रान्तस्स्वातन्त्र्येण गृह्णाति । ईश्वरस्तु तज्ज्ञानावच्छेदकतयेति । ईश्वरसार्वज्ञ्यज्ञानमस्माकं तु सर्वज्ञपदेन । तत्र सर्वपदप्रतिपाद्यं जानन्नेवास्मदादिस्तत्र ज्ञानसम्बन्धं गृह्णातीति ईदृशं सार्वज्ञ्यमिष्टमेव । विशेषस्त्वीश्वरस्य न कुत्राप्यज्ञानम् । अस्मादृशां तु विशेषेष्वज्ञानमिति कृत्वा । एवं च ज्ञात एव विशेषे अज्ञानज्ञानमिति । न च घटादेरज्ञानावच्छेदकतया भानेऽपि घटाद्यज्ञाननिवृत्तिं विना तदवच्छिन्नसंयोगादिज्ञानादर्शनेन प्रकृतेऽपि विषयावच्छिन्नाज्ञानज्ञानार्थं तदवच्छेदकविषयाज्ञाननिवृत्तेरपि वक्तव्यत्वेनाज्ञानाविरोधिज्ञानवत् अज्ञानाविरोधिनी अज्ञाननिवृत्तिरपि स्वीकार्या स्यादिति वाच्यम् । संयोगादिसत्त्वस्यावच्छेदकघटादिसत्त्वसापेक्षत्वेऽपि यथा अभावेन स्वाधिकरणीयप्रतियोगिरूपावच्छेदकसत्त्वापेक्षा । विरोधात् । तथा अज्ञानज्ञानस्यापि न स्वविषयाज्ञाननिवृत्त्यपेक्षा । विरोधात् । न चैवं तद्विषयकज्ञानापेक्षापि मास्तु । विरोधस्य समानत्वात् अविरोधकल्पनाबीजस्य ज्ञान इवाज्ञाननिवृत्तावपि समानत्वात् । तथा च विषये अज्ञात एवाज्ञानं ज्ञायते । विषयविशेषावच्छिन्नबुद्धिस्तु, तमसीव विशेषज्ञानानन्तरं 'एतावत्कालममुम-

थं नाज्ञासिषमित्येवंरूपा जायत इति वाच्यम् । हन्तैवमभावस्वभावविरोधिप्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षज्ञानविषयत्वमभाववैलक्षण्यसाधकमज्ञाने उपपादितमायुष्मता । किं च यद्यज्ञानं स्वकाले विषयावच्छिन्नतया न भासयेत्, तदा तु 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'ति विषयावच्छिन्नाज्ञानस्य वर्तमानार्थप्रत्ययो विरुध्येत । तस्मात् विषयाज्ञानसाधकत्वात् साक्षिरूपविषयप्रकाशोऽपि नाज्ञानविरोधी । किं तु प्रमाणवृत्तिः । एकविषयत्वेऽपि प्रमाणवृत्तितदतिरिक्तवृत्त्योरज्ञानविरोधित्वाविरोधित्वे घटविषयकयोस्सौरालोकज्ञानयोस्सौरचाक्षुषप्रकाशयोर्वा तमोविरोधित्वाविरोधित्ववदुपपद्येते । न च वृत्तिश्चैतन्यस्य विषयोपरागार्थेति मते अस्या अज्ञाननिवर्तकत्वाभावात् इदमयुक्तमिति वाच्यम् । अज्ञाननिवर्तकत्वेन निवृत्तिप्रयोजकत्वस्यैव उक्तत्वात् । तच्च सम्बन्धसम्पादनद्वारास्मिन्पक्षेऽपि अस्त्येव । न चाज्ञानस्य स्वविरोधिज्ञानाभावव्यापकत्वेन मोक्षेऽप्यज्ञानापात इति वाच्यम् । मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तिश्रवणेन स्वविरोधिज्ञानप्रागभावमात्रव्यापकत्वात् । न च कथं प्रमाणवृत्तिमात्रविरोधित्वे अज्ञानस्य ज्ञानमात्रविरोधित्वेनैव न जानामीत्याकारेण प्रत्यय इति वाच्यम् । घटादिमात्रविरोधिनो घटाभावादेः भावसामान्यविरोधित्वेनाभावत्वेन प्रतीतिवत् ज्ञानविशेषविरोधिनोऽप्यज्ञानस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वेन प्रतीतिसम्भवात् । न ह्यभावपदादिनाभावप्रतीतौ घटाभावो न भासते । अथ सा विरोधिता तत्र विशेषमात्रपर्यवसन्ना। समं प्रकृतेऽपि । अन्यत्राभिनिवेशात् । न च 'न जानामी'ति ज्ञप्तिविरोधित्वस्यैवानुभवात् कथं वृत्तिविरोधित्वम् । त्वन्मते चैतन्यस्यैव ज्ञप्तित्वात् । चैतन्याज्ञानयोरविरोधे ज्ञानत्वाज्ञानत्वायोगादिति वाच्यम् । मन्मते वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं जानामीति व्यवहारविषयः । तथा च न जानामीत्यनेन वृत्तिचितोरुभयोरप्यज्ञानविरोधित्वं विषयीक्रियते । एवं च न चैतन्ये अज्ञानविरोधित्वम् । नापि वृत्तौ । वृत्त्युपारूढचित एवार्थप्रकाशकत्वेन तथात्वात् । ननु, वृत्तेरप्यर्थप्रकाशकत्वं विना जातिविशेषेणैवाज्ञानतत्कार्यनिवर्तकत्वे इच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवत् सत्त्वापत्त्या शुक्त्यादिज्ञानवदर्थप्रकाशकत्वेन तन्निवर्तकत्वे वक्तव्ये चैतन्यस्यापि तत्सत्त्वेन तन्निवर्तकत्वावश्यम्भावेन तन्निवृत्त्यापातः । नित्यातीन्द्रिये परोक्षवृत्तौ सत्यामप्यज्ञानानिवृत्त्या सुखादावपरोक्षवृत्त्यभावेऽपि स्फुरणमात्रेणाज्ञानादर्शनेन चान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानविरोधित्वादिति चेन्न । प्रमाणवृत्त्युपारूढप्रकाशत्वेन निवर्तकत्वं ब्रूमः । न तु जातिविशेषेण प्रकाशत्वमात्रेण वा । अतो नेच्छादिनिवर्त्यद्वेषादिवदेतन्निवर्त्यानां सत्त्वापत्तिः । न वा चैतन्यमात्रस्य निवर्तकत्वापत्तिः । अत एव शाब्दादिवृत्तौ सत्यामपि आज्ञानानिवृत्त्या सुखादौ प्रमाणवृत्त्यभावेऽपि स्फुर-

णमात्रेणाज्ञानादर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुरणस्यैवाज्ञानादौ विरोधित्वमिति निरस्तम् । परोक्षवृत्तेर्विषयपर्यन्तत्वाभावेन न विषयगताज्ञाननिवर्तकत्वम् । सुखादौ च ज्ञातैकसत्त्वादज्ञाननिवृत्तिं विनैवाज्ञानादर्शनम् । अतोऽन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्ध्या स्फुरणमात्रं नाज्ञानविरोधि । न चात्मनोऽज्ञानाश्रयविषयत्वे स्वसत्तायामप्रकाशविधुरत्वेन स्वप्रकाशत्वसाधनायोगः । परिपूर्णत्वादिना अप्रकाशविधुरत्वाभावेऽपि अध्यासाधिष्ठानत्वादिना प्रकाशमानतया अप्रकाशविधुरत्वसम्भवात् । न च वृत्तिचितोर्वैषम्योक्तिरयुक्ता । वृत्तिवत्साक्षिणोऽपि समानविषयतया अज्ञानविरोधित्वानुभवात् । अन्यथा साक्षिवेद्ये चैत्रेच्छासुखादौ मैत्रस्येव चैत्रस्याप्यज्ञानं स्यात् । नो चेन्मैत्रस्याप्यज्ञानं न स्यादिति वाच्यम् । साक्षिणि यदज्ञानविरोधित्वमनुभूयते, तन्नाज्ञाननिवर्तकत्वनिबन्धनम् । किं तु स्वविषय इच्छादौ यावत्सत्त्वं प्रकाशादज्ञानाप्रसक्तिनिबन्धनम् । वृत्तेश्च स्वविषये प्रसक्ताज्ञाननिवृत्तिनिबन्धनमेवेत्युभयोर्वैषम्योक्तिर्युक्तैव । अज्ञानाप्रसक्तेरेव चैत्रेच्छादौ चैत्रस्य नाज्ञानव्यवहारः । मैत्रस्य तु प्रमात्रज्ञानादेव तद्व्यवहारः । न च तर्ह्यात्मन्यपि तत एव तदप्रसक्तिरिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । किं च साक्षिवेद्यत्वं तदप्रसक्तौ तन्त्रम् । आत्मा तु न तद्वेद्यः । चिद्रूपत्वात् प्रकाश एवेति । न च तर्हि सुतरामज्ञानानुपपत्तिः तेजसीव तमसः । अन्यथा घटादिरालोकमिवात्मापि स्वव्यवहारे ज्ञानान्तरमपेक्षेतेति वाच्यम् । अज्ञानावृतत्वात् । घटवदज्ञाननिवर्तकान्तरापेक्षा चेत्तर्हीष्टापत्तिः । वृत्तेरेवापेक्षणात् । प्रकाशान्तरापेक्षायां जडत्वस्योपाधित्वात् । प्रकाशत्वेऽप्यज्ञानाविरोधित्वस्य उपपादितत्वात् । अत एव सर्वं वस्तु ज्ञाततयाज्ञाततया च साक्षिचैतन्यस्य विषयः । ज्ञानाज्ञानयोस्स्वविषयावच्छिन्नयोरेव भानात् । एतेनान्धकारावृतवत् ज्ञानाभावावच्छेदकविषयवच्चाज्ञानावृतस्याप्यप्रकाशेन साक्षिवेद्यत्वायोग इति निरस्तम् । विषयावच्छेदेनानुभवविरोधात् । ननु, वृत्तेरज्ञानविरोधित्वेऽप्यात्मविषया वृत्तिरिदानीमप्यस्त्येवेति कथं तत्राज्ञानम् । किं च त्वन्मते घटाद्यपरोक्षवृत्तेरपि घटाद्यवच्छिन्नचिद्विषयत्वेन सुतरां चित्यज्ञानासम्भवः । न च विशिष्टचैतन्यरूपजीवविषया वा, घटावच्छिन्नचैतन्यविषया वा, वृत्तिरज्ञानविषयीभूतकेवलचिदविषयत्वादज्ञानविरोधिनी न स्यादिति वाच्यम् । 'दण्डी चैत्र' इति वृत्त्या चैत्राज्ञानानभिभवापातात् । घटाकाशाज्ञाने महाकाशाज्ञानस्य महत्त्वाज्ञाने पर्यवसानम् । अत एवाकाशोऽज्ञात इति प्रतीतिः । न च श्रवणादिजन्यैव वृत्तिरज्ञानविरोधिनी । भ्रमकालीनापरोक्षज्ञानानधिकविषयज्ञानेन कारणान्तरजन्येनापि अज्ञाननिवृत्तावतिप्रसङ्गात् । अनधिकविषयत्वे श्रवणादिवैयर्थ्यात् सत्यत्वापाताच्चेति

चेन्न । यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति मते अज्ञानविशेषः । एकाज्ञानपक्षे अवस्थाविशेषः शक्तिविशेषो वा अविद्यागतो विशिष्टगोचरवृत्त्या निवर्तत एव । प्रपञ्चनिदानभूतं तत्वमस्यादिवाक्यजन्याखण्डार्थगोचरवृत्तिनिवर्त्यमज्ञानं परमवशिष्यते । भेदभ्रमस्यानुभूयमानत्वात् । यथा अयमिति ज्ञानात्तत्राज्ञाने निवृत्तेऽपि सोऽयमित्यभेदगोचरवृत्तिनिवर्त्याज्ञानमवशिष्यते । तथा च विषयकृतविशेषाभावेऽपि कारणविशेषजन्यत्वेन विशेषणनिवर्तकत्वे श्रवणवैयर्थ्यं सत्यतापत्तिश्च निरस्ता । अन्यथा सोऽयमित्यत्राप्यगतेः । किं च जीवविषया वृत्तिरविद्यावृत्तिः । न तु प्रमाणवृत्तिः । तस्या एव ज्ञानविरोधित्वात् । तदुक्तं विवरणे—'जीवाकाराहंवृत्तिपरिणतान्तःकरणेन जीवोऽभिव्यज्यत' इति । अस्यार्थः जीवाकाराहन्त्वप्रकारिकाविद्यावृत्तिः तया परिणतान्तःकरणेनान्तःकरणपरिणामभूतज्ञानरूपवृत्तिसंसर्गेण जीवोऽभिव्यज्यत इति । न च 'घटोऽय'मिति ज्ञानेन चरमवृत्तिनिवर्त्याज्ञानमपि निवर्ततामिति वाच्यम् । तदवच्छिन्नाज्ञातत्वप्रयोजकाज्ञानविशेषादेरेव तदवच्छिन्नज्ञाननिवर्त्यत्वस्य फलबलेन स्वीकारात् । अवतमस इव विषयप्रकाशकालोकस्य सर्वतमोऽनिवर्तकत्वेऽपि किञ्चित्तमोनिवर्तकत्वम् । तस्मात्सिद्धमाश्रयत्वविषयत्वभागिनी शुद्धचिदिति । एतेन देहादिभेदो वा अभोक्तृत्वाद्यभेदो वा ब्रह्माभेदो वा अद्वितीयमात्राभेदो वा तद्विशिष्टात्मा वा न तद्विषयः । तेषामात्ममात्रत्वे उक्तदोषात् । भिन्नत्वे अद्वैतक्षतेः । आविद्यकत्वे अन्योन्याश्रयादिति अनुक्तोपालम्भनमपास्तम् । ब्रह्माभेदादेरात्ममात्रतापक्षे तस्याज्ञानविषयत्वमेव । दोषस्य परिहृतत्वात् । यत्तु प्रसङ्गादुक्तम् । द्वितीयाभावोपलक्षितात्मनः अज्ञानविषयत्वे तादृशस्यैव चरमवृत्तिविषयत्वं वाच्यम् । तथा च वेदान्तानामप्युपलक्षणरूपप्रकारयुक्तोक्तात्मपरत्वे अखण्डार्थताहानिः । अकाके काकवदित्यस्येवास्याप्यप्रामाण्यापत्तिः । उपलक्षणस्य मिथ्यात्वादिति । तत्राखण्डार्थवादे वक्ष्यामः । न च न्यूनाप्यंगुलिरधिकमाच्छादयति । अविषयसंबन्धित्वात् । इयं हि विषयसंबन्धिनी कथमधिकमाच्छादयेदिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । तस्मादविद्या स्वरूपत आश्रयतो विषयतश्च सुनिरूपा । ततश्चाहङ्कारादिसृष्टिः ॥

इत्यद्वैतसिद्धावविद्याया विषयोपपत्तिः ॥

नन्वहमर्थ आत्मैव । तस्य कथमविद्यातस्सृष्टिः । न च सुषुप्तौ स्वयंप्रकाशमानस्यात्मनः सम्भवेऽप्यनेवंविधस्याहमर्थस्याभावः । यदि च सुषुप्तावहमर्थः प्रकाशेत, तर्हि स्मर्येत ह्यस्तन इवाहङ्कारः । अनुभूते स्मरणनियमाभावेऽपि स्मर्यमाणात्मत्वादिति वाच्यम् । हेतौ असिद्धिस्तर्के इष्टापत्तेः । न ह्यद्यापि स्वप्रकाशात्मान्यत्वमहमर्थे सिद्धमस्ति । आत्मान्यत्वेनाप्रकाशत्वसाधने तेन च त-

दन्यत्वसाधने अन्योन्याश्रयः । न चाहमर्थस्यापरामर्शः । सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषमिति तस्यैव परामर्शादिति चेन्न । अहङ्कारस्तावदिच्छादिविशिष्ट एव गृह्यत इत्यावयोस्समम् । सुषुप्तौ च नेच्छादय इति कथं तदाहमर्थानुभवः । न चेच्छादिगुणविशिष्ट एवाहमर्थो गृह्यत इत्यत्र न नस्संप्रतिपत्तिरिति वाच्यम् । गुणिग्रहणस्य गुणग्रहणव्याप्तत्वात् । अन्यथा रूपादिहीनोऽपि घटः प्रथेत । न च रूपादिरहितानां तेषामसत्त्वं तत्र बीजमिति वाच्यम् । पूर्वरूपनाशाग्रिमरूपानुत्पत्तिक्षणाद्यक्षणादौ तद्विनापि सत्त्वात् । एवं च गुणाग्रहणे कथं गुणिग्रहणम् । तथा च निर्गुण एवात्मा गृह्यत इति स्वीकर्तव्यम् । अनुभवाभावे च न तस्य जागरे परामर्शः । तथा चाज्ञानाश्रयत्वेन सुषुप्तावनुभूयमानादात्मनोऽहङ्कारो भिन्नः । एवमेवात्मान्यत्वे सिद्धे अस्वप्रकाशत्वसाधनेनान्योन्याश्रयः । न च तर्हि 'अहमस्वाप्स'मित्यहमर्थस्य परामर्शानुप्रवेशानुपपत्तिः । तदंशे परामर्शत्वासिद्धेः । एवं सत्यपि यथा ज्ञानांशे तस्य परामर्शत्वं, तथोपपादितमधस्तात् । यद्यप्यहमस्वाप्समित्यादिज्ञानान्नान्य आत्मपरामर्शः, तथाप्यहमर्थस्य सुषुप्तिकालाननुभूतत्वेन तत्काले अज्ञानाश्रयत्वेन चानुभूतात्मन्येव परामर्शत्वपर्यवसानम् । अत एव चिदस्वपीत् स्वयमस्वपीदिति परामर्शाकारतापत्तिर्निरस्ता । तत्कालानुभूतान्तःकरणसंसर्गे अहमित्याकारोपपत्तेः । यत्तूक्तं विवरणे– अन्तःकरणविशिष्ट एवात्मनि प्रत्यभिज्ञानं ब्रूमः । न निष्कलङ्कचैतन्ये । तस्य मोक्षावस्थायिनः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वा'दिति । तदत्र न विरोधाय । मोक्षावस्थायिनः शास्त्रैकसमाधिगम्यत्वादिति हेतूक्त्या न निष्कलङ्क इति उपाधिमात्रविरहिणि प्रत्यभिज्ञाननिषेधेन चान्तःकरणपदस्य उपाधिमात्रपरत्वात् । तथा च सुषुप्तावप्यज्ञानोपहित एवात्मा गृह्यते । किञ्चान्तःकरणाविशिष्टे प्रत्यभिज्ञाननिषेधो नाभिज्ञानिषेधोऽपीति न विरोधः । सुषुप्तावभिज्ञाया एवोक्तत्वात् । न च यद्यहमर्थो न परामृश्येत तर्हि 'एतावन्तं कालं सुप्तोऽहमन्यो वे'ति संशयः स्यात् । न त्वहमेवेति निश्चय इति वाच्यम् । सुषुप्तिकालानुभूतात्मैक्याध्यासादिति गृहाण । यथा पूर्वदिनानुभूतदेवदत्तादभिन्नतयानुभूते चैत्रे सोऽयं न वेति न संशयः । किं तु स एवेति निश्चयः । किं च निश्चये सति संशयाभावनियमः । न तु निश्चयाभावे संशयनियमः । तदुक्तम्—'आरोपे सति निमित्तानुसरणम् । न तु निमित्तमस्तीत्यारोप' इति । न चैतावन्तं कालमहं स्वप्नं पश्यन्नासं जाग्रदासमित्यत्रेवाहमस्वाप्समित्यत्रापि अहमंशे परामर्शत्वानुभवात् कथं तत्रापरामर्शत्वमिति वाच्यम् । परामृश्यमानात्मैक्यारोपात्तद्वानांशे परामर्शत्वाभिमानात् । न ह्यपरामर्शे परामर्शत्वारोपो न दृष्ट इति वा-

च्यम् । तद्भिन्ने तत्त्वेनानुभूयमाने परामर्शत्वारोपदर्शनात् । अत एवाहमर्थस्यात्मान्यत्वे यः पूर्वं दुःखी, सोऽधुना सुखी जात इतिवत् यः पूर्वं मदन्यः सुषुप्तः सोऽधुना अहं जात इति धीः स्यादिति निरस्तम् । यथा दुःखित्वेन प्राक् ज्ञानं, तथा मदन्यत्वेन प्राक् ज्ञानाभावात् सुषुप्तावहमर्थाप्रकाशवत् तदन्यत्वस्याप्यप्रकाश एव । एवं च प्रागसत्त्वाग्रहणात् पूर्वकालगृहीतेनाभिन्नतया गृह्यमाणत्वाच्च नाहङ्कारे जन्मप्रत्ययः । विवेकिनां चैताढग्बुद्धाविष्टापत्तेः । न च सिद्धे अहमर्थस्यात्मान्यत्वे परामृश्यमानात्मैक्यारोपः । सिद्धे च तस्मिन् सुप्तावप्रकाशेनाहमर्थस्यात्मान्यत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । आत्मान्यत्वसिद्धेः प्रागेवाहमर्थापरामर्शस्य साधनात् । अहमस्वाप्समित्यस्यैवात्मपरामर्शत्वाङ्गीकारेण न दृष्टहानादृष्टकल्पनापत्तिः । अत एव च सुषुप्तावहमर्थप्रकाशे ह्यस्तन इव स्मर्येतेत्यत्र नेष्टापत्त्यवकाशः । किं च 'एतावन्तं कालमहमित्यभिमन्यमान आस'मिति परामर्शस्स्यात् । न चाहमर्थप्रकाशे तदभिमानापादनं कर्णस्पर्शे कटिचालनमिति वाच्यम् । तवैव हि तत् । अहमर्थमात्रसापेक्षतया तदभिमानप्रकाशयोरुभयोः समव्याप्ततया परस्परप्रकाशेन परस्परपरामर्शापादनस्याव्यधिकरणत्वात् । न च तत्रापि 'आत्मेत्यभिमन्यमान आस'मिति परामर्शापत्तिः । अहङ्कारस्य तत्र तन्त्वतया तदभावे तत्रापादयितुमशक्यत्वात् । यत्तु सुषुप्तावहमर्थोभासत एव । 'न किञ्चिदहमवेदिष'मिति अज्ञानपरामर्शस्यात्माद्यज्ञानादन्यवदहमर्थाज्ञानादन्यदेवाज्ञानं विषयः । अन्यथा विरोधादिति । तदज्ञानविजृम्भितम् । न हि साक्षिवेदनमज्ञानविरोधि । सुषुप्तौ च यथाहमर्थानवभासः, तथोक्तम् । न विजानात्ययमहमस्मीति सुषुप्तिविषया श्रुतिरपि तदानीन्तनाहमर्थाज्ञाने प्रमाणम् । न चेयं श्रुतिर्नात्मानं न परांश्चेति सुषुप्तावात्माज्ञानश्रुतिवद्विशेषाज्ञानपरा । 'अहरहर्ब्रह्म गच्छन्ति' 'सति सम्पद्य न विदु'रित्यात्मवेदनबोधकश्रुतिविरोधेन विशेषाज्ञानपरत्वं युक्तम् । न च प्रकृते तथा । विरोधाभावात् । यत्तु अहमर्थस्तावत् स्मर्ता । स चाविद्यावच्छिन्नचैतन्यं वा, अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं वा । आद्ये योऽहमकार्षं सोऽहं सौषुप्तिकाज्ञानादि स्मरामीत्यनुभवविरोधः । अन्त्ये त्वहमर्थस्यैव तदनुभवितृत्वं वाच्यम् । स्मृतिसंस्कारानुभवानामेकाश्रयाणामेव कार्यकारणभावात् योऽहमन्वभूवं सोऽहं स्मरामी'ति प्रत्यभिज्ञानाच्चेति । तन्न । दत्तोत्तरत्वात् । उक्तं ह्यविद्यावच्छिन्नचैतन्यमनुभवितृ । तदेव चान्तःकरणावच्छेदेनानुभूयमानं स्मर्त्रिति न तयोर्वैरूप्यम् । न चाविद्यावच्छिन्नचितोऽपि नैक्यमस्ति । अन्तःकरणरूपोपाधिभेदेन भेदादिति वाच्यम् । अविद्यावच्छिन्न एवान्तःकरणावच्छेदात् । न च तथाप्यविद्यान्तःकरणरू-

पोपाधिभेदेन मठाकाशतदन्तस्स्थघटाकाशयोरिव उपहितभेदस्स्यादिति वाच्यम् । दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः । तयोरेवोपाध्योः परस्परमुपहितभेदकत्वम् । यौ परस्परानुपहितमुपधत्तः । अन्यथा कम्ब्ववच्छिन्नग्रीवावच्छिन्नाकाशादन्य एव घटाकाशस्स्यात् । न चैवं सुषुप्तावहमर्थाभावे अहं निर्दुःखः स्यामितीच्छया सुषुप्त्यर्थं प्रवृत्त्ययोगः । 'कृशोऽहं स्थूलोऽहं भवामी'तिवत् प्रवृत्त्युपपत्तेः । न च तत्र कार्श्यादिनिष्कृष्टस्य शरीरस्यैव स्थौल्याधिकरणतया विवेकिनामुद्देश्यत्वमिति वाच्यम् । प्रकृतेऽप्यन्तःकरणादिनिष्कृष्टस्यैव तदुद्देशविषयत्वात् । ननु, 'योऽहं सुप्तः सोऽहं जागर्मि' 'योहं पूर्वेद्युरकार्षं सोऽहमद्य करोमी'ति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः अहमर्थस्य भेदात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च । कर्तुर्भोक्तुश्चाहमर्थस्य भिन्नत्वात् । अभिन्ने चैतन्ये कर्तृत्वाद्यभावात् तदारोपस्याप्यभावात् देहादावतिप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । सुषुप्तौ कारणात्मना स्थितस्यैव उत्पत्त्यङ्गीकारेण सर्वोपपत्तेः । न च 'अथहैतत्पुरुषःस्वपिती'त्यारभ्य 'गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन' इत्यादिश्रुतौ मनआदीनामेवोपरमोक्तेर्नाहङ्कारोपरम इति वाच्यम् । मनस उपरमे तेनैवाहङ्कारोपरमस्यापि प्राप्तेः । अहङ्कारो हि अनुभवामीत्यात्मानुबन्ध्यनुभवस्याहं कर्तेत्यचिदनुबन्धिकर्तृत्वादेश्चाश्रयः चिदचित्संवलनात्मकत्वादध्यस्तः । तस्य चाचितोऽन्तःकरणस्योपरमे उपरतिः । 'अथातोऽहङ्कारादेशः अथात आत्मादेश'इति श्रुतिरपि पृथगुपदेशेन पार्थक्ये प्रमाणम् । नन्वात्मनस्त्वन्मते 'स एवाधस्ता'दित्युपदिष्टेन भूम्नेवाहङ्कारेणाप्यैक्येऽपि पृथगुपदेशो युक्तः । न च भूमात्मनोर्भिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धयोः पृथगुपदेश ऐक्यार्थः । द्वयोस्सार्वात्म्यायोगात् । अहङ्कारस्य तु आत्मैकत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य पृथगुपदेशो भेदार्थ इति वाच्यम् । अहमर्थादन्यस्यात्मनो भूमाख्यब्रह्माभिन्नत्वेन प्रत्यक्षासिद्धत्वात्तयोरप्युपदेशो भेदार्थः । अहमर्थस्य तु ब्रह्मभिन्नत्वेन प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तयोरुपदेश ऐक्यार्थ एव किं न स्यात् इति चेन्न । अहङ्कारात् भिन्नात्मनो भूमरूपब्रह्मभिन्नत्वस्य प्रत्यक्षासिद्धत्वेऽपि तदभिन्नत्वस्यापि तदसिद्धतया उभयोस्सार्वात्म्योपदेशानुपपत्तिसहकारेणास्याः श्रुतेस्तयोरभेदपरत्वमुचितम् । प्रकृते चाभेदपरत्वे विरोधः । जडाजडयोरैक्यायोगात् । न च त्वन्मते भूमाहङ्कारात्मनां बिम्बप्रतिबिम्बमुखस्थानीयाविद्योपाधिकब्रह्मजीवचिन्मात्रत्वसम्भवेनाहङ्कारस्य जीवात् पार्थक्यासिद्धिरिति वाच्यम् । 'यत्र नान्यत् पश्यति' 'स एवाधस्ता'दित्यादिना भूमस्वरूपोक्त्यनन्तरं यत्रेत्याद्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात्स इति पारोक्ष्यनिर्देशाच्च द्रष्टुर्जीवादन्यत्वप्रसक्तौ तद्वारणार्थं 'अथातोऽहङ्कारादेश' इत्यहङ्कारेण भूम्नि निर्दिष्टे अहङ्कारस्य देहादिसंघाते अवि-

वेकिप्रयोगदर्शनात् तद्भेदप्रसक्तौ निष्कृष्टाहङ्कारकेवलात्मस्वरूपमादाय 'अथात आत्मादेश' इति द्रष्टृभेद उच्यत इत्येतादृशार्थपरत्वेन बिम्बप्रतिबिम्बकल्पनाया अत्रासम्भवात् । सम्भवे वा अविद्योपाधिकजीवस्याहङ्कारत्वोक्तिः स्थूलारुन्धतीन्यायेन । अत एव 'स एवेदं सर्वम्' 'अहमेवेदं सर्वम्' 'आत्मैवेदं सर्व'मित्याद्युपसंहाराणां 'स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्ता'दित्युपक्रमैः 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व' इत्यादिश्रुतिभिश्च सर्वगतत्वपरत्वेन न सार्वात्म्यपरत्वम् । येनाहंपदस्य निष्कृष्टाहङ्कारचैतन्यपरत्वं स्यात् । सर्वगतत्वं चानेकेष्वपि सम्भवत्येव । भूमात्मोपदेशाभ्यामेव ब्रह्मात्मैक्यसिद्ध्या मध्ये अहङ्कारोपदेशवैयर्थ्यं चेति निरस्तम् । 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित' इति प्रश्नानन्तरं किं क्वचिदधिष्ठानत्वमात्रं पृष्टं, परमार्थतः क्वचिदधिष्ठितत्वं वा । आद्ये स्वे महिम्नीत्युक्त्वा द्वितीये भूमातिरिक्तमेव नास्तीत्येतदर्थपरा 'अन्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित'इति पूर्ववाक्यानुसारेण 'स एवाधस्ता'दित्यादेरपि सार्वात्म्यपरत्वे निश्चिते एकत्रैव वाक्ये उपक्रमादिकल्पनेनार्थान्तराकल्पनात् । कल्प्यमानस्य च प्रकृतार्थानुपपादकत्वात् । सर्वगता जातिरिति पक्षे व्यापकजातेरिव भूम्नोऽपि अन्याधिष्ठितत्वसम्भवात् । 'सर्वं समाप्नोषी'त्यादिश्रुतेः सार्वात्म्यपरत्वस्य उपपादितत्वात् । नापि मध्ये अहङ्कारोपदेशवैयर्थ्यम् । ब्रह्मण आपरोक्ष्याय अहङ्कारैक्योक्तेः । न च त्वन्मते प्रत्यगर्थरूपस्यात्मन एवापरोक्षैकरसत्वेन तदैक्योक्त्यैवापरोक्ष्यसिद्ध्या अहङ्कारे अविद्यमानसार्वात्म्योक्त्ययोग इति वाच्यम् । आत्मसम्बन्धेनैवाहङ्कारोऽप्यपरोक्ष इत्यात्मैक्यादेवापरोक्ष्यं यद्यपि सिद्धं, तथाप्यहङ्कारे आपरोक्ष्यस्य सुप्रसिद्धत्वादहङ्कारोक्तिर्नायुक्ता । यत्तु 'भूमा नारायणाख्यः स्यात् स एवाहंकृतिः स्मृतः । जीवस्थस्त्वनिरुद्धो यः सोऽहङ्कार इतीरितः ॥ अणुरूपोऽपि भगवान् वासुदेवः परो विभुः । आत्मेत्युक्तः स च व्यापी'त्यादिस्मृत्या श्रुतेस्सार्वात्म्यं नार्थः । किं तु सर्वगतत्वमिति । तन्न । श्रुतिविरोधेन स्मृतेरेव सार्वात्म्यपरत्वम् । न तु स्मृत्या श्रुतेरन्यथानयनम् । न च मोक्षधर्मे—'अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः । योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ॥ सोऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ।' इत्यनेन 'सैव हि सत्यादय' इति सूत्रेण चाहङ्कारस्यात्मत्वम् । अन्यथा व्याप्त्युक्तिरयुक्ता स्यादिति वाच्यम् । 'अहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं चे'ति श्रुतेः । 'महाभूतान्यहङ्कार' इति स्मृतेः । अहङ्कारस्य व्यापकत्वासम्भवात् 'अहं मनुरभव'मित्यादाविवाहम्पदस्य निष्कृष्टाहङ्कारचैतन्यपरत्वात् । नन्वनयोः श्रुतिस्मृत्योर्महत्तत्वकार्यं मनआदीनां कारणं वैकारिकादिभेदेन त्रिविधमहङ्कारादिपदवाच्यं विषयः । न त्वहमर्थः । तथा च स्मृतिः—'महत्तत्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधस्सम-

पद्यत ॥' इत्यादेरविरुद्धार्थमादायोपपत्तेः । विरुद्धार्थत्वकल्पनायां 'बुद्धिरव्यक्तमेव चे'त्यत्र क्षेत्रे प्रयुक्तबुद्धिशब्देन संविद उक्तौ संविदोऽपि क्षेत्रत्वापत्तिः । न च बुद्धिशब्दस्य नानार्थत्वम् । न त्वहङ्कारस्यात्मातिरिक्तार्थकत्वमिति वाच्यम् । 'दम्भाहङ्कारसंयुक्ता'इत्यादौ देहे अहंबुद्धौ गर्वे च प्रयोगेण 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कार'इत्यभिधानेन चाहमर्थवाचित्वनियमाभावात् । तथा चात्मवाच्यहंशब्दोऽस्मच्छब्दसिद्धः । अहङ्कारशब्दोऽनात्मवाची । तत्पर्यायस्त्वहंशब्दो मान्ताव्ययमिति चेन्न । मान्तदान्तत्वभेदेनार्थभेदकल्पनमयुक्तम् । सर्वेषामेव तेषां 'अह'मिति प्रतीयमानाहङ्कारविषयत्वमेव । पर्यायतयैव प्रयोगदर्शनात् । अहङ्कारातिरिक्तात्मनि प्रयोगस्तु, लक्षणया । मान्तदान्तत्वेनानिर्धारिताहंशब्दस्याहङ्कारे प्रयोगदर्शनस्य नियामकत्वात् । यथा 'अनिरुद्धो हि लोकेषु महानात्मा परात्परः । योऽसौ व्यक्तत्वमापन्नो निर्ममे च पितामहम् ॥' इति । 'सोऽहङ्कार इति प्रोक्तः सर्वतेजोमयो हि सः ।' इत्यत्र लक्षणयाऽहङ्कारशब्दः आत्मनीति । यत्त्वहमर्थे आत्मानात्मधर्मदर्शनमसिद्धम् । कर्तृत्वादेरात्मधर्मत्वादिति । तत्र कर्तृत्वादेरनात्मधर्मत्वं यथा तथा वक्ष्यामः । नन्वनात्मधर्मत्वेऽपि कर्तृत्वादेस्तदाश्रयस्याभानेऽपि कर्तृत्वादिकमात्मनि भासताम् । 'गौरोऽह'मित्यत्र शरीरगतगौरत्वमिवेति चेन्न । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । तत्रापि देहत्वेनाभानेऽपि गौरत्वमनुष्यत्वादिना तत्प्रतीतेः । अनुमानं च अहमर्थोऽनात्मा । अहंप्रत्ययविषयत्वाच्छरीरवत् । न चाहमर्थान्तर्गताधिष्ठानभूताचितोऽपि तत्प्रत्ययविषयत्वात् तत्र व्यभिचारः । येन रूपेणाहम्प्रत्ययविषयता, तेन रूपेण तस्याप्यनात्मत्वात् । स्वरूपेणाहम्प्रत्ययविषयत्वाभावान्न व्यभिचारः । अहमर्थ आत्मान्यः । अहंशब्दाभिधेयत्वात् । अहङ्कारशब्दाभिधेयवत् । न चात्रासिद्धिः । पर्यायताया दर्शितत्वात् । न च त्वयाप्यात्मनो गौरोऽहमित्यनात्मारोपाधिष्ठानत्वं, मा न भूवं भूयासमित्यादिना परमप्रेमास्पदत्वं, अहमर्थस्य स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारेणात्मनः स्वप्रकाशत्वं चोक्तम् । तत्सर्वमहर्थस्यानात्मत्वे न युक्तं स्यादिति वाच्यम् । इदम इवाधिष्ठानावच्छेदकत्वेनाधिष्ठानत्वोक्तेः । परमप्रेमास्पदत्वमहमर्थे आत्मैक्यारोपात् । न चैवमन्योन्याश्रयः । सुषुप्तिकालीनप्रकाशाप्रकाशाभ्यां वैधर्म्येण भेदसाधनात् । न चाहमर्थप्रेम्णोऽन्यस्य प्रेम्णोऽननुभवः । परामर्शसिद्धसुषुप्तिकालीनतादृशप्रेमानुभवस्य सत्त्वात् । न चाहिते हितबुद्ध्या प्रेमोत्पत्तिदर्शनेऽपि अप्रेमास्पदे प्रेमास्पदतारोपो न दृष्ट इति वाच्यम् । अहमर्थे आत्मैक्यारोपनिबन्धनं प्रेमास्पदत्वम् । न तु स्वाभाविकमिति ब्रूमः । न तु प्रेमास्पदत्वारोपम् । अहमर्थात्मनोर्भेदेऽपि अहमर्थस्य प्रकाशाव्यभिचारः स्वप्रकाशात्मसम्बन्धं विना न घटत इति सोऽपि तत्र प्रमाणमिति नायुक्ति-

लेशोऽपि । न च 'समारोप्यस्वरूपेण विषयो रूपवान् भवेत्। विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥ 'इति वाचस्पत्युक्तेरन्तःकरणगताप्रेमास्पदत्वस्यैवात्मनि प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । किमधिष्ठानगतधर्मस्यारोप्ये अभानमापाद्यते आरोप्यगतधर्मस्याधिष्ठाने भानं वा । नाद्यः । यद्धर्मवत्तया ज्ञायमाने अधिष्ठाने आरोप्यनिवृत्तिस्तस्यैवारोप्ये अभाननियमः । प्रकृते तदभावात् । न द्वितीयः । अधिष्ठानगतधर्मप्रतीत्यविरोधिनः आरोप्यगतस्याधिष्ठाने भानेऽपि प्रकृते अविरोधात् । आत्मैक्याध्यासकाल एव प्रेमास्पदत्वसम्भवेनारोप्येऽपि अप्रेमास्पदत्वाप्रतीतेः कुतो विषये तत्प्रतीतिः । यथा इदमिति रजताध्यासकाल एव रजते अनिदन्त्वाप्रतीतिः। यत्तु कैश्चित परिह्रियते । सुखानुभवरूपस्यात्मनो अहमर्थात् भेदेनैव सुखमनुभवामीत्यादौ प्रतीतिरिति । तन्न । वैषयिकसुखानुभवस्यात्मान्यत्वात् । न च मोक्षे अहमर्थाभावेनात्मनाशो मोक्ष इति बाह्यमतापत्तिः । प्रेमास्पदस्याहमर्थस्य त्वन्मतेऽपि नाशात् तदन्यस्य शून्यस्य तन्मतेऽप्यनाशादिति वाच्यम् । औपाधिकप्रेमास्पदनाशेन बाह्यमतप्रवेशापत्तौ शरीरनाशेऽपि तदापत्तेः । एतावताहमर्थस्य मुक्त्यनन्वयेपि 'माममृतं कृधि' 'ज्योतिरहं विरजा विपाप्मा भूयास'मिति श्रुतिरपि चैतन्यगतमेवामृतत्वं विषयीकरोति । 'अहं पुष्टः स्या'मितीच्छेव स्वसमयविद्यमानशरीरवृत्तिपुष्टिम् । न च 'शरीरं पुष्टं स्या'दिति शरीरमात्रे पुष्टीच्छावत् 'आत्म मात्रं मुक्तं स्या'दितीच्छाया अदर्शनेन मुक्तेरनिष्टत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इच्छासमये अन्तःकरणाध्याससम्भवेन यद्यपि नात्ममात्रगतमुक्तीच्छा, तथापि विशिष्टगतमुक्तीच्छाया एव विवक्षितविवेकेन विशेष्यमात्रगतमुक्तिविषयत्वपर्यवसानात् तस्यामिष्टत्वोपपत्तेः । न चाहमर्थस्यान्तःकरणग्रन्थित्वे 'मम मन' इति धीर्न स्यात् । चिदाचिद्ग्रन्थिरहङ्कारः । अचिन्मात्रमन्तःकरणम् । इति भेदेन षष्ठ्युपपत्तेः । न चैवं 'मनः स्फुरति मनोऽस्ती'त्यादिज्ञानादहमितिज्ञानस्य वैषम्यानुभवो न स्यात् । चिदचित्संवलनविषयत्वाविशेषादिति वाच्यम् । संवलनं हि न सम्बन्धमात्रम् । किं तु तादात्म्येन प्रतिभासः । स च तत्र नास्तीति विशेषात् । ननु, सर्वोपि भ्रान्तिर्द्व्यंशविषया । अन्यथा निरधिष्ठानकभ्रमापत्तेः । न च 'अह'मिति बुद्धेः द्व्यंशत्वमनुभूयते । कल्प्यते चेत्, आत्मेति बुद्धेस्त्र्यंशत्वमपि कल्प्यतामिति चेन्न । किमिदं द्व्यंशविषयत्वम् । अधिष्ठानारोप्यविषयत्वं चेत्तर्हीष्टापत्तिः । अहमर्थमिथ्यात्वस्यैव द्वितीयांशविषयत्वे प्रमाणत्वात् । आत्मेत्यत्र तु त्र्यंशविषयत्वे नैवं प्रमाणमस्ति । येन तथा कल्प्यते । न च द्व्यंशविषयत्वं भिन्नाभिन्नप्रकारावच्छिन्नाधिष्ठानारोप्यविषयत्वम् । रजतत्वसंसर्गारोपानिबन्धनेदंरजतमिति प्रतीतौ व्यभिचारात् । न हि रजतत्वेऽपि तत्र कश्चन प्र

कारो भासते । रजतादेस्तत्र प्रकारत्वकल्पने मानाभावात् । तत्कल्पनां विनैवोपपत्तेः, तथापि कल्पनायामतिप्रसङ्गाद्प्रयोजकत्वाच । यद्वा अत्राप्य'हं स्फुरामि 'अहमस्मी' ति द्व्यंशता भात्येव । 'रूप्यं स्फुरति' 'रूप्यमस्ती'त्यत्रेव । इयांस्तु विशेषः । यत्तत्र इदंत्वावच्छिन्नस्फुरणमधिष्ठानमिति इदं रूप्यमिति धीः । इह तु स्फुरणमात्रमधिष्ठानमिति स्फुरामीत्येव बुद्धिः । न च भ्रमस्याप्यध्यस्तत्वेनाधिष्ठानत्वायोगः । भ्रान्तोऽसि । स्फुरणं चैतन्यं ब्रूमः । न त्वविद्यावृत्त्यादिकम् । एवं च न प्रत्यक्षमहमर्थस्यात्मत्वे प्रमाणम् । नाप्यनुमानम् । तथा हि अहमर्थो मोक्षान्वयी । तत्साधनकृत्याश्रयत्वात् । सम्मतवत् । इत्यत्र विशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावः । न हि कृत्याश्रये मोक्षान्वयित्वं क्वचित् संप्रतिपन्नमस्ति । सामान्यव्याप्तेस्स्वर्गसाधनकृत्याश्रये ऋत्विजि स्वर्गानन्वयेन व्यभिचारः । अहमर्थः अनर्थनिवृत्त्याश्रयः । अनर्थाश्रयत्वात् । सम्मतवदित्यत्र शरीरे व्यभिचारः । न च तत्रानर्थाश्रयत्वमसिद्धम् । 'अहमज्ञ' इति प्रतीत्या अहमीव 'स्थूलोऽहमज्ञ' इति प्रतीत्या शरीरेऽपि तत्सत्त्वात् । अन्यथा असिद्धिप्रसङ्गात् । अनात्मत्वं नाहमर्थवृत्ति । अनात्ममात्रवृत्तित्वात् । घटत्ववदित्यत्र कृत्याश्रयावृत्तित्वमुपाधिः । नापि 'कस्मिन्न्वहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' 'स प्राणमसृजत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता' इत्यादौ जगत्कारणे सति प्राणमनस्सृष्टेः पूर्वमहंत्वोक्तेः 'तदात्मानमेवावेत्' 'अहं ब्रह्मास्मी'त्यवधारणेन शुद्धात्मनोऽहन्त्वोक्तेः अनवद्यस्य ब्रह्मणोऽहमुल्लेखोक्तेः 'अहमित्येव यो वेद्यः स जीव इति कीर्तितः । स दुःखी स सुखी चैव स पात्रं बन्धमोक्षयोः ॥' इत्यादौ मोक्षान्वयोक्तेश्चैताश्श्रुतयः प्रमाणम् । विशिष्टवाचकस्यैवाहम्पदस्य लक्षणया निष्कृष्टाहङ्कारचैतन्ये प्रयोगाल्लक्षणाबीजभूतानुपपत्तिरुक्ता । एतेन 'मामेव ये प्रपद्यन्ते' इत्यादिस्मृतयोऽपि व्याख्याताः । अत एव 'तद्योऽहं सोऽसा'वित्यादावपि लक्षणाश्रयणीया । विशिष्टवाचकत्वेन क्लृप्तस्य विशेष्ये लक्षणाया आवश्यकत्वात् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धावहमर्थस्यानात्मत्वोपपत्तिः ॥

ननु कर्तृत्वं यद्यनात्मधर्मस्स्यात्, कथमात्मनि भासेत । न च जपाकुसुमस्थं लौहित्यं स्फटिक इवान्तःकरणगतं कर्तृत्वमात्मन्यध्यस्यते । न तु तात्त्विकम् । निर्विकारत्वश्रुतिविरोधात् । सुषुप्तौ बुद्ध्यभावेऽकर्तृत्वदर्शनाच्चेति वाच्यम् । एवं हि 'रक्तं कुसुम'मितिवत् कदाचित् मनः कर्त्रिति प्रत्यक्षप्रमा 'लोहितस्स्फटिक' इतिवत् चैतन्यं कर्त्रिति भ्रमश्च स्यादिति चेन्न । कर्तृत्वविशिष्टान्तःकरणस्य चैतन्यात्मनाध्यासेन न तथा प्रतीतिः । कुसुमस्य स्फटिकात्मना नाध्यास इति वैषम्यात् । न चाधिष्ठानात्मनानध्यस्तजपाकुसुमस्थानीयमुपाधिं विना भीषणत्वादियु-

क्तसर्पस्य रज्ज्वात्मनेव कर्तृत्वादियुक्तबुद्धेश्चिदात्मनाध्यासे रज्जौ भीषणत्वान्तरस्ये-वात्मनि कर्तृत्वान्तरस्यानध्यासेन सोपाधिकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । आत्मनि कर्तृत्वान्तरस्यैवाध्यासात् । न च तर्हि कर्तृत्वद्वयस्य विविच्य प्रतीतिस्स्यात् । आत्मान्तःकरणयोरैक्याध्यासात् । रज्जुसर्पादौ अध्यस्यमानक्रूरत्वादिविशिष्टसर्पापेक्षया अधिकसत्ताकस्य सर्पान्तरस्य सम्भवेन नायमुपाधिः । अतो निरुपाधिकत्वम् । अत्र त्वध्यस्यमानान्तःकरणापेक्षया कर्तृत्वादिधर्मविशिष्टमन्यदधिकसत्ताकं नास्त्येवेति अन्तःकरणमत्रोपाधिरिति न सोपाधिकत्वानुपपत्तिः । न चैवमपि मनो न स्फुरणम् । किं तु स्फुरतीति तयोर्भेदधीदशायां प्रत्येकं 'रक्तं कुसुमं' 'स्फटिको रक्त' इतिवत् 'मनः कर्तृ' 'चैतन्यं कर्त्रि'ति प्रतीत्यापत्तिरिति वाच्यम् । तादात्म्यारोपविरोधिभेदग्रहस्यैव तत्प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च तदभावात् । यत्त्वभेदग्रहदशायामपि 'अयं भीषणस्सर्पो भीषणः' अहं गौरश्शरीरं गौर'मितिवत् 'मनः कर्तृ' 'चैतन्यं कर्त्रि'ति प्रतीतिस्स्यादिति । तन्न । तादात्म्यग्रहस्यैव प्रतिबन्धकस्य सत्त्वेन दृष्टान्तस्यैवासम्प्रतिपत्तेः । यदपि सोपाधिकत्वे तन्त्रत्वेनाधिष्ठानसमसत्ताकत्वमुपाधेः, तद्धर्मस्य वा, अध्यस्यमानापेक्षयाधिकसत्ताकत्वं वा, तयोरिति पक्षद्वयमुद्भाव्य प्रकृते तद्द्वयं न सम्भवतीति दूषणाभिधानम् । तदनुक्तोपालम्भनम् । यदन्वयव्यतिरेकानुविधायितया यत्प्रतीयते, तदपेक्षया अधिकसत्ताकतद्धर्माश्रयान्तराभावस्यैव सोपाधिकत्वे तन्त्रत्वात् । न चैवं क्षीरसंपृक्तनीरैक्याध्यासनिबन्धनक्षीरधर्मप्रतीतिः सोपाधिकी स्यात् । तस्यास्सोपाधिकत्वे इष्टापत्तेः । ननु, बुद्धिगतं कर्तृत्वं किमहमर्थे, अहमर्थगतं वात्मनि अध्यस्यते । आद्ये आरोपितस्यापि अनर्थस्यात्मन्यभावे तस्य बन्धमोक्षानाधिकरणत्वापत्तिः । द्वितीये अनध्यासेनैव 'अहं कर्ते'ति प्रतीत्युपपत्तौ किमध्यासेनेति चेन्न । अहङ्कारस्तु चिदचिद्ग्रन्थिरूपतया द्व्यंशः । तत्राचिदंशे बुद्धौ कर्तृत्वसत्त्वेऽपि तद्विशिष्टाया बुद्धेश्चित्यैक्याध्यासं विना 'अहं कर्ते'ति प्रतीतेरयोगेनाध्यासस्यावश्यकत्वात् । एतेनारोपितकर्तृत्वस्याप्यभावे आत्मनो बन्धमोक्षानधिकरणत्वं स्यादिति निरस्तम् । न च 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वादि'त्याधिकरणे त्वयाऽपि साङ्ख्यरीत्या बुद्धेः कर्तृत्वे प्राप्ते, जीवस्यैवेति सिद्धान्तितत्वेन विरोधः । न चाविवेकनिबन्धनं जीवनिष्ठत्वम् । अविवेकस्य साङ्ख्यमतेऽपि सत्त्वादिति वाच्यम् । बुद्धेरेव कर्तृत्वम् । भोक्तृत्वं चैतन्यस्येति पूर्वपक्षं कृत्वा कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरैकाधिकरण्यनियमेन भोक्तृत्ववत् कर्तृत्वमप्यङ्गीकर्तव्यमित्युक्तम् । न तु बुद्धेः अकर्तृत्वं आत्मनो वा स्वाभाविकं कर्तृत्वमिति । 'यथा च तक्षोभयथा' इत्युत्तराधिकरणे पूर्वाधिकरणोक्तस्यात्मकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वपूर्वपक्षे औ-

पाधिकत्वस्य स्थापितत्वात् । अतो न तदधिकरणविरोधः । यदपि बुद्धेः कर्तृत्वे करणत्वं कथमिति । तदप्ययुक्तम् । अन्यत्र कर्त्र्या एव बुद्धेरुपलब्धिं प्रतिकरणत्वोपपत्तेः । न च कर्तृत्वाद्यनर्थरूपबन्धस्य बुद्धिगतत्वेन मोक्षस्यापि तदन्वयापत्तिः । अनर्थतन्निवृत्त्योरैकाधिकरण्यनियमादिति वाच्यम् । कर्तृत्वादेश्चेतनगततयैवानर्थतया बुद्धेरनर्थानाश्रयत्वात् । न च चैतन्यगतस्यानर्थत्वे चैतन्यस्याप्यनर्थकोटौ निवेशापत्तिः । आत्मसम्बन्धित्वेनैवानर्थस्य हेयत्वेनात्मनोऽपि हेयत्वं सर्वमतेऽपि स्यात् । आरोपितत्वपुरस्कारेणानर्थत्वाभावात् नान्योन्याश्रयः। न च शुद्धात्मनः कदापि नानर्थाश्रयत्वेन प्रतीतिः । भ्रमकाले अहं भोक्ता प्रमाकाले बुद्धिर्भोक्त्रीति प्रतीतेरिति वाच्यम् । शुद्धस्य भोक्तृत्वाद्यनर्थानाश्रयत्वेऽपि उपहितस्य शुद्धात्स्वाभाविकभेदाभावेन बन्धमोक्षसामानाधिकरण्योपपत्तेः । एतेन बुद्धिः श्रवणादिकर्त्रीति तस्या एव फलं मोक्षोऽपि स्यादिति वाच्यम् । 'शास्त्रफलं प्रयोक्तरी'ति न्यायात् । अन्यथातिप्रसङ्गादिति निरस्तम् । जातेष्टिपितृयज्ञयोर्व्यभिचारात् । न च पूतपुत्रकत्वं स्वर्गभागिपितृकत्वं वा कर्तृगतमेव फलम् । तस्य फलत्वेनाश्रवणात् । न च तादृक्पुत्रकत्वं फलेन सम्बन्धः । न तु फलमिति वाच्यम् । एवं हि संयुक्तसमवायादिना पित्रन्यस्यापि तत्फलं स्यात् । अशास्त्रीयत्वाविशेषात् । न च पित्रर्थपुत्रगतं पूतत्वादिकं तदनुष्ठातुः पितुरेव फलम् । तेन तदुद्देशात् । न चेहात्मा अन्तःकरणार्थः । येनात्मगतो मोक्षः तस्योद्देश्यस्स्यादिति वाच्यम् । आत्मा यद्यपि नान्तःकरणार्थः अहमर्थगततया, तथापि फलस्योद्देश्यत्वानुभवात् अहमर्थस्य चात्मानात्मरूपत्वेनात्मन्यपि फले उद्देश्यगतत्वानपायात् । यद्वा आरोपानारोपसाधारणं कर्तृत्वमेव फलभाक्त्वे प्रयोजकम् । तच्चात्मन्यस्त्येव । न च शरीरेऽप्यारोपितकर्तृत्वेन फलभाक्त्वापत्तिः । फलपर्यन्तमसत्त्वेन फलभाक्त्वासम्भवात् । न हि कर्तुः फलभाक्त्वनियमं ब्रूमः । किं तु फलभाजः कर्तृत्वनियमम् । अजनितफलकर्मकर्तरि व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च । ननु मनसः कर्तृत्वं न घटते । कृतिकर्मत्वस्य करणत्वस्य च तद्विरोधिनश्श्रुत्यादिसिद्धत्वात् बुद्ध्यभावेऽपि कर्तृत्वस्य श्रूयमाणत्वाच्च । तथा हि 'तन्मनोऽकुरुते'त्यादौ मनसः कृतिकर्मत्वं 'शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसे'त्यादिश्रुतौ 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नर'इत्यादिस्मृतौ च करणत्वम् । 'मनउदक्रामन्मीलित इवाश्नीन् पिबन्नास्त इवे'त्यादिश्रुतौ मनउत्क्रमणेऽप्यात्मनः कर्तृत्वम् । तथा परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण' इत्यादौ स्वरूपाविर्भावरूपपरममुक्तावपि कर्तृत्वं 'कर्ता विज्ञानात्मा यो वेदेदं

जिघ्राणी'ति 'स आत्मानन्दभुक्तथा प्राज्ञ'इत्यादिश्रुतितश्च कर्तृत्वम् । तथा च बुद्धिर्न कर्त्रीति चेन्न । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इत्यादिश्रुत्या मनसः कर्तृत्वेन स्वकृतिकर्मत्वविरोधेऽपि तत्रेश्वरकृतिकर्मत्वस्य उपलब्धिं प्रति करणत्वस्य चाविरोधात् । ईश्वरे अविद्यावृत्तिरूपज्ञानेच्छावत् तद्रूपकृतिसम्भवात् । न च विज्ञानपदं ब्रह्मपरम् । 'विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद । तस्माच्चेन्नप्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा । सर्वान् कामान् समश्नुते ।' इत्यादिवाक्यशेषादिति वाच्यम् । वाक्यशेषोक्तमुमुक्षुज्ञेयशुद्धब्रह्मणो यज्ञकर्तृत्वासम्भवेन कर्तृत्वेन प्रतिपाद्यमाने विज्ञाने ततोऽर्थान्तरत्वनिश्चयात् 'अन्नं ब्रह्मेत्युपास्त' इत्येतद्वाक्यसमानयोगक्षेमत्वाच्च । 'तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः । पश्यत्यकृतबुद्धित्वात् न स पश्यती'त्यादि स्मृतेः 'प्रकृतेः क्रियमाणानी' त्यादिस्मृतेश्च । न चात्मनि स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वनिषेधबोधकत्वमनयोः। सामान्यतो निषेधे बाधकाभावात् । अत एव 'ध्यायतीव लेलायतीवे'त्यादाविवशब्दः । न चेवशब्दः परतन्त्रप्रभौ प्रभुरिवेतिवत् जीवकर्तृत्वे परतन्त्रतामात्रपरः । तद्वदत्र बाधकाभावात् । न च बुद्ध्यभावेऽपि आत्मनः कर्तृत्वश्रवणात् बुद्धेः कर्तृत्वासम्भव इति वाच्यम् । बुद्धेः कर्तृत्वे जनकत्वमात्रे वा । सर्वथा तस्या जीवनिष्ठत्वेनाभिमतायां कृतावपेक्षणीयत्वेन तदभावे कर्तृत्वबोधकस्य तवापि मते उपचरितार्थत्वात् । निर्धर्मकत्वनिर्विकारत्वनिष्क्रियत्वादिबोधकश्रुतिविरोधाच्च । न च निर्धर्मकत्वरूपधर्मभावाभावाभ्यां व्याघातात् ज्ञानत्वसाक्षित्वादिवत् सत्यस्यासत्यस्य वा ज्ञातृत्वादेरप्यात्मन्येव सम्भवाच्च निर्धर्मकत्वश्रुतिर्न श्रूयमाणार्थपरेति वाच्यम् । निर्धर्मकत्वस्य धर्माभावरूपस्य ब्रह्मस्वरूपानतिरेकेण धर्मत्वाभावेन व्याहत्यभावात् । यत्त्वसत्यस्य सत्यस्य वा ज्ञातृत्वस्यात्मन्यपि सम्भव इत्युक्तम् । तदिष्टमेव । नह्यारोपितमपि कर्तृत्वमात्मनि प्रतिषेधामः । न च निर्विकारत्वं द्रव्यान्तररूपतया परिणामाभावपरम् । न तु विशेषाकाराभावपरम् । तच्चात्मनः कर्तृत्वादिसत्त्वेऽप्यविरुद्धमिति वाच्यम् । द्रव्यान्तररूपतया परिणामनिषेधकमपीदं वाक्यं निर्धर्मकश्रुत्यनुसारेण विशेषाकारमात्रस्यैव निषेधपरम् । सामान्यनिषेधेनैव विशेषनिषेधप्राप्तेः । नापि निष्क्रियत्वे क्रिया परिस्पन्दो वा, धात्वर्थो वा । आद्ये इष्टापत्तिः । द्वितीये आत्मन्यपि अस्त्यादिधात्वर्थरूपसत्तादेस्सत्त्वेनासिद्धिरिति वाच्यम् । ब्रह्मण एव सद्रूपत्वेन तत्र सत्तादेरप्यभावात् । क्रियापदस्य कृतिपरत्वाच्च । अत एव मनसोऽभावे सुषुप्तौ कर्तृत्वाद्यदर्शनम् । न च तदापि श्वासादिकर्तृत्वं दृश्यत एव । सुषुप्तौ 'भूर्भूरित्येव प्रश्वसिती'ति श्रुतेरिति वाच्यम् । 'न तु द्वितीयमस्ती'त्यादि

श्रुत्या तं प्रति श्वासस्यैवाभावेन तत्कर्तृत्वस्य सुतरामसम्भवात् । यद्वा क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणात्मकस्यान्तःकरणस्य तदापि सत्त्वेन तदुपाधिककर्तृत्वस्य तदापि सत्त्वात् । तथा च श्रुतिरन्यपरा । दर्शनं च द्रष्टृविद्याकल्पितश्वासादिविषयम् । इदं च दृष्टिसृष्टिवाद एव समर्थितम् । 'कामस्सङ्कल्प' इत्यारभ्य 'ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवे'त्यन्ता श्रुतिरपि मनसः कर्तृत्वपरा । न तु मनसो निमित्तत्वपरा । न च 'मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयती'त्यादिश्रुत्या 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिण' इत्यादिश्रुत्या च मनसः करणत्वमिति वाच्यम् । मनोऽव्यतिरिक्तस्य सङ्कल्पानाश्रयत्वेन 'मनसा वा' इति श्रुतेरुपचरितार्थत्वात् । नाप्यात्मा मोक्षसाधनकृतिमान् । फलान्वयित्वात् । सम्मतवत् । अज्ञानं ज्ञानसमानाधिकरणम् । ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । ज्ञानप्रागभाववत् । दुःखादिभोगः मोक्षसमानाधिकरणः । बन्धत्वात् । सम्मतवदित्याद्यनुमानैरात्मनः कर्तृत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । आद्यानुमाने आरोपानारोपसाधारणकृतिमत्त्वं वा साध्यं अनारोपितकृतिमत्त्वं वा । आद्ये इष्टापत्तिः । द्वितीये जातेष्टिपितृयज्ञजन्यफलान्वयिनि व्यभिचारः । द्वितीयानुमानेऽपि आरोपितानारोपितसाधारणज्ञानाधिकरणवृत्तित्वं वा, अनारोपितज्ञानाधिकरणवृत्तित्वं वा । अत्राप्याद्ये इष्टापत्तिः । द्वितीये अनादिभावभिन्नत्वस्योपाधित्वम् । तृतीयानुमाने आरोपितानारोपितसाधारणसम्बन्धेन मोक्षसामानाधिकरण्ये इष्टापत्तिः । अनारोपितसम्बन्धेन सामानाधिकरण्ये साध्याप्रसिद्धिः । तस्मात्सिद्धं मनसः कर्तृत्वमात्मन्यारोप्यत इति ॥ इत्यद्वैतसिद्धौ कर्तृत्वाध्यासोपपत्तिः ॥

नन्वहमर्थस्यानात्मत्वे 'अहं ब्राह्मणोऽहं काण' इत्यादिप्रत्यक्षं देहेन्द्रियादौ आत्मैक्याध्यासे प्रमाणं न स्यात् । ऐक्यबुद्धावात्मनोऽविषयत्वादिति चेन्न । अहमित्यस्य द्व्यंशत्वेन चिदंशे कर्तृत्वादिविशिष्टान्तःकरणैक्याध्यासवत् ब्राह्मणत्वकाणत्वादिविशिष्टदेहेन्द्रियाद्यैक्याध्यासेनात्मैक्यविषयत्वसम्भवात् । तथा चात्मनि देहेन्द्रियाद्यैक्याध्यासो युज्यत एव । न चैवं देहात्मैक्यस्य प्रत्यक्षत्वे तद्विरोध्यनुमानागमयोरप्रामाण्यप्रसङ्गः । वह्निशैत्यानुमानवत् श्रूयमाणार्थे 'यजमानः प्रस्तर' इत्यागमवच्च । तथा च न देहात्मनोर्भेदसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । चन्द्रपरिमाणप्रत्यक्षविरोध्यनुमानागमादिदृष्टान्तेन प्रत्यक्षविरोधिनः परीक्षितागमानुमानादेः प्रामाण्यस्य व्यवस्थापितत्वेन तथापि तयोर्भेदसिद्धिसम्भवात् । न च परस्परभिन्नत्वेन निश्चितानां देहेन्द्रियादीनां युगपदेकात्मैक्याध्यासायोगः । न हि भिन्नत्वेन निश्चितयो- रजतरङ्गयोरेकदैकशुक्तिकायामैक्याध्यास इति वाच्यम् । 'देहादिन्द्रियमन्यत्' 'इन्द्रियाद्देहोऽन्य' इति भेदबुद्ध्या 'देहोऽहमिन्द्रिय'मित्यैक्याध्यासासम्भवेऽपि ब्राह्-

णादन्यः काणः काणादन्यः ब्राह्मण इति भेदबुद्ध्यभावेन ब्राह्मणोऽहं काण इत्येकदा ऐक्याध्याससम्भवात् समानप्रकारकभेदधिय एव विरोधित्वात् । ननु, भेदमात्रस्याप्यध्यस्तत्ववादिनस्तव देहात्मनोर्भेदस्याध्यस्तत्वेन जीवब्रह्मणोरिव तद्भेदस्तात्विकस्स्यात् । मिथ्यात्वं हि अधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । तद्बाध्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य सत्त्वेऽपि असम्भवात् । अभेदश्च भेदात्यन्ताभाव इति कथं भेदमिथ्यात्वे अभेदः सत्यो न स्यात् । न च देहस्याप्यध्यस्तत्वेन तेन सहात्मनो न भेदो नाप्यभेद इति वाच्यम् । अध्यस्तादपि रूप्याच्छुक्तेस्स्वज्ञानाबाध्यभेददर्शनादिति चेन्न । भेदस्य मिथ्यात्वेऽपि अभेदो न तात्त्विकः । भावाभावयोरुभयोरपि मिथ्यात्वस्य प्रागेवोपपादितत्वात् । इयांस्तु विशेषः । यदत्राभेदो व्यवहारकालीनेन परीक्षितप्रमाणभावेनानुमानादिना बाध्यते । भेदस्तु देहात्मनोर्न तेन । किं तु चरमवृत्त्येति । न चैवं गेहीतिवत् 'देहीतिप्रतीति'र्न स्यात् । किं तु देहोऽहमिति वाच्यम् । देहत्वेन भेदग्रहात् ब्राह्मणत्वादिना भेदाग्रहाच्च ब्राह्मणोऽहं देह्यहमित्युभयप्रतीत्युपपत्तेः । देवदत्ताद्यज्ञदत्तोऽन्य इति भेदबुद्धावपि तत्त्वेनोपस्थितादेवदत्ताद्यज्ञदत्ते 'सोऽय'मित्यभेदभ्रमदर्शनात् । ननु, ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमिति कथमध्यासरूपम् । मनुष्यत्वब्राह्मणत्वादेरशरीरविशिष्टात्मवृत्तित्वेन प्रमात्वस्यैव सम्भवात् । तदुक्तम्—'ब्राह्मणोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिस्तु प्रमैव नः । देहभेदयुतो यस्मात् ब्राह्मणादिपदोदितः॥' इति चेन्न । मनुष्यत्वादेर्देहविशिष्टात्मवृत्तित्वे चक्षुरादिगम्यत्वं न स्यात् । देहविशिष्टात्मनश्चक्षुरगम्यत्वात् । न चैकदेशस्य चक्षुर्गम्यत्वात् विशिष्टगतजातिः चक्षुषा गृह्यत इति वाच्यम् । व्यासज्यवृत्तेरुभययोग्यतायामेव योग्यत्वनियमात् । अन्यथा ऐन्द्रियकानैन्द्रियकवृत्तिसंयोगद्वित्वादेः प्रत्यक्षता स्यात् । व्यासज्यवृत्तित्वस्य जातावदृष्टचरत्वात् पृथिवीत्वादिना सङ्करापत्तेः । तव मते आत्मनोऽणुत्वेन तद्वृत्तित्वे अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । न चैवं 'देहो ब्राह्मणो मनुष्य' इत्यादिप्रतीत्यापत्तिः । अहन्त्वसामानाधिकरण्यभ्रमजनकदोषस्यैव तादृक्प्रतीतिप्रतिबन्धकत्वात् उक्तबाधकैर्देहवृत्तित्वे अनन्यगतिकत्वेन तथा कल्पनात् 'कृशो ऽहं स्थूलोऽह'मित्यादौ कार्श्यादिविशिष्टैक्याध्यासस्यावश्यकत्वाच्च । न चायमौपचारिकप्रयोगः पुत्रे कृशे अहं कृश इतिवत् । तदुक्तं—'कृशोऽहं कृष्ण इत्यादौ कार्श्यादिर्देहसंस्थितः । पुत्रादिस्थितकार्श्यादिवदात्मन्युपचर्यते ॥' इति वाच्यम् । एवं सति देहादिभिन्नात्मास्तित्वप्रतिपादिकाया 'अस्तीत्येवोपलब्धव्य' इतिश्रुतेरनुवादकतापत्तेः मम देह इत्यनौपचा-

रिकः । अहं गौर इत्याद्यौपचारिक इत्यत्र विनिगमकाभावाच्च । नन्विदं विनिगमकम् । ज्ञातमात्रस्य पश्वादेः प्रवृत्त्यादिहेतोरिष्टसाधनताद्यनुमितेर्हेतुर्यत्स्तन्यपानं, तदिष्टसाधनम् । यथा पूर्वदेहीयं स्तन्यपानमित्यादिव्याप्तिस्मृतिस्तावन्न देहान्तरास्मृतौ युक्ता । न च 'मम प्राक् देहान्तरमभूदि'ति स्मरतस्तस्यैक्यधीस्सम्भवतीति । किं त्वनेकमण्यनुस्यूतसूत्रमिवानेकदेहेष्वनुस्यूतमात्मानं पश्यतः स्वतो भेदधीरत्रेति चेन्न । पूर्वदेहस्मृतिं विनापि अनुमितिहेतुव्याप्तिस्मृतेस्सम्भवात् । न हि व्याप्त्यनुभव इव व्याप्तिस्मरणसमयेऽपि दृष्टान्तज्ञानापेक्षा । येन तदर्थं तद्देहस्मृतिरपेक्ष्येत । न च तथापि 'योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं, सोऽहं स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामि योऽहं स्वप्ने व्याघ्रदेहः, सोऽहमिदानीं मनुष्यदेह' इति देहभेदधीपूर्वकं स्वस्यैक्यमनुसन्दधानः कथं ततो भेदं न जानीयादिति वाच्यम् । विरुद्धधर्मरूपलिङ्गधीजन्यभेदधीसम्भवेऽपि अपरोक्षाभेदभ्रमे अविरोधात् । न च प्रत्यक्षे धर्मिणि भेदकसाक्षात्कारो भेदसाक्षात्कारव्याप्तः । इह च व्यावृत्तत्वेन बुद्धिस्थदेहादितो भेदकस्यानुवृत्तत्वस्यात्मनि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसिद्धत्वात् व्यावर्तकसाक्षात्कारस्यैवैक्यापरोक्षभ्रमविरोधित्वात् निरुपाधिकत्वेन विशेषदर्शनाप्रतिबध्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् कथमैक्यभ्रम इति वाच्यम् । भेदकसाक्षात्कारस्य भेदसाक्षात्कारेण व्याप्तेरैक्यारोपेण सह विरोधस्य चासिद्धेः । नीला बलाके'त्यत्र नीलात् भेदकस्य बलाकात्वस्य ग्रहेऽपि नीलभेदसाक्षात्काराभावस्य तद्भेदसाक्षात्कारस्य च दर्शनात् । न च तत्र दोषप्राबल्यात् तथा । प्रकृतेऽपि दोषप्राबल्यान्नेति केन तुभ्यमभ्यधायि । एवं 'ब्राह्मणो यजेते'त्यादिश्रुतिरपि ब्राह्मणत्वाश्रयशरीरस्य जडत्वेनानियोज्यतया तदैक्याध्यासापन्नमात्मानं नियुञ्जाना तत्र प्रमाणम् । न च ब्राह्मणत्वाश्रयदेहेन सम्बन्धान्तरमादायैव नियोज्यत्वोपपत्तिः । तस्यानतिप्रसक्तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि—न तावत्संयोगः । आत्मनो विभुत्वेन सर्वदेहसाधारण्यात् । नापि स्वस्वामिभावस्सम्बन्धः । पश्वादिसाधारणत्वात् । नापि साक्षात् स्वस्वामिभावस्सम्बन्धः । पश्वादिव्यावृत्तस्य देहादिगतस्वस्वामिभावे साक्षात्त्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । नापीच्छानुविधायित्वम् । आमवातजडीकृते तदभावात् । नापि तदिन्द्रियाश्रयत्वम् । तद्धि तत्सम्बद्धेन्द्रियाश्रयत्वं वा, तज्ज्ञानजनकेन्द्रियाश्रयत्वं वा । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । ज्ञानपदेन स्वरूपचैतन्योक्तावसम्भवः । अन्तःकरणवृत्त्युक्तौ तेनापि सम्बन्धार्थमध्यासस्यावश्यकत्वात् । तद्वरं देहस्यैवाध्यासिकस्सम्बन्ध इत्युच्यताम् । अत एव साक्षात्प्रयत्नजन्यक्रियाश्रयत्वं वा, तद्भोगायतनत्वं वा, तत्कर्मार्जितत्वं वा, सम्बन्ध इति निरस्तम् । तत्कर्मार्जितत्वस्य पुत्रादिसाधारणत्वाच्च । न च तत्रादृष्टेन स्वत्वमेवोत्पाद्यते । न तु पुत्रादिरिति वा-

च्यम्। ग्रामादिवत् पुत्रस्य सिद्धत्वाभावेन स्वत्वोत्पादनार्थमपि तदुत्पादनस्यावश्यकत्वात्। अन्यथा स्वदेहसुखादिष्वप्यस्यादृष्टेन स्वत्वमेवोत्पाद्यते। न तु स्वदेहादिरित्यपि स्यात्। तथा च पूर्वानुत्पन्नमदृष्टेन स्वत्वसहितमेवोत्पाद्यते। पूर्वोत्पन्ने तु स्वत्वमात्रमिति विभागः। एतेन श्रुतिस्थं ब्राह्मणपदं किं लक्षणया देहविशेषैक्याध्यासवत्परम्। देहविशेषसम्बन्धपरं वा। सम्बन्धस्तु अन्यस्याभावादैक्याध्यास एव। यद्वा देहविशेषपरम्। आत्मा तदैक्याध्यासात्प्रवर्तत इति। नाद्यः। विधौ लक्षणाया अयोगात्। पुत्रमित्रादिषु विकलेषु सकलेषु वा अहमेव विकलः सकलो वेति अध्यासस्वीकारेण ब्राह्मणमित्रस्य शूद्रस्याधिकारप्रसङ्गात् शूद्रमित्रस्य ब्राह्मणस्यानधिकारप्रसङ्गाच्च। न द्वितीयः। तदिन्द्रियाश्रयत्वादेस्सम्बन्धान्तरस्यैव सम्भवात्। न तृतीयः। तस्य जडत्वेन नियोज्यत्वासम्भवादिति निरस्तम्। चरमपक्षे दूषणमनुक्त्वोपालम्भनम्। प्रथमद्वितीयपक्षयोरेव क्षोदसहत्वेनाङ्गीकारविषयत्वात् विधौ लक्षणायाः 'गोभिः श्रीणीत मत्सर'मित्यादौ दर्शनात् स्वीयत्वाद्यप्रतिसन्धाननिबन्धनस्य पुत्रमित्रादिव्यावृत्तस्यैव सर्वानुभवसाक्षिकस्याध्यासस्य प्रयोजकतया नोक्तस्थले अतिप्रसङ्गाप्रसङ्गौ। कादाचित्कस्य तादृशाध्यासस्यैव ब्राह्मणपदप्रयोगनिमित्तत्वेन ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादेः सुषुप्तविषयत्वादिकमपि सङ्गच्छते। तथा जीवन्मुक्तविषयत्वमपि। तस्यावरणशक्तिनिबन्धनाध्यासाभावेऽपि विक्षेपशक्तिनिबन्धनाध्याससम्भवात्। न चैवं कदाचिदध्यासस्य प्रयोजकत्वे महापातकेन नष्टब्राह्मण्यस्याप्यधिकारप्रसङ्गः। तत्र महापातकस्यैवानधिकारप्रयोजकत्वम्। न तु ब्राह्मण्याभावस्य। 'पतितो ब्राह्मण' इति व्यवहारेण तदभावस्यैवाभावात्। तथा चोक्तं भाष्ये—'सर्वाणि विधिनिषेधशास्त्राण्यध्यासमूलानी'ति। प्रमातृत्वाद्यन्यथानुपपत्तिरप्यध्यासे मानम्। कदाचिदध्यासस्यैव प्रयोजकत्वेन सुषुप्तौ तदभावेऽपि ज्ञातृत्वस्य घटादिप्रमाकाले तदभावेऽपि प्रमातृत्वस्य दर्शनात् कथमैक्याध्यासः तत्र प्रयोजक इति निरस्तम्। तदुक्तं भाष्ये 'प्रमातृत्वादिकमध्यासमूल' मिति। अत एव चार्वाकादीनामनभिसंहितप्रबलागमानुमानादीनां देह एवात्मेति प्रवादः। अन्यथा प्रत्यक्षप्रामाण्यवादिनस्तस्य तादृशव्यवहारानुपपत्तेः। न च चार्वाकादेरनुमानाभासाज्जाते देहात्मैक्यभ्रमे प्रत्यक्षत्वाभिमान इति वाच्यम्। प्रत्यक्षेण भेदे गृहीते अनुमानाभासादिना अभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। तथा च प्रत्यक्ष एवायमैक्यभ्रमः। अत एवांगुल्या देहं प्रदर्श्य वदत्ययमहमिति। अत एव देहात्मैक्यनिषेधकश्रुतिरप्युपपद्यते। अन्यथा तस्याप्रसक्तप्रतिषेधकतापत्तेः। न च कुसमयप्राप्तानिषेधिका सा। प्रत्यक्षविरुद्धकुसमयस्याप्यनवकाशात्। तस्मादाभीर-

साधारणात् 'अहं गौर' इत्यादिप्रत्ययादात्मन्यन्तःकरणैक्याध्यासाद्देहतद्धर्माध्यासोऽपीति सिद्धम् ॥ इत्यद्वैतसिद्धौ देहात्मैक्याध्यासोपपत्तिः ॥

नन्वेवमविद्यायां तन्निबन्धनाध्यासे च सिद्धेऽपि न तस्यामनिर्वचनीयत्वसिद्धिः । लक्षणप्रमाणयोरभावात् । तथा हि किमिदमनिर्वाच्यत्वम् । न तावन्निरुक्तिविरहः तन्निमित्तज्ञानविरहो वा, तन्निमित्तार्थविरहो वा, तन्निमित्तसामान्यविरहो वा। आद्ये अनिर्वाच्य इत्यनेनैव निरुक्त्या 'इदं रूप्य'मिति निरुक्त्या च व्याघातात् । द्वितीये निरुक्तिरूपफलसत्त्वेन तन्निमित्तविरहस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव न तृतीयः । अर्थस्य उक्तावनिमित्तत्वाच्च । फलसत्त्वादेव न चतुर्थः। नापि सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वम् । सदसद्रूपत्वेऽप्युपपत्तेः । अत एव न सत्त्वराहित्ये सत्यसत्त्वविरहः । तथा च लक्षणासम्भव इति चेन्न । सद्विलक्षणत्वे सत्यसद्विलक्षणत्वे सति सदसद्विलक्षणत्वं, सत्त्वासत्त्वाभ्यां विचारासहत्वे सति सदसत्त्वेन विचारासहत्वं वा, प्रतिपन्नोपाधौ बाध्यत्वं वा इत्यादिलक्षणे निरवद्यत्वसम्भवात् । न चाद्ये सतोऽपि सदन्तरविलक्षणत्वात् सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । सत्त्वावच्छिन्नभेदस्य सन्नेति प्रतीतिप्रयोजकस्य सद्वैलक्षण्यपदार्थत्वात् । न हि सति सदन्तरभेदेऽपि सन्नेति प्रतीतिः । अतो न सिद्धसाधनम् । एवं च सत्त्वरहितत्वे सति असत्त्वरहितत्वे सति सदसत्त्वरहितत्वमपि साधु। स्यादेतत् सत्त्वं तावत् सत्ताजातिर्वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा, अबाध्यत्वं वा, प्रामाणिकत्वं वा, अशून्यत्वं वा, ब्रह्मत्वं वा, पराङ्गीकृतं वा । नाद्यद्वितीयौ । शुद्धात्मनि सद्वैलक्षण्यस्य प्रपञ्चे सद्वैलक्षण्याभावस्य चापातात् । न तृतीयः । त्वन्मते तुच्छस्याप्यबाध्यत्वेन तत्र सद्वैलक्षण्यायोगेनासद्वैलक्षण्योक्त्ययोगात् । न चतुर्थः । प्रमा ह्यन्तःकरणवृत्तिः। तद्विषयत्वस्य प्रपञ्चेऽपि सत्त्वेन सद्वैलक्षण्यस्य तत्रासत्त्वप्रसङ्गात्। न पञ्चमः । तस्य प्रपञ्चेऽपि विद्यमानत्वेन सद्वैलक्षण्याभावप्रसङ्गात् । न षष्ठः । तद्वैलक्षण्यस्य जगति सत्त्वेनेष्टापत्तेः । न सप्तमः । पराभ्युपगतसत्त्वस्यासत्त्वविरहरूपत्वेन उभयवैलक्षण्योक्त्ययोगात् । अत एवैतेषां विरहस्यासत्त्वरूपत्वं निरस्तम् । अथासत्त्वं निरुपाख्यत्वं निस्स्वरूपत्वं वा । नाद्यः । असदादिपदेनैव ख्यायमानत्वात् । न द्वितीयः । स्वरूपेण निषेधपक्षे शुक्तिरूप्यादेरपि निस्स्वरूपत्वेनासद्वैलक्षण्यानुपपत्तेरिति चेन्न । पराभिमतसत्त्वासत्त्वे एव विवक्षिते । न तु पारिभाषिके । अतो न तादृक्सदसद्वैलक्षण्योक्ताविष्टापत्तिः । नापि तयोः परस्परविरुद्धत्वेन एकनिषेधस्यापरविधिपर्यवसन्नतया एकत्रोभयवैलक्षण्यं व्याहतमिति वाच्यम् । निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वाङ्गीकारात् न व्याहतिः । न ह्यतात्त्विकरज-

तेन शुक्तेर्विरोधः । न च तर्हि सदादिवैलक्षण्योक्तिः कथम् । तत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपतामात्रप्रकटनाय । न हि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किञ्चिदपि रूपं वास्तवं सम्भवति । ननु, सत्त्वादिराहित्यस्यातात्त्विकत्वेऽपि सत्त्वादेर्दुर्निरूपत्वमात्रेणानिर्वाच्यत्वे पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तौ 'नानिर्वाच्योऽपि तत्क्षय' इति अनिर्वाच्यत्वनिषेधायोगः । सत्त्वादिवत्तद्राहित्यस्याप्यतात्त्विकत्वे सत्त्वादौ प्रमाणनिरासेन तद्राहित्ये तदुक्त्ययोगः अविरोधाय विधिसमुच्चयस्यैवातात्त्विकत्वस्वीकारश्चेति चेन्न । पञ्चमप्रकाराविद्यानिवृत्तिपक्षे नैतत्त्रितयविलक्षणत्वमात्रमनिर्वाच्यत्वम् । किं तु मुक्तिकालानवस्थायित्वसहितम् । तथा च मुक्तिकालावस्थायिन्यामविद्यानिवृत्तौ अनिर्वाच्यत्वनिषेधो युज्यते । सत्त्वादिराहित्ये तु अबाधितार्थविषयकप्रमाणोक्तिर्नास्त्येव । ज्ञापकमात्रोक्तिस्तदंशे साधारणी । अतो वादिविप्रतिपत्तिनिरासार्था । अतात्त्विकविधिसमुच्चयापत्तिस्त्विष्टैव । न ह्यतात्त्विकसत्त्वासत्त्वे निषेधसमुच्चयेऽपि विरुध्येते । यत्तु विधिसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वपक्षे भ्रान्तिबाधव्यवस्था न स्यादित्युक्तम् । तन्न । अतात्त्विकादेव भ्रान्तेर्बाधस्य सत्त्वप्रतिषेधस्याप्रतिक्षेपात् सत्त्वस्यातात्त्विकत्वाच्च तदुपपत्तेः । ननु, निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वं किमुभयातात्त्विकत्वाद्वा, एकैकातात्त्विकत्वाद्वा । नाद्यः । उभयतात्त्विकत्ववदुभयातात्त्विकत्वस्यापि विरुद्धत्वात् विधिसमुच्चयस्य तात्त्विकत्वापाताच्च । एकैकप्रतियोगितात्त्विकत्वापत्तेरेव न द्वितीयोऽपि । तात्त्विकात्यन्ताभावप्रतियोगिन एव अतात्त्विकत्वादिति चेन्न । उभयातात्त्विकत्वादेव निषेधसमुच्चयस्यातात्त्विकत्वम् । न च उभयतात्त्विकत्ववदुभयातात्त्विकत्वमप्येकत्र विरुद्धम् । वल्मीकादावेकत्र स्थाणुत्वपुरुषत्वयोरतात्त्विकत्वदर्शनात् । न च परस्परविरहरूपयोरेकत्रोभयोरतात्त्विकत्वं विरुद्धम् । एकत्र तन्त्वादौ घटतत्प्रागभावयोरुभयोरपि अतात्त्विकत्वदर्शनात् । न च प्रतियोगितदत्यन्ताभावयोरेवायं नियमः । नियामकाभावादस्माकमसम्प्रतिपत्तेः । वस्तुतस्तु, सत्त्वासत्त्वयोर्न परस्परविरहरूपत्वम् । किं तु परस्परविरहव्याप्यतामात्रम् । न च तादृशपारिभाषिकसदसद्वैलक्षण्योक्तौ नास्माकमनिष्टमिति वाच्यम् । सत्त्वमबाध्यत्वम् । असत्त्वं सत्त्वेन प्रतीत्यनर्हत्वम् । तदुभयवैलक्षण्यं च तव जगत्यसम्प्रतिपन्नमिति कथमिष्टापत्त्यवकाशः । इष्टापत्तौ च कथं न मतक्षतिः । अत एव ध्वंसानुपलक्षिततदुपलक्षितसत्तायोगित्वरूपनित्यत्वानित्यत्वयोस्सत्ताहीने सामान्यादावभाववदुत्तरावधिराहित्यं नित्यत्वं, अभावान्यनिवृत्तिमत्त्वं चानित्यत्वम् । तदुभयाभावः प्रागभाव इव शुक्तिरूप्यादौ मिथ्याभूते सत्त्वासत्त्वयोरभावः स्यादित्याहुः । उक्तसत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहव्याप्यत्वेऽपि परस्परविरहानात्म-

कत्वात् उक्तनित्यत्वानित्यत्ववत् । नन्विदं नित्यत्वानित्यत्वयोर्मिलितयोर्व्यतिरेकः सामान्ये प्रागभावे चास्तीत्युक्तं, तदयुक्तम् । नित्यत्वस्य सामान्यानुगतध्वंसाप्रतियोगित्वरूपत्वात् अनित्यत्वस्य च प्रागभावानुगततत्प्रतियोगित्वरूपत्वात् । प्रागभावस्यापि प्रतियोग्येव ध्वंसः । भावस्यैवाभावो निवृत्तिः । अभावस्य तु भाव एवेति स्वीकारात् । ध्वंसोपलक्षितानुपलक्षितसत्ताराहित्यरूपनित्यत्वानित्यत्वयोरेकत्र सामान्यादौ भाववदेकत्र सत्त्वासत्त्वे स्यातामित्यपि स्यादिति चेन्न । न हि वयं दृष्टान्तमात्रेण सत्त्वासत्त्वव्यतिरेकयोरेकत्र स्थितिं ब्रूमः । येन ध्वंसोपलक्षितानुपलक्षितसत्ताराहित्यरूपपारिभाषिकनित्यत्वानित्यत्वयोरेकत्र सामान्यादौ सद्भावनिदर्शनेन सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र सत्त्वमुच्येत। किं तु प्रमाणैस्सिद्धे निषेधसमुच्चये सामान्यादिव्यावृत्तनित्यत्वानित्यत्वयोर्निषेधसमुच्चयं दृष्टान्तयामः। एवं च सामान्याद्यनुगतत्वदुक्तनित्यत्वानित्यत्वयोर्निषेधसमुच्चयस्यादृष्टान्तत्वेऽपि न क्षतिः । अत एवोक्तमध्यस्ते नित्यत्वानित्यत्वयोरिव सत्त्वासत्त्वयोरप्यभावौ न विरुद्धौ । धर्मिण एव कल्पितत्वेन विरुद्धयोरपि धर्मयोरभावात् । न चैवं कल्पितस्यानित्यत्वाभ्युपगमविरोधः । तात्त्विकानित्यत्वाभावेऽपि धर्मिसमसत्ताकानित्यत्वसत्त्वेनाभ्युपगमे विरोधाभावात्। न च कल्पितत्वहेतोर्विरुद्धधर्माभावरूपसाध्यस्य च भावाभावाभ्यां व्याघात इति वाच्यम्। अतात्त्विकहेतुसद्भावेन तात्त्विकधर्माभावस्य साधनेन व्याघाताभावात् । अत एव स्वरूपतो दुर्निरूपस्य न किञ्चिदपि रूपं वास्तवं सम्भवतीति प्राचामुक्तिरपि सङ्गच्छते। व्यावहारिकेणैव दुर्निरूपत्वेन हेतुना व्यावहारिकवास्तवरूपाभावस्य साधनात् । अत एव दुर्निरूपत्वरूपहेतोर्वास्तवरूपाभावसाध्यस्य चातात्त्विकत्वेऽसिद्धिबाधौ। तात्त्विकत्वे व्याघात इति निरस्तम्। धर्मिसमसत्ताकहेतुसाध्यादिसत्त्वेनासिद्ध्याद्यभावात् तात्त्विकहेत्वाद्यभावाच्च न व्याघातः । स्वरूपतो दुर्निरूपत्वं च कल्पितत्वमेव । एतेन किमिदं स्वरूपतो दुर्निरूपत्वं केनापि प्रकारेण वा, केनापि दुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्रकारेण वा, सत्त्वासत्त्वाभ्यां वा । नाद्यः । केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्यनेन प्रकारेण दुर्निरूपत्वादुर्निरूपत्वाभ्यां व्याघातात् ।अत एव न द्वितीयः। केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वमित्येतदन्यप्रकारेण दुर्निरूपत्वस्य केनापि प्रकारेण दुर्निरूपत्वान्यत्वात् मिथ्यात्वादिना कल्पितस्य सुनिरूपत्वाच्च। न तृतीयः ।तस्य सदसद्वैलक्षण्यावास्तवत्वाहेतुत्वादिति निरस्तम् । तृतीयपक्षस्य क्षोदसहत्वाच्च । तथा हि सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्निरूपत्वं हि बाधिततत्तद्द्वयकत्वम् । तच्च धर्मविशिष्टधर्म्यतात्त्विकत्वे हेतुः । तथा च सदसद्वैलक्षण्यमपि धर्मस्तदतात्त्विकत्वे कथं न हेतुः स्यात् । न चैवं कल्पितस्य दृश्यादृश्यबाध्याबाध्यदुर्निरूपसुनिरूपत्वादिबहिर्भावो-

ऽपि स्यादिति वाच्यम् । तात्त्विकदृश्यत्वाद्यशेषधर्मबहिर्भावस्य कल्पिते इष्टत्वात् अतात्त्विकस्य दृश्यत्वादेर्व्यावहारिकप्रमाणैर्यथायथमङ्गीकृतस्यैवमप्यविरोधात् । अदृश्यत्वादिकं तु व्यावहारिकं नास्त्येव । प्रातिभासिकं चैतदप्यङ्गीकुर्म एव । एवं च तार्किकमते संयोगतदभावयोरिव भट्टमते भेदाभेदयोरिव सत्त्वासत्त्वाभावयोरप्यविरोध एव । न चैवं सत्त्वासत्त्वयोरपि तद्वदेवाविरोधः स्यादिति वाच्यम् । अतात्त्विकयोरविरोधे इष्टापत्तेः । निषेधसमुच्चयस्यापि तात्त्विकस्यानङ्गीकारेण तत्साम्येन विधिसमुच्चयस्य तात्त्विकस्यापादयितुमशक्यत्वात् । न च तात्त्विकसंयोगतदभावनिदर्शनबलात्तदापादनीयम् । दृष्टान्तेऽपि तात्त्विकत्वासम्प्रतिपत्तेः । नन्वनिर्वाच्यत्वं सत्त्वासत्त्वादिना विचारासहत्वम् । तच्च न तावत् सत्त्वाद्यनधिकरणत्वम् । असतो ब्रह्मणश्च निर्धर्मकत्वेन तत्रातिव्याप्तेः । न च कल्पितसत्त्वाधिकरणत्वं ब्रह्मण्यपीति वाच्यम् । तस्य जगत्यपि विद्यमानत्वेन तत्राव्याप्तेः । नापि सत्त्वाद्यत्यन्ताभावाधिकरणत्वम् । निर्धर्मकब्रह्मणः सत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावे न तुच्छेऽप्यसत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावेन कथञ्चिदतिव्याप्तिनिरासेऽपि तुच्छब्रह्मणोर्निर्धर्मकत्वेन धर्मवत्त्वादेरेवानिर्वाच्यत्वलक्षणत्वापातात् निर्विशेषश्रुत्यापि व्याघातेन धर्ममात्रनिषेधायोगेन ब्रह्मणि सत्त्वराहित्ये तदत्यन्ताभावस्य दुर्वारत्वात् । नापि सद्रूपत्वाद्यभावः । ब्रह्मणस्सद्रूपत्वाभावेन सत्त्वायोगेन तत्रातिव्याप्तेः । नापि सत्त्वादेरित्थमिति निर्वक्तुमशक्यत्वम् । ब्रह्मण्यपि सत्त्वस्येत्थमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात् । नापि सत्त्वादिना प्रमाणागोचरत्वम् । अखण्डार्थनिष्ठवेदान्तैकवेद्यब्रह्मणोऽपि सत्त्वादिप्रकारकप्रमाणागोचरत्वादिति चेन्न । सत्त्वादिना विचारासहत्वं सत्त्वाद्यत्यन्ताभावाधिकरणत्वम् । न चातिव्याप्तिः । ब्रह्मणि सत्त्ववत्तदत्यन्ताभावस्याप्यभावात् । अन्यथा निर्विशेषत्वादिश्रुतिविरोधापत्तेः । न च निर्विशेषत्वरूपविशेषसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याघातेन श्रुतिरन्यपरा। विशेषस्य कल्पितत्वेन तदभावासत्त्वेन तत्सत्त्वाभावेन व्याघाताभावात् । स्वाप्नगजतदभाववत् । अत एव सत्त्वराहित्येऽपि तदत्यन्ताभाव आवश्यक इत्यपास्तम् । नन्वेवं विशेषवत्त्वम्, धर्मवत्त्वं वा अनिर्वाच्यत्वमस्त्विति चेन्न । आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः । उक्तलक्षणस्य निष्पन्नत्वात् । यद्वा सत्त्वादिना विचारासहत्वं सद्रूपत्वाद्यभावः । सत्त्वरूपधर्माभावेऽपि यथा ब्रह्मणः सद्रूपत्वं तथोपपादितमधस्तात् । अतो न तत्रातिव्याप्तिः । न चैवं सदात्मके ब्रह्मणि श्रौतसत्यपदादौ लाक्षणिकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । सत्त्वधर्मविशिष्टवाचकस्य तस्य निर्धर्मके लक्षणाया आवश्यकत्वात् । न हि निर्धर्मकस्वरूपवाचकत्वं कस्यचिदपि

पदस्यास्ति । ननु, सत्त्वादिराहित्यमतात्त्विकमपि न तावत्प्रातिभासिकम् । रूप्यप्रपञ्चयोर्ब्रह्मवत् पारमार्थिकत्वापत्तेः । नापि धर्मिसमसत्ताकम् । बाधबोध्यस्य भ्रान्तिसिद्धेन साम्यायोगात् । नापि व्यावहारिकम् । जगति व्यावहारिकत्वे रूप्ये प्रातिभासिकत्वेनोक्तदोषात् । रूप्ये व्यावहारिकत्वे च जगति पारमार्थिकत्वापातेनाद्वैतहानिरिति चेन्न । धर्मिसमसत्ताकस्यैव सत्त्वादिविरहस्येष्टत्वात् । न च बाधबोध्यस्य भ्रान्तिसिद्धेन साम्यायोगः । बाधस्याधिष्ठानमात्रगोचरत्वेन रूप्यवत्तत्सत्त्वविरहस्यापि साक्षिसिद्धतया बाधबोध्यत्वाभावात् । न चैवं सत्त्वप्रतीतिविरोधः । अतात्त्विकस्य तस्याप्यङ्गीकारात् । न चैवं तात्त्विकसत्त्वविरहस्यैव लक्षणत्वपर्यवसानम् । तात्त्विकत्वं चाबाध्यत्वम् । तथा च बाध्यत्वमेव लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । बाध्यत्वस्यान्यविशेषणत्वेनोपात्तस्य लक्ष्ये धर्मिण्यनन्वयेन तन्मात्रमुपादायेतरवैयर्थ्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च श्रुत्या युक्त्या च भेदं निराकुर्वता कथं सदसद्भिन्नत्वरूपं तद्व्याप्तं वा अनिर्वाच्यत्वं समर्थ्यत इति वाच्यम् । मा विषीद । अतात्त्विकस्यैव तस्य समर्थनात् । बाध्यत्वं तु मिथ्यात्वनिरूपणसमय एव निरूपितम् । तस्मात् न शुक्तिरूप्यप्रपञ्चसाधारणानिर्वाच्यत्वलक्षणानुपपत्तिः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अनिर्वाच्यत्वलक्षणम् ॥

प्रमाणं च प्रत्यक्षानुमानागमार्थापत्तयः । प्रत्यक्षंताव'न्मिथ्यैव रजतमभा'दित्यादि । न च मिथ्याशब्दोऽसत्पर्यायः । वक्ष्यमाणयुक्त्या नृशृङ्गादिसाधारणासत्त्वस्य ख्यायमानरूप्यादौ वक्तुमशक्यत्वात् । न चैतावन्तं कालमसदेव रजतमभादित्यनुभवविरोधः । अनिर्वाच्यत्वैकदेशसत्त्वव्यतिरेकविषयत्वेनैवोपपत्तेः । न चैवं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यत्रापि सत्यमित्यस्यासत्त्वव्यतिरेकविषयतयैवोपपत्तिः । ब्रह्मणि सद्रूपतायाः प्रागुपपादितत्वेन तस्यासत्त्वव्यतिरेकविषयत्वकल्पनाया अनुचितत्वात् । तथा च ब्रह्मणि सत्प्रत्ययस्य रूप्ये असत्प्रत्ययस्य सत्त्वासत्त्वयोर्बाधकासत्त्वतत्सत्त्वाभ्यां विशेषेण न प्रसङ्गसाम्यम् । अनुमानं च 'विमतं सत्त्वरहितत्वे सति असत्त्वरहितत्वे सति सत्त्वासत्त्वरहितम् । बाध्यत्वाद्दोषप्रयुक्तभावत्वाद्वा । यन्नैवं तन्नैवम् । यथा ब्रह्म । न चाप्रसिद्धविशेषणत्वम् । सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी । धर्मत्वाद्रूपरसवत् । सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानिष्ठम् । असत्त्वं वा सत्त्वानधिकरणानिष्ठम् । धर्मत्वाद्रू'प'देति सामान्यतस्तत्सिद्धेः । न च साध्यैकदेशसिद्ध्या अंशतः सिद्धसाधनम् । गुणादिकं गुण्यादिना भिन्नाभिन्नम् । समानाधिकृतत्वादित्यत्रेव सिषाधयिषाबलेन सिद्धसाधनविरहस्योपपादितत्वात् । न च सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहरूपतया साध्यं व्याहतमिति वाच्यम् । अतात्त्विकत्वेन परस्पर-

विरहानात्मकत्वेन च समाहितत्वात् । भेदस्य तात्त्विकस्यैव निरासिष्यमाणत्वेन न तेन विरोधः । न च ब्रह्मवत् सत्त्वराहित्येऽपि सद्रूपत्वेनानिर्वाच्यत्वाभावोपपत्त्या अर्थान्तरम् । सत्त्वरहितस्य प्रपञ्चस्य सद्रूपत्वे मानाभावेन बाधात् । ब्रह्मणि च शून्यतापत्तिरेव सद्रूपत्वे प्रमाणम् । न च विमतं सदसदात्मकम् । बाध्यत्वात् । व्यतिरेकेण ब्रह्मवदित्याभाससाम्यं विमतमसत् । सत्त्वानधिकरणत्वात् । नृशृङ्गवदिति सत्प्रतिपक्षश्चेति वाच्यम् । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिलक्षणविपक्षबाधकतर्कस्य वक्ष्यमाणत्वेनाभाससाम्यसत्प्रतिपक्षयोरभावात् । नचासदेव रजतमभादितिप्रत्यक्षबाधः । असदित्यस्य सत्त्वाभावविषयकत्वस्योक्तत्वात् । अन्यथा ख्यात्यनुपपत्तेः । अत एव मिथ्याशब्दोऽप्यसत्पर्याय इति निरस्तम् । न चैवं ब्रह्मण्यपि सत्त्वाभावेनासदिति बुद्धिस्स्यात् । निर्धर्मके सत्त्वरूपधर्माभावविषयकप्रतीतेरिष्टत्वात् । तुच्छत्वविषयकप्रतीतेरापादकाभावात् । न चैवमसत्त्वाभावेन जगति सदिति प्रतीत्यापत्तिः । इष्टापत्तेः । न च नृशृङ्गासत्त्वबुद्धितो नास्या वैलक्षण्यमनुभूयत इति वाच्यम् । एतावता तस्या अपि सत्त्वराहित्यविषयकत्वमस्तु । न तु तदनुरोधेन एतस्यास्तुच्छत्वविषयकत्वम् । तुच्छत्वे अत्र बाधकसत्त्वात् समानाकारप्रतीत्योरपि विचित्रविषयकत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वाच्च । यत्तु सत्त्वासत्त्वविकल्पेषु आद्यद्वितीययोर्जगति सत्त्वराहित्यांशे रूप्यादावसत्त्वराहित्यांशे तृतीयचतुर्थयोः उभयत्राप्यसत्त्वराहित्यांशे पञ्चमे तूभयत्र सत्त्वराहित्यांशे सप्तमेऽप्युक्तन्यायेन उभयत्राप्यसत्त्वराहित्यांशे एवमेवाबाध्यत्वशून्यत्वे प्रामाणिकत्वशून्यत्वे च पक्षे बाधः । षष्ठे त्वबाध्यत्वरूपसत्त्वेनाप्युपपत्त्या अर्थान्तरमिति । तन्न । पूर्वोक्तासत्त्वमादायांशतो बाधसिद्धसाधनादेः परिहृतत्वात् । एवं सामान्यतो अनिर्वाच्यत्वसाधकमप्येतदर्थपरतया नेयम् । व्याघातादिपरिहारोऽप्येवमेव । ननु, साध्यप्रसिद्ध्यर्थानुमाने सत्त्वासत्त्वे समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिनी न भवतः । परस्परात्यन्ताभावत्वात् । घटत्वाघटत्ववत् । असत्त्वं सत्त्वानधिकरणानिष्ठं न । तत्प्रतिषेधरूपत्वात् । यथा अनित्यत्वं नित्यत्वानधिकरणानिष्ठं न । एवं सत्त्वमपि पक्षीकृत्य प्रयोक्तव्यमिति सत्प्रतिपक्षता । परस्परविरहानात्मकत्वं चोपाधिरिति चेन्न । सत्त्वासत्त्वयोः परस्परविरहानात्मकत्वस्योक्तत्वेन हेतोरसिद्धत्वात् । उपाधेस्साधनव्यापकत्वाच्च । ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या विपक्षबाधकतर्केण उपाधिसत्प्रतिपक्षयोरनवकाशात् । यत्तु, नित्यानित्यत्वदृष्टान्ते साधनवैकल्यमुक्तं, तदयुक्तम् । परेण ध्वंसाप्रतियोगित्वतत्प्रयोगित्वयोः परस्परविरहरूपयोः नित्यत्वानित्यत्वयोस्सविध एवोक्तेः । यत्तु, घटत्वाघटत्वे समानाधिकरणात्यन्ता

भावप्रतियोगिनी । धर्मत्वाद्रूपरसवत् । कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणानिष्ठम् । धर्मत्वाद्रूपवदिति चाभाससाम्यम् । सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वकल्पितत्वाकल्पितत्वदृश्यत्वादृश्यत्त्वदुर्निरूपत्वादुर्निरूपत्वादौ प्रथमस्य द्वितीयतृतीययोर्यथाक्रममसद्वैलक्षण्ये-सद्वैलक्षण्ये च त्रिष्वपि ज्ञेयत्वव्यवहार्यत्वादौ व्यभिचारश्चेति, तन्न । क्षितिः सकर्तृका । कार्यत्वात् घटवदित्यनुमाने अंकुरस्सकर्तृकः कार्यत्वादित्याभाससाम्यं अंकुरादौ व्यभिचारो वा यथा न दोषः, तथा धर्मत्वेन हेतुना समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं साधयतो मम घटत्वाघटत्वादौ साध्यसत्त्वेन व्यभिचाराभावात् हेतोश्चानाभासत्वात् । न ह्यविरुद्धधर्मत्वादिकं तादृक्साध्यसत्त्वे प्रयोजकम् । किं तु धर्मत्वमात्रम् । न हि दृश्यत्वादिधर्माणां कुत्राप्यभावासम्भवः । तदुक्तं—'न हि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किञ्चिदपि रूपं वास्तवं सम्भवती'ति । अत एवात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि न व्यभिचारः । न चात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरम् । आत्मनो निर्धर्मकत्वेनात्यन्ताभावस्याप्यभावात् । अनात्मनिष्ठत्वेन विशेषणाद्वा । न चैवं कल्पितत्वमकल्पितत्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि । अनात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । अकल्पितत्ववदित्याभाससाम्यम् । अस्याः प्रसक्तेरिष्टत्वात् । मिथ्यात्वे यथा मिथ्यात्वसाधकदृश्यत्वादेर्न व्यभिचारः, तथास्यापि वादिविशेषं प्रति एकदेशसाधनेन साध्याप्रसिद्धिशङ्कापि । तथा हि सत्ख्यातिवादिनं प्रति असद्विलक्षणं विमतं सद्विलक्षणम् । बाध्यत्वात् शुक्तिरजतसंसर्गवत् । असत्ख्यातिवादिनं प्रति सद्विलक्षणं विमतम् असद्विलक्षणम् । अपरोक्षधीविषयत्वात् । घटवत् । पक्षधर्मताबलादनिर्वचनीयत्वसिद्धिः । यथा च न साधनव्याघातादिकं,तथोक्तमधस्तात् । एवं प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्वं सत्त्वासत्त्वोभयवृत्ति । प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वात् व्यवहार्यत्ववत् । सदसदुभयवृत्तित्वं प्रपञ्चनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगित्ववृत्ति । सत्त्वासत्त्वोभयवद्वृत्त्यशेषवृत्तित्वात् भेदप्रतियोगित्ववत् । अप्रयोजकत्वमनुकूलतर्कोक्त्या निरसिष्यते । तस्मादनुमानमत्र मानम् । ॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अनिर्वाच्यत्वसाधकानुमानम् ॥

अर्थापत्तिरपि ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्यादिरूपा तत्र प्रमाणम् । तथा हि—विमतं रूप्यादि सच्चेन्न बाध्येत । असच्चेन्न प्रतीयेत । बाध्यते प्रतीयतेऽपि । तस्मात् सदसद्विलक्षणत्वादनिर्वचनीयम् । ननु, सत्ताजात्यर्थक्रियाकारित्वादिकमनङ्गीकारपराहतं त्वन्मते व्यभिचारि च । न च व्यवहारदशाबाध्यत्वमापाद्यम् । तथा सति 'नेह नाने'ति श्रौतनिषेधेन व्यवहारदशायामबाध्यस्य जगतोऽनिर्वचनीयत्वासिद्धिप्रसङ्गात् यौक्तिकबाधस्य व्यवहारदशायामपि दर्शनाच्च । अबाध्यत्वरूपं सत्त्व-

मापाद्याविशिष्टम् । प्रामाणिकत्वं तु ब्रह्मनिष्ठनिर्विशेषत्वादौ तत्त्वावदकश्रुतिवेद्ये ब्रह्मभिन्नतया बाध्ये व्यभिचारीति सत्त्वानिरुक्तिरिति । मैवम् । सत्त्वं ह्यत्र प्रामाणिकत्वम् । प्रमाणत्वं च तत्त्वावेदकत्वम् । तच्च लक्षणया शुद्धब्रह्मबोधकवेदान्तवाक्ये । न तु निर्विशेषत्वादिधर्मप्रतिपादके । अतो न तत्र व्यभिचारः । न च स्वतः प्रकाशमाने ब्रह्मणि चिन्मात्रे वैयर्थ्येन प्रमाणाप्रवृत्त्या प्रामाणिकत्वाबाध्यत्वयोः व्याप्तिग्रहो न स्यात् । प्रत्युत ब्रह्मभिन्न एव प्रामाणिकत्वसत्त्वेन तस्य बाध्यत्वेनैव सह व्याप्तिः स्यादिति वाच्यम् । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वेऽपि व्यवहारप्रतिबन्धकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं प्रमाणप्रवृत्तेस्सफलत्वात् । अत एव न बाध्यत्वेन सह प्रामाणिकत्वस्य व्याप्तिः । ब्रह्मणि व्यभिचाराद्विरोधाच्च । न हि तत्त्वमावेदयता वेद्यमतत्त्वं नाम । ननु, रूप्यादिबाधकस्य तत्त्वावेदकत्वे अद्वैतहानिः । अतत्त्वावेदकत्वे तन्निबन्धनं रूप्यादेरप्रामाणिकत्वं न स्यादिति चेन्न । बाधकस्यातत्त्वावेदकत्वेऽपि रूप्याद्यप्रामाणिकत्वे प्रयोजकतैव । बाध्यान्यूनसत्ताकत्वस्यैव बाधकत्वे तन्त्रत्वात् । अत एवातत्त्वावेदकव्यावहारिकप्रमाणबाधितस्यापि रूप्यादेरद्वैतवत् स्वतः प्रामाण्यप्रयुक्तपारमार्थिकत्वमस्तु । न चास्य तत्त्वावेदकाद्वैतश्रुतिबाधः । तस्याः भेदश्रुतिवत् प्रत्यक्षप्राप्तव्यावहारिकरूप्यनिषेधानुवादितोपपत्तेरिति निरस्तम् । अधिकरणानात्मकत्वपक्षे द्वैतनिषेधस्यापि व्यावहारिकत्वोपपादनाच्च । केचित्तु सदित्यसत एव विलक्षणमिह विवक्षितमित्याहुः । न चासत एवेत्यवधारणस्य सदसद्विलक्षणं न चेदित्यर्थपर्यवसानेन प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या आपादकाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रतियोगिप्रसिद्धेरनुमानेन प्रागेव साधितत्वात् । न च सद्विलक्षणं न चेदित्यत्र सत् किमिति पूर्वविकल्पप्रसरः । प्रामाणिकत्वरूपसत्त्वे दोषानवकाशात् । न च बाधेनैवानिर्वाच्यत्वसिद्ध्या रूयात्युक्त्ययोगः । तस्या अर्थापत्त्यन्तरत्वात् । आकरे एकत्वोक्तिस्तु प्रयोजनैक्यादिति कण्ठतस्तात्पर्यतश्चाहुः । यद्वा अबाध्यत्वमेव सत्त्वम् । न च तर्ह्यापाद्यावैशिष्ट्यम् । अबाध्यत्वं हि त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगित्वम् । तेन च विपरीतप्रमाविषयत्वाभाव आपाद्यत इति नापाद्यावैशिष्ट्यम् । व्यवहारस्यापाद्यत्वेन वा नापाद्यावैशिष्ट्यम् । न च बाध्यत्वेनैवासद्व्यावृत्तेरपि सिद्ध्या अनिर्वचनीयत्वसिद्धिपर्यवसानेन शेषवैयर्थ्यम् । न प्रतीयेतेत्यत्र विपर्यये दृश्यत्वेनैव सद्वैलक्षण्यसिद्ध्या न बाध्येतेत्युक्तिरप्ययुक्तेति वाच्यम् । बाध्यत्वदृश्यत्वयोरेकैकस्य सदसद्व्यावृत्त्युभयसाधकत्वं यद्यपि सम्भवति, तथाप्येकैकस्य एकैकदेशव्याप्यत्वग्रहदशायामुभयोस्साफल्यात् उभयव्याप्यमप्येकैकमेकदेशसाधकत्वेनोपन्यस्यतः प्रति एकैकसाधकत्वस्य दोषावहत्वाभावात् । अर्थापत्तिद्वयं वैतत् । एकत्वो-

त्किस्तु असतो बाध्यत्वं सतोऽप्यात्मनो दृश्यत्वमङ्गीकुर्वतः परस्य मते एकैकेन उभयसाधनासम्भवनिबन्धना । ननु, न बाध्येतेत्यत्र बाधः किं बाधकज्ञानेन निवृत्तिः, त्रैकालिकनिषेधो वा । आद्य इष्टापत्तिः । द्वितीये असाद्विलक्षणत्वपक्षेण बाध्यते चेति विपर्ययापर्यवसानमिति चेन्न । उभयथाप्यदोषात् । न चाद्य इष्टापत्तिः ज्ञाननिवर्त्यत्वे श्रुत्यादिसम्मतेरुक्तत्वात् । द्वितीयेऽपि नासद्विलक्षणत्वेन विपर्ययापर्यवसानम् । प्रतिपन्नोपाधिस्थनिषेधप्रतियोगित्वस्यासत्यसम्भवेनासद्वैलक्षण्यस्यैव विपर्ययपर्यवसानप्रयोजकत्वात् । असच्चेत्यत्रापि यद्यप्यसत्त्वं नसत्ताजातिराहित्यम् । सत्ताहीने सामान्यादौ व्यभिचारात् । यत्त्वात्मनि व्यभिचारादित्युक्तं परैः, तन्न । तन्मते आत्मनि सत्तायास्सत्त्वेनापादकस्यैवाभावात् । अस्मन्मते च तत्र दृश्यत्वस्यैवाभावेनापाद्यस्यैवाभावात् । नापि बाध्यत्वम् । शुक्तिरूप्यादौ व्यभिचारापत्तेः । तथापि निरूपाख्यत्वं निस्स्वरूपत्वं वा असत्त्वम् । न च निरूपाख्यत्वं ख्यात्यभावः । तथा चापाद्यावैशिष्ट्यमिति वाच्यम् । निरूपाख्यत्वस्य पदवृत्त्यविषयत्वरूपत्वात् । ननु, निस्स्वरूपत्वं स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वम् । तच्च प्रपञ्चसाधारणमिति तत्र व्यभिचारः । न च पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधो न स्वरूपतः प्रपञ्चस्येति वाच्यम् । निर्धर्मकब्रह्मण्यपि तेन रूपेण निषेधात्तस्यापि मिथ्यात्वापत्तेरिति चेन्न । मिथ्यात्वलक्षणे प्रतिपन्नोपाधाविति विशेषणबलात्तत्र नातिव्याप्तिरित्युक्तत्वात् । यस्मिन्नपि पक्षे प्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधः, तदा अप्रतिपन्नोपाधिकत्वे सति स्वरूपेण निषेधप्रतियोगित्वं निस्वरूपत्वम् । न चैतत् प्रपञ्चेऽस्ति । येन तस्मादसन्न भवतीति विपर्ययपर्यवसानं न स्यात् । ननु, न प्रतियेतेत्यत्र प्रतीतिसामान्यविरहस्तावदापाद्यते । तदयुक्तम् । असन्नृश्रृङ्गमित्यादिवाक्यादसतोऽपि प्रतीतिः । अन्यथा असद्वैलक्षण्यज्ञानायोगः असत्प्रतीतिनिरासायोगश्च । असत्पदस्य अनर्थकत्वे प्रयुक्तपदानां सम्भूय कार्यकारित्वायोगे बोधकत्वानुपपत्तिः । असतोऽसत्त्वेनाप्रतीतौ असद्व्यवहारानुपपत्तिः । तदुक्तं 'असद्विलक्षणज्ञप्तौ ज्ञातव्यमसदेवहि । तस्मादसत्प्रतीतिश्च कथं तेन निवार्यते॥' इति चेन्न । प्रतीत्यभावेऽपि असतो असन्नृश्रृङ्गमिति विकल्पमात्रेणैव सर्वोपपत्तेः । तदुक्तं 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इति । न च विकल्प इच्छादिवत् ज्ञानान्यवृत्तिर्वा, ज्ञानविशेषो वा । आद्ये अनुभवविरोधप्रतीत्ययोगौ । द्वितीये असतः प्रतीतिरागतैव । वस्तुशून्य इत्यत्रापि किमपि नोल्लिखतीति वा, असदेवोल्लिखतीति वा । आद्ये अनुभवविरोधः । द्वितीये इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । विकल्पस्य ज्ञानान्यवृत्तित्वे बाधकाभावात् शशविषाण-

मनुभवामीत्यप्रत्ययाच्च । वस्तुशून्यता च सोपाख्यधर्मानुल्लेखित्वम् । अतो न कोऽपि दोषः । विकल्पस्य ज्ञानत्वे तु तदन्यज्ञानविषयत्वाभाव आपाद्यः । शुक्तिरूप्यादेरसत्त्वे च प्रतीतिविषयत्वं विकल्पान्यप्रतीतिविषयत्वं वानुपपन्नमित्यनिर्वाच्यत्वसिद्धिः । यद्वा सत्त्वेन प्रतीत्यभाव एवापाद्यः । ननु, प्रमारूपताद्दक्प्रत्ययाभावापादनमिष्टमेव । न ह्यसतः सत्त्वेन प्रतीतिः केनचित् प्रमोच्यते । न च ताद्दग्भ्रान्तिविरहः ताद्दक्प्रतीतिसामान्यविरहो वाऽऽपाद्यः । येन पुंसा शशे शृङ्गाभावो नावगतः, तस्य गोश्रृङ्गमस्तीति वाक्यादिव शशशृङ्गमस्तीति वाक्यादपि भ्रान्तिदर्शनात् । न हि घढधषादिशब्दवदत्र पदार्थानुपस्थापकत्वम् । न वा कुण्डमजाजिनमित्यादिवदन्वयाबोधकत्वम् । अयोग्यताज्ञानाभावस्य योग्यताभ्रमस्य वा आकांक्षादिसामग्रीसध्रीचीनस्य सत्त्वात् । अन्यथा प्रतीत्याद्यभावप्रसङ्ग इति चेन्न । 'इदं रजत'मिति प्रात्यक्षिकभ्रमवत् अस्याप्यनिर्वाच्यविषयत्वात् । न चास्याप्यनिर्वाच्यत्वे रूप्यात् भेदो न स्यादिति वाच्यम् । को हि अनिर्वाच्यादनिर्वाच्यं भे मध्यवसितः । यमेवमाक्षिपसि । किं तु निस्स्वरूपात् । यथा च सत्त्वेन न निस्स्वरूपविषयत्वं तथोक्तं प्राक् । न चैवं शशशृङ्गादेरनिर्वाच्यत्वे निस्स्वरूपत्वोच्छेदः । शशशृङ्गमस्तीत्यत्र शशे शृङ्गारोपेण शशीयत्वारोपेण वा अनिर्वाच्यविषयत्वेऽपि 'असन्नृशृङ्ग'मित्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं विकल्पमानाखण्डशशशृङ्गादेरनिर्वाच्यानात्मकस्य निस्स्वरूपत्वात् । न चात्र निस्स्वरूपत्वादिविकल्पः । उक्तोत्तरत्वात् । न च 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि ।' इति त्वन्मते तस्याध्यस्तस्यास्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेऽपि 'शशशृङ्गमस'दिति वाक्यादिव 'शशशृङ्गमस्ती'ति वाक्येऽपि शशशृङ्गशब्देनासत एव प्रतीतिरिति वाच्यम् । अस्तित्वस्यानिर्वाच्यत्वेन शशशृङ्गपदाभ्यां तदधिष्ठानमवश्यं वक्तव्यम् । अत्यन्तासच्चानधिष्ठानमिति न शशशृङ्गपदाभ्यां तदुपस्थितिः । दृष्टान्तीकृतवाक्ये तु नानिर्वाच्यं किञ्चिदपि प्रतीयत इति नाधिष्ठानज्ञानापेक्षेति वैषम्यात् । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमित्यादि तु अस्त्यादिपदासमभिव्याहृतशशशृङ्गमसदिति वाक्यपरम् । न च 'तद्धैक आहुः असदेवेदमग्र आसी'दिति श्रुत्या असतः सत्त्वेन प्रतीतिरिति वाच्यम् । यथा नानया असतस्सत्त्वप्रतिपादनं तथोक्तं मिथ्यात्वलक्षणे । तार्किकास्तु शशशृङ्गादिपदानामपार्थकतैवेति वदन्ति । न चानन्वयनिश्चयविरहदशायां प्रवृत्तिपर्यन्तानुभवविरोधः । अनन्वयनिश्चयदशायामेवाबोधकतोक्तेस्तद्विरहदशायामपि नाखण्डशशशृङ्गादिबोधकत्वम् । किं तु सन्मात्रगोचरव्याधिकरणप्रकारकज्ञानं वा, सदुपरागेणासद्गोचरज्ञानं वा । केवलासज्ज्ञाने सामग्रीविरहात् तदुक्तं बौद्धाधिकारे—'सङ्गतिग्रहणाभावात् शशशृङ्गादिपदानामबोधकते'ति ।

च यौगिकशब्दानामवयवसङ्गत्यतिरेकेण पृथक्सङ्गत्यनपेक्षत्वम् । अवयवशक्तिप्राधान्येन बोधने अखण्डासद्बोधनस्याशक्तत्वात् । अवयवानां स्वशक्त्यपुरस्कारेण प्रत्यायकत्वात् । न हि पाचकादिः पाकादिमबोधयन् बोधयति । न च तर्हि शशशृङ्गमसच्छशशृङ्गं नास्तीत्यादिवाक्यानामबोधकत्वम् । तेषां शशे शृङ्गाभावबोधकत्वात् । एषा तु बोधकता न शशशृङ्गपदमात्रे । किं तु नास्तीतिपदसमभिव्याहृते । अतो न नास्तीति पौनरुक्त्यरूपशङ्काभासाद्यवकाश इति । यद्वा अपरोक्षप्रतीत्यभाव आपाद्यः । न च यदसत्तन्न प्रतीयत इति व्याप्तिज्ञानस्य प्रत्यक्षमावश्यकम् । अतश्चासतोऽपि प्रत्यक्षत्वम् । ज्ञानज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमात् । किञ्च शशशृङ्गाद्यत्यन्ताभावप्रत्यक्षमावश्यकम् । अन्यथा असतोऽपि असत्त्वबुद्धिर्न स्यात् । तथा च शशशृङ्गादेः प्रत्यक्षत्वमेवेति वाच्यम् । साक्षादित्यनिषेध्यतयेति चापरोक्षप्रतीतिविषयविशेषणात् । उक्तस्थले च ज्ञानविषयतया निषेध्यतया च विषयत्वमिति नास्ति विशिष्टाभावस्यापाद्यस्यासम्भवः । यद्वा सत्त्वेनापरोक्षप्रतीतिविषयत्वाभाव आपाद्यः । न चेदं रूप्यमित्यादिभ्रान्त्या अत्यन्तासदेव सत्त्वेन प्रतीयत इति वाच्यम् । अत्यन्तासतस्तादृशप्रतीतिविषयत्वे सामग्र्यभावात् । इन्द्रियसन्निकर्षो हि प्रत्यक्षे सामान्यसामग्री । न चासति सोऽस्ति । न च प्रातिभासिकत्वपक्षे रूप्यादेः प्रतीतिपूर्वकाले असत्त्वेन कथं सन्निकर्षरूपप्रत्यक्षसामग्रीसम्भव इति वाच्यम् । अस्मन्मते ज्ञातैकसति रूप्यादौ साक्ष्यपरोक्षे अज्ञाननाशकान्तःकरणवृत्तिप्रयोजकसन्निकर्षानुपयोगात् । न हि तवापीश्वरसाधारणप्रत्यक्षमात्रे सन्निकर्षो हेतुः । न च प्रमायां निर्दुष्टेन्द्रियसन्निकर्षो हेतुः । न तु भ्रमे । स हि दोषसहितेन्द्रियादेव भविष्यतीति वाच्यम् । सन्निकर्षो हि इन्द्रियवत्सामान्यसामग्री । तदनपेक्षस्येन्द्रियस्याजनकत्वमित्युक्तत्वात् । न च तर्हि शाब्दबोधसामान्यसामग्र्या योग्यताज्ञानादेरभावात् कथं परोक्षविकल्पः स्यात् । अयोग्यताज्ञानविरहो हि सामान्यसामग्री । न तु योग्यताज्ञानम् । असंसर्गाग्रहरूपायोग्यताज्ञानविरहस्य विशिष्टज्ञाने आवश्यकत्वात् । स चासद्बोधके वाक्येऽस्त्येव । न हि शशशृङ्गे असत्त्वं नास्तीति जानानः शशशृङ्गमसदित्यवगच्छति । एतन्निबन्धन एवापरोक्षप्रतीतौ प्रद्वेषः । एतेन सन्मात्रविषयकापरोक्षज्ञानमसद्विषयकम् । सत्त्वानधिकरणविषयकप्रतीतित्वादसद्विषयकपरोक्षप्रतीतिवत् । न चात्र प्रातिभासिकसाधारणसद्विवक्षायामाश्रयासिद्धिः । परमार्थसद्विवक्षायां मात्रपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । भ्रममात्रस्यैवाधिष्ठानीभूतपरमार्थसद्विषयतया मात्रपदं विना आश्रयासिद्धेर्दुष्परिहरत्वादिति निरस्तम् । सामग्रीविरहेण बाधात् शाब्दत्वस्योपाधित्वात् धर्मादिकमपरोक्षप्रतीतिविषयः प्रतीतिविषयं-

त्वादित्याद्याभाससाम्याच्च । किं चासतो रूप्यस्यापरोक्षप्रतीतिविषयत्वे शशशृङ्गादेरप्यपरोक्षप्रतीतिविषयत्वं स्यात् । विशेषाभावात् । सविशेषत्वे असत्त्वव्याकोपात्। नन्वसतस्सतो निस्स्वरूपत्वादिनेव नृशृङ्गशशशृङ्गादीनामपि परस्परं नृशृङ्गशशशृङ्गादिशब्दैरेव परोक्षप्रतीतिव्यवहारविषयत्वादेर्विशेषस्यासत्त्वाविरोधिनो बुद्धिसिद्धस्य सम्भव इति, न च सर्वसामर्थ्यहीनस्यासतः सता ज्ञानेन कथं सम्बन्धः। विषयत्वस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात् । भाति प्रतीयत इत्यादिकर्तृकर्मत्वादिविरोधाच्चेति वाच्यम् । अतीतादेस्स्मृत्यनुमित्यादिविषयत्वादिवदुपपत्तेः । न च तत्र प्रतीत्यादेरेव विषयत्वम् । न त्वतीतादेर्विषयत्वम् । तावतैव तत्र विषयताव्यवहार इति वाच्यम् । समं ममापीति चेन्मैवम् । शशशब्दस्य नरि भ्रमदशायां नृशृङ्गशब्देनेव शशशृङ्गशब्देनापि नृशृङ्गस्य प्रतीयमानत्वेन नृशृङ्गादिशब्दैरेव प्रतीयमानत्वादेरपि परस्पराविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च दुष्टेन्द्रियादे रूप्यसंस्कारसाचिव्यवच्छशशृङ्गसंस्कारसाचिव्याभावात् तस्यापरोक्षभ्रमाविषयत्वम् । अन्यथा तवाप्यनिर्वाच्यान्तरमेव तत्र कथं नोत्पद्येतेति वाच्यम् । संस्कारस्य न तावत्प्रतीतौ साक्षादुपयोगः । स्मृतित्वापत्तेः । किं त्वर्थोत्पत्तिद्वारा । तथा च संस्कारनियामकतापि अनिर्वाच्यतापक्ष एव । न त्वसद्विषयतापक्षे । वस्तुतस्तु संस्कारस्तावत् तात्त्विकरजतादिगोचर एव प्राथमिकरजतादिभ्रमे प्रयोजकः सर्वमते । स चासद्रूप्यशशशृङ्गादिसर्वसाधारण एव । तदविषयत्वाविशेषात् । तथा च कथं स नियामको भवतु । एवं प्रवृत्तिविषयत्वान्यथानुपपत्तिरपि प्रमाणम् । इदमंशस्यासद्रूप्यात्मना प्रतीतौ सामग्रीविरहस्योपपादनात् । नन्वनिदंरूपे प्रातिभासिके यदिदन्त्वं व्यावहारिकसत्त्वं च तद्द्वयं न तावत्सत् । अद्वैतव्याकोपात् । नाप्यनिर्वाच्यम् । तथा सति तस्यासद्वैलक्षण्यार्थं प्रातिभासिकत्वाय सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यम् । एवं च तदपि सत्त्वमनिर्वाच्यं चेत्, तस्यापि सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यमित्यनवस्था । तथा च तयोरसत्त्वं वाच्यम् । तदुक्तम्—'अन्यथात्वमसत्तस्मात् भ्रान्तावेव प्रतीयते । सत्वस्यासत एवं हि स्वीकार्यैव प्रतीतिता ॥ तस्यानिर्वचनीयत्वे स्यादेव ह्यनवस्थितिः॥' इति। टीकायामपि इदन्त्वसत्त्वयोस्सत्त्वायोगादनिर्वाच्यत्वे तदप्रतीतौ प्रवृत्त्ययोगात् सत्त्वेन भाने च तस्मिन्नपि सत्त्वादिविकल्पप्रसरेणानवस्थानादिदन्त्वव्यावहारिकसत्त्वयोरसत्त्वमित्युक्तमिति चेन्न । तयोरसत्त्वे अपरोक्षप्रतीतिविषयत्वे सामग्र्यभावादेर्बाधकस्योक्तत्वात् अनिर्वाच्यत्वमेव । न च तथा सति सत्त्वेन प्रतीत्या भाव्यम् । इष्टापत्तेः । न चैवमनवस्था । सत्त्वस्य सदिति प्रतीतावतिरिक्तसत्त्वस्यानपेक्षणात् । अन्यथा त्वत्पक्षेऽप्यसति रूप्ये

यत्सत्त्वं प्रतीयते तस्य सत्त्वायोगात् । असत्त्वे च तथैव प्रतीतौ प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । सत्त्वेन प्रतीतावनवस्था च स्यात् । न च सत्त्वे सत्त्वासत्त्वयोरौदासीन्येऽपि असतस्सत्त्वेन प्रतीत्या प्रवृत्त्युपपत्तेः असति प्रतीतस्य सत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतावपि असत्त्वसिद्धेश्च नास्माकं काप्यनुपपत्तिः । तव तु रूप्यादिसत्त्वस्य सत्त्वेनाप्रतीतौ प्रवृत्त्युपपत्तावपि प्रातिभासिकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । एवं हि तत्सत्त्वं स्वरूपतो न सत् । तुच्छत्वात् । विज्ञानतोऽपि न सत् । सत्त्वेनाप्रतीतेः । तथा च असति, कथं तन्निबन्धनो व्यवहारः । न च प्रतिभासकाले सत्त्वे स्वरूपतो निषेधप्रतियोगित्वं न स्यात् । पारमार्थिकत्वेन निषेधप्रतियोगित्वे अनवस्थैवेत्यसत्त्वमेव रूप्यादीनामिति वाच्यम् । प्रतीतिकाले सत्त्वेऽपि स्वरूपतो निषेधस्य पारमार्थिकत्वेन निषेधेऽप्यनवस्थापरिहारस्य च उक्तत्वात् । नापि प्रत्येकात्मकत्वे अनुपपत्त्या उभयात्मकत्वमस्त्विति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् भ्रमत्वानुपपत्तेश्च । न चानिर्वाच्यविषयत्वेन यथा तव मते भ्रमत्वं, तथा सदसदात्मकत्वे यत्सत्त्वं तद्विषयत्वेन भ्रमत्वमस्तु । एवं तर्हि 'सच्चासच्च रजत'मित्याकारताया दुर्निवारत्वापत्तेः । न चासदेव रूप्यमिति बाधस्य सद्वैलक्षण्यविषयत्ववत् भ्रमस्याप्यसद्वैलक्षण्यमेव विषयोऽस्तु । तथा च प्रातीतिकमपि सत्त्वं मास्त्विति वाच्यम् । तथा सति बाधेन भ्रमविषयसत्त्वानपहारे बाधकत्वव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् । अगृहीतासत्त्वस्यापि 'इदं रजतं स'दिति प्रतीतेश्च। न हि पुनरगृहीतसत्त्वस्या'सद्रूप्यमभा'दितिप्रत्ययः। बाधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात् । नन्वसद्विलक्षणं चेन्न बाध्येत। सद्विलक्षणं चेन्न प्रतीयेत । अतोऽनुपपत्त्या अनिर्वाच्यत्वाभाव एव किं न सिध्येत् न च बाधप्रतीत्योर्लाघवात् सत्त्वासत्त्वे प्रयोजके । न त्वसद्वैलक्षण्यसद्वैलक्षण्ये । गौरवादिति वाच्यम् । बाधप्रतीत्योरेव प्रथमोपस्थितयोः प्रयोजकजिज्ञासायामसत्त्वसत्त्वयोः प्रयोजकत्वं कल्प्यते। लाघवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च । न तु सद्विलक्षणत्वादेः । गौरवात् चरमोपस्थितत्वाच्च । तदनन्तरं च भावप्रयोजकाभावादेवाभावोपपत्तौ न प्रयोजकान्तरकल्पना । नृशृङ्गादेरसत्त्वेऽपि न बाधः । प्रसक्त्यभावादिति चेत्, मैवम् । सत्त्वं न तावत् प्रतीतिप्रयोजकम् । रूप्यस्य उभयमतेऽप्यप्रतीत्यापत्तेः । नाप्यसत्त्वं बाधप्रयोजकम्। उभयमतसिद्धासति बाधादर्शनात् । रूप्ये चासत्त्वस्याद्याप्यसिद्धेः । प्रत्युतासत्त्वे अनुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् गौरवं प्रामाणिकम् । तस्मात् सिद्धं ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या अनिर्वाच्यत्वमिति ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ ख्यातिबाधान्यथानुपपत्तिः ॥

केचित्तु, बाध्यत्वं सत्यसति चानुपपन्नमिति अनिर्वाच्यत्वमित्याहुः ।

न चातीते तत्कालासति ध्वंसप्रतियोगित्ववत् सर्वदा असत्यप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं स्यात् । तथा च बाध्यत्वं नात्यन्तासत्त्वविरोधीति वाच्यम् । कालान्तरसत्तायाः कालान्तरसत्तां प्रत्यनुपयोगेऽपि विद्यमानतादशायामेव घटादौ ध्वंसप्रतियोगित्वम् । 'अनित्यो घटोऽस्ती'ति प्रतीतेः । न तु ध्वंसादिकाले घटे ध्वंसप्रतियोगित्वम् । तदानीं घटादीनामेवाभावात् । न च तर्हि घटो न ध्वंसप्रतियोगीति प्रत्ययस्स्यात् । न रूपवानित्यस्यापि प्रसङ्गात् । अथ यावत्सत्त्वं रूपसत्त्वान्नैवम् । समं प्रकृतेऽपि । वस्तुतस्तु ध्वंसकालेऽपि घटो ध्वस्त इति ध्वंसप्रतियोगिता घटे प्रतीयत एव । तथा चानागतवर्तमानातीतावस्थाः क्रमेणाविर्भावयन् तिरोभावयंश्चानिर्वाच्यो घटः कालत्रयेऽप्यनुस्यूत इति नस्सिद्धान्तः । एवं च सत्यनिर्वाच्यत्वमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमिति स्थितम् । नन्वसद्वैलक्षण्यापेक्षया लघुत्वात् सत्त्वमेव प्रतियोगित्वादौ प्रयोजकमस्तु । तथा चानिर्वाच्यत्वेऽपि प्रतियोगित्वादिकमनुपपन्नमेवेति चेत्, सत्यम् । सत्त्वमेव यत्किञ्चित्कालाबाध्यत्वरूपं तत्र प्रयोजकम् । न तु त्रिकालाबाध्यत्वरूपम् । गौरवात् । न च तर्हि कथमसति बाध्यत्वमनुपपन्नम् । न सन्मात्रे । किं तु परमार्थसतीत्यवेहि । तथा चानिर्वाच्यतापक्षे नानुपपत्तिः । न च तर्हि कथमसद्वैलक्षण्यप्रतियोगित्वमसति कथं वा नासदासीदिति श्रौतनिषेधः। असत्त्वं तावन्निस्स्वरूपत्वम् । तद्वैलक्षण्यं सत्स्वरूपत्वम् । तच्च निष्प्रतियोगिकमेव । श्रुत्यर्थोऽपि तदेव । तथा च नास्तिप्रतियोगित्वप्रतिपत्तिः । न च शशश्रृङ्गं नास्तीति प्रत्यक्षत एवासति निषेधप्रतियोगित्वमनुभूयत इति वाच्यम् । योग्यानुपलब्धिस्तावदभावग्राहिका । योग्यता च शशश्रृङ्गादीनां दोषघटिता वाच्या । तस्यां नानुपलम्भः । अनुपलम्भे च न सेति योग्यानुपलब्धेरसम्भवात् । तदुक्तं 'दुष्टोपलम्भसामग्री शशश्रृङ्गादियोग्यता । तस्यां नानुपलम्भोऽस्ति नास्ति सानुपलम्भन'इति । न च प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलब्धिरेव तद्ग्राहिका । सा च प्रकृतेऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्तम्भात्मनि योग्यत्वप्रसिद्ध्या पिशाच उपलम्भापादनं सम्भवति । शशशृङ्गास्तित्वं न योग्यतया व्याप्तम् । यद्बलात्तेन उपलम्भ आपाद्येत । तथा च नात्र प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनी अनुपलब्धिः । अत एव पिशाचादीनां भेदः प्रत्यक्षः । नात्यन्ताभावः । न च शृङ्गादिकं योग्यतया व्याप्तमेवेति वाच्यम् । तावता हि शृङ्गाभाव एव योग्यानुपलब्धिसम्भवः । न त्वलीकाभावे । एवं च शशशृङ्गं नास्तीत्युल्लिखन्त्या अपि बुद्धेश्शशे शृङ्गाभाव एव विषयः ! गवि शशशृङ्गं नास्तीत्यस्या अपि गवाधिकरणकशृङ्गे शशीयत्वाभावो विषयः । अनन्यगतिकत्वात् । अत एव

गोरन्वयोऽपि नास्ति । शशशृङ्गादेरुपस्थित्यभावात् । न तदभावग्रह इति तार्किकरीत्या उक्तत्वाच्च । अत एव सप्तमे पदार्थत्वनिषेधस्यासम्भवात् पदार्थाष्षडेवेत्यत्र कुसुष्टिव्याख्यानम् । न च 'घटो नास्ती'ति बुद्धेर्घटसंसर्गाभाव एव विषयः । न तु घटाभावः । पूर्वं तत्र घटस्य सत्त्वेन तदत्यन्ताभावस्याभावात् । प्राक्प्रध्वंसाभावयोः प्रतियोगिकाले असम्भावितत्वात् भेदस्य घटापसरणानपसरणयोस्तुल्यत्वात् संसर्गोऽपि न तात्त्विकः । प्रतियोगिनि पूर्ववद्ध्वंसाद्यनुपपत्तेः । किं तु असन् संसर्ग इति वाच्यम् । उक्तमत्रोदयनाचार्यैः—यन्निबन्धना हि यत्प्रतीतिः तदभावनिबन्धनैव तदभावप्रतीतिः । इह च घटास्तित्वप्रतीतिस्संयोगनिबन्धना । तदभावप्रतीतिस्संयोगाभावनिबंन्धनैव । स च संयोगस्तात्त्विक एव । न च ध्वंसादिविकल्पः । घटानयनात् प्राक् संयोगप्रागभावस्य घटे अपसारिते संयोगध्वंसस्य सत्त्वात् । न हि घटे अन्यत्र नीते तद्देशे घटसंयोगोऽस्ति । येन प्रागभावादिर्व्याहन्येत । तथा च संसर्गप्रतियोगिकाभावस्वीकारेऽपि नासत्प्रतियोगिकाभावसिद्धिः । वस्तुतस्तु घटप्रतियोगिकत्वेनैवाभावस्यानुभवान्नायं संयोगप्रतियोगिको भवितुमर्हति । एवं च सति कालविशेषसंसर्ग्यत्यन्ताभावो वा उत्पादविनाशशीलः तुरीयस्संसर्गाभावो वा भूतलादिसंयुक्तस्य घटस्य विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावो वा अङ्गीकरणीयः । न चात्राद्ये ध्वंसादेरुच्छेदः । कपालेऽपि घटान्यकालसंसर्गिणैवात्यन्ताभावेन तद्व्यवहारोपपत्तेरिति वाच्यम् । 'दण्डी गौरश्चलती'ति विलक्षणव्यवहारत्रये द्रव्यगुणकर्माणि विलक्षणानि हेतुर्यथा तथात्रापि नास्ति नष्टो भविष्यतीति विलक्षणव्यवहारत्रयस्यैकेनात्यन्ताभावेनोपपादयितुमशक्यत्वाद्विलक्षणाभावत्रयसिद्धिः । समयविशेषसंसर्गश्च तत्समयावच्छिन्नं स्वरूपमेव संयोगध्वंसादिर्वा । न च संयोगादिध्वंसादिनैवावश्यकेन तर्हि प्रतीत्युपपत्तिरिति वाच्यम् । घटप्रतियोगिकत्वेनानुभवानुपपत्तेरुक्तत्वात् । न च कपालेऽपि घटध्वंसादिसम्बन्धस्थानीयोऽस्तु । कए वात्यन्ताभावो व्यवहारयत्विति वाच्यम् । विलक्षणव्यवहारत्रयानुपपत्त्या दत्तोत्तरत्वात् । अत एव द्वितीयतृतीयपक्षावपि क्षोदसहौ । घटप्रतियोगिकत्वानुभवस्यान्यथा उपपादयितुमशक्यत्वात् । एतेन दण्डसत्त्वेऽपि पुरुषासत्त्वाद्दण्ड्यभावदर्शनादस्तु तत्र विशिष्टाभावः । न चात्र संयोगसत्त्वे संयोग्यभावो दृष्टः । तथा च न विशिष्टस्याभावः । किं तु विशेषणस्यैवेति निरस्तम् । संयोगिप्रतियोगिकत्वेनानुभवात्संविदेव हि भगवती वस्तूपगमे शरणमिति । तस्मान्निषेधप्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्यापि अनिर्वाच्यत्वसिद्धिः ॥

'नासदासीन्नो सदासी'दित्यादिश्रुतयोऽप्यनिर्वाच्यत्वे प्रमाणम् । न चात्र

सदसच्छब्दौ पञ्चभूतपरौ। 'न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यादौ भूते प्रयोगात् यदन्यद्वायोरन्तरिक्षाच्चैतत्सद्वायुरन्तरिक्षं चेत्यसदिति श्रुतेश्चेति वाच्यम् । प्रसिद्धपरत्वे सम्भवति अप्रसिद्धपरताया अयुक्तत्वात् । न हि भूते सदसच्छब्दौ प्रसिद्धौ । किं तु पारमार्थिकापारमार्थिकयोरेव । न च 'नासदासी'दित्यत्राप्रसिद्धप्रतिषेधापत्तिः । 'नो सदासी'दित्यनेन सद्भिन्नत्वे उक्ते असत्त्वस्यापि प्रसक्तेः । न च तदानीमित्यस्य वैयर्थ्यम् । 'नासीद्रजो नो व्योमे'ति रजोनिषेधादावेव तदन्वयात् । न हि रजःप्रभृतीनां सर्वदा अनस्तित्वम् । न च 'नो सदासी'दित्यनेनैव रजःप्रभृतिनिषेधे सिद्धे पृथङ्निषेधानुपपत्तिः । 'नो सदासी'दित्यत्र सच्छब्दस्य परमार्थसत्परत्वेन व्यावहारिकसतो रजःप्रभृतेर्निषेधस्य ततः प्राप्त्यभावात् । 'आनीदवातꣳस्वधया तदेक'मिति वाक्यशेषात् ब्रह्मणोऽपि अनिर्वाच्यत्वप्रसङ्गः । 'तम आसी'दिति वाक्यात् अविद्याया इवेति चेत्, श्रुत्यन्तराविरोधाय सदेकं ब्रह्म सदासीन्न सदसद्विलक्षणमित्यर्थपर्यवसानात् ॥ इति नासदासीदित्यादिश्रुत्यर्थोपपत्तिः ॥

तस्मादनिर्वाच्यख्यातिरेव । प्रमाणसम्भवात् । न त्वसदन्यथाख्यातिः । प्रमाणविरहात् । न चासद्भाने असदेव रजतमभादिति प्रत्यक्षं मानम् । अनन्तरोक्तबाधकेन सद्वैलक्षण्यविषयकत्वात् । न चेदं प्रत्यक्षमपि। त्वयापि हि असदात्मनः सतः प्रत्यक्षत्वमङ्गीक्रियते । न चात्र पूर्वकालीनभानविषये रजते असत्त्वमिति ज्ञानम् असदात्मना सद्विषयीकरोति । न च विमतमसत् । सत्त्वानधिकरणत्वात् । शशशृङ्गवत् । विमता अप्रमा असद्विषयिणी । सत्त्वानधिकरणविषयकत्वात् । सन्मात्राविषयकत्वे सति सविषयकत्वात् । नृशृङ्गमसदित्यादिवाक्यजन्यपरोक्षवदित्यनुमानं तत्र मानम् । पूर्वोक्तयुक्त्या तत्र बाधात् । प्रथमानुमाने शब्दैकसमधिगम्यत्वस्य द्वितीयतृतीययोः परोक्षत्वस्योपाधित्वाच्च । किं चासत्ख्यात्यङ्गीकारेण बौद्धमतप्रवेशापत्तिः । न च सदुपरागो विशेषः । तथाप्यसत्ख्यात्यापत्तेः तदवस्थत्वात् । न च तार्किकैरपि असतस्संसर्गस्य भानाङ्गीकारेण तेषामप्येवमापद्येति वाच्यम् । तथाङ्गीकारे तेषामपि तथैव । वस्तुतस्तु तेषामपि तत्संसर्गभान एव निर्भरता । शुक्तिरूप्यं तत्तादात्म्यं चेत्यतोऽन्यस्य रजतभ्रमे अविषयत्वात् । तेषां च सत्यत्वात् । न च तर्हि भ्रमत्वानुपपत्तिः । व्यधिकरणप्रकारकत्वेन तत्त्वात् । न च रजतप्रतियोगिकसंसर्गस्य शुक्त्यनिष्ठत्वादसत्संसर्गभानं विना व्यधिकरणप्रकारकत्वमेव न स्यादिति वाच्यम् । तत्किमायुष्मन्नसत्संसर्गश्शुक्तिनिष्ठः । येन तद्विषयत्वं व्यधिकरणप्रकारकत्वाय अङ्गीकुरुषे । तस्मात् भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं न प्रकारत्वम् । किं तु ज्ञानविषययोस्स्वरूपसम्बन्धवि-

शेषः । स च स्वरूपसम्बन्धस्सन्वा संसर्गो भासतामसन्वा । उभयथापि समान एव । न च शशशृङ्गमसदित्यादिवाक्यैरसत्यपि परोक्षप्रतीतेस्त्वयाङ्गीकारेण तवाप्यसत्ख्यात्यापत्तिः । तत्र हि न प्रतीतिः । किं तु विकल्पमात्रमित्युक्तत्वात् । तस्मान्नासदन्यथाख्यातिः । नाप्यन्यत्र स्थितस्य रूप्यस्य भानादन्यथाख्यातिः । अत्यन्तासत इवान्यत्र सतोऽप्यपरोक्षप्रतीतिप्रयोजकसन्निकर्षानुपपत्तेस्तुल्यत्वात् । न च संस्कारस्मृतिदोषाणां प्रत्यासक्तित्वम् । रजतप्रत्यक्षमात्रे रजतसंयोगत्वेन कारणत्वावधारणात् । सन्निकर्षान्तरसत्त्वेऽपि तदभावे रजतप्रत्यक्षोत्पत्तेर्वक्तुमशक्यत्वात् । न च लौकिकप्रमारूपप्रत्यक्ष एव तस्य कारणत्वम् । अस्य विभागस्य स्वशिष्यानेव प्रत्युचितत्वात् गौरवकरत्वात् निर्विकल्पकसाधारण्याभावाच्च । रजतेन्द्रियसन्निकर्षजस्य रजते रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमत्वानुपपत्तेः । 'इमे रङ्गरजते' इति भ्रमे विद्यमानोऽपि रजतसन्निकर्षो जनको न भवति । अनुमिताविव क्वचिद्विद्यमानोऽपि विषयः । अथानुमितेर्विषयजन्यत्वे प्रत्यक्षत्वापत्तिः । अतीते अनागते च विषये अनुमितिर्न स्यादिति बाधकम् । रजतप्रत्यक्षस्य रजतसन्निकर्षजन्यत्वे प्रमात्वापत्तिः । असन्निकर्षे च तत्प्रत्यक्षं न स्यादिति बाधकं प्रकृतेऽपि तुल्यम् । यदि तु दोषमहिम्ना रजतसन्निकर्षस्य रङ्गज्ञानांशे जनकत्वम् । रङ्गसन्निकर्षस्य च रजतज्ञानांशे, तदा रजतज्ञानांशे तत्सन्निकर्षाजन्यत्वात् प्रमात्वाभाववत् प्रत्यक्षत्वाभावोऽपि स्यात् । तस्मात् इमे इत्येवेन्द्रियजन्यम् । 'रङ्गरजते' इति तु स्मृतिरूपमविद्यावृत्त्यात्मकमनिर्वचनीयत्वादित्यत्र विस्तरः ॥ इत्यन्यथाख्यातिभङ्गः ॥

तच्चानिर्वचनीयमज्ञानोपादानकम् । तत्त्वज्ञानेन नाश्यं च । नन्वेवं 'रूप्यमुत्पन्नं नष्टं चे'ति धीप्रसङ्गः । त्रैकालिकनिषेधप्रतीतिश्च न स्यादिति चेन्न । उत्पादविनाशप्रतीतिरियं भ्रान्तिसमये आपाद्यते, बाधसमये वा । नाद्यः । पूर्वोत्पन्नाविनष्टशुक्त्यभिन्नतया ग्रहस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानानुदयेन रूप्यस्याविनाशाच्च । न द्वितीयः । अत्यन्ताभावग्रहस्यैव प्रतियोगिग्रह इव तदुत्पादविनाशग्रहेऽपि प्रतिबन्धकत्वात् । न हि कुत्रापि कदापि अत्यन्ताभावाधिकरणत्वेन प्रतीते उत्पादविनाशप्रतीतिरस्ति । न च त्रयाणां सत्त्वे कथमत्यन्ताभावबुद्ध्या विनाशबुद्धिप्रतिबन्धः । विनाशबुद्ध्यैवात्यन्ताभावबुद्धिः किमिति न प्रतिबध्यते । नियामकाभावादिति वाच्यम् । फलबलेनात्यन्ताभावधीसामग्र्या एव बलवत्त्वेन तस्यैव विनिगमकत्वात् । न च तर्हि उत्पादाद्यधिकरणे अत्यन्ताभावः कथम् । प्रतीतिमुपलभस्व । यथा अपरोक्षप्रतीत्याद्यन्यथानुपपत्त्या सिद्धोत्पादादिकस्य त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं विषयीक्रियते । यद्वा न स्वरूपेण त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वम् । किं तु

पारमार्थिकत्वाकारेण । न च पारमार्थिकसत्त्वस्यापि प्रतिभाससमये प्रतीतत्वेन न त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं सम्भवति रजतप्रतियोगित्वेनानुभवविरोधश्चेति वाच्यम् । प्रतीतिकालप्रतीतं पारमार्थिकत्वमपि प्रातीतिकमेवेति न तत् निषिध्यते । किं त्वन्यत्र वृत्त्येवेति तेनाकारेण रजतस्यैव निषेध इति न तत्प्रतियोगित्वेऽनुभवविरोधोऽपि। ननु, यद्यपि प्रसक्तिर्ज्ञानम् । सा च स्मृतिरूपा पारमार्थिकत्वस्यास्त्येव, तथापि निषेध्यताप्रयोजकपारमार्थिकत्वाकारेण प्रातिभासिकस्य प्रसक्तिर्नास्तीति चेन्न । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिको ह्ययमभावः । तत्प्रतीतौ च न विशिष्टप्रसक्तिरुद्देश्या । प्रत्येकप्रसक्त्यैव तत्प्रतीत्युपपत्तेः । निर्विकल्पकादभावप्रतीतिरिष्टापत्त्यैव परिहरणीया। यद्वा लौकिकपरमार्थरजतस्यैव तत्र त्रैकालिकनिषेधः। न च तर्हि 'नेह नाने' ति निषेधायापि तात्त्विकप्रपञ्चान्तरोररीकारापत्तिः। नेह नानेति निषेधस्थले किञ्चनेति पदसन्दंशात् सर्वनिषेधे प्रतीयमाननिषेधस्यावश्यकतया निषेध्यत्वेन प्रपञ्चान्तरकल्पनाया गौरवकरत्वात् । प्रकृते तु सर्वत्वेन प्रतियोग्यनुल्लेखात् आपणस्थरूप्यनिषेधस्य इदम्यावश्यकत्वेनाप्रतीतनिषेधकल्पनैव युक्ता । न चान्यथाख्यातिभिया तस्याप्रसक्तौ कथं तन्निषेधः । अपरोक्षत्वाभावेऽपि स्मृतिरूपतत्प्रसक्तेस्सम्भवात् । एतेन अधीस्थं पारमार्थिकत्वमवच्छेदकम् । अनवच्छेदकस्याभासस्य धीस्तु निषेधधीहेतुरिति परास्तम् । न चारोपपूर्विकैव निषेधधीः । तस्यानारोपात् कथं तदभावप्रत्यय इति वाच्यम् । आरोपस्य हेतुतायां मानाभावेन प्रतियोगिस्मरणाधिकरणानुभवादिनैव तदुपपत्तेः । अत एव न बुद्धिपूर्वकतदारोपोऽपि । अन्यथाख्यातेस्सामग्र्यभावेनासत्ख्यातिवत् प्रागेव निरासादारोपस्य विशेषादर्शनजन्यत्वेन बुद्धिपूर्वकत्वानुपपत्तेश्च । किं चाभासप्रसक्तिरेव तत्प्रसक्तिः । नन्वाभास इत्यप्रसक्ते रजतत्वाकारेणाभासो नाभासयोः प्रसक्तिर्वाच्या । सा चानुपपन्ना । उभयोरेकसामान्याभावात् फलबलेन व्याप्तिग्रहे सामान्यस्य प्रत्यासक्तित्वेऽपि अन्यत्रातिप्रसङ्गेन तदभावाच्चेति चेन्न । शुक्तिरूप्यस्यापणरूप्येण प्रातीतिकस्य सामान्यस्याभावे तदर्थिप्रवृत्त्यनुपपत्त्या तदुभयसामान्यस्य एकस्यावश्यकत्वात्। तेन सामान्येन प्रत्यासक्त्या आपणरूप्ये ज्ञानं न ब्रूमः। किं तु प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानं प्रतियोग्यविषयकमपि अभावप्रतीत्युपयुक्तं संवृत्तमिति । अतो न सामान्यप्रत्यासक्तिनिबन्धनातिप्रसङ्गावकाशः । यत्तु व्याप्तिग्रहे सामान्यप्रत्यासक्तिमङ्गीकृत्यातिप्रसङ्गेनान्यत्र तदनङ्गीकरणं, तदाशीविषमुखे अंगुलिं निवेश्य वृश्चिकाद्भयनाटनम् । प्रमेयत्वेन व्याप्तिं परिच्छिन्दन् सर्वज्ञस्स्यादिति व्याप्तिग्रह एवातिप्रसङ्गस्य प्राचीनैरुक्तत्वात् । इदं च यथाश्रुतप्राचीनग्रन्थानुसारे-

णोक्तम् । अन्योन्याभावमादाय तु लौकिकपरमार्थरजतस्य निषेध्यत्वं प्राग्व्याख्यातं न विस्मर्त्तव्यम् । न च सोपादानत्वे सकर्तृकत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । नन्वेवमपि रूप्यस्य कथमज्ञानमुपादानम् । तदनुविद्धतया अप्रतीतेः । इदमंशानुविद्धतया प्रतीतेरंगुलिनिर्देशाच्चेलाञ्चलबन्धनादितश्चेदमंशएव सत्यविकाराविरोधिन मिथ्याविकारात्मना विवर्तत इत्यङ्गीक्रीयतामितिचेन्न । शुक्त्यज्ञानस्य तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वमावश्यकमिति उपादानमपि तदेवास्तु । तत्कल्पनाया एवाभ्यर्हितत्वात् उपादानान्तरासिद्धेः । किं च शुक्तिज्ञानमज्ञानं नाशयद्रूप्यमपि नाशयति । तच्च तदुपादानत्वं विना न घटते । निमित्तनाशस्य कार्यनाशं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । उपादेये उपादानानुवेधनियमाभावात् । 'रूपं घटः' कपालं घट' इत्यप्रतीतेः । कथं चिदनुवेधस्य जडत्वादिनात्रापि सम्भवात् । अज्ञानावच्छेदकतया इदमंशे इदमंशानुविद्धतया प्रतीतिरेव तदनुविद्धतया प्रतीतिः । कार्यकारणयोरभेदादंगुलिनिर्देशादिकमप्युपपद्यते । न च परोक्षज्ञानस्याप्यज्ञाननाशकतया श्वैत्यानुमित्या अज्ञाने नाशिते पीतभ्रमानुदयस्स्यात् । उपादानाभावादिति वाच्यम् । विषयगताज्ञानस्य परोक्षवृत्त्या अनाशात् । न चापरोक्षवृत्तेरज्ञाननाशकतायामपि 'घटोऽय'मिति साक्षात्कृते पटोऽयमितिवाक्याभासात् भ्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गः । न ह्यत्र वन्हिना सिञ्चतीत्यत्रेवान्वयविरोध्युपस्थितिरस्ति । येनेष्टापत्तिरवकाशमासादयेदिति वाच्यम् । यदा हि घटत्वं पटत्वविरुद्धतयावगतं, तदा हि तद्दर्शनं विरोधिदर्शनमेवेति कथं नेष्टापत्त्यवकाशः । यदा घटत्वस्य पटत्वविरुद्धतया न ज्ञानं, तदा घटत्वज्ञानेन तदज्ञाननाशेऽपि पटत्वविरुद्धतया अज्ञातविशेषाज्ञानस्य सत्त्वात्तदुपादानक एव भ्रम इति न काप्यनुपपत्तिः । न च साक्षिवेद्याज्ञानसुखादौ ज्ञानाभावत्वदुःखाभावत्वारोपौ न स्याताम् । अज्ञानरूपोपादानाभावादिति वाच्यम् । दुःखाभावभिन्नत्वेन ज्ञानाभावभिन्नत्वेन दुःखत्वविरुद्धधर्मवत्तया ज्ञानत्वविरुद्धधर्मवत्तया वा अधिष्ठानज्ञानं भ्रमनिवर्त्तकम् । तच्च विरोधभेदादि न साक्षिगम्यम् । किं त्वनुपलब्धिगम्यम् । तथा च तदज्ञानमेव भ्रमोपादानम् । न च परोक्षाध्यासो न परोक्षज्ञानेन निवर्त्तेत । तस्याज्ञानानिवर्त्तकत्वादिति वाच्यम् । परोक्षाध्यासे हि प्रमातृगताज्ञानमेवोपादानम् । तच्च परोक्षज्ञानेनापि निवर्तत इत्युक्तत्वात् । न च रूप्यं दृष्ट्वाधिष्ठानतत्त्वज्ञानं विना निवृत्तस्य पुंसोऽज्ञाननिवृत्त्यभावेन रूप्यतज्ज्ञानयोरविद्यापरिणामयोरनिवृत्त्या रूप्यधीसामग्रीसद्भावेन तद्धीर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । रूप्यं तद्धीश्च उत्पन्ने तावदुदीच्यज्ञानेन स्वोपादाने विलीयते । उपादानस्य निवृत्तिः परं न भवति । अधिष्ठा-

नतत्त्वज्ञानाभावात् । रूप्यबुध्यन्तरोत्पत्तिस्तु इदमाकारान्तःकरणवृत्तिसद्भावेनानुत्पन्नाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारस्य भवत्येव । तदभावे तद्विलम्बादेव विलम्ब इति न काप्यनुपपत्तिः । तथा च सर्वप्रत्ययानां स्वगोचरशूरत्वात् प्रतीतिकाले रजतस्य विद्यमानता सिद्धा । नचैवं तात्त्विकत्वमपि सिद्ध्येत् । तस्यापि प्रातीतिकत्वादिति वाच्यम् । अपरोक्षप्रतीत्या तावत् त्रिकालाबाध्यत्वरूपं तात्त्विकत्वं विषयीकर्तुं न शक्यत इत्युक्तत्वात् । परोक्षप्रतीत्या विषयीकृतमपि तात्त्विकत्वं प्रातीतिकमेव । कालान्तरबाधेन पुनरतात्त्विकत्वस्य सम्भवात् । तस्मादधिष्ठानांशे अन्तःकरणवृत्तिः । अध्यस्तांशे चाविद्यावृत्तिः । तस्यां च तादात्म्यस्य भानात् नाख्यातिमतप्रवेशः ॥

॥ इत्याविद्यकरजतोत्पत्त्युपपत्तिः ॥

नन्वेवमिदमंशस्याप्यध्यस्तत्वेन इदमिति द्व्यात्मकम् । इदं रूप्यमिति च त्र्यात्मकम् । स्वप्ने इदं रूप्यमिति ज्ञानं चतुरात्मकञ्च स्यादिति चेन्न । इदंत्वस्याध्यस्तत्वेऽपि नेदमिति द्व्यात्मकम् । इदंत्वाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशकत्वात् । न हि वयं सर्वत्राध्यासे द्व्यात्मकतां ब्रूमः । अपि त्वन्तःकरणवृत्तिसापेक्षाधिष्ठानप्रकाशे । अत एव नेदं रूप्यमिति त्र्यात्मकम् । स्वप्ने तु चतुरात्मकत्वशङ्का सर्वथानुपपन्ना । इदंरूप्ययोरप्यध्यसनीयत्वात् अविद्यावच्छिन्नचैतन्यरूपाधिष्ठानस्य स्वप्रकाशत्वात् । न च रूप्यज्ञानस्याचाक्षुषत्वे 'रूप्यं पश्यामी'ति चाक्षुषत्वानुभवविरोधः । चाक्षुषेदंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्यापरिणामत्वेन चाक्षुषत्वोपचारात् अनुभवत्वमात्रानुभव एव 'आत्मानं पश्यामी'त्युल्लेखदर्शनाच्च । ननु, रूप्यज्ञानस्याविद्यावृत्तित्वेन प्रातिभासिकतया प्रतिभासावश्यंभावेनाध्यस्तविषयज्ञानस्य चाध्यस्तत्वनियमेनाविद्यावृत्तेरपि अविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यवेद्यत्वम् । एवं तस्यापि तस्यापीत्यनवस्थितिरिति चेत्, सत्यमेतत् । न पुनरनवस्था । अविद्यावृत्तिप्रतिभासके चैतन्ये अविद्यावृत्तेस्स्वत एव उपाधित्वेन वृत्त्यन्तरानपेक्षत्वात् । नन्वज्ञानस्य रूप्याकारज्ञानात्मना परिणामे रूप्यमिति प्रतीतेर्ज्ञानगताकारेणैवोपपत्तावतीतविषयकज्ञानन्यायेन वोपपत्तौ रूप्यरूपाविद्यापरिणामकल्पना न युक्तेति चेन्न । ज्ञानाकारेणैव सविषयकत्वे साकारवादप्रसङ्गात । अतीतविषयवदुपपादनेऽपि अपरोक्षत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् । न च दोषाणां स्वाश्रय एवातिशयहेतुत्वेन चक्षुर्गतदोषजन्यो भ्रमः कथमचाक्षुषः स्यात् । अन्यथा त्वचा गृहीते शङ्खे चक्षुषा गृहीते रूप्यसादृश्ये च निमीलितचक्षुषोऽपि पीतभ्रमरूप्यभ्रमयोरापत्तेरिति वाच्यम् । दोषाणां स्वाश्रय एवातिशयजनकत्वमित्यस्यैवासिद्धेः नियामकाभावात् । न चोक्तातिप्रसङ्गो नियामकः । स्वसम्बन्धिनि कार्यजनकत्वाङ्गी-

कारेणानतिप्रसङ्गात् । सम्बन्धश्च स्वाश्रयजन्यज्ञानविषयत्वरूपः । स च न तदेति संस्कारविषयग्राहीन्द्रियजन्याधिष्ठानज्ञानस्यापरोक्षभ्रमहेतुत्वात् त्वचा गृहीते तदभावात् सादृश्यं गृहीत्वा चक्षुर्निमीलनस्थले इदंवृत्तिसद्भावे प्रमाणाभावेन नातिप्रसङ्गापादनं शक्यम् । तत्सत्त्वे इष्टापत्तिरेव । नन्वेवं वृत्तिभेदे ज्ञानैक्यानुभवविरोधः । न चाध्यस्तेनाभेदेन विषययोरेकतापन्नत्वात् ज्ञानयोरैक्यमुपचर्यत इति वाच्यम् । एवमेकत्वप्रतिपादकप्रयोगसमर्थनेऽपि अनुभवविरोधस्यापरिहारादिति चेन्न । विषययोरभेदाध्यासे ज्ञानयोरप्यभेदाध्यास इत्यस्य उपचारशब्दार्थत्वेनानुभवविरोधाभावात् । न च तर्हि धारावाहिकज्ञानेष्वैक्याध्यासापत्तिः । विषयैक्यज्ञानस्यारोपनिदानस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । आरोपस्य कारणानापाद्यत्वात् । न च विषयैक्यस्य ज्ञानैक्याध्यासनिमित्तत्वं न दृष्टमिति वाच्यम् । पूर्वोक्तयुक्त्या ज्ञानभेदे सिद्धे अपूर्वकल्पनायामपि दोषाभावात् । यद्वा यथेदमंशावच्छिन्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वात् रूप्यमिदन्त्वेन भाति । तथेदमाकारान्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगताविद्यापरिणामत्वेन रूप्यज्ञानमिदंज्ञानत्वेन भाति । न च तर्हि बाधकाद्विषययोरिव ज्ञानयोरपि भेदधीप्रसङ्गः । विषयभेदग्रहज्ञानभेदग्रहयोर्भिन्नसामग्रीकत्वेनापादनस्याशक्यत्वात् । केचित्तु भ्रमकाले विषयैक्यग्रहनियमवत् न ज्ञानैक्यग्रहनियमः । तं विनापि प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः । तथा च बाधकाले न तदनैक्यग्रहनियमोऽपीत्याहुः । नचेदंवृत्तेर्ज्ञातैकसत्त्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यगताज्ञानमेव नास्तीति वाच्यम् । वृत्तेस्साक्षिवेद्यत्वेन यद्यपि तद्गोचराज्ञानं नास्ति, तथापि तदवच्छिन्नचैतन्ये शुक्त्यवच्छिन्नगोचराज्ञानसत्त्वात् । तथा च इदंवृत्तिराश्रयावच्छेदिका । न तु विषयावच्छेदिकेति वस्तुस्थितिः । अत एव शुक्तितत्त्वं जानतः इदंवृत्तितत्त्वं चाजानतो रूप्यनिवृत्तावपि तदज्ञानानुवृत्तिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । शुक्तितत्त्वाज्ञानस्यैव उभयपरिणामित्वात् इदमंशस्तदाकारवृत्तिश्च एतद्वयमाश्रयमात्रावच्छेदकमित्युक्तत्वात् । न चैवमपि अबाधितज्ञानैक्यानुभवविरोधः । अध्यस्तेन सहेन्द्रियासम्प्रयोगस्यैव बाधकत्वात् । न च सन्निकर्षः प्रमासामग्री । करणानां प्राप्यकारित्वनियमेन सन्निकर्षस्यापि सामान्यसामग्रीत्वात् । न हि दृष्टा छिदा दारुवियुक्तकुठारेणेत्यन्यत्र विस्तरः । यत्तु शुक्तिरेव विवर्ताधिष्ठानमस्तु । न चैतन्यमिति, तन्न । अधिष्ठानस्य भ्रमजनकाज्ञानविषयत्वेन तदकल्पिततया सत्यत्वनियमात् शुक्तेश्च मिथ्यात्वात् । यद्वा अविद्यावृत्तेर्न ज्ञानत्वम् । अतः ज्ञानैक्यधीः । ज्ञानत्वस्याज्ञाननिवर्तकमात्रवृत्तित्वात् । न चैवं धारावाहनस्थले द्वितीयादिज्ञाने ज्ञानत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तस्यापि तत्तत्कालविशिष्ट-

ग्राहकत्वेनागृहीतग्राहकतया ज्ञाननिवर्तकत्वात् । वस्तुतस्तु यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति व्यवहितज्ञानेनेवाव्यवहितज्ञानेनापि अज्ञाननिवर्तनादिति न काप्यनुपपत्तिः । परोक्षस्थलेऽपि प्रमातृगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येवेति तत्र जानामीति प्रत्ययः । तेन सहाभेदग्रहात् परोक्षभ्रमेऽपि जानामीति प्रत्ययः । न च विवरणे अन्तःकरणपरिणामे ज्ञानत्वोपचारात् इदंवृत्तेरपि ज्ञानत्वोक्तौ विवरणविरोधः । तस्य प्रकाशत्वनिबन्धनज्ञानपदप्रयोगविषयत्वमित्येतत्परत्वात् । न त्वज्ञाननिवर्तकत्वनिबन्धनज्ञानपदप्रयोगोऽप्यौपचारिक इति तस्यार्थः । तथा चाविद्यावृत्तौ यत्र ज्ञानपदप्रयोगः, तत्रौपचारिक एव । न चाविद्यावृत्तेरज्ञानत्वे ज्ञानस्यौत्सर्गिकं प्रामाण्यमिति विरुध्येत । निरपवादनियमस्यैव सम्भवादिति वाच्यम् । इच्छाजनकवृत्तिमात्रस्य ज्ञानत्वमभिप्रेत्य उत्सर्गत्वोक्तेः । यद्वा वृत्तिभेदेऽपि इदंरूप्ययोरिदमंशावच्छिन्नचैतन्यप्रकाश्यत्वेन फलैक्यात् ज्ञानैक्यधीः । न च परोक्षभ्रमे अपरोक्षैकरसचैतन्यरूपफलैक्याभावात् कथं तन्निबन्धनज्ञानैक्यानुभव इति वाच्यम् । तत्र फलैक्यमप्युपचर्य ज्ञानैक्योपचार इत्येव विशेषात्। ननु, त्वन्मते यथाक्रममिदंरूप्याकारान्तःकरणवृत्त्यविद्यावृत्तिप्रतिबिम्बिताभ्यां वा, तदभिव्यक्ताभ्यां वा, इदमंशावच्छिन्नतदनवच्छिन्नाभ्यामिदमंशरूप्याधिष्ठानचैतन्याभ्यां वा, वेद्यत्वेनावच्छिन्नफलस्य भेदात् कथं फलैक्यम् । अनवच्छिन्नफलीभूतचिन्मात्राभेदस्य सर्वत्र समानत्वात् । न हीदमंशेऽपि तदवच्छिन्नमेव चैतन्यमुपादानम् । आत्माश्रयात् । न वा रूप्ये इदमंशानवच्छिन्नमुपादानम् । 'इदं रूप्य'मिति प्रतीत्यनुपपत्तेरिति चेन्न । अविद्यावृत्तिस्तावन्नाज्ञाननाशिका । किं त्वन्तःकरणवृत्तिरिदमाकारा । तथा च तदभिव्यक्तचैतन्यमेव रूप्यमभिव्यनक्तीति फलैक्यसम्भवात् । न ह्यवच्छेदकभेदेन फलभेदः । किं तु व्यञ्जकभेदेन । तथा च परमार्थसच्चैतन्यमधिष्ठानमध्यस्तज्ञानस्य । तच्च द्विविधं व्यावहारिकसत् प्रातिभासिकसच्चेति । तदुक्तं—'प्राग्व्यावहारिकसत्त्वविषयत्वात् प्रत्यक्षं नागमबाधक'मिति । परमार्थसत्त्वमादाय त्रिविधं सत्त्वम् ॥

॥ इति भ्रमस्य वृत्तिद्वयत्वोपपत्तिः ॥

नन्वेवं सत्त्वत्रैविध्यविभागो नोपपद्यते । प्रातिभासिकादप्यपकृष्टस्य स्वाप्नरूप्यस्य व्यावहारिकादप्युत्कृष्टाया अविद्यानिवृत्तेस्सद्भावादिति चेन्न । स्वाप्ने प्रातिभासिकनिकृष्टत्वे प्रमाणाभावात् । तथा हि प्रातिभासिकत्वं हि प्रतिभासमात्रसत्त्वम् । तच्च स्वप्नजागरयोस्समानम् । ननु, जागरे अधिष्ठानतावच्छेदकेदमंशस्याधिकसत्ताकत्वं, स्वप्नकाले तस्यापि प्रातिभासिकत्वमित्येव निकृष्टत्वमिति चेन्न। स्वप्ने हि इदमो नाधिष्ठानावच्छेदकत्वम्। तुल्यवदारोप्यत्वात्। तत्राधिष्ठानमवि-

द्यावच्छिन्नमेव चैतन्यमिति वक्ष्यते । अविद्यानिवृत्तेः पञ्चमप्रकारतापक्षे संसारकालीनसत्त्वस्यैवाऽयं विभाग इति न न्यूनता । यद्वा अविद्यानिवृत्तेस्साक्ष्यभावेन सत्त्वविभागे न तदसङ्ग्रहनिबन्धनो दोषः । वस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तिः ब्रह्मस्वरूपा अनिर्वचनीया वेति न विभागन्यूनता । न च विभागस्य तात्त्विकत्वे अपसिद्धान्तः। अतात्त्विकत्वे त्रिविधत्वं गतमेवेति वाच्यम् । ब्रह्मातिरिक्तमतात्त्विकमिति वदतो विभागातात्त्विकत्वस्येष्टत्वात् । न च तर्हि तात्त्विकत्रैविध्यहानिः । को हि त्रैविध्यस्य तात्त्विकत्वं ब्रवीति । किं तु व्यावहारिकत्वमेव । न च तात्त्विकस्य ब्रह्मणोऽतात्त्विकाच्छुक्तिरूप्यात् बाधाधिगम्यस्य विभागस्य कथमतात्त्विकत्वमिति वाच्यम् । बाधबोध्यत्वं न तात्त्विकत्वे प्रयोजकम् । किं त्वबाध्यत्वम् । तच्च न ब्रह्मातिरिक्तवृत्ति । नेहनानेत्यादिना बाधात् । न च त्रिविधसत्त्वाङ्गीकारे ब्रह्मैव सदिति स्वमतविरोधः । तस्य परमार्थसद्ब्रह्मैवेत्येतत्परत्वात् । एतेन विश्वमिथ्यात्वब्रह्मनिर्विशेषत्वादावप्येवं विकल्प्य दूषणमित्यपास्तम् । नन्वत्र परमार्थसदेव सदितरद्वयं सद्विलक्षणमेव सत्त्वेन भाति । बाधविलम्बाविलम्बाभ्यां तद्भेद इत्यभिप्रेतम् । उत वा सत्त्वस्यैवावान्तरभेद इति । नाद्यः । त्वन्मते रूप्याभावे रूप्यधीरिव सत्त्वाभावे सत्त्वबुद्धेरयोगात् । कदाचिदपि सत्त्वाभावे तुच्छवदुत्पत्त्याद्ययोगात् प्रातिभासिकादर्थगतविशेषाभावेन व्यावहारिकादर्थक्रियादेः श्रुतीनां तद्विषयत्वेन प्रामाण्यस्य चायुक्त्यापातात् । प्रत्युत नभोनैल्यभ्रमहेतोरिव अर्थभ्रान्तिहेतुत्वेनाप्रामाण्यनिश्चय एव स्यात् । नान्त्यः । आरोपितानारोपितसाधारणसामान्यधर्माभावात् व्यावहारिकस्यानारोपितविशेषत्वे इष्टापत्तेश्चेति चेन्न । द्वितीयपक्षस्यैव क्षोदक्षमत्वात् । तथाहि—अबाध्यत्वरूपमारोपितानारोपितयोस्सामान्यम् । अन्यदा बाध्येऽपि स्वकालाबाध्यत्वमात्रेणारोपितेऽपि तस्य सम्भवात् आरोपितानारोपितयोरेकसामान्याभावे प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अत एवोक्तं—'आकाशादौ सत्यता तावदेका प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या । तत्सम्पर्कात् सत्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र ॥' इति । यथा प्रातिभासिकरजते ज्ञातैकसदेकं रजतत्वम् । लौकिकपरमार्थरजते चाज्ञातसदपरं रजतत्वम् । तदुभयानुगतं चारोपितानारोपितसाधारणं रजतत्वं रजतशब्दालम्बनम् । एवमाकाशादावारोपितैका सत्यता । चिदात्मनि चानारोपिता परा । तदुयसाधारणी चान्या व्यावहारिकी सत्यता सत्यशब्दालम्बनमिति भावः । सद्विशेषत्वेऽपि व्यावहारिकस्य प्रपञ्चस्य नानारोपितविशेषत्वम् । येनेष्टापत्तिरवकाशमासादयेत् । सत्त्वस्यानारोपितत्वात्मकत्वाभावात् सत्त्वाङ्गीकारादेव नोत्पत्त्यादिविरोधोऽपि । न च स्वरूपे-

ण बाध्यत्वं प्रपञ्चेऽपि नास्ति । तुच्छत्वप्रसङ्गात् । पारमार्थिकत्वाकारेण बाध्यत्वं निर्धर्मकतया ब्रह्मण्यप्यस्तीति कथं कदाचिद्बाध्यत्वमादाय व्यावहारिकत्वादिस्थितिरिति वाच्यम् । मिथ्यात्वरूपसाध्यनिरुक्तावेवास्य दत्तोत्तरत्वात् । यत्तु सप्रकारकस्यैव ज्ञानस्य प्रपञ्चबाधकत्वं वक्तव्यम् । निष्प्रकारकत्वे बाधकत्वायोगात् । तथा च स प्रकारस्तात्त्विक एव स्यादिति, तन्न। स्वरूपोपलक्षणोपलक्षितस्वरूपविषयकव्यावृत्ताकारज्ञानस्यैव निष्प्रकारकत्वेऽपि बाधकत्वमित्यस्यापि प्रागेवोक्तत्वात् । स्वरूपोपलक्षणनिबन्धनव्यावृत्ताकारत्वेऽपि यथा नाखण्डार्थत्वक्षतिः, तदप्युक्तमधस्तात् । ननु, व्यावहारिकप्रातिभासिकयोर्बाध्यत्वाविशेषे किन्निबन्धनो भेदः । न तावन्मायिकत्वाविद्यकत्वाभ्यां भेदः । मायाविद्ययोरभेदात् । अर्थगतविशेषाभावे तदयोगाच्च । नाप्यर्थक्रियाकारित्वाकारित्वाभ्यां विशेषः । स्वाप्नघटादौ स्वाप्नजलाहरणाद्यर्थक्रियादर्शनात् । न चार्थक्रियायां व्यावहारिकत्वं विशेषणम् । अन्योन्याश्रयात् । स्वाप्नाङ्गनालिङ्गनादौ प्रातिभासिके व्यावहारिकसुखजनके अतिव्याप्तेश्च । नापि ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वतद्भिन्नज्ञानबाध्यत्वाभ्यां विशेषः । त्वन्मते रूप्यादेरपि शुक्त्यवच्छिन्नब्रह्मधीबाध्यत्वात् ब्रह्मण्यध्यस्तस्य क्षणिकत्वादेरपि प्रातिभासिकस्य ब्रह्मधीबाध्यत्वेनातिप्रसङ्गाच्च । नापि ब्रह्मप्रमाबाध्यत्वतदन्यप्रमाबाध्यत्वाभ्यां विशेषः । त्वन्मते ब्रह्मज्ञानस्यैव प्रमात्वात् । नापि प्रमाबाध्यत्वभ्रान्तिबाध्यत्वाभ्यां विशेषः । भ्रान्तिबाध्यत्वस्य ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । नापि पारमार्थिकविषयधीबाध्यत्वव्यावहारिकविषयधीबाध्यत्वाभ्यां विशेषः । अन्योन्याश्रयात् । नाप्यन्योन्येतरत्वाभ्याम् । भेदकाभावे इतरत्वस्यैवायोगात् अन्योन्याश्रयाच्चेति चेन्न । सप्रकारकनिष्प्रकारकज्ञानबाध्यत्वाभ्यां शुद्धब्रह्मधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा, महावाक्यार्थजन्यधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा, स्वबाधकधीबाध्यत्वतदन्यधीबाध्यत्वाभ्यां वा, भेदसम्भवात् । शुद्धशब्देन निर्धर्मकाधिष्ठानमात्रमेवात्र विवक्षितम् । न च निर्धर्मकं वस्तुगत्या तज्ज्ञानं भ्रमकालेऽपि निर्धर्मकत्वविशिष्टस्य तदुपलक्षितस्य वा ज्ञानं चेद्विवक्षितं, तदा अखण्डार्थताहानिः । प्रकारीभूतनिर्धर्मकत्वद्वितीयाभावादेस्तात्त्विकत्वापत्तिश्चेति वाच्यम् । निर्धर्मकं वस्तुगत्या तन्मात्रगोचरज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । तस्य च भ्रमकाले अभावात् । निर्धर्मकत्वादेस्तद्बुद्धावुपायत्वमात्रम् । न तु तद्बुद्धौ विषयत्वम् । अतो नाखण्डार्थताहानिप्रकारतात्त्विकत्वापत्ती । निष्प्रकारकत्वेऽपि संशयादिनिवर्तकत्वमुपपादितमेव । तस्मादज्ञानोपादानकं जगन्मिथ्येति सिद्धम् ॥

उपाधिबाधप्रतिपक्षशून्यं विपक्षबाधागमसव्यपेक्षम् ।
दृश्यत्वमव्याहतमम्बरादिमिथ्यात्वसिद्धौ सुदृढं हि मानम् ॥

तदेवं दृश्यस्य प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात्तदतिरिक्तब्रह्मरूपाखण्डार्थनिष्ठवेदान्तवाक्यं परतत्त्वावेदकम् । सखण्डार्थविषयकं सर्वमतत्त्वावेदकमेवेति । यद्यपीदं ब्रह्मज्ञानाव्यवहितभ्रमविषये प्रातिभासिके व्यावहारिकलक्षणमतिव्याप्तम् । प्रातिभासिकलक्षणं चाव्याप्तम्, तथापि करणसंसर्गिदोषप्रयुक्तत्वं तदसंसर्गिदोषप्रयुक्तत्वं च तयोर्लक्षणं निरवद्यम् ॥

॥ इति ॥

॥ सत्त्वत्रैविध्योपपत्तिः ॥

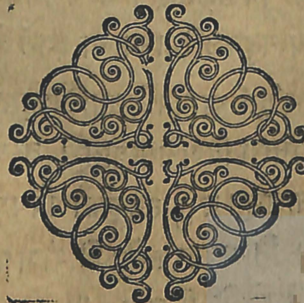
अविद्यातत्कार्यात्मकनिबिडबन्धव्यपगमे यमद्वैतं सत्यं प्रततपरमानन्दममृतम् ।
भजन्ते भूमानं भवभयभिदं भव्यमतयो नमस्तस्मै नित्यं निखिलनिगमेशाय हरये ॥

अनादिसुखरूपता निखिलदृश्यनिर्मुक्तता
निरन्तरमनन्तता स्फुरणरूपता च स्वतः ।
त्रिकालपरमार्थता त्रिविधभेदशून्यात्मता
मम श्रुतिशतार्पिता तदहमस्मि पूर्णो हरिः ॥

॥ इति ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीचरण-
शिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायामद्वैतसिद्धौ
सपरिकरप्रपञ्चमिथ्यात्वनिरूपणं नाम

—*॥ प्रथमः परिच्छेदः ॥*—

॥ श्रीः ॥

॥ द्वितीयपरिच्छेदप्रारम्भः ॥

हेयं निरूप्य बन्धाख्यं तन्निवृत्तेर्निबन्धनम् ।
यज्ज्ञानं तदखण्डार्थमादेयमधुनोच्यते ॥

तच्चाखण्डार्थं द्विविधम् । एकं पदार्थनिष्ठम् । अपरं वाक्यार्थनिष्ठम् । एकैकञ्च पुनर्वैदिकलौकिकभेदेन द्विविधम् । पदार्थनिष्ठं वैदिकमपि द्विविधम् । तत्पदार्थनिष्ठं त्वंपदार्थनिष्ठं च । तत्र 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मित्यादि तत्पदार्थनिष्ठम् । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष' इत्यादि त्वंपदार्थनिष्ठम् । 'प्रकृष्टप्रकाश' इत्यादि तु लौकिकं पदार्थनिष्ठम् । वाक्यार्थनिष्ठमपि वैदिकं 'तत्त्वमस्या'दिवाक्यम् । 'सोऽयं देवदत्त'इत्यादि तु लौकिकम् । अत्राहुः—किमखण्डार्थत्वम् । न तावन्निर्भेदार्थत्वम् । यतो निर्भेदार्थत्वस्य शब्दबोध्यत्वे विशेषणतायामुपलक्षणतायां च 'निर्घटं भूतल'मितिवत् सखण्डार्थतैव स्यात् । शब्दाबोध्यत्वे तु वस्तुगत्या यन्निर्भेदं ब्रह्म तद्बोधकसगुणवाक्यानामपि अखण्डार्थत्वापत्तिः । अथ यन्निर्भेदं वस्तुगत्या, तन्मात्रपरत्वम् । न । प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये अव्याप्तेः । तेषां धर्मिसमसत्ताकभेदवद्वस्तुपरत्वेन वस्तुगत्या निर्भेदार्थनिष्ठत्वाभावात् । अत एव निर्विशेषार्थत्वमपि न । नाप्यपर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वम् । शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावकावित्यादावनेकप्रातिपदिकार्थपरे अतिव्याप्तेः । न च सम्भूयार्थपरत्वमत्र नास्त्येव । प्रत्येकं त्वेकैकार्थपरत्वं लक्षणवाक्यत्वादिति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथापि ब्रह्मण्यभावात् अभिधया लक्षणया वा वेदान्तवाक्यानां निस्सम्बन्धे ब्रह्मणि पर्यवसानानुपपत्तेः । अत एव नैकविशेष्यपरत्वमपि तद्विशिष्टैकविशेष्यबोधकनीलोत्पलादिवाक्ये अतिव्याप्तेरिष्टापत्तेश्च । यत्त्वपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वं वा, तेषामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं वा, अखण्डार्थत्वम् । तदुक्तं पञ्चपादिकाकृद्भिः—'पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानां अनन्याकांक्षाणां अव्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वय'इति । उक्तञ्च तत्त्वप्रदीपिकाकृद्भिः—संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् । उक्ताखण्डार्थता

यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥' इति । तन्न । आद्ये 'अप्राप्तयोः प्राप्तिस्संयोग' इत्यादौ संयोगलक्षणवाक्ये अव्याप्तेः । अथ पदस्मारितपदार्थसंसर्गाप्रमापकत्वं विवक्षितम् । तत्रापि 'द्विषदन्नं न भोक्तव्य'मित्येतत्परे 'विषं भुङ्क्ष्वे'ति वाक्ये अतिव्याप्तेः । न च 'द्विषदन्नं न भोक्तव्य'मितिशास्त्रमूलत्वेन शास्त्रीयपदस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमापकत्वाद-त्र नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । युक्तिमूलत्वेनास्य शास्त्रमूलत्वासिद्धेः । अथ प्रतिपिपादयिषितपदार्थसंसर्गाप्रमापकत्वमत्र विवक्षितम् । तत्राप्यसम्भवः । चन्द्रब्रह्मादिशब्दार्थानां स्वरूपतो ज्ञाततया अप्रतिपिपादयिषितत्वेन संसर्गविशेषप्रतियोगित्वेनैव प्रतिपिपादयिषितत्वात् । अत एव न द्वितीयलक्षणमपि । तथा च लक्षणासम्भवात् प्रमाणमप्यसम्भवि । अलक्षिते प्रमाणस्योपन्यसितुमशक्यत्वादिति । अत्रोच्यते । पदवृत्तिस्मारितातिरिक्तमत्र संसर्गपदेन विवक्षितम् । तथा चापर्यायशब्दानां पदवृत्तिस्मारितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वमाद्यलक्षणं पर्यवसितम् । तथा च न संयोगलक्षणे अव्याप्तिः । तस्य पदवृत्तिस्मारितत्वात् । नापि द्विषदन्नभोजननिषेधके अतिव्याप्तिः । तत्रानिष्टसाधनत्वसंसर्गस्य पदवृत्त्यस्मारितस्य प्रतिपाद्यत्वात् । 'शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावका'वित्यत्र त्वखण्डार्थत्वमिष्टमेव । न च धर्मधर्मिभावासहमखण्डार्थत्वं कथं धर्मिभेदं सहतामिति वाच्यम् । एकत्रासहिष्णुतायास्सर्वत्रासहिष्णुतायामहेतुत्वात् । शीतस्पर्शवत् पयः, उष्णस्पर्शवान् पावक इति वाक्यार्थभेदाच्च । असम्भवस्तु तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वादिति हेत्वसिद्ध्युद्धारे निरसिष्यते । अत्र च 'घटः कलश' इत्यादौ संसर्गाप्रमापके एकार्थपरे अतिव्याप्तिवारणायापर्यायशब्दानामिति । तत्रापि बहुवचनेन सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वस्य लाभान्न'धवखदिरपलाशा' इत्यादावतिव्याप्तिः । पदज्ञाप्येत्युक्ते अर्थापत्त्या पदज्ञाप्यमनिष्टसाधनत्वमादाय 'विषं भुङ्क्ष्वे'तिवाक्ये अतिव्याप्तिस्स्यात्तद्वारणाय वृत्तीति । तथाप्यन्विताभिधानवादिमते शक्त्याभिहितान्वयवादिमते च लक्षणया वाक्यार्थभूतसंसर्गस्य वृत्तिज्ञाप्यत्वात् सर्वत्र प्रमाणवाक्ये अतिव्याप्तिस्स्यात्तद्वारणाय उक्तं स्मारितेति । आद्यपक्षे कुब्जशक्त्यङ्गीकारात् । द्वितीयपक्षे चाज्ञाताया एव पदार्थनिष्ठाया लक्षणाया वृत्तित्वाङ्गीकारात् न संसर्गस्य पदस्मारितत्वम् । किं त्वनुभाव्यत्वमित्यतिव्याप्तिपरिहारः । एव द्वितीयमपि लक्षणं सम्यगेव । तत्राप्येकत्वं प्रातिपदिकार्थस्यैकधर्मावच्छेदेन वृत्तिविषयत्वम् । न त्वेकमात्रव्यक्तित्वम् । अतो यौगिकार्थौपगवादिप्रश्नोत्तरे 'श्यामो दीर्घः लोहिताक्ष औपगव' इत्यादौ अनेकार्थात्मके वनसेनादिप्रश्नोत्तरे एकदेशस्था वृक्षा वनमित्यादौ च नाव्याप्तिः । 'शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावका'विति तु प्रत्येकमेकैकार्थपरत्वात् सङ्ग्राह्यमेव । तदुक्तं कल्पतरुकृद्भिः—

'अविशिष्टमपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम् । एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥' इति। ननु, प्रवृत्तिनिमित्तभेदे अपर्यायत्वम् । स चानन्तादिपदेषु न सम्भवति । शुद्धब्रह्ममात्रनिष्ठत्वात् । अतो वेदान्तेषु लक्षणाव्याप्तिरिति चेन्न । प्रवृत्तिनिमित्तभेदं स्वीकृत्यैव लक्षणयानन्तादिपदानां शुद्धब्रह्मपरत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च शुद्धे सम्बन्धाभावान्न लक्षणापीति वाच्यम् । अतात्त्विकसम्बन्धेनैव लक्षणोपपत्तेः । भ्रमप्रतीतरजतत्वेन सम्बन्धेन शुक्तौ रजतपदलक्षणावत् । शुद्धस्यैव सर्वकल्पनास्पदत्वेन शुद्धे न कल्पितसम्बन्धानुपपत्तिः । यथा चानन्तादिपदानां लाक्षणिकत्वेऽपि ब्रह्मणि नान्तवत्त्वादिप्रसङ्गः, तथा वक्ष्यते ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अखण्डलक्षणोपपत्तिः ॥

एवं लक्षणसम्भवे प्रमाणसम्भवोऽपि। तथा हि—सत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं, ब्रह्मप्रातिपदिकार्थनिष्ठं वा । लक्षणवाक्यत्वात् । तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा । 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र' इत्यादिवाक्यवदिति पदार्थविषयाखण्डार्थत्वानुमानम् । तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठमात्मस्वरूपमात्रनिष्ठं वा । अकार्यकारणद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात्, तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वाद्वा । सोऽयमित्यादिवाक्यवदिति वाक्यार्थविषयाखण्डार्थत्वानुमानम् । न च सत्यादिवाक्ये तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वमसिद्धम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति ब्रह्मवेदनस्यैवेष्टसाधनतया तन्मात्र एव बुभुत्सातः तन्मात्रस्यैव प्रश्नविषयत्वात् । न च प्रकृष्टादिवाक्ये साध्यवैकल्यम् । तद्वाक्यं पक्षीकृत्य तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वेन चन्द्रमात्रनिष्ठतायाः सामान्यव्याप्तिमवलम्ब्य साधनात् । एवं 'तत्त्वमस्या'दिवाक्येऽपि तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वं नासिद्धम् । 'कोऽह'मित्यात्मस्वरूपस्यैव प्रश्नविषयत्वेन तदधिकप्रत्युक्तेरयुक्तेः । नाप्यत्र दृष्टान्तासिद्धिः । देवदत्तस्वरूपमात्रे पृष्टे अस्य प्रवृत्तेः । न चाप्रयोजकत्वम् । प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । विपक्षबाधकतर्कस्य विद्यमानत्वात् । न च संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वं साध्यमप्रसिद्धम् । प्रत्यक्षादिनापि इदमित्थमिति विशेषसंसर्गगोचराया एव प्रमितेर्जननादिति वाच्यम् । निर्विकल्पकस्वीकर्तॄणां तस्मिन्नेव प्रसिद्धेः । इतरेषां तु प्रमात्वं संसर्गागोचरवृत्ति । सकलप्रमावृत्तित्वादभिधेयत्ववदिति सामान्यतस्तत्प्रसिद्धेः । यद्यप्यत्रापि अप्रयोजकत्वं संभाव्यते, तथापि सन्देहरूपा साध्यप्रसिद्धिर्न दुर्लभा। वस्तुतस्तु प्रकृष्टादिवाक्य एव तत्प्रसिद्धिर्दर्शिता । न च लक्षणवाक्यत्वं सत्यादिवाक्येषु असिद्धम् । सत्यत्वादेः परापरजातितया तस्याश्चान्यत्रापि विद्यमानत्वेनासाधारण्याभावात् । न च तात्त्विकं तत् ब्रह्मणि । अद्वैतश्रुतिविरोधात् । अतात्त्विकं

त्वन्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यम् । परमार्थसत्यादिरूपतायाः ब्रह्मस्वरूपलक्षणत्वात् । अस्मन्मते यद्यपि सत्याद्यन्यतमपदं स्वरूपलक्षणपरम् । ब्रह्मणोऽन्यस्य तदाभासत्वात्, तथापि परैरपि सत्त्वस्य सत्त्वे सति ज्ञानत्वस्य सत्यत्वे सत्यानन्दत्वस्य शून्यवादिभिरपि सत्त्वरहितज्ञानानन्दात्मकत्वस्य ब्रह्मणोऽन्यत्राङ्गीकारान्मिलितं विना न निर्विचिकित्सब्रह्मसिद्धिरिति मिलितं लक्षणम् । न चैवं विशिष्टस्य लक्षणत्वे सखण्डार्थत्वप्रसङ्गः । वाच्यस्य सखण्डार्थत्वेऽपि लक्ष्यस्याखण्डत्वात् । यद्यपि सर्वेषां सत्यादिपदानां लक्ष्यमेकमेव निर्विशेषं ब्रह्म, तथापि निवर्तनीयांशाधिक्येन न पदान्तरवैयर्थ्यम् । अतो वाच्यार्थवैशिष्ट्यस्याखण्डसिद्धावुपायत्वात् न तद्विरोधिता । नन्विदं विरुद्धम् । असाधारणधर्मरूपलक्षणपरवाक्यस्य सखण्डार्थत्वनियमादिति चेन्न । सर्वलक्षणवाक्यानां स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वेन नियमासिद्धेः । धर्मलक्षणस्याखण्डत्वविरोधित्वेऽपि स्वरूपलक्षणस्य तदविरोधित्वाच्च । न चाभेदे लक्ष्यलक्षणभावायोगः । अन्तःकरणवृत्तिनिबन्धनाकारभेदेन उभयोपपत्तेः । आवृतत्वानावृतत्ववत् । अन्यथा स्वरूपलक्षणतटस्थलक्षणविभागो न स्यात् । न च यावद्द्रव्यभावित्वाभावित्वाभ्यां व्यवस्था । तावता हि स्थायित्वास्थायित्वव्यवस्था स्यात् । न तु स्वरूपादिरूपा । तव मते पार्थिवरूपादौ स्वरूपलक्षणे अव्याप्तेश्च । ब्रह्मणि यावद्द्रव्यभाविधर्मविरहाच्च । वस्तुतस्तु, द्वारत्वेन लक्षणे तात्पर्यं न द्वारिणोऽखण्डार्थत्वं विरुणद्धि । न च स्वरूपज्ञानस्य प्रागेव सामान्यतो जातत्वात् तज्ज्ञाने नैतद्द्वारापेक्षेति वाच्यम् । ज्ञानमात्रेऽस्य द्वारत्वाभावेऽपि संशयादिनिवर्तकैतज्ज्ञाने तद्द्वारापेक्षणात् । न च सखण्डवनादिलक्षणवाक्ये व्यभिचारः । तत्रापि साध्यसत्त्वस्य व्युत्पादनात् । न च किं चन्द्रलक्षणमित्यसाधारणधर्मप्रश्नोत्तरे प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये व्यभिचारः । तत्र हि न चन्द्रस्वरूपपरत्वम् । किं तु प्रकर्षाश्रयो यः प्रकाशः, तत्स्वरूपपरत्वम् । तथा च प्रकर्षोपलक्षितप्रकाशव्यक्तिस्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेन तत्राप्यखण्डार्थत्वाविरोधात् । अत एव धर्मे पृष्टे चन्द्रस्वरूपं वक्तुं नोचितमिति निरस्तम् । धर्मस्यैव स्वरूपत उक्तत्वात् । अन्यथा प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । नन्विदं बाधितम् । धर्मिज्ञानाधीनसप्रकारकसंशयादिनिवर्तकं मोक्षहेतुं सप्रकारकज्ञानं प्रति साधनत्वेन वेदान्तविचारविधानान्यथानुपपत्त्या वेदान्तवाक्ये साध्याभावनिश्चयादिति चेन्न । अनृतादिप्रतिषेधकव्यावृत्ताकारज्ञानेनैव अनृतादिसंशयादिनिवृत्त्युपपत्तेः अन्यथासिद्धत्वात् । न हि सप्रकारकत्वमात्रं तत्र तन्त्रम् । भ्रमकालीनानुवृत्ताकारज्ञानस्य सप्रकारकत्वेन संशयादिनिवर्तकत्वे भ्रमकथैवोच्छिद्येत । ज्ञानस्याज्ञानसमविषयत्वेनैव त-

न्निवर्तकत्वात् । न तु समानप्रकारकत्वेनाऽपि । गौरवात् । अज्ञानविषयश्च शुद्धं ब्रह्म । अज्ञानकल्पितस्य तदितरस्याज्ञानविषत्वायोगात् । तथा च शुद्धब्रह्माकारा चित्तवृत्तिः निष्प्रकारिकैवाज्ञाननिवर्तिका । प्रकारमात्रस्याविद्याकल्पितत्वेन तद्विषयताया वृत्तेरविद्यासमविषयत्वाभावात् । यथा चाविद्यातत्कार्यविषयं ज्ञानं तदनिवर्तकं तथा व्युत्पादितं प्राक् । द्रव्याद्याकारज्ञानानाञ्च घटाद्याकारत्वस्यानुभवनिरस्तत्वान्न द्रव्याद्याकारज्ञानेन घटाद्याकाराज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गः । द्रव्यत्वघटत्वयोर्भेदेन विषयभेदाच्च । यथा च समानप्रकारकत्वमादायापि न निस्तारः, तथा प्रतिपादितमस्माभिर्वेदान्तकल्पलतिकायामिति दिक् । नन्वस्तु सत्प्रतिपक्षः । तथाहि—सत्यादिवाक्यतात्पर्यविषयस्संसृष्टरूपः संसर्गरूपो वा । प्रमाणवाक्यतात्पर्यविषयत्वात् । सम्मतवत् । सत्यादिवाक्यं स्वतात्पर्यविषयज्ञानाबाध्यसंसर्गपरं, स्वतात्पर्यविषयज्ञानाबाध्यस्वकरणकप्रमाविषयपदार्थनिरूप्यसंसर्गपरं वा । प्रमाणवाक्यत्वादग्निहोत्रादिवाक्यवत् । 'विषं भुङ्क्ष्वे'त्यादौ वाच्यार्थसंसर्गपरत्वाभावेऽपि स्वकरणकप्रमाविषयपदार्थसंसर्गपरत्वान्न व्यभिचारः । 'खं छिद्रं कोकिलः पिक' इत्यादौ चानतिभिन्नार्थत्वे सामानाधिकरण्यायोगेन छिद्रकोकिलादीनां खपिकादिशब्दवाच्यत्वसंसर्गपरत्वान्न व्यभिचार इति चेन्न । आद्यानुमाने संसृष्टरूप इति साध्ये संसर्गे संसर्गरूप इति साध्ये च संसृष्टरूपे पदार्थे व्यभिचारात् तयोरुभयोरपि प्रमाणवाक्यतात्पर्यविषयत्वात् । द्वितीयानुमाने प्रमाणवाक्यत्वस्याबाध्यपरत्वमात्रेण प्रमितिविषयपरत्वमात्रेण वोपपत्तौ विशिष्टसाध्यस्य तत्रातन्त्रत्वेनाप्रयोजकत्वात् अलक्षणवाक्यत्वस्योपाधित्वाच्च । नापि वेदान्तवाक्यजन्या प्रमा सप्रकारिका । विचारजन्यत्वात् संशयनिवर्तकत्वाद्वा । कर्मकाण्डजन्यज्ञानवत् । वेदान्तजन्या प्रमा ब्रह्मप्रकारविषया । ब्रह्मधर्मिकसंशयविरोधित्वात् ब्रह्मविचारजन्यत्वाद्वा । यदेवं तदेवम् । यथा कर्मकाण्डजन्यो निश्चय इति प्रतिसाधनमस्त्विति वाच्यम् । तव मते ज्ञानमात्रस्य सप्रकारकत्वेन विचारजन्यत्वसंशयविरोधित्वयोर्व्यर्थत्वात् अप्रयोजकत्वात् निष्प्रकारकज्ञानादपि संशयादिनिवृत्तिसम्भवात् लक्षणवाक्याजन्यत्वस्योपाधित्वाच्च । अत एव द्वितीयानुमानमप्यपास्तम् । ब्रह्मनिष्ठप्रकारविषयत्वसाधने दृष्टान्ताभावाच्च । सर्वेषु च प्रतिसाधनेषु प्रश्नोत्तरयोः वैयधिकरण्यापत्तिः प्रतिकूलतर्कोऽवसेयः । ननु, दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । तथा हि—प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यं न तावदभिधया अखण्डार्थनिष्ठम् । प्रकृष्टादिपदस्याखण्डे अभिधाया अभावात् त्वयानङ्गीकाराच्च । नापि लक्षणया । प्रकृष्टप्रकाशस्य द्रव्यस्य गुणस्य वा चन्द्रे अन्वयोपपत्तेः अन्वयानुपपत्तिरूपलक्षणाबीजाभावादिति चेन्न । 'यष्टीः प्रवेशये'त्यादौ लोके 'तरसम-

याः पुरोडाशा भवन्ती'त्यादौ वेदे च यथाश्रुतान्वयसम्भवेऽपि यथा तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्त्या यष्टिधरपुरुषेषु सवनीयहविर्मात्रे च यष्टिपुरोडाशशब्दयोर्लक्षणाश्रिता, तथैवेह तात्पर्यविषयीभूतान्वयानुपपत्तिनिमित्तया लक्षणया अखण्डार्थपरत्वोपपत्तेः । कश्चन्द्र इति चन्द्रस्वरूपे पृष्टे तन्मात्रपरस्यैवोत्तरस्योचितत्वात् । ननु, चन्द्रस्वरूपस्य ज्ञातत्वे तत्र प्रश्नो न युज्यते । अज्ञातत्वे धर्मिज्ञानसाध्यबुभुत्सासन्देहयोश्चन्द्र इत्यनूद्य क इति प्रश्नस्य चन्द्रशब्दस्यार्थवत्त्वाज्ञानेनाप्रातिपदिकतया तदुत्तरसुब्विभक्तेश्चायुक्तत्वप्रसङ्गात् । चन्द्रस्वरूपे ज्ञातेऽपि तस्यासङ्कीर्णं स्वरूपं न ज्ञातमिति न युक्तम् । तस्मिन् रूपद्वयाभावात् । असङ्कीर्णत्वेन न ज्ञातमिति चेत् । असङ्कीर्णत्वप्रकारकप्रतीतिपरत्वं पर्यवसितम् । तच्च व्यावर्तकवैशिष्ट्यं वा व्यावृत्तिवैशिष्ट्यं वा । उभयथाप्यखण्डार्थत्वभङ्ग इति चेन्न । भावानवबोधात् । तथा हि—चन्द्रस्वरूपस्य ज्ञातत्वाभ्युपगमादेव तदज्ञातत्वनिबन्धनदोषानवकाशः । ज्ञातत्वेऽपि च विपर्ययविरोधिज्ञानानुदयदशायां तदुदयार्थं प्रश्नो युज्यत एव । अन्यथा सर्वत्र प्रश्नमात्रोच्छेदापत्तेः । अथानभ्यासदशापन्नं ज्ञानं न विपर्यविरोधि । प्रकृतेऽपि समम् । विषयतुल्यत्वेऽपि ज्ञानविशेषस्यैव विपर्ययनिवर्तकत्वस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात् । 'शङ्खश्श्वेतो न पीत' इत्यादिपरोक्षज्ञाने भासते यादृशं श्वैत्यस्वरूपं पीताभावस्वरूपं वा, तादृशमेवापरोक्षज्ञानविषयतादशायां विपर्ययविरोधीति विपर्ययविरोधिफलोपहितमेवासङ्कीर्णमित्युच्यते । फलोपधानतदभावौ च दोषविशेषतदभावयोर्वैपरीत्येनेत्यन्यदेतत् । तथा च एकमेव स्वरूपं दशाविशेषभेदेन सङ्कीर्णमसङ्कीर्णं चेति सङ्कीर्णतादशायां युगपत् ज्ञानाज्ञानयोरुपपत्तिः । अत एव व्यावृत्तिवैशिष्ट्यं व्यावर्तकवैशिष्ट्यं वा असङ्कीर्णत्वमित्यपास्तम् । 'शङ्खश्श्वैतो न पीत' इत्यत्रोभयसद्भावेऽपि विपर्ययाविरोधित्वरूपसङ्कीर्णताया दर्शनात् । यद्यपि यश्चन्द्रः, तत्र चन्द्रत्वं तमोनक्षत्रादिव्यावृत्तिश्चास्तीति मया ज्ञायत एव, तथापि 'चन्द्रस्वरूपं परं न ज्ञायत' इत्यनुभवेन व्यावर्तकव्यावृत्तिवैशिष्ट्यस्याजिज्ञासितत्वेन जिज्ञासितं चन्द्रस्वरूपमेव विपर्ययविरोधिज्ञानविशेषं जनयता 'प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र' इति वाक्येन बोध्यत इति किमनुपपन्नम् । व्यावृत्तेश्शाब्दबोधफलत्वेऽपि तदविषयत्वान्नाखण्डार्थत्वव्याघातः तद्बोधकपदाभावाच्च । अथ लक्षणया व्यावृत्तेश्शाब्दबोधे भानम् । न । वैयर्थ्यात्तत्र तात्पर्याभावेन लक्षणाया अयोगात् । तथा हि—चन्द्रे व्यावृत्तिर्बोध्यते व्यक्तिविशेषे वा । नाद्यः । 'या शुक्तिः, सा रजतादिभिन्ने'ति ज्ञानेऽपि शुक्तिस्वरूपाज्ञानतत्कार्यविपर्ययदर्शनवत् 'यश्चन्द्रः,स तमआदिविलक्षण'

इति ज्ञानेऽपि चन्द्रस्वरूपाज्ञानतत्कार्यविपर्ययादिदर्शनात् । द्वितीये त्वावश्यकत्वा-द्व्यक्तिविशेष एव बोध्यताम् । किं व्यावृत्त्या शब्दानुपस्थितया । व्यक्तिविशेषबोधा-देव तत्सिद्धेः । न हि 'धूमोऽस्ती'ति वाक्ये वह्नौ लक्षणा । अत एव विनैव ल-क्षणां व्यावृत्तिश्शाब्दबोधे भासते । 'घटेन जलमाहरे'त्यत्र छिद्रेतरत्ववदिति निर-स्तम् । छिद्रेतरत्वस्यानन्यलभ्यत्वेन शब्दतात्पर्यविषयत्वेऽपि न व्यावृत्तेस्तथात्व-म् । हानोपादानादिवत् फलत्वेनान्यलभ्यत्वात् । छिद्रेतरत्वमपि लक्षणां विना न शाब्दबोधविषयः । अन्यथा लक्षणोच्छेदापत्तेः । किं तु शाब्दबोधविषये जलाह-रणसाधने वस्तुगत्याऽस्तीत्यन्यत्र विस्तरः । अत एवोक्तमाकरे 'अन्यतो व्यावृत्तिर-र्थात् न शब्दा'दिति । न च कश्चन्द्र इति धर्मप्रश्नोऽयम् । कश्चन्द्रधर्म इति स्वाधी-ने शब्दप्रयोगे निष्प्रयोजनलक्षणाया अन्याय्यत्वात् तद्बोधनेऽप्यखण्डार्थत्वस्योपपादि-तत्वाच्च । ननु, सर्वलक्षणवाक्यानां वस्तुगत्या परस्परभिन्नतत्तत्प्रातिपदिकार्थमात्रविषय-ज्ञानजनकत्वेन सप्रकारकज्ञानजनकत्वाभावात् प्रश्नवाक्यस्थं विशेष्यमात्रसमर्पकं च-न्द्रादिपदमेव प्रयोक्तव्यमुत्तरवादिना । किं प्रकृष्टप्रकाशादिपदेनेति चेन्न । स्वरूप-मात्रस्य ज्ञेयत्वेऽपि स्वरूपज्ञानस्य तावत्पदार्थाधीनत्वे सत्येव तावत्पदार्थेतरव्या-वृत्तिफलत्वेन सर्वपदानां सफलत्वात् । अन्यथा संशयाद्यनुवृत्तेरनुभवसिद्धत्वा-त् । ननूत्तरस्य प्रकृष्टत्वादिविशिष्टबोधपरत्वाभावे तात्पर्यतो यः कश्चिच्चन्द्र इ-त्येव बोधनाद्वस्तुतो यस्य कस्यापि चन्द्रत्वं स्यात् । तात्पर्यविषये चायं चन्द्र इति लक्षणलक्ष्यरूपोद्देश्यविधेयविभागाभावेन चन्द्रबुभुत्साया अनिवृत्तिः कश्च-न्द्र इति प्रश्नस्योत्तरं च न स्यादिति चेन्न । यथा गङ्गासम्बन्धित्वविशिष्टे तात्प-र्याभावेऽपि वस्तुगत्या गङ्गासम्बन्ध्येव तीरं गङ्गापदेन लक्ष्यते । यथा वा 'व्रीही-न् प्रोक्षती'त्यादौ व्रीह्यादिस्वरूपे प्रोक्षणादिविधानवैयर्थ्याद्व्रीहिभिर्यजेतेत्यादिवाक्य-सिद्धापूर्वसम्बन्धित्वलक्षणायामपि वस्तुगत्या व्रीहित्वाद्याश्रयीभूता एव व्यक्तयो व्री-ह्यादिपदैर्लक्ष्यन्ते, तथा प्रकृतेऽपि प्रकृष्टप्रकाशपदाभ्यां वस्तुगत्या स्वाश्रयीभूतैव व्यक्तिर्लक्ष्यते । न तु या काचिदिति विशिष्टतात्पर्याभावेऽपि न पूर्वोक्तदोषः । अयं चन्द्र इति लक्ष्यलक्षणभावाभावेऽपि तदुभयप्रतिपादकपदाभ्यामुपस्थितस्यैक-स्वरूपस्यैव उद्देश्यविधेयभावसम्भवेन बुभुत्सानिवृत्तेरुत्तरत्वस्य च सम्भवात् । निष्प्रकारकस्यापि ज्ञानस्य संशयादिनिवर्तकत्वं प्रागुपपादितमेव । तदेतन्निष्कृ-ष्टं प्रश्नोत्तरे तावत् चन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रविषये । चन्द्रप्रातिपदिकार्थश्च प्रकृ-ष्टप्रकाशाश्रयीभूतासाधारणी विशेष्यभूता व्यक्तिः । न तु प्रकृष्टप्रकाशविशिष्टा । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति सहप्रयोगानुपपत्तेः । विशेष्यव्यक्तिश्चाखण्डेत्यखण्डार्थतैव ।

ननु, गामानयेत्यत्र गामुद्दिश्यानयनविधानात् यथा गोत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वादानयनेनानन्वयेऽपि प्रकारत्वं, तथा प्रकृतेऽपि प्रकृष्टप्रकाशस्य चन्द्रप्रातिपदिकार्थत्वेनानन्वयेऽप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वात् प्रकारत्वं दुर्वारम् । न हि गामानयेत्यत्र गोत्वं विनान्वय इति चेन्न । प्रातिपदिकार्थतावच्छेदकत्वस्य प्रातिपदिकार्थत्वनियतत्वेनाप्रातिपदिकार्थे तदवच्छेदकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथा च प्रकृष्टप्रकाशस्य प्रातिपदिकार्थतावच्छेदकत्वे प्रातिपदिकार्थत्वं दुर्वारमेव । ननु, पृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादौ पृथिवीत्वस्य विधेयेन पृथिवीप्रातिपदिकार्थत्वेन नानन्वयः । पृथिवीत्वस्य पृथिवीप्रातिपदिकार्थत्वात् । सहप्रयोगस्तु पृथिवीशब्दस्य तद्व्यवहर्तव्यतापर इति तत्र व्यभिचार इति चेत्, न । पृथिवीशब्दार्थत्वेन पृथिवीत्वजातिविशिष्टमजानतः पृथिवीत्वपदेन जातेरुपस्थित्यभावात् अनन्वय एव स्यादिति पृथिवीत्वजातिविशिष्टे पृथिवीशब्दार्थत्वग्रहोऽवश्यं प्रागेव श्रोतुर्वक्तव्यः । तथा च वचनवैफल्यमित्यनन्यगत्या जलादिव्यावृत्तगन्धसमानाधिकरणजातिमती पृथिवीत्याद्यर्थे पर्यवसितमुत्तरं गन्धसमानाधिकरणजातिमत्त्वादिकं च न पृथिवीपदवाच्यमिति कथं नानन्वयः । व्यवहर्तव्यतालक्षणया सहप्रयोगोपपादनं चायुक्तम् । व्यवहर्तव्यतायां हि जहल्लक्षणा । तत्र च स्वार्थहानिः । स्वरूपे तु जहदजहल्लक्षणा । तत्र स्वार्थान्वय इति स्वरूपे जहदजहल्लक्षणाया एवोचितत्वात् । तदुक्तं-'व्याप्तेश्च समञ्जस'मित्यधिकरणे भाष्यकृद्भिः—'लक्षणायामपि सन्निकर्षविप्रकर्षौ भवत' इति । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीते'त्यत्र किमोङ्कारसदृशमुद्गीथमित्यर्थः । किंवोद्गीथावयवमोङ्कारमिति विवक्षायां गौण्यां वृत्तौ स्वार्थहानेरवयवलक्षणैव ज्यायसी । सन्निकृष्टत्वादिति तत्र निर्धारितम् । एतेन धर्मिणश्चन्द्रस्य सामान्यतो ज्ञातत्वात् नक्षत्रादिभ्यो व्यावर्तकधर्मस्य व्यावृत्तेश्च घटादौ प्रागेव ज्ञातत्वाद्विशिष्टविषये एव प्रश्नोत्तरे । तत्र यदि व्यावृत्तिवैशिष्ट्यमेव प्रष्टुस्साक्षाद्बुभुत्सितं, तदापि तत्तद्व्यावृत्तेस्समासहस्रेणापि वक्तुमशक्यतया वह्निबुभुत्सायां धूममिव व्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यमेवाभिधत्ते ! न हि वह्निबोधार्थस्य धूमोऽस्तीतिवाक्यस्य न धूमे तात्पर्यम् । न वा यागाक्षेपकस्य 'यदाग्नेय'इत्यादिवाक्यस्य द्रव्यदेवतासम्बन्धे । यदा तु तत्तद्व्यावृत्तेर्वक्तुमशक्यतामवगम्य व्यावर्तकधर्मवैशिष्ट्यमेव पृच्छति, तदा सुतरां प्रश्नोत्तरयोर्विशिष्टपरत्वमिति निरस्तम् । प्रथमे प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः । द्वितीये श्रुतार्थपरित्यागापत्तेः । प्रथमेऽपि श्रुतार्थपरित्यागः स्थित एव । न चानन्यगत्या श्रुतार्थपरित्यागाभ्युपगमः । गत्यन्तरस्योक्तत्वात् । ननु, प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्यापत्तेः यदि स्वरूपे लक्षणा, तदा वह्निप्रश्ने धूमोऽस्तीत्युत्तरे वह्नौ

लक्षणास्त्विति चेन्न । धूमोऽस्तीति वाक्येनाहत्य शक्त्या लिङ्गे बोधिते तत एव वह्नि बोधोपपत्तौ तात्पर्यानुपपत्तिकल्प्यलक्षणाया अयोगात् । श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य बलवत्त्वाच्च । प्रकृते चासङ्कीर्णचन्द्रस्वरूपसिद्धौ वाक्यातिरिक्तप्रमाणाभावेन वैषम्याच्च । ननु, किं लक्षणश्चन्द्र इत्यस्यासाधारणधर्मविषयकस्य कतमश्चन्द्रइत्यस्य जातिविषयकस्यानयोः कतरश्चन्द्र इत्यस्य जातिगुणक्रियाभिः पृथक्करणरूपनिर्धारणविषयकस्य प्रश्नस्योत्तर इवात्रापि प्रतिवचने लक्षणोक्तेः प्रश्नेऽपि प्रकृष्टप्रकाशो अप्रकृष्टप्रकाशो वेति धर्मवाचकं पदं कल्पनीयम् । तत्सूचककिंशब्दप्रयोगाच्चेति चेन्न । वह्निप्रश्ने धूमोऽस्तीति प्रतिवचनदर्शनेन प्रतिवचनोक्तत्वस्य प्रष्टुर्बुभुत्सितत्वे अतन्त्रत्वात् । अथ तत्र बुभुत्सितबोधोपयुक्तत्वान्तदुक्तिः । प्रकृतेऽपि लक्षकतयापि नोपयोग इति केन तुभ्यमभ्यधायि । किं लक्षण इत्यादिप्रश्नतथात्वे तद्वाचकपदवत्त्वस्योपाधित्वात् क्वचिद्दर्शनमात्रस्याप्रयोजकत्वाच्च । किंशब्दस्य बुभुत्सासूचकत्वेन तस्य धर्मबुभुत्सानियतत्वाभावाच्च । एवं च प्रश्ने धर्मवाचिपदाभावात्तदनुरोधिन्युत्तरे धर्मवाचकं पदं स्वरूपपरमेव । स्वरूपबुभुत्साया उपपादितत्वेन लक्षणाबीजाभावात् न प्रश्नवाक्यस्थं चन्द्रपदं तदसाधारणधर्मलक्षकम् । यत्तु लक्षणवाक्यं चन्द्रव्यवहारकर्तव्यतावैशिष्ट्यपरम् । अतो नाखण्डार्थता । चन्द्रव्यवहारस्तु चन्द्रपदविशेषितो व्यवहारः । न तु चन्द्ररूपार्थविशेषित इति तज्ज्ञानाज्ञानाभ्यां वैयर्थ्यबोधनाशक्यतादोषौ न भवतः । न च वृद्धव्यवहार एव शक्तिग्राहकोऽस्तु । किं लक्षणवाक्येनेति, वाच्यम् । उपायस्य उपायान्तरादूषकत्वादिति तन्न । प्रश्नोत्तरवैयधिकरण्यापत्तेरुक्तत्वात् । प्रश्नवाक्यस्थचन्द्रशब्दे लक्षणाबीजाभावात् असाधारणं चन्द्रस्वरूपमज्ञात्वा तत्र चन्द्रशब्दविशेषितव्यवहारवैशिष्ट्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वेन तेनैव वाक्यप्रामाण्योपपत्तेर्व्यवहारकर्तव्यतापरत्वे मानाभावात् । अत एवोक्तं 'मानान्तरसिद्धं प्रकृष्टप्रकाशवैशिष्ट्यमखण्डार्थसिद्धावुपायमात्र'मिति । अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्र इति प्रश्नसमये प्रत्यक्षेणेव अन्यदापि प्रकारान्तरेणैव तस्य ज्ञातत्वात् । अन्यथा तस्यानुवाद्यत्वानुपपत्तेः । चन्द्रस्वरूपे तु ज्ञातेऽप्यसङ्कीर्णज्ञानाभावात् । बुभुत्सोपपादितैवेति प्रथमानुमानमनाविलम् । द्वितीयानुमानेऽपि नाप्रसिद्धविशेषणत्वबाधसत्प्रतिपक्षसाध्यवैकल्यादयो दोषाः । तथाहि साध्यं तावत् ब्रह्मप्रातिपदिकार्थविशेष्यनिष्ठत्वम् । अन्यथा ब्रह्मपदस्य यौगिकत्वेन सखण्डार्थत्वप्रसङ्गात् । प्रातिपदिकार्थविशेष्यमात्रपरं भवतीति सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्ते न साध्यवैकल्यमपि । ब्रह्मप्रातिपदिकार्थविशेष्यमात्रनिष्ठत्वं हि अखण्डार्थत्वमेव । तत्प्रश्नोत्तरत्वे हेतु-

व्युत्पादनमपि पूर्वोक्तप्रकृष्टादिवाक्यन्यायेनैवेति नासिद्धिबाधौ । प्रश्नोत्तरवैयधिकरण्यापत्तिरूपविपक्षबाधकसध्रीचीनतया सत्प्रतिपक्षाप्रयोजकत्वोपाधीनामनवकाशः। न च सत्यादिरूपप्रतिवचने प्रश्नस्य कश्चन्द्र इति पदश्रवणात्तदुत्तरानुसारेण प्रश्नवाक्ये कल्पनीये धर्मविषयकमेव तत् कल्प्यते । बाधकाभावात् । तथा चासिद्धिरिति वाच्यम् । 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'एकधैवानुद्रष्टव्य'मित्यादिवाक्यबलात्सत्यत्वादिवैशिष्ट्याविषयकस्यैव ब्रह्मविषयकवेदनस्य मोक्षजनकत्वात् । तदतिरिक्तबुभुत्साविरहेण तद्विषयकप्रश्नवाक्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वेन कश्चन्द्र इतीव किं ब्रह्मेत्येव वाक्यं कल्प्यत इति नासिद्धिः । ननु, कतम आत्मेत्यत्र कतरस्स आत्मेत्यत्र च त्वं पदार्थप्रश्ने 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' 'द्वयोरेकस्य निर्धारणे डतरच्' इति सूत्राभ्यां निर्णीतजात्याद्यर्थकतमादिपदप्रयोगात् तत्प्रतिवचने 'योऽयं विज्ञानमय' इत्यादौ पक्षे त्वदभिमतहेतोरसिद्धिः । न च यद्यत्प्रश्नोत्तरं तदखण्डार्थमिति न ब्रूमः । किं तु यत् यत्प्रश्नोत्तरं तत्तदर्थकमिति वाच्यम् । एवं सामान्यव्याप्त्या व्यभिचारेऽपि तद्बलादेतत् पक्षीकृत्याखण्डार्थत्वसाधनेऽखण्डार्थप्रश्नोत्तरत्वादिति पर्यवसितहेतावसिद्धेरनुद्धारादिति चेत्, नैष दोषः । तात्पर्यविषयस्यैवार्थत्वेन विवक्षितत्वात् । यथा हि धर्मवाचकपदसत्त्वेऽपि उत्तरस्य न धर्मे मुख्यतस्तात्पर्यं, तथा प्रश्नेऽपि तद्वाचकतमादिप्रत्ययसत्त्वेऽपि न मुख्यतस्तत्परत्वम् । असाधारणात्मस्वरूपस्य मुख्यतो बुभुत्सितस्योपायत्वेन तदुपयोगात् आत्मस्वरूपबोधस्यैव पुरुषार्थत्वात् । न च सर्वस्याप्युत्तरस्य प्रश्ननिर्धारितधर्मिनिष्ठानिर्धारितैकधर्मपरत्वाद्विरुद्धो हेतुरिति वाच्यम् । अनिर्धारितनिर्धारणत्वेनैवोत्तरतोपपत्तौ तादृक्धर्मपरत्वस्योत्तरत्वाप्रयोजकत्वेन नियमासिद्धेः । ननु, कथं स्वरूपमात्रपरस्य निर्धारकत्वम् । लक्षणवाक्यत्वादिति गृहाण । न चैवमुत्तरजन्यज्ञानस्य निष्प्रकारकतया कथं सप्रकारकसंशयनिवर्तकत्वमिति वाच्यम् । निष्प्रकारकत्वेऽपि संशयनिवर्तकताया उपपादितत्वात् । ननु, यदि प्रश्नादुत्तरमधिकविषयं न स्यात्, उत्तरमेव न स्यात् । प्रश्न एवोत्तरं स्यादिति चेन्न । प्रश्नादनधिकविषयत्वेऽपि असाधारणधर्मवाचकपदत्वेन निर्विचिकित्सं धर्मिप्रतिपादकत्वेन चोत्तरत्वसम्भवात् । अत एव प्रश्नोत्तरं तत्प्रयोजकरूपविरहात् । न च किं करोति किमानयमित्यादिप्रश्नोत्तरे अध्ययनं करोति गामानयेत्यादौ व्यभिचारः । न हि तत्राध्ययनत्वगोत्वादित्यागेन लक्षणया कर्मादिमात्रपरत्वमिति वाच्यम् । अत्र हि न कृत्यानयनयोः प्रश्नः । किं तु कृतिकर्मानयनकर्मणोः । अन्यथा किं करणं किमानयनमित्येव पृच्छेत् । तथा च प्रश्नोत्तरयोरध्ययनत्वादिविशि-

ष्टकर्मविषयत्वात यत् यत्प्रश्नोत्तरं तत्तदर्थकमिति सामान्यव्याप्तौ व्यभिचाराभावात् । एवं सति सत्यादिवाक्यार्थो ब्रह्मप्रातिपदिकार्थमात्रं तन्मात्रप्रश्नोत्तरवाक्यार्थत्वादित्यादिन्यायदीपावलीस्थमप्यनुमानं साधु। नन्वेकप्रातिपदिकार्थमात्रप्रश्नोत्तरत्वेन एकप्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेऽपि कथमखण्डार्थत्वम् । पञ्चकस्य त्रिकस्य वा वैयाकरणमते प्रातिपदिकार्थत्वात् । तदुक्तं—'स्वार्थो द्रव्यं तथा लिङ्गं संख्या कर्मादयोऽपि च । नामार्थपञ्चकं प्राहुराद्यं त्रिकमथापरे ॥' इति । प्राभाकरमतेऽस्मदेकदेशिमते चान्वितस्यैव प्रातिपदिकार्थत्वाच्च । अभिहितान्वयवादिमतेऽपि जातिविशिष्टाया एव व्यक्तेः प्रातिपदिकार्थत्वपक्षे प्रातिपदिकार्थस्यैव विशिष्टत्वाच्च । जातावेव शक्तिः व्यक्तिस्त्वाक्षेपलभ्येति मते प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वेन विशेष्यचन्द्रादिव्यक्तिपरत्वं न स्यात् । ब्रह्मपदस्य यौगिकत्वेन सुतरामस्य प्रातिपदिकार्थस्य विशिष्टत्वादिति चेन्न । ब्रह्मप्रातिपदिकार्थविशेष्यांशमात्रपरत्वस्य साध्यत्वात् । तथा च प्रातिपदिकार्थस्य विशिष्टत्वेऽप्यखण्डार्थत्वसिद्धिः । 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्र' इत्यत्र लिङ्गादेरपि प्रातिपदिकार्थत्वेन तद्ग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्क्य प्रातिपदिकार्थपदस्य लिङ्गाद्यविशिष्टस्वरूपमात्राभिधायकतया समाधानस्याभियुक्तैरुक्तेश्च । यत्तु पञ्चकत्वादिकं प्रातिपदिकार्थस्योक्तं, तदनङ्गीकारपराहतं युक्तिविरुद्धं च । द्रव्यादिप्रातिपदिकात् गुणकर्मणोरप्राप्तेः । अन्यथा द्रव्यमित्युक्ते 'नीलं पीतं वा चलति न वे' ति सन्देहो न स्यात् । न च जिज्ञासान्यथानुपपत्त्या सामान्यतस्तदुक्तावपि विशिष्यानभिधानात् सन्देह इति वाच्यम् । द्रव्यत्वाद्याक्षिप्तसामान्यज्ञानादेव जिज्ञासोपपत्तेः सङ्ख्याकर्मत्वादीनां च वचनविभक्त्यादिनैव प्राप्तेश्च । अन्विताभिधानरूपैकदेशिमतमपि न युक्तिसहम् । अन्वयस्याकांक्षादिसहकारिवशात् पदार्थमात्रशक्तादेव सिद्धेः । न च प्रातिपदिकार्थमात्रपरस्य कथमेकदेशपरत्वम् । विशेषणस्यानाकांक्षितत्वेन प्रागेव तदुपपादनात् । न चाप्रयोजकत्वम् । स्वरूपमात्रबुभुत्साप्रवृत्तत्वरूपविपक्षबाधकस्योक्तत्वात् । ननु, सत्यादिवाक्ये सत्सु विशेषणेषु सस्तुतिकविधिवाक्ये प्राशस्त्य इव विशेषणार्थेऽपि रक्तपटन्यायेनाकांक्षोत्थापनीया । उक्तं हि आकांक्षणीयाभाव आकांक्षाया अभाव' इतीति चेन्न । सत्यादिवाक्ये विशेषणे सत्यपि न तद्गोचराकांक्षाकल्पनम् । प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र विशेषणे सत्यपि कश्चन्द्र इति स्वरूपमात्राकांक्षादर्शनात् । न च तत्रापि तत्कल्पनम् । तत्कल्पनं विनापि व्यावृत्तिबोधमात्रेणैव तत्सार्थकत्वोपपत्तेः । व्यावृत्तिविशेषबोधश्च विशेषणपरत्वाभावेऽपि तद्वारकस्वरूपमात्रज्ञानमात्रेणैवोपपद्यते। ननु, सप्रकारकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत-

या 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यर्थेन 'य एवं विद्वानमृत इह भवती'तिश्रुत्या 'यो वेद निहितं गुहाया'मित्युत्तरवाक्येन मुमुक्षोस्सप्रकारक एव धर्मिज्ञाने साध्ये बुभुत्सोचितेति चेन्न । निष्प्रकारकज्ञानस्यैव स्वरूपोपलक्षणोपलक्षिताधिष्ठानज्ञानत्वेन भ्रमादिनिवृत्त्या मोक्षहेतुताया उपपादितत्वेन तदनुरोधात् ब्रह्मविदित्यादेस्सप्रकारकब्रह्मज्ञानपरतायां मानाभावात् । य एवं विद्वानित्यस्यार्थे इतरप्रकारत्वं नार्थः । किं तु एवंप्रकारोपलक्षितत्वम् । एकधैवेत्याद्यनुसारात् । न चैवं सगुणवाक्यस्यापि ब्रह्मबुभुत्सायां कर्मकाण्डस्यापि कर्मबुभुत्सायां वैद्यकादिशास्त्रस्यापि औषधादिबुभुत्सायामखण्डब्रह्माखण्डकर्माखण्डौषधादिपरत्वं स्यादिति वाच्यम्। न हि वयं बुभुत्साप्रवृत्तवाक्यत्वमात्रेणाखण्डार्थत्वं ब्रूमः । किं तु स्वरूपमात्रबुभुत्साप्रवृत्तवाक्यत्वेन। न च तत्रापि स्वरूपमात्रबुभुत्सा। विशिष्टपरत्वे बाधकाभावात्। तत्रापि चेल्लक्षणवाक्यादौ तथा , तदेष्टापत्तेश्च । न च तर्हि सगुणवाक्यानां सत्यशुद्धान्यमिथ्याविशिष्टार्थपरत्वेन प्रामाण्यायोगः । कर्मकाण्डवद्व्यावहारिकप्रामाण्याविरोधात्। ननु, ब्रह्मणि धर्म इवालक्षणवाक्यमस्ति । तदप्यखण्डार्थं स्यादिति चेन्न । अवान्तरतात्पर्यमादाय चेत्, तदा ब्रह्मपरत्वस्यैवाभावात् महातात्पर्यमादाय चेत्तदेष्टापत्तेः । किं च 'एकधैवानुद्रष्टव्य'मित्याद्यनेकाकारनिषेधकवाक्यं 'उदरमन्तरं कुरुत' इत्यादिभेदनिषेधकवाक्यं 'केवलो निर्गुणश्चे'ति गुणनिषेधकं 'एकमेवाद्वितीय'मिति द्वितीयमात्रनिषेधकवाक्यं च बाधकं, तथा सर्वतोऽनवच्छिन्नवस्तुपरानन्तशब्दब्रह्मशब्दौ च । न च तेषामैक्यभेदाभावादिविशिष्टार्थपरत्वे वेदान्तमात्रस्याखण्डार्थत्वासिद्धिः । सत्यशुद्धान्यमिथ्याविशिष्टार्थपरत्वे प्रामाण्यायोग इति वाच्यम्। ऐक्यभेदाभावादीनां स्वरूपत्वेन विशिष्टपरत्वस्यैवाभावात् । भेदाभावादेः कल्पितप्रतियोगिकतया कल्पितत्वे तु सत्यादिपदवद्विशिष्टार्थाभिधानद्वारा स्वरूपपरत्वेन प्रामाण्योपपत्तेश्च । न चैवं तेषां लक्षणयाखण्डार्थत्वेन तद्विरोधेन विशिष्टार्थस्य सत्यादिवाक्यस्य मुख्यार्थत्यागः । विशेष्यपरस्य विशिष्टपरेणाविरोधादिति वाच्यम् । द्वारतयोपस्थितस्याप्यैक्यभेदाभावादेर्विशिष्टार्थविरोधितया मुख्यार्थत्यागसम्भवात्। न च द्वारतयोपस्थितैक्यादेः मिथ्यात्वेन सत्यत्वादिधर्मपरत्वविरोधिता । सत्यत्वे चापसिद्धान्त इति वाच्यम् । भिन्नत्वे सति सत्यतायामेवापसिद्धान्तात् । न चाभेदे द्वारत्वानुपपत्तिः । कल्पितधर्मताकत्वेन द्वारत्वसम्भवात । न चात्र सत्यत्वादेर्द्वारत्वेनोपादानात्तेषामेवैताद्विरोध इति वाच्यम् । सत्यत्वादेः कल्पितजातिरूपस्य द्वारतया स्वरूपेणोपादानेऽपि पारमार्थिकत्वाकारेण निषेधकानामविरोधात् । एतेन ब्रह्मानन्तपदयोरपि बाधकत्वं व्याख्यातम् । ननु, 'अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो ह्य-

स्मिन् गुणा' इत्यादिश्रुत्या 'महद्गुणत्वाद्यमनन्तमाहु'रित्यादिस्मृत्या च ब्रह्मानन्तपदयोस्सगुणवाचित्वेन निर्वचनात् कथं ताभ्यां विरोध इति चेन्न । उक्तश्रुतिस्मृत्योः सगुणप्रकरणस्थितब्रह्मानन्तशब्दार्थविषयत्वेन लक्षणवाक्यस्थितब्रह्मानन्तशब्दार्थनिर्वचनपरत्वायोगात् । नन्विमे हेतवः प्रतिकूलतर्कपराहताः । तथा हि—पक्षदृष्टान्तलक्षणमैक्यपरवाक्यं यदि संसृष्टार्थं न स्यात्, वाक्यमेव न स्यात् । आकांक्षायोग्यतासन्निधिमत्त्वाभावात् । आकांक्षा हि अभिधानापर्यवसानम् । तच्च येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वम् । तदेव तस्यापर्यवसानम् । सन्निधिस्त्वव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः । योग्यता च एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वम् । नैतत्त्रयं संसर्गाविषये सम्भवतीति । नैष दोषः । अखण्डार्थेऽप्येतत्त्रितयसम्भवात् । तथा हि—निराकांक्षयोरपि यत्किञ्चिदन्वयानुभावकतया तात्पर्यविषयान्वयाननुभावकत्वमेवाकांक्षा वाच्या । तथा चान्वयांशो व्यर्थः । येन विना यस्य तात्पर्यविषयाननुभावकत्वमित्येतावन्मात्रस्यैव सामञ्जस्यात् । तात्पर्यविषयश्च क्वचित्संसृष्टः क्वचिदखण्ड इति न विशेषः । अतस्सा तात्पर्यविषयाखण्डार्थानुभवजननात् प्राग्वेदान्तवाक्येऽपि अस्त्येव । आसत्तिरप्यव्यवधानेन शाब्दबोधानुकूलार्थोपस्थितिमात्रम् । न त्वन्वयप्रतियोगित्वविशेषितपदार्थोपस्थितिः । गौरवात् । सा च संसर्गाबोधकेऽप्यस्त्येव । योग्यतापि तात्पर्यविषयाबाध एव । न त्वेकपदार्थसंसर्ग इत्यादिस्वरूपा । यत्र बाधिताबाधितसंसर्गद्वयसम्भवः, तत्र बाधिततात्पर्यविषयकेऽतिव्याप्तेः । तात्पर्यविषयाबाधश्चाखण्डार्थेऽपि सुलभः । अथवान्वयस्य भेदघटितत्वनियमाभावेनाभेदसंसर्गमादायाकांक्षादिनिर्वाहः कर्तव्यः । एकपदार्थस्याखण्डस्य तात्पर्यविषयत्वमपि नानुपपन्नम् । यत्र ह्यसाधारणस्वरूपेणैकः पदार्थो ज्ञातः, तत्र पदार्थान्तरविशिष्टस्स प्रतिपाद्यते । यत्र तु न तथा ज्ञातः, तत्र स न शक्यः पदार्थान्तरैः विशेष्टुमिति स तद्वैव प्रतिपाद्यः । तत्रैव वाक्यपरिसमाप्तेः । प्रकृष्टत्वसत्यत्वादेस्तत्तद्वारकत्वरूपबोधेन व्यावृत्तिभेद उपयोगादिति न वाक्यत्वानुपपत्तिलक्षणप्रतिकूलतर्कपराहतिः । ननु, संसृष्टार्थत्वं न चेत्, तदा वेदान्तानां निर्विषयत्वापत्तिः । अखण्डवाक्यार्थस्य स्वप्रकाशचिन्मात्रस्याविद्याद्यध्यासाधिष्ठानत्वेन तत्साक्षित्वेन च नित्यसिद्धत्वादिति चेन्न । अनाद्यविद्योपहितत्वेनादोषात् । स्वतस्सिद्धस्यापि प्रमाणवृत्तिमन्तरेणाविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । प्रमाणवृत्तेश्चाविद्यानिवृत्तिफलोपाहितत्वात् न काप्यनुपपत्तिः । न च बाधकं विना मुख्यार्थत्यागायोगः प्रतिकूलतर्कः । एकरसत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनामप्यखण्डार्थपरत्वेन बाधकत्वाभावादिति वाच्यम् । द्वारतयोपस्थित-

स्यापि बाधकताया उक्तत्वात् । ननु, वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानं निष्प्रकारकञ्चेत्, ज्ञानमेव न स्यात् । ज्ञानस्येच्छादितुल्यतया सविषयकत्ववत्सप्रकारकत्वस्यापि नियमात् । किञ्चित्प्रकारं विना वस्तुनो बुद्ध्यावनारोहाच्चेति चेन्न । व्याप्त्यसिद्धेः। तार्किकादिभिरपि निर्विकल्पकज्ञानाभ्युपगमात् । शब्दवाच्यत्वं तु किञ्चित्प्रकारमन्तरेण सम्भवति न वेति वादिनो विवदन्ते । तच्चास्माभिर्ब्रह्मणो नाभ्युपेयते । आकाशादिपदवत् किञ्चित्प्रयोगोपाधिमादाय तदपि सम्भवत्येव । न च शाब्दत्वेन सविकल्पकत्वसाधनम् । स्वरूपोपलक्षणज्ञानाजन्यत्वस्य स्वरूपपरवाक्याजन्यज्ञानत्वस्य चोपाधित्वात् ज्ञानत्वस्येव शाब्दत्वस्यापि सविकल्पकत्वव्याप्यत्वग्रहे मानाभावाच्च । न च वेदान्तानामबुभुत्सितार्थत्वापत्तिः। धर्मिणः प्रागेव ज्ञानात् तत्र बुभुत्साविरहादिति वाच्यम् । स्वरूपस्य ज्ञातत्वेऽप्यसाधारणस्वरूपबुभुत्साया उपपादितत्वात् । नापि विचारविध्यनुपपत्तिः । विचारस्य वेदान्ततात्पर्यनिश्चयादिफलकतया निष्प्रत्यूहनिष्प्रकारकब्रह्मज्ञानार्थत्वोपपत्तेः । आपातदर्शनस्य प्रतिबद्धत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् शुद्धब्रह्मविषयाणामप्यधिकरणानामपि आरम्भो नानुपपन्नः। विषयादिपञ्चकसम्भवात् । व्यावृत्ताकारेणाज्ञातो हि विषयः। ब्रह्म च तथा भवत्येव । विषयस्वरूपनिर्धारणाधीनञ्च प्रयोजनं न निर्धारणे सप्रकारकत्वमपेक्षते । निष्प्रकारके वस्तुनि स्वरूपनिर्धारणत्वाव्याघातात् । अद्वैताद्युपलक्षिताखण्डार्थज्ञानञ्च निर्धारणम् । तदधीनं प्रयोजनं मुक्तिरेव । पूर्वपक्षसिद्धान्तौ च कल्पितप्रकारावलम्बिनौ । संशयोऽपि कल्पितसमानधर्मधीजन्मैवेति नानुपपत्तिः । अत एव प्रथमाध्यायतृतीयपादीयाधिकरणानामनारम्भ एव प्राप्तः। विषयादिपञ्चकाभावात् । विशिष्याज्ञातो हि विषयः । साधारणधर्मधीजन्यश्च संशयः। मिथ्यासत्यैकप्रकारावलम्बिनौ च पूर्वपक्षसिद्धान्तौ । एकप्रकारेण निर्धारणाधीनं च प्रयोजनम् । तच्च पञ्चकं निर्विशेषे कथं स्यादिति परास्तम् । उक्तरीत्योपपत्तेः । न च 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति सामान्यतो ज्ञातत्वात् सत्यादिवाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । असाधारणस्वरूपज्ञानार्थत्वेन साफल्यात् । न च सत्यत्वादिविशिष्टे तात्पर्याभावे तात्पर्यतो यत्किञ्चिद्ब्रह्मेत्येव बोधनात् यस्य कस्यापि ब्रह्मत्वं स्यात् । इदं ब्रह्मेति लक्ष्यलक्षणरूपोद्देश्यविधेयविभागाभावाच्चेति वाच्यम् । लक्षणस्वाभाव्याद्वस्तुगत्या तत्स्वरूपलाभस्य प्रागेवोक्तत्वात् । एकस्मिन्नपि कल्पितोद्देश्यविधेयभावसम्भवात् । अप्राप्तविधेयमात्रपरत्वाद्वाक्यस्य नाखण्डार्थत्वव्याघातः । ननु, स्वरूपेण ज्ञातस्य विधेयस्योद्देश्यसंसृष्टतयैव बोधनीयत्वं वाच्यम् । तथा च सखण्डार्थतैव । उक्तं हि—'किञ्चिद्विधीयतेऽनूद्य वाक्येनेति

सतां स्थितिः । सत्यज्ञानादिवाक्येन कथ्यतां किं विधीयते ॥' इति । नैष दोषः । असाधारणस्वरूपस्य प्रमेयतया विधेयत्वात् । सत्यत्वादिद्वारकस्वरूपज्ञानेनासाधारणज्ञापनपर्यवसानात् द्वारफलाभ्यामप्राप्तप्रापणसम्भवात् । तथा चोद्देश्यता च विधेयता च स्वरूपमात्रपर्यवसन्नैव । नन्वेवं सत्यादिपदानां लक्षणा न स्यात् । अशक्यासदृशान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरूपायास्तस्या असम्भवात्तद्बीजस्यान्वयानुपपत्तेश्चात्राभावादिति चेन्न । वृत्त्या हि पदार्थोपस्थितिः । न तु सैव वृत्तिः । अतो नोक्तरूपा लक्षणा । किं तु शक्यसम्बन्धः । स च प्रकृतेऽप्यस्त्येव । उपस्थितिरूपत्वेऽपि लक्षणायास्तात्पर्यविषयानुकूलोपस्थितिरेव सा । नोक्तोपस्थितिरूपा । अतात्पर्यविषयतादृगुपस्थितौ गतत्वात् । नापि बीजानुपपत्तिः । तात्पर्यानुपपत्तेरेव बीजत्वात् । नापि सत्यादिपदानां पर्यायतापत्तिः । वाच्यार्थभेदात् । सत्यत्वं ह्यस्मन्मते त्रिकालाबाध्यत्वम् । परमते कुम्भादिसाधारणी परजातिस्सत्यपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । ज्ञानपदानन्दपदयोरप्यस्मन्मतेऽन्तःकरणवृत्त्युपधानलब्धभेदचिदानन्दविशेषानुगते ज्ञानत्वानन्दत्वे । परमते तु स्वभावलब्धभेदज्ञानानन्दनिष्ठे अपरजाती प्रवृत्तिनिमित्ते । तथा च लक्ष्यार्थाभेदेऽपि न पर्यायताशङ्का । ननु, कुम्भाद्यनुगतसत्ताया ब्रह्मलक्षणत्वायोगः । मिथ्यासत्यानुगतसामान्याभावात् । तथा चानृताद्व्यावृत्त्यसिद्धेः त्रिकालाबाध्यत्वं ब्रह्मणि श्रौतमिति त्वन्मतहानापत्तिश्चेति चेन्न । ब्रह्मणस्सर्वाधिष्ठानतया तद्रूपसत्तायास्सर्वानुस्यूतत्वेन जातित्वव्यपदेशात् कल्पितधर्मत्वमादाय ब्रह्मव्यक्तिकत्वाच्च । तच्च सत्त्वं त्रिकालाबाध्यत्वमेवेति न तस्य श्रौतत्वहानिः । तस्यानृतं प्रत्यधिष्ठानत्वेऽपि अनृताश्रितत्वाभावेन तद्व्यावर्तकत्वसम्भवात् आनन्दत्वादिकल्पितजातिसाहित्येन लक्षणोक्तिः पररीत्या । न च धर्मिसमानसत्ताकभेदं विनैवौपाधिकभेदमात्रेणाकाशत्वादेरिव ज्ञानत्वादेरपि जातित्वायोग इति वाच्यम् । ज्ञानत्वादीनां धर्मिसमसत्ताकभेदवदुपहितवृत्तित्वात् । तर्हि शुद्धस्य कथं ज्ञानत्वादि लक्षणम् । न हि गन्धो जलस्य लक्षणमिति चेन्न । उपहितवृत्तित्वेऽप्युपधेयवृत्तित्वानपायात् । तदुक्तं—'सत्यत्वादिविशिष्टशबलब्रह्मवाचिनां सत्यादिपदानां शुद्धे ब्रह्मणि लक्षणे'ति । न चानृतस्वरूपे शबले सत्यत्वायोगः । योगे वा ततो नानृतव्यावृत्तिरिति वाच्यम् । शबले हि सत्यता एषैव । यत् परमार्थसंसर्गेण प्रतीयमाने तस्मिन् सत्यशब्दसङ्गतिग्रहः । तदुक्तं संक्षेपशारीरके—'आकाशादौ सत्यता तावदेका प्रत्यङ्मात्रे सत्यता काचिदन्या । तत्संपर्कात्सत्यता तत्र चान्या व्युत्पन्नोऽयं सत्यशब्दस्तु तत्र ॥' इति । एवमानन्दादिपदेष्वपि द्रष्टव्यम् । तथा च कथं तेषां नानृतादिव्यावर्तकत्वम् । एतेन शुद्धादन्यत्र सत्यत्वाद्यसम्भवात् सत्यादिवाक्यस्य ल-

क्षणया अखण्डार्थत्वे शुद्धे सत्यत्वादेरभानात् पर्यायत्वं दुर्वारमिति परास्तम् । स्वरूपमात्रपरत्वेऽपि न पदान्तरवैयर्थ्यम् । व्यावृत्तिभेदबोधनेन साफल्यादिति चोक्तमेव । न च व्यावर्तकस्य सत्यत्वादेस्तात्पर्यतोऽसमर्पणे व्यावृत्त्यसिद्धिरिति वाच्यम् । 'गंभीरायां नद्यां घोषः प्रतिवसती'त्यत्र यथा तीरे तात्पर्येऽपि नद्यामगम्भीरव्यावृत्तिरभिधाबलाल्लभ्यते । तात्पर्यविषयागम्भीरनदीतीरव्यावृत्ततीरबुद्धावुपायत्वात्, तथात्राप्यभिधाबलात् सत्यत्वादिविशिष्टे तात्पर्याभावेऽप्यापाततस्तत्प्रतीतिमात्रेणैव व्यावृत्तिसिद्धिः । तात्पर्यविषयानृतादिव्यावृत्तस्वरूपबुद्धावुपायत्वस्य तुल्यत्वात् । न च नद्यादिपदलक्ष्ये तीरादावनदीत्वादिवत् सत्यत्वादिपदलक्ष्येऽपि ब्रह्मण्यसत्यत्वाद्यापत्तिः । जहल्लक्षणानभ्युपगमात् । यदि हि तीरादौ नदीत्वादिवत् ब्रह्मण्यपि सत्यत्वादिकमभिधाबलात् न प्रतीयेत, तदैवं स्यात् । न त्वेवमस्ति । नद्यादौ नदीत्वादिवत् सत्यत्वादेर्ब्रह्मण्येव प्रतीतेः । न चैवं निर्धर्मकत्वव्याकोपः। व्यावहारिकस्य धर्मस्य सत्त्वेऽपि स्वसमानसत्ताकधर्मविरहेण तदुपपत्तेः । वाचकानामपि लक्षकत्वमन्यानुपरक्तस्वरूपभानायेत्यन्यत् । तदुक्तं कल्पतरुकृद्भिः— 'सत्तादीनां तु जातीनां व्यक्तितादात्म्यकारणात् । लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्म सत्तादि न जहाति न ॥' इति । गौर्नित्यो गौरनित्य इत्युभयत्रापि एकदेशान्वयार्थं लक्षणाभ्युपगमेऽपि जातिव्यक्त्योरुभयोरपि तार्किकैर्गोपदार्थत्वाभ्युपगमाच्च । नन्वौपनिषदे पुरुषे धर्मा न प्रत्यक्षेण प्राप्ताः । किं तु तत्त्वावेदकेन वेदेन । तथा च कथं व्यावहारिका इति चेन्न । वेदादापाततः प्रतीतानामपि वेदतात्पर्यविषयत्वाभावादतात्त्विकत्वोपपत्तेः । तात्पर्यविषये हि वेदस्य प्रामाण्यम् । यत्र च तस्य प्रामाण्यं, तदेव तात्त्विकमिति नियमात् । न च वेदस्यातत्परत्वमात्रेण कथं व्यावहारिकत्वम् । बाध्यत्वेन चेत्, प्रस्तरेऽपि यजमानत्वं व्यावहारिकं स्यात् । यजमानत्वस्य तत्रानध्यासात् अव्यावहारिकत्वे शुक्तिरूप्यादेर्व्यावहारिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । वेदतात्पर्याविषयत्वेनातात्त्विकत्वे सिद्धे तत्त्वावेदकबाध्यत्वव्यावहारिकावेदकबाध्यत्वाभ्यां व्यावहारिकप्रातिभासिकव्यवस्थोपपत्तेः । न च तत्त्वावेदकस्य विशेष्यमात्रपरत्वान्न बाधकत्वम् । विशेषणबुद्धिद्वारकत्वेन तन्मात्रपरस्यापि बाधकत्वसम्भवात् । विशेषणेऽप्यवान्तरतात्पर्याभ्युपगमाद्वा । 'यजमानः प्रस्तर'इत्यादौ तु न विशेषणे अवान्तरतात्पर्यम् । तात्पर्यविषयासिद्धावनुपायत्वात् । महातात्पर्यविषयसिद्ध्युपाये हि अवान्तरतात्पर्यमिति सर्वमतसिद्धम् । ननु, व्यावृत्तयस्सत्या मिथ्या वा । नाद्यः । व्यावर्तकानामपि सत्यत्वापत्तेर्व्यावहारिकाणां पारमार्थिकव्यावृत्त्यसाधकत्वात् । नान्त्यः । शुक्तेश्शुक्तितो व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वे शुक्तित्वस्य

शुक्तिसमसत्ताकत्ववदनृतव्यावृत्तेः ब्रह्मणि मिथ्यात्वे अनृतत्वस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्तेरिति चेन्न । उभयथाप्यदोषात् । तथाहि व्यावृत्तेर्ब्रह्माभिन्नतया पारमार्थिकत्वेऽपि व्यावर्तकं पारमार्थिकमिति कुतः । न हि यत् पारमार्थिकबोधकं, तत् पारमार्थिकमिति नियमोऽस्ति । बोध्यबोकयोस्समसत्ताकत्वस्य पदतदर्थादौ व्यभिचारेण प्रागेव निरस्तत्वात् । दोषाप्रयुक्तभानत्वस्य सत्त्वप्रयोजकत्वात् । नापि व्यावृत्तिबोधकं व्यावृत्तिसमसत्ताकमिति नियमः । स्वाप्नाङ्गनादेरपि स्वजन्यसुखापेक्षया सुखान्तरव्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वात् कारणस्य कार्यव्यावर्तकत्वात् । सा च व्यावृत्तिः तव मते पारमार्थिक्येव । मम तु मते व्यावहारिकी । सर्वथापि प्रातिभासिकव्यावर्तकापेक्षयाधिकसत्ताकैव । न च व्यावृत्तेर्ब्रह्माभिन्नत्वे ब्रह्मपदेनैव तल्लाभादितरपदवैयर्थ्यम् । सामान्यतस्तात्सिद्धावप्यनृतादिव्यावृत्त्याकारेण तत्सिद्धौ साफल्यात् । एवमज्ञानादिव्यावृत्तीनामन्योन्याभेदे सत्यपदेनैव चारितार्थ्यमिति अपास्तम् । तत्तदाकारेण सिद्धेस्तत्तत्पदं विनानुपपत्तेः । न चैवं सत्यत्वज्ञानत्वादिधर्माणामपि व्यावृत्तिवत् ब्रह्माभिन्नतया पारमार्थिकत्वमस्त्विति वाच्यम् । इष्टापत्तेः । तदेवं व्यावृत्तेस्सत्यत्वे न कोऽपि दोषः । व्यावृत्तेर्मिथ्यात्वपक्षेऽपि नानृतत्वस्य ब्रह्मसमसत्ताकत्वापत्तिः । एकबाधकबाध्यत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् व्यावृत्तिबाधकाबाध्यस्यैव प्रतियोगिनो व्यावृत्त्यधिकसत्ताकत्वम् । न त्वेकबाधकबाध्यस्यापि । कल्पितरजतव्यावृत्तेः कल्पितरजते मिथ्यात्वेऽपि तदपेक्षया तस्याधिकसत्ताकत्वाभावात् । अधिकं मिथ्यात्वमिथ्यात्वोपपादने द्रष्टव्यम् । ननु, तत्त्वजिज्ञासुं मुमुक्षुं प्रति मिथ्याबोधनायोगः । न चानृतत्वादिभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं तत् । अधिष्ठानब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारेणैव तन्निवृत्तिसम्भवे भ्रान्त्यन्तरोत्पादनायोगात् । न हि वल्मीके स्थाणुरयमिति भ्राम्यतः पुरुषोऽयमित्युपदिश्यत इति चेन्न । निवर्तकाधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कार एव तस्योपायत्वात् । स्थूलारुन्धतीन्यायेन पूर्वपूर्वभ्रमनिवृत्तये काल्पनिकोपदेशस्य पञ्चकोशस्थले दर्शनाच्च । यथा चात्मनि कल्पितेन ब्राह्मण्येनाशङ्किताब्राह्मण्यभ्रान्तिर्निवर्तते, तथा व्यावहारिक्या व्यावृत्त्या प्रातिभासिक्यनृतादिभ्रान्तिर्निवर्तते । न चासद्व्यावृत्तेर्व्यावहारिकत्वेऽनपोदितप्रामाण्येन 'असद्वा इदमग्र आसी'दिति वाक्येनासत्त्वस्य पारमार्थिकत्वप्रसङ्गः । 'नेहनाने'त्यनेन तस्य निषेधात् असद्वा इत्यादेरन्यपरत्वस्य प्रागेव दर्शितत्वाच्च । तथा च मीमांसकमते अनृतस्याप्यर्थवादार्थस्य सत्ये प्राशस्त्य इव मिथ्याभूतानामपि व्यावृत्तीनां सत्ये ब्रह्मणि द्वारत्वेन बोधनं युक्तम् । उक्तं हि 'सत्ये ब्रह्मणि सत्यादिशब्दा व्यावृत्तिद्वारा पर्यवस्यन्ती'ति । न च व्यावृत्तिज्ञान-

स्य धर्मिधीसाध्यत्वेन वैपरीत्यापातः । धर्मविशिष्टधर्मिज्ञानसाध्याया व्यावृत्तेः शुद्धधर्मिज्ञाने द्वारत्वाङ्गीकारात् । न च शाब्दे अर्थे आर्थिकस्य द्वारत्वमनुपपन्नम् । अन्यथा नीलमुत्पलमित्यादेरनीलव्यावृत्तिद्वारा स्वरूपमात्रपरत्वं स्यादिति वाच्यम् । नीलमुत्पलमित्यादौ स्वरूपमात्रबोधे तात्पर्याभावान्न शाब्देऽर्थे आर्थिकार्थापेक्षा । विशिष्टार्थतात्पर्यात् । अत्र तु स्वरूपमात्रे तात्पर्यम् । तच्चार्थिकार्थस्य द्वारत्वं विना अनुपपन्नम् । न च विशेषस्य त्वन्मतेऽभानात् किं प्रागज्ञातं व्यावृत्त्या ज्ञापनीयमिति वाच्यम् । अन्याविषयकस्य स्वरूपज्ञानस्य भ्रमविरोधिनस्साध्यत्वात । न चैवमन्याज्ञाने द्वारत्वम् । अन्यज्ञानप्रतिबन्धद्वारेण शुद्धज्ञान एव द्वारत्वसम्भवात् । न च व्यावृत्तिज्ञान एव स्वरूपज्ञानं द्वारमस्तु । तस्याभिधाबललब्धविशिष्टज्ञानादेवोपपत्तेः । न च प्राचीने ब्रह्माज्ञाननिवर्तकब्रह्मापरोक्षज्ञाने तदज्ञानकार्यस्यान्यस्य भानायोगः । ब्रह्मप्रातिपदिकार्थबुभुत्सायामेव एतद्वाक्यप्रवृत्तिरिति स्वप्रक्रियाविरोधश्चेति वाच्यम् । ब्रह्मापरोक्षज्ञानं हि तत्स्वरूपं वा, वृत्तिरूपं वा । आद्ये नान्यभानानुपपत्तिः । तस्याविद्यानिवर्तकत्वाभावात् । वृत्तिरूपमप्यापातदर्शनं नाविद्यानिवर्तकम् । तस्यासाक्षात्कारत्वाद्वा, साक्षात्कारत्वेऽपि प्रतिबद्धत्वाद्वा । विचारजन्यं तु फलीभूतं भवत्यविद्यानिवर्तकम् । न तु तत्प्राचीनमिति किमनुपपन्नम् । ननु, सत्यशब्देनासद्व्यावृत्तिद्वारा यद्बोधितं, तदेव ज्ञानादिपदैरज्ञानादिव्यावृत्तिद्वारा बोध्यमिति पदान्तरवैफल्यम् । न च द्वारविकल्पः । सत्यादिपदानां नित्यवच्छ्रवणात् एकस्मिन् प्रयोगे व्रीहियवयोरिवैकस्मिन् वाक्ये सत्याद्यनेकपदोपादानायोगादनृतत्वादिभ्रान्तिनिवृत्तिरूपदृष्टकार्याणां भिन्नत्वेन व्रीहियवादिवत् विकल्पप्रयोजकस्यैककार्यत्वस्याप्यभावाच्चेति चेन्न । समुच्चितानां द्वारत्वेन सफलत्वात् । प्रधानस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्त्युपयोगिनामानन्दादीनां भावरूपाणां 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'त्यनेनास्थूलत्वादीनामभावरूपाणां 'अक्षरधियान्त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्त'मित्यनेन च सूत्रेण निर्गुणब्रह्मप्रतिपत्तावेव सर्वशाखोपसंहारस्य प्रतिपादितत्वेन द्वारसमुच्चयस्यैवेष्टत्वात् । ननु, सगुणे ब्रह्मण्युपासनार्थं भवतु शाखान्तरीयगुणोपसंहारः । निर्गुणब्रह्मप्रतिपत्तौ तु किं शाखान्तरीयगुणोपसंहारेण । सत्यादिपदानां प्रत्येकं लक्षकत्वेन लक्ष्यब्रह्मबोधने प्रत्येकमेव समर्थत्वात्सत्यत्वादेश्च प्रत्येकं लक्षणत्वात् । न हि प्रकृष्टत्वादिकमिव सत्यत्वादिकमतिव्याप्तमिति चेत् न । प्रकृष्टप्रकाशयोरिव सत्यादिपदानामपि क्रमतः प्राप्तातिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थं समुच्चयापेक्षणात् । न ह्यनृतव्यावृत्तिबोधनं विना 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यत्र शून्यवादव्यावृत्तब्रह्म-

सिद्धिः। एवमेकैकपदाभावे सर्वत्रातिव्याप्तिरूहनीया। तथा च सत्यत्वादिकमनृतादिव्यावृत्तिद्वारा शून्यवादादिव्यावृत्तब्रह्मसिद्धेरुपायः। न च व्यावृत्तिः किं ब्रह्मविशेषणत्वेन बोध्या, स्वतन्त्रा वा। आद्ये सखण्डार्थत्वम्। द्वितीये ब्रह्म जिज्ञासुं प्रति तदुपदेशोऽसङ्गत इति वाच्यम्। व्यावृत्तिर्यद्यपि विशेषणतयैवार्थिकबोधे भासते, तथापि न शाब्दबोधे सखण्डार्थत्वम्। यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात्। तदुक्तं वार्तिककारैः—'मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृतः।' इति। न चार्थिकेनापि विशेषणेन ब्रह्मणस्सखण्डत्वापत्तिः। निर्धर्मकत्वादिश्रुतेर्विशेषणस्य धर्म्यसमानसत्ताकत्वेन सखण्डत्वाप्रयोजकत्वात्। न चानन्तशब्देनान्तवद्व्यावृत्तेस्साक्षादेव बोधनान्न तस्या आर्थिकत्वम्। तथा चानन्तपदस्य सखण्डार्थत्वं स्यादिति वाच्यम्। यद्यपि 'तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम्। स्वार्थार्पणप्रणाड्या तु परिशिष्टौ विशेषणम्॥'इति तैत्तिरीयवार्तिकोक्तदिशा विधिपदानां स्वार्थार्पणप्रणाडिकया अर्थादितरनिवृत्तिबोधकत्वम्। निषेधपदानां तु साक्षादिति स्थितं, तथापि द्वारभूते ज्ञाने सखण्डार्थत्वेऽपि परमतात्पर्यविषयज्ञाने नाखण्डार्थत्वव्याघात इत्यसकृदुक्तम्। एतदेवोक्तमानन्दबोधाचार्यैः—'लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि व्यवच्छेद्यविभेदतः। विज्ञानानन्दपदयोः पर्यायव्यर्थते न हि॥' इति। एवं पदे लक्षणेति पक्षे समाहितम्। केचित्त्वत्र वाक्ये लक्षणामाहुः। न पदे। तथा हि—यथा 'गम्भीरायां नद्यां घोष' इत्यत्र गम्भीरनद्योः परस्परमन्वयबोधानन्तरं विशिष्टार्थसम्बन्धि तीरं लक्ष्यते, तथा प्रकृते परस्परविशिष्टार्थबोधानन्तरं तत्सम्बन्ध्यखण्डं लक्ष्यते। तथा च न पदवैयर्थ्यम्। न च तत्रापि प्रत्येकं लक्षणा। तथा सति गम्भीरनदीतीरादिलाभेन विशिष्टतीरबुद्धिर्न स्यात्। न च तत्र गम्भीरनदीपदयोरिव इह सत्यादिपदानां परस्परमन्वयबोधकत्वं त्वन्मते नास्तीति वाच्यम्। एकस्मिन् ब्रह्मणि द्वारीभूतस्य परस्परार्थान्वयबोधस्य सत्यादिपदैः मिलित्वा जननात् उत्तरकाल एव लक्षणया अखण्डबोधस्याभ्युपगमात्। न च 'सत्यं ज्ञानं विज्ञानमानन्द'मित्यादौ अन्योन्यानपेक्षाणां सत्यादिपदानां ब्रह्मलक्षकत्वदर्शनात् कथं गम्भीरायामित्यादितुल्यन्यायतेति वाच्यम्। यत्र वस्तुगत्या गम्भीरनद्यभिप्रायेणैव नद्यां घोष इत्युक्तं, तत्र परस्परनिरपेक्षलक्षकत्वस्य गम्भीरायामित्युक्तौ च मिलितलक्षकत्वस्य दर्शनात् गुणोपसंहारन्यायेन द्वारसमुच्चयस्य स्थापितत्वाच्च। न च परस्परपदसाहित्येन तत्र गम्भीरनदीसम्बन्धि तीरं लक्ष्यते। अन्यथा त्वेकैकसम्बन्धि। प्रकृते त्वधिकलाभो न पदान्तरेणापीति वाच्यम्। तत्रापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधापत्त्या गम्भीरनदीतीरत्वेन लक्षणानभ्युपगमात्। वस्तुगत्या विशिष्टसम्बन्धिनः प्रत्येकपदादपि लाभात्। अथ विशि-

ष्टबुद्धिद्वारत्वाद्वारत्वाभ्यां विशेषः । प्रकृतेऽपि स तुल्य एव । ननु, गम्भीरायामित्यत्रापि न मिलिते लक्षणा । किं तु नदीपद एव । परस्परसाहित्येन विशिष्टबोधानन्तरं स्वज्ञाप्यविशिष्टसम्बन्धिनि लक्षणासम्भवात् । स्वज्ञाप्यसम्बन्ध एव हि लक्षणा । लाघवात् । न तु तद्विशेषः शक्यसम्बन्धः । गौरवात् । तथा च पदद्वये लक्षणा, लक्षणद्वयं वा न युक्तम् । एवञ्च वृत्तेः पदवृत्तित्वनियमोऽपि सङ्गच्छत इति चेत्, नैतत्सारम् । स्वज्ञाप्यसम्बन्धो हि लक्षणेति त्वयोच्यते । तच्च ज्ञाप्यं प्रकृते विशिष्टम् । तज्ज्ञापकत्वं चोभयोस्साधारणमिति कथं नदीपद एव लक्षणा । न गभीरपदे । विनिगमकाभावात् । न च गाम्भीर्येण सह तीरस्य परम्परया सम्बन्धः । नद्यास्साक्षात्सम्बन्ध एव विनिगमक इति वाच्यम् । 'निम्नं गभीरं गम्भीर'मिति कोशात् गम्भीरपदस्य निम्नरूपनदीद्रव्यवाचित्वेन साक्षात्सम्बन्धस्यापि साधारणत्वात् । न च विशेषणविभक्तेस्साधुत्वार्थकत्वात् गम्भीरपदलक्षणायां विभक्त्यर्थानन्वय इति वाच्यम् । विशिष्टबोधसमये गभीरपदस्य विशेषणपदत्वेऽपि विशिष्टसम्बन्धिलक्षणासमये विशेष्यपदत्वात् । विशेषणविभक्तेस्साधुत्वार्थकत्वमित्यप्यसम्बद्धम् । अभेदार्थकत्वस्य नैयायिकैः प्रत्येकमन्वयस्य च मीमांसकैररुणाधिकरणसिद्धस्य चाभ्युपगमात् । एवमन्यदपि वाक्यलक्षणोदाहरणमनुसन्धेयम् । गच्छ गच्छसि चेत् कान्तेत्यादि विषं भुङ्क्ष्वेत्यादि च । नन्वत्र जन्मना मरणानुमानम् । तेन च तत्साधनीभूतायाः गतेरकर्तव्यतानुमानमित्यनुमानपरम्परैव । न लक्षणा । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । न हि धूमोऽस्तीति वाक्यं वह्निलक्षकम् । विषमित्यादावपि विषभोजनस्येष्टसाधनतोक्त्या शत्रुगृहान्नभोजनस्यानिष्टसाधनत्वमाक्षिप्यते । यद्वा आप्तस्य प्रमाणविरुद्धोपदेष्टृत्वेन कोपोऽनुमीयते । तत्र च प्रसक्तशत्रुगृहान्नभोजनस्य हेतुत्वं कल्पयित्वा तत्राकर्तव्यतानुमानम् । न लक्षणेति चेन्नैतत्साधु । जन्मना मरणाक्षेपेऽपि तन्मरणे गमनस्य हेतुत्वानाक्षेपात् । शतवर्षानन्तरं जरादिनापि तदुपपत्तेः । तथा च म्रियामरणे हेतुत्वं गमनस्य न लक्षणां विनावगन्तुं शक्यम् । नापि म्रियामरणहेतुत्वेन गमनस्याकर्तव्यत्वानुमानम् । म्रियामरणहेतोरपि तत्त्वेनाज्ञानदशायां गुरुनिर्देशाद्वा आत्मत्राणार्थं वा कुलापकीर्तिपरिहारार्थं वा कर्तव्यत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । तथा च गमनस्य म्रियामरणहेतुत्वं तादृशस्य चाकर्तव्यत्वमित्युभयमपि लक्षणाधीनम् । जन्मनिर्देशस्य च प्रकृतेऽनुपयोगात् । तेन प्रकृतोपयोगिन्यगमने तात्पर्यं ज्ञाप्यते समुदायस्य । तथा च समुदाय एव लक्षणा । न प्रत्येकपदे । प्रत्येकं तात्पर्यज्ञापकाभावात् । तथा च नात्रानुमितिपरम्परा । न वा प्रत्येक-

पदे लक्षणा । एवं 'विषं भुङ्क्ष्वे'त्यत्रापि विषभोजनेष्टसाधनत्वेन शत्रुगृहान्नभोजनानिष्टसाधनत्वं नाक्षेप्तुं शक्यते । व्यधिकरणत्वात् तेन विनाप्युभयोरपीष्टसाधनतयोपपत्तिसम्भवाच्च । न हि येन केन चिद्यत्किञ्चिदाक्षिप्यते । किं त्वनुपपद्यमानेनोपपादकम् । नाप्याप्तत्वे सति प्रमाणविरुद्धोपदेष्टृत्वेन कोपानुमानं कोपेन च तद्धेतौ शत्रुगृहान्नभोजने अकर्तव्यतानुमानम् । आप्तस्यापि पित्रादेर्भ्रमादिना विनापि कोपं प्रमाणविरुद्धोपदेष्टृत्वदर्शनेन व्यभिचारादाप्तकोपहेतोरपि भ्रमादिना प्रियामरणहेतोरिव कर्तव्यत्वदर्शनेन तत्रापि व्यभिचाराच्च । तथा चाप्रसक्तप्रतिपादनेन प्रसक्तवारणे तात्पर्यं ज्ञात्वा तेनाकल्पितपदविभागे समुदाय एव लक्षणां कल्पयति । न तु प्रत्येकपदे । तत्र तत्र विशिष्यतात्पर्यज्ञापकाभावात् । तथा च पदार्थतात्पर्यान्वयानुपपत्तिभ्यां लक्षणा पदे । वाक्यार्थे तद्द्वयानुपपत्त्या लक्षणा वाक्ये । वाक्यार्थान्वयानुपपत्त्यनिबन्धनत्वं च लक्षणायाः पदवृत्तित्वसाधने उपाधिरित्यवधेयम् । एवमेवार्धमन्तरर्धं बहिरित्यादौ लोके अर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदीति वेदेऽपि वाक्य एव लक्षणा । न च तत्राप्यर्धस्यान्तस्त्वे सत्यर्धस्य बहिष्ट्वेनान्तरालानुमानम् । न लक्षणेति वाच्यम् । छिन्ने गृहे अन्तरालराहित्येऽपि तद्द्वयदर्शनेन व्यभिचारात् यथाकथञ्चिदनुमानसम्भवे वा सर्वत्र शब्दप्रमाणोच्छेदापाताच्च । एवञ्च ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारो लक्ष्यत इति विवरणकारोक्तं यज्ञायुधपदेन यजमानो लक्ष्यत इति सङ्क्षेपशारीरकोक्तं च वाक्यलक्षणयोपपन्नम् । ब्रह्मजिज्ञासायज्ञायुधशब्दयोस्सुबन्तत्वलक्षणपदत्वेऽपि शक्तत्वलक्षणपदत्वाभावेन शक्यसम्बन्धरूपाया लक्षणाया अयोगात् । स्वज्ञाप्यसम्बन्धरूपा तु लक्षणा यौगिकपदसमुदायेऽपि वाक्यस्थानीये नानुपपन्ना । एवं 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवते'त्यादौ अर्थवादेऽपि प्राशस्त्यप्रतिपत्तये वाक्य एव लक्षणाङ्गीकार्या । प्रत्येकपदात्तदनुपपत्तेः । न च तत्र कर्मणि क्षिप्रदेवताप्रसादहेतुत्वरूपतत्पदार्थसम्बन्धबोधकत्वमेव । न तु तदन्यप्राशस्त्यलक्षकत्वमिति वाच्यम् । पदार्थमात्रसंसर्गबोधे वायुः शीघ्रतम इत्येव धीस्स्यात् । न कर्मप्राशस्त्यविषया सा स्यात् । न च लिङाद्यभिधेयकार्यस्यान्वयानुपपत्तिस्तत्र लक्षणाबीजमस्ति । प्रकृते च सर्वपदानां लक्षकत्वादभिधेयान्वयानुपपत्तिर्नास्तीति वाच्यम् । केन तुभ्यमभाण्यभिधेयानुपपत्त्या लक्षणेति । किं तु तात्पर्यानुपपत्त्या । तच्च तात्पर्यमभिधेयान्वयविषयमन्वयसामान्यविषयं स्वरूपमात्रविषयं वेति न कश्चिद्विशेषः । अन्यथा यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र लक्षणा न स्यात् । न च भोजनप्रयोजनकप्रवेशनस्य यष्टिष्वन्वयानुपपत्तिरेवास्तीति

वाच्यम् । एवमपि प्रवेशनविशेषे तात्पर्यग्रह एवोपजीव्य इति तदनुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमस्तु । विनिगमनाविरहेण द्वयोरपि व्यवस्थितविकल्पेऽप्यस्माकं न क्षतिरित्यवधेयम् । ननु, सर्वपदानां लाक्षणिकत्वे वाक्यार्थानुभवो न स्यात् । लाक्षणिकस्याननुभावकत्वादिति चेन्न । लाक्षणिकत्वेऽप्यनुभावकत्वोपपत्तेः । शक्तत्वेन ह्यनुभावकत्वम् । न तु तच्छक्तत्वेन । गौरवात् । लाक्षणिकमपि क्वचिच्छक्तमेव । भट्टाचार्यैर्वाक्यार्थस्य सर्वपदलक्ष्यत्वाभ्युपगमाच्च । तथा हि—अभिहितान्वयवादे पदैः स्वशक्तिवशात् पदार्था अभिधीयन्ते । न तु स्मार्यन्ते । स्मार्यस्मारकसम्बन्धातिरिक्तमूलसम्बन्धकल्पनापत्तेः । एकसम्बन्धिज्ञानं ह्यपरसम्बन्धिस्मारकम् । न तु स्मारकत्वमेव सम्बन्धः । हस्तिपकादिषु तथा दर्शनात् । अत एवोक्तं—'पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ॥' इति । अज्ञातज्ञापकत्वाभावान्नानुभावकम् । सम्बन्धान्तराभावाच्च न स्मारकम् । किं तु शक्त्याऽज्ञातज्ञापकमिति स्मारकसदृशमित्यर्थः । स्मृत्यनुभवातिरिक्तं च ज्ञानं प्रमाणबलादायातमङ्गीकार्यमेव । पदार्थज्ञाने तत्तानुल्लेखाच्च । तत्तोल्लेखनियमभङ्गेनात्र तत्प्रमोषकल्पने चातिगौरवात् । तथा च पदजन्यस्मृत्यनुभवविलक्षणज्ञानविषयीभूताः पदार्थाः अभिहिता इत्युच्यन्ते । तादृशाश्चाकांक्षाद्यनुसारेण स्वान्वयमनुभावयन्तीति वाक्यार्थो लक्ष्य इत्युच्यते । पदेन यत् बोध्यते, तच्छक्यम् । पदार्थेन यत् बोध्यते, तल्लक्ष्यमिति नियमात् । अत एवोक्तं—'वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति च स्थितम् ।' इति । यद्यपि पदाभिहितपदार्थस्मार्यत्वं तीरादौ लक्ष्यत्वम् । वाक्यार्थे तु तदनुभाव्यत्वमिति विशेषः, तथापि पदार्थबोध्यत्वमादाय लक्ष्यत्वव्यपदेशः । अत एव पदार्थेन पदार्थलक्षणायां पूर्वसम्बन्धज्ञानापेक्षा । तस्य स्मार्यत्वात् । वाक्यार्थलक्षणायां तु न तदपेक्षा । तस्यानुभाव्यत्वेन पूर्वसम्बन्धज्ञानानपेक्षत्वात् । पदार्थलक्षणायां पूर्वसम्बन्धज्ञानमेव वाक्यार्थलक्षणायामाकांक्षादिकमेवेति परस्परनिरपेक्षमुभयं नियामकम् । अतोपूर्वे वाक्यार्थे शक्यसम्बन्धितया ज्ञातुमशक्ये कथं लक्षणेत्यपास्तम् । पदार्थलक्षणाया एव तथात्वात् । एवं च पदशक्तेः पदार्थोपस्थितावेवोपक्षयादुपस्थितानां च पदार्थानामन्वयानुभावकत्वात् असर्वपदलाक्षणिकत्वेऽपि न वेदान्तवाक्यानामन्वयानुभावकत्वानुपपत्तिः । स्यादेतत् अभिहितान्वयवादे माभूदनुपपत्तिः । अन्विताभिधाने तु भवति । तथा हि—पदानामन्वयानुभवजननसामर्थ्यमेव शक्तिरित्युच्यते । एकैकपदार्थोपस्थितिस्तु स्मृतिरूपा । न शक्तिसाध्या । एकसम्बन्धिज्ञानादपरसम्बन्धिस्मरणस्य हस्तिपकादिसाधारणत्वात् अन्वयानुभवजननसामर्थ्यरूपस्य च मूलसम्बन्धस्य विद्यमानत्वात् । अत एव पदशक्त्य-

साध्यत्वात् पदार्थोपस्थितेस्स्मृत्यन्तरसाधारणायास्तद्वैजात्यकल्पने च मानाभावादर्थ्याध्याहार एवासति बाधके । न पदाध्याहारः । पुष्पेभ्य इत्यत्र साधुत्वार्थे स्पृहयतिपदस्य 'विश्वजिता यजेते'त्यत्र नियोज्यलाभार्थं स्वर्गकामपदस्य सौर्ये चरावतिदेशप्राप्ते 'अग्नये जुष्टन्निर्वपामी' ति मन्त्रे प्रकृतौ वाचकपदवत्तया क्लृप्तोपकारे अग्निपदबाधेन वाचकपदलाभाय सूर्यपदस्य चाध्याहारेऽपि पदार्थस्मरणाय वाक्यार्थानुभवाय वा तदनपेक्षणात् । शाब्दत्वं च पदजन्यान्वयानुभवत्वेनैव । न पदजन्योपस्थितिजन्यान्वयानुभवत्वेन । गौरवात् । अत एव योग्यतावच्छेदकस्य छिद्रेतरत्वादेः पदादनुपस्थितस्यापि पदजन्यान्वयानुभवविषयत्वाच्छाब्दत्वम् । अन्यैरप्यनुकूलत्वप्रतियोगित्वादीनां तथात्वाभ्युपगमात् । एवं च चैत्रोऽयमित्यादौ लोके 'उद्भिदा यजेत पशुकाम' इत्यादौ च वेदे प्रत्यक्षोपस्थितानामेव चैत्रोद्भिदादिपदानां नामत्वेनान्वयः । अन्यथा चैत्रपदवाच्योऽयं उद्भित्पदवाच्येन यागेनेत्यादिकल्पने लक्षणाप्रसङ्गात् । अगृहीतसङ्गतिके पदे तदयोगात् । 'घटः पटो ने' त्यत्र नञन्वय इव चैत्रोऽयमित्यादिनामधेयान्वयेऽपि विभक्त्यर्थद्वारत्वानपेक्षणेन व्युत्पत्त्यन्तरकल्पनात् नञन्वये विभक्त्यर्थापेक्षायां जितमद्वैतवादिभिः । नीलं सुगन्धि महदुत्पलमिति वत् घटपटनञर्थानामभेदान्वयोपपत्तेः नामधेये विभक्त्यर्थापेक्षायां वेदे नामधेयत्वं न सिध्येदिति जितं पूर्वपक्षिणा । 'सोमेन यजेतेत्यत्रेव' मत्वर्थलक्षणयोद्भिदा यजेतेत्यादावपि विशिष्टविधित्वोपपत्तेः । उभयत्र लक्षणायास्तुल्यत्वेऽपि प्रवृत्तिविशेषकरत्वेन विधित्वस्यैवोचितत्वात् । वार्तिककाराणां तु पदार्थोपस्थितेः पदशक्तिसाध्यत्वात्तदर्थं सर्वत्र पदाध्याहाराङ्गीकारेऽपि नामधेयान्वये व्युत्पत्त्यन्तराश्रयणमस्त्येव । तथा च स्वयमेव व्युत्पादितं नामधेयाधिकरण इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । प्रकृतमनुसारामः । एवं स्थिते लाक्षणिकमप्यन्वयानुभावकञ्चेदन्वयानुभवजननसामर्थ्यमेव शक्तिरिति लाक्षणिकस्यापि तद्वत्त्वान्मुख्यजघन्यविभागो न स्यात् । तथा च लिङ्गाधिकारणविरोधः । तत्र हि 'बर्हिर्देवसदनन्दामी' त्यादिमन्त्राणां मुख्ये जघन्ये चार्थे लिङ्गाद्विनियोगः उत मुख्य एवेति संशय्य उभयोरपि शाब्दत्वादुभयत्रापि विनियोग इति प्राप्ते, मुख्य एवेति सिद्धान्तितम् । 'अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावस्स्यात्तस्मादुत्पत्तिसम्बन्धोऽर्थेन नित्यसंयोगादि'ति अर्थाभिधानसामर्थ्यरूपाल्लिङ्गाच्छ्रुत्या विनियुक्तेषु बर्हिर्देवसदनन्दामीत्यादिमन्त्रेषु शेषभावो विनियोगस्स्यात् । तच्च सामर्थ्यं मुख्ये । न जघन्ये । शब्दसामर्थ्यादुपस्थितो ह्यर्थो मुखमिवाव्यवहितो भवतीति मुख्य उ-

च्यते । मुख्यार्थसम्बन्धादुपस्थितस्तु जघनमिव व्यवहितो भवतीति जघन्य उच्यते। तथा च जघन्येऽर्थे विनियोगं ब्रुवतापि तदुपस्थितये मुख्योपस्थितिर्वक्तव्या । तथाचोत्पत्तिसम्बन्धः स्वभावसम्बन्धोऽर्थाभिधानसम्बन्ध एव विनियोजकस्स्यात्। तस्यार्थनियतत्वात् । तावतैव स्वाध्यायविधेश्चरितार्थत्वात् । मुख्यसम्बन्धस्तु न लिङ्गम् । अनेकेषां मुख्यसम्बन्धित्वेनार्थानियमाच्चरमत्वाच्चेति सूत्रार्थः। अत एव मुख्यसम्भवे लक्षणा नोपादेयेति सर्वतन्त्रसिद्धान्तः। पदवृत्तिर्हि शक्तिः। पदार्थवृत्तिश्च लक्षणा। सा च बहुप्रकारेत्यन्यत् । लाक्षणिकपदेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितौ कृतायां यदवशिष्टं शक्तं, तदेवान्वयानुभावकम् । अर्थवादपदानां सर्वेषां लाक्षणिकत्वेऽपि तदेकवाक्यतापन्नं विधिपदमेवानुभावकम्। 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु'रिति न्यायात् । तथा च सत्यादिपदानां सर्वेषामपि लाक्षणिकत्वे कथमन्वयानुभवोपपत्तिरिति चेन्नैष दोषः । शक्यस्यैवान्वयानुभवाभ्युपगमात् । लक्षणा त्वेकदेशत्यागमात्राय । न त्वशक्यार्थोपस्थितये। गौर्नित्य इत्यादिवत् । अत एव वाचकानामेव स्वार्थे लक्षणेयमित्युक्तं प्राक् । ननु, जहल्लक्षणाभ्युपगमे कथमन्वयानुभवः । शक्यैकदेशस्यापि तत्राभावात् । तथाचोक्तं संक्षेपशारीरके—'साभासाज्ञानवाची यदि भवति पुनर्ब्रह्मशब्दस्तथाहंशब्दोऽहङ्कारवाची भवति तु जहती लक्षणा तत्र पक्ष' इति । अस्मिन् पक्षे अन्विताभिधानवादानभ्युपगमाद्दोषः । पक्षद्वयाश्रयणं तु जहदजहल्लक्षणापक्ष एव। तथा च दर्शितं तत्रैव—'अभिहितघटना यदा तदानीं स्मृतिसमबुद्धियुगं पदे विधत्तः । परदृशि पुनरन्विताभिधाने पदयुगलात् स्मृतियुग्ममेव पूर्वम्॥'इति । तत्त्वप्रदीपिकाकृदादयस्तु अभिहितान्वयपक्षमेवोररीचक्रुः । सर्वथापि सिद्धान्तानुकूलत्वादिति न किञ्चिदवद्यम् । तार्किकमतस्योभयपक्षबहिर्भावादिकं च वेदान्तकल्पलतायां व्युत्पादितमित्युपरम्यते ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ सत्याद्यवान्तरवाक्याखण्डार्थतोपपत्तिः ॥

एवं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यपक्षकानुमानमपि निर्दोषम् । न च सोऽयं देवदत्त इत्ययं दृष्टान्तस्साध्यविकलः । विशिष्टाभेदस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। तथा हि—किमत्र तद्देशकालविशिष्ट एतद्देशकालवैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यते, एतद्देशकालविशिष्टे वा तद्देशकालवैशिष्ट्यं, तद्विशेषणयोरैक्यं, वा, तद्विशिष्टयोरैक्यं वा। नाद्यः । तद्देशकालवैशिष्ट्यस्याप्रत्यक्षत्वेनानुद्देश्यत्वात् तत्कालादेरिदानीं सत्त्वापत्तेश्च । न द्वितीयः । एतत्कालादेरन्यदा सत्त्वापत्तेः । न तृतीयः । बाधात् । अत एव न चतुर्थोऽपि । विशेषणस्य भिन्नत्वेन विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धात्मकस्य वि-

शिष्टस्य भिन्नत्वात् । अतिरिक्तत्वेऽपि विशेषणभेदेन विशेष्यभेदेन च तद्भेदनियमात् । तथाचोभयविशेषणपरित्यागेन विशेष्यमात्रमभिन्नं बोध्यत इति सिद्धमखण्डार्थत्वम् । तदुक्तम्—'अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः । घटते न यदैकता तदा नतरां तद्विपरीतरूपयोः ॥' इति । यदा हि 'दण्डी कुण्डली'त्यादौ दण्डकुण्डलादेरेकदेशकालावस्थितत्वेनाविरोधेऽपि न तद्विशिष्टयोरैक्यम् । विशेषणयोरप्यैक्यापत्तेः, तदा कैव कथा सोऽयमित्यत्र तत्तेदन्तयोरेककालानवस्थाननियमेन परस्परविरुद्धत्वात्तद्विशिष्टयोरैक्यस्य । लक्षणयैक्यबोधनं तूभयत्रापि समानम् । लाक्षणिकत्वेऽपि दण्डी कुण्डलीत्यादौ विशिष्टतात्पर्यान्नाखण्डार्थत्वव्यवहारः । सोऽयमित्यत्र तु 'अयं स न वा अयं नैव स' इत्यादिसंशयविपर्ययज्ञानविषयीभूताभेदमात्रस्य बुभुत्सितत्वेन तत्रैव तात्पर्यादखण्डार्थत्वम् । न ह्यन्यस्मिन् बुभुत्सिते अन्यत् प्रतिपादयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्तेदन्तोपस्थितिद्वारकाभेदबोधस्यैव भेदभ्रमविरोधितया नान्यतरपदवैयर्थ्यम् । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षस्याप्यभिज्ञाद्वयोपस्थितस्वरूपातिरिक्ताविषयत्वेऽपि उभयोपस्थितिद्वारकाभेदबोधनेन भ्रमनिवर्तकत्वं तत्समानार्थकं च वाक्यमेतदिति न विशिष्टपरम् । यथा चाभिज्ञाद्वयात् प्रत्यभिज्ञाया विषयवैलक्षण्याभावेऽपि द्वारविशेषनिबन्धनज्ञानगतवैलक्षण्यादेव फलभेदः, तथा स्मृतिरूपायास्तदिदम्पदार्थोपस्थितेरनुभवरूपस्य वाक्यार्थबोधस्य । एवं च 'भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकार्थबोधपरत्वं सामानाधिकरण्य'मिति प्राचां वचोऽपि निष्प्रकारके सुतरामुपपद्यते । ननु, सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा तावन्नाखण्डार्थविषया । तत्र प्रत्यक्षे शब्दवृत्तेर्लक्षणाया अभावात् तत्तेदन्तोल्लेखित्वेन तत्र निष्प्रकारकत्वस्यानुभवपरास्तत्वात् । तदनुल्लेखे त्वभिज्ञातोभयवैलक्षण्यानुपपत्तेः । तथा च शाब्दप्रत्यभिज्ञाऽपि तथा । स्वप्रत्यभिज्ञावगतस्य परं प्रति बोधनादिति चेन्न । वृत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षस्य विशिष्टाभेदविषयत्वे बाधस्य प्रतिबन्धकतया स्वरूपाभेदमात्रविषयत्वात् । अभेदश्च न प्रकारः । स्वरूपतया प्राधान्यात् । तत्तेदन्तयोरपि न प्रकारता । भासमानाभेदरूपवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वाभावात् । अत एव न तस्यास्तत्तेदन्तोल्लेखिता । तदभिलापे तु निरन्तरोत्पन्नाभिज्ञाद्वयादेव तथोल्लेखव्यवहारात् । तत्र च लक्षणा लब्धपदैव । सर्वत्र निर्विकल्पकाभिलाप इयं गतिः । न चाभिज्ञाया अविशेषः । सप्रकारकत्वनिष्प्रकारकत्वाभ्यामेव विशेषात् । फलवैलक्षण्यं तूक्तमेव । अत एव तत्तोपलक्षितप्रतियोगिकभेदरहित इदन्तोपलक्षितदेवदत्तस्वरूपे तात्पर्यात् यथाज्ञानमुपदेशोऽप्युपपद्यते । भेदविरहश्च न कश्चिद्धर्मः । किं तु स्वरूपमेव । तदेव चैक्यमित्युच्यते । न चायमस्ति नियमः स्वेन-

यथावगतं परं प्रति तथैव वाच्यमिति । समूहज्ञानेनापि श्रोतृबुभुत्सितैकदेशोपदेशदर्शनात् । ज्ञानमात्रसाध्यत्वात् बुभुत्सानुसारित्वाच्चोपदेशस्य । एवं च विशिष्टविषयादपि ज्ञानादखण्डोपदेशोपपत्तिः । विशेषणोपलक्षणादिविवेकश्चान्यत्र स्पष्ट इति नेह प्रतन्यते । तथा च न दृष्टान्तस्साध्यविकलः । एवं तत्त्वमस्यादिमहावाक्येऽपि बोद्धव्यम् । ननु, चिन्मात्रस्य चिन्मात्रेण सहाभेदबोधने इष्टापत्तिः अप्रसक्तनिषेधश्च । अभेदश्चेत्स्वरूपमेव तस्य स्वप्रकाशतया नित्यसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यम् । तदस्फुरणे च तद्बुभुत्साद्यनुपपत्तिः । तत्त्वम्पदार्थशोधकेनावान्तरवाक्येनैवोपपत्त्या महावाक्यवैफल्यं च एकपदेनैवोपपत्तेः पदान्तरवैयर्थ्यं च भ्रमकालज्ञानाधिकाप्रतिपत्तेः महावाक्यात् भेदभ्रमनिवृत्तिश्च न स्यादिति चेन्न । चैतन्यस्य नित्यसिद्धत्वेऽपि सार्वज्ञ्याद्युपलक्षितस्वरूपज्ञानस्याज्ञानादिनिवर्तकस्य साध्यत्वात् । न चैवं सप्रकारता । तत्तादिवत् सार्वज्ञ्यादीनामन्वयबोधाप्रकारत्वात् उपायान्तरेणैतादृशज्ञानासम्भवाच्च नोपदेशवैयर्थ्यादयो दोषाः । भ्रमप्रतीतभेदाश्रयतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकद्वयोपलक्षितस्वरूपमात्रज्ञानस्य भेदभ्रमनिवर्तकत्वेन विषयावैलक्षण्येऽपि फलवैलक्षण्यात् शङ्खश्वैत्यविषयत्वे तुल्येऽपि तदनुमानानिवर्त्यपीतभ्रमस्य तत्प्रत्यक्षनिवर्त्यत्वदर्शनात् । अत एवोक्तं विवरणे—'अभिज्ञातः प्रत्यभिज्ञायास्तावन्न प्रमेयतो विशेषः । अभिज्ञया ज्ञातस्यैव देवदत्तैक्यस्य प्रत्यभिज्ञयापि ग्रहणात् । न हि देवदत्तस्य स्वेनैक्यमभिज्ञायां न भाति । न च तस्यैक्यान्तरमस्ति । यदनभिज्ञातं प्रत्यभिज्ञायते । एकस्य कालद्वयसम्बन्धः प्रत्यभिज्ञागोचर इति चेन्न । ऐक्ये कालद्वयसम्बन्धस्याभिज्ञाद्वयादेव सिद्धेः । तस्मात् कालद्वयसम्बन्धिपदार्थैक्यविषयत्वे द्वयोरप्यविशिष्टे प्रत्यभिज्ञाया एव कालद्वयपरामर्शित्वेन पदार्थभेदभ्रमनिवर्तकत्वम् । नाभिज्ञायाः । एवं तत्त्वमसीति वाक्यस्य सत्यादिवाक्यात्तत्पदाच्च प्रमेयवैलक्षण्येऽपि धर्मद्वयपरामर्शित्वेन भेदभ्रमनिवर्तकत्वात् प्रामाण्यम् । उक्तं च कात्यायनेन 'सिद्धं तु निवर्तकत्वा'दिति । स्यादेतत् अभिज्ञया वस्तुत एकस्मिन् कालद्वयसम्बन्धस्य देवदत्ताभेदस्य ग्रहणेऽपि प्रत्यभिज्ञया एकस्मिन् कालद्वयसम्बन्ध इति वा, कालद्वयसम्बन्ध्येक इति वा, ग्रहणेन प्रमेयत एव भेदः । न हीदमिति ज्ञानं वस्तुतश्शुक्तौ शुक्त्यभेदग्राह्यपि इयं शुक्तिरिति ज्ञानवदिदंत्वशुक्तित्वाधार एक इत्याकारम् । अन्यथा तु फलतोऽपि विशेषो न स्यात् । कालद्वयपरामर्शस्य भेदभ्रमेऽपि सत्त्वात् । एवं तत्त्वमसीत्यत्रापीति । उच्यते । न हि प्रत्यभिज्ञायामैक्यं प्रकार इति कस्यचिन्मतम् । तस्य स्वरूपत्वेन विशेष्यत्वात् ।

अभेदस्वरूपविषयत्वे तुल्ये तत्तेदन्तोभयप्रकारिका सेति तव मतम् । निष्प्रकारिकैवेति मम । एकत्वं च नैकत्वसङ्ख्या । गुणादावभावात् तज्ज्ञानस्य भेदभ्रमाविरोधित्वाच्च । किं तु भेदविरहरूपं स्वरूपमित्युक्तम् । अन्यथा तदभिलापकवाक्यमपि सोऽयमेक इति स्यात् । न तु सोऽयमिति । सोऽयमिति वाक्ये त्वैक्यस्य प्रकारत्वं तत्प्रतिपादकपदाभावादेव दूरनिरस्तम् । भेदभ्रमे कालद्वयपरामर्शेऽपि भ्रमप्रतीतभेदाश्रयतावच्छेदकेत्यादिनिरुक्तफलवैलक्षण्यमुपपन्नमेव । अत एव 'उपाधिभेदभिन्नार्थो येनैकः प्रतिपाद्यते । तदपि स्यादखण्डार्थं महत्खं कुम्भखं यथा ॥' इत्यादि कल्पतरूक्तं 'घटाकाशो महाकाश इत्युक्तेश्चैक्यधीर्यथे'ति वार्तिकं च निरवद्यम् । तथा च तत्त्वमसिवाक्यमखण्डार्थम् । उपाधिभेदभिन्नेऽर्थे ऐक्यप्रतिपादकत्वात् । घटखं महाखमिति वाक्यवदित्युक्तं भवति । एवं च 'सत्यज्ञानादिरेतत्संसर्गव्यरेकिणि अर्थे प्रमाणम् । मानत्वात् । नयनादिप्रमाणव'दिति चित्सुखाचार्योक्तमपि साधु । सत्यादिवाक्यमेतत्पदार्थसंसर्गव्यतिरिक्त एवार्थे प्रमाणमिति सावधारणं साध्यं विवक्षितम् । तेन संसर्गातिरिक्तसंसर्गिण्यपि प्रामाण्याङ्गीकारात् न सिद्धसाधनम् । कण्टकोद्धारस्तु पूर्ववत् । एवमन्येषामपि प्रयोगाः यथायथमुपपादनीयाः । तस्मात् वृथा रोदिषि मन्दबुद्धे तव भ्रमादेव हि दुःखमेतत् । तस्यापनोदो विहितः प्रमाणैस्तुभ्यं तु रोचेत स नेति चित्रम् ॥ मानं वेदान्तवाक्यानि निर्गुणाखण्डबोधनात् । निर्गुणत्वं च तस्योक्तं श्रुत्या युक्तिसहायया ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ तत्त्वमस्यादिमहावाक्याखण्डार्थत्वोपपत्तिः ॥

इह कुमतिरतत्त्वे तत्त्ववादी वराकः प्रलपति यदकाण्डे खण्डनाभासमुच्चैः ।
प्रतिवचनममुष्मै तस्य को वक्तु विद्वान् न हि रुतमनुरौति ग्रामसिंहस्य सिंहः ॥

कैवल्यश्रुत्या निर्गुणश्रुत्या तावदात्मा निर्गुणः । ननु, 'बृहन्तोऽस्य धर्मा' इति श्रुत्या 'ब्रह्मेशानादिभिर्देवैस्समेतैर्यद्गुणांशकः । नावसाययितुं शक्यो व्याचक्षाणैश्च सर्वदा ॥' इति स्मृत्या च ब्रह्म धर्मवत् पदार्थत्वादित्याद्यनुमानेन च स्वसमानसत्ताकधर्मवत् ब्रह्मेति चेत् । मैवम् । न तावच्छ्रुत्या सगुणत्वसिद्धिः । सगुणप्रकरणस्थाया उपास्तिविधिविषयविशेषणसमर्पकत्वेन तत्परत्वाभावात् । न चापूर्वत्वात् सत्यकामादौ विशेषणे तात्पर्यम् । अपूर्वत्वेऽप्यन्यशेषस्यातत्परत्वदर्शनात् । यथा हि 'जर्त्तिलयवाग्वा वा जुहुयात् गवीधुकयवाग्वा वा जुहुया'दित्यादौ जर्त्तिलयवाग्वादेर्होमसाधनत्वस्य 'अनाहुतिर्वै जर्त्तिलाश्च गवीधुकाश्चे'ति निन्दायाश्च 'अजक्षीरेण जुहोती'ति विध्येकवाक्यतया अतत्परत्वं, तथैवात्राप्युपपत्तेः । निर्गुणप्रकरणस्थायास्तु अद्वितीयब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलनिषेधापेक्षितविषयसमर्पकतया अन्यथासिद्धेः । न च 'कि-

ध्नेने'त्यादिसामान्यवाचकपदेनैव ब्रह्मातिरिक्तसर्वनिषेध्योपस्थितौ विशेषग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । अलौकिकतया वाक्यप्रमेयत्वभ्रमव्युदासार्थत्वात् । अत एव श्रुतिप्राप्तस्य श्रुत्या निषेधे अहिंसावाक्यम् अग्नीषोमीयहिंसायाः,अग्रहणवाक्यं च षोडशिग्रहणस्य, असद्वेत्यादिवाक्यं ब्रह्मसत्त्वस्य, भेदवाक्यं चैक्यस्य निषेधकं स्यादिति निरस्तम् । प्रकृते श्रुतिप्राप्तस्यैवाभावात् । श्रुतिप्राप्तत्वं हि न तत्प्रसक्तत्वम् । अतिप्रसङ्गात् । तत्प्रमितत्वस्य च प्रकृते अभावात् । अहिंसावाक्यस्य वैधहिंसाविषयत्वेन समानविषयत्वाभावात् । समानविषयत्वे ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पापत्तेः । ग्रहणाग्रहणवाक्ययोस्तु सत्यपि समानविषयत्वे एकस्याधिकबलत्वाभावेन बाध्यबाधकभावस्यासम्भावितत्वात् । अन्यथा विकल्पानाश्रयणप्रसङ्गात् । असद्वाक्यभेदवाक्ययोस्तु न ब्रह्मसत्त्वैक्यनिषेधकता । सत्त्वैक्यबोधकयोरेव तत्परत्वेन प्राबल्यात् । नाप्यनुमानं ब्रह्मणि तात्त्विकधर्मसाधनायालम् । तथा हि—ब्रह्म धर्मिसत्तासमानसत्ताकधर्मवत्, उक्तसत्ताकभावरूपधर्मवद्वा, यावत्स्वरूपमनुवर्तमानधर्मवद्वा, तादृशभावरूपधर्मवद्वा, स्वज्ञानाबाध्यधर्मवद्वा, तादृशभावरूपधर्मवद्वा, धर्मैर्भावरूपधर्मैर्वा, हीनं नावतिष्ठते वा । पदार्थत्वात्, अथवा भावत्वात् । घटवत् । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यप्रकारवत् स्वारोपितव्यावर्तकस्वज्ञानाबाध्यप्रकारवद्वा । अधिष्ठानत्वात् । शुक्तिवत् । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यदुःखव्यावर्तकधर्मवत् । दुःखानात्मकत्वात् । घटवत् । ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यप्रकारविशेष्यम् । सन्दिग्धत्वात् विचार्यत्वात् निर्णेतव्यत्वाद्वा । स्थाणुवत् । ब्रह्म वेदान्ततात्पर्यगोचरप्रकारवत् । वेदान्तविचारविषयत्वात् । यदेवं, तदेवम् । यथा कर्मकाण्डविचारविषयो धर्मः । ईश्वरस्सदावाप्तसमस्तकल्याणगुणः । सदा प्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात् । यो यदा यत्प्रेप्सुर्यत्र शक्तः स तदा तद्वान् । यथा चैत्रः । ईश्वरस्सदा त्यक्तसमस्तदोषः । सदा तज्जिहासुत्वे सति तत्त्यागे शक्तत्वात् । यश्चैवं स तथा । यथा चैत्र इत्याद्यनुमानेषु धर्मिपदस्वपदयोर्यत्किञ्चिद्धर्मियत्किञ्चित्सम्बन्धिपरत्वे घटादिसमसत्ताककल्पितधर्मवत्त्वेन सिद्धसाधनम् । ब्रह्मपरत्वे साध्याप्रसिद्धिः । घटादिधर्मे ब्रह्मसमानसत्ताकत्वादेरप्रसिद्धेः । न च दृष्टान्ते साध्यनिरूपणे तदेव धर्मी । पक्षे तन्निरूपणे ब्रह्मैव धर्मी । धर्मिपदस्वपदादीनां समभिव्याहृतपरत्वादिति वाच्यम् । शब्दस्वभावोपन्यासस्यानुमानं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । स्वरूपपदस्याप्येवमेव ब्रह्मपरत्वे साध्याप्रसिद्धिः । घटादिपरत्वे सिद्धसाधनम् । समभिव्याहृतपरत्वस्य शब्दस्वभावस्यानुमानं प्रत्यप्रयोजकत्वमिति दूषणं पूर्ववत् । धर्मैर्विना नावतिष्ठत इत्यस्य ब्रह्म धर्मव्याप्तमित्यर्थः । तथा च सिद्धसाधनम् । य-

स्मिन् काले देशे वा ब्रह्म, तत्र धर्मास्सन्त्येव। न हि कालो देशो वा धर्मरहितः। मायाचित्सम्बन्धस्य कालस्य मुक्त्यसहवृत्तित्वात् । स्वज्ञानाबाध्येत्यत्रापि पूर्ववत् स्वपदार्थविकल्पः । अत एव स्वारोपितव्यावर्तकस्वज्ञानाबाध्यधर्मवदिति निरस्तम् । स्वज्ञानाबाध्यदुःखव्यावर्तकधर्मवदित्यत्रापि स्वपदार्थविकल्पः पूर्ववत् । दुःखव्यावर्तकधर्मवत्त्वेन सिद्धसाधनम् । वेदान्ततात्पर्यगोचरेत्यत्रावान्तरतात्पर्यमादाय सिद्धसाधनम् । मुख्यतस्तात्पर्योक्तौ च वेदान्तवाक्यमुख्यतस्तात्पर्यविषयप्रकाराप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः । न च यत्तद्भ्यामनुगमय्य साध्यप्रसिद्धिः। तथा शब्दानुगमस्यानुमानं प्रत्यनुपयोगात् । ईश्वरस्सदावाप्तसमस्तकल्याणगुण इत्यत्र कालव्याप्त्या आप्तगुणत्वस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । न हि निर्धर्मकतायां सत्यां कालसम्बन्धोऽस्ति । किञ्च शुद्धस्य पक्षीकरणे हेत्वसिद्धिः। उपहितस्य पक्षीकरणे अर्थान्तरम् । स्वाभिन्नाप्तसमस्तकल्याणगुणत्वेन सधर्मकत्वायोगाच्च सिद्धसाधनाच्च । कल्याणगुणानामानन्दादीनां नित्यत्वेन तत्प्रेप्सायास्तत्र सामर्थ्यस्य च त्वयापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । अत एव प्रेप्सादिकं प्रज्ञानघनत्वादिति निरस्तम् । सदा त्यक्तसमस्तदोषत्वे साध्ये चरमवृत्तिपर्यन्तत्यागे सामर्थ्याभावेन हेत्वसिद्धेः । यदा तु तत्सामर्थ्यं, तदा त्यक्तदोषत्वमिष्टमेव । प्रकारवत्त्वादौ साध्ये अप्रयोजकत्वमपि । न च अधिष्ठानत्वसन्दिग्धत्वाद्यनुपपत्तिरेवानुकूलस्तर्कः । अधिष्ठानत्वे हि स्वारोपितव्यावर्तकवत्त्वं तत्त्वं कल्पिताकल्पितसाधारणमित्युक्तत्वात् स्वज्ञानाबाध्यत्वविशिष्टधर्मं विना तस्यानुपपत्त्यभावात्। सन्दिग्धत्वमपि व्यावर्तकेन कल्पितेनाकल्पितेन वा रूपेणानिश्चिततयैवोपपद्यत इति तथापि नानिश्चितसाध्यधर्मं विनानुपपत्तिः । एवं दुःखानात्मकत्वं दुःखव्यावर्तकस्वरूपतयैवोपपन्नं कदाचिद्वक्तव्यम् । अन्यथा अनवस्थानापत्तेः । न हि व्यावर्तकधर्मोऽपि केवलान्वयी । येन स्ववृत्तिस्स्यात् । तथा च तदपि व्यावर्तकधर्मं विनाप्युपपन्नं न तत्साधनायालम् । अनवस्थाभिया क्वचिद्धर्मे विश्रान्तौ पदार्थत्वमपि व्यभिचार्येव । न च स्वस्यैव स्ववृत्तित्वान्न व्यभिचारः । आत्माश्रयात्। न चैवं दृश्यत्वस्यापि स्वस्मिन्नवृत्त्या भागासिद्धिः । स्ववृत्तित्वाभावेऽपि स्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य तत्रासिद्धताप्रयोजकस्याभावात् । तस्मान्नानुमानं ब्रह्मसमसत्ताकधर्मे प्रमाणम् । किं च श्रुतिः अपरब्रह्मविषया । निर्धर्मकश्रुतिविरोधेन विषयभेदस्यावश्यकत्वात् । न च सगुणातिरिक्तस्य परब्रह्मणोऽव्याप्यसिद्धिः । त्वत्पक्षे तात्त्विकगुणवद्व्यक्त्यन्तरस्याभावात् । किंविषयत्वं च सगुणश्रुतेरिति वाच्यम् । तात्त्विकत्वपर्यन्तस्य सगुणश्रुत्या अविषयीकरणात् निर्धर्मकत्वश्रुत्या

शुद्धब्रह्मसिद्धेश्च । तदुक्तमन्तरधिकरणे कल्पतरुकृद्भिः—'निर्विशेषं परं ब्रह्म साक्षात्कर्तुमनीश्वराः । ये मन्दास्तेऽनुकम्प्यन्ते सविशेषनिरूपणैः ॥ वशीकृते मनस्येषां सगुणब्रह्मशीलनात् । तदेवाविर्भवेत् साक्षात् अपेतोपाधिकल्पनम् ॥' इति । अत एव स्मृतिसूत्राभ्यां न विरोधः । न च सगुणे 'परः पराणा'मित्यादिस्मृत्या परादपि परत्वं स्मर्यते । तथा च कथं सगुणवाक्यानामपरब्रह्मविषयत्वमिति वाच्यम् । जडापेक्षया परः किञ्चिज्ज्ञः । तदपेक्षया सर्वज्ञस्य शुद्धापेक्षया अपरस्यापि परत्वात् । न च 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदसद्वा इदमग्रआसी'दिति श्रुती अपि परापरब्रह्मविषये स्यातामिति वाच्यम् । अत्रेदमिति प्रपञ्चस्य प्रकृतत्वेन ब्रह्मपरत्वस्य वक्तुमशक्यतया प्रपञ्चस्यैव पूर्वं कारणात्मना सत्त्वं कार्यात्मना असत्त्वं विषयीकुरुतः । नापि ग्रहणाग्रहणवाक्ये अपि परापरयागविषये । 'ऐन्द्रवायवं ग्रहं गृह्णाती'त्यादिवत् षोडशिग्रहणवाक्यस्य यागपरत्वेऽपि अग्रहणवाक्यस्य तदभावबोधकतया यागविषयत्वाभावात् । नन्वेव'मसन्नेव स भवति असत् ब्रह्मेति वेद चे'दिति श्रुतिरपि नासत्त्वसिद्धार्था । किं तु शून्यतापत्तिरूपपरममोक्षपरेति स्यादिति चेन्न । शून्यताया अपुरुषार्थत्वात् । आनन्दावाप्तिरूपमुक्तिप्रतिपादकविरोधाच्च । यद्वा इदानीं सगुणं, दशान्तरे निर्गुणमिति वाक्याविरोधः । न चैतावता अनित्यत्वमात्रं गुणानां न त्वदभिमतमिथ्यात्वसिद्धिरिति वाच्यम् । त्वदभिमततात्त्विकत्वस्याप्यसिद्धेः । उपायान्तरानुसरणं च समानम् । यत्तु ब्रह्मेदानीं सत् दशान्तरे त्वसदित्यप्यापद्येत इति । तन्न । दशान्तरे निर्गुणत्ववत् असत्त्वस्याबोधनेनाप्रसङ्गात् । न च 'ज्ञानं नित्यं क्रिया नित्या बलं नित्यं परात्मनः ।' 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'त्यादिश्रुत्या ब्रह्मज्ञानादीनां नित्यत्वप्रतिपादनात् सगुणत्वमिति वाच्यम् । ज्ञानादीनां स्वरूपतया गुणत्वासिद्धेः । स्वरूपातिरिक्तानां तु चरमसाक्षात्कारपर्यन्तस्थायितया नित्यत्वोपचारात् 'अपाम सोमममृता अभूमे'त्यादौ अमृतशब्दस्याभूतसंप्लवस्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति पौराणिकोक्तामृतत्वपरत्ववत् । अत एव 'एष नित्यो महिमे'त्यादिवाक्यस्य तैत्तिरीयशाखागतस्य नित्यगुणपरत्वमिति निरस्तम् । बृहदारण्यकगतस्य तु 'स एष नेति नेती'ति वाक्यप्रतिषिद्धसर्वौपाधिकरूपस्य महिम्नः त्यक्तसर्वेषणपुरुषगतस्य प्रतिपादनेन ब्रह्मगतगुणपरत्वाभावात् । न च 'सर्वस्य वशी'त्यादौ ब्रह्मणः प्रकृतत्वेन तद्गतगुणपरत्वमिति शङ्क्यम् । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'त्यादिवाक्योक्तजीवस्वरूपानुवादेन ब्रह्मस्वरूपताबोधनपरत्वेन ब्रह्मगतगुणपरत्वाभावात् ब्राह्मणपदस्य 'तदधीते तद्वेदे'ति सूत्रविहिताणन्तस्य ब्रह्मवित्प्रतिपादकतया ब्रह्मपरत्वे लक्षणापत्तिश्च । किं

च सगुणवाक्यानामौपाधिकगुणविषयत्वेन स्वाभाविकनिर्धर्मकत्वश्रुतेर्न विरोधः। न चौपाधिकत्वस्य सोपाधिकाध्यस्तरूपत्वे श्रुत्यप्रामाण्यापत्तिः। वक्ष्यमाणसत्यत्वश्रुतिविरोधः। उपाधिकल्पितरूपत्वे तूक्तनित्यत्वश्रुतिविरोधः। अन्तःकरणादिरूपोपाधिसृष्टेः प्रागेव ईक्षितृत्वादिश्रुतेरुपाध्यसम्भवश्चेति वाच्यम्। मायाविदर्शितमायानुवादिवाक्यवत् स्वतो भ्रमजनकत्वाभावेनाप्रामाण्यानापत्तेः सत्यत्वश्रुतेरन्यथा नेष्यमाणत्वात् नित्यत्वश्रुतेरन्यथार्थस्योक्तेः। सृष्टेः पूर्वमन्तःकरणाभावेऽपि अविद्याया उपाधेस्सत्त्वाच्च। न चौपाधिकत्वे 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'त्यनेन विरोधः। अस्मदादाविव भौतिकोपाधिकत्वाभावेन योगिष्विव योगार्जितत्वाभावेन स्वाभाविकत्वोक्तेः। न च सङ्कोचकाभावः। निर्गुणवाक्यस्यैव सङ्कोचकत्वात्। न च स्वाभाविकज्ञानसमभिव्याहारविरोधः। सार्वज्ञ्यादिरूपाविद्यापरिणतस्यैव ज्ञानपदेन विवक्षितत्वाद्बाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां समभिव्याहारेऽपि वैरूप्याङ्गीकरणात् पावको ब्राह्मण इतिवत्। किं च सगुणवाक्यानां न गुणसत्यत्वबोधकत्वम्। सत्यत्वस्यापदार्थत्वात्। न च नित्यत्वोक्तिसामर्थ्याद्विषयाबाधलक्षणस्य प्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वात् 'सत्यस्सोऽस्य महिमे'त्यादिश्रुतेः स्वरूपतश्च तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। प्रथमस्यान्यथासिद्धेरुक्तत्वादुत्सर्गाख्यतर्कस्य व्यवहाराबाधमादायैवोपपादितत्वात्सत्यस्सोऽस्य महिमे'त्यादौ महिम्नः स्वरूपरूपत्वादविरोधात्। धर्मत्वे तु ब्रह्मसाक्षात्कारेतरानिवर्त्यत्वगुणयोगेन सत्यपदप्रवृत्त्युपपत्तेः। न चैवं 'सत्यं ज्ञानं' 'तत्त्वमसी'त्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मसत्यत्वैक्यादिकमपि तात्त्विकं न स्यादिति वाच्यम्। निर्गुणश्रुतिविरोधस्य तत्रेवात्राभावात्। ननु, श्रुत्योर्विरोधे नैकस्या अतात्त्विकविषयत्वम्। शास्त्रविरोधे सङ्कोचविकल्पादिना उभयप्रामाण्यस्य पूर्वतन्त्रे व्याकरणे च निर्णीतत्वात्। तथा हि—दशमाध्यायस्थे प्राप्तबाधे'प्रकृतिवत् कुर्या'दित्यादिरूपक्लृप्तस्य चोदकस्य कृष्णलादाववघातवर्जमित्यादिरूपः सङ्कोच एव। एवं तार्तीयकेऽपि अप्राप्तबाधे गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुत्यनुसारेण इन्द्रशब्दयुक्तमन्त्रलिङ्गस्य गार्हपत्ये गौणत्वादिकमेव। व्याकरणेऽपि परेण पूर्वस्य नित्येनानित्यस्येत्यादि बाध उक्तः। तत्रापि सङ्कोच एव। दशमे विकृतिभूतमहापितृयज्ञप्रकरणस्थे 'नार्षेयं वृणीते' इत्यादिवाक्ये प्रकृतिवत्कुर्यादार्षेयवरणवर्जमिति महापितृयज्ञीयप्रकृतिवच्छब्दैकवाक्यतया पर्युदासार्थत्वमेवेत्युक्तम्। यत्र तु प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासप्रकरणस्थाज्यभागविधायकवाक्यसन्निहिते 'न तौ पशौ करोती'त्यादौ पाशुकप्रकृतिवच्छब्दैकवाक्यताया अयोगेन पर्युदासार्थत्वासम्भवात् 'प्रकृतिवत्कुर्यादाज्यभागौ तु न कुर्या'दिति वाक्य-

भेदेन प्रसज्यप्रतिषेधार्थकत्वमेवेत्युक्तम् । तत्र पशावाज्यभागयोरन्येनाप्रसक्तेः शास्त्रप्रसक्तस्य सर्वथा बाधायोगाद्विकल्प इत्युक्तम् । तथा चोक्तं—'को हि मीमांसको ब्रूयाद्विरोधे शास्त्रयोर्मिथः । एकं प्रमाणमितरत्त्वप्रमाणं भवेदिति॥' इति चेन्न । तत्र शास्त्रयोः प्रामाण्ये समानकक्ष्यतया एकतरस्यात्यन्तिकबाधायोगात्सङ्कोचेन विकल्पेन वा पाक्षिकप्रामाण्यमाश्रितम् । इह त्वेकतरस्य तत्परतया प्रबलत्वादितरस्य चातत्परत्वेन दुर्बलतया वैषम्यात् । यत्तु 'न तौ पशौ करोती'त्यादौ विकल्प उक्तः । तन्न । पशुप्रकरणस्थस्य पाशुकप्रकृतिवच्छब्दैकवाक्यतया पर्युदासार्थत्वात् । दर्शपूर्णमासप्रकरणस्थस्य तु 'पशावाज्यभागौ न स्तः । अत्र तौ स्त' इति स्तुत्यर्थत्वात् वार्त्तिककारैर्विकल्पे स्वीकृतेऽपि न दोषः । उभयत्र तात्पर्यसत्त्वेन विशेषात् । यत्त्वत्रापि 'विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्' । 'उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात्' 'गौण्यसम्भवा'दित्यादौ शास्त्रयोर्विरोधे तात्त्विकार्थान्तरपरतोक्ता । न त्वारोपितार्थता । अन्यथेक्षत्याद्यधिकरणेषु सिद्धान्तसाधकानामीक्षणादीनां साङ्ख्याद्यभिमतप्रधानादावारोपसम्भवेन प्रधाननिराकरणादि न सिद्ध्येदिति । तन्न । विकारशब्दादित्यादौ न विरोधेन तात्त्विकार्थान्तरपरत्वमर्थः । किं तु स्वप्रधाने ब्रह्मणि अवयवत्वासम्भवेन पुच्छपदमुपचरितमित्यर्थः । तदुक्तं टीकायां—पुच्छेऽधिकरण इति। गौण्यसम्भवादिति पूर्वपक्षसूत्रेऽपि 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुतिस्तु गौणी । आकाशोत्पत्तिकारणासम्भवादित्यर्थः । न तु तात्त्विकार्थान्तरविषयत्वम् । 'उपदेशभेदादि'त्यादौ दिवि दिव इति सप्तमीपञ्चमीभ्यामाधारत्वावधित्वयोः प्रतीतेरुपदेशभेदेन न पूर्वनिर्दिष्टब्रह्मणः प्रत्यभिज्ञानमस्तीति प्राप्ते एकस्मिन्नपि श्येने 'वृक्षाग्रे श्येनः वृक्षाग्राच्छ्येन' इति निर्देशदर्शनात् एकस्मिन्नेव ब्रह्मणि उभयरूपाविरोध इत्यर्थः । न तु तात्त्विकार्थान्तरपरत्वम् । न चारोपितमीक्षणं प्रधाने सम्भवति । योग्यतामादायैवारोपदर्शनात् । न हि राजामात्ये राजत्वारोप इति स्तम्भादावपि तदारोपः । तथा च चेतन एव ईक्षितृत्वदर्शनाच्चेतने ब्रह्मणि तदारोपो युज्यते । नाचेतन इति न सिद्धान्तक्षतिः । किं च निषेध्यसमर्पकतयैकवाक्यतयैव प्रामाण्यसम्भवे न वाक्यभेदेन गुणप्रापकता युक्ता । अत एव न 'को हि मीमांसक' इत्यादिना विरोधः । ननु, मृडमृदेत्यादेर्यथा 'न क्त्वासेडि'ति निषेधनिषेधकत्वं, तद्वत् सगुणवाक्यानामपि निर्गुणवाक्यबाधकत्वं किं न स्यादिति चेन्न । दृष्टान्ते पर्युदासाधिकरणन्यायेन मृडमृदेत्याद्युत्तरविहितान्यसेट्कक्त्वाप्रत्ययकित्त्वनिषेधपरत्वेनैकवाक्यतायां वाक्यभेदेन निषेधनिषेधकत्वाकल्पनात् । न च प्रकृतेऽपि

पर्युदासार्थकत्वम् । नेति नेतीति वीप्सायाः प्रसक्तसर्वनिषेधकतया विशेषपरिशेषायोगेन पर्युदासस्याश्रयितुमशक्यत्वात् । यत्तु जगत्कर्तृत्वेनाक्षिप्तसार्वज्ञ्यादेर्निषेधायानुवादे श्रुतेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगदारोपाधिष्ठानत्वेन 'स एवेदं सर्वमात्मैवेदं सर्वमि'ति श्रुतेन जीवब्रह्मणोस्सार्वात्म्येन चाक्षिप्तं विश्वमिथ्यात्वं ब्रह्मसत्त्वं जीवब्रह्मैक्यं च विश्वं सत्यमित्यनेन असद्वा इत्यनेन 'द्वा सुपर्णे'त्यनेन च निषेद्धुं 'नेह नानेत्यनेन' 'सत्यं ज्ञानमित्यनेन'तत्त्वमसीत्यिनेन चानूद्यत इति स्यादिति । तन्न । 'विश्वं सत्यं' 'द्वा सुपर्णे'त्यत्र च निषेधद्योतकपदाभावेन निषेधकत्वासम्भवात् । असद्वा इत्यत्र तु नञ्सत्त्वेऽपि नामपदसमभि०याहृतत्वेन निषेधकत्वासम्भवात् 'द्वासुपर्णे'त्यस्य पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे बुद्धिजीवपरतया व्याकृतत्वेन जीवब्रह्मभेदाबोधकत्वात् फलतो निषेधत्वोपपादने दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । तथाहि—सार्वज्ञ्यस्य निषेधप्रतियोगितया मिथ्याभूतत्वेऽपि नाक्षेपानुपपत्तिः । आरोपितेनाप्याक्षेपकजगत्कर्तृत्वनिर्वाहादाक्षिप्तविश्वमिथ्यात्वब्रह्मसत्त्वजीवब्रह्मैक्यानां निषेधे तु ज्ञाननिवर्त्यत्वादीनां त्रयाणामाक्षेपकाणामसम्भवः स्यात् । सत्यस्य ज्ञानादनिवृत्तेः असत्यस्य अधिष्ठानत्वायोगात् भेदे सार्वात्म्यायोगाच्च । एतेनाद्वैतश्रुतेर्निर्गुणश्रुत्यन्तरस्य वा तात्पर्यपरिज्ञानप्राप्तनिर्गुणत्वमेव सगुणवाक्येन निषेद्धुं निर्गुणवाक्येनानूद्यत इति निरस्तम् । तात्पर्यपरिज्ञानप्राप्तत्वे निषेधार्थमनुवादायोगात् । ननु 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यादिना द्रष्टृत्वादिगुणविधानात् न तेन तन्निषेधः । तदर्थं च सगुणवाक्यं नानुवादकम् । अन्यथा सार्वज्ञ्यादेर्व्यावहारिकत्वमपि न स्यात् । न हि निषिद्धे ब्रह्महननादाववान्तरतात्पर्यम् । न च औपनिषदस्य ब्रह्मणस्सार्वज्ञ्यादिकमनुमानादिसिद्धम् । इति चेन्न । अविद्यासिद्धसाक्षित्वाद्यनुवादेन तटस्थलक्षणद्वारा ब्रह्मपरतया गुणपरत्वाभावात् गुणनिषेधकतोपपत्तेः । न च निषिद्धे ब्रह्महननादाववान्तरतात्पर्याभाववदत्रापि तदभावे सार्वज्ञ्यं व्यावहारिकमपि न स्यादिति वाच्यम् । देवताविग्रहादौ विधिस्तुतिद्वारतयोपात्ते प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरभावात् । तदत्यागमात्रेण तत्सिद्धिवदत्रापि निषेधौपयिकतयोपात्तस्य सार्वज्ञ्यादेर्मानान्तरादप्राप्तस्य व्यावहारिकप्रमाणानिषिद्धतया व्यवहारदशायामत्यागमात्रेण व्यावहारिकत्वोपपत्तेः । ब्रह्महननादिकं तु मानान्तरप्राप्तमिति विशेषः । न च तद्बोधकत्वं तत्तात्पर्यनियतम् । विशिष्टविधेर्विशेषणबोधकत्वेऽपि विशेषणे अतात्पर्यात् विशिष्टस्यातिरेकात् । अन्यशेषतयोपात्तेऽपि सार्वज्ञ्यादौ तात्पर्ये वाक्यभेदापत्तेः । न च तर्हि 'उपासनायाः कार्यत्वे विष्णोरात्मत्व एव च । उभयत्रापि तात्पर्यमात्मोपासादिके विधौ ॥' इति स्मृतिविरोध इति वाच्यम् । देवताधिकरणन्या-

येनोभयसिद्धिपरत्वात् उभयत्र तात्पर्ये स्मृतेरप्रामाणत्वात् । यस्सर्वज्ञ इत्यादावुपासनाप्रकरणस्थत्वाभावेऽपि तटस्थलक्षणद्वारा ब्रह्मप्रतिपादने तात्पर्येण विशेषणेऽतात्पर्यात् । अन्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधापत्तेः । न च 'आत्मेत्येवोपासीते' त्यत्राद्वैतस्याप्युपास्यत्वेन उपासनाशेषतया अद्वैतासिद्धिस्स्यादिति वाच्यम् । अनेन 'ह्येतत्सर्वं वेदे'त्युत्तरवाक्यस्थविदिसमानार्थतया उपास्तिशब्दस्य क्रियावाचकत्वाभावात् । न च ज्ञाने विधिः । तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । न च विधिश्रुत्यानर्थक्यम् । बाह्यविषयात् परावृत्य चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणतासम्पादकत्वात् । अथ 'योऽन्यां देवतामुपास्त' इत्यादे'र्न स वेदे'त्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया भेददर्शननिन्दापरतया उपास्तिपरताशङ्कैव नास्ति । न चोपक्रमानुसारेण उपसंहारनयनम् । अनेन ह्येतत्सर्वं वेदेत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधेनोपसंहारस्यैव प्राबल्यात् । यत्तु गुणोपसंहारपादे 'आनन्दादयः प्रधानस्ये'ति सूत्रे 'आनन्दं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतानामानन्दादीनां 'व्यतिहार' इति सूत्रे 'तद्योऽह'मिति श्रुत्युक्तस्य जीवे ईश्वरत्वस्य ईश्वरे वा जीवत्वस्य उपास्यतयोक्तत्वादुत्तरतापनीयादौ निर्गुणोपास्तेरुक्तत्वेऽपि यथानन्दादेरैक्यस्य निर्गुणस्य च सिद्धिः, तथा सत्यकामत्वादेरपि तात्त्विकतास्त्विति । तन्न । 'आनन्दादय' इति सूत्रेण लक्ष्याखण्डवाक्यार्थसिद्ध्यर्थं वाच्यवाक्यार्थोपसंहारस्य क्रियमाणत्वेन उपास्यत्वानुक्तेः । व्यतिहारसूत्रे च तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽह'मित्युक्तस्य जीवे ईश्वराभेदध्यानस्येश्वरे वा जीवाभेदध्यानस्योपासनाप्रकरणपठितश्रुत्युक्तस्य जीवेश्वराभेदस्सगुणोपासनरूपेणापि दृढीकर्तव्य इत्येवंपरतया ऐक्यस्य उपासनाविषयत्वेऽपि न सत्यकामत्वादिवदतात्त्विकत्वम् । न चैक्यवत् सत्यकामत्वादीनां तात्त्विकता । अनुपासनाप्रकरणस्थतत्परवाक्यबोधितत्वाबोधितत्वाभ्यां विशेषात् उत्तरतापनीयादौ श्रुतोपास्तेर्ज्ञानपरत्वात् । उपास्तेर्विशिष्टविषयत्वेन निर्विशेषविषयत्वाभावात् । यत्तु यथा ध्यानार्थेऽपि सत्यकामादिगुणोपदेशे तद्गुण-ईश्वरः प्रसिध्यति, तद्वदैक्यमिति भाष्यपर्यालोचनया ऐक्यवत्सत्यकामत्वादिसिद्धिरिति । तन्न । तत्र सगुणो यस्स ईश्वरः प्रसिध्यतीत्यर्थः । न तु गुणस्यापि प्रसिद्धिः । निर्गुणश्रुत्यनुसारेणातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहावेव तात्पर्यात् । तथा चैक्यसिद्धावीश्वरस्य निदर्शनत्वम् । न तु गुणस्य । एवमेवार्थसिद्धं भवन्नोपेक्षामहे । सत्यकामादिगुणोपदेशात् तद्गुणेश्वरादिसिद्धिरिति टीकापि नेया । नन्वानन्दादिवाक्यसत्यकामादिवाक्ययोर्मानान्तराविरोधे तदप्राप्तौ उपासनाविध्यश्रवणे निर्गुणश्रुतिविरोधे च तुल्येऽपि आनन्दादयस्तात्त्विकाः । सत्यकामत्वादयस्त्वतात्त्विका इति

कथं व्यवस्थेति चेन्न । आनन्दादीनां ब्रह्मरूपत्वेन निर्गुणश्रुतिविरोधाभावस्य व्यवस्थापकत्वात् । न चैवं बलशक्त्यादीनामपि 'ज्ञानात्मको भगवान्बलात्मको भगवा'निति श्रुतेस्समस्तकल्याणगुणात्मक'इति श्रुतेश्च ब्रह्माभेद इति वाच्यम् । अस्माकमपि ब्रह्मातिरिक्तगुणसद्भावप्रद्वेषात् अभेदे गुणिगुणभावाङ्गीकारस्य पारिभाषिकत्वात् । यत्तु सगुणोपास्तेर्भ्रमत्वे निर्गुणोपास्तेरपि भ्रमतया सम्यक्फलासिद्धिर्ब्रह्मासिद्धिश्च स्यात् । न च निर्गुणोपासनं यद्यपि भ्रमस्तथापि मणिप्रभायां मणिभ्रम इव सम्यक्फलप्रदम् । तदुक्तं–'स्वयंभ्रमोऽपि संवादी यथा सम्यक्फलप्रदः । ब्रह्मतत्त्वोपासनापि तथा मुक्तिफलप्रदा ॥' इति । नापि ब्रह्मासिद्धिः । उपासनस्य भ्रमत्वेऽपि शब्दाज्जायमानस्य ज्ञानस्य प्रमात्वादिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि तथात्वापत्तेः मणिप्रभायां मणित्वस्येव ब्रह्मणो मिथ्यात्वाभावेन ध्यानस्यापि सत्यब्रह्मविषयत्वाच्चेति । तन्न । सगुणोपास्तेर्विशिष्टविषयत्वेन भ्रमत्वेऽपि निर्गुणाद्युपास्तेर्निर्विशेषविषयतया भ्रमत्वाभावात् । एवमेव शाब्दसगुणनिर्गुणज्ञानयोरपि सगुणवाक्यस्य विशेष्यांशसत्यविषयत्वेऽपि विशेषणांशासत्यविषयत्वात् । अत एव ब्रह्मविषयशाब्दधीजन्यस्य तदपरोक्षधीजनकस्य ब्रह्मध्यानस्याब्रह्मविषयत्वे श्रवणादीनामपि तथात्वापत्तिरिति निरस्तम् । तेषां विशिष्टाविषयत्वात् उपास्तेश्च विशिष्टविषयत्वात् । न 'चेक्षतिकर्मे'तिसूत्रे । 'ईक्षतिध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं तथेक्षतेः ॥' इति भामत्यां 'परात् परं पुरि शयं पुरुषमीक्षत' इतीक्षतिकर्मणः परब्रह्मण एव परं पुरुषमभिध्यायीतेति अभिध्यातव्यत्वेनोक्त्या तद्विरोध इति वाच्यम् । त्रिमात्रोङ्कारावलम्बनोपाधिविशिष्टस्यैव ध्येयत्वोक्त्या शुद्धविषयत्वाभावेन विरोधाभावात् विशेष्यांशमादाय ईक्षतिसमानविषयत्वोपपत्तेश्च । यत्तु ऐक्याद्युपासनस्य अप्रमाप्रवाहरूपत्वमाशंक्य सगुणोपासनसमत्वमुक्तं, तदयुक्तम् । सगुणप्रकरणस्थैक्यवाक्यजन्यैक्यज्ञानस्य सगुणोपास्त्यन्तर्गततया विशिष्टविषयत्वात् स्वतन्त्रैक्यवाक्यजन्यैक्यज्ञानस्य निर्विशेषविषयत्वेन विशिष्टविषयसगुणोपास्तिवैषम्यात् । न चैक्यादेर्विध्यविधिरूपवाक्यद्वयबोधितत्वेन ध्येयत्वज्ञेयत्ववत्सार्वज्ञ्यादेरुपास्तिविधिविषयस्यापि अविधिरूपवस्तुतत्त्वविषयस्सर्वज्ञ इत्यादिवाक्यबोधितत्वेन ज्ञेयत्वमप्यस्तीति वाच्यम् । तस्य तटस्थलक्षणद्वारा परब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वेन तत्त्वमसीत्यादेरिव तत्परत्वाभावात् । अत एव ब्रह्मणि कर्तृत्वादीनामारोप्योपास्यत्वे नाम्नि ब्रह्मवाक्यानामिव ब्रह्मण्यपि कारणवाक्यानां समन्वयस्यावक्तव्यत्वेन समन्वयाद्यध्यायानारम्भापात इत्यपास्तम् । नाम्नो ब्रह्मविकारतया असमन्वयेऽपि ब्रह्मणोऽविकारया मुमुक्षुज्ञेयत्वेन कारणवाक्यानां तटस्थलक्षणकर्तृ-

त्वादिबोधनद्वारा तत्रैव तात्पर्यसम्भवेन समन्वयादेरावश्यकतया तदध्यायारम्भसम्भवात् । न च 'य आत्मापहतपाप्मे'त्यारभ्य 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्य'इति सत्यकामत्वादीनामपहतपाप्मत्वादिभिस्सह जिज्ञास्यत्वश्रवणात् ज्ञेयत्वमिति वाच्यम् । अपहतपाप्मत्वादीनां स्वरूपतया जिज्ञास्यकोटिप्रवेशेऽपि सत्यकामत्वादीनां स्वरूपबहिर्भावेन जिज्ञास्यत्वायोगात् तच्छब्देन तेषामपरामर्शात् यश्चित्रगुर्लम्बकर्णश्च तमानयेत्यादौ योग्यविशेषणस्यैव तच्छब्देन परामर्शदर्शनात् अस्वरूपत्वे तेषामप्यपरामर्शे विशेष्यांशमात्रपरामर्शः यश्चित्रगुर्बहुधनस्तमानयेत्यादिवत् । अत एव 'एष सर्वेश्वर एष भूताधिपति'रित्यादिधर्मानुक्त्वा तेषां 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'त्यादौ मुमुक्षुज्ञेयत्वेनोक्तेः । 'यस्सर्वज्ञस्सर्ववित् यस्यैष महिमा भुवी'त्युक्त्वा 'तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा'इत्यपरोक्षप्रमाविषयत्वस्योक्तेः 'तुरीयं सर्वदृक्सदे'ति तुरीयसार्वज्ञ्यश्रुतेश्च सर्वज्ञत्वादीनां सत्यत्वादिसिद्धिरिति निरस्तम् । यत्त्वपहतपाप्मत्वादीनामुपास्यत्वे तेषां भूताकाशेऽपि सम्भवेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वप्रतिपादकदहराधिकरणविरोध इति । तन्न । चेतनधर्मात्यन्ताभावस्य पाप्मादिविरहस्याचेतने सम्भवेऽपि कामसङ्कल्पादेरचेतने सम्भावयितुमशक्यत्वेन विरोधाभावात् । यत्तु 'सत्यस्सोऽस्य महिमे'त्यत्र होममात्रानुवादेनाहवनीयस्येव स इति श्रुत्युक्तमहिममात्रानुवादेन सत्यत्वविधानात् सार्वज्ञ्यादिकमपि सत्यम् । 'सत्यस्सोऽस्य महिमे'त्यादेरैन्द्रसूक्तस्थत्वेऽपि 'तत्त्वायामि सुवीर्यं तद्ब्रह्मपूर्वचित्तय'इति ब्रह्मश्रुत्या 'इन्द्रस्सूर्यमरोचयत्। इन्द्रेह विश्वा भुवनानि येमिर'इत्यादिसूर्यप्रकाशकत्वलिङ्गेन च ज्योतिरधिकरणन्यायेन सूक्तस्य परमेश्वरपरत्वव्यवस्थितेरिति। तन्न। निर्गुणत्वश्रुतिविरोधेन स्वरूपमहत्त्वस्यैव सत्यत्वोक्तेः षष्ठ्या उपचरितत्वात् धर्माणामपि व्यावहारिकसत्यत्वोक्तेः। न च ब्रह्मसत्त्वमपि तथा। सत्यस्य सत्यमिति निरातिशयसत्त्वप्रतिपादनविरोधात् अधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्च। न च तत एव सविशेषत्वम्। निर्विशेषत्वेऽपि तत्त्वस्योपपादितत्वात् । न च 'पृथगात्मान'मित्यादिश्रुतिषु 'यो मामशेषदोषोत्थगुणसर्वस्ववर्जितम् । जानात्यस्मै प्रसन्नोऽहं दद्यां मुक्तिं न चान्यथा । भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् । सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छती'त्यादिस्मृतिषु च सविशेषज्ञानादेव मोक्षोक्तेः सप्रकारकज्ञानस्यैव मोचकत्वमिति वाच्यम् । परममुक्तिहेतुनिर्गुणसाक्षात्कारोपयोगिसत्त्वशुद्ध्युपायसगुणोपासनाविध्यर्थवादतया साक्षान्मुक्तिहेतुत्वाप्रतिपादकत्वात् । न च निर्गुणज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरपि तथा । तत्परत्वातत्परत्वाभ्यां वैषम्यात् सगुणज्ञानस्य फलान्तर-

श्रवणाच्च । यद्यपि 'नास्याब्रह्मवित्कुले भवती'त्यादिफलान्तरश्रवणं निर्गुणज्ञानेऽपि स्तुत्यर्थतयोपपादनमपि समानम् । संयोगपृथक्त्वन्यायेन उभयफलत्वोक्तिरपि समाना, तथापि अधिष्ठानतत्त्वावगाहित्वानवगाहित्वाभ्यां निर्गुणसगुणज्ञानयोर्विशेषात् सगुणज्ञानजन्यमुक्तेरवान्तरमुक्तित्वाच्च । न च 'पुण्यपापे विधूये'ति सर्वकर्मनिवृत्त्युक्तेः परममुक्तित्वमेवेति वाच्यम् । अस्य ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारहेत्वतिरिक्तकर्मपरत्वात् अविद्यानाशाभावाच्च परममुक्तित्वासिद्धेः । न च निर्गुणज्ञानजन्याया अपि मुक्तेरवान्तरत्वम् । 'असन्नेवे'ति श्रुत्युक्तशून्यतायाः परममुक्तित्वमिति वाच्यम् । शून्यताया असुखरूपत्वेनापुरुषार्थत्वात् असन्नेवेत्यादिवाक्यस्य शून्यत्वाप्रतिपादकत्वाच्च । यत्तु गुणविशेषविधिसन्निहितस्य सामान्यनिषेधकस्य निष्प्रपञ्चवाक्यस्य विहितगुणनिषेधकत्वं नास्तीति, तन्न । बाधकस्य निषेधकप्रामाण्यसमकक्ष्यत्व एव सङ्कोचादत्र तदभावात् । यत्तूपासनाप्रकरणस्थत्वमात्रेण उपास्यत्वे उद्गीथोपासनास्थस्य स एवानन्त इति श्रुतानन्तत्वादेर्भूताकाश उपासनामात्रमिति सुवचत्वेनाकाशाद्यधिकरणे अनन्तत्वादिलिङ्गैर्ब्रह्मत्वोक्त्ययोग इति, तन्न । उपासनाप्रकरणस्थत्वेऽपि निर्गुणश्रुतिविरोधाभावेन तात्त्विकत्वाङ्गीकारात् । तस्य चाकाशादावसम्भवेन तत्तदधिकरणारम्भसम्भवात् । यत्तु सत्यकामत्वादेरनुपास्तिप्रकरणे श्रवणमिति, तन्न । पूषाद्यनुमन्त्रणमन्त्रवत् प्रकरणादुत्कृष्टत्वस्य द्वादशोपसन्नावाक्यवत् स्तावकत्वस्य वा सम्भवात् । यत्तु वेधाद्यर्थभेदादित्यत्र 'सर्वं प्रविध्ये' त्यादिमन्त्राणामुपासनाप्रकरणादुत्कर्षस्योक्तत्वेन तन्न्यायेनानन्तादिवाक्यस्योत्कर्षस्स्यात् । तस्य वाक्यस्योपास्तिपरत्वे वस्तुतत्त्वपरत्वे च सगुणवाक्यस्यापि तथा स्यादिति, तन्न । स्वरूपपरसत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिवाक्ये अनन्तत्वादेस्स्वत एव सत्त्वेन उत्कर्षे प्रयोजनाभावात् तस्य वस्तुतत्त्वमात्रपरत्वेन उभयपरत्वाभावाच्च । उपास्तिप्रकरणस्थानन्तवाक्यस्य उभयपरत्वेऽपि निर्गुणश्रुतिविरोधेन सगुणवाक्यस्योभयपरत्वाभावात् । न चैवं सार्वज्ञ्यादीनां वाग्धेनुत्वादिवत् प्रातीतिकत्वापत्तिः । वाग्धेनुत्वादेर्बुद्धिपूर्वकारोपविषयतया प्रातीतिकत्वेऽपि सत्यकामत्वादेरीश्वरादन्यत्रासम्भवेन बुद्धिपूर्वकारोपविषयत्वाभावात् । नन्वसदुपासना न घटते । 'नाविद्यमानं ब्रुवते वेदा ध्यातुं न वैदिकाः । न च रमन्त्यहो असदुपासनयात्महन' इत्यादिस्मृत्या 'अचेतनासत्यायोग्यान्यनुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्या'मिति सङ्कर्षणसूत्रेणापि निषेधादिति चेन्न । स्मृतिसूत्रयोरत्यन्तासदुपास्तिनिषेधपरतया तद्विरोधाभावात् । 'वाचं धेनुमुपासीते'त्यादौ प्रातीतिकस्याप्युपास्यत्वदर्शनाच्च । न च तत्र 'रात्रिं धेनुमिवायती'मिति श्रुत्यन्तराद्धेनुशब्दो गौ-

णः । 'योषितमग्निं ध्यायीते'त्यत्रापि 'रेतो जुह्वती'तिश्रुतेः रेतोरूपाहुत्याधारत्वेनाग्निशब्दो गौणः । भाष्योक्तरीत्या यौगिको वा । न त्वारोप इति वाच्यम् । आरोपेण मुख्यत्वसम्भवे गौणताया अन्याय्यत्वात् । न च गौण्युच्छेदः । यत्रोपसनाया अश्रवणं, तत्रारोपस्य निष्प्रयोजनत्वेन गौण्युपपत्तेः । रूढार्थस्य कथमपि सम्भवे यौगिकार्थत्वस्यान्याय्यत्वाच्च । एतेन 'नाम ब्रह्मे'त्यत्र 'नामाभिमानिनी चैषा तस्यां ब्रह्म हरिं स्मरेदि'ति स्मृत्यैव ब्रह्माधिष्ठाने नामादौ गौणो ब्रह्मशब्दः । नामेति प्रथमावचनं वसन्तो मारुत इतिवत् सप्तम्यर्थे । ब्रह्मेति प्रथमा वा पञ्चम्यर्थे । 'ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदि'तिवत् 'सुपां सुलुगि'ति सूत्रात् । अन्यथा 'श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि'दिति पृष्टवन्तं नारदं प्रति नामोपास्त्युक्तिरयुक्ता स्यात् । प्रतिमायामपि देवतातत्त्वबुद्धित एव फलम् । न तु देवताऽतत्त्वबुद्धितः । 'शिला देवते'ति ज्ञानस्य भौम इज्यधीरित्यादिना निषेधादिति निरस्तम् । आरोपेण मुख्यत्वसम्भवे गौणत्वस्यान्याय्यत्वात् । समानविभक्तिकत्वाभावे इतिशब्दानन्वयप्रसङ्गात् । एवं प्रतिमादावपि देवतात्वारोपेण मुख्यत्वे गौणत्वमन्याय्यमेव । न च-भौम इज्यधीरिति निषेधान्न तथा । तस्य भौमातिरिक्तश्चेतनो देवो नास्तीति भ्रमव्युदासपरत्वेनारोपानिषेधकत्वात् । अनात्मोपास्तेस्तु मुख्यं ब्रह्मोपदेष्टुमेव शाखाचन्द्रन्यायेनावतारितत्वात् । 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति गुणविशिष्टस्य उपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधाच्च । न च 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधी'ति श्रुतौ अश्रौतज्ञानस्याकात्स्न्र्येन ज्ञानस्य वा निषेध इति 'तदेव ब्रह्मे'त्यादावपि अश्रौतध्यानस्याकात्स्न्र्येन ध्यानस्य वा निषेधेन नोपास्यस्य ब्रह्मत्वनिषेधः । अन्यथा 'तस्याभिध्यानादि'ति श्रुतिविरोध इति वाच्यम् । अन्यदेवेत्यादौ विदितात् प्रमेयात् घटादेरप्रमेयाच्छशविषाणादेर्वैलक्षण्येन स्वप्रकाशत्वप्रतिपादनपरतया त्वदुक्तार्थादृष्टान्तत्वात् । उपास्ये ब्रह्मत्वनिषेधेऽपि न 'तस्याभिध्याना'दिति श्रुतिविरोधः । अभिध्यानशब्दस्य निदिध्यासनवाचकत्वात् । ध्यानपरत्वेऽपि क्रममुक्त्यर्थत्वेन विरोधाभावात् । तस्मात् साधकाभावान्निर्गुणं ब्रह्म । सगुणत्वे बाधकसद्भावाच्च । न चासिद्धिः । मिथ्यात्वश्रुतेर्निर्गुणश्रुतेश्च बाधकत्वात् । मिथ्यात्वश्रुतेरबाधकत्वप्रकारस्य मिथ्यात्ववादे अखण्डार्थवादे च निरासात् । ननु, निर्गुणवाक्यं सगुणवाक्यं बाधते । न तु सगुणवाक्यं तदिति किमत्र नियामकम् । न च निषेधकतया निर्गुणवाक्यं प्रबलम् । 'असद्वा' इत्यादिवाक्यस्य सदेवेत्यादिवाक्यात् प्राबल्यापत्तेरिति चेन्न । अपच्छेदन्यायेन प्राबल्यस्य प्रागेवोक्तेः । निषेधत्वाच्च प्राबल्यम् । 'असद्वा' इत्यत्रासच्छब्दस्यानभिव्यक्तपरत्वेनानिषेधत्वाच्च नैतन्न्यायेन

प्राबल्यम् । निर्गुणवाक्यस्य पुरुषार्थपर्यवसायितया तत्परत्वेन प्राबल्यात् । सगुणवाक्यस्य तत्सन्निधिपठितस्य 'फलवत्सन्निधा'विति न्यायेन तदनुगुणतया नेयत्वात् । न च सगुणज्ञानस्य मोचकत्वम् । तस्य प्रागेव निरासात् । अत एव सगुणत्वनिर्गुणत्वयोर्विरोधेन समुच्चयायोगात् अनुष्ठान इव च वस्तुनि विकल्पायोगात् एकस्य प्रतीतार्थत्यागरूपे बाधे वक्तव्ये निर्गुणवाक्यस्यैव स युक्तः । न तु प्रबलस्य सगुणवाक्यस्येति निरस्तम् । प्राबल्यासिद्धेः । न चोपक्रमाधिकरणन्यायेनानुपजातविरोधित्वात् निर्गुणश्रुतेः प्रतियोगिज्ञानापेक्षतया विलम्बितत्वेन लिङ्गाच्छ्रुतेरिव शीघ्रगामित्वात् पदे जुहोतीतिवद्विशेषविषयत्वाच्च सगुणवाक्यस्य प्राबल्यमिति वाच्यम् । उपक्रमाधिकरणन्यायस्यान्यथासिद्धोपसंहारविषयत्वात् । प्रकृते च तदभावात् । सगुणवाक्यस्य प्रतियोग्युपस्थापकतया शीघ्रगामित्वेन प्राबल्ये ग्रहणवाक्यस्यापि प्राबल्यापत्त्या विकल्पाभावप्रसङ्गात् सामान्यविषयप्रमाणसमकक्ष्यस्यैव विशेषविषयस्य प्राबल्यात् प्रकृते च तदभावात् । एतेन 'दीक्षणीयायामनुब्रूया'दितिवत् निरवकाशत्वेन प्राबल्यम् । निर्गुणश्रुतिर्हि 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां' 'दैवी ह्येषा गुणमयी'त्यादिश्रुतिस्मृतिष्विव सत्त्वादिगुणे सावकाशेति निरस्तम् । सावकाशनिरवकाशन्यायस्य समकक्ष्यविषयत्वाच्च । अत एव बहुत्वादपि न प्राबल्यम् । 'शतमप्यन्धानां न पश्यती'ति न्यायाच्च । न च प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षैः ब्रह्मादिशब्दैर्धर्मिणं निर्दिश्य क्रियमाणं धर्मनिषेधं प्रत्युपजीव्यतया गुणसमर्पकाणां प्राबल्यम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यविशेषणतया प्रवृत्तिनिमित्तानामविवक्षितत्वात् । न च ग्रहैकत्वन्याये उद्देश्यस्वरूपे लब्धे यदधिकं, तस्यैवाविवक्षेति स्थितिः । अन्यथा ग्रहत्वस्याप्यविवक्षा स्यात् । अत एवोक्तं हविरार्तिनये 'मृष्यामहे हविषा विशेषणम् । उभयत्वं तु न मृष्यामह' इतीति वाच्यम् । यच्छब्दो यत्र प्रवृत्तिनिमित्तमर्पयन् धर्मिणमुपस्थापयति, तत्रायं न्यायः । यस्तु लक्षणयोपस्थापयति, तत्र नायं प्रवर्तते । न च लक्षकेणापि शब्देन इतरव्यावृत्तमसङ्कीर्णमेव वस्तुस्वरूपमुद्देष्टव्यम् । अन्यथा यत्र क्वचन धर्मनिषेधस्स्यादिति वाच्यम् । गङ्गायामित्यादावितरनदीतीरव्यावृत्ततीरलाभवदत्रापि स्वतो व्यावृत्तवस्तुन एवोद्देश्यत्वसम्भवात् किं धर्मसमर्पणेन । न च निर्गुणवाक्यस्य छागपशुन्यायेन 'त्रैगुण्यवर्जितं' 'विना हेयैर्गुणादिभि'रित्यादिविशेषोपसंहार इति वाच्यम् । 'नेति नेती'त्यादिवीप्साबलेन प्रसक्तसर्वनिषेधे प्रतीते कतिपयविशेषपरिशेषस्य कर्तुमशक्यत्वात् । अत एव 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यता'मितिवत् त्रैगुण्यादिनिषेधस्यैव सामान्यविषयत्वम् । सार्वज्ञ्यादौ श्रुतेरमानत्वेना-

विरोधादत्रापि काकपद इव मानान्तरानुग्रहस्य तुल्यत्वात् । तथापि विशेषोपसंहारे 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'त्यस्य 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्रोपसंहारापातात् व्यर्थहिंसायां विध्यभाववत् सार्वज्ञ्यादिगुणेष्वपि विध्यभावस्य समानत्वात् निषेधसाम्योपपत्तेः । अत एव 'धर्मान् पृथङ्न पश्यती'त्यादिश्रुते'स्सविशेषणे ही'ति न्यायेन गुणानां पार्थक्यस्यैव निषेधात् तत्सामान्यादन्यत्रापि तथैव निषेधो युक्त इति निरस्तम् । सविशेषणे हीति न्यायस्य विशेष्यबाधकावतार एव प्रवृत्तेः । प्रकृते च बाधकाभावात् सार्वज्ञ्यश्रुतेः बाधकत्वनिरासात् पार्थक्यनिषेधे ब्रह्ममात्रपरिशेषात् नामान्तरेणाद्वैतवादस्यैवोक्तेश्च । यत्तु ज्ञानानन्दयोरभेदे एकतरपरिशेषाभावादत्रापि धर्मधर्मिणोर्नैकतरपरिशेषः । अन्यथा आनन्दस्फुरणयोरन्यतराभावात् मुक्तिरपुमर्थः स्यादिति । तन्न । ज्ञानानन्दव्यक्त्योरस्ति भेदगर्भैकतरशब्दस्याप्रवृत्तिः । एवमेव त्वन्नये गुणगुणिव्यक्त्योरभेदसम्भवात् अस्य परिभाषामात्रत्वात् ! यत्तु साक्ष्यादिचैतन्यस्य पूर्वं पश्चादपि गुणोक्तेस्तन्मध्यस्थं निर्गुणवाक्यमपि उपांशुयाजन्यायेन तदनुगुणतया नेयमिति । तन्न । गुणान् तटस्थीकृत्य तेषां ब्रह्मपरत्वेन गुणे तात्पर्याभावात् । अत एव निर्गुणशब्देन गुणमात्रनिषेधो न युक्तः । साक्ष्यादिपदेन द्रष्टृत्वादिविधानव्याघातात्सङ्कोच एवेति निरस्तम् । द्रष्टृत्वादावत्रापि अतात्पर्यात् । तथा च द्रष्टृत्वादिद्वारकब्रह्मरूपयुक्तार्थतैषा । आगमस्य तत्रैव प्रामाण्यसम्भवात् । एवं च 'युक्तोऽयुक्तश्च यत्रार्थः आगमस्य प्रतीयते । स्यात्तत्र युक्त एवार्थ' इत्याद्यस्मन्मत एवोपपन्नतरम् । तस्मादुपक्रमादिन्यायानामन्यविषयकत्वात् न तद्बलेन सगुणत्वसिद्धिः । यत्तु 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' 'अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशा'दित्यादिसूत्रेषु धर्माणां तत्तदधिकरणसिद्धान्तसाधकतया आदृतत्वात् सगुणत्वसिद्धिरिति, तन्न । आरोपितब्रह्ममात्रसम्बन्धिगुणोपादानेन सिद्धान्तसिद्ध्युपपत्तेः गुणतात्त्विकत्व औदासीन्यात् । यच्च अहिंसाग्नीषोमीयवाक्ययोरिव सगुणनिर्गुणवाक्ययोरपि भिन्नविषयतया अविरोधे सम्भवत्यपि सगुणवाक्यस्यामानत्वाभिधानं सौगतसौहृदादिति, तन्न । निर्गुणवाक्यस्य तत्परत्वेन प्रबलतया बाधस्यावश्यकत्वेऽपि मानत्वाभिधानस्य ब्रह्मवादिविद्वेषमात्रत्वात् । तस्मान्निर्गुणवाक्यबाधात् सगुणवाक्यमतत्परम् । अनुभूतिः निर्विशेषा । अनुभूतित्वादिति व्यतिरेक्यनुमानमपि बाधकम् । न चात्राप्रसिद्धविशेषणत्वम् । यद्व्यतिरेके समीहितप्रसक्तिः, तत् मानयोग्यमिति सामान्यतः प्रसिद्धेः । विशेषत्वमभावप्रतियोगितावच्छेदकम् । अभावप्रतियोगिमात्रवृत्तित्वात् । घटत्ववदिति विशिष्यापि सत्त्वात् । नापि स्व-

व्याघातः । निर्विशेषत्वस्य स्वरूपत्वेन विशेषत्वानङ्गीकारात् । न च स्वरूपस्य प्रागेव सिद्धेः स्यादनुमितेर्वैयर्थ्यम् । तेन रूपेण ज्ञानस्योद्देश्यत्वात् । नापि श्रुतिबाधः । प्रागेव निरासात् । प्रत्युत बहुतरश्रुत्यनुग्रहः । अत एव नाभाससाम्यम् । नाप्यप्रयोजकत्वम् । भिन्नत्वे अभिन्नत्वे सम्बन्धत्वे असम्बन्धत्वे चातिप्रसङ्गानवस्थाभ्यां धर्मधर्मिभावानुपपत्तेरेव विपक्षबाधकत्वात् । न च सम्बन्धस्य मिथ्यात्ववत् स्वनिर्वाहकत्वान्नानवस्था । अभेदवादे अतिरिक्तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च धर्माभावरूपधर्मभावाभावाभ्यां व्याघातेन कुतर्कतास्येति वाच्यम् । धर्माभावस्य स्वरूपतयैव सत्त्वाङ्गीकारेण व्याघाताभावात् । अभेदेऽपि भेदकल्पनया धर्मधर्मिभावव्यवहारस्य त्वयापीष्टत्वात् । न चैवमानन्दस्य ज्ञानमात्रत्वे दुःखज्ञानमप्यानन्दस्स्यात् । भिन्नत्वे अखण्डत्वहानिः । एवमेव ब्रह्मणो जगदभिन्नत्वे मिथ्यात्वापत्तिः । भिन्नत्वे भेदसत्यत्वमित्याद्वितश्रुतिबाधात् । त्वदभिमतं ब्रह्मापि न सिध्येदिति श्रुतिबाधात्तर्काणामाभासत्वं मन्मते समानमिति वाच्यम् । दुःखज्ञानस्य वृत्तिरूपतया आनन्दस्य नित्यचिन्मात्रानतिरेके अतिप्रसङ्गाभावात् । आरम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मव्यतिरेकेण जगतः अभावात् । भेदाभेदविकल्पस्यानवकाशात् सगुणश्रुतेरतत्परतया श्रुतिबाधसाम्योक्तेरयुक्तेः । निर्गुणश्रुतेस्तु तत्परतया तदनुगृहीततर्के शुष्कत्वाभावाच्च । यत्तु निर्विशेषत्वस्य भावाभावाभ्यां मूकोऽहमितिवत् स्वव्याघातः । यदि निर्विशेषत्वरूपविशेषोऽप्यनेनैव निषिध्यते, तर्हीयमपि वचनक्रिया मूकोऽहमित्यनेनैव निषिध्यत इति सममिति । तन्न । निर्विशेषत्वस्य विशेषरूपत्वे विशेषत्वेनैव रूपेण तन्निषेधस्याद्वितीयवाक्ये द्वितीयाभावरूपद्वितीयनिषेधस्येवोपपत्तेः । अन्यथा विशेषत्वावच्छिन्ननिषेधप्रतीतेरनुपपत्तेः । अभावानतिरेके तु स्वरूपानतिरेकितया मूकोऽहमितिवत्स्ववचनव्याघाताभावस्यैवोक्तत्वाच्च । मूकोऽहमित्यत्र वक्तृत्वतदभावयोरेकरूपेण निषेधाभावात् व्याघातोपपत्तेः । ननु, ब्रह्मणश्शून्यानिर्वाच्यव्यावर्तकविशेषाभावे तुच्छत्वमिथ्यात्वाद्यापत्तेः । तत्सत्त्वे सविशेषत्वमिति चेत्, व्यावर्त्यसमानसत्ताकविशेषाभावेऽपि व्यावृत्तिबोधसमानसत्ताकधर्मेण भिन्नत्वानिर्विशेषत्वयोरुपपत्तेः । अत एव ब्रह्मणो निर्विशेषत्वे विचारविषयत्वानुपपत्तिः । 'इदमित्थमिति ज्ञानं जिज्ञासायाः प्रयोजनम् । इत्थंभावो हि धर्मोऽस्य न चेन्न प्रतियोगिता ॥' इति निरस्तम् । विचारकाले आरोपितधर्मसम्भवात् । विचारोत्तरकाले च इत्थमिति व्यवहारस्य स्वरूपव्यावृत्त्यादेश्च कल्पितपार्थक्यमादायोपपत्तेः । ननु, धर्मारोपार्थमपि केचन धर्माः सत्याः स्वीकर्तव्याः । इदन्त्वादिना ज्ञात एव रूप्याद्यारोपदर्शनात् । तदुक्तम्—

'धर्मारोपोऽपि सामान्यधर्मादीनां हि दर्शने । सर्वधर्मविहीनस्य धर्मारोपः क दृश्यते ॥' इति चेन्न । इदन्त्वादेरपि सत्यत्वासंप्रतिपत्तेः शुद्धेऽप्यध्यासस्योपपादितत्वाच्च । आरोप्यविलक्षणधर्मवत्त्वस्यानाद्यविद्यासम्बन्धेनैवोपपत्तेः । अत एवाभावरूपधर्माङ्गीकारे भावोऽप्यस्तु । प्रामाणिकत्वाविशेषादिति निरस्तम् । स्वरूपातिरेकिणोऽभावस्याप्यनङ्गीकारात् धर्ममात्रे प्रामाणिकत्वस्य निराकृतत्वाच्च । तस्मान्निर्विशेषं परं ब्रह्म ॥

॥ इति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वनिर्गुणत्वोपपत्तिः ॥

ननु, निर्विशेषे किं प्रमाणमितिचेत्, स्फूर्त्यर्थं वा, अज्ञाननिवृत्त्यर्थं वा प्रमाणप्रश्नः । आद्ये स्वप्रकाशतया प्रमाणवैयर्थ्यम् । नच विप्रतिपन्नमात्रे स्वतस्सिद्धेर्वक्तुं शक्यतया अतिप्रसङ्गः । अभावव्यावृत्तिबोधकप्रमाणसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात् । द्वितीये उपनिषद एव प्रमाणत्वात् । अत एव प्रत्यक्षमनुमानं वेत्यादिविकल्पस्य नावकाशः । ननु, कथं तत्रोपनिषन्मानम् । जातिगुणक्रियादिरूपनिमित्ताभावेन मुख्यवृत्तेरयोगात् अस्वीकाराच्च । आरोपितनिमित्तविषयप्रतीतेर्निर्विशेषे प्रामाण्यायोगात्, गौण्याश्च मुख्यार्थगुणयुक्ततयैव लक्षणायाश्च शक्यार्थसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्तयैव स्वार्थोपस्थापकत्वात्, पदस्यान्वयितावच्छेदकरूपेण स्वार्थोपस्थापकतया निर्विशेषे वृत्तिमात्रायोगात्, पदविधया वाक्यविधया चोपनिषन्मानं न निर्विशेषे । संसर्गागोचरत्वाच्चेति चेन्न । मुख्यगौण्यसम्भवेऽपि लक्षणायास्सम्भवात् । न च लक्षकपदे शक्यार्थसम्बन्धित्वावच्छेकरूपवत्तया पदमात्रेऽन्वयितावच्छेदकरूपवत्तया च उपस्थितिनियमः । संसर्गबोधकवाक्यस्थपदानामेव तथात्वात् । न च संसर्गागोचरत्वे प्रमाणवाक्यत्वानुपपत्तिः । असन्दिग्धाविपर्यस्तबोधकतया निर्विकल्पकत्वेऽपि प्रामाण्यस्याकांक्षादिमत्तया वाक्यत्वस्य चोपपत्तेर्वृत्तिमन्तरेणापि सुप्तोत्थापकवाक्यस्येव वेदान्तवाक्यस्य निर्विशेषे प्रामाण्यस्य वार्तिककृद्भिरुपपादितत्वाच्च । तथा हि –'अगृहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः । हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्ते बोधिताः परैः ॥ जाग्रद्वन्न हि संबन्धं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन ॥' इत्यादिना ग्रन्थेन विनापि सम्बन्धं वाक्यस्य प्रामाण्यमुपपादितम् । लक्षणापक्षेऽपि तात्पर्यविशेषग्रहेणैवातिप्रसङ्गभङ्गो वाच्यः । शक्यसम्बन्धस्यानेकत्र सम्भवात् तात्पर्यविशेषग्रहश्च पुरुषविशेषस्य भवति । न सर्वस्य । पुरुषगतो विशेषः अन्तःकरणशुद्धिरूपः प्रतिबन्धाभावः । अन्तःकरणाशुद्धिरूपस्य पापस्य च प्रतिबन्धकत्वं 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः' । इत्यादिशास्त्रसिद्धम् । तथा च प्रतिबन्धक्षये विनापि सम्बन्धं शब्दा-

दात्मसाक्षात्कार इति निरवद्यम् । विस्तृतमिदमस्माभिः गीतानिबन्धने । न च निर्धारितैककोटिप्रकारकनिश्चयं प्रत्येव धर्मिज्ञानाधीनविचारस्य जनकत्वात् कथं विचारसध्रीचीनवेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वमिति वाच्यम् । संशयनिवृत्तिक्षमज्ञानस्यैव विचारफलत्वात् । तस्याश्च विरोधिकोटिप्रतिक्षेपकोपलक्षितधर्मिज्ञानादप्युपपत्तेर्न तदर्थं सप्रकारकत्वनियमः । न च गौरवम् । प्रमाणवतो गौरवस्य न्याय्यत्वात् । न च निर्विशेषविषयकस्य ज्ञानस्य निष्प्रकारकत्वे निर्विशेषत्वासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थं विशेषाभावरूपविशेषविषयत्वस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम् । विशेषाभावस्य स्वरूपतया तत्स्फूर्तौ प्रमाणानपेक्षत्वात् अखण्डार्थसिद्ध्यनुकूलपृथग्ज्ञातपदार्थोपस्थितिविषयत्वमात्रेण विशिष्टव्यवहारोपपत्तेः । तस्मात्सगुणत्वे साधकाभावात् बाधकसद्भावाच्च निर्गुणत्वे तदभावात् निर्गुणमेव ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

॥ इति अद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणो निर्गुणत्वे प्रमाणोपपत्तिः ॥

एवं निराकारमपि । ननु 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं' 'ऋतं सत्यं परं ब्रह्म पुरुषं कृष्णपिङ्गलम्' 'विश्वतश्चक्षुः' 'सहस्रशीर्षा' इत्यादिश्रुतिभिः 'पश्य मे पार्थ रूपाणि सर्वतः पाणिपादं तत्' इत्यादिस्मृतिभिः ब्रह्म सविग्रहम् । स्रष्टृत्वात् । पालयितृत्वादुपदेष्टृत्वादित्याद्यनुमानैश्च विग्रहसिद्धिरिति चेन्न । आदित्यवर्णमित्यस्याविद्याविलक्षणस्वप्रकाशस्वरूपप्रतिपादनपरतया उपास्यपरतया चोपपत्तेः । न च तमसः परत्वोक्त्योपासनापरत्वानुपपत्तिः । उपास्यविग्रहोपलक्षितस्य तमसः परत्वोक्तेः । न तु रूपविशिष्टस्य । न 'यैषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यत' इत्यत्र वर्तमानत्वेनापरोक्षज्ञानविषयत्वोक्तेरनारोप्यत्वम् । न हि योषितोऽग्नित्वं दृश्यत इत्युच्यत इति वाच्यम् । प्रतीकोपासने उपास्यसाक्षात्कारनियमाभावेऽपि सगुणोपासने उपास्यसाक्षात्कारस्य तस्य स्यादद्धेति श्रुतिसिद्धस्य नियतत्वेन तस्यैव दर्शनशब्देनाभिधानात् विश्वतश्चक्षुरित्यादिश्रुतिस्मृतीनां सर्वात्मकतया सर्वान्तर्यामितया च नियम्यजीवशरीरचक्षुःपाणिशिरःप्रभृत्यनुवादित्वोपपत्तेः । सर्वतःपाणिपादत्वादेस्तु असम्भवात् । त्वयाप्येवमेव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा देशविशेषावच्छेदेन परममुक्तिप्रतिपादनं गम्यत्वप्रवेष्टृत्वाद्युपपादनं च त्वदीयमसङ्गतं स्यात् । आनुमानेऽप्येवमेव सिद्धसाधनम् । 'विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्त'मिति सूत्रे अविद्यापरिणामस्य करणस्थानीयस्याङ्गीकारादविरोधात् । यत्तु 'तदेवानुप्राविशत् ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिश्रुतिसिद्धं सर्वगतस्य ब्रह्मणः प्रवेष्टृत्वं गम्यत्वं च विग्रहं विना न युज्यत इति । तन्न । स्वस्रष्टकार्याभिव्यक्तत्वस्यैवानुप्रवेशशब्दा-

र्थतया व्यापकस्य मुख्यप्रवेशासम्भवात् । स्वतः प्राप्तस्यापि अविद्यातिरोधाननिवृत्त्यपेक्षया प्राप्यत्वोपचारेण विग्रहानाक्षेपकत्वात । यत्तु 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'यदा पश्य'इत्यादिश्रुतौ सर्वनाम्ना सविग्रहस्यैव परामर्शात् तज्ज्ञानस्यैव मोचकत्वे सविग्रहत्वमिति । तन्न । सगुणविद्यायाः क्रममुक्त्यर्थत्वेनान्यथासिद्धेः । साक्षान्मुक्तिजनकत्वपक्षे तदुपलक्षितात्मज्ञानस्यैव मोचकत्वात् । अत एव 'देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ।' इत्यादिस्मृतिरपि व्याख्याता । किञ्च विग्रहः किं भौतिकः, अभौतिको वा । अभौतिकोऽपि मायिकः, अमायिको वा। अमायिकोऽपि ब्रह्मभिन्नः, अभिन्नो वा । भौतिकमायिकावपि कर्मार्जितौ, परकर्मार्जितौ वा । आद्ये संसारित्वापत्तिः । द्वितीये इष्टापत्तिः । ब्रह्मभिन्नत्वे तवापसिद्धान्तः नेति नेतीतिश्रुतिविरोधः 'अपाणिपाद'इत्यादि श्रुतिविरोधश्च। अभौतिकामायिकब्रह्माभिन्नदेहाङ्गीकारे उक्तश्रुतिविरोधः चार्वाकमतप्रवेशश्च प्रमाणाभावश्च । न च 'नाभ्या आसीदन्तरिक्ष'मिति भूतकारणत्वोक्त्या अभौतिकत्वासिद्धिः । 'अग्निर्मूर्द्धे'त्यादिश्रुतिपर्यालोचनयान्तरिक्षादीनां नाभित्वादिपरिकल्पनया विराड्देहप्रतिपादकतया शरीरस्य भूतकारणत्वाप्रतिपादकत्वात् । तमसः परस्तादित्यादेश्च विराड्देहोपलक्षितब्रह्मपरतया विग्रहस्य तमसः परत्वाप्रतिपादकत्वात् । न च 'एको नारायण आसीत् न ब्रह्मा न च शङ्कर' इति श्रुत्या महाप्रलये नारायणस्थित्युक्त्या नित्यविग्रहसिद्धिः। नारायणशब्दस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दितिश्रुत्यनुसारेण मायोपहितब्रह्मपरत्वेन विग्रहपरत्वाभावात् । न चैतावता चेतनान्तरसाधारण्यम् । अखण्डमायोपहितत्वस्यैव व्यावर्तकत्वात् । न च 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना'मिति विग्रहनित्यत्वाभावे विशेषोक्तिविरोधः । विग्रहानङ्गीकारेऽपि स्वरूपचैतन्यमादायोपपत्तेः । नापि 'पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृत'मित्यादौ महाप्रलये देहस्य साक्षात्स्थित्युक्त्या नित्यविग्रहसिद्धिः । सर्वविकारमूलकारणाविद्यायास्संस्कारात्मनावस्थानस्य उदरीकरणशब्दार्थत्वात् । न च मुख्यार्थत्यागः । त्वयाप्यस्यार्थस्यैव वक्तव्यत्वात् । अन्यथा सकलस्य ब्रह्माण्डस्य तदनुप्रवेशमात्रेण प्रलयासिद्धेः । यत्तु 'सर्वे नित्याश्शाश्वताश्च देहास्तस्य महात्मनः । परमानन्दसन्दोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वदा ॥' इत्यादौ साक्षान्नित्यत्वोक्तिविरोध इति । तन्न । प्रलयपर्यन्तस्थायिदुःखभोगानायतनज्ञानमात्रप्रधानदेहपरतया त्वद्विवक्षितपरत्वाभावात् । अत एव जडस्ततो भिन्नश्च । न च 'आनन्दरूपममृतं यद्विभाति' 'आप्रणखात् सर्व एवानन्दः' 'मोदो दक्षिणः पक्षः यदात्मको भगवान् तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मक ऐश्वर्यात्मक' इत्यादिश्रुतेर्भेदाभावेऽपि अहिकुण्डलन्यायेन विशेषबलाद्विग्रहवत्त्वोपपत्तिरि-

ति वाच्यम् । आत्मनो ज्ञानानन्दरूपत्वप्रतिपादनपरत्वेन विग्रहाप्रतिपादकत्वात् । 'विचित्रशक्तिः पुरुषः पुराण'इत्यादिवाक्यस्य 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च ही'ति सूत्रस्य च मायाशक्तिवैचित्र्यप्रतिपादकत्वेनात्मशक्त्यप्रतिपादकत्वात् आप्रणखादित्यादेश्च लीलाविग्रहावच्छेदेन दुःखाद्यभोक्तृतयोपपत्तेः । मोदो दक्षिण इत्यादेरानन्दमयकोशप्रतिपादकतया ब्रह्मपरत्वाभावात् । न हि श्रुत्युक्तत्वमात्रेण ब्रह्मणो विग्रहरूपता । 'ब्रह्मैवेदं सर्वं पुरुष एवेदं सर्व'मित्यादिश्रुत्या प्रपञ्चरूपतापि ब्रह्मण्यापद्येत । स्वरूपानन्द एव नित्यत्ववदपराधीनत्ववच्च । विग्रहवत्त्वकल्पनस्य परिभाषामात्रत्वात् । मन्मतेऽपि ब्रह्मातिरिक्तस्य ब्रह्मसत्तासमानसत्ताकत्वाभिमतस्य ब्रह्मणि निषेधाङ्गीकारात् । न च 'नैषा तर्केण मतिरापनेये'ति तर्कागम्यत्वोक्त्या आत्मन एव विग्रहवत्त्वमिति वाच्यम् । निर्विशेषात्मन एव तर्कागम्यत्वोक्त्या आत्मनो विग्रहवत्त्वस्य तर्कागम्यत्वानुक्तेररूपत्वेन चाक्षुषत्वाप्रसक्त्या पिशाचादिवदन्तर्धानशक्त्यानुपलम्भसमर्थनस्याप्रसक्तसमर्थनत्वात् विग्रहपक्षे 'अपाणिपाद'इत्यादिश्रुतिविरोधस्योक्तत्वाच्च । न 'चादुःखमसुख'मित्यादौ प्राकृतसुखनिषेधवदत्रापि प्राकृतावयवनिषेधपरता । अन्यथा 'शृणोति पश्यती'ति वाक्यशेषविरोधः स्यादिति वाच्यम् । आनन्दादिरूपताप्रतिपादकश्रुतिविरोधेन तत्र सङ्कोचवदत्र सङ्कोचकारणाभावात् श्रवणदर्शनयोश्शब्दरूपसाक्षित्वमात्रेण उपपत्तेर्न तद्विरोधः । अन्यथा त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणि चक्षुरादिसाध्यज्ञानानङ्गीकारेण तद्विरोधो दुष्परिहारास्स्यात् । अत एव 'अरूपोऽप्राकृतश्चे'ति स्मृत्यैवारूपश्रुतिगत्युक्तेः । नारूपमित्यनेन रूपमात्रनिषेध इति निरस्तम् । स्मृतेरुपास्यपरत्वेन ज्ञेयब्रह्मप्रतिपादिकायाः श्रुतेस्सङ्कोचे कारणाभावात श्रुतिस्मृत्योरतुल्यबलत्वाच्च । प्रत्युत 'यत्तदद्रेश्य'मित्यादिना परविद्याविषयस्याविग्रहवत्त्वप्रतिपादनविरोधाच्च । किं च भगवद्विग्रहो न नित्यः । महत्त्वे सति रूपवत्त्वात् । विग्रहत्वाद्वा । नित्यताबोधकत्वाभिमतश्रुतेरन्यथासिद्धेरुक्तत्वाच्च । न च प्राकृतत्वमुपाधिः । साधनव्यापकत्वात् । सावयवत्वादपि न नित्यत्वम् । न च श्रुतिबलात् क्वचित् सावयवोऽपि नित्यः । श्रुत्यन्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । नन्ववयव उपादानं चेत् ब्रह्मविग्रहे नास्त्येव । एकदेशमात्रं चेत्, गगनात्मादौ व्यभिचारः । तयोरप्येकदेशसत्त्वात् । न चोपादानातिरिक्तस्यैकदेशस्यैवाभावः । उपादानतन्त्वन्यहस्तवितस्त्यादिपरिमाणदेशस्य पटादावनुभवादिति चेन्न । उपादानतन्तूनामेव हस्तवितस्त्यादिपरिमाणवतामनुभवात् । गगनादौ संयोगित्वादिना यदेकदेशसाधनं तदिष्टमेव । अस्माभिस्तत्र सावयवत्वानित्यत्वयोरङ्गीकारात् । यस्त्वात्मनि सुखदुःखयोर्देशभेदेन प्रतीतेरेकदेशसाधनं, तन्न । सुखदुःखयोरन्तःकरणगततया

तद्गतत्वाभावात् । न च 'गौरनाद्यन्तवतीत्यादि'श्रुत्या अनादिनित्याया अपि प्रकृतेः सत्वरजस्तमोरूपैकदेशदर्शनाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रकृतौ नित्यत्वाभावादविद्यातिरिक्तप्रकृतेरभावाच्च । न चाविद्यायामेव व्यभिचारः । तस्या अप्यनित्यत्वेन व्यभिचाराभावात् । न च जीवानामपि 'द्रोणं बृहस्पतेर्भागं द्रौणिं रुद्रांशसम्भवम् । दुर्वासाश्शङ्करस्यांश' इत्यादिनांशोक्तेः 'यस्यायुतायुतांशांशे विश्वशक्तिरवस्थिता । परब्रह्मस्वरूपस्य प्रणमामि तमव्ययम् ॥ विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ।' इत्यादिना ईश्वरस्याप्यंशोक्तेर्जीवेशयोर्व्यभिचार इति वाच्यम् । आत्मनोंशस्यौपाधिकतया स्वाभाविकत्वाभावात् । त्वन्मते जीवानामणुरूपतया स्वाभाविकांशाभावेन काल्पनिकांशस्यैव वक्तव्यत्वात् । एतेन भगवल्लोकादेरपि नित्यत्वमपास्तम् । न च 'अतो हि वैष्णवा लोका नित्यास्ते चेतनात्मकाः । मत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥' इत्याद्यागमविरोधः । तस्यावान्तरप्रलयस्थत्वपरत्वात् । तस्मान्निर्गुणं निराकारं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणो निराकारत्वसिद्धिः ॥

वंशीविभूषितकरान्नवनीरदाभात् पीताम्बरादरुणबिम्बफलाधरोष्ठात् ।
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखादरविन्दनेत्रात् कृष्णात्परं किमपि तत्त्वमहं न जाने ॥

ननु, निर्विशेषं चेत् ब्रह्म तर्हि ब्रह्मैवैकं ज्ञानात्मकमानन्दात्मकमद्वितीयं नित्यं साक्षि चेति नोपपद्यते । तथा हि—तत्र तावत् ज्ञानत्वं किं जातिविशेषो वा, साक्षाद्व्यवहारजनकत्वं वा, जडविरोधित्वं वा, जडान्यत्वं वा, अज्ञानविरोधित्वं वा, अर्थप्रकाशात्मकत्वं वा, पराङ्गीकृतं वा । नाद्यः । वृत्तिप्रतिबिम्बितज्ञानाभासेषु तत्सम्भवेऽप्यखण्डरूपब्रह्मज्ञाने तदयोगात् । न द्वितीयः । फलोपधानस्य सुषुप्त्यादावभावात् । शक्त्यादिरूपस्वरूपयोग्यताया अपि मुक्तावभावात् । न तृतीयः । स्वरूपज्ञानस्य नित्यत्वेन तद्विरुद्धस्य जडस्य नित्यनिवृत्त्यापातात् । न चतुर्थः । 'सत्यं ज्ञान' मित्यादौ अनृतव्यावृत्तेरार्थिकत्वोक्तिविरोधात । न च पञ्चमः । अज्ञानस्य नित्यनिवृत्त्यापातात् । न षष्ठः । मोक्षे अन्यार्थोल्लेखाभावात् । स्वरूपोल्लेखे च स्वविषयत्वापातात् । न सप्तमः । पराङ्गीकृतजातेर्व्यवहारहेतुत्वादेर्वा त्वन्मते असम्भवादिति चेन्न । अर्थप्रकाशत्वमेव ज्ञानत्वम् । मुक्तावर्थाभावेऽपि तत्संसृष्टप्रकाशत्वस्य कदाचिदर्थसम्बन्धेनाप्यनपायात् । अत एव 'अर्थप्रकाशरूपत्वं ज्ञानत्वं ब्रह्मणः कथम् । अन्यार्थाभावतो मोक्षे स्वेन स्वस्याप्यवेदनात् ॥' इति निरस्तम् । यच्चानन्दत्वं जातिविशेषो वा, अनुकूलतया वेदनीयत्वं वा, अनुकूलवेदनत्वं वा, अनुकूलत्वमात्रं वा, ज्ञानात्मकत्वमेव वा, दुःखविरोधित्वं वा, दुःखाभावोपलक्षितस्व-

रूपत्वं वा, पराङ्गीकृतं वा । नाद्यः । अखण्डस्वरूपानन्दे तदभावात् । न द्वितीयः । मोक्षे वेदितुरभावात् आत्मनोऽवेद्यत्वाच्च । किं च आनुकूल्यं किञ्चित्सापेक्षम् । न चान्यं प्रति तद्युक्तमिति स्वं प्रत्येव वक्तव्यत्वेन सविशेषत्वापातात् । अत एव न तृतीयः । किं च वेदनस्वभावादधिकस्यानुकूलस्य स्वाभाविकत्वे सखण्डत्वापातः । औपाधिकत्वे कदाचिदानन्दनिवृत्त्यापातः । न चतुर्थः । उक्तरीत्या आनुकूल्यासम्भवात् । अत एव निरुपाधीष्टत्वमानन्दत्वमिति निरस्तम् । न पञ्चमः । दुःखादिज्ञानस्यापि आनन्दत्वापातात् । विषयानुल्लेखिज्ञानं तथेति चेन्न । ज्ञानस्य सविषयत्वनियमात् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ विज्ञानपदेनैव दुःखव्यावृत्तिसिद्धावानन्दपदवैयर्थ्यापाताच्च । न षष्ठः । विरोधस्य निवर्तकत्वादिरूपत्वे दुःखस्य नित्यनिवृत्त्यापत्तेः । तादात्म्यायोग्यत्वरूपत्वे घटादावप्यानन्दत्वापातात् 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादौ दुःखव्यावृत्तेरार्थिकत्वोक्त्ययोगाच्च । न सप्तमः । वैशेषिकमोक्षे त्वदुक्तस्य दुःखाभावे सत्यऽपि आनन्दाभावेनापुमर्थत्वस्य त्वन्मोक्षेऽप्यापातात् । नाष्टमः । पराङ्गीकृतस्य निरुपाध्यनुकूलवेदनीयत्वादेस्त्वन्मते असम्भवात् । यदि चानन्दत्वादेर्दुर्निरूपत्वेऽपि तदधिकरणं ब्रह्माबाध्यमानन्दाद्यात्मकं च । तर्हि सत्यत्वादेर्दुर्निरूपत्वेऽपि तदधिकरणं जगदबाध्यं सदात्मकं च स्यादिति चेन्न । आनन्दत्वस्य निरुपाधिकेष्टत्वरूपत्वात् । न च दुःखाभावे अतिव्याप्तिः । दुःखाभावस्यापि सुखविशेषत्वात् अभावस्य विरोधिभावान्तरत्वाभ्युपगमात् । न च मुक्ताविच्छापाये आनन्दापायापत्तिः । इष्टत्वोपलक्षितस्य स्वरूपस्यानपायात् । उपलक्ष्ये च तदवच्छेदकसत्त्वस्यातन्त्रत्वात् । न च निरुपाधिकेष्टत्वं स्वाभाविकमौपाधिकं वा । नान्त्यः । ब्रह्मणः आनन्दरूपत्वाभावापत्तेः । आद्ये ज्ञानातिरेकि तदनतिरेकि वा । आद्ये सखण्डत्वापत्तिः । द्वितीये आनन्दपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । ज्ञानानन्दयोरभेदेऽपि कल्पितजातिभेदनिबन्धनप्रवृत्तिकतया पदद्वयप्रयोगस्य व्यावृत्तिभेदेन साफल्यात् । एतेन विषयानुल्लेखिज्ञानमेवानन्द इत्यपि युक्तम् । ज्ञाने विषयोल्लेखनियमस्य प्रागेव निरासात् । एवं चानन्दत्वस्य सुनिरूपतया न तन्न्यायेन जगतश्च सदात्मकत्वापादनमिति । किं च जगति सदाद्यात्मकत्वे बाधकं दृश्यत्वादिकम् । न त्वानन्दे । तस्य दृगनतिरेकात् । एतेन 'निरुपाध्यनुकूलत्ववेदनीयं सुखं मतम् । निर्विशेषमवेद्यं च कथं ब्रह्म सुखात्मक'मिति निरस्तम् । परमप्रेमास्पदत्वेन वेद्यत्वात् सुखवेदनभेदाभावात् वेदनाभावेनासुखत्वापादनानुपपत्तेः । नन्वद्वितीयत्वं द्वितीयाभावविशिष्टत्वं तदुपलक्षितत्वं वा, उभयथापि विशेषणमुपलक्षणं वा । द्वितीयाभावः प्रामाणिकश्चेत्, तदा तेन सद्वितीयत्वापत्तिः । अप्रामाणि-

कश्चेत्, तदा द्वितीयेन सद्वितीयत्वापत्तिः । न चाभावे द्वितीयेऽपि न भावाद्वैतहानिः । अभाववद्दृश्यस्य धर्मादेरप्येवं प्रामाणिकत्वे बाधकाभावादिति चेन्न । प्राभाकररीत्या द्वितीयाभावस्याऽधिकरणानतिरिक्तत्वेन प्रामाणिकत्वेऽपि तेन सद्वितीयत्वाभावात् । न चैवमनुपलब्धेः पार्थक्येन प्रमाणत्वोक्तिरयुक्ता । प्रमेयानतिरेकादिति वाच्यम् । अतिरिक्ताभाववादिमत एव तदुक्तेः । अतिरिक्ताभावानभ्युपगमेऽपि अभावत्वप्रकारकज्ञाने तत्प्रामाण्योपपत्तेश्च । न चानृतव्यावृत्तेरपि ब्रह्ममात्रतया भेदसत्त्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । अनृतनिरूपितत्वं परमनृतमिथ्यात्वान्मिथ्या । भेदो ब्रह्माभिन्नतया सत्य एवेति । न च प्राभाकरमते प्रतियोगिमदधिकरणव्यावृत्त्यर्थं कैवल्यादिविशेषोऽवश्यमधिकरणे वक्तव्यः । तथा च स एवाभावः । अन्यथा तेषामप्यनुपपत्तिरेवेति वाच्यम् । यस्मिन् कदापि न प्रतियोगिसम्बन्धः, तस्मिन् स्वरूपरूपो भेद एव कैवल्यम् । यस्मिंश्च कदाचित् सोऽपि तदा तस्मिन् प्रतियोगिमदधिकरणकालभिन्नकालावच्छिन्नमधिकरणमिति न कैवल्यस्याधिकरणातिरेकः । न वानुपपत्तिरिति । न चैवं गुणगुण्यभेदवादिमते शौक्ल्यादेरिव शक्त्यादेरपि भावरूपधर्मस्य ब्रह्माभेदोऽस्त्विति वाच्यम् । शक्त्यादिना सहाभेदग्राहकमानाभावात् । अस्तु वा द्वितीयाभावोपलक्षितस्वरूपत्वं अद्वितीयत्वम् । तस्य वा प्रामाणिकत्वेऽपि तत्प्रतियोगिनो द्वितीयस्य स्वप्नोपभुक्तनिगरणादाविव प्रामाणिकत्वानापत्तेः । एतेन द्वितीयाभावस्य प्रागभावादित्वे द्वितीयस्यानित्यत्वमात्रं स्यात् । न तु मिथ्यात्वम् । अत्यन्ताभावत्वे तूपलक्षणत्वानुपपत्तिः । सदातनत्वात् । श्रुतितात्पर्यविषयत्वादिकार्यानन्वयित्वेन उपलक्षणत्वे अत्यन्ताभावासिद्धिः । एवं च 'द्वैताभावस्तात्त्विकश्चेत् तेन स्यात् सद्वितीयता । अतात्त्विकश्चेद्वैतेन सद्वितीयत्वमापतेत् ॥' इति परास्तम् । स्वरूपातिरेकतया तत्प्रमाया अनुद्देश्यत्वात् तद्बोधस्यावान्तरतात्पर्येण यथाकथञ्चित्सम्भवात् । तात्त्विकत्वे ब्रह्मानतिरेकात् अतात्त्विकत्वे स्वप्ननिगरणन्यायस्योक्तत्वात् । उपपादितश्चैतद्विस्तरेण प्रागिति शिवम् । ननु, ब्रह्मण एव यन्नित्यत्वमभिमतं, तत् किं सर्वकालसम्बन्धित्वं वा, कालावच्छेदराहित्यं वा, ध्वंसाप्रतियोगित्वं वा, उभयावधिराहित्यं वा । नाद्यौ । अविद्यायां काले चातिव्याप्तेः । अविद्यायास्सर्वकालोपादानत्वेन तत्सम्बन्धनियमादिदानीमेव नान्यदेत्येवंरूपतदवच्छेदरहितत्वाच्च । न तृतीयः । ध्वंसेऽतिव्याप्तेः । न च ध्वंसोऽपि ध्वंसप्रतियोगी । प्रतियोग्यनुन्मज्जनं तु प्रागभावनिवृत्तिरूपस्य घटस्य निवृत्तावपि प्रागभावानुन्मज्जनवद्युक्तमिति वाच्यम् । एवं सति मोक्षेऽप्यात्मान्यस्य कस्य चिद्ध्वंसस्य वक्तव्यतया लाघवार्थमाद्यध्वंस-

नित्यताया एव युक्तत्वात् । न च ध्वंसस्य नित्यत्वेऽपि भावेषु ब्रह्मैव नित्यमिति वाच्यम् । निष्प्रतियोगिकत्वेन भावस्य ध्वंसादेरपि नित्यत्वावश्यंभावात् । न चतुर्थः । एवं परिभाषायामपि ब्रह्मण एव नित्यत्वमित्येतत्फलस्य मुक्तावन्याभावस्यासिद्धिरिति चेन्न । चतुर्थपक्षस्य क्षोदसहत्वात् । न चान्त्यावधिरहितस्य ब्रह्मान्यस्य मुक्तावसत्त्वं न सिद्धमिति वाच्यम् । विशेषणान्तरस्यैवासिद्धेः । अत एव 'काले कालापरिच्छिन्ने ध्वंसे चाध्वंसयोगिनि । नित्ये सति कथं नित्यं ब्रह्मैवेति मतं तव ॥' इति निरस्तम् । कालस्याप्याविद्यकत्वेनान्त्यावधिमत्त्वात् ध्वंसस्याध्वंसप्रतियोगित्वेऽपि आद्यावधिमत्त्वाच्च । न च तावता सद्वितीयत्वम् । तात्त्विकस्य द्वितीयस्यैवमप्यभावात् । न चैवमतात्त्विकत्वे ध्वंसनिवृत्तिः । इष्टत्वात् । न च प्रतियोग्युन्मज्जनम् । तादृग्ध्वंसोपलक्षितस्वरूपस्यैव विरोधित्वात् प्रागभावस्य प्रतियोगिध्वंसादाविव । ननु, कथं दृग्रूपस्य ब्रह्मणः साक्षाद्द्रष्टृत्वरूपं साक्षित्वम् । 'साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया' मित्यनुशासनादिति चेत्, अविद्यातत्कार्यान्यतरप्रतिफलितचैतन्यस्यैव साक्षित्वात् । तथा च दृग्रूपस्यापि उपाधिना द्रष्टृत्वम् । न च उपाधेरपि साक्ष्यधीनसिद्धिकप्रातीतिकाविद्याकार्यत्वेन चक्रकाद्यापत्तिः । उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धस्याभावादविद्यातदुपाधिकद्रष्टृत्वयोरुभयोरप्यनादित्वात् । ननु, साक्षी जीवकोटिर्वा, ब्रह्मकोटिर्वा, उभयानुगतं चिन्मात्रं वा । नाद्यः । जीवो बुद्ध्युपाधिकोऽणुरिति पक्षे इदमंशावच्छिन्नचिद्वेद्यस्य शुक्तिरूप्यस्य साक्षिवेद्यत्वायोगाच्चक्रकाद्यापातात् । अज्ञानोपाधिकस्सर्वगत इति पक्षेऽप्यज्ञानस्यापि साक्ष्यधीनसिद्धिकत्वेनान्योन्याश्रयात् । न द्वितीयः । ब्रह्मण एव साक्षिवेद्यदुःखादिधीः, न जीवस्येति वैपरीत्यापातात् । अन्यथा अनवच्छिन्नानन्दधीरपि जीवस्येति स्यात् । ब्रह्मचैतन्यं घटादिप्रकाशकमिति मते अज्ञानाभिभवद्वारा तस्य जीवचैतन्याभेदाभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिवत्तादृशवृत्त्यभावाच्च । न तृतीयः । ईश्वरेणेव चिन्मात्रेणापि संसारिदुःखस्य तद्गतत्वेन ग्रहणेऽपि यद्भागो मुक्तस्तस्य चिन्मात्रस्य दुःखाद्युल्लेखरूपोपप्लवापातात् । सुप्तमैत्रं प्रति मैत्रीयाज्ञानादेर्मैत्रीयतयेव जाग्रच्चैत्रीयदुःखादेरपि चैत्रीयतया सुप्तमैत्रं प्रति प्रतीतिप्रसङ्गेण मैत्रेणैतावन्तं कालं दुःखं नावेदिषमिति परामर्शायोगादिति चेन्न । शुद्धब्रह्मातिरिक्तस्य बुद्ध्युपाधिकजीवातिरिक्तस्य साक्षिणोऽङ्गीकृतत्वेन तत्पक्षोक्तदोषाभावात् । तथा चाविद्यावृत्तिप्रतिफलितं चैतन्यं साक्षी । सुप्तावप्यविद्यावृत्तिस्वीकारस्य प्रागुक्तेः । न चान्योन्याश्रयः । प्रागेव निरासात् । शुद्धस्य साक्षित्वाभावेन मुक्तोपप्लवापाताभावात् । यत्तु सुप्तमैत्रे चैत्रदुःखग्रहणापत्त्या एतावन्तं कालं दुःखं नावेदिषमिति परामर्शविरोध उक्तः । तन्न । साक्षिणस्सर्वजी-

वसाधारण्येऽपि तत्तज्जीवचैतन्याभेदेनाभिव्यक्तस्य तत्तद्दुःखादिभासकतया अतिप्रसङ्गाभावात् । यच्च सुखादेस्स्वानन्तरभाव्यविद्यावृत्तिप्रतिफलितचिद्वेद्यत्वे ज्ञातैकसत्त्वायोग इति, तन्न । मानसत्ववादिमतेऽप्यस्य समानत्वात् । न हि तन्मते ज्ञातैकस्थितिकत्वातिरिक्तं ज्ञातैकसत्त्वमस्ति । दुःखादिसमयोत्पन्नवृत्त्यापि ज्ञातैकसत्त्वोपपत्तेश्च । तस्मात् ज्ञानानन्दैकरूपमद्वितीयं नित्यं साक्षि च ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणो ज्ञानत्वानन्दत्वाद्वितीयत्वनित्यत्वसाक्षित्वोपपत्तिः ॥

ननु, निर्विशेषं चेत्, ब्रह्म कथं तदेव निमित्तमुपादानमिति अभिन्ननिमित्तोपादानकत्वं जगतः । विकारवत्कारणस्यैवोपादानत्वात् ब्रह्मणो अविकारत्वात् । अन्यथा 'निर्विकारो हरश्शुद्ध' इत्यादिश्रुतिविरोधापत्तिरिति चेन्न । परिणामितयोपादानत्वाभावेऽपि विवर्ताधिष्ठानतयोपादानत्वसम्भवात् । विवर्ताधिष्ठानत्वं च विवर्तकारणाज्ञानविषयत्वमेव । तदुक्तं वार्तिककृद्भिः—'अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् । अज्ञानं तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥' इति । न चोपादानलक्षणाभावः । आत्मनिष्ठकार्यजनिहेतुत्वस्यैव उपादानलक्षणत्वात्तस्य च परिणाम्यपरिणाम्युभयसाधारणत्वात् । ननु, ब्रह्मैवोपादानमुताज्ञानमपि । आद्ये सत्योपादानत्वे सत्यत्वापत्त्या अज्ञानोपादानकत्वकल्पनविरोधः । द्वितीये सूत्रद्वयस्य रज्जुं प्रतीव ब्रह्माज्ञानयोस्समप्राधान्येन वा उपादानत्वम् । निर्विकारश्रुतिस्तु केवलब्रह्मपरेति विवक्षितं, उत मायाशक्तिमद्ब्रह्म उपादानम् । निर्विकारश्रुतिस्तु तदनुपरक्तब्रह्मविषयेति विवक्षितम्, उत मायाद्वारा ब्रह्म कारणम् अंशुरिव तन्तुद्वारा पटं प्रति । निर्विकारश्रुतिस्तु अद्वारकविकारनिषेधिकेति विवक्षितम् । नाद्यः । उभयोस्समतयैव विकारित्वेन ब्रह्मणो विशिष्य निर्विकारत्वोक्त्ययोगात् सितासितसूत्रारब्धपटे सितासितत्ववज्जगति पारमार्थिकत्वानिर्वचनीयत्वयोरापातात् । ब्रह्मस्वभावस्य पारमार्थिकत्वस्य उपादेयधीमात्रस्थत्वे अविद्यास्वभावस्यानिर्वाच्यत्वस्यापि धीमात्रस्थत्वापातात् । तन्मात्रोपादानकत्वस्य तत्तत्सत्त्वप्रयोजकत्वे अनिर्वाच्यत्वस्याप्यभावप्रसङ्गात् तन्मात्रोपादानकत्वाभावात् । द्वितीये ब्रह्मणो मायाख्यहेतूपरागमपेक्ष्य विकारित्वे मृदादिवत् परिणामित्वापत्तिः । विशिष्टस्य ब्रह्मत्वे निर्विकारश्रुतिविरोधः । अब्रह्मत्वे ब्रह्मणः कारणत्वासिद्धिः । विशिष्टस्य मृदादिवद्धर्मिसमसत्ताकरूपान्तरापत्तिरूपपरिणामाद्विवर्तमतहानिश्च । न च विशिष्टापेक्षया परिणामत्वं शुद्धापेक्षया विवर्तत्वमिति वाच्यम् । शुद्धेऽपि विवर्तार्थमारोपितविकारस्यावश्यकत्वेन निर्विकारश्रुतेस्तत्परत्वाभावप्रसङ्गात् । तस्या विशेष्ये तात्त्विकविकाराभावपरत्वे विशिष्टे विकारोक्त्ययोगः । तत्त्वतो निर्विकारे

आरोपितविकाराविरोधात् । न तृतीयः । अंशोस्तन्तुं प्रतीव ब्रह्मणो मायां प्रत्युपादानत्वाभावादिति चेन्न । उभयापरिणामित्वेन तयोः कारणत्वाङ्गीकारात् । न च तत्पक्षोक्तदोषावकाशः । उभयोः परिणामितया कारणत्वानङ्गीकारात् । किं त्वज्ञानस्यैव । अत एवासाधारण्येन निर्विकारत्वमपि । न ह्यविद्यासाहित्येऽपि ब्रह्म परिणमते । किं तु विवर्तत इति । न चाविद्यापरिणामत्वेऽपि सत्यत्वापत्तिः । परिणाम्युपादानसमसत्ताकत्वरूपस्य सत्यत्वस्य परिणामत्वनिर्वाहकत्वात् ब्रह्मसमसत्ताकत्वाभावेन तदपेक्षया परिणामत्वाभावात् स्वसमानसत्ताकविकाराहेतुतया निर्विकारत्वोपपत्तेश्च । न च सत्योपादानत्वे सत्यत्वापत्तिः । परिणाम्युपादानधर्माणामेव मृत्त्वसुवर्णत्वादीनां कार्ये अन्वयदर्शनात् सत्योपादानत्वेऽप्यसत्यत्वोपपत्तेः । न च सत्यासत्यधूमानुगतधूमत्वस्येव सत्यासत्यानुगतोपादानत्वस्यैकस्याभाव इति वाच्यम् । स्वनिष्ठकार्यजनिहेतुत्वस्योक्तत्वात् । न हि सत्यासत्यत्ववैधर्म्यं साधर्म्यविरोधि । अन्यथा किञ्चिद्वैधर्म्यस्यैव साधर्म्यविरोधित्वे साधर्म्यकथोच्छेदापत्तिः । अनाभासविषयसंस्कारजन्यज्ञानविषयत्वादेराभासानाभाससाधारणस्य दृष्टान्तेऽपि सत्वाच्च । नन्वविद्योपादानत्वकल्पना न युक्ता । ब्रह्मण एव रूप्याकाशाद्युपादानत्वसम्भवात् अविद्यान्वयव्यतिरेकस्य निमित्ततामात्रेणान्यथासिद्धेरिति चेन्न । घटकुण्डलादेः परिणाम्यपेक्षादर्शनेन गगनादावप्यविद्यायाः परिणाम्युपादानत्वस्यावश्यकत्वात् । न चासत्यस्य रूप्यादेस्सत्यरूपापत्तिमत्परिणाम्यपेक्षा नास्तीति न सर्वत्रोपादेये तदपेक्षानियम इति वाच्यम् । स्वविषयकाज्ञानानपेक्षस्य तद्भाव इत्येव सत्यरूपापत्तिपदेन विवक्षितत्वात् । न हि ब्रह्माज्ञानस्य रूप्यादिभावापत्तौ स्वविषयकाज्ञानं व्यवधायकमस्ति । किं च विकारित्वेनाप्यविद्याया उपादानत्वकल्पनम् । न च ब्रह्मण एवातात्विकविकारसम्भवात् न तत्कल्पनमिति वाच्यम् । तद्विषयकाज्ञानपरिणामत्वव्यतिरेकेण विकारे अतात्त्विकत्वानिर्वाहात् । किं च कार्यापेक्षितस्वसमानसत्ताकोपादानत्वेनाप्यविद्योपादानत्वम् । समानसत्ताकत्वं च रूप्यस्थले सत्त्वद्वैविध्येन वा ब्रह्मज्ञानेतरबाध्यत्वरूपप्रातिभासिकत्वमादाय वोपपद्यते । तस्माद्रूप्यतत्तादात्म्ययोरविद्यापरिणामत्वमेव । एतेन इदं रूप्यमिति प्रतीते रूप्यतत्तादात्म्ययोराविद्याविकारत्वेऽपि इदमो रूप्यरूपापत्तिरूपो विकारः कथम्। इदं रूप्यरूपमापन्नमिति अप्रतीतेः आरोपितस्यारोपं विना अयोगादिति निरस्तम् । रूप्याकारपरिणताज्ञानाधिष्ठानचैतन्यावच्छेदकमात्रतया इदमो रूप्यापत्तेरनङ्गीकारात् । यत्तु किमिदमुपादानत्वं रूपान्तरापत्तिप्रतीतिं प्रति विषयत्वं वा रूपान्तराभेदधीविषयत्वं वा, कार्याभेदधीविषयत्वं वा, । नाद्यः । असि

द्धेः । 'शुक्ती रूप्यभावमापन्ना ब्रह्माकाशभावमापन्न'मित्यप्रतीतेः । न द्वितीयः । तत्त्वंपदार्थयोः क्षीरनीरयोर्मुण्डगोत्वयोश्चोपादानोपादेयतापत्तेः । न तृतीयः । सदृशे सन्निहिते निमित्तेऽपि कार्यभेदभ्रमसम्भवेनातिव्याप्तेरिति, तदनुक्तोपालम्भनतया अपास्तम् । यदपि भ्रमाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणो नोपादानत्वम् । अतीतासतोरनुपादानयोरपि भ्रमाधिष्ठानत्वदर्शनात् । भ्रमाधिष्ठानेऽपि शुक्त्यादावुपादानत्वाव्यवहाराच्चेति, तन्न । चैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वेनातीतादेरनधिष्ठानत्वात् । किं च न हि व्यवहाराभावमात्रेण वस्तुव्यतिरेकः । वृक्षादिषु पृथिवीति व्यवहाराभावेऽपि पृथिवीत्वसत्त्वात् । यत्तु मायोपादानमीश्वरो निमित्तं शुद्धं ब्रह्माधिष्ठानमिति पक्षे अभिन्ननिमित्तोपादानत्वाभावेन त्वन्मते तदर्थस्य प्रकृत्यधिकरणादेरनुपपत्तिरिति । तन्न । एकस्यैवाविद्योपहितत्वेनोपादानत्वस्याविद्यापरिणामेच्छाकृत्याद्याश्रयत्वेन निमित्तत्वस्यापि सम्भवात् ॥

॥ इति अद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वोपपत्तिः ॥

नन्वेवं कुलालादिवदुपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वं कर्तृत्वमुक्तं स्यात् । तच्च कार्यस्य कल्पितत्वे न घटते । कुलालादेरकल्पितं प्रत्येव कर्तृत्वदर्शनात् कल्पितं च रूप्यादिकं प्रति भ्रान्तस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादर्शनाच्चेति चेन्न । कुलालकार्यघटादावप्यकल्पितत्वस्यासम्प्रतिपत्तेः रूप्यादेरप्यकर्तृकत्वासिद्धेश्च । तत्रापि साक्षिण एव कर्तृत्वात् । न ह्यदर्शनमात्रेण कर्त्रपलापः । त्वन्मतेऽपि सर्वज्ञकर्तुरसिद्ध्यापत्तेः ! एतेनाधिष्ठानत्वं न कर्तृत्वम् । एवं सत्यतिरिक्तोपादानत्वाभावेन कर्तृत्वोपादानत्वयोस्सामानाधिकरण्योक्त्ययोगात् । नापि भ्रान्तवदध्यासद्रष्टृत्वम् । भ्रान्तस्य प्रेक्षापूर्वकमारोपितकर्तृत्वस्याभावात् । नापि मायाविवद्व्यामोहकत्वमेव कर्तृत्वम् । व्यामोहनीयजीवादर्शने व्यामोहकत्वाभावात् तद्दर्शने भ्रान्त्यापत्तेः व्यामोहकत्वस्याप्यारोपितत्वेनान्योन्याश्रयाच्च 'नामरूपे व्याकरवाणीति'श्रुत्यनुपपत्तेश्च । न हि मायावी जगदादिकं करवाणीति सङ्कल्प्य करोति । किं तु दर्शयानीति सङ्कल्प्य दर्शयति । पक्षत्रयेऽपि जन्मादिसूत्रेऽर्थलब्धसार्वज्ञ्यादिस्फुरणार्थं 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रमिति यत् परमतं, तद्भङ्गः स्यात् । भ्रमाधिष्ठानत्वादिना सार्वज्ञ्यालाभात् । नाप्युपादानगोचरप्रयत्नादिमत्त्वम् । कल्पितं प्रति तदयोगात् । तस्मात् 'अधिष्ठाने तथा भ्रान्ते भ्रामके च न कर्तृता । लौकिकी कृतिमत्ता तु न दृष्टा कल्पितं प्रती' ति निरस्तम् । अभिमतचतुर्थपक्षस्य समर्थितत्वात् । यत्तूक्तं तृतीयपक्षे व्यामुग्धजीवद्रष्टृत्वे भ्रान्तत्वापत्तिरिति, तद्भूषणमेव । भ्रान्तिज्ञस्याभ्रान्तत्वात् । यदपि मायाविनस्सङ्क-

ल्पपूर्वककर्तृत्वादर्शनेन व्याकरवाणीति श्रुत्यनुपपत्तिरिति, तन्न । तादृशसङ्कल्पादर्शनस्य मायाविन्यसंप्रतिपत्तेः । यदप्युक्तं जन्मादिसूत्रार्थसिद्धसार्वज्ञ्यस्फोरकं 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रमिति परमतभङ्गस्स्यादिति तन्न । मायावित्वेऽपि वक्ष्यमाणमायिकविश्वाकारमायासत्त्वांशपरिणामाधारतया सार्वज्ञ्यलाभात् । तस्मात् ब्रह्मणो निमित्तत्वमुपादानत्वं च ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणो जगन्निमित्तत्वोपपत्तिः ॥

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति सूत्रप्रकृत्यर्थविहितपञ्चमीश्रुत्या 'यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति स्थितिलयाधारत्वलिङ्गाच्चोपादानत्वसिद्धिः । 'तदैक्षत व्याकरवाणी'ति ईक्षणाद्याधारतया कर्तृत्वसिद्धिश्च । अथ वृत्तौ 'पुत्रात् प्रमोदो जायत' इत्यादावनुपादानेऽपि पञ्चमीदर्शनात् प्रकृतिपदं हेतुमात्रपरमित्युक्तम् । न्यासेऽपि इदमेवाश्रित्य 'असति प्रकृतिग्रहणे उपादानस्यैवापादानसंज्ञा स्यात् । प्रत्यासत्तेः । नेतरस्य । प्रकृतिग्रहणात् कारणमात्रस्य भवतीति प्रकृतिपदमनुपादानेऽपि अपादानसंज्ञासिद्ध्यर्थमित्युक्तम्। महाभाष्येऽपि 'अयमपि योगश्शक्यो वक्तुम् । गोलोमाजलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायन्ते । अपक्रामन्ति तास्तेभ्य' इत्यादिना लोमादीनां दूर्वादीन् प्रत्यवधित्वात् 'ध्रुवमपायेऽपादान'मित्यनेनैवापादानसंज्ञासिद्धेः इदं सूत्रमनारम्भणीयमिति सूत्रं प्रत्याख्यातम् । कैयटेऽपि अपक्रमणावधित्वे लोमादिषु कार्यस्य प्रतीतिर्न सम्भवतीति आशंक्य बिलान्निष्क्रामतो दीर्घभोगस्य भोगिनः अवच्छिन्नतया तत्रोपलब्धिवत् कार्यस्यापि दूर्वादेस्तत्रोपलब्धिरित्यवधित्वमेव तत्रोपपादितम् । ततश्च मतद्वयेऽपि 'जनिकर्तुः प्रकृति'रित्यनेन उपादान एव पञ्चमीति नियमो न सिध्यतीति चेन्नैवम् । 'पशुना यजेते'त्यादौ पशुशब्दस्य पशुमात्रवाचकत्वेऽपि 'छागस्य वपाया' इति वाक्यशेषानुसारेण पशुविशेषपरत्ववदत्रापि कारणमात्रार्थत्वेऽपि उपादानपरत्वोपपत्तेः । अवधिपञ्चमीपक्षे 'शृङ्गाच्छर' इत्यादौ शृङ्गादिपदस्य नियामकाभावात् निमित्तपरत्वेऽपि प्रकृते नियामकसत्त्वेन निमित्तपरत्वाभावात् । अत एव 'आत्मन आकाशस्सम्भूत'इत्यादावपि प्रकृतिपञ्चमी। 'सच्च त्यच्चाभव'दिति वाक्यशेषेण 'सोऽकामयते'त्येतच्छाखान्तरस्थितवाक्येन च प्रतीतिसामानाधिकरण्यस्य नियामकत्वात् । न च 'स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा । इदं सर्वमसृजत । तत्सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्रविश्य । सच्च त्यच्चाभव'दित्यादिश्रुत्या सदादिभवनस्य जगत्सृष्टितदनुप्रवेशानन्तरभावित्वेन जगत्सृष्टित्वानुपपत्तौ परमेश्वरस्य सत्त्वादिगुणाभिव्यक्तिपरत्वेन ब्रह्मोपादानत्वेनास्य प्रामाण्यम् । अ-

न्यथा कथमभवदित्युक्तं स्यात् । न हि शुक्तिरूप्यमभवदित्युच्यत इति वाच्यम् । सदादिमवनस्यैव जगत्सृष्टिरूपतया तदानन्तर्याभावात् । तदनुप्रविश्येत्यस्य मुखं व्यादायेतिवदुपपत्तेः । न चेदं सर्वमसृजतेत्यनेन पौनरुक्त्यम् । निमित्तत्वमात्र-भ्रान्तिव्युदासपरत्वात् । यच्च शुक्तिरूप्यमभवदित्यनुभवादर्शनमुक्तं, तच्छुक्तेर-नुपादानत्वप्रयुक्तमिति तददर्शनस्यानुदाहरणत्वात् । न च मूर्तामूर्तप्रपञ्चस्य सत्त्यत्प-दाभ्यामेवोक्तत्वेन निरुक्तादिपदवैयर्थ्यमित्याशंक्यम् । सङ्ग्रहविवरणरूपतयोपपत्तेः । ननु, 'सोऽकामयत बहु स्या'मिति वाक्यं न सृज्यसाहचर्यमाह । येन तत्सामाना-धिकरण्यमीश्वरस्य प्रतीयते । किं तु परमेश्वरस्य 'अजायमानो बहुधा विजायते यदेकमव्यक्त'मित्यादिश्रुतिसिद्धतत्तदनन्तपदार्थप्रेरकानन्तरूपैर्बहुभावसङ्कल्पमाह । न च स्वस्यानन्तरूपैर्बहुभावं सङ्कल्प्य 'इदं सर्वमसृजते'ति जगत्सर्जनानुपपत्तिः । नियामकरूपैर्बहुभावस्य नियम्यसापेक्षत्वात् । नियम्यं सर्वं सृष्ट्वा नियामकरूपैः प्रवेशोक्त्युपपत्तेः । अन्यथा स्यामिति सत्त्वोक्तिर्न स्यात् । सृष्टेः प्रागन्तःकर-णाभावेन तद्विशिष्टाहमर्थाभावेन उत्तमपुरुषानुपपत्तिश्च स्यादिति चेन्न । स्यामित्यनेन सुखी स्यामित्यादिवत् भाविसत्त्वोक्तौ तदनुपपत्त्यसम्भवात् । अन्यथा सङ्कल्पविषयत्वानुपपत्तेः सिद्धे इच्छाविरहात् । इदमेव च बहुपदस्य सृज्यपरत्वे विनिगमकम् । नियामकरूपाणां च तवापि मते ईश्वराभिन्नतया सिद्धत्वात् । तथा च इच्छाया नियम्य एव त्वन्मतेऽपि पर्यवसानात् । तथा चेच्छायास्तेजःप्रभृति-विषयत्वेन बहु स्यामिति सङ्कल्प्य तेजःप्रभृतिसर्जनं गुरुस्स्यामिति सङ्कल्प्य शिष्यसम्पादनादिवदिति निरस्तम् । यच्चोक्तमुत्तमपुरुषानुपपत्तिरिति तन्न । तादृशा-विद्यापरिणामविशिष्टे अहमिति प्रयोगसम्भवेन उत्तमपुरुषोपपत्तेः । एवमेव 'तदैक्षत बहु स्या'मित्याद्यत्र मानं बोध्यम् । ननु, च यत्तेजःप्रभृति सृज्यं, तदात्म-ना हि त्वया बहुभावो वाच्यः । तेषां तु तेजआदीनामीक्षितृत्वस्रष्टृत्वदेवतात्मत्व-श्रवणात्तानि चेतनानि । न च चेतनं प्रत्युपादानं नामेति चेत्सत्यम् । सृज्याना-मीक्षितृत्वाद्यसम्भवेन ईक्षणादिकर्तृप्रतिपादकतेजआदिपदैस्तेजआद्यवच्छिन्न आत्मा बोध्यते । पूर्वपूर्वकार्यावच्छिन्नस्य तस्यैवोत्तरोत्तरकार्यनिमित्तत्वात् । तथा चावच्छे-दके तेजआदौ न चैतन्यनिबन्धनदोषावकाशः । 'असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्याद्यप्युक्तार्थे प्रमाणम् । न चात्मनः करणे अकुरुतेति सत्त्वोक्त्यनुपपत्तिः । आकाशाद्यात्मना क्रियमाणत्वेऽपि स्व-रूपेण सत्त्वोपपत्तेः । एतदर्थमेवात्मानमाकाशाद्यात्मना अकुरुतेत्यश्रूयमाणोऽप्यर्थः कल्प्यते । एवं तदात्मानं सृजाम्यह'मित्यादिस्मृतिषु धर्मस्थापकशरीराद्यात्मनेति

व्याख्येयम् । न च 'ततो वै सदजायते'ति तच्छब्दोपात्तब्रह्मणः प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक् सिद्धत्वात्तदात्मानमिति व्यर्थमिति वाच्यम् । निमित्तत्वे पूर्ववाक्येन लब्धेऽपि उपादानत्वबोधनेनास्यापि सफलत्वात् । ननु, यदुक्तं ब्रह्मण्येव सृष्टिलयश्रवणात् ब्रह्मोपादानमिति तन्न । ऊर्णनाभौ तन्तुनिमित्ते तन्तुलयस्य दर्शनात् । तत्र हि यथा पुत्रं प्रति पितृदेहधातोरुपादानत्वेऽपि न पिता तदुपादानम् । किं तु निमित्तमात्रं, तथा ऊर्णनाभिधातोस्तदुपादानत्वेऽपि तस्य निमित्तत्वमेव । ब्रह्मणोऽपि ऊर्णनाभिवदेव संहर्तृत्वस्य यथोर्णनाभिरित्यादिना श्रवणाच्चेति चेन्न । यद्यप्यूर्णनाभेर्न तन्तूपादानत्वम् । तस्मिन्नष्टेऽपि तन्तूपलम्भात् । किं तु भुक्ताहारस्यैव । तथापि तत्र न तन्तोर्लयः । किं तु बहिष्ठस्यान्तःप्रवेशमात्रम् । अत एव 'यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते चे'त्युक्तम् । न च ब्रह्मणस्तन्न्यायेन संहर्तृत्वोक्त्या तद्वदेव तदस्त्विति वाच्यम् । 'तज्जलानि'त्यादिना तत्र लयश्रवणात् तिरोभावमात्रे च तस्य निदर्शनत्वात् सर्वसाम्यस्य दृष्टान्तत्वाप्रयोजकत्वात् । 'तद्भूतयोनि'मिति योनिश्रुत्या चोपादानत्वम् । न च 'योनिष्ट इन्द्रसदने'त्यादौ निमित्तेऽपि योनिशब्दप्रयोगात् न तेनोपादानतासिद्धिः । 'मुख्यस्तु शब्दस्वरसा'दिति न्यायेन कदाचिदन्यत्र कथञ्चिन्निमित्ते प्रयोगेऽपि औत्सर्गिकमुख्यार्थत्यागस्य प्रकृते अयोगात् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरप्युपादानत्वे मानम् । यथा च न सादृश्यप्राधान्याभ्यामुपपत्तिस्तथोक्तम् प्राक् । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति सामानाधिकरण्यश्रुतिरपि तत्र मानम् । न च 'सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्व' इति स्मृत्यान्यथाव्याख्यातत्वान्न तत्र मानतेति वाच्यम् । अधिष्ठानतया सर्वव्यापित्वस्य सर्वशब्दप्रयोगनिमित्तत्वात् । अन्यथा आकाशेऽपि सर्वपदप्रयोगापत्तेः । अनुपादानत्वे प्रकृत्यधिकरणविरोधापत्तेश्च उपादानत्वम् । श्रुत्यनुगृहीतानुमानमप्यत्र विवरणोक्तमध्यवसेयम् । तथा हि—'महाभूतानि सद्वस्तुप्रकृतिकानि । सत्स्वभावानुरक्तत्वे सति विविधविकारत्वात् । मृदनुस्यूतघटादिवदि'ति । न च विवर्तमते उपादानत्वानुपपत्तिः सत्प्रधानप्रकृतिकत्वेनार्थान्तरता वा । आदावेव तदुपादानत्वस्य स्थापितत्वात् । प्रकृतेस्सत्त्वाभावस्य प्रसाधितत्वेनार्थान्तरानवकाशाच्च । न च 'खण्डो गौर्मुण्डो गौ'रिति गोत्वानुरक्तखण्डादौ व्यभिचारः । तदनुरक्तत्वे सति तद्विकारत्वादित्यत्र तात्पर्यात् सदतिरिक्तगोत्वाद्यनभ्युपगमाच्च । अत एव 'सन् घट' इतिवदिदानीमसन् घटः असन्नृश्रृङ्गमित्यादिप्रतीत्यनुसारेण घटनृश्रृङ्गादेरसदुपादानत्वापत्तिरिति निरस्तम् । नापि ब्रह्म न द्रव्योपादानम् । चेतनत्वाच्चैत्रवत् । जगन्नानन्दप्रकृतिकम् । तत्स्वभावाननुरक्तत्वात् । यत्स्वभावाननुरक्तं

न तत्प्रकृतिकं यथा घटस्वभावाननुरक्तं पटादि न घटोपादानकमित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वम् । व्याप्तिपक्षधर्मतयोरापातप्रतीत्या साम्येऽपि श्रुत्यनुग्रहेण स्थापनाया बलवत्त्वात् । द्वितीयानुमाने कपालस्वभावाननुरक्ते घटे व्यभिचारः । 'कपालं घट' इत्यप्रतीतेः । न च मृत्त्वेन तदनुरक्तत्वमस्तीति वाच्यम् । सत्त्वेनात्राप्यनुरक्तत्वस्य समानत्वात् । एवं च जगदभिन्ननिमित्तोपादानकम् । प्रेक्षापूर्वकजनितकार्यत्वात्सुखदुःखादिवदित्यभिन्ननिमित्तोपादानं ब्रह्म सिध्यति । न च व्यर्थविशेषणत्वम् । प्रेक्षापूर्वकत्वात् कार्यत्वादिति हेतुद्वये तात्पर्यात् । न च त्वन्मते दुःखादीनामन्तःकरणोपादानकत्वेन साध्यवैकल्यमिति वाच्यम् । अस्मन्मते अन्तःकरणस्य परिणाम्युपादानत्वेऽपि अन्तःकरणरूपेण परिणताज्ञानाधारतया विवर्तोपादानत्वस्यानपायात् । कार्यत्वादिति हेतौ सर्वकार्यनिमित्तकालघटसंयोगस्य उभयवादिसंप्रतिपन्नस्य दृष्टान्तस्य लाभाच्च । न च जगदुपादानं न कर्तृ । द्रव्योपादादानत्वात् । मृद्वत् । जगत्कर्ता वा न द्रव्योपादानम् । कर्तृत्वात् । कुलालादिवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वम् । श्रुतिविरोधेन हीनबलत्वात् । आद्येऽनुमाने जडत्वस्य द्वितीयानुमाने सर्वान्तर्यामित्वस्य चोपाधित्वात् । बाधोन्नीततया पक्षेतरत्वेऽपि दोषत्वात् । तस्माज्जगदुपादानं ब्रह्म कर्तृ चेति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणो जगदभिन्ननिमित्तोपादानत्वे प्रमाणोपपत्तिः ॥

ननु, परिणममानाविद्याधिष्ठानत्वेनोपादानत्वं वाच्यम् । अधिष्ठानत्वं तु नावेद्यस्य । तद्वेदनार्थं प्रमाणापेक्षायामन्योन्याश्रयात् । न च स्वप्रकाशतदपेक्षमेवाधिष्ठानमिति वाच्यम् । स्वप्रकाशताया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि—किमिदं स्वप्रकाशत्वं, वृत्त्यव्याप्यत्वं वा, फलाव्याप्यत्वं वा, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा, तद्योग्यत्वं वा, तद्योग्यत्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं वा । नाद्यः । ब्रह्मणोऽप्यावरणभङ्गाय चरमवृत्तिव्याप्यत्वात् । न द्वितीयः । अतीतादौ नित्यातीन्द्रिये चातिव्याप्तेः । न तृतीयः । सुषुप्त्यादौ व्यवहाराभावेनाव्याप्तेः । न चतुर्थः । योग्यत्वरूपधर्मस्य मोक्षकाले अभावेन तदा ब्रह्मण्यव्याप्तेः । नापि पञ्चमः । अनधिकरणत्वस्यापि धर्मत्वेन मोक्षदशायां तस्याप्यभावेनाव्याप्तेः । अत एव न तादृगनधिकरणत्वोपलक्षितमपि तत् । तस्यापि धर्मत्वेन मुक्तावभावादिति चेन्न । पञ्चमपक्षस्यैव क्षोदसहत्वात् । न च मोक्षे अव्याप्तिः । अनधिकरणत्वस्य स्वरूपतया तदापि सत्त्वात् । न च स्वरूपत्वे लक्षणत्वानुपपत्तिः । त्वन्नये ब्रह्माभिन्नानन्दादौ गुणत्वव्यवहारवत् स्वरूपभूतेऽप्यनधिकरणत्वे लक्षणत्वव्यवहारात् । न च त्वन्मते योग्यत्वमपि ब्रह्मणि मिथ्येति तदत्यन्ताभावोऽपि वाच्यः । तथा

च कथं तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वमिति वाच्यम् । योग्यत्वविरोध्यत्यन्ताभावस्य विवक्षितत्वात् । स्वाश्रयनिष्ठात्यन्ताभावस्य मिथ्यात्वप्रयोजकस्य स्वाश्रयनिष्ठत्वेनैवाविरोधित्वात् । यद्वा व्यावहारिकात्यन्ताभावो विवक्षितः । ब्रह्मणि च योग्यतात्यन्ताभावस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन तात्त्विकत्वात् । नाप्यवेद्यत्वानिरुक्तिः । फलाव्याप्यत्वस्यैव तत्त्वात् । आवरणभङ्गे चित एव फलत्वात् । न चैवं घटादेरपि वृत्तिवेद्यतया फलविषयत्वाभावात् रूप्यसुखादेरपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यतया विशिष्टलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । घटादौ फलव्याप्यत्वस्य समर्थितत्वाद्रूप्यसुखादौ साक्षिभास्यतयापरोक्षव्यवहारेऽपि प्रमाणजन्यापरोक्षवृत्तिविषयत्वाभावात् । तथा च फलाव्याप्यत्वसमानाधिकरणतद्वत्त्वस्य पर्यवसिततया सकलदोषनिरासात् । न च ब्रह्मणोऽपि वृत्तिप्रतिबिम्बितचिद्रूपफलभास्यत्वेनासम्भवः । तस्य फलरूपत्वेन तद्विषयत्वाभावात् । न च चित्सुखाचार्यैः तत्स्वभावस्यापि स्फुरणस्य तद्विषयत्वमित्युक्तेरसम्भवः । तस्याचार्यवचसस्तत्प्रयुक्तव्यवहारविषयतया तद्विषयत्वोपचारनिबन्धनत्वात् । अयमत्र निष्कर्षः । वृत्तिप्रतिबिंबितचिज्जन्यातिशययोगित्वं वृत्त्या तत्प्रतिफलितचिता वा अभिव्यक्ताधिष्ठानचिद्विषयत्वं वा फलव्याप्यत्वम् । चिज्जन्यातिशयश्च नावरणभङ्गः । नाऽपि व्यवहारो विवक्षितः । किंतु भग्नावरणचित्सम्बन्धः । स च घटादावस्ति । नात्मनि । सम्बन्धस्य भेदगर्भत्वात् । एवमुक्तचिद्विषयत्वमपि भेदघटितं घटादावस्ति । नात्मनीति स्थितं प्रतिकर्मव्यवस्थायाम् । नाप्यपरोक्षव्यवहारो दुर्लभः । अपरोक्ष इति शब्दप्रयोगस्यैव विवक्षितत्वात् । न चालौकिकप्रत्यक्षविषयधर्माधर्मादौ तादृशव्यवहारयोगितया अतिव्याप्तिः । योगजधर्मातिरिक्तालौकिकप्रत्यासत्तेरनङ्गीकारात् । तस्यापि स्वयोग्यव्यवहित एव सामर्थ्यापादकत्वात् । न तु धर्मादौ । तदुक्तं 'यत्राप्यतिशयो दृष्ट' इत्यादि । एतेन कश्चायमपरोक्षव्यवहारो नाम अपरोक्षज्ञानजन्यो वा, अपरोक्षवस्तुविषयो वा, अपरोक्ष इत्याकारो वा । नाद्यः । धर्मादावप्यपरोक्षयोगिज्ञानानुव्यवसायव्याप्तिज्ञानजन्यव्यवहारसत्त्वेनातिव्याप्तेः । न द्वितीयः । वस्तुन आपरोक्ष्यं अपरोक्षज्ञानविषयत्वं चेत्, आत्मनोऽपि घटादिवत् वेद्यत्वापातात् । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं, चेत् वस्तुव्यवहारयोरापरोक्ष्ये अन्योन्यसापेक्षतयान्योन्याश्रयात् । न तृतीयः । निराकारशुद्धब्रह्मविषयस्याखण्डार्थनिष्ठवेदान्तजन्यव्यवहारस्यापरोक्ष इत्याकारायोगादिति निरस्तम् । व्यवहारपदेनाभिवदनस्य विवक्षितत्वेन चरमवृत्तेस्तदनाकारत्वेऽपि क्षत्यभावात् । न चानुपलब्धिगम्यतया अवेद्ये अपरोक्ष इति लोकव्यवहारसत्त्वेनाभावे अतिव्याप्तिः ।

प्रामाणिकव्यवहारस्य विवक्षितत्वात् । नन्वपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं न तावत्सर्वान् प्रति । चैत्रज्ञाने मैत्रस्य तदभावात् । नापि ज्ञानं प्रति । तस्याव्यवहर्तृत्वात् । नापि ज्ञानाश्रयं प्रति । ज्ञानस्य चितोऽनाश्रितत्वादिति चेन्न । प्रमातारं यं कञ्चित् प्रत्येवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं विवक्षितम् । प्रमाता चाहमर्थ एव सर्वसम्मतः । यत्तूक्तं चैत्रस्य ज्ञाने मैत्रस्याव्यवहार इति, तस्य चैत्रज्ञाननिमित्तको मैत्रस्याव्यवहार इति वार्थः । चैत्रज्ञानविषयको मैत्रस्याव्यवहार इति वार्थः । आद्ये । चैत्रज्ञानेन मैत्रस्याव्यवहारेऽपि स्वज्ञानेनैव घटे ब्रह्मणि चापरोक्षव्यवहारसम्भवेन व्यर्थविशेषणत्वासम्भवयोरभावात् । द्वितीये चैत्रज्ञाने तादृग्व्यवहाराभावेऽपि क्षत्यभावात् । अस्माकमपि हि चितिरेव स्वप्रकाशा । न तु चैत्रज्ञानत्वेन व्यपदिश्यमानवृत्त्युपहितचिदपि । वृत्तेरस्वप्रकाशत्वात् । एवं च सर्वप्रमातॄन् प्रति तादृग्व्यवहारविषयतायोग्यत्वमपि सङ्गच्छत एव । नन्ववेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं तद्योग्यत्वं च व्याहतम् । तदपरोक्षव्यवहारे तद्विषयकस्फुरणस्य हेतुत्वादिति चेन्न । अन्यत्र तद्विषयस्य तद्व्यवहारजनकत्वेऽपि स्फुरणस्य स्वाविषयस्य स्वस्मिन्व्यवहारजनकत्वम् । स्वभावभेदात् । न च घटादावपि तथैवास्तु । तेषामस्फुरणरूपत्वेन तद्विषयत्वं विना नियामकान्तराभावात् तार्किककल्पितस्यानुव्यसायस्यापि घटज्ञानज्ञानत्वापेक्षया लघुना घटज्ञानत्वेनैव घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वकल्पनाच्च । नन्वनवस्थाभिया स्फुरणान्तरानाङ्गिकारात् स्वस्यैव स्वविषयत्वमस्तु । अन्यत्र क्लृप्तस्य तद्विषयत्वस्य नियामकस्य त्यक्तुमयुक्तत्वात् । अन्यथा प्रमेयत्वस्य स्ववृत्तित्वं विनैव स्वत एव प्रमेयमिति व्यवहारजनकत्वोपपत्त्या केवलान्वयित्वभङ्गप्रसङ्ग इति चेन्न । अनवस्थया स्फुरणान्तरत्यागवदभेदे भेदनियतस्य विषयिविषयभावस्याप्ययुक्ततया त्यागोपपत्तेः । प्रमेयत्वादौ केवलान्वयित्वभङ्गस्येष्टत्वात् । न चैवं गतिरपि ग्राम इव स्वस्मिन्नपि स्वकार्यं करोत्विति वाच्यम् । भेदाविशेषात्तन्तुरिव मृदपि पटं करोत्वित्यस्याप्यापत्तेः । स्वाभावभेदेन परिहारश्च सर्वत्र समानः । यद्वा चिदविषयस्वरूपत्वमेव स्वप्रकाशत्वम् । चिदन्यस्य सर्वस्य चिद्विषयत्वात्तुच्छस्य निस्स्वरूपत्वेन नातिव्याप्तिशङ्का । नाप्यसम्भवः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधेन छिदाया अच्छेद्यत्ववत् स्वस्य स्ववेद्यत्वायोगात् । न चैवं मिथ्यात्वानुमितेरपि अस्वविषयत्वापत्तिरिति वाच्यम् । स्वपरसाधारणस्यैकस्य विषयतानियामकस्य तत्र सत्त्वेन विशेषात् । अत एव छिदादौ परशुसंयोगो न स्वपरसाधारण इति स्वस्मिन्वृत्तिविरोधः, तथा प्रकृतेऽपि । न च तर्हि छिदाकार्यस्य छिदायामिव चिज्जन्य-

व्यवहारस्य चित्यनापत्तिरिति वाच्यम् । फलदर्शनस्यैव छिदापेक्षया स्वभावभेद-नियामकत्वात् । यद्वा स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तसंविदनपेक्षत्वं स्वावच्छिन्नसंविदन-पेक्षत्वं वा, स्वप्रकाशत्वम् । न च स्ववेद्यत्वे ष्युपपत्त्या स्वाभिमतप्रकाशत्वानु-पपत्तिः । स्ववेद्यत्वस्य बाधितत्वेन तदादायोपपत्त्यसम्भवात् । ननु, स्वप्राशत्व-धर्मस्य तात्त्विकत्वे अद्वैतव्याघातः । अतात्त्विकत्वे अस्वप्रकाशत्वस्यैव तात्त्वि-कत्वापत्त्या तत्साधकानुमानादेर्बाध इति चेन्न । स्वरूपत्वस्योक्तत्वात् । न च परेषामिदमिष्टम् । वेद्यत्वविरोधिस्वरूपस्य परैरनङ्गीकारात् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ स्वप्रकाशत्वलक्षणोपपत्तिः ॥

न च प्रमाणाभावः । अनुभूतित्वहेतोर्व्यतिरेकिण एव प्रामाणत्वात् । न-न्वत्र साध्याप्रसिद्धिः । न च वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि । धर्मत्वा-दित्यनुमानेन सामान्यतः प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अवेद्यत्वप्रसिद्धावपि विशिष्ट-साध्याप्रसिद्धेः तदवस्थत्वात् । न चानुभूतित्वेनापि तावदेव साध्यम् । वेद्य-त्वस्य वृत्तिव्याप्यत्वरूपत्वे तदभावस्य चरमवृत्तिव्याप्यानुभूतौ बाधात् । फल-व्याप्यत्वरूपत्वे तु तदभावस्य मम घटादौ तव धर्मादौ शुक्तिरूप्यादौ च पक्ष-भिन्ने प्रसिद्धत्वेनासाधारणानेकान्तिकतापत्तेः । अस्वप्रकाशत्वरूपत्वे प्रतियोग्य-प्रसिद्ध्या अप्रसिद्धिरेव । किञ्चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं कुतश्चिद्व्यावर्तते चेत्तत्रैव व्यभिचारः । न चेदत्र व्यभिचार इति चेन्न । चिदविषयस्वरूपत्वरूपं स्वप्र-काशत्वमनुभूतित्वेन यदा साध्यते, तदा वेद्यत्वं चिद्विषयत्वमेव चिदन्यमात्रवृ-त्ति पक्षः । अत्यन्ताभावप्रतियोगिस्वरूपत्वं साध्यम् । यथा च वृत्तिप्रतिफलित-चिद्विषयता घटादौ । न ब्रह्मणि । तथोपपादितमिति नासाधारण्यबाधौ । ना-प्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेऽपि व्यभिचारः । अत्यन्ताभा-वप्रतियोगित्वस्य मिथ्यात्वेनात्यन्ताभावप्रतियोगिन्येव अत्यन्ताभावप्रतियोगितया यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं, तस्य केवलान्वयित्वाभावात् । न चैवं ब्रह्मणि चि-द्विषयत्वेऽपि तदत्यन्ताभावोपपत्त्यार्थान्तरं, घटादावप्येवं साध्यसत्त्वेनासाधारण्यं चेति वाच्यम् । चिद्विषयत्वविरोध्यत्यन्ताभावप्रतियोगिरूपत्वस्य साध्यत्वान्नार्था-न्तरासाधारण्ये । घटादौ तयोस्सहावस्थित्या अविरोधात् ब्रह्मणि विरोधात् । न च तर्हि विरोधित्वांशमादाय पुनरप्रसिद्धिः । वेद्यत्वं विरोध्यत्यन्ताभावप्रति-योगि । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । घटवदिति प्रसिद्धिसम्भवात् । यदा तु अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वरूपं स्वप्रकाशत्वं पूर्वानुमाने साध्यं, त-दा फलव्याप्यत्वरूपं वेद्यत्वं पक्षः । अपरोक्षव्यवहारयोग्यकिञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभा-

वप्रतियोगित्वं साध्यम् । तथा चापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वसमानाधिकरणवेद्यत्वस्य सामान्यतः प्रसिद्ध्या नाप्रसिद्धविशेषणत्वासाधारण्ये । अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यादिविकल्पनिबन्धनदोषः परिहृत एव । एतेन अयं घटः एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यः । पदार्थत्वादित्यादि- महाविद्ययापि साध्यप्रसिद्धिः । न च वेद्यत्वानिरुक्तिः । चिदविषयत्वमात्रस्य स्वप्रकाशरूपत्वे चिद्विषयत्वस्यैव वेद्यत्वरूपता । प्रथमपक्षे तु फलव्याप्यत्वमेव वेद्यत्वम् । न च तर्ह्यतीन्द्रियान्यत्वेनार्थान्तरं सिद्धसाधनं वा । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वसमानाधिकरणस्यैव विवक्षितत्वात् । न चायं घटः एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वानधिकरणम् । पदार्थत्वादिति प्रकरणसमता । श्रुत्यादिरूपानुकूलतर्कसद्भावेन स्थापनाया अधिकबलत्वात् प्रतिपक्षनिबन्धनसाध्यसन्देहेऽपि संशयरूपसाध्यप्रसिद्धेरनिवारणाच्च । नाप्यसिद्धिः । अनुभूतित्वजातेः कल्पितव्यक्तिभेदमादाय शुद्धेऽपि सत्त्वात् । न च जातेर्धर्मिसमसत्ताकभेदवद्व्यक्तिसापेक्षत्वनियमः । जात्यन्यूनसत्ताकभेदवद्व्यक्तिसापेक्षतयैवातिप्रसङ्गनिरासे धर्मिसमसत्ताकभेदवद्व्यक्तिसापेक्षत्वस्य गौरवकरत्वात् समत्वस्यान्यूनानतिरिक्तार्थकत्वात् । न चानुभाव्याभावे अनुभूतित्वायोगः । कदाचिदनुभाव्यसत्त्वेनैव तदुपपत्तेः । अन्यथा आसीदित्यादिवाक्यजन्यज्ञानस्याननुभूतित्वापत्तेः । न चानुभूतित्वं विपक्षाद्व्यावृत्तम् । अनुभूतिशब्दवाच्यानात्मनि सत्त्वादिति वाच्यम् । अनात्मनि अनुभूतिशब्दवाच्यत्वस्यैवाभावात् वृत्तौ ज्ञानपदस्येवानुभूतिपदस्य गौणत्वात् । अत एव परोक्षानुभवस्य पक्षत्वे बाधः । अपरोक्षस्य पक्षत्वे तत्र व्यभिचार इति निरस्तम् । चित्स्वरूपानुभूतित्वस्य विवक्षितत्वात् । न चाप्रयोजकत्वम् । श्रुत्यनुग्रहसत्त्वात् । न चापरोक्षानुभवमप्यपरोक्षतो जानामीत्यात्मनो वेद्यत्वग्राहिणा प्रत्यक्षेण तदात्मानमेवावेदीति श्रुत्या च बाध इति वाच्यम् । आद्यस्य साक्ष्यनुभवस्य वृत्तिरूपगुणानुभवविषयत्वात् । न च 'जानामी' ति ज्ञप्तिविषयत्वमेवानुभूयत इति वाच्यम् । अहमर्थस्य ज्ञप्त्याश्रयत्वायोगेन ज्ञानपदस्य वृत्तौ गौणत्वात् । 'दुःखं जानामीत्यादावपि दुःखाद्याकाराविद्यावृत्तेरेव विवक्षितत्वाच्च । द्वितीयस्य चाहमर्थविषयत्वात्तदनात्मत्वस्योक्तत्वात् श्रुतेश्चोपनिषज्जन्यवृत्तिरूपवित्तिविषयत्वावगाहितया चिद्विषयत्वस्य फलव्याप्यत्वस्याविषयीकरणात् । नाप्यनुभूतिस्स्फुरणविषयः । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वात् । घटवत् । चैत्रीयानुभूतिः चैत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षज्ञप्तिविषयः । चैत्रापरोक्षव्यवहारविषयत्वाद्घटवत् । चैत्रीयानुभूतिश्चैत्रापरोक्षव्यवहारयोग्यापरोक्षज्ञप्त्यविषयो नाव-

तिष्ठते । चैत्रं प्रत्यप्रकाशमानत्वरहितत्वात् चैत्रेच्छावदिति सत्प्रतिपक्षत्वम् । स्फुरणप्रयुक्तव्यवहारशालित्वरूपस्य विषयत्वस्य मयाप्यङ्गीकारेण सिद्धसाधनात्तद्न्यस्य स्वस्मिन्वृत्तिविरोधेन बाधात् जडत्वस्योपाधित्वाच्च परवेद्यत्वे अनवस्थानात् स्ववेद्यत्वस्य विरुद्धत्वात् । ननु, स्वस्मिन् स्ववेद्यत्वं कथं विरुद्धम् । न तावत्स्वजनकेन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् स्वाजनकत्वाद्वा । नित्यचिद्विषयत्वस्य तद्द्वयं विनैव घटादौ सत्त्वात् । नापि विषयविषयिभावसम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात् । अतीतारोपितात्यन्तासतां ज्ञानदर्शनेन तस्य उभयानिष्ठत्वात् । नापि क्रियात्वकर्मत्वयोर्विरोधात् । कृत्यादिविशेषस्य कार्यत्वादिदर्शनात् । नापि विषयिणो विषयत्वे कर्तुः कर्मतापातात् । मिथ्यात्वानुमित्यादेर्विषयिण्या एव विषयत्वदर्शनात् । मामहं जानामीत्यनुभवदर्शनेन च 'तदात्मानमेवावेदि'ति श्रुत्या च कर्तुः कर्मत्वाविरोधात् । एवं च परसमवेतक्रियाफलशालित्वं न कर्मत्वम् । किं तु क्रियाविषयत्वादिकम् । तच्चाभेदेऽप्युपपाद्यमिति चेत्, मैवम् । विषयविषयिभावस्य संबन्धत्वेन भेदनियततया स्वस्मिन् स्ववेद्यत्वस्य विरुद्धत्वात् । न ह्युक्तातीतादिस्थले भेदो नास्ति । अत एव कृतिः कृत्यन्तरं प्रति इच्छा इच्छान्तरं प्रति व्यवहृतिः व्यवहृत्यन्तरं प्रति अभिधा अभिधान्तरं प्रत्येव विषयः । न तु स्वात्मानं प्रतीति न स्वविषयत्वे किञ्चिदुदाहरणमस्ति । ननु, गत्यादौ गत्यन्तराविषयत्वेऽपि वस्तूनां विचित्रस्वभावत्वात् कृत्यादौ कृत्यन्तरादिविषयत्ववत् अनुभूतेरपि स्वविषयत्वमस्तु । अन्यथा स्वस्मिन्व्यवहारजनकत्वमपि न स्यात् । व्याप्तिज्ञानानुमित्यादेस्स्वाविषयत्वे सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरनुमितिमिथ्यात्वं च न स्यादिति चेन्न । व्यवहारोपपादनार्थं स्वविषयत्वस्वभावकल्पनापेक्षया स्वाविषयत्वेऽपि स्वव्यवहारजनकत्वस्वभावत्वमेव कल्प्यताम् । लाघवात्तावतैव तदुपपत्तेः । व्याप्त्यनुमित्यादेस्तु अवच्छेदकैक्यलाभात्तथात्वमित्युक्तत्वाच्च । एवं च क्रियाकर्मत्वविरोधादपि न स्वस्मिन् स्ववेद्यत्वम् । मिथ्यात्वानुमितेश्च न स्वकर्मता । परोक्षस्याकर्मत्वात् । यत्तूक्तं कर्तुरेव कर्मत्वं, तदयुक्तम् । उदाहृतमिथ्यात्वानुमित्यादेरकर्मत्वात् । मामहं जानामीत्यादौ साक्षिणः कर्तृत्वादहमर्थस्य कर्मत्वात् तदात्मानमित्यादौ चाहमर्थस्य कर्तृत्वाच्चित् कर्म । अभेदेन ह्ययादर्शनात् । अत एव न भेदघटितकर्मलक्षणपरित्यागः । क्रियाविषयत्वं तु न कर्मत्वम् । असनादिक्रियाया अपि आधारादिविषयत्वेन सकर्मकत्वापत्तेः । अथावेद्यत्वेऽवेद्यत्वसाधकप्रमाणवेद्यत्वावेद्यत्वाभ्यां व्याघातः, वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यायोगः, ब्रह्मविचारविधिवैयर्थ्यं, ब्रह्माज्ञाननिवृत्त्ययोग, इत्यादिप्रतिकूलतर्कपराहतिरिति चेन्न ।

चिदविषयत्वं फलाव्याप्यत्वं वा अवेद्यत्वम् । तस्य तत्साधकप्रमाणजन्यवृत्तिवेद्यत्वेन व्याहत्यभावात् । वृत्तिविषयत्वमात्रेणैव वेदान्तप्रामाण्यविचारविध्यज्ञाननिवृत्तीनां सम्भवाच्च । एतेनाज्ञाननिवर्तकत्वमात्रेण वेदान्तप्रामाण्ये आत्मनोऽसिद्धिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । आत्मनस्स्वतस्सिद्धत्वात् । ननु स्वत इत्यस्य स्वेनैवेत्यर्थे स्वविषयकत्वापत्तिः । प्रमाणं विनेत्यर्थे उपायान्तरस्यानुपन्यासेनासिद्ध्यापत्तिः । अन्यथा नृश्रृङ्गादेरपि सिद्ध्यापात इति चेन्न । मानानपेक्षसिद्धेरेव स्वतस्सिद्धिशब्दार्थत्वात् । न च नृश्रृङ्गादावेवं प्रसङ्गः । तदसत्त्वव्यावृत्तिफलकप्रमाणाभावात् । प्रकृते च वृत्तिविषयतामात्रेण तत्सत्त्वात् सिद्धिरूपात्मनि सिद्ध इति व्यवहारस्य सिद्धिप्रयुक्तव्यवहारविषयतया गौणत्वात् । न चैवं मुक्तौ वेद्याभावे वित्तित्वानुपपत्तिः । अनुभूतिन्यायस्यात्रापि सुलभत्वात् । न च स्वाविषयत्वे स्वविषयकसंशयनिवर्वकत्वायोगः । स्वमहिम्नैव स्वधर्मिणि व्यवहारवत्संशयादिविरोधित्वोपपत्तेः । न चाननुगमः । तव विषयतायामिवाननुगतस्यैव नियामकत्वात्स्वकर्मत्वाभावेऽपि स्वनिर्वाहकतया स्वस्मिन्व्यवहाराद्युपपत्तेश्च । न च स्वनिर्वाहकपदेन निर्वहणक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वोक्त्या विरोधः । स्वातिरिक्तनिर्वाहकानपेक्षत्वमात्रेण स्वनिर्वाहकत्वोपचारात् । 'स्वयं दासास्तपस्विन'इत्यादौ स्वातिरिक्तदासाभावमात्रेण स्वदासत्वव्यपदेशवत् । न च स्वनिर्वाहकाध्ययनविधिदीपप्रभादौ स्वस्मिन् कार्यकरत्वं स्वविषयत्वेन व्याप्तमित्यत्रापि तथेति वाच्यम् । अध्ययनविधावेकावच्छेदकमात्रेणात्माश्रयानवकाशाद्दीपप्रभादौ स्वविषयत्वासिद्धेः । तदुक्तं खण्डने 'गाङ्कुटादिभ्य इत्यत्र बहुव्रीहिः स्वाविषये कुटेऽपि स्वकार्यं करोति । तथेहापी'ति । न च उद्भूतावयवभेदस्समुदायः समासार्थ' इति कैय्यटोक्तरीत्या कुटघटितसमुदाय एव बहुव्रीहिविषयः । स च वैयाकरणानां मीमांसकानाञ्च शक्त्या अन्येषां लक्षणयेत्यन्यदेतत् । यथा 'चैत्रशालीया आनीयन्तामित्यत्र उपलक्षणस्यापि चैत्रस्य स्वशालास्थस्य तच्छब्दविषयत्वं, तथा कुटस्यापि पुटादिवदन्यपदार्थभूतसमुदायान्तर्गतस्य बहुव्रीहिविषयत्वोपपत्तेः । तथा च दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् । स्वाविषय इत्यस्य औत्सर्गिकविषयान्यपदार्थभिन्न इत्यर्थकत्वम् । तथा च स्वपदार्थसम्बन्धादन्यत्रैव स्वपदार्थेऽपि यथा तत्र फलं, तथा स्वसम्बन्धादन्यत्रैव स्वस्मिन्नपि चित्फलमित्यत्र दृष्टान्तपर्यवसानात् । स्वविषयव्यतिरेकेण समुदायप्रयोजकरूपेण विषयत्वेऽपि समुदायिताप्रयोजकरूपेणाविषयत्वात् स्वाविषयत्वोक्तेर्वा । नन्वेतावता स्वस्मादन्यत्र व्यवहारजनने तद्विषयत्वं स्वस्मिन् स्वाभेद एवेति पर्यवसितोऽर्थः । स चायुक्तः । पक्षादन्यत्रैवायं

नियम इत्यस्य सर्वत्र सुवचत्वात् स्वाभेदे सत्यपि स्वविषय इव स्वस्मिन्विषयत्वव्यतिरेकेण द्वेष इच्छाविरोधित्वस्याज्ञाने स्वावारकत्वस्य स्मृत्यादिरूपे परोक्षज्ञाने स्वव्यवहारजनकत्वस्य मैत्रचैतन्ये सुषुप्तौ चैत्रचैतन्येन पारमार्थिककाल्पनिकभेदयो राहित्येऽपि तद्व्यवहारजनकत्वस्यादर्शनाच्च। आत्मानं जानामीत्यात्माभिन्नज्ञाने स्वविषयत्वानुभवाच्चेति चेन्न। तर्हि द्वेषादौ स्वाभेदेऽपि स्वविषयत्वादर्शनात्। प्रकृतेऽपि तथा च स्यात्। अथ व्यवहाररूपफलदर्शनात् प्रकृत एव स्वाभेदस्यान्यत्रादृष्टमपि स्वविषयतानियामकत्वं कल्प्यत इति चेत्, तर्हि स्वव्यवहाररूपफलदर्शनादत्रैव स्वाभेदस्य स्वकार्यजनकतानियामकत्वम्। न द्वेषादौ। तथा फलादर्शनादिति समस्समाधिः। न चात्र गृहीततद्विषयत्वस्य तूष्णीं त्यागे सर्वत्रैव प्रसङ्ग इति वाच्यम्। तद्विषयत्वत्यागबीजस्य बाधकस्य प्रागेवोक्तत्वात्। सर्वत्र तस्याभावात्। यत्तूक्तं मैत्रचैतन्य इत्यादि, तन्न। तदैकविरहकाले मैत्रचैतन्य इत्यस्यैवाभावात् साक्षिचैतन्येन व्यवहारापादनस्येष्टत्वात्। यदि च संस्कारात्मनावस्थितान्तःकरणं तदापि भेदकम्। तदा भेदस्यैव सत्त्वाच्च। यत्तूक्तमात्मानमित्यादि तदपि न। अहमर्थाश्रितवृत्तिरूपज्ञानविषयत्वस्यैव तत्रानुभवात्। न च घटस्स्वप्रकाशः। घटत्वादित्याभाससाम्यम्। प्रयोजकत्वपरिहारेण परिहृतत्वात्। घटे स्फुरणाभेदतद्विषयत्वयोरभावे व्यवहाराभावप्रसङ्गेन साम्याभावाच्च। नन्वनुभूतिपदेन वृत्तेः पक्षत्वे बाधः तदन्यस्याश्रयासिद्धिरिति चेन्न। वृत्तेर्जडतया अप्रकाशत्वे प्रकाशत्वं यत्र विश्राम्यति, तस्यैव पक्षत्वात् प्रतिकर्मव्यवस्थायामेव वृत्त्यतिरिक्तानुभवस्य साधनाच्च। एवं च त्वदीयापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वज्ञानं त्वदीयापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणम्। ज्ञानत्वात् मदीयज्ञानवत्। विवादपदानि ज्ञानानि घटज्ञानान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणानि। ज्ञानत्वात् घटज्ञानवदित्यपि साधु। न च त्वज्ज्ञानं त्वदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति अवेद्यत्वानधिकरणम्। ज्ञानत्वात्। मदीयज्ञानवत्। घटज्ञानं पटज्ञानान्यत्वे सति चिदविषयत्वानधिकरणम्। ज्ञानत्वात्। पटज्ञानवदिति च यथायोग्यं प्रकरणसमतेति वाच्यम्। विपक्षे बाधकस्योक्तत्वेन स्थापनाया अधिकबलत्वात्॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धावनुभूतेः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः ॥

एवं च चिदभिन्नस्यात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वं चिद्रूपत्वात् साधनीयम्। यथा च नात्मनि चिद्रूपत्वासिद्धिः, तथोपपादितम्। उपपादयिष्यते च श्रुत्या। न च 'विज्ञाता प्रज्ञाते'ति श्रुतिविरोधः। वक्ष्यमाणानेकश्रुतिविरोधेन तस्याः वृत्तिरूपज्ञा-

नाश्रयत्वपरत्वात् । यत्तु विद्यासागरोक्तं 'विमतं ज्ञानं भिन्नाश्रयविषयकम् । ज्ञानत्वात् । ज्ञानान्तरवत् । विमतं न स्वाश्रयविषयकम् । गुणत्वात् । अग्न्यौष्ण्यादिवदि'ति स्वप्रकाशत्वसाधनं, तत् पररीत्या । अस्मन्मते स्वप्रकाशे ज्ञानत्वस्यात्मन्यभावात् तादृग्ज्ञाने गुणत्वाभावाच्च । 'मामहं जानामी'ति प्रत्यक्षस्य वृत्तिविषयतयोपपादितत्वेन विरोधाभावात् । न चाज्ञान इव स्वाश्रयविषयत्वोपपत्त्या अप्रयोजकमिति वाच्यम् । वेद्यत्वे आत्मनो वेदनाभावादज्ञानदशायामात्मनि संशयविपर्ययव्यतिरेकनिर्णयप्रसङ्गात् । न चात्मन्यहमनहं वेति कश्चित्सन्दिग्धे । अन्य एवेति वा विपर्यस्यति । नाहमिति व्यतिरेकं निर्णयतीत्यस्वप्रकाशत्वे बाधकसत्त्वात् । न च त्वन्मते सन्देहाद्यविषयस्याहमर्थस्यानात्मत्वात्तदन्यस्मिञ्छब्दैकगम्यात्मनि सन्देहादिसत्त्वादप्रयोजकत्वं तदवस्थमेवेति वाच्यम् । अहमर्थस्य चिदचिद्ग्रन्थिरूपतया अहंत्वावच्छेदेनाचिदंशे सन्देहाद्यभाववत् चिदंशेऽपि सन्देहाद्यभावात् । न च शब्दजान्तःकरणविषयतद्वृत्तौ व्यभिचारिज्ञानत्वमिति । तस्य स्फुरणार्थकत्वात् । न च द्वितीयहेतोस्तेजोरूपस्य घट इव स्वाश्रयेऽपि तमोनिवर्तकतया तद्विषये व्यभिचारः । रूपस्य ज्ञानादिवत्सविषयत्वाभावात् । 'अत्रायं पुरुषस्स्वयं ज्योति'रित्यादिश्रुतिरप्यत्र प्रमाणम् । तथाहि—'अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्ये'त्यादिना 'किं ज्योतिरेवायं पुरुष'इत्यन्तेन ज्ञानसाधनालोकाद्यभावे जीवस्य कथं स्फुरणमित्युक्ते 'आत्मैवास्य ज्योतिः स्वयंज्योति'रित्यादिना स्वातिरिक्तानपेक्षतया स्वप्रकाशत्वमुक्तम् । न चात्मशब्दस्य परमात्मपरत्वम् । पूर्ववाक्ये आत्मनि नाडीसम्बन्धप्रतिपादनात् । उत्तरवाक्ये च 'कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति'रित्युत्तरवाक्यपर्यालोचनया संदंशन्यायेन जीवपरत्वात् । न च द्युभ्वाद्यधिकरणन्यायेनात्मशब्दस्य तत्रैव मुख्यत्वम् । प्रधानाद्यनात्मनिराकरणार्थतया स्वशब्दादित्यात्मशब्दो हेतुत्वेनोक्तः । न तु मुख्यत्वाभिप्रायेण । जीवस्याप्रसक्तेः । मुख्यत्वस्योभयसाधारण्याच्च । अत एवा'त्रायं पुरुषस्स्वय'मित्युपसंहारस्य अस्येति पदानुषङ्गेण अयमीश्वरो जीवस्य स्वयमेव ज्योतिर्ज्ञानहेतुरित्येवंपरत्वं निरस्तम् । उक्तन्यायेन उपक्रमविरोधात् । न च वाचैवायं ज्योतिषास्त' इति ज्योतिश्शब्दस्य वाचि ज्ञानसाधने प्रयोगादत्रत्यज्योतिश्शब्दस्यापि ज्ञानसाधनपरत्वम् । न तु ज्ञानपरत्वमिति वाच्यम् । लौकिकज्योतिषि रूढस्य ज्योतिश्शब्दस्य वाचि ज्ञानसाधनत्वेन प्रवृत्तिवदत्रापि तमोविरोधित्वेन रूपेणाज्ञानविरोधिन्यपि प्रयोगसम्भवात् । न च स्वप्रकाशपरत्वे दा स्वप्रकाशत्वेन श्रुतावत्रेत्यस्य वैयर्थ्यम् । जाग्रदवस्थायामादित्यादिज्योति-

स्सम्भवेन दुर्विवेकतयास्यामवस्थायां सुविवेकतया अत्रेति विशेषणसाफल्यात् । न चास्येति षष्ठ्या विषयत्वाभिधानम् । स्वयन्दासा इत्यादाविवानन्यवेद्यत्वपरत्वात्। न चामुख्यार्थत्वापत्तिः । मुख्यविषयासम्भवेनेष्टत्वात् । न च प्रदीपादौ स्वविषयत्वेन स्वप्रकाशत्वव्यवहारः । सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यप्रकाशत्वस्यैव तत्रापि व्यवहारनिदानत्वात् । अत एव न घटादावप्रकाशे अतिप्रसङ्गः । विवरणानुमानानि च—आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविधुरत्वात् प्रकाशाश्रयत्वात् प्रकाशकर्तृत्वात् । प्रदीपवत् । ननु, चावेद्यत्वं चेत् साध्यं, तदा साध्यवैकल्यम् । सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं चेदर्थान्तरम् । घटादाविवास्वप्रकाशत्वेऽप्युपपत्तेः । ज्ञानप्रभानुगतप्रकाशत्वासिद्धिश्च । ज्ञातैकसति दुःखादावाद्यहेतोर्व्यभिचारः । द्वितीयतृतीययोस्त्वन्मत आत्मनः प्रकाशत्वेनासिद्धिरिति चेन्न । स्वप्रकाश्यत्वस्य बाधिततया तदप्रकाश्यत्वेन पक्षस्य विशेषिततया वार्थान्तराभावात् । सजातीयप्रकाशाप्राकाश्यप्रकाशत्वमेव साध्यम् । एवं च न घटादिवदस्वप्रकाशत्वेनोपपत्तिः । स्वाप्रकाश्यसजातीयाप्रकाश्यत्वेनावेद्यत्वस्य लाभात् विजातीयस्याप्रकाशत्वात् । ज्ञानप्रभानुगतं च प्रकाशत्वमावरणाभिभावकत्वम् । तच्च ज्ञानस्य चित्त्वेनान्यत्र तेजोविशेषत्वादिनेत्यन्यदेतत् । आवरणत्वं चाज्ञानतमसोः अर्थव्यवहारप्रतिबन्धकत्वमनुगतमेव । तच्चाज्ञानस्य साक्षात् तमसो ज्ञानप्रतिबन्धद्वारेत्यन्यदेतत् । न च दुःखे व्यभिचारः । तस्याद्यक्षणे प्रकाशव्यतिरेकसत्त्वात् प्रकाशत्वेन विशेषणाच्च । नापि द्वितीयतृतीययोरसिद्धिः । पररीत्या तयोरुक्तेः । प्रतिबिम्बस्य बिम्बाधीनतया तदाश्रितत्वेन बिम्बज्ञानहेतुत्वोपपत्तेश्च । अत एवात्मा स्वानन्तरोत्पत्तिकप्रकाशाश्रयो न। प्रकाशाश्रयत्वादादित्यवदित्यपि साधु । न च सिद्धसाधनम् । घटादिविषयकज्ञानस्य त्वयापि जन्यत्वस्वीकारात्। आनन्दबोधोक्तं च विवादाध्यासिता संवित् स्वसमानाश्रयस्वसमानकालस्वगोचरज्ञानविरहप्रयुक्तव्यवहारविरहवती न भवति । संवित्त्वादनन्तरव्यवह्रियमाणसंविद्वत् । न च स्ववेद्यत्वेनोपपत्त्या सिद्धसाधनम् । अस्य परवेद्यताङ्गीकर्तृविषयत्वात् स्वाविषयत्वरूपपक्षविशेषणमहिम्ना तवानभिमतपर्यवसानात् । अवेद्यत्वं तु ब्रह्मणः श्रुतिसिद्धमेव । न च साकल्येनावेद्यत्वपरा । सङ्कोचे कारणाभावात् । एतेन ज्ञाततालिङ्गानुमेयत्वे 'अहं सुखी'तिवत् अहं जानामीति परोक्षानुभवविरोधः । गुरुमते अयं घट इत्यस्यैव स्वविषयत्वे स्वजनकेन्द्रियसन्निकर्षाश्रयत्वप्रसङ्गः । व्यवसायानुव्यवसाययोः पार्थक्यानुभवविरोधश्च । न्यायमते अनुव्यवसायस्यापि परवेद्यत्वे ज्ञानस्य प्रत्यक्षात्मविशेषगुणत्वेन इच्छादिवदवश्यवेद्यत्वात् ज्ञानधारा-

नुभवापत्तिः । विच्छेदे चरमस्य निष्प्रामाणिकत्वापत्तिः । सामान्यप्रत्यासत्तेर-भावात् । एवं च व्यवसायसुखादिगोचरं स्वविषयं नित्यमेव ज्ञानं सिध्यति । स्वविषयतायां च न स्वजनकसन्निकर्षाद्यपेक्षा । सन्निकर्षाद्यनपेक्षेश्वरसर्वविषयनि-त्यज्ञानवत् । तथाचैवं प्रयोगः चैत्रसुखदुःखादिकं चैत्रीयनित्यापरोक्षज्ञानविषयः । तं प्रति ज्ञातैकसत्त्वात् । यद्यं प्रति ज्ञातैकसत् तत्तं प्रति तादृक्भानविषयः । य-थेश्वरप्रयत्न इति नित्यज्ञानसिद्धौ तत्स्वविषयं नित्यज्ञानत्वात् । स्वव्यवहारे अ-न्यानपेक्षत्वात् स्वसंशयादिविरोधित्वाच्च । ईश्वरज्ञानवदिति । तस्मादात्मनो नि-त्यगुणभूतज्ञानं स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्ववत् । आत्मापि तद्विषयः । यावद्-द्रव्यभाविना तेनाभिन्नत्वात् । मामहं जानामीत्यनुभवात् । आत्मस्वरूपा संवित् स्वविषया । स्वजन्यव्यवहारविषयत्वात् । उक्ता संवित् स्वविषयिणी । स्वस-मानाधिकरणस्वत्वप्रकारकस्वविशेष्यकसंशयविरोधित्वात् उक्तविशेषणवद्विपर्ययविरो-धित्वाद्वेति निरस्तम् । आद्यानुमाने साक्षिरूपापरोक्षनित्यज्ञानविषयत्वेन सिद्धसा-धनम् । सहोत्पन्नज्ञानेनापि ज्ञातैकसत्त्वोपपत्त्या ज्ञानगतनित्यतापर्यन्तसाधने त-स्यासामर्थ्यं च । न च चैत्रस्य तादृक्ज्ञानाभावे सुप्तोत्थितस्य परामर्शानुपपत्तिः । संस्कारेण तदुपपत्तेः नित्यज्ञानस्य परामर्शविरोधित्वाच्च । स्वविषयत्वानुमाने च दृष्टान्तासिद्धिः । ईश्वरेऽपि स्वविषयकनित्यज्ञानासिद्धेः अप्रयोजकत्वाच्च । स्वा-विषयत्वेऽपि व्यवहारादेरुपपादितत्वात् । किञ्च चैत्रनित्यज्ञानस्य स्वविषयत्वे नै-कं नियामकम् । ईश्वरज्ञानस्य न्यायमते वस्तुत्ववत् सर्वविषयत्वोपपत्तेः । ना-प्यभेदः । दुःखादावभावात् । नापि समानाधिकरणत्वम् । आत्मन्यभावात् धर्मादौ तत्सद्भावाच्चेत्यननुगतमेव वाच्यम् । तथा च किमपराद्धं व्यवसायस्वप्र-काशत्ववादिना गुरुणा । अन्यत्र सन्निकर्षस्य नियामकत्वेऽपि स्वस्मिन्नभेदस्य सम्भवात् पार्थक्यानुभवाननुभवरूपस्यानुभवकलहस्य त्वन्मतसमानत्वात् । तस्मा-द्व्यवहार एवाननुगतं कारणमस्तु । तत्प्रयोजकानुगमार्थं किमिति निर्बन्धः । प-श्चादप्यननुगम एव पर्यवसानात् । एवं च न स्वविषयत्वरूपं स्वप्रकाशत्वम् । किं त्ववेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ आत्मनः स्वप्रकाशत्वोपपत्तिः ॥

निर्धर्मकतया अवेद्यतया च ब्रह्म आनन्दादिपदलक्ष्यम् । न वाच्यम् । प्रवृत्तिनिमित्ताभावादिति । नन्ववाच्यशब्देनोच्यते चेत्, वाच्यत्वसिद्धिः । ल-क्ष्यते चेत्, अवाच्यरूपमुख्यार्थस्याभावात् कथं लक्षणा । भावे वा ब्रह्म नावाच्यम् । किं तु तीरवदवाच्यरूपमुख्यार्थसम्बन्धिमात्रमिति स्यात् । मुख्यार्थ-

हीनस्यापि ब्रह्मलक्षकत्वे घटपदमपि पटलक्षकं स्यादिति चेन्न । अवाच्यरूपमुख्यार्थाभावेऽपि नञ्समभिव्याहृतवाच्यशब्देन वाच्यत्वात्यन्ताभावबोधनद्वारा स्वरूपे लक्षणयैव पर्यवसानात् । एवं निर्विशेषपदमपि । अखण्डपदलक्षकतायामेव मुख्यार्थावश्यम्भावनियमात् । नन्वेवं लक्ष्यपदेनापि लक्ष्यत्वे तीरस्यागङ्गात्ववत् ब्रह्मणोऽलक्ष्यत्वापत्तिरिति चेन्न । इष्टत्वात् । सर्वथा निर्धर्मकत्वात् लक्ष्यव्यवहारस्य च वाच्यत्वाभावनिबन्धनत्वात् तथा प्रतिपादितं प्राक् । नचैवं लक्ष्यत्वाभावेन वाच्यत्वव्यवहारप्रसङ्गः । गौणस्य तस्यापीष्टत्वात् सत्यज्ञानादिपदानां च कल्पितधर्मवाचिनां ब्रह्मरूपव्यक्तिलक्षकतयाखण्डार्थत्वानपायात् । न च सत्त्वादिधर्माश्रयतया लक्ष्यत्वाभावे मञ्चसम्बन्धित्वमात्रेण लक्ष्यस्य पुंसः अमञ्चत्ववत् सत्त्वादिसम्बन्धित्वमात्रेण लक्ष्यस्य ब्रह्मणः असत्त्वाद्यापत्तिरिति वाच्यम् । कल्पितचन्द्रत्वादिजातेः परमार्थचन्द्रादिव्यक्तितादात्म्येनाचन्द्रत्वाभाववदत्रापि सत्त्वाद्यभावानापत्तेः । तदुक्तं 'लक्ष्यव्यक्तिरपि ब्रह्मे'ति । अत एव स्वप्रकाशादेरब्रह्मत्वे यद्यत् ब्रह्मतयेष्टं, तत्तदब्रह्मेति साधु समर्थितो ब्रह्मवाद इति निरस्तम् । यत्तु निर्विशेषादिपदानां समासपदतया लक्ष्यादिपदानां च यौगिकतया वाक्यतुल्यत्वान्न वाचकतेति वक्तुमशक्यम् । अन्विताभिधानपक्षे तेषामपि वाचकत्वात्। अभिहितान्वयपक्षेऽपि वाक्य एवाभितान्वयस्वीकारेण प्रकृतिप्रत्यययोरन्विताभिधायकत्वात् वाक्यतुल्यस्यापि वाचकत्वात् ब्रह्मणः पदार्थसंसर्गरूपत्वे सखण्डत्वापत्त्या पदार्थत्वे वाच्यत्वापरिहारादिति तन्न । पदलक्ष्यत्वेऽप्यपदार्थत्वोपपत्तेः । अखण्डत्वेऽपि वाक्यार्थत्वस्योपपादितत्वादान्विताभिधाने अन्वितवाचकस्यापि स्वरूपे लक्षणाङ्गीकारात् । न च तर्ह्यवाच्यत्वासिद्धिः । अखण्डब्रह्मसिध्युपायत्वेन प्राप्तस्यावाच्यत्वादेः निवारकाभावेनानुषङ्गिकतया सिद्धेः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अशब्दमस्पर्श'मित्यादिश्रुतयश्चात्रानुसन्धेयाः । अवाच्यशब्दवदशब्दशब्देऽपि व्याघाताभावात् । न चेयं श्रुतिरद्भुतत्वाभिप्राया । श्रूयमाणार्थत्वे बाधकाभावात् । न च 'यतो वाच'इत्यत्रापि मनसा सहेति श्रुतमनोवृत्तेरिवान्तःकरणवृत्तिव्याप्ये ब्रह्मणि वाग्वृत्तेरपि सर्वथा निषेधायोगः । लक्षणायाः स्वीकारेण शक्तिमात्रस्यैव निराकरणात् । न चानन्दाद्यनेकपदामुख्यार्थत्वापेक्षया निवर्तन्त इत्येकपदार्थामुख्यत्वमेव युक्तमिति वाच्यम् । ब्रह्मणो निर्धर्मकतया तत्र शक्त्यभावेन बहुत्वस्याप्रयोजकत्वाद्वाच्यत्वविरोध्यर्थद्वारैवाखण्डार्थपरतया तद्विरोधतादवस्थ्यात् । अत एव कस्मादुच्यते परं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः परमात्मेति चाप्युक्त इत्यादिस्मृतेश्च तत्तच्छब्दबोध्यत्वमात्रेण वाच्यत्वाभिलापः ।

न तु शक्यत्वाभिप्रायेणेति ताभ्यां न विरोधः । तात्पर्यविषयो ब्रह्म वाच्यम् । वस्तुत्वाल्लक्ष्यत्वाच्च तीरवदिति चेत् । निर्धर्मकतया वाच्यत्वबाधात् तदुन्नीतसधर्मकत्वाद्युपाधिसम्भवाच्च । परमार्थसत्यपदादिकं कस्यचिद्वाचकम् । पदत्वादित्यपि न । किमत्र पदत्वम् । न तावत्सुप्तिङन्तत्वम् । समासपदस्याशक्तत्वेन राजपुरुषादौ व्यभिचारात् । नापि शक्तत्वम् । साध्याविशेषात् । अवयवद्वारा समासपदस्य वाचकत्वं चेत्, इष्टमेव । नापि सत्यज्ञानादिवाक्यं वाच्यार्थतात्पर्यवच्छब्दयुक्तम् । वाक्यत्वादित्यपि । विषं भुंक्ष्वेत्यादौ व्यभिचारात् । नन्वत्रावाच्यत्वे लक्ष्यत्वानुपपत्तिः । वाच्यार्थसम्बन्धित्वेन ज्ञातस्यैव लक्ष्यत्वात् । तज्ज्ञानं च न शब्दभिन्नेन । उपनिषन्मात्रगम्यत्वात् । नापि स्वप्रकाशतया । नित्यसिद्धे शब्दवैयर्थ्यात् । अवाच्यशब्दस्य च लक्षकस्यैव वक्तव्यत्वात्तत्रापि वाच्यसम्बन्धित्वेन ज्ञेयत्वे अनवस्थेति चेन्न । तथा ज्ञानमुपस्थितावुपयोगि । ब्रह्म स्वप्रकाशतया स्वत एवोपस्थितमिति किं तेन । न चैवं शब्दवैयर्थ्यम् । आवरणाभिभावकवृत्तावुपयोगात् । अत एव नानवस्था । तस्मात् प्रवृत्तिनिमित्तस्य दुर्निरूपत्वादवाच्यत्वम् । तदुक्तं 'दृष्टा गुणक्रियाजातिसम्बन्धाश्शब्दहेतवः । नात्मन्यन्यतमो ह्येषां तेनात्मा नाभिधीयते ॥' इति । न चारोपितगुणाश्रयतया वाच्यता । तस्य तात्पर्याविषयतया तात्पर्यविषये अवाच्यत्वस्य स्थितत्वात् । न च सत्यादिपदानां लक्षकत्वे सिद्धे निमित्ताभावः तस्मिंश्च लक्षकत्वमिति परस्पराश्रयः । निर्विशेषवाक्येन नेति नेतीत्यनेनैव निमित्ताभावस्य सिद्धत्वात् । न च निर्विशेषवाक्यस्य स्वरूपमात्रपरत्वे प्रवृत्तिनिमित्ताविरोधः । निर्विशेषत्वविशिष्टपरत्वे च तस्यैव सत्त्वेन निर्विशेषपदवाच्यत्वस्यैव प्रसङ्ग इति वाच्यम् । द्वारतया उपस्थितस्य स्वपरविरोधित्वान्निर्विशेषस्य वाच्यत्वासम्भवाच्च । तस्मान्निर्विशेषत्वादेव जीवब्रह्माभेदसिद्धः । भेदकासम्भवात् । तथा च 'ब्रह्मण्यवाच्ये यो विद्वान्वाच्यतामधिगच्छति । स निस्त्रपो निमित्तानां विरहैः प्रतिबोध्यताम् ॥'

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ब्रह्मणश्शब्दावाच्यत्वम् ॥

स्यादेतत् इदमयुक्तं भेदस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । न च भेदस्य स्वरूपत्वे अनपेक्षत्वापत्त्या धर्मत्वम् । तथा चानवस्था । स्तम्भकुम्भयोः परस्परभेदग्रहोऽन्योन्यभेदग्रहसापेक्ष इति अन्योन्याश्रयश्च । एवं च भेदासिद्धिरिति वाच्यम् । तत् किं भेदेन प्रतीतिरेव नास्ति । कारणाजन्या वा, बाध्यविषया वा, । नाद्यः । विकल्पाधिकरणरूपव्यवहारविप्लवापत्तेः । न हि भिन्नतया अज्ञातेन विकल्पः । न द्वितीयः । अकारणकोत्पत्तेर्व्रीहितत्त्वेन नित्यत्वापत्त्या तन्निरासकमोक्षोपायाननुसरणापत्तेः । न

तृतीयः । उक्तशुष्कतर्कस्याबाधकत्वात् । अन्यथा ऐक्यस्य स्वरूपत्वे अनपेक्षत्वापत्तिः । धर्मत्वे अद्वैतहानिरित्यादिना ऐक्यबुद्धिरपि बाधितविषया स्यात् । न च मम वैतण्डिकस्य परपक्षमात्रं खण्ड्यमिति वाच्यम् । स्वपक्षसत्त्वेऽपि तव तथात्वे ममापि तथात्वाविरोधात् । न च मम परपक्षखण्डनमात्रेण स्वमतभूतैक्यसिद्धिः । ममापि तावन्मात्रेण स्वमतभूतभेदसिद्धिसम्भवात् । न च मां प्रति भेदखण्डनमात्रनियोगे ममैव वैतण्डिकत्वमिति वाच्यम् । मां प्रत्यप्यैक्यखण्डनमात्रनियोगसम्भवात् मध्यस्थस्य त्वदनधीनत्वात् । अस्वव्याघातकैरेव त्वयैक्यं दूष्यमिति यदा तदा अस्वव्याघातकैरेव त्वया भेदो दूष्य इत्यपि स्यादिति मैवम् । न हि वयं भेदप्रतीतिस्स्वरूपं कारणं वापलपामः । किं तु बाधितविषयत्वं ब्रूमः । व्याप्तिसध्रीचीनतया अशुष्कैस्तर्कैरेवानन्यपरया श्रुत्या स्मृत्या च भेदस्य बाधितत्वात् विषयभेदादिना प्रत्यक्षाविरोधस्य परिहृतत्वेन श्रुत्यादावुपचरितार्थत्वाभावात् । यत्त्वभेदस्याप्येवं निरासः । न चाभेदखण्डनयुक्तीनां स्वस्य स्वाभेदोऽपि न सिद्ध्येदिति स्वव्याघातादाभासता । भेदखण्डनयुक्तीनामपि भूषणयुक्त्यभेदेन स्वव्याघातकतायाः समानत्वादिति, तन्न । भेदखण्डनयुक्तीनां तत्त्वतो भेदनिवारकत्वेऽपि व्यावहारिकभेदस्यानिराकरणेन स्वाव्याघातकतोपपत्तेः । न चैवं ब्रह्मण्यनृतभेदस्य तत्त्वतो निषेधे तत्र तत्तादात्म्यापत्तिः । घटे कल्पितघटान्तरभेदभ्रमस्थले तत्तादात्म्यादर्शनात् । न चैवमभेदोऽपि तत्त्वतो निषेध्यः । तर्हि स्वरूपापर्यवसानेन शून्यवादापत्तेः । किं च ब्रह्मातिरिक्तमैक्यमस्माकं नास्त्येव । तस्य च तथा निषेधे श्रुतिविरोधः । न च मम घटातिरिक्तो भेदो नास्ति। तस्य निषेधे प्रत्यक्षविरोध इति वाच्यम् । प्रत्यक्षस्य पारमार्थिकसत्त्वाविषयत्वेनाविरोधित्वस्य प्रागेवोक्तत्वात् । ननु, भेदबाधकं न भेदविषयमेव । तत्साधकतापत्तेः । नाप्यभेदविषयम् । एवं हि तदन्यः, तद्विरोधि, तदभावो वा, नञर्थो विषयो वाच्यः । सर्वथा च भेदो दुष्परिहरः । तदनन्यत्वे तद्विरोधतदभावत्वयोरयोगात्। भेदाभावग्राहिणापि प्रतियोगिविलक्षणतयैवाभावस्य ग्रहणाच्च । औदासीन्येन प्रवृत्तस्य इदमिति ज्ञानवदबाधकत्वाच्चेति चेन्न । पारमार्थिकत्वाकारेण भेदाभावविषयस्यैव बाधकत्वात् । न च भेदे दुष्परिहरता । व्यावहारिकभेदेनैव व्यावहारिकतद्विरोधित्वतदभावत्वयोरुपपत्तिसम्भवात् । 'यक्षानुरूपोबलि'रिति न्यायात् । भेदभ्रमाधिष्ठानतत्त्वगोचरं ज्ञानं भ्रमबाधकमित्युपपन्नम् । उक्तरीत्या भेदवैलक्षण्येन तद्ग्रहणोपपत्तेः । यत्तु 'नायं भेदो नास्त्यत्र भेदोऽन्यदेव भेदात्मना प्रत्यभा'दित्येवमाकारकं बाधकज्ञानं वाच्यम् । 'नेदं रजत'मितिवत्। इदं च सर्वथा भेदावगाहीति

कथं तत्र बाधकमिति, तन्न । प्रतियोगितया तद्ग्रहणस्य तद्बाधकत्वाविरोधित्वात् । न चात्र भेदो नास्तीति धीः सर्वथा न भेदाभावमवगाहत इति वाच्यम् । अन्यत्र भेदसत्त्वे तद्भेदस्यात्रावश्यकत्वेनात्र भेदो नास्तीत्यस्यैव कुत्रापि नास्तीत्यत्र पर्यवसानात् । एकमेव नानात्मना अभादित्यादिबाधकमनुसन्धेयम् । कोव्योव्यावहारिकभेदेन तद्वत्तया ग्रहणाच्च यथा बाधकत्वयोगः, तथोक्तमेव । एतेन भेदात् भिन्नतया स्वार्थं बाधधीर्गाहते न वा! आद्ये भेदः स्थिरः । अन्त्ये तु न सा स्यात् भेदबाधिकेति निरस्तम् । स्वरूपेण स्थैर्येऽपि तत्त्वतोऽस्थिरत्वसम्भवात् । एवं चाक्लृप्तविषयत्वादन्योन्याश्रयत्वादेरुत्थानम् । उत्थितस्य च नाभासत्वम् । किंचायं देश्याभासोनिर्वचनवादिनःप्रति । नास्मान् । वयं हि भासमानो यो भेदः स स्वरूपादिपक्षान्तर्भावबहिर्भावाभ्यां वा, अन्येन वा, धर्मान्तरेणानिर्वाच्य इति ब्रूमः । न च तर्काभासेनानिर्वाच्यत्वे ऐक्यस्यापि तत्प्रसङ्गः । भेदबाधकस्यानाभासतया उक्तत्वात् । ऐक्यभेदयोश्श्रुत्यनुग्रहाननुग्रहाभ्यां विशेषाच्च । ननु, ब्रह्मण्यनृतादिव्यावृत्तिः ब्रह्मज्ञानाबाध्या वाच्या । शून्याद्यनात्मकघटादौ शून्यादितः स्वज्ञानाबाध्यभेददर्शनादिति चेत्, ब्रह्मघटयोरधिष्ठानाध्यस्तत्वाभ्यां विशेषात् । अनृतत्वस्य मृषात्वेन तद्व्यावृत्तेरपि मृषात्वस्य युक्तत्वेन घटे तज्ज्ञानबाध्यत्वस्य उभयोस्समानत्वात् । न चैवं प्रातिभासिकरूप्यादिव्यावृत्तेरपि प्रातिभासिकत्वापत्तिः । तथा च भ्रान्तिबाधव्यवस्था न स्यादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनजन्यत्वतदजन्यत्वाभ्यां बाधभ्रान्तिव्यवस्थोपपत्त्या प्रातिभासिकत्वस्येष्टत्वात् । न चैवं सत्यादिवाक्यस्यानृतव्यावृत्तिबोधकस्याप्रामाण्यापत्तिः । तस्या आर्थत्वात् । न चैवं व्यावृत्तिवन्मृषाप्रतियोगिकस्यात्यन्ताभावस्यापि मृषात्वेनाधिष्ठानज्ञानाबाध्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपमिथ्यात्वं न स्यादिति वाच्यम् । अधिष्ठानज्ञानाबाध्यत्वस्य तत्राविशेषणत्वात् । न चैवमात्मनि देहभेदस्य बाध्यत्वे देहात्मैक्यस्य मिथ्यात्वं न स्यादिति वाच्यम् । भेदमिथ्यात्वस्य प्रतियोग्यैक्यामिथ्यात्वाप्रयोजकत्वस्योक्तत्वात् । न च नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतस्य ज्ञानं भ्रमस्स्यात् । तथा च तेनानित्यपरिहारेण नित्ये प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । हानोपादानोपयुक्तरूपावगाहिबुद्धेर्व्यावहारिकप्रामाण्यशालितया व्यावहारिकहानोपादानस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात् । एतेन प्रपञ्चे सद्वैलक्षण्यस्य मिथ्यात्वे सदैक्यापत्तिः । जगन्मिथ्यात्वप्रामाणानामज्ञातत्त्वावेदकत्वापात इति निरस्तम् । मिथ्यात्वनिरुक्तावुक्तोत्तरत्वाच्च । एतेन भेदाभेदस्य भेदाभावे अन्यतरखण्डनसाधनाभ्यामुभयखण्डनसाधने इति निरस्तम् । तात्त्विकभेदाभावेऽपि कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । न

च कल्पितेनाकल्पितकार्यप्रतिबन्धायोगः। अविद्यया स्वप्रकाशरूपब्रह्मकार्यप्रतिबन्धदर्शनात् कल्पितकान्तया विश्लेषकार्यप्रतिबन्धदर्शनाच्च। ननु, भेदस्य व्यावहारिकसत्त्वार्थमपि त्वया अन्योन्याश्रयादिकमुद्धरणीयम्। परस्परसापेक्षेण व्यवहारस्याप्यभावात्। न हि व्यावहारिकमृदः स्वजन्यघटसापेक्षत्वम्। किं चात्र न भेदमात्रेण तद्दर्शनमात्रेणवा अन्योन्याश्रयाद्यापादनम्। तथासति व्यावहारिकयोरपि तयोरासिद्धिस्स्यात्। नापि तत्प्रतीतिवास्तवत्वेन तदापत्तिः। चरमवृत्त्यवास्तवत्वेऽपि तद्विषयवास्तवत्ववदुपपत्तेः वास्तवे अन्योन्याश्रयादर्शनेन व्याप्त्यसिद्धेश्च। न च प्रमारूपतत्प्रतीत्या तदापादनम्। प्रतीतिसामान्य एव त्वयान्योन्याश्रयस्योक्तत्वेन प्रमात्वपर्यन्ते तत्र दोषाभावात्। नापि तत्प्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तदापादनम्। तावतापि तत्सापेक्षतामात्रस्यैव निवृत्तिरिति चेन्न। अस्माकमविद्यासामर्थ्यात् सर्वानुपपत्तिविधूननोपपत्तेः। न हि मायायामसम्भावनीयं नाम। तथा च परस्पराश्रितमपि इन्द्रजालवद्दर्शयिष्यति न चेश्वरसामर्थ्यात्तादृशमपि सत्यं स्यादिति वाच्यम्। उभयसिद्धमृषाभूतेन्द्रजालस्थले कारणादिव्यवस्थोल्लंघिकार्यादिदर्शनवदन्यत्र तथा अदर्शनात्। दर्शने च मृषात्व एव पर्यवसानात्। आपादनं च भेदस्तत्प्रतीतिश्च यदि मायिकी न स्यात्, सर्वव्यवस्थोल्लंघिनी न स्यात्। सर्वव्यवस्थोल्लंघिनी चेयम्। तस्मान्मायिकीति विपर्ययपर्यवसानान्मायिके व्यवस्थोल्लंघनस्य दर्शनेन व्याप्तिसिद्धेः। उक्तश्रुत्या अस्वव्याघातकयुक्त्या च भेदस्य बाधादभेदस्याबाधाच्च स्वाभेदस्वभेदयोर्व्यावहारिकत्वे समानेऽपि स्वाभेदं परित्यज्य भेद एव सर्वथा प्रद्वेषो नाकारणकः॥

इत्यद्वैतसिद्धौ सामान्यतो भेदखण्डनम्॥

ननु, निरपेक्षस्वरूपत्वे सापेक्षत्वानुपपत्तिरिति यदुक्तं, तत्तावदयुक्तम्। अविद्यानिवृत्तेर्जीवब्रह्मैक्यस्य च तव मते मतद्वयेऽपि स्थितौ व्यक्तिसापेक्षस्य जातिमात्रस्य प्रतीतौ सापेक्षस्य नीलतरत्वादेरिवार्थप्रकाशात्मकज्ञानस्य ब्रह्मणि ब्रह्माभेदस्य 'अस्ति ब्रह्मे' त्यादौ कालसापेक्षस्यास्तित्वस्य निरपेक्षब्रह्मव्यक्त्यादिरूपताया दर्शनादिति चेन्न। अविद्यानिवृत्तिजीवब्रह्मैक्ययोः प्रतीतौ सापेक्षत्वस्याविद्यकतया तात्त्विकनिरपेक्षत्वविरोधित्वाभावात् जातिमात्रस्य व्यक्त्यभेदासिद्धिः। व्यक्तिसमानसत्ताकघटत्वादौ तदभावात्। व्यक्त्यसमानसत्ताकसत्तादिजातौ तु सापेक्षत्वस्य काल्पनिकत्वान्नीलतरत्वादेर्व्यक्तिरूपत्वासिद्धौ हेतोरभावादर्थप्रकाशात्मकज्ञानस्य ब्रह्माभेदस्य च सापेक्षतायाः काल्पनिकत्वात्। अस्ति ब्रह्मेत्यादावप्येवमेव। तथा च तत्त्वतो निरपेक्षस्य सामानाधिकरण्यासिद्ध्या न तर्का-

भासताव्याप्तिसिद्धिः । अत एवैक्यस्यास्वरूपत्वे अद्वैतहानिः । मिथ्यात्वे भेदस्य सत्यत्वप्रसङ्गः । यत्र यदध्यस्तं, तत्र तद्विरोधि तज्ज्ञानाबाध्यम् । यथा शुक्तावरूप्यत्वम् । यत्र यदैक्यं बाध्यं, तत्र तद्भेदस्तज्ज्ञानाबाध्यः । यथा दूरस्थवनस्पत्योर्भेद इति वा । यत्र यदध्यस्तं, तत्र तद्विरोधि तात्त्विकम् । यथा ब्रह्मण्यनृतत्वस्याध्यस्तत्वे सत्यत्वं तात्त्विकमिति वा व्याप्तेरिति निरस्तम् । ऐक्यस्य ब्रह्मभेदानङ्गीकारात् विरोध्यनुरोधिनां सर्वेषां ब्रह्मणि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानबाध्यत्वेन व्याप्तीनामसिद्धेः । नन्वैक्यस्य निरपेक्षत्वे तत्त्वंपदार्थपराणां 'सत्यं विज्ञानघन' इत्यादीनामैक्यपरमहावाक्यैकवाक्यत्वाभावेन वैयर्थ्यं स्यादिति चेन्न । ऐक्यस्य स्वप्रकाशब्रह्माभिन्नतया स्थितिप्रतीत्यादौ निरपेक्षत्वेऽपि यथालक्षितार्थभेदभ्रमनिवर्तकवृत्तिजनने पदार्थसापेक्षतया स्वरूपपरवाक्यानामेकवाक्यतायास्सत्वात भेदरूपप्रतियोगिसापेक्षत्वेन तत्र सापेक्षत्वव्यवहारात् । न च घटः पटो नेति नञर्थस्य भेदस्यैव तादात्म्यनिषेधरूपत्वेन वैपरीत्यम्। तादात्म्यस्य तन्निष्ठासाधारणधर्मरूपत्वे भेदस्याभेदानपेक्षत्वात् । अभेदरूपत्वे भेदसापेक्षत्वेनैव तस्य तदनपेक्षत्वात् । न चैतावता ऐक्यस्य सापेक्षत्वापत्तिः । काल्पनिकस्येष्टत्वात्। अत एवाज्ञानहानिवद्ब्रह्मरूपधीवदभेदवत्स्वरूपत्वेऽपि भेदस्य सापेक्षत्वं हि युज्यत इति निरस्तम्। तव सापेक्षत्वानिरपेक्षत्वयोस्तात्त्विकतया दृष्टान्तवैषम्यात् । न च भेदेऽप्येवमेवास्तु। भेदस्य निषेधप्रतियोगितया श्रुतत्वेन ब्रह्मरूपत्वाभावात् । न च तत्राभेदश्रुतिरास्ति । एतेन स्वरूपेण निरपेक्षस्याप्यभेदस्याभेदत्वेन सापेक्षत्ववत् स्वरूपेण निरपेक्षस्यापि घटस्य भेदत्वेन सापेक्षत्वमस्तु । अवच्छेदकभेदेन सप्रतियोगित्वाप्रतियोगित्वे अपि यथा तद्वदिति निरस्तम् । भेदस्य स्वरूपतो निरपेक्षत्वे निष्प्रतियोगिकत्वे च परान् प्रतीव स्वमपि प्रति अविशिष्टतया स्वव्याघातः । न चैवमभेदस्यापि स्वान् प्रतीव परान् प्रति तथासति तथात्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । घटत्वादिना भेदः परं कल्पितः । स्वरूपतस्त्वभेद एव । तथासति परत्वं परं व्याहतम् । न स्वरूपत्वमपि । यत्तु सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वव्यवस्था तु यदसाधारण्येन स्ववाचकप्रवृत्तिनिमित्तावच्छेदेन प्रतीतौ प्रतियोगिप्रतीतिसापेक्षं, तत्सप्रतियोगिकम् । अन्यत्तु निष्प्रतियोतिकमिति, तन्न । स्वरूपत्वे भेदस्य तदन्यत्वासिद्धेः । एतेनैकस्यार्थस्य लघुत्वकठिनत्वादिना उल्लेखेन निरपेक्षत्वेऽपि अगुरुत्वाद्रवत्वादिना उल्लेखेन सापेक्षत्वमपि यथा तथा घट इत्युल्लेखेन निरपेक्षस्यापि भेद इत्युल्लेखे सापेक्षत्वोपपत्तिरिति निरस्तम् । शब्दानुल्लेखेऽपि सापेक्षानिरपेक्षयोरनुभवाच्च लघ्वादिवत् नञनुल्लेखमात्रेण दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेश्च । न चैकस्यैव गमनस्य गच्छति

चलतिशब्दोल्लेखाभ्यामेकस्यैव च प्रयत्नस्य करोति प्रवर्त्तत इति शब्दोल्लेखाभ्यां कर्मसापेक्षत्वनिरपेक्षत्वयोश्शब्दस्वभावप्रयुक्तिदर्शनादत्रापि घटभेदशब्दोल्लेखेन सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे स्यातामिति वाच्यम् । अर्थगतसकर्मकत्वादीनां शब्दस्वभावानधीनत्वात् । प्रत्युत एकस्मिन्नेव तपधातावर्थभेदेन तयोर्दर्शनात् 'तपति ऋषिस्तपति पृथिवीं सविते'त्यादौ । एवं च दृष्टान्तेष्वर्थभेद एव फलं । धात्वर्थ इति मते संयोगरूपार्थभेदात् । मतान्तरे तूत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दस्य गम्यर्थत्वं, पूर्वविभागाफलकस्पन्दस्य चलत्यर्थत्वं, अनुकूलयत्नस्य करोत्यर्थत्वं, यत्नमात्रस्य यत्यर्थत्वमिति । न च भेदत्वमेव सापेक्षम् । न तु भेद इति वाच्यम् । सापेक्षतया विशेष्यस्यैवानुभवात् । अन्यथा घटप्रतियोगिकं भेदत्वमित्युल्लेखस्स्यात् । एतेन 'भावाभावस्वरूपत्वान्नान्योन्याभावता पृथक्॥' इत्युक्तेः न स्वरूपमात्रं भेदः । किं त्वन्योन्याभावः । स च वस्तुनस्सविशेषाभिन्न इत्युक्तेश्च घटादिरेव भावाभावरूपतया भेद इति निरस्तम् । घटतदभावस्थले भावत्वाभावत्वयोर्विरुद्धत्वेन कल्पनात् कथं तदाश्रयैक्यम् । न चाविद्यानिवृत्त्यद्वैतयोरपि कथं ब्रह्मैक्यमिति वाच्यम् । अस्मन्मते तत्राभावत्वस्य कल्पितत्वेन मायिकतया विरोधाभावात् । तव तु द्वयोरपि तात्त्विकत्वेन विरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । अत एव तत्तादात्म्यायोग्यत्वं वा, तदैक्यप्रमित्यविषयत्वं वा, यत्र यद्दर्शनं, तत्र तत्तादात्म्याध्यासविरोधितत्वं वा, स्वावृत्तियत्किञ्चिद्धर्मानाधारनिष्ठयत्किञ्चिद्धर्मानाधारत्वस्वरूपं वा, स्वावृत्तियत्किञ्चिद्धर्माधारानिष्ठधर्माधारत्वरूपं वा स्वरूपत्वं तद्भेदत्वम् । अनाधारत्वं चाधारराहित्यम् । न त्वाधारादन्यत्वमिति नान्योन्याश्रय इति निरस्तम् । स्वरूपत्वे सापेक्षत्वानुपपत्तेः । अतिरेके अनवस्थानात् अत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरैक्यापत्तेः प्रमितिदर्शनादिघटितत्वेन चक्षुराद्यगम्यतापत्तेश्च । किं च भेदस्य घटस्वरूपत्वे तन्निरूपकप्रतियोगिनोऽपि तत्स्वरूपतापत्तिः । न हि भेदरूपमात्रं घटः । किं तु पटप्रतियोगिकभेदरूप इति। ननु, नायं दोषः । भेदप्रतियोगिन उपलक्षणत्वेन स्वरूपतायामनन्वयात् । अन्यथा दुःखनिवृत्तेः पुमर्थतया दुःखस्यापि पुमर्थत्वं, दोषाभावस्य साधकताप्रयोजकत्वे दोषस्यापि साधकताप्रयोजकत्वं, अनृतव्यावृत्त्यज्ञाननिवृत्त्योरज्ञानादिप्रकाशरूपज्ञानस्य च ब्रह्मरूपत्वे अनृतादीनामपि तद्रूपत्वं, अज्ञाननिवृत्तेर्मोक्षत्वे अज्ञानस्य च मोक्षत्वं च स्यात् । न च लम्बकर्णादौ कर्णादेर्विशेषणतयान्वयदर्शनादत्रापि तथा । चित्रग्वादिषु अनन्वयात्तथैव किं न स्यात् । अन्यथोदाहृतस्थले अगतेः । न च प्रतियोगिन उपलक्षणत्वे तदज्ञानेऽपि काकाज्ञाने गृह-

ज्ञानवत्तज्ज्ञानापत्तिः । इष्टापत्तेः । अन्यथोदाहृतागतेश्च । केचित्तु प्रतियोगिनोऽनन्वयेऽपि 'शब्दः अनित्य' इत्यादौ शब्दत्वादेर्विशेषणत्वमिवात्रापि विशेषणत्वमित्याहुरिति चेन्न । न हि वयं पटभेदो घटस्वरूपमित्यन्वयप्रतियोगित्वेन प्रतियोगितया निरूपकत्वमात्रेण वा पटस्य घटरूपतामापादयामः । किं तु समानाधिकरणप्रतीतिविषयस्वरूपं प्रति प्रतियोगितया निरूपकत्वेन । अभेदनिरूपकप्रतियोगिवत् । न चाज्ञाननिवृत्त्यादयः समानाधिकरणप्रतीतिविषयाः । भेदस्तु घटः पटो नेति समानाधिकरणप्रतीतिविषयः । अन्यथा समानाधिकरणनिषेधबुद्धिविषयत्वं भेदलक्षणं न स्यात् । एतेन 'पुरुषार्थे दुःखमिव ब्रह्मण्यज्ञानवत्तथा । मोक्षे च मोहवन्नान्तर्गतं कुम्भादिकं पटे ॥ तटस्थत्वेऽपि कुम्भादेरप्रतीतौ न भेदधीः । अज्ञानादेरप्रतीतौ तद्धान्याद्यप्रतीतिवत् ॥' इति निरस्तम् । किं च विदारणात्मनो भेदस्य घटस्वरूपत्वे घटस्यापि विदारणं स्यात् । एवं तदवयवानामपीति परमाणुरपि नैक इति शून्यतापत्तेः । एकाभावे तत्समाहाररूपानेकस्याप्यभावात् । ननु, विदारणात्मकस्याभेदस्य ब्रह्मरूपत्वे पारमार्थिकब्रह्मणो व्यावहारिकप्रातिभासिकशून्यैरपि अविदारणे तदैक्यमपि स्यात् । न च जीवाभेद एव स्वरूपम् । न तु घटाद्यभेदः । तर्ह्यत्रापि घटादिभ्यो भेद एव पटस्वरूपम् । न तु स्वस्मादिति सममिति चेन्न । स्वरूपत्वे भेदस्य स्वज्ञानाप्रतिबध्यज्ञानप्रतियोगिकत्वे स्वस्वरूपत्वेनाभेदवत्स्वप्रतियोगित्वनियमेन स्वविदारकत्वस्यावश्यकत्वात् घटधर्मेषु पटप्रतियोगिकभेदत्ववत् घटप्रतियोगिकभेदत्वस्यापि अभ्युपगमात् पटात् भिन्नो घट इतिवत् घटाद्भिन्नो घट इति प्रतीतेर्वज्रलेपत्वाच्च । यत्तु स्वस्माद्विदारकत्वे अवयवानां विभागेन सूक्ष्मत्वमेव स्यात् । न तु शून्यत्वम् । न हि शून्यसंयोगात् किंचिदुत्पन्नमिति, तन्न । विभाजकत्वं न विदारकत्वम् । किं त्वेकत्वविरोधित्वम् । तथा चैकस्याभावे अनेकस्य सुतरामभावाच्छून्यतायामेव पर्यवसानाच्च । एतेन विदारकलवित्रादेस्स्वसम्बन्धिन्येव विदारकत्वम् । न तु स्वस्मिन्निति भेदश्चेत्स्वरूपं, तदा स्वं न विदारयेत् । किं च भेदस्य न विदारकत्वम् । भावव्युत्पत्त्या विदारणत्वात् । तथा च स्वरूपभेदेन घटस्य न विदारणं स्यात् । स्ववृत्तिविरोधादिति निरस्तम् । भेदस्य विदारणरूपविभागात्मकत्वेन विभागस्य विभज्यमानवृत्तित्वनियमेनावयवानवस्थया शून्यतापत्तेस्तादवस्थ्यात् । अत एव विभागरूपविदारणात्मा न भेदः । किं त्वन्योन्याभावः । धातूनामनेकार्थत्वात् । तदुक्तं—'क्रियावाचित्वमाख्यातुमेकोऽप्यर्थः प्रदर्श्यते । प्रयोगतोऽनुसर्त्तव्या अनेकार्था हि धातवः ॥' इति अन्यथा संयुक्तयोर्भिन्नाविति व्यवहारो न स्यादिति निरस्तम् । अ-

न्योन्याभावस्वरूपत्वे कपालादिरूपाश्रयप्रतियोगिकभेदस्य घटादिरूपाश्रितरूपतया स्वप्रतियोगिकभेदाश्रयत्वादेकत्वं कपालादिषु भज्येतेत्यवयवानवस्थया शून्यतायामेव पर्यवसानात् । अत एव नानेकत्वैकार्थसमवायिना भेदेन एकत्वं निराकृत्य तेन पुनरनेकत्वनिराकरणं युज्यते । उपजीव्यविरोधादिति निरस्तम् । अनेकत्वमस्पृष्ट्वैव स्वप्रतियोगिकभेदमात्रेण ऐक्यविरहस्यापाद्यत्वात् । अत एवोक्तमाचार्यैः—'अभेदैकार्थसमवायिन्या एकताया भेदेन विरोधा'दिति । यदुक्तं स्वस्मिन्वृत्तिविरोधादिति, तन्न । विभागादिरूपव्यापारस्यानङ्गीकारात् इतरविरोधितादिरूपव्यापारस्य सर्वत्र सत्त्वात् । किं च स्वरूपत्वे भेदस्य संशयादिर्न स्यात् । धर्मिज्ञाने भेदाज्ञानाभावात् तदज्ञाने हेतोरेवाभावात् । नन्वभेदस्यापि स्वरूपत्वे संशयाद्यनुपपत्तिस्तवापि समा । यदि चाभेदत्वेनाज्ञानात्तथा, ममापि भेदत्वेनाज्ञानात्तदिति चेन्न । भेदस्य स्वरूपत्वे शून्यतापादकयुक्त्या कोटीनामेवोच्छेदात् । न चाभेदस्यापि स्वरूपत्वे भेदकोट्युच्छेदस्तवापीति वाच्यम् । कल्पितकोटिमादाय संशयोपपत्तेः । न च तवापि भेदकसत्त्वादिकोटिः कल्पिता । शून्यतापत्तेरित्युक्तत्वात् । यत्तु प्राक् चैतन्ये स्वयंभातेऽपि तदभिन्नस्यैक्यस्यानवच्छिन्नस्यानन्दस्य चाप्रकाशवद्धर्मिणः प्रकाशेऽपि तदभिन्नस्य भेदस्याप्रकाशो भविष्यति । किञ्चैक्यप्रकाशे तत्र विप्रतिपत्तिर्न स्यात् । तदुपदेशानर्थक्यं च स्यादिति, तन्न । ऐक्यादीनां स्वप्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तस्याज्ञानतत्कार्यविप्रतिपत्त्यादीन् प्रति अविरोधितया तद्गोचरविरोधिवृत्तिपर्यन्तमुक्तानुपपत्त्यभावात् । न च तर्हि प्रत्यगर्थेऽपि विप्रतिपत्तिस्स्यात् । चार्वाकादीनां तस्या अपि दर्शनात् । तस्मादज्ञानाश्रयत्वादिना प्रत्यगर्थप्रकाशमुपजीव्यं नाविद्यावृणोति । ऐक्याद्यंशं त्वावृणोत्येवेति तत्र विप्रतिपत्त्यादयः । न चैवं सादृश्यादिदोषादत्रापि भेदांश आवृत इति वाच्यम् । कोट्यनुपस्थितेः प्रधानपूर्वकारोपवादिनः तव तदसम्भवात् । यत्तु स्वरूपभेदो भेदत्वेन भासत एव । प्रायस्सर्वभिन्नत्वेनैव प्रतीतेः । अन्यथा सर्वकोटिकस्संशयस्स्यात् । तत्र च घटप्रतियोगिकत्वादिरूपा अनेकधर्माः सादृश्यादिवशादगृहीताः संशयविषया भविष्यन्ति । न चानेकनिरूप्यस्य भेदस्य निरूपकानेकत्वादनेकत्वापत्तिः । तादृशस्यापीश्वरज्ञानादेरनेकद्वैतनिरूप्याद्वैतस्य चैक्यदर्शनात् एकनिरूप्यप्रागभावध्वंसयोरनैक्यदर्शनाच्चेति, तन्न । न वयं निरूपकभेदेन भेदं ब्रूमः । किं तु प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्यावश्यकतया । अन्यथा एकघटप्रतियोगिनां चतुर्णां ध्वंसादीनामैक्यापत्तेः । न चाधिकरणरूपाभाववादिनामधिकरणभेदेनैवाभावभेदः । ध्वंसप्रागभावयोरैक्यापत्तौ विलक्षणव्यवहारानापत्तेः । न चैवमद्वैतेऽप्यैक्यानुपपत्तिः । ब्रह्मेतरत्वरूपप्रतियो-

गितावच्छेदकस्यैक्यात् प्रतियोगिभेदाभेदयोरतन्त्रत्वात् । यदपि भेदज्ञानं न भ्रमविरोधि । किं त्वधिष्ठान आरोप्यविरुद्धधर्मादिज्ञानमिति,तन्न। शाब्दाभेदभ्रमस्य शाब्दभेदज्ञानादनिवृत्त्यापत्तेः । यदपि कैश्चिदुक्तं—अदोषमूलाताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिस्वरूपभेदलक्षणम् । शुक्तेश्च शुक्त्यात्मना अप्रतीतिः दोषमूलेति न तत्रातिव्याप्तिः । अदोषमूलेत्यस्य यद्यपि सप्तम्यन्तविशेषणत्वं न सम्भवति, तथापि विशिष्टविशेषणत्वेन तद्विशेषणत्वपर्यवसानादिति, तन्न । ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतेरभेदसाधारण्येनादोषमूलत्वपर्यन्तज्ञानं भेदव्यवहारकारणं वाच्यम् । तत्रादोषमूलत्वं फलैकोन्नेयमिति चाक्षुषत्वं न स्यात् । प्रतीतिघटितत्वात् । अप्रत्ययकाले च भेदो न स्यात् । किं च रजतात्मना शुक्तेः प्रतीतिसमये तत्र तद्भेदस्ते न स्यात् । अदोषमूलेत्यस्याभावविशेषणत्वेनाव्याप्तिवारणे असामर्थ्यात् । विशेष्यानधिकरणस्य सुतरां विशिष्टानधिकरणत्वात् । न हि पुरुषहीने दण्डिपुरुषसम्भवः । न चादोषमूलेति अशरीरजन्यत्वमित्यत्र शरीरमिव प्रतियोगिविशेषणं बाधितसङ्ग्रहाय । नञा समस्तप्रतीतेरसमस्तेनानन्वयात् । न ह्यब्राह्मणस्समीचीन इत्यनेन समीचीनविप्राभावः प्रतीयते । अदोषमूलतादात्म्यप्रकारप्रतीत्यभावोक्तौ च शुक्तेरूप्यात्मना अप्रतीतिकाले सामग्रीविरहात् शुक्त्यात्मना चाप्रतीतौ स्वभेदापत्तेः तादवस्थ्यात् । न च तदापि प्रतीयमानशुक्त्यात्मना प्रतीयमानत्वमीश्वरज्ञानमादायास्त्येवेति वाच्यम् । एवं सत्यप्रतीतिदशाविरहेण प्रतीयमानपदवैयर्थ्यात् । न चान्योन्याभावत्वं तत् । तस्यानिरूपणात् । तदुक्तमाचार्यैः—'सापेक्षत्वात्सावधेश्च तत्त्वाद्वैतप्रसङ्गतः । एकाभावादसन्देहान्न रूपं वस्तुनो भिदे ॥'ति । किं च घटस्य भेदत्वे एकतरपरिशेषापत्तिः । नन्वैक्यस्य ज्ञानस्यानन्दस्य च ब्रह्मस्वरूपत्वे एकतरपरिशेषापत्तिस्तवापि समाना । न च वस्तुन एकत्वेनेष्टापत्तिः । प्रकृतेऽपि साम्यादिति चेन्न । एकतरपरिशेषापत्त्या घट इति भेद इति विलक्षणव्यवहाराभावस्यापादनात् । न च प्रवृत्तिनिमित्तघटत्वभेदत्वयोर्भेदात्तदुपपत्तिः । भेदत्वस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । तथा हि—न तावज्जातिः । जात्यादिसाधारणत्वात् । नोपाधिः तादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावत्वादिरूपः । तादात्म्यस्य भेदविरहरूपत्वे अन्योन्याश्रयात् । तन्निष्ठासाधारणधर्मरूपत्वे तदवच्छिन्नप्रतियोगिकात्यन्ताभावे अतिव्याप्तेः । तस्यापि स्वरूपत्वे अनुगतव्यवहारानापत्तेः । न च ज्ञानानन्दादावपि विलक्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यम् । कल्पितधर्मभेदमादायोपपत्तेः । न च भेदत्वमपि तथास्त्विति वाच्यम् । तर्ह्यनिराकार्योऽसि । किञ्च भेदस्य स्वरूप-

त्वे इदं भिन्नमस्य भेद इति सम्बन्धित्वेन धीर्न स्यात् । न चानन्दो ब्रह्मण इति वदुपपत्तिः। प्रमाणसिद्धे ह्यैक्ये भेदव्यवहारस्यौपचारिकत्वं कल्प्यते । राहोश्शिर इत्यादिवत् । न च प्रकृते तथा ऐक्ये मानाभावात् बाधकाच्च । न च पक्षान्तरानुपपत्तेरेव पक्षान्तरपरिग्रहः । शशशृङ्गादौ भावत्वाभावत्वयोरन्यतरानुपपत्त्यान्यतरग्रहणापत्तेः । न च तत्रोभयत्र बाधकादलीकत्वेनोपपत्तिः । प्रकृतेऽप्युभयत्र बाधकादाविद्यकत्वेनोपपत्तेस्सम्भवात् ॥ नन्वस्ति भेदस्य स्वरूपत्वे मानम् । मृद्धट इतिवत् घटः पटात्मको नेति पटतादात्म्यनिषेधरूपस्य भेदस्य घटसामानाधिकरण्येनाभेदप्रत्यक्षम् । तथा घटभेदयोरेकैकस्य प्रतीतावितरस्य नियमेन प्रतीयमानत्वादिकं लिङ्गम् । 'सत्यं भेदस्तु वस्तूनां स्वरूपं नात्र संशयः।' इत्याद्यागमश्चेति चेन्न । घटः पटात्मको नेत्यादेरन्योन्याभावभेदविषयतया भेदाभेदाविषयत्वात् । अन्यथा नीलो घट इत्यादेरपि रूपाभेदविषयत्वापत्तेः । लिङ्गस्य चाभेदसिद्धेः पूर्वमसिद्धत्वात् सामान्यव्याप्तेर्जातिव्यक्त्यादौ समानसंवित्संवेद्ये व्यभिचाराद्विशेषव्याप्तावपि प्रतियोगिनि व्यभिचाराच्च । आगमस्य चाधिष्ठानातिरेकेणासत्त्वपरत्वात् । किं च पटात् भेदः घटमात्ररूपं वा, घटकुड्यादिसर्वरूपं वा । आद्ये कुड्यादिः पटभेदो न स्यात् । द्वितीये स्वरूपाणामननुगतत्वात् पटभेदानुगतप्रतीतिर्न स्यात् । न च पटज्ञानेच्छादौ यथा पटविषयत्वेनानुगतेनानुगतव्यवहारः, तथा पटप्रतियोगिकत्वेनात्राप्यनुगतव्यवहार इति वाच्यम् । एतावता हि ज्ञानादिषु पटविषयं ज्ञानं पटविषयेच्छेति पटविषयत्वांशे अनुगमवत् पटप्रतियोगिकत्वांश एवानुगमस्स्यात् । न भेदांशेऽपि । न च भेदत्वमप्येकमित्युक्तम् । किं चेदमस्मात् भिन्नमिति वास्यामुष्मात् भेद इति वा । धर्मिप्रतियोगिघटितत्वेन भेदग्रहणे परस्पराश्रयः, धर्मिप्रतियोगिज्ञाने भेदज्ञानं तस्मिंश्च सत्यस्यामुष्मादिति विलक्षणधर्मिप्रतियोगिज्ञानमिति घटपटौ भिन्नाविति घटपटविशेषणतया तयोर्भेद इति तद्विशेष्यतया वा ग्रहणेऽपि अन्योन्याश्रय एव । घटपटप्रतीतौ तद्विशेष्यत्वादिना भेदग्रहः, भेदग्रहे च द्वित्वावच्छिन्नघटपटप्रतीतिरिति । न च भेदस्य स्वरूपत्वात् स्वरूपप्रतीतेरेव भेदधीत्वेन धीद्वयाभावान्नोक्तदोष इति शङ्क्यम् । स्वरूपज्ञानस्य द्वितीयत्वाभावेऽपि प्रतियोगिज्ञानस्य स्वरूपज्ञानातिरिक्तस्य द्वितीयस्यापेक्षणात् । न च सर्वात्मकमिदमिति विपर्ययादर्शनेनेदं सर्वात्मकमिति सामान्यतस्सर्वतो व्यावृत्तं वस्त्वनुभूयत इति प्रतियोगिविशेषज्ञानानपेक्षणान्नान्योन्याश्रय इवि वाच्यम् । सर्वात्मकं नेत्यत्र सर्वत्वं वा, प्रतियोगितावच्छेदकं स्वेतरसर्वत्वं वा । आद्ये स्वस्माद्वैलक्षण्ये स्वासिद्धिप्रसङ्गात् ।

द्वितीये अन्योन्याश्रयस्य स्पष्टत्वात् । न च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यत्र यथा ब्रह्मात्मत्वेनाप्रतीतं सर्वमुच्यते । तद्वदत्रापि सर्वस्मादित्यनेन तदात्मकत्वेनाज्ञातं सर्वं विवक्ष्यत इति वाच्यम् । स्वग्रहात् पूर्वं स्वस्यापि स्वात्मना अज्ञातत्वात् स्वस्य प्रतियोगितापत्तेः । दृष्टान्ते सर्वशब्दस्यासंकुचितत्वे तवासंप्रतिपत्तेश्च । न च वस्तुतो भेदाश्रयस्याभेदेनाज्ञातस्य ज्ञानं प्रतियोगिज्ञानत्वेन कारणम् । न तु भिन्नत्वप्रकारकज्ञानत्वेनेति वाच्यम् । एवं हि चन्द्रे द्वित्वभ्रमो न स्यात् ! वस्तुतो भेदाभावात् । ननु, 'अस्तीदं न जानामि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिषु साक्षिसिद्धकालविषयसर्वैस्सह वस्त्वज्ञानाभेदानामिवेहापि साक्षिसिद्धेन प्रतियोगिना सहैव व्यावृत्तेः प्रतीतेर्नान्योन्याश्रय इति चेन्न । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानाजन्यत्वेऽपि प्रतियोगिसविकल्पकस्याभावज्ञानं प्रत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां जनकत्वात् । साक्षी च प्रमाणमनपेक्ष्य प्रतियोगिपटादिकं धर्मिभिन्नतया न गृह्णातीति कथं साक्षिसिद्धप्रतियोगिना भेदग्रहोपपत्तिस्स्यात् । तदुक्तश्चिन्तामणौ- अन्यथा निर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति वृत्त्यापत्ते'रिति । न चैतावता प्रतियोगितावच्छेदकपटत्वादिप्रकारकज्ञानमात्रमर्थनीयम् । न तु धर्मिभिन्नत्वज्ञानपर्यन्तमिति वाच्यम् । धर्मितावच्छेदकभेदाज्ञाने प्रतियोगितावच्छेदकतया अभावनिरूपकत्वस्यैवाभावात् । अन्योन्यधर्मभेदज्ञाने च विशिष्य स्तम्भात् कुम्भस्य भेदप्रतीतौ कुम्भात् स्तम्भस्य भेदधीरित्यन्योन्याश्रयतादवस्थ्यात् । ननु त्वन्मतेऽपि बिम्बब्रह्मजीवानां प्रतिबिम्बब्रह्माभेदे 'इदमनेनाभिन्नमस्यामुष्मादभेदः एतयोरभेद' इत्येवं प्रतीतिस्स्यात् । तथा च धर्मिप्रतियोगिभावधीर्द्वित्वावच्छिन्नधीश्च भेदज्ञानाधीनेति तद्विरुद्धाभेदज्ञानानुपपत्तिरिति चेन्न । काल्पनिकभेदज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिभावद्वित्वावच्छिन्नज्ञाननिर्वाहकस्य तात्त्विकाभेदज्ञानप्रतिबन्धकत्वायोगात् । किंचाभेदज्ञाने न धर्मिरूपप्रयोगिज्ञानापेक्षा । तस्य निष्प्रतियोगिकवस्तुस्वरूपत्वात् । सप्रतियोगिकत्वव्यवहारस्तु निरूपकभेदसप्रतियोगिकत्वेन । अत एव जीवस्य प्रतियोगितया ब्रह्माभेदनिरूपकत्वं तदभिन्नतया ज्ञातस्यैवेत्यन्योन्याश्रयः । धर्मिणा सहाभेदेन प्रतीतस्यैवाभेदप्रतियोगित्वात् । अन्यथा दहनस्यापि तुहिनाभेदसप्रतियोगित्वापत्तेरिति निरस्तम् । भेदग्रहस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वाच्च । अत एव 'तत्त्वमसी'त्यत्र त्वंपदवाच्यस्य विशिष्टस्य ब्रह्माभेदप्रतियोगित्वप्रसङ्गविनिवारणाय विद्यमानाभेदस्यासति प्रतिबन्धके अभेदयोग्यचित्त्वादिरूपेण प्रतीतिरभेदधीहेतुः । भेदभ्रमे तु दोषः प्रतिबन्धक इति नाभेदधीरिति परसिद्धान्तं परिकल्प्य स्वरूपभेदपक्षे वस्तुतोऽन्योन्यप्रतियोगिकयोर्घटपटस्वरूपभेदयोरन्यो-

न्यप्रतियोगित्वयोग्यघटपटत्वादिरूपेण प्रतीतयोरसति प्रतिबन्धेऽन्योन्यप्रतियोगितया विशिष्टधीर्धर्मभेदपक्षेऽपि विद्यमानभेदस्यासति प्रतिबन्धके भेदयोग्यनीलपीतत्वादिरूपेण प्रतीतिर्भेदहेतुः । दूरस्थवनस्पत्यादौ तु दूरादिदोषः प्रतिबन्धक इति न भेदधीरिति साम्येन समाधानं निरस्तम् । वैषम्यस्योक्तत्वात् । ननु , यथा गौर्गवयसदृशीत्यादौ गवयादीनां गवादिभ्यो भेदः सन्नेव प्रतियोगित्वहेतुः । न तु ज्ञातः । न हि गौर्गवयसदृशीति प्रत्यक्षधीरपि नियमेन गवयो गोभिन्न इति धीपूर्विकानुभूयते । सुतरां शाब्दधीः । तत्र भेदवाचिशब्दाभावात् , तथा प्रकृतेऽपि । अन्यथा चैत्रस्य मैत्रपितृत्वादौ ज्ञात एव मैत्रस्य चैत्रपुत्रत्वादिज्ञानं , गवयस्य गोसादृश्ये ज्ञात एव गौर्गवयसदृशीतिज्ञानमिति सप्रतियोगिकपदार्थमात्रे अन्योन्याश्रयस्स्यादिति चेन्न । इष्टापत्तेः । अत एव सप्रतियोगित्वेन निष्प्रतियोगित्वेन च भेदसादृश्यादि दुर्वचम् । सर्वत्र बाधकसत्त्वादिति अस्माकं सिद्धान्तः । यत्तूक्तं प्रतियोगिधर्मिभेदग्रहपूर्वकत्वनियमो नानुभूयत इति, तदिष्टमेव । तस्यैव सप्रतियोगित्वे बाधकत्वात् प्रत्यक्ष एव सप्रतियोगिकपदार्थग्रहे एवमन्योन्याश्रयस्यापाद्यत्वे शाब्दे भेदवाचकपदासत्त्वस्यास्मान् प्रत्यदूषणत्वात् । एवं च प्रतियोगिधीमात्रं न भेदधीहेतुः । तन्निर्विकल्पकादपि तदापत्तेः । किं तु प्रतियोगित्वेन । तत्रापि नान्यं प्रति प्रतियोगित्वेन । किं तु भेदं प्रति । तथा चान्योन्याश्रयः । न च सप्रतियोगिकसादृश्यादावेवं स्यात् । इष्टापत्तेः । अभेदश्च न सप्रतियोगिक इत्युक्तत्वाच्च । यत्तु यत्र धर्मिप्रतियोगिनौ सन्निहितौ, तत्र धर्मिप्रतियोगिसद्भावयोस्तद्भेदस्य च युगपद्धीः । इदमनेन सदृशमितिवत् । तथा विशेषणविशेष्यभूतयोः भेदभेदिनोः विशेषणविशेष्यभावस्य च युगपद्धीः । इमौ सदृशाविितिवत् । सर्वस्य योग्यस्य इन्द्रियसन्निकर्षेण युगपत्सर्वविषयैकज्ञानसम्भवात् । न हि मन्मते दण्डीति धीरपि दण्डज्ञानसाध्या । उक्तञ्चैतत् । यत्र धर्मिप्रतियोगिनोरन्यतरस्यासन्निधानं, तत्रापि संस्कारसचिवेन्द्रियसन्निकर्षेण एकमेव ज्ञानमुत्पद्यते । तदनेन सदृशमित्यादिवत् । अन्यथा अभेदज्ञानमपि न स्यात् । तथा चान्योन्याश्रयः । तदुक्तम्—'धर्मित्वप्रतियोगित्वतद्भावा युगपद्यदि । विशेषणं विशेष्यं च तद्भावश्चैव गृह्यत ॥' इति, तन्न । प्रमेयत्वादिना घटे ज्ञातेऽपि घटाभाव इत्यप्रतीतेः । घटत्वादिना घटस्य पूर्वमवश्यं ज्ञेयत्वेन युगपदेव धर्मिप्रतियोग्यादिबुद्ध्यसिद्धेः । न च तत्र घटत्वादिज्ञानसामग्रीविलम्बादेव विलम्बः । तत्सत्त्वे इष्टापत्तिरिति वाच्यम् । प्रतियोग्यविषयकाभावप्रत्ययापादनस्यैवमप्यपरिहारात् । न च तादृक्प्रतियोगिग्रहसामग्री कारणम् । तद-

पेक्षया प्रतियोगिग्रहस्यैव लघुत्वात् । ननु, 'अन्यत्वाग्रहणे प्रोक्तः कथमन्योन्यसंश्रयः । अन्यत्वं यदि सिद्धं स्यात् कथमन्योन्यसंश्रयः ॥' इत्युभयतःपाशा रज्जुरिति चेन्न । न ह्यन्यत्वबुद्धिं व्यवहारक्षमामपि निराकुर्मः । किं त्वनाविद्यकत्वे नोपपद्यत इति ब्रूमः । किं च भेदस्य विशेषणविशेष्यभावेनैव ज्ञेयत्वात् । तत्तद्भावप्रतीतेश्च भेदप्रतीत्यनधीनतया दण्डचैत्रादौ दृष्टत्वेन भेदप्रतीतिपरम्परानवस्था स्यात् । न च ब्रह्म जीवाभिन्नं, जगन्मिथ्येत्यादावप्यभेदादेर्विशेषणतया भेदज्ञानस्यापेक्षणीयतयानवस्थापत्तेः न प्राथमिकाभेदादिधीरिति तवापि समानमिति वाच्यम् । अविद्याकल्पितभेदेनाज्ञातेनापि विशेषणत्वाद्युपपत्तेः । न चैवं तवापि । भेदभेद्ययोस्स्वरूपतो भेदाभावात् भेदस्याधिकरणानतिरेकात् । धर्मो भेद इति पक्षे तु प्रतीत्यनवस्थोद्धारेऽपि विषयानवस्थाया दुष्परिहरत्वापत्तेः । न चाविद्यकभेदपक्षेऽप्यनवस्थादिदोषः । अनुपपत्तेरलङ्कारत्वात् । अत एवाभिन्नं ब्रह्मेत्यत्राभेदस्य भिन्नतया ज्ञातस्य विशेषणत्वेन तेन सह ब्रह्माभेदबोधनानुपपत्तिः । प्राचीनभेदधिया प्रतिबन्धादिति निरस्तम् । अनिर्वचनीयभेदज्ञानस्य तात्त्विकाभेदज्ञानाप्रतिबन्धकत्वात् । किं च धर्मभेदपक्षे प्रत्यक्षं किं भेदमेव गोचरयति, उत वस्त्वपि । नाद्यः । भेद इत्येवाप्रतीतेः । द्वितीयेऽपि किं भेदपूर्वकं वस्तु गोचरयेत्, उत वस्तुपूर्वकं भेदं, युगपद्वा उभयम् । नाद्यः । भेद इत्येवाप्रतीतेः । विरम्यव्यापारायोगाच्च । अत एव न द्वितीयः । न तृतीयः । वस्तुग्रहस्य भेदग्रहजनकतायाः स्थापितत्वात् । न च वस्तुमात्रज्ञानानन्तरभाविना विशिष्टज्ञानेन युगपदुभयग्रहः । प्रतियोगित्वादिना ज्ञानस्यैव भेदधीहेतुत्वात् । अन्यथा पञ्चमीप्रयोगाद्यनुपपत्तेः । तत्र च प्रागुक्तो दोषः । अत एव विशिष्टधियो विशेषणज्ञानजन्यत्वमते अनयोर्भेद इति ज्ञानानन्तरमिमौ भिन्नाविति धियस्सम्भवः । विशेषणज्ञानाजन्यत्वेऽपि युगपदेव उभयगोचरधियस्सम्भव इति निरस्तम् । अनयोर्भेद इत्यादौ षष्ठ्योल्लिख्यमानसम्बन्धग्रहार्थं भेदग्रहस्य पूर्वमवश्यापेक्षणीयतया अनवस्थाया दुष्परिहरत्वात् । न च बिम्बप्रतिबिम्बयोर्जीवब्रह्मणोश्चाभेदग्राहिप्रत्यक्षं शब्दश्च किमभेदमेव गोचरयेदित्यादिविकल्पसाम्यम् । अभेदस्य वस्तुस्वरूपत्वेनेदृग्विकल्पानवकाशात् । किं च भेदस्यान्योन्याभावत्वे तत्प्रतियोगिनोस्स्तम्भकुम्भयोस्तादात्म्यस्याप्रामाणिकत्वेनान्योन्याभावस्याप्रामाणिकत्वं स्यात् । न च द्वैतादेरप्रामाणिकत्वे तद्विरहस्याप्रामाणिकत्वापत्तिः । अतिरेकपक्षे इष्टापत्तेः । अनतिरेकपक्षे त्वधिकरणप्रामाणिकत्वस्यैव प्रामाणिकत्वे तन्त्रतया प्रतियोग्यप्रामाणिकत्वेऽपि प्रामाणिकत्वोपपत्तेः । न चान्योन्याभावेऽपि तत्पक्षे त-

थाङ्गीक्रीयतामिति वाच्यम् । तस्याधिकरणरूपतायां शून्यवादाद्यापत्तेरुक्तत्वात । यत्त्वप्रामाणिकस्य निषेधप्रतियोगित्वमित्युक्तं परैः, तन्न वारयामः । किं त्वधिकरणातिरेके निषेधस्याप्रामाणिकत्वमात्रं ब्रूमः । नन्वत्र न कुम्भस्तम्भोभयतादात्म्यं निषेधप्रतियोगि । किं तु स्तम्भतादात्म्यं स्तम्भे प्रमितं कुम्भगतं निषिध्यत इति न प्रतियोग्यप्रामाणिकत्वमिति चेन्न । तादात्म्यमात्रस्य निषेधप्रतियोगित्वे दूरस्थवनस्पत्योरिव बाधोत्तरकालमिमौ वनस्पती इतिवदिमे शुक्तिरजते इति प्रतीत्यापत्तेः। न चासन्निधानकृतो विशेषः। एतावतापि शुक्तितद्रजते इति प्रतीत्यापत्तेः। यत्त्वन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्लक्षणम् । यत्राधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः, सोऽन्योन्याभावः। यत्राधिकरणे प्रतियोगिनमारोप्य निषेधावभासः स संसर्गाभाव इति, तन्न । अतीन्द्रिये भेदे संसर्गाभावे च तन्मते अव्याप्तेः। शब्दजन्याभावबुद्धौ व्यभिचारेणारोपस्याभावस्य बुद्धावहेतुत्वाच्च । किं च भेदे स्वेतरभेदस्य वक्तव्यतया स्ववृत्तिविरोधोऽनवस्था वा। न च ब्रह्माभेदेऽपि स्वाभेदस्य वक्तव्यतया स्ववृत्तित्वं समानमिति वाच्यम् । अभेदस्य स्वनिर्वाहकत्वादित्यवेहि । न च भेदे तथा। भेदाधिकरणकभेदव्यवहारस्य स्वरूपेण निर्वाहे घटेऽपि तथात्वे धर्मपक्षकभेदानुपपत्तेः । किं च भेदे भेदत्वमुपाधिरूपं जातिरूपं वा वाच्यम् । तत्र पुनर्भेदो वाच्यः । अन्यथा भेदत्वस्यान्यस्मात् भेदो न स्यात् । तथा चान्योन्यवृत्त्या स्ववृत्त्यापत्तेः स्ववृत्तित्ववत्तस्यापि विरुद्धत्वात् । न चाभेदेऽप्यभेदत्वं वाच्यम् । तत्र पुनरभेदो वाच्यः । अन्यथा तस्य स्वाभेदो न स्यादिति तत्रापि तथात्वापत्तिः । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादिवदन्योन्यवृत्तित्वस्याभेदे अदोषत्वे भेदेऽपि साम्यमिति वाच्यम्। अस्माकमभेदमात्रस्याभेदत्वस्य च ब्रह्माभेदाभिन्नतया अन्योन्यमित्यस्यैवाभावेनान्योन्यवृत्तित्वस्यैवापादयितुमशक्यत्वात् । न च तर्हि घटे घटाभेदस्य जीवे जीवाभेदस्य वा जीवब्रह्माभेदत्वे वेदान्तवैयर्थ्यम् । भेदभ्रमनिवर्तकवृत्तेर्महावाक्यं विनानुपपत्तेरुक्तत्वात् । यत्तु प्रमेयत्वादौ प्रमितत्वादन्योन्यवृत्तिरदोष इति, तन्न । आत्माश्रयादितत्त्वदोषेण तत्रापि प्रमितत्वासिद्धेः । अत एव न कश्चित् केवलान्वयी । किं च भेदः किं भिन्ने निविशते, अभिन्ने वा । आद्ये आत्माश्रयोऽन्योन्याश्रयो वा । द्वितीये विरोधः । न चाभेदानिर्वाच्यत्वादिकं किं तद्वति तदभाववति चेत्यादिविकल्पस्यात्रापि साम्यमिति वाच्यम् । अभेदस्य स्वरूपत्वेन तत्र तद्विकल्पानवकाशात् अनिर्वाच्यादावस्य विकल्पस्यानिर्वाच्यत्वप्रयोजकस्यास्माकमनुकूलत्वात् । न च भेदोऽपि स्वरूपम् । प्रागेव निरासात् । न च भेदः स्वाश्रयत्वयोग्ये व-

र्तते । योग्यता च प्रमारूपफलैकोन्नेया इति वाच्यम् । योग्यताया भेदं विना वक्तुमशक्यत्वात् । न ह्यभिन्ने कदापि तद्योग्यता । धर्मान्तरस्यापि भेदमपुरस्कृत्य योग्यत्वाप्रयोजकत्वात् भेदाभेदावज्ञात्वा भ्रमप्रमारूपफलभेदस्यैवाज्ञानेन भेदयोग्यतायाः प्रमारूपफलभेदानुन्नेयत्वाच्च । 'अस्वव्याघातकैरेव जातिभिन्नैस्सदुत्तरैः । निरस्तं भेदमादाय स्वात्माभेदो निषीदति ॥'

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ विशेषतो भेदखण्डनम् ॥

नन्वस्माकं भेदो न स्वरूपमात्रम् । किं त्वन्योन्याभावः । स च वस्तुनस्सविशेषाभिन्नः । ततश्चाभिन्नत्वान्नानवस्थादिः । भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्य विद्यमानत्वान्न पर्यायत्वादिकम् । विशेषश्च भेदहीनेऽपि एकतरपरिशेषाभावादिनिर्वाहक इति चेन्न । पर्यायत्वादिप्रमाजनकस्य स्वरूपातिरिक्तस्य विशेषस्याङ्गीकारे तस्यैव भेदत्वेन भेदस्य धर्मभेदोक्त्ययोगात् विशेषस्यापि भेदस्सविशेषाभिन्न एव वाच्यः । तथा चानवस्थातादवस्थ्यात् । न च वैशेषिकाभिमतविशेषवत्तस्य स्वपरनिर्वाहकत्वम् । एतादृशविशेषे मानाभावात् । ननु, 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिवाक्यबोध्यविज्ञानानन्दादीनां त्वन्मतेऽपि भेदस्य भेदाभेदयोर्वाखण्डार्थकत्वेन 'एकधैवानुद्रष्टव्य'मित्यादिश्रुतिविरोधेन चाङ्गीकर्तुमशक्यतया भेदप्रतिनिधेर्विशेषस्यापर्यायत्वाद्यर्थमवश्यं स्वीकार इति अर्थापत्तिरेव मानमिति चेन्न । भेदे ऐकरस्यश्रुतिविरोधवत् अत्रापि तत्तादवस्थ्यात् । लक्ष्यार्थाभेदेऽपि वाच्यार्थभेदेनापर्यायत्वस्य व्यावर्त्यभेदादवैयर्थ्यस्य चान्यथैवोपपत्तेः । किं च तवापि ज्ञानानन्दत्वादिनिमित्तभेदादेवापर्यायत्वमस्तु । किं विशेषेण । न च 'एवं धर्माने'ति श्रुत्या तयोरपि भेदनिषेधात् नैवमिति वाच्यम् । तर्हि विशेषस्याप्याश्रितत्वेन धर्मतया अस्यापि भेदनिषेधात्तेनाप्यनुपपत्तिः । न च ज्ञानत्वानन्दत्वयोरर्थप्रकाशत्वनिरुपाधिकेष्टत्वरूपयोरर्थप्रकाशनिरुपाधिकेष्टरूपाश्रयविशेष आवश्यक इति वाच्यम् । ज्ञानत्वानन्दत्वयोर्जातिरूपत्वेन उक्तरूपत्वाभावात् । न चाकाशशब्दाश्रयशब्दयोः प्रवृत्तिनिमित्ताभेदेन पर्यायत्वापत्तिः । तत्परिहाराय विशेषो वाच्य इति वाच्यम् । पर्यायत्वेऽति सहप्रयोगस्य व्याख्यानव्याख्येयभावादिनाप्युपपत्तेः । न चैवं ज्ञानानन्दयोरेकतरपरिशेषेण मोक्षे आनन्दप्रकाशो न स्यादिति वाच्यम् । तयोर्भेदाभावेन एकतरत्वस्यैवाभावात् द्वयोर्वचने तरब्विधानात् । एतेन शोधिततत्पदार्थादैक्यस्य न भेदः । नापि भेदाभेदौ । किं त्वत्यन्ताभेदः । एवं च विशेषानङ्गीकारे स्वप्रकाशचैतन्यभाने ऐक्याभानापत्तिः । तत्प्रकाशस्य भेदप्रमाणविरोधित्वेऽप्यैक्यप्रकाशस्य तद्वि-

रोधः । तस्य निरपेक्षत्वेऽपि ऐक्यस्य सापेक्षत्वं च नोपपद्यत इति निरस्तम् । आवारकाज्ञानकल्पितांशमादाय सर्वस्योपपत्तेः । न चैकस्या एव शुक्तेरावृतानावृतत्वे शुक्त्यंशभेद एवं स्यादिति वाच्यम् । तदंशकल्पकस्य फलस्याभावात् । ननु, 'एवं धर्मानि'ति श्रुतिरस्तु मानम् । अत्र हि ब्रह्मधर्मानुक्त्वा भेदो निषिध्यते । न च भेदप्रतिनिधेरभावे धर्मधर्मिभावो धर्माणामनेकत्वं च युक्तमिति चेन्न । धर्मानित्यस्य निषेधानुवादत्वेन धर्मत्वानेकत्वादौ तात्पर्याभावात् । न च श्रुतितोऽन्यतो ब्रह्मधर्माप्राप्तिः । आविद्यकमात्रस्य साक्षिसिद्धतया प्राप्तेः । ननु, गुणगुणिनोरभेदपक्षे घटोपलम्भे शुक्लाद्यनुपलम्भार्थं भेदाभेदपक्षे तयोरविरोधार्थं अत्यन्तभेदपक्षेऽपि समवायस्सम्बन्धः । सत्तां सती, अन्त्यविशेषो व्यावृत्तः, कालस्सदास्ति, देशस्सर्वत्रास्तीत्यबाधितव्यवहारार्थं विशेषोऽङ्गीकार्यः । अभावादावप्यस्तित्वादिर्नाभावादितो भिन्नः । गुणादिष्वनन्तर्भावेन षडेव पदार्था इति नियमभङ्गापत्तेः । अनियमपक्षेऽप्यस्तित्वेऽप्यस्तित्वान्तरमित्यनवस्थापत्तेः । तत्रापि सोऽङ्गीकार्य इति चेन्न । स्वभावविशेषादेव सर्वस्योपपत्तेः । न च तर्हि विशेषस्याङ्गीकारेण मन्मतप्रवेश इति वाच्यम् । तत्तदसाधारणस्वरूपस्यैव स्वभावविशेषशब्दार्थत्वेन त्वदुक्तविशेषानुक्तेः। तत्तदसाधारणरूपेण समवायादेस्स्वनिर्वाहकत्वात् । अत एव स्वनिर्वाहकत्वं हि स्वकर्मकनिर्वहणकर्तृत्वम् । तच्चैकस्मिन्विरुद्धमिति तदुपपादनायापि विशेषाङ्गीकार इति निरस्तम् । स्वनिर्वाहकशब्दस्य स्वेतरानपेक्षव्यवहारविषयत्वमात्रार्थकत्वात् । अन्यथा विशेषोऽप्यनवस्थाभिया वस्त्वभिन्न इति तवाङ्गीकारेण तद्दूषणापातात् स्वरूपभेदपक्षोक्तैकतरपरिशेषादिदूषणतादवस्थ्यापत्तेश्च । न चान्त्यविशेषवदस्य धर्मिग्राहकमानेन तादृक्स्वभावतया सिद्धेः पर्यनुयोगायोग इति वाच्यम् । दृष्टान्त इव दार्ष्टान्तिके स्वरूपातिरेकस्य त्वयैवानङ्गीकारेण वैषम्यात् । यत्तु यत्रैव भेदाभावो भेदकार्यं च प्रमितं, तत्रैव विशेषः कल्प्यते । न तु प्रमितभेदे घटपटादौ पिशेषमादाय भेदत्यागः । न हि सोमाभावे पूतीक इति तल्लाभेऽपि स इति तन्न । मुख्यत्वानियामकस्य तत्रैवात्राभावात् विशेषभेदयोरुभयोरपि स्वरूपपर्यवसन्नत्वेन त्वद्वाग्भङ्गेरनवकाशात् । किञ्च भेदस्स्वयमेव स्वकार्यं करोतु । अभेदकार्यार्थं तत्प्रतिनिधिरस्त्वित्याद्यापत्तेश्च । न चानन्दादावभेदवत् भेदबोधाभावः । अलौकिकस्थले द्वयोस्साम्यात् । नन्वनुमानमत्र मानम् । तथा हि—ब्रह्मस्वरूपभूतयोर्विज्ञानानन्दयोर्ब्रह्माभेदयोश्च एकतरपरिशेषाभावः प्रमेयत्वादेस्स्वाश्रितत्वादिकं वा भेदान्यनियम्यम् । भेदानियम्यत्वे सति नियम्यत्वात् ।

यत् यदनियम्यत्वे सति नियम्यं, तत् तदन्यनियम्यम् । यथा सम्मतम् । ब्रह्मस्वरूपभूतं विज्ञानानन्दादिकं वा भेदान्यैकतरापरिशेषनिर्वाहकवत् । भेदहीनत्वे सति एकतरापरिशेषरूपनिर्वाह्यवत्त्वात् । यद्येन हीनत्वे सति यन्निर्वाह्यवत्, तत्तदन्यनिर्वाहकवत् । यथा सम्मतम् । स्वाश्रितं प्रमेयत्वादिकं वा भेदान्याश्रयाश्रयिभावनिर्वाहकवत् । भेदहीनत्वे सत्याश्रयाश्रयिभावरूपनिर्वाह्यवत्त्वात् । यथा सम्मतमित्यादिकमिति चेन्न । त्वदभिमतविशेषादन्यस्यैवाविद्यादेस्सर्वत्र नियामकत्वसम्भवेनार्थान्तरात् आविद्यकभेदनियम्यत्वेन बाधादसिद्धेश्च । ननु, तथापि प्रत्यक्षमत्र मानम् । तथाहि—तन्तुपटादिबुद्धीनां भिन्नघटादिबुद्धितो वैलक्षण्यं तावदनुभूयते । तच्च न तावत्सम्बन्धविषयत्वेन । कुण्डबदरादिबुद्धितो वैलक्षण्यानुभवात् । नापि संयोगान्यसम्बन्धविषयत्वेन । घटतज्ज्ञानतदभावबुद्धितोऽपि वैलक्षण्यानुभवात् । नापि स्वरूपप्रत्यासक्तिसंयोगान्यसम्बन्धविषयत्वेन । घटतद्धर्मिकान्योन्याभावबुद्धेर्घटपटादिबुद्धितो वैलक्षण्याभावापातात् । नाप्ययुतसिद्धिविषयत्वेन । आश्रयाश्रयिभावनियमो ह्ययुतसिद्धिः । तत्र च तदानीन्तन आश्रयाश्रयिभावः कुण्डबदरादावपि भाति । नियमस्तु न तन्तुपटादिबुद्धावपि । न हि तन्तुपटादिधीः प्रत्यक्षा । अनयोस्सम्बन्धनाशो वा, विभागो वा, न भविष्यतीत्याकारा । न वा, कुण्डबदरादिधीस्तयोस्सम्बन्धनाशो वा, विभागो वा, भविष्यतीत्याकारका । नापि समवायविषयत्वेन उक्तन्यायेन सम्बन्धनित्यत्वस्य सम्बन्ध्ययुतसिद्धत्वस्य वा तत्रास्फुरणात् । तस्मादभेदविषयत्वेनैव वैलक्षण्यं वाच्यम् । अयं घटः, गजादिकं सेना, पत्रमेव ताटङ्कः इत्यादौ पुरोवर्तिना घटादेरिवातानवितानात्मकास्तन्तव एव पटः । शुक्लः पट इत्यादावपि तन्त्वादिना पटस्याभेदप्रतीतेः । न चात्र पटत्वशुक्लत्वयोरेकस्थत्वमेव भातीति वाच्यम् । पटशुक्लयोरैक्यस्यापि तत्रान्तर्गतेः । अन्यथा क्वाप्यभेदो न स्यात् । 'घटः पटो' नेति धीश्च भेदविषया न स्यात् । 'दण्डी चैत्र' इत्यादावपि दण्डिना चैत्रस्याभेदो भात्येव । न च शुक्लःपट इत्यत्र शुक्लवानेव शुक्ल इति प्रतीयत इति वाच्यम् । शुक्लं रूपमित्यत्र यत् शुक्लं, तस्यैवेह प्रतीतेः । अन्यथेहापि दण्डीतिवत् शुक्लीति स्यात् । मतुप्लोपादिकल्पनं शब्दविषयकव्यवहारे । न तु प्रतीतौ । पटस्य शौक्ल्यमित्यादिधीर्न भेदविषया । किं तु सम्बन्धविषया । सती सत्तेत्यादिवत् । भेदाभावेऽपि उपपन्ना च । पटस्य तन्त्वन्यत्वे च गुरुत्वद्वयापत्तिः । तन्तुमति पटवृत्तिश्च न स्यात् । मूर्तानां समानदेशताविरोधात् । व्यवहारार्थक्रियाभेदादिकं तु पत्रताटङ्कादिवद्युक्तम् । तस्मात्तन्तुपटादिबुद्धिरभेदविषयैव । यदि

चैवं केवलाभेदविषया, तर्हि सामानाधिकरण्यव्यवहारं न जनयेत् । घटः कलश इत्याद्यव्यवहारात् । तेन ज्ञायते अधिकोऽप्यस्य विषयोऽस्ति । नचायं भेदः । घटः न शुक्ल इत्युल्लेखापातात् भेदाभेदाविरोधाय विशेषस्यावश्यकत्वाच्च । तस्माद्योऽधिको विषयः स विशेष इति चेन्न । सत्यप्यभेदे काल्पनिकभेदमादाय तथाव्यवहारोपपत्त्या विशेषस्यासिद्धेः । न च घटो न शुक्लः इति प्रतीत्यापत्तिः । फलबलेन काल्पनिकभेदस्य सामानाधिकरण्यादिव्यवहारमात्रनिर्वाहकत्वकल्पनेन विपरीतोल्लेखनं प्रत्यहेतुत्वात् । तस्मादेवं विशेषोऽयं न मानविषयस्सखे । विषादं जहि मत्सिद्धाविद्यया सर्वसङ्गतिः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ विशेषखण्डनम् ॥

एवं प्रत्यक्षतः प्राप्तभेदस्यैव निवारणात् । असाक्षात्कृतजीवेशभेदादौ का कथा तव ॥ तथाहि—ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वेन तद्धर्मिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्य गृहीतुमशक्यत्वात् । नन्वीशधर्मिकभेदस्य जीवाप्रत्यक्षत्वेऽपि स्वधर्मिकभेदः तथापि तत्प्रत्यक्षः । 'नाहं सर्वज्ञो नाहं निर्दुःख' इत्याद्यनुभवात् । न च योग्यप्रतियोगिकत्वमभावयोग्यत्वे प्रयोजकमिति वाच्यम् । स्तम्भः पिशाचो नेत्यादिप्रत्यक्षरूपफलबलेन संसर्गाभावे तथात्वेऽपि अन्योन्याभावे अधिकरणयोग्यताया एव तन्त्रत्वात् । वस्तुतस्तु संसर्गाभावेऽपि न तन्मात्रं योग्यता । जलपरमाणौ योग्यपृथिवीत्वाभावग्रहप्रसङ्गात् । किं तु यत्र यत्सत्त्वमुपलब्धिविरोधि, तत्र तस्याभावो योग्यः इति अधिकरणनियता । एवं सर्वाभावसाधारणी योग्यता । सा च प्रकृतेऽप्यस्त्येव । अन्यथा अभेदश्रुतेरप्रसक्तप्रतिषेधकतापत्तेः । भेदश्रुतेश्च त्वदुक्तप्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादित्वं न स्यात् । ईशधर्मिकजीवभेदेऽपि 'तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप । उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इत्यादितद्वचनानुमितप्रत्यक्षसिद्धत्वमेवेति चेन्न । उक्तानुभवस्यान्तःकरणाद्यवच्छिन्नचैतन्यस्य तदनवच्छिन्नचैतन्यप्रतियोगिकभेदावगाहितया शुद्धचैतन्यधर्मिकनिर्दुःखादिप्रतियोगिकभेदानवगाहित्वात् श्रुतिरप्यवच्छिन्नभेदानुवादिनी । भेदनिषेधश्रुतिस्तु अनुमानादिप्रसक्तभेदनिषेधपरा । न च 'योहमस्वाप्सं यस्य ममाज्ञानसंसारादि, सोऽहं निर्दुःखो ने'ति सुषुप्तिकालीनान्तःकरणावच्छिन्नाभेदेनाज्ञानाद्याश्रयाभेदेन च प्रत्यभिज्ञायमाने शुद्धे भेदप्रतीतिः । संसाराधारस्य तदनाधारात् भेद एव ह्यावयोर्विवादः । न तु चैतन्यस्य चैतन्यादिति वाच्यम् । एतावता अज्ञानावच्छिन्न एव भेदग्रहो न तु शुद्धे । न हि सुषुप्तिकाले अन्तःकरणानवच्छिन्नत्ववदज्ञानानवच्छिन्नत्वमप्यस्ति । यत्तु चैतन्यस्य चैतन्यात् भेदो नास्तीति तदस्माकमनुकूलम् । चैतन्ये स्वाभाविकस्याभेदस्यैवास्मद्ग्राह्यत्वात् भवत्प्रति-

कूलं च । न हि भवताश्चैत्रमैत्रादिचैतन्यानामैक्यमिति मतम् । अहमर्थस्य यथा न शुद्धात्मत्वं, तथोक्तं प्राक् । साक्षिप्रत्यक्षस्याध्यस्तादिसाधारणतया तत्सिद्धत्वमात्रेण भेदे अबाधितत्वमसम्भावितमेव । एतेन जीवानां परस्परं भेदे प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निरस्तम् । नाहञ्चैत्र इत्यादेरवच्छिन्नभेदविषयत्वात् । 'घटो न ब्रह्म, घटो न पटः, नाहं घट' इत्यादिप्रत्यक्षस्य कल्पितभेदविषयत्वेन तात्त्विकभेदासिद्धेः । तस्मात् भेदपञ्चके न प्रत्यक्षं प्रमाणम् ॥

इत्यद्वैतसिद्धौ भेदपञ्चके प्रत्यक्षभङ्गः ॥

नाप्यनुमानम् । जीवेश्वरौ भिन्नौ । विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् । दहनतुहिनवदित्यत्र दुःखादेरन्तःकरणादिधर्मत्वेन स्वरूपासिद्धेः । एकत्रैव निर्दुःखत्वदुःखवत्त्वयोरवच्छेदकभेदेन दृष्टतया धर्मिभेदासाधकत्वात् । भेदमात्रे सिद्धसाधनात् तात्त्विकभेदे साध्यवैकल्यात् । ब्रह्म तत्त्वतो जीवात् भिन्नम् । सर्वज्ञत्वात् । व्यतिरेकेण जीववदित्यत्राप्रसिद्धविशेषणत्वात् । ब्रह्म धर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदिति साध्यकरणे असाधारण्यात् । आत्मत्वं नानाव्यक्तिनिष्ठम् । जातित्वात् । पृथिवीत्ववदित्यत्रात्मैक्यवादिनं प्रत्यसिद्धेः कल्पितव्यक्तिनिष्ठत्वेन सिद्धसाधनाच्च । दुःखं गुणत्वावान्तरजात्या सजातीयाश्रयात् भिन्नाश्रितम् । गुणत्वाद्रूपवदित्यत्र शब्दे व्यभिचारात् दुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धसाधनाच्च । विमतानि शरीराणि स्वसंख्यासंख्येयात्मवन्ति । शरीरत्वात् । सम्मतवदित्यत्र योगिशरीरे व्यभिचारात् । आत्मा धर्मिसत्तासमानसत्ताकात्मप्रतियोगिकभेदवान् । द्रव्यत्वात् । घटवत् । आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजात्या नाना । अश्रावणविशेषगुणाधिकरणत्वात् । घटवदित्यत्र चात्मनो निर्गुणत्वेनासिद्धेः । चैत्रश्चैत्रप्रतियोगिकोक्तभेदवान् उक्तहेतोरुक्तदृष्टान्तवदित्याभाससाम्याच्च । एतेन नवीनानुमानान्यपि निरस्तानि । ईश्वरो जीवप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवान् सर्वशक्तित्वात्, सर्वज्ञत्वात्, सर्वकार्यकर्तृत्वात् स्वतन्त्रत्वाद्वा । व्यतिरेकेण जीववत् । जीवो वा ब्रह्मप्रतियोगिकतात्त्विकभेदवान् । अल्पशक्तित्वात्, अल्पज्ञत्वात्, अल्पकर्तृत्वात्, संसारित्वाद्वा । व्यतिरेकेण ब्रह्मवत् । इत्यादिषु भेदस्य स्वरूपत्वेन तद्वत्त्वसाधने बाधात् । न च विशेषमादाय तदुपपादनम् । तस्य स्वरूपानतिरेकेण तद्वत्त्वसम्पादकत्वात् अप्रसिद्धविशेषणतापत्तेश्च । न च जीवब्रह्माभेदेऽनिष्टप्रसक्त्या अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वादेरिव त्वत्सिद्धस्वप्रकाशत्वादेरिव च साध्यस्य मानयोग्यत्वसम्भव इति वाच्यम् । तात्त्विकभेदव्यतिरेकेऽपि उपाधिकल्पितभेदेन सर्वानिष्टपरिहारसम्भवात् । न च जीवो ब्रह्म वा किञ्चिद्धर्मिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगी ।

अधिष्ठानत्वात्। शुक्तिवदिति सामान्यतस्साध्यप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । यत्किञ्चिदभावप्रतियोगिघटादिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगित्वेनात्मज्ञानाबाध्यभेदासिद्धेः । स्वप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगित्वे साध्ये दृष्टान्ते स्वपदेन शुक्तेर्दार्ष्टान्तिके स्वपदेनात्मन उक्तेर्व्याप्तिग्रहानुपपत्तेः । यत्तु जीवात् भिन्न इत्येव साध्यम् । मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनं पश्चान्निरसनीयमिति, तन्न । निरसनोपायस्य निरसिष्यमाणत्वात् । न च ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवदित्येव साध्यम् । धर्मिपदेन ब्रह्मण उक्तावप्रसिद्धविशेषणत्वतादवस्थ्यात् । यत्किञ्चिद्धर्म्युक्तौ घटादिधर्मिसमानसत्त्वेन सिद्धसाधनात् विपक्षबाधकरूपविशेषाभावे पूर्वोक्तासाधारण्यापत्तेश्च । यत्तु ब्रह्म जीवप्रतियोगिकतात्त्विकाभेदवन्नेति, तन्न । एवमपि तात्त्विकाभेदस्यातात्त्विकाभावेन सिद्धसाधनात् अभावेऽपि तात्त्विकत्वविशेषणे अप्रसिद्धितादवस्थ्यात् । नन्वत्र जीवप्रतियोगिकतात्त्विकभेदस्यान्योन्याभावरूपत्वान्नाप्रसिद्धिर्दोषः । यत्र ह्यभावव्यापकतया हेत्वभावो गृह्यते, तत्रैव साध्यप्रसिद्धिरङ्गम् । इह तु जीवतादात्म्यव्यापकता हेत्वभावस्य ग्राह्या । तदभावो हेतुना साध्यत इति किं साध्यप्रसिद्ध्या । तां विनापि व्याप्तिग्रहोपपत्तेः । सन्देहरूपपक्षतासम्पत्तयेऽपि न तदपेक्षा । तस्यास्सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकमानाभावरूपत्वेन सन्देहाघटितत्वात्। 'ब्रह्म तत्त्वतो जीवभिन्नं न वे'ति सन्देहाभावेऽपि 'जीवब्रह्मणोर्भेदे तात्त्विकत्वमस्ति न वे'ति सन्देहसम्भवाच्च । प्रमेयत्वमेतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति सन्देहवदिति चेत्, न । एवं हि प्रसिद्धेतरभेदः पृथिव्यामिव प्रसिद्धजीवभेदो ब्रह्मणि सिद्ध्यतु । न तद्गततात्त्विकत्वमपि । व्यापकव्यतिरेकस्य व्याप्यव्यतिरेकमात्रसाधनसमर्थत्वात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । यदपि भेदतात्त्विकत्वं धर्मनिष्ठत्वेन उदशङ्कि, तदपि साध्याप्रसिद्ध्या दुष्टम् । नापि ब्रह्म जीवात् भिन्नम् । दुःखाननुभवितृत्वात् । घटवादत्यन्वयि । सर्वानुभवितरि हेतोरसिद्धेः । स्वनिष्ठेति विशेषणे जीवे व्यभिचारः । दुःखस्यान्तःकरणनिष्ठत्वात् मिथ्याभेदेन सिद्धसाधनाच्च । न च भेदे साध्ये अर्थशून्यभ्रान्त्या सिद्धसाधनोक्त्ययोग इति वाच्यम् । भ्रान्तेर्वस्तुशून्यत्वस्यैवाभावात् । उक्तमिदमनिर्वाच्यवादे । न चैतदनुमितिविषयतया प्रामाणिकत्वेन सिद्ध्यतः कथं मिथ्यात्वम् । अनुमितिविषयतायाः प्रामाणिकत्वे अतन्त्रत्वात् । न चैवं मिथ्यात्वाद्यनुमानेऽपि कल्पितमिथ्यात्वादिना सिद्धसाधनापत्तिः । कल्पितत्वे व्यावहारिकत्वमभिप्रेतं प्रातिभासिकत्वं वा । आद्य इष्टापत्तेः । अन्त्ये हेतोस्स्वसमानसत्ताकसाध्यसाधकतया प्रातिभासिकत्वाप्रसक्तेः। एतेन ब्रह्म जीवप्रतियोगिकधर्मिसत्तासमानसत्ताकभेदवत् । दुःखाननुभवितृत्वात्

अभ्रान्तत्वात् असंसारित्वात् । घटवत् । जीवो वा ब्रह्मप्रतियोगिकतादृग्भेदवान् । असर्वशक्त्यादिभ्य इति निरस्तम् । उपहितस्य पक्षत्वे धर्मिसमसत्ताकत्वे सिद्धेऽपि तात्त्विकत्वासिद्धेः सिद्धसाधनात् । शोधिततत्त्वंपदार्थयोः पक्षत्वे तयोर्धर्मित्वाभावेन बाधापत्तेः । न च धर्मित्वाभावं प्रति धर्मित्वाधर्मित्वाभ्यां व्याघातः । ब्रह्मणस्सर्वनिषेधस्वरूपत्वेन व्याघाताभावात् । न च धर्मिशब्देनाश्रयमात्रविवक्षा । धर्मित्ववदाश्रयत्वस्यापि तत्रासत्त्वात् । यत्तु धर्मिशब्दस्य पित्रादिशब्दवत् सम्बन्धिशब्दत्वेन यत्किञ्चिद्धर्मिसमसत्ताकतया न सिद्धसाधनमिति, तन्न । शब्दस्वभावोपन्यासस्यानुमानं प्रत्यनुपयोगात् । एतेन धर्मिपदस्थाने स्वपदमित्यपास्तम् । धर्मिपदतुल्ययोगक्षेमत्वात् । अत एव धर्मिसत्तासमानसत्ताकपदस्थाने पारमार्थिकेति वा, यावत्स्वरूपमनुवर्तमानेति वा, स्वाज्ञानाकार्येति वा, स्वज्ञानाबाध्येति वा, विशेषणं देयम् । स्वपदस्य समभिव्याहृततत्तत्परत्वस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति निरस्तम् । आद्ये साध्यवैकल्याच्च । न च घटो जीवप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवान् । जीवधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्याभेदाप्रतियोगित्वात् । यत् यज्ज्ञानाबाध्ययद्धर्मिकाभेदाप्रतियोगि, तत् तज्ज्ञानाबाध्यतत्प्रतियोगिकभेदवत् । यथा दूरस्थवनस्पत्योरेक इत्याद्यनुमानेन साध्यसिद्धेर्नाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । यच्छब्दाननुगमेन पक्षधर्महेतौ व्याप्त्यग्रहात् धर्मित्वप्रतियोगित्वादिसामान्याकारेण व्याप्तिग्रहे विशिष्य साधनायोगात् । न चैवं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादौ का गतिरिति वाच्यम् । तत्राप्येतद्दूषणसञ्चारेण व्यतिरेकिणि वानुमानान्तरे वा, तात्पर्यात् । नापि ब्रह्म तत्त्वतो जीवाभिन्नं नेति साध्यम् । एवं च न साध्यवैकल्यशङ्कापि । त्वन्मतेऽपि कल्पितघटे कल्पितजीवात् तात्त्विकभेदवत्तात्त्विकाभेदस्याप्यभावादिति वाच्यम् । तात्त्विकाभेदस्यातात्त्विकेनाभावेन सिद्धसाधनस्योक्तत्वात् । नापि जीवेश्वरौ धर्मिज्ञानाबाध्यपरस्परप्रतियोगिकभेदवन्तौ । विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् दहनतुहिनवत् । विरोधश्च परस्परात्यन्ताभावरूपत्वं, तद्व्याप्यत्वं वा, कालभेदेनापि सामानाधिकरण्यायोग्यत्वं वा, संयोगतदत्यन्ताभावयोश्च सामानाधिकरण्यं मतद्वयेऽपि नेति न तदाश्रये व्यभिचार इति वाच्यम् । धर्मिपदमादाय दोषस्य प्रागेवोक्तत्वात् अव्याप्यवृत्तिदुःखशब्दाद्यधिकरणे व्यभिचाराच्च । जीवब्रह्माभेदसिद्धौ स्वतन्त्रत्वास्वतन्त्रत्वादीनां सामानाधिकरण्यायोग्यत्वरूपविरोधस्यैवासिद्ध्या स्वरूपासिद्धेः कल्पितसार्वज्ञ्यासार्वज्ञ्यादिव्यवस्थाया वर्णे ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिव्यवस्थावत् कल्पितभेदेनैवोपपत्त्या स्वाभाविकभेदं प्रत्यप्रयोजकत्वाच्च । न च 'अ

ल्पशक्तिरसार्वज्ञ्यं पारतन्त्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वमीशत्वं तद्विपर्ययः । स्वाभाविकन्तयोरेतन्नान्यथा तु कथञ्चन ॥' इत्यादिश्रुत्या सार्वज्ञ्यादेस्स्वाभाविकत्वोक्त्या कल्पितत्वासिद्धिः । अनाद्यविद्यासिद्धत्वेनेदानीन्तनत्वाभावेन च स्वाभाविकत्वोक्तेः । तच्छब्देनोपहितयोरेव परामर्शात् । न तत्र स्वाभाविकत्वोक्तिविरोधः । न ह्युपहितेऽपि सर्वज्ञत्वादिकमागन्तुकम् । नापि ब्रह्म स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवत् । पदार्थत्वात् । घटवत् । चेतनत्वं जीवत्वावाच्छिन्नप्रतियोगिताकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवद्वृत्ति । सर्वचेतनवृत्तित्वात्, चेतनावृत्तित्वरहितत्वाद्वा । शब्दार्थत्ववदिति वाच्यम् । स्वपदधर्मिपदाननुगमतादवस्थ्यात् । अन्त्यहेतोर्जीवत्वे व्यभिचाराच्च । जडवृत्तित्वाद्युपाधिसत्त्वेन विपक्षबाधकाभावेन चाप्रयोजकत्वात् । ब्रह्मणो जीववत्संसारित्वापत्ताविष्टापत्तिः । कल्पितभेदेन वा परिहारो विधेयः । तदुक्तम्—अप्रमेयेऽनुमानस्य प्रवृत्तिर्न कथञ्चन । प्रमेयस्य त्वनात्मत्वात् तत्र भेदानुमेष्यते ॥' शुद्धचैतन्ये धर्मानधिकरणतयानुमानाप्रसरः । यत्र प्रसरः, तत्रेष्टापत्तिरित्यर्थः । न चैवमैक्यानुमानमपि कथम् । भवत्पद्यस्य तदैक्यानुमितिः कथमिति पठितुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । शुद्धचैतन्यैक्यस्य शब्दैकगम्यत्वेन तत्राननुमेयत्वस्येष्टत्वात् । न च तर्ह्यैक्यानुमानोपन्यासानर्थक्यम् । तस्य भेदे तात्त्विकत्वभ्रममात्रनिरासफलकत्वात् । तस्मात् 'अप्रसिद्धविशेषत्वादन्यथैवोपपत्तितः । सर्वशक्त्यल्पशक्त्यादेर्न भेदे तत्त्वता ततः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ जीवब्रह्मभेदानुमानभङ्गः ॥

एवं जीवानामपि परस्परभेदानुमानम् । चैत्रो मैत्रप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान्, मैत्रप्रतियोगिकतात्त्विकाभेदवान्नेति वा । मैत्रानुसंहितदुःखाननुसन्धातृत्वात् मैत्रस्मृतसर्वास्मर्तृत्वात् मैत्रानुभूतसर्वाननुभवितृत्वाच्च । घटवदित्यत्र प्रथमसाध्ये धर्मिपदविकल्पेन द्वितीयसाध्ये तात्त्विकाभेदस्यातात्त्विकभेदेन सिद्धसाधनात् । उपहितस्य पक्षत्वे अर्थान्तरात् । चैतन्यमात्रपक्षत्वे हेत्वसिद्धेः । साधनैकदेशस्याननुसन्धानादेरुपाधित्वसम्भवाच्च । विमतो बन्धध्वंसः स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधारप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवन्निष्ठः । बन्धध्वंसत्वात् । सम्मतवत् । जीवः संसारी संसारध्वंसाधारो वा, स्वज्ञानाबाध्यजीवप्रतियोगिकभेदवान्, संसारिप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् वा, स्वज्ञानाबाध्यसंसारध्वंसाधिकरणप्रतियोगिकभेदवान्वा । पदार्थत्वात् । घटवत् । विमत आनन्दः स्वनिष्ठदुःखविरोधित्वव्याप्यधर्मेण सजातीयप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् । दुःखविरोधित्वात् । दुःखाभाववत् इत्यादिषु बन्धप्रतियोगिकभेदवति कालादौ ध्वंसस्य

विद्यमानत्वेनार्थान्तरात् दुःखनिगलसाधारणे बन्धत्वासम्भवाच्च स्वपदाननुगमाच्च । चैत्रबन्धध्वंसः चैत्रबन्धाधारप्रतियोगिकभेदवन्निष्ठः । बन्धध्वंसत्वात् । सम्मतवदित्याभाससाम्याच्च । विपक्षबाधकाभावाच्च । ध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकं न नानाबन्धानुगतबन्धत्वम् । तस्य सामान्याभावत्वाभावात् । एतेनात्ममात्रभेदे आत्मा आत्मप्रतियोगिकस्वज्ञानाबाध्यभेदवान् । पदार्थत्वात् । घटवत् । आत्मवैभवपक्षे आकाश आत्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधारविशेषगुणवद्विभुव्यतिरिक्तः । द्रव्यत्वात् । पृथिवीवत् । पृथिवीत्वं जलत्वतेजस्त्ववायुत्वमनस्त्वेतरद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिभिन्नम् । प्रमेयत्वाज्जलत्ववत् । गगनत्वजातिपक्षे तदितरत्वमपि विशेषणम् । सत्ता द्रव्यत्वान्यात्मनिष्ठजात्यन्या । द्रव्यत्वं वा सत्तान्यात्मनिष्ठजात्यन्यत् । मेयत्वात् । घटवत् । आत्माणुत्वमते आत्मा द्रव्यत्वव्याप्यजातिमान् । अविभुद्रव्यत्वात् । घटवदित्यादिभिरात्मत्वजातिसिद्धौ तात्त्विकात्मभेदसिद्धिरिति निरस्तम् । आद्ये जडत्वमुपाधिः । आत्मपदयोस्स्थाने चैत्रपदं प्रक्षिप्याभाससाम्यं च । द्वितीये शब्दानाश्रयत्वमुपाधिः । विभावात्मान्यत्वं विशेषणं दत्वा आत्माकाशभिन्नस्य विभोर्विशेषगुणवतस्साधनप्रसङ्गाच्च । जातिपक्षकानुमानेषु कल्पितव्यक्तिभेदेनापि तस्याः जातेरुपपत्त्या तात्त्विकव्यक्तिभेदापर्यवसायित्वेनार्थान्तरात् । न च जातेः धर्मिज्ञानाबाध्यभेदं विना योगः । अन्यथा व्यक्त्यभेदः क्वापि जातिबाधको न स्यादिति वाच्यम् । जातेर्व्यक्तिभेदसमानसत्ताकत्वनियमेन प्रातिभासिकभेदस्य व्यवहारिकजातिं प्रति न साधकत्वमिति व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वसम्भवात् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ जीवभेदानुमानभङ्गः ॥

ननु, यद्यात्मैक्यं स्यात् । चैत्रेण सर्वदुःखाद्यनुसन्धानं स्यात् इति चेन्न । औपाधिकभेदेनाननुसन्धानोपपत्तेः । ननु, हस्तपादाद्युपाधिभेदेऽप्यनुसन्धानदर्शनात् उपाधिभेदोऽप्रयोजकः । न च विश्लिष्टोपाधिभेदस्तत्र तन्त्रम् । मातृसुखादेर्गर्भस्थेनानुसन्धानापातात् । भारते—'उद्यतायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोक्षिभिः । पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीन्युधि ॥' इत्यादिना विश्लेषेऽप्यनुसन्धानोक्तेश्चेति चेन्न । न हि वयं यत्किञ्चिदुपाधिमात्रमननुसन्धानप्रयोजकं ब्रूमः । किन्त्वन्तःकरणरूपोपाधिभेदमविद्याभेदं वा । स च भेदः कबन्धे योगिनि च नास्त्येव । तेन तत्रानुसन्धानं चैत्रमैत्रयोश्चास्तीति अननुसन्धानम् । एतेन शरीररूपोपाधिभेदस्याननुसन्धानप्रयोजकत्वे बाल्यानुभूतस्य यौवने जातिस्मरेण पूर्वजन्मानुभूतस्य योगिना नानाशरीरानुभूतस्य च स्मरणं न स्यादिति निरस्तम् ।

शरीरभेदस्य तत्रातन्त्रत्वात् योगिजातिस्मर्तॄणामन्तःकरणैक्यात् । न च चैतन्यैक्ये अन्तःकरणभेदस्य नाननुसन्धानप्रयोजकत्वम् । चक्षुरादिकरणभेदेऽप्यनुसन्धानदर्शनादिति वाच्यम् । अन्यकरणभेदेन तथा दर्शनेऽप्यन्तःकरणभेदस्य तदैक्याध्यासापन्ने अननुसन्धानप्रयोजकत्वं कल्प्यते । अन्यथा ब्रह्मैक्यस्य जीवे श्रुतिसिद्धतया सर्वानुसन्धानापत्तेः । न चान्तःकरणस्य प्रत्यहं सुषुप्तौ विलयेन पूर्वदिनानुभूतस्याननुसन्धानापत्तिरिति वाच्यम् । संस्कारात्मनावस्थितस्यैव पुनरुद्बोधेन तत्रान्तःकरणभेदाभावात् । न चैवं सुषुप्तप्रलीनमुक्तानामननुसन्धानप्रयोजकान्तःकरणभेदाभावात् संसारिदुःखानुसन्धानापत्तिरिति वाच्यम् । तेषामनुसन्धानप्रयोजकान्तःकरणैक्याध्यासरूपसामग्रीविरहात् । न हि प्रतिबन्धकमात्रेण कार्यविरहः । किं तु सामग्रीविरहेणापि । न चैवं मुक्तस्य स्वरूपसुखानुभवोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । तस्याजन्यत्वेनान्तःकरणानपेक्षत्वात् जीवविभाजकोपाध्यज्ञानभेदाभेदाभ्यामनुसन्धानाननुसन्धानोपपत्तेश्च । न च ज्ञानप्रागभाववदज्ञानस्यापि भेदाभेदयोस्तत्राप्रयोजकत्वम् । यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीति मते एकस्मिन्नपि जीवे ब्रह्मविषयकाज्ञानानां भिन्नत्वेनानुसन्धानविरहप्रसङ्ग इति वाच्यम् । ज्ञानप्रागभावानां ज्ञानसमसङ्ख्याज्ञानानां च जीवविभाजकत्वाभावेनानुसन्धानादावप्रयोजकत्वात । यत्तु मुक्तस्यैवं संसारदुःखानुसन्धानापत्तिः । अविद्यारूपोपाधिभेदाननुसन्धाने स्वरूपसुखस्याप्यननुभवापात इति, तन्न । वैषयिकसुखाद्यनुसन्धाने तस्य तन्त्रत्वेन स्वप्रकाशस्वरूपस्फुरणे तदनपेक्षत्वात् । नन्वेवमनेकाविद्यासम्बन्धस्य दुःखानुसन्धानस्वरूपस्यानर्थस्य च विशिष्टगतत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापातेन शुद्धगतत्वे वाच्ये यच्छुद्धं चैत्रीयदुःखानुसन्धातृ, तदेव मैत्रीयदुःखानुसन्धात्रिति कथमनुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थेति चेन्न । अविद्यात्मकबन्धनिवृत्त्यात्मकमोक्षस्य शुद्धगतत्वेऽपि दुःखाद्यनुसन्धातृत्वस्य उपहितवृत्तितया शुद्धभेदापादनायोगात् । न च संसारस्य शुद्धगतत्वे ब्रह्मणोऽपि संसारित्वापत्तिः । बिम्बप्रतिबिम्बयोरवदातत्वश्यामत्ववत् घटाकाशमहाकाशयोः परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्ववत् एकस्यैव नभसस्तत्तत्कर्णपुटावच्छेदेन तत्र तत्र श्रोतृतावच्च औपाधिकभेदेन संसारित्वासंसारित्वव्यवस्थोपपत्तेः । अत एव दुःखानुसन्धानरूपस्यानर्थस्य उपहितनिष्ठत्वेन तस्य कल्पितत्वेन बद्धस्य निवृत्तिरेव । न तु मोक्ष इत्यापात इति निरस्तम् । उपाधेः कल्पितत्वेन निवृत्तावप्युपधेयस्याकल्पिततया तन्निवृत्त्ययोगान्मोक्षान्वयोपपत्तेः । न च प्रतिबिम्बस्य छायावद्द्रव्यान्तरत्वेनाकाशस्यापि त्वन्मतेऽपि कार्यद्रव्यतया साव-

यवत्वेन तैजसाहङ्कारकार्याणां श्रोत्राणां स्वत एव भिन्नत्वेन दृष्टान्तासम्मतिरिति वाच्यम्। प्रतिबिम्बे वस्त्वन्तरत्वस्य निरासिष्यमाणत्वात् आकाशश्रोत्रभावस्य पररीत्या दृष्टान्तत्वात् 'आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः' इति श्रुतेर्विशिष्टस्यैव भोक्तृत्वात्तस्य भिन्नत्वात् व्यवस्थेति कैमुत्युक्तप्रकारेणापि अनुसन्धानाननुसन्धानोपपत्तेश्च । अत एव शुद्धचिन्मात्रगतत्वे तत्र भेदाप्रतीत्या भेदस्य कल्पितस्याप्यभावः । भावे वा भेदस्यैव व्यवस्थारूपस्वकार्यकारिणो वह्न्यावुष्णत्ववद्धर्मिज्ञानाबाध्यत्वम् । अभेदस्य त्वव्यवस्थारूपस्वकार्याकारिणोऽनुष्णत्ववन्मिथ्यात्वमित्यापातः आविद्यकभेदहीनस्य मुक्तस्य संसारिदुःखानुभवापातश्च इति निरस्तम् । व्यवस्थायाः स्वसमानसत्ताकभेदकार्यत्वेन स्वाधिकसत्ताकभेदेऽनाक्षेपकत्वात् । अव्यवस्थायाश्शुद्धचैतन्याभेदाकार्यत्वेन तदकारित्वप्रयुक्तमिथ्यात्वस्यापादयितुमशक्यत्वात् उपाध्यभेदस्यैव तत्र तन्त्रत्वात् । किञ्चोपाधिकल्पितांशजीवानां वानुसन्धानमापाद्यते, अंशिनो ब्रह्मणो वा । नाद्यः । हस्तावच्छिन्नेन पादावच्छिन्नदुःखाद्यननुसन्धानात् । न च न वयं भोगायतनानां साङ्कर्यमापादयामः । येन पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति न स्यात् । किं त्वनुसन्धानमात्रम् । तच्चांशानामस्त्येव । अन्यथा चैत्रदेहलग्नकण्टकोद्धरणाय मैत्रस्येव पादलग्नकण्टकोद्धरणाय हस्तस्य व्यापारो न स्यादिति वाच्यम् । पादावच्छिन्नदुःखस्य हस्तावच्छिन्ने अनुत्पादनवत् चैत्रीयदुःखाद्यनुसन्धानस्य मैत्रे अनुत्पादः । हस्ते दुःखप्रयोजकसामग्रीविरहवत् मैत्रे अनुसन्धानप्रयोजकोपाध्यैक्याभावात् । तथा च हस्तावच्छेदेनानुसन्धानमस्त्येवेति न तत्र व्यापाराभावापत्तिः । नान्त्यः । तस्याभोक्तृत्वेन भोगाप्रसङ्गात् । दुःखादिज्ञानमात्रस्य च सर्वज्ञे तस्मिन्निष्टत्वात् । न च भोक्तृजीवाभिन्नत्वेन ब्रह्मणोऽपि भोक्तृत्वापत्तिः । बिम्बप्रतिबिम्बवद्व्यवस्थोपपत्तेः । अनुसन्धानस्यावच्छिन्नगततया शुद्धब्रह्मण्यापादनायोगाच्च । न चैतावता बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यम् । अविद्यात्मकबन्धस्य शुद्धगतत्वेन सामानाधिकरण्योपपत्तेः । अवच्छिन्नस्यानुसन्धातृत्वेऽप्यवस्थात्रयानुस्यूताविद्यावच्छिन्नद्वारा शुद्धे अनुसन्धातृत्वस्येष्टत्वात् । 'अनेन जीवेने' त्यादिश्रुतेः । किं च यथा स्वकर्णपुटपरिच्छिन्ननादोपलम्भे भागान्तरवर्त्तिनादानुपलम्भः, तथा सुखदुःखाद्युपलम्भानुपलम्भौ । न चात्मभेदे कर्णपुटानां तत्तदीयत्वनियामकवदेकात्मवादे सर्वदेहानां स्वीयत्वेन तत्तदीयत्वनियमाभावेन व्यवस्थानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तवात्मभेदेनेवावच्छेदकाज्ञानादिभेदेन मम व्यवस्थोपपत्तेः । किं च व्यवस्थया भेदं वदन् प्रष्टव्यः । केयं व्यवस्था । न तावद्धर्मभेदः । ए-

कस्मिन्नेव सुखदुःखदर्शनेन व्यभिचारात् । भिन्नाश्रयधर्मोक्तौ अन्योन्याश्रयात् । विरुद्धधर्मोक्तौ तु विरुद्धत्वस्य सहानवस्थानरूपत्वे असिद्धेः । बाध्यबाधकभावरूपत्वे तस्यैकाश्रयत्वेनोपपत्त्या भेदासाधकत्वात् । नाप्यनुसन्धानाननुसन्धाने । तयोरुक्तेन प्रकारेण उपाधिभेदेनोपपत्तेः आत्मभेदासाधकत्वस्योक्तत्वात् । अत एव बन्धमुक्त्यादिव्यवस्थापि न स्वाभाविकभेदसाधनाय । तत्तदुपाध्युपगमापगमाभ्यामेव व्यवस्थोपपत्तेः । न चोपाधेरप्युपहितनिष्ठत्वेनात्माश्रयादिर्दोषः । उपाधेरविशेषणत्वेन व्यक्त्यन्तरानपेक्षत्वेन चात्माश्रयादिचतुर्णामनवकाशात् । एतेन शुद्धनिष्ठत्वे किमेकैकोपाध्यपगमो मुक्तिः, उत सर्वोपाध्यपगमः । नाद्यः । सदा मुक्तिरेव, न तु बन्ध इत्यापातात् । नान्त्यः । अधुना बन्ध एव न कस्यापि मुक्तिरित्यापातादिति निरस्तम् । येनोपाधिना यस्य चैतन्यस्य परिच्छिन्नत्वं, तस्मिन् चैतन्ये तदुपाध्यपगमस्यैव मुक्तित्वे नानाजीववादे पुर्वोक्तदोषानवकाशात । एकजीववादे सर्वोपाध्यपगमस्यैव मुक्तितया इदानीं मुक्त्यभावस्येष्टत्वात् । ननु, उपाधेः कथं भेदकत्वम् । तथा हि—उपाधिः किमेकदेशेन सम्बध्यते, कृत्स्नेन वा । आद्ये त्वन्मते स्वाभाविकांशाभावेनौपाधिकत्वं वाच्यम् । तथा चानवस्था । अन्त्ये न भेदकता । कृत्स्नस्यैकोपाधिग्रस्तत्वात् गगनादावपि स्वाभाविकांशाभावे घटाद्युपाधिसम्बन्धो न स्यादेव । तदुक्तं 'न चेदुपाधिसम्बन्ध एकदेशेऽथ सर्वगः । एकदेशेऽनवस्था स्यात् सर्वगश्चेन्न भेदकः ॥' इति चेन्न । सर्वविकल्पासहत्वेन मिथ्याभूतस्यैवोपाधेर्मिथ्याभेदप्रयोजकत्वस्य प्रागेवोपपादनात् । यथा चात्मनां सर्वगतानां भेदे व्यवस्थानुपपत्तिः, तथा प्रपञ्चितं भाष्यकृद्भिः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ जीवभेदानुकूलतर्कभङ्गः ॥

एवं जडेशभेदे जडजीवभेदे च तात्त्विके प्रमाणं नास्ति । ब्रह्म जीवो वा अनात्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् । पदार्थत्वात् । घटवत् । ब्रह्म जीवो वा घटप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् । घटासंबन्धिकालसम्बन्धित्वात् तदसम्बन्धिदेशसम्बन्धित्वात् तज्जनकाजन्यत्वाद्वा । पटवत् । ब्रह्म जीवो वा जडप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदवान् । जडानात्मकत्वात् । यदेवं, तदेवम् । यथा दूरस्थवनस्पत्योरेक इत्यादिषु पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः परिच्छिन्नत्वस्य जडत्वस्य जन्यत्वस्य चोपाधित्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । जीवो ब्रह्म वा आत्मप्रतियोगिकतादृग्भेदाधिकरणम् । पदार्थत्वादित्याद्याभाससाम्याच्च । न च घटाभेदे घटसिद्ध्यैव तात्सिद्ध्या वेदान्तवैयर्थ्यम् । ब्रह्मणो जडत्वानित्यत्वाद्यापत्तिः मुक्तिसमानाधिकरणबन्धाधारस्य जीवस्य जडवन्निवृत्त्यापत्तिः गौरोऽहमित्यादिप्रतीतिश्च प्रमा स्यादित्यादि-

विपक्षबाधकान्नाभाससाम्यादिकमिति वाच्यम् । स्वप्रकाशत्वेन सर्वप्रत्ययवेद्यत्वेन च ब्रह्मसिद्धावपि सविलासाज्ञाननिवर्तकज्ञानाय वेदान्तसाफल्यस्य बहुधाभिधानात् घटादौ कल्पितव्यक्त्यन्तरेणाकल्पितभेदस्याभावेऽपि न यथा कल्पितव्यक्त्यात्मकत्वं तद्वत् प्रातिभासिकत्वं तद्वद्विशेषदर्शनेन निवृत्तिर्वा कल्पितव्यक्त्यन्तरेणैक्यज्ञानप्रमात्वं वा, तथा प्रकृतेऽपि कल्पितजडेन तदभावेऽपि न तदात्मकत्वादिति न विपक्षबाधकस्याप्यप्रसरः । एवं च जडानामन्योन्यभेदेऽपि नानुमानम् । घटस्तत्त्वतश्शुक्त्यभिन्नो न । शुक्तिसम्बद्धकालासम्बन्धित्वात् । तज्जनकाजन्यत्वात्तत्रारोपितरूप्यवत् । व्यावहारिकभेदस्य त्वयाप्यङ्गीकारेण न पक्षदृष्टान्ताद्यनुपपत्तिः । अन्यथा भेदसिद्ध्यसिद्ध्योर्दोषतदभावयोश्चाभेदेन स्वक्रियाविरोधस्स्यादित्यत्र तात्त्विकशुक्त्यभिन्नत्वरूपप्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेः तत्त्वत इत्यस्य नेत्यत्र विशेषणत्वे सुतरामप्रसिद्धेः । घटादिसमसत्ताकभेदमात्रेण हेतोरुपपत्त्या अप्रयोजकत्वाच्च । भेदस्य तात्त्विकत्वे बाधस्योक्तत्वेन बाधाच्च । अनात्मा स्ववृत्तिधर्मानाधारज्ञानबाध्यान्तर्गणिकभेदवान् । पदार्थत्वादात्मवत् । विपक्षे च दूरस्थवनस्पत्योश्शुक्तिरूप्ययोश्चभेदग्राहिप्रत्यक्षं न तत्त्वावेदकं स्यात् । मुक्तिसंसारादिसांकर्यञ्च स्यादित्यादिबाधकमिति यत् तन्न । एकत्र घटे कल्पिता ये अनेके घटाः, तेषु स्ववृत्तिधर्मानधिकरणपटज्ञानबाध्यभेदवत्सु व्यभिचारात् । यत्किञ्चित्स्ववृत्तिधर्मानाधारोक्तौ घटत्वानधिकरणपटज्ञानाबाध्यभेदेनात्मज्ञानबाध्येनार्थान्तरम् । स्ववृत्त्यशेषधर्मानाधारोक्तौ तव मते ब्रह्मणोऽपि वाच्यत्वादिकेवलान्वयिधर्माधारत्वेन साध्याप्रसिद्धेः कल्पितेन सह तात्त्विकभेदाभाववत् तात्त्विकाभेदस्याप्यभावेन उदाहृतस्थले तत्त्वावेदकत्वसाङ्कर्यादीनामप्रसङ्गात् । यत्तु आत्मनामात्मानात्मनोश्च परस्परं तात्त्विकभेदे अनात्मा स्वावृत्तिधर्माधिकरणप्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं यत्स्वावृत्तिधर्माधिकरणं, तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणम् । पदार्थत्वादात्मवत् । पक्षे स्वावृत्तिधर्माधिकरणमात्मा, ततो भिन्नादात्मान्तराद्भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते च स्वावृत्तिधर्माधिकरणं जडं, ततो भिन्नात् जडान्तरात् भिन्नत्वेन साध्यसत्त्वमिति, तन्न । पक्षदृष्टान्तयोस्स्वपदार्थप्रतियोगिपदार्थयोरननुगमेन व्याप्यत्वासिद्धेः अजडत्वस्योपाधित्वाच्च जडत्वेन व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षाच्च । यदपि जीवस्य ब्रह्मतो जीवाच्च जडस्य सत्यभेदे पृथिवी ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं यदप्त्वाद्यनधिकरणं, तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवती । वस्तुत्वात्तोयवत् । अप्त्वादीत्यादिशब्देन तत्तद्वादिनः प्रति तत्तद्वादिसिद्धाः पृथिवीत्वभिन्नाः जडनिष्ठधर्मा विवक्षिताः । पक्षे ब्रह्मभिन्नाज्जी-

वात् भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु ब्रह्मभिन्नपार्थिवभिन्नत्वेनेति, तन्न । अप्त्वाद्यनधिकरणत्ववज्जीवत्वानधिकरणेत्यपि विशेषणं दत्वा जीवब्रह्मभिन्नात्मनोऽपि साधनप्रसङ्गात् गन्धाधारत्वादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । धर्मिपदविकल्पनिबन्धनदोषतादवस्थ्याच्च । एतेन जीवस्य ब्रह्मजीवान्तराभ्यां जीवाच्च जडस्य भेदे पूर्वप्रयोग एव जीवस्य जीवान्तराद्भेदसिध्यर्थमन्तर्गणिकभेदवदित्यप्त्वानधिकरणेत्यत्र विशेषणं दत्वानुमानम् । अत्र च पक्षे ब्रह्मणः परस्परं च भिन्नाज्जीवात् भिन्नत्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते तु ब्रह्मणः परस्परञ्च भिन्नात् पार्थिवात् भिन्नत्वेनेति निरस्तम् । जीवस्य ब्रह्मजीवान्तराभ्यां जडस्य च जीवात् ब्रह्मणो जडाच्च भेदे पृथिवी ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणं अप्त्वाद्यनधिकरणमन्तर्गणिकभेदवच्च । यत्तत्प्रतियोगिकप्रतियोगिज्ञानाबाध्यभेदवत्त्वे सति अप्त्वाद्यनधिकरणासंसारिधर्मिकधर्मिज्ञानाबाध्यभेदप्रतियोगिनी । वस्तुत्वादंबुवदित्यत्र ब्रह्मणो जडादपि भेदार्थं पूर्वस्मादधिकमप्त्वानधिकरणासंसारीत्यादिविशेषणम् । अत्र पक्षे अप्त्वाद्यनधिकरणमसंसारि ब्रह्म । तद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेन साध्यसिद्धिः । दृष्टान्ते त्वप्त्वाद्यनधिकरणासंसारि पार्थिवम् । तद्धर्मिकभेदप्रतियोगित्वेन ज्ञेयम् । अत्र जीवत्वानधिकरणत्वस्य अप्त्वानधिकरणेत्यत्र विशेषणत्वेन पूर्ववदाभाससाम्यात् पाकजरूपाधिकरणत्वादिना सत्प्रतिपक्षाच्च । धर्मादिपदविकल्पग्रासाच्च । एवं भेदमात्रेऽपि नानुमानम् । ब्रह्म भेदहीनं नावतिष्ठते, स्वज्ञानाबाध्यभेदवद्वा । पदार्थत्वात् । घटवत् । मुक्त्यसहवृत्तित्वस्य जडत्वस्य चोपाधित्वात् स्वपदविकल्पग्रासाच्च । एतेनानात्मा स्वान्यज्ञानाबाध्यभेदाधिकरणम् । पदार्थत्वात् । आत्मवदिति निरस्तम् । ब्रह्मभेदो न सर्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी । ब्रह्मनिरूप्यत्वात् । ब्रह्माभेदवदित्यत्र ब्रह्मभिन्नावृत्तित्वमुपाधिः ब्रह्माभेदस्याब्रह्मनिरूप्यत्वेन तदनिरूप्यतया साधनवैकल्यं च । ब्रह्मज्ञानं स्वाबाध्यभेदवद्विषयकम् । ज्ञानत्वाच्छुक्तिज्ञानवदित्यत्रानात्मविषयत्वमुपाधिः । स्वपदेन ब्रह्मज्ञानोक्तौ तदबाध्यभेदाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः । शुक्तिज्ञानोक्तौ सिद्धसाधनम् । घटो घटसंसर्गानवच्छिन्नप्रतियोगिताकपटादिधर्मिकत्रैकालिकाभावप्रतियोगी । द्रव्यत्वात् । पटवदित्यत्र काल्पनिकाभावस्यापि कालत्रयवृत्तित्वसम्भवेन सिद्धसाधनम् । घटसंसर्गानवच्छिन्नेतिवत्तादात्म्यानवच्छिन्नेत्यपि विशेषणं दत्वा पञ्चमाभावसाधनस्यापि प्रसङ्गश्च । विपक्षबाधकाभावस्य उभयत्र सत्त्वात् । समानाधिकरणकर्मप्रागभावसमानकालीनज्ञानबाधायोग्यो भेदः परमार्थसन् । प्रातिभासिकत्वानधिकरणत्वे सत्यसत्त्वानधिकरणत्वात् । स्वासत्त्वागोचरप्रमां प्रति साक्षाद्विषयत्वात् ।

आरोपितमिथ्यात्वकत्वात् कल्पकरहितत्वात् स्वविषयकसाक्षात्कारात् पूर्वभावित्वात् आत्मवत् । ब्रह्मजीवप्रतियोगिको भेदः परमार्थसन् । अनादित्वादात्मवत् । साक्षिवेद्यसुखदुःखादिभेदः परमार्थसन् । अनिषेध्यत्वेन दोषाजन्यज्ञानं प्रति साक्षाद्विषयत्वात् । धर्माधर्मयागदानादिभेदः परमार्थसन् । श्रुतितात्पर्यविषयत्वादित्यादिष्वात्मासाधारणधर्माणां चेतनत्वादीनामुपाधित्वं जडत्वादिना सत्प्रतिपक्षश्च मिथ्यात्वसाधकानां प्राबल्यस्योक्तत्वेन तैर्बाधश्च । आद्ये च प्रातिभासिकत्वस्य दोषप्रयुक्तभानत्वात्मकत्वे असिद्धिः । ब्रह्मज्ञानेतराबाध्यत्वोक्तौ चरमवृत्त्यव्यवहितप्रातिभासिके व्यभिचारश्च । द्वितीयहेतौ तादृक्प्रमाविषयत्वस्य भेदपारमार्थिकत्वसिद्ध्यधीनत्वेन साध्याविशेषपर्यवसानम् । तृतीये चरमवृत्त्यन्यबाध्यमिथ्यात्वकत्वस्योपाधित्वम् । चतुर्थे अविद्यारूपकल्पकसत्त्वेनासिद्धिः । पञ्चमे दृष्टिसृष्टिपक्षे असिद्धिः । इतरत्राप्रयोजकता । अनादित्वं च अज्ञानादौ व्यभिचारि । दोषाजन्यज्ञानं प्रतीत्यत्र श्रुतितात्पर्यविषयत्वादित्यत्र चासिद्धिः । साक्ष्यवच्छेदकवृत्तेर्दोषजन्यत्वात् मुख्यतस्तात्पर्यस्य तत्राभावात् । तस्मात् भेदपञ्चकं नानुमानविषयः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ भेदपञ्चके अनुमानभङ्गः ॥

ननु, भेदतात्त्विकत्वे 'द्वासुपर्णा य आत्मनि तिष्ठन्नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्य' इति श्रुतयो मानमिति चेन्न । द्वासुपर्णेत्यत्र पूर्वार्धे न भेदः प्रमेयः । अपदार्थत्वादवाक्यार्थत्वाच्च । द्वित्वस्य स्वाश्रयप्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणत्वनियमात् श्रुतद्वित्वार्थापत्तिसमधिगम्यस्यापि भेदस्य श्रौतत्वमिति चेन्न । द्वौ चन्द्रसमावित्यत्रेव कल्पितभेदेनाप्युपपत्तेः तात्त्विकभेदानाक्षेपकत्वात् । अत एव नोत्तरार्धस्यापि तात्त्विकभेदपरत्वम् । वस्तुतस्त्वस्याश्श्रुतेः पैङ्गिरहस्यब्राह्मणे बुद्धिजीवपरतया व्याकृतत्वेन जीवेशभेदपरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादावाधाराधेयभावस्य 'चेतनश्चेतनाना'मिति निर्धारणस्य 'अजोऽन्य' इत्यत्र भेदव्यपदेशस्य काल्पनिकभेदमादायाप्युपपत्तेः भेदतात्त्विकत्वापर्यवसायित्वात् श्रुत्यन्तरविरोधाच्च । न चैतच्छ्रुतिविरोधात् सैव श्रुतिरन्यपरा । भेदश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धभेदानुवादत्वेन हीनबलत्वात् । न च जीवत्वावच्छिन्नजीवभेदस्याप्रवृत्त्या 'न हिंस्या'दित्यादिवदननुवादत्वम् । जीवे ईश्वरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तदन्यथानुपपत्तिसिद्धेशधर्मिकजीवत्वावच्छिन्नभेदस्यापि प्रत्यक्षसिद्धतुल्यकक्ष्यतया तद्बोधकश्रुतेरनुवादत्वोपपत्तेः । न हिंस्यादित्यत्र नानुवादत्वशङ्कापि । ब्राह्मणो न हन्त-

न्य इत्यादेः पुरोवादकत्वनिर्णायकाभावात् । न च पुंविशेषं प्रत्यस्यार्थवत्त्वं शाखान्तरस्थविधिवाक्यवदिति वाच्यम् । एकस्यानेकशाखाध्ययनासम्भवात् । प्रत्यक्षस्य सर्वपुरुषसाधारण्येन प्राथमिकप्रसरत्वेन च पुरुषविशेषं प्रत्यपि सार्थकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न च 'द्वयोः प्रणयन्ती'त्यादिवत् वर्तमानमात्रग्राहिप्रत्यक्षाप्राप्तकालत्रयाबाध्यभेदप्रापकत्वमिति वाच्यम् । अजो ह्यन्य इत्यादौ त्रिकालाबाध्यत्वबोधकपदाभावात् । न चाभेदे षड्विधतात्पर्यलिङ्गपददार्ढ्यार्थत्वं भेदश्रुतेरिति वाच्यम् । तत्र प्रयोजनवत्त्वेऽप्यनुवादत्वापरिहारात्। अग्निर्हिमस्य भेषजमितिवत् । स च 'षड्विंशतिरित्येव ब्रूयादि'तिवत् प्रतिप्रसवार्थत्वम् । तदपेक्षया हीनबलत्वेन प्रतिप्रसवायोगात् । भेदनिषेधकश्रुतेः भेदतात्त्विकत्वनिषेधपरत्वेन भेदस्वरूपप्रतिपादकवाक्यस्य तत्प्रतिप्रसवायोगात् । न च प्रत्यक्षस्याप्रामाण्ये श्रुतेस्तत्सिद्धानुवादकत्वायोगः । तस्या ज्ञातज्ञापकत्वमात्रेणानुवादकत्वोपपत्तेः । न चैवमपि निरपेक्षानुवादत्वेन धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानवत् प्रमात्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । निरपेक्षसापेक्षसाधारणानुवादत्वमात्रस्याप्रामाण्यप्रयोजकत्वात् दृष्टान्तस्यातिरिक्तकालकलाविषयत्वेनानधिगतार्थविषयतया विषमत्वात् । न च विद्वद्वाक्यवत् सप्रयोजनानुवादत्वेन स्वार्थपरता । तस्याः स्वार्थबोधकत्वेऽपि द्वित्वसम्पादकतया स्वार्थपरत्वाभावात् । न च यत्तन्नेत्यादिनिषेधार्थानुवादलिङ्गाभावेन विधेयान्तरश्रवणेन च निषेधार्थानुवादत्वायोगः । यत्तदित्यादेरनुवादलिङ्गत्वेऽपि अनुवादव्यापकत्वाभावात् अन्येनापि ह्युन्नयनसम्भवात् 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादौ यत्तत्पदाभावेऽपि निषेधानुवाददर्शनात् । विधेयान्तरसत्त्वे तु निषेधार्थानुवादकत्वाभावेऽपि तदर्थानुवादत्वापरिहारात् । न चैवं विधानार्थानुवादे तात्त्विकत्वनियमः । यद्रजतं तदानयेत्यादौ अन्यविधानार्थं भ्रान्तिसिद्धानुवादे तात्त्विकत्वादर्शनात् । न चानुवादत्वेऽपि यथार्थत्वरूपप्रामाण्याहानिरिति वाच्यम् । तस्य बाधकाभावनिबन्धनत्वेन प्रकृते असम्भवात् । ननु, औपनिषदस्य ब्रह्मणः शास्त्रातिरिक्तेनाप्राप्तेः तद्धर्मिकस्य तत्प्रतियोगिकस्य वा भेदस्य कथं शास्त्रनिरपेक्षप्रत्यक्षादिना प्राप्तिरिति चेन्न । प्रतियोगिग्रहार्थं तदपेक्षत्वेऽपि स्वसमानविषयप्रमाणपूर्वकत्वानियमेन प्रत्यक्षस्य भेदप्रापकत्वोपपत्तेः । यद्यपीशधर्मिकस्य भेदस्य प्रत्यक्षेणाप्राप्तिः, तथापि प्रत्यक्षसिद्धजीवधर्मिकेशभेदान्यथानुपपत्तिसिद्धस्यापि तस्य श्रुतार्थापत्तिसिद्धस्य श्रौतत्ववत् प्रत्यक्षसिद्धत्वोपपत्तेः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ भेदश्रुतेरनुवादकत्वम् ॥

अथवानुवादकत्वाभावेऽपि व्यावहारिकभेदपरत्वेनैव श्रुत्युपपत्तिः । न चा-

प्रामाण्यापातः । अर्थवादवाक्यवदुपपत्तेः । प्रतीयमानार्थे चाभेदश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यस्येष्टत्वाच्च । न चाभेदश्रुतेरखण्डचिन्मात्रपरत्वेन भेदाविरोधित्वम् । तद्द्वारीभूतार्थमादाय तद्विरोधात् । नापि वैपरीत्यम् । प्राप्ताप्राप्तार्थत्वाभ्यां विशेषात् । न चैक्यश्रुतेरपि प्रत्यक्षविरुद्धत्वादप्रामाण्यम् । मानान्तरप्राप्तिवत् तद्विरोधस्यापि दौर्बल्यहेतुत्वादिति वाच्यम् । विरोधे विरोधिनो मानत्ववत् अनुवादकत्वोपपादकस्य मानताया अनपेक्षितत्वात् । किं च षड्विधतात्पर्यलिङ्गवत्त्वात् ऐक्यश्रुतेः प्राबल्यम् । न च तात्पर्यमात्रज्ञापकत्वेन तेषामर्थतथात्वाज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । श्रुतेस्तत्परत्वज्ञापनेन परम्परयोपयोगात् । एतद्विरुद्धश्रुतेः श्रूयमाणेऽर्थे तात्पर्याभावसम्पादनेनाधिकबलसम्पादकत्वाच्च । न चात्रापि 'स्वाद्वत्ति अनश्नन् पूर्णः परः जीवसंज्ञो ह्यपूर्ण' इत्याद्युपपत्तिरूपं 'सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदा सत्यं भिदे' त्यभ्यासादिरूपं तात्पर्यलिङ्गमस्तीति भेदश्रुतिरपि तत्परेति वाच्यम् । अत्तीति अपूर्ण इति च जीवानुवादेन तस्य पूर्णब्रह्मरूपताविधानार्थत्वेन भेदोपपत्तित्वाभावात् । सत्यं भिदेति न भेदाभ्यासः । एतद्वाक्यस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रामाणिकत्वे वा बाधायां सामानाधिकरण्येनाभेदे पर्यवसानात् । ननु, भेदश्रुतिरेव प्रबला । 'असञ्जातविरोधित्वात् प्रत्यक्षादिसंवादान्निरवकाशत्वाच्चेति चेन्न । अभेदश्रुतिरूपविरोधिनो जातत्वात् प्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वेन तत्संवादस्य प्राबल्याप्रयोजकत्वात् शतमप्यन्धानामिति न्यायात् व्यावहारिकभेदविषयत्वेन सावकाशत्वाच्च । ननु, नायं भेदो व्यावहारिकः । मुक्तावपि भेदस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां सिद्धेरिति चेन्न । तस्या मुक्तेरवान्तरत्वात् । ननु, 'इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥' इत्यादिस्मृतौ सर्गाद्यभावोक्तेः 'न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताश्शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्रास्सुरुचस्सुपेशस' इति स्मृतौ मायानिषेधाच्च । 'यो वेद निहितं गुहायां सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'त्यत्र शुद्धब्रह्मज्ञानफलत्वोक्तेश्च त्वयापि शुद्धब्रह्मविषयत्वेन स्वीकृतायाः भूमविद्यायाः फलोक्त्यवसरे 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति पञ्चधा सप्तधे' त्यादिभेदोक्तेः 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' 'स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन्रममाण' इत्यादौ स्वरूपाभिव्यक्त्युक्तेश्च । तथा 'विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यत्र कर्मक्षयोक्तेश्च 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेती'ति भेदज्ञानान्मोक्षोक्तेश्च । त्वन्मतेऽपि भेदभोगादिफलेषु फ-

लाध्यायान्त्यपादस्थेषु 'जगद्व्यापारवर्जम्' 'सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः' 'भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्चे'ति सूत्रेषु प्रक्रान्तशुद्धविद्याफलस्यैव वक्तव्यत्वाच्च परममुक्तित्वमेवेति चेन्न । सगुणोपासनया ब्रह्मलोकं गतस्यापि 'न स पुनरावर्तते' इत्यादिश्रुत्या दैनन्दिनसर्गाद्यसम्बन्धस्य प्रतिपादनेनावान्तरमुक्तावप्युपपत्तेः । 'न तत्र माये'त्यादिस्मृतौ च मायाशब्दस्य मात्सर्यादिपरत्वेन मूलमायाविरहाप्रतीतेः । अन्यथा श्यामावदातत्वादिति विरोधापत्तेः । 'यो वेद निहित'मित्यत्र शुद्धब्रह्मज्ञानफलभूता या सर्वकामावाप्तिः, सा न वैषयिकभोगरूपा । किं तु सर्ववैषयिकसुखानां एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'तिश्रुत्या ब्रह्मानन्दे अन्तर्भावोक्तेस्तदभिप्रायेति न तद्बलान्नानाकामावाप्तेः शुद्धज्ञानफलत्वम् । भूमविद्याफलोक्त्यवसरे सर्वलोककामचारैकधाभावादेः फलस्य भूमविद्यावाक्योपक्रमे प्राणविद्याफलत्वेनोक्तस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयमाणाहीनद्वादशोपसत्त्वावत् निर्गुणविद्यास्तावकत्वेनाप्युपपत्तेः । स्वयंज्योतिरित्यादौ जक्षणप्रभृतीनां भेदगर्भत्वेन जक्षन्निव क्रीडन्निवेत्यादिबाधितत्वविवक्षया परममुक्तेस्तत्रोक्त्या त्वदभिमतभेदगर्भक्रीडादीनां परममुक्तित्वाभावात् । पुण्यपापे विधूयेत्यत्र परमसाम्यस्यैक्यरूपतया कर्मक्षयस्य ऐक्यरूपमुक्तिफलतया भेदगर्भमुक्तिफलत्वाभावात् । जुष्टमित्यत्रान्यपदस्य देहेन्द्रियादिविलक्षणात्मपरत्वेन जीवेशपरत्वाभावात् । तथा च भेदज्ञानस्य न मोक्षहेतुत्वम् । अतोऽवगम्यते । मन्मते भेदभोगादिपरेषु 'सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतेरित्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्ताधिकरणेषु सगुणविद्याफलस्य उक्ततया शुद्धब्रह्मविद्याफलाप्रतिपादकत्वात् । तस्मात् परममुक्तौ भेदस्याप्रसक्तेः व्यावहारिकत्वोपपत्त्या भेदश्रुतेर्व्यावहारिकपरत्वं स्थितम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ भेदश्रुतेर्व्यावहारिकत्वोपपत्तिः ॥

ननु, पूर्वतन्त्रे द्वितीयाध्याये यैरेव शब्दान्तरादिभिः कर्मभेद उक्तः । तैरेव जीवेशभेदोऽपि सिध्यति । तथा हि—एष एव जीवं प्रबोधयति । 'एतस्माज्जीव उत्तिष्ठती'ति विरुद्धार्थधातुनिष्पन्नाख्यातरूपशब्दान्तरस्य 'नित्यः परो नित्यः जीव' इति प्रत्यभिज्ञायमानपुनश्श्रुतिरूपाभ्यासस्य 'द्वासुपर्णे' त्यादिसंख्याया अशब्दमनश्नन्नित्यादेर्भेदकस्य गुणान्तरस्य 'यतो वाचो निवर्त्तन्त' इत्यादिप्रकरणान्तरस्य जीवेशाविति नामधेयद्वयस्यापि सत्त्वाच्चेति चेन्न । प्रत्यक्षादिसमकक्ष्यतया शब्दान्तरादीनां भेदकत्वेऽपि तात्त्विकाभेदाविरोधित्वात् । किञ्चादृष्टचरस्त्वं मीमांसकः यः कर्मभेदे शास्त्रभेदे वा प्रमाणत्वेन क्लृप्तानां शब्दान्तरादीनां चेतनभेदे प्रमाणत्वं कल्पयसि । न ह्यन्यभेदप्रयोजकस्यान्यभेदप्रयो-

जकता। विशिष्टभेदे प्रयोजकस्यापि विशेषणभेदस्य विशेष्यभेदकत्वापत्तेः । 'देवदत्त उत्तिष्ठति शिष्यं बोधयति यजति ददाति जुहोती'त्यादावपि भेदापत्तेः । न शब्दान्तरस्य कर्त्तृभेदकता ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभावः ॥

ननु, षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतश्रुतिगम्यभेदस्य कथमतात्त्विकत्वम् । तथा हि—आथर्वणे द्वासुपर्णेत्युपक्रमः, परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः' 'तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीश'मित्यभ्यासः, शास्त्रैकगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य कालत्रयाबाध्यभेदस्य शास्त्रं विना अप्राप्तेरपूर्वता, 'पुण्यपापे विधूये'ति फलं, 'अस्य महिमान'मिति स्तुतिरूपोऽर्थवादः, अत्ति अनश्नन्नित्युपपत्तिः । अत्र च 'मायामात्रमिदं द्वैत'मित्यादाविव द्विशब्द एव भेदवाचकः । तदाक्षेपको वा द्वित्वसंख्यैवैक्यविरोधिनीति वा, भवत्युपक्रमो भेदविषयः । तद्भिन्नत्वविशेषितमेव च तद्गतबहुधर्मयोगित्वं तत्सादृश्यम् । न तु विशेष्यमात्रम् । नायं सः । किं तु तत्सदृशः । नायं तत्सदृशः । किं तु स एवेति सादृश्यैक्ययोरेकतरविधानायान्यतरनिषेधात् । 'गगनं गगनाकार' मित्यादि तु तत्सदृशवस्त्वन्तरनिषेधपरम् । गगनाद्येकदेशस्य तदेकदेशसादृश्यपरं वा । इत्युपसंहारोऽपि भेदविषय एव । अभ्यासत्वेऽपि अर्थत एवैकप्रकारत्वं तन्त्रम् । न तु शब्दतः । अतिप्रसङ्गात् । अन्यमीशमित्यत्र ईशगतान्यत्वं प्रति पश्यतीति प्रकृतो जीव एव पदन्यायेन प्रतियोगितया सम्बध्यत इत्यभ्यासोऽपि सम्भवतीति चेन्मैवम् । आथर्वणे प्रथममुण्डके 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति शौनकप्रश्नानन्तरं 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति विद्याद्वयमवतार्य ऋग्वेदादिलक्षणामपरामुक्त्वा 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्ण'मित्यादिना परविद्याविषयमक्षरं प्रश्नानुसारेण प्रतिपादयता अभेदस्यैवोपक्रान्तत्वात् । अन्यथा तदुत्तरत्वानुपपत्तेः । द्वितीयमुण्डके 'पुरुष एवेदं विश्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठ'मिति मध्ये परामर्शात् । तृतीयमुण्डकान्ते च 'परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति । स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यैक्यलक्षणफलेनोपसंहाराच्च । मुण्डकत्रयात्मिकाया उपनिषद ऐक्यपरत्वे स्थिते 'असंयुक्तं प्रकरणा'दितिन्यायेनाभिक्रमणादिवन्मध्यस्थितवाक्यस्यापि द्वासुपर्णेत्यादेस्तदनुकूलत्वे सम्भवति महाप्रकरणविरोधेन विपरीततात्पर्यकल्पनया भेदोपक्रमत्वाभावात् । 'परमं साम्यमुपैती'त्यस्य पूर्वोक्तन्यायेन ऐक्यपरतया भेदोपसंहारत्वाभावात् । अतः अनश्नन्नित्यादिना न तात्त्विकभेदाभ्यासः । नापीशस्य शास्त्रग-

म्यतया तत्प्रतियोगिकस्तद्धर्मिको वा भेदोऽपूर्वः । ईशज्ञानमात्रे तदपेक्षायामपि प्रत्यक्षेण तत्समकक्ष्यमानेन च तयोः प्राप्तत्वात् । त्वदुक्तफलार्थवादयोरैक्यपक्षेऽपि सम्भवेन न भेदासाधारणलिङ्गता । अनश्नन्नित्यादेः काल्पनिकभेदेनोपपत्त्या तात्त्विकभेदोपपत्तित्वाभावात् । नन्वन्तर्यामिब्राह्मणे षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतं वाक्यं भेदे प्रमाणम् । तथाहि—'वेत्थ तु त्वं काण्य तमन्तर्यामिण'मित्युपक्रमः । 'एष त आत्मान्तर्यामी'त्युपसंहारः 'एष त आत्मेत्या'द्येकविंशतिकृत्वोऽभ्यासः । अन्तर्यामित्वस्याप्राप्ततयापूर्वता । 'स वै ब्रह्मविदि'त्यादिफलम् । 'तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तच्चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यती'ति निन्दारूपोऽर्थवादः । 'यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद'इत्याद्युपपत्तिरिति चेन्मैवम् । आत्मेत्येवोपासीते'ति सूत्रितब्रह्मविद्याविवरणरूपायां चतुरध्याय्यां अनेन ह्येतत्सर्वं वेदेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापूर्वकं 'ब्रह्म वा इदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभव'दित्यभेदेनोपक्रम्य षष्ठाध्यायान्ते मैत्रेयीब्राह्मणे निगमनरूपे 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्ये'दित्यादिना भेदेनैवोपसंहारात् अध्यायचतुष्टयस्याप्यभेदपरत्वे स्थिते तदन्तर्गतस्य ब्रह्मलोकान्तरसूत्रात्मप्रतिपादनपरस्य उत्तरब्राह्मणप्रतिपाद्यनिरूपाधिकसर्वान्तरब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलस्य महाप्रकरणानुरोधेन तद्विरोधिभेदपरत्वाभावात् । तदुपन्यस्तलिङ्गानां भेदपरतानिर्णायकत्वेऽपि कल्पितभेदपरतया तात्त्विकाभेदाविरोधित्वात् । अत एव 'न शारीरश्चोभयेऽपिहि भेदेनैनमधीयत' इति सूत्रविरोधः । न वा तद्भाष्यव्याहतिः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ भेदश्रुतेष्षड्विधतात्पर्यलिङ्गभङ्गः ॥

नन्वैक्यं आत्मस्वरूपम् । उतान्यत् । नाद्यः । एकतरपरिशेषाद्यापत्तेः । सापेक्षस्यैक्यस्य निरपेक्षात्मत्वायोगाच्च । नान्त्यः । सत्यत्वे अद्वैतहानेः । मिथ्यात्वे तत्त्वमसीत्यादेरतत्वावेदकतापत्तेरिति चेन्न । आद्यमेवानवद्यम् । ज्ञानानन्दयोरात्मैक्येऽपि यथा नैकतरपरिशेषपर्यायेत्यादिकं कल्पितानन्दत्वादिधर्मात्, तथा प्रकृतेऽपि सम्भवात् ऐक्ये अभिज्ञेयत्वस्य प्रागुक्तेः । तस्यापि निरपेक्षतया निरपेक्षात्मस्वरूपत्वाविरोधात् । अज्ञानाद्यधिष्ठानतया भासमानात्मस्वरूपत्वेऽपि ऐक्यस्य तद्गोचरवृत्तिविशेषस्याज्ञाननिवर्तकस्य इदानीमसत्त्वात्संसारोपपत्तेः । अन्त्ये पक्षे दोषास्त्वनुक्तोपालम्भा एव । अत एव अतिरिक्तमैक्यं नैकत्वसंख्या । न वा तन्निष्ठाशेषधर्मवत्त्वम् । न वा तन्निष्ठासाधारणधर्मवत्त्वम् । निर्धर्मके ब्रह्मणि तेषामभावात् । नापि भेदविरहः । भेदस्यैक्यविरहरूपत्वेनान्योन्याश्रयात् । नापि तद्वृ-

जकता। विशिष्टभेदे प्रयोजकस्यापि विशेषणभेदस्य विशेष्यभेदकत्वापत्तेः । 'देवदत्त उत्तिष्ठति शिष्यं बोधयति यजति ददाति जुहोती'त्यादावपि भेदापत्तेः । न शब्दान्तरस्य कर्तृभेदकता ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ शब्दान्तरादेरात्मभेदकत्वाभावः ॥

ननु, षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेतश्रुतिगम्यभेदस्य कथमतात्त्विकत्वम् । तथा हि— आथर्वणे द्वासुपर्णेत्युपक्रमः, परमं साम्यमुपैतीत्युपसंहारः' 'तयोरन्यः अनश्नन्नन्यः अन्यमीश'मित्यभ्यासः, शास्त्रैकगम्येश्वरप्रतियोगिकस्य कालत्रयाबाध्यभेदस्य शास्त्रं विना अप्राप्तेरपूर्वता, 'पुण्यपापे विधूये'ति फलं, 'अस्य महिमान'मिति स्तुतिरूपोऽर्थवादः, अत्ति अनश्नन्नित्युपपत्तिः । अत्र च 'मायामात्रमिदं द्वैत'मित्यादाविव द्विशब्द एव भेदवाचकः । तदाक्षेपको वा द्वित्वसंख्यैवैक्यविरोधिनीति वा, भवत्युपक्रमो भेदविषयः । तद्भिन्नत्वविशेषितमेव च तद्गतबहुधर्मयोगित्वं तत्सादृश्यम् । न तु विशेष्यमात्रम् । नायं सः । किं तु तत्सदृशः । नायं तत्सदृशः । किं तु स एवेति सादृश्यैक्ययोरेकतरविधानायान्यतरनिषेधात् । 'गगनं गगनाकार' मित्यादि तु तत्सदृशवस्त्वन्तरनिषेधपरम् । गगनाद्येकदेशस्य तदेकदेशसादृश्यपरं वा । इत्युपसंहारोऽपि भेदविषय एव । अभ्यासत्वेऽपि अर्थत एवैकप्रकारत्वं तन्त्रम् । न तु शब्दतः । अतिप्रसङ्गात् । अन्यमीशमित्यत्र ईशगतान्यत्वं प्रति पश्यतीति प्रकृतो जीव एव पदन्यायेन प्रतियोगितया सम्बध्यत इत्यभ्यासोऽपि सम्भवतीति चेन्नैवम् । आथर्वणे प्रथममुण्डके 'कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती'ति शौनकप्रश्नानन्तरं 'द्वे विद्ये वेदितव्ये' इति विद्याद्वयमवतार्य ऋग्वेदादिलक्षणामपरामुक्त्वा 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्ण'मित्यादिना परविद्याविषयमक्षरं प्रश्नानुसारेण प्रतिपादयता अभेदस्यैवोपक्रान्तत्वात् । अन्यथा तदुत्तरत्वानुपपत्तेः । द्वितीयमुण्डके 'पुरुष एवेदं विश्वं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठ'मिति मध्ये परामर्शात् । तृतीयमुण्डकान्ते च 'परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति । स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यैक्यलक्षणफलेनोपसंहाराच्च । मुण्डकत्रयात्मिकाया उपनिषद ऐक्यपरत्वे स्थिते 'असंयुक्तं प्रकरणा'दितिन्यायेनाभिक्रमणादिवन्मध्यस्थितवाक्यस्यापि द्वासुपर्णेत्यादेस्तदनुकूलत्वे सम्भवति महाप्रकरणविरोधेन विपरीततात्पर्यकल्पनया भेदोपक्रमत्वाभावात् । 'परमं साम्यमुपैती'त्यस्य पूर्वोक्तन्यायेन ऐक्यपरतया भेदोपसंहारत्वाभावात् । अतः अनश्नन्नित्यादिना न तात्त्विकभेदाभ्यासः । नापीशस्य शास्त्रग-

म्यतया तत्प्रतियोगिकस्तद्धर्मिको वा भेदोऽपूर्वः। ईशज्ञानमात्रे तदपेक्षायामपि प्रत्यक्षेण तत्समकक्ष्यमानेन च तयोः प्राप्तत्वात्। त्वदुक्तफलार्थवादयोरैक्यपक्षेऽपि सम्भवेन न भेदासाधारणलिङ्गता। अनश्नन्नित्यादेः कल्पनिकभेदेनोपपत्त्या तात्त्विकभेदोपपत्तित्वाभावात्। नन्वन्तर्यामिब्राह्मणे षड्विधतापर्यलिङ्गोपेतं वाक्यं भेदे प्रमाणम्। तथाहि—'वेत्थ तु त्वं काप्य तमन्तर्यामिण'मित्युपक्रमः। 'एष त आत्मान्तर्यामी'त्युपसंहारः 'एष त आत्मेत्याद्येकविंशतिकृत्वोऽभ्यासः। अन्तर्यामित्वस्याप्राप्ततयापूर्वता। 'स वै ब्रह्मविदि'त्यादिफलम्। 'तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तञ्चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यती'ति निन्दारूपोऽर्थवादः। 'यस्य पृथिवी शरीरं यं पृथिवी न वेद'इत्याद्युपपत्तिरिति चेन्मैवम्। आत्मेत्येवोपासीते'ति सूत्रितब्रह्मविद्याविवरणरूपायां चतुरध्याय्यां अनेन ह्येतत्सर्वं वेदेति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापूर्वकं 'ब्रह्म वा इदमग्रआसीत्तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभव'दित्यभेदेनोपक्रम्य षष्ठाध्यायान्ते मैत्रेयीब्राह्मणे निगमनरूपे 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्ये'दित्यादिना भेदेनैवोपसंहारात् अध्यायचतुष्टयस्याप्यभेदपरत्वे स्थिते तदन्तर्गतस्य ब्रह्मलोकान्तरसूत्रात्मप्रतिपादनपरस्य उत्तरब्राह्मणप्रतिपाद्यनिरूपाधिकसर्वान्तरब्रह्मप्रतिपत्त्यनुकूलस्य महाप्रकरणानुरोधेन तद्विरोधिभेदपरत्वाभावात्। तदुपन्यस्तलिङ्गानां भेदपरतानिर्णायकत्वेऽपि कल्पितभेदपरतया तात्त्विकाभेदाविरोधित्वात्। अत एव 'न शारीरश्चोभयेऽपिहि भेदेनैनमधीयत' इति सूत्रविरोधः। न वा तद्व्याप्त्यव्याहतिः॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ भेदश्रुतेष्षड्विधतात्पर्यलिङ्गभङ्गः॥

नन्वैक्यं आत्मस्वरूपम्। उतान्यत्। नाद्यः। एकतरपरिशेषाद्यापत्तेः। सापेक्षस्यैक्यस्य निरपेक्षात्मत्वायोगाच्च। नान्त्यः। सत्यत्वे अद्वैतहानेः। मिथ्यात्वे तत्त्वमसीत्यादेरतत्वावेदकतापत्तेरिति चेन्न। आद्यमेवानवद्यम्। ज्ञानानन्दयोरात्मैक्येऽपि यथा नैकतरपरिशेषपर्यायेत्यादिकं कल्पितानन्दत्वादिधर्मात्, तथा प्रकृतेऽपि सम्भवात् ऐक्ये अभिज्ञेयत्वस्य प्रागुक्तेः। तस्यापि निरपेक्षतया निरपेक्षात्मस्वरूपत्वाविरोधात्। अज्ञानाद्यधिष्ठानतया भासमानात्मस्वरूपत्वेऽपि ऐक्यस्य तद्गोचरवृत्तिविशेषस्याज्ञाननिवर्तकस्य इदानीमसत्त्वात्संसारोपपत्तेः। अन्त्ये पक्षे दोषास्त्वनुक्तोपालम्भा एव। अत एव अतिरिक्तमैक्यं नैकत्वसंख्या। न वा तन्निष्ठाशेषधर्मवत्त्वम्। न वा तन्निष्ठासाधारणधर्मवत्त्वम्। निर्धर्मके ब्रह्मणि तेषामभावात्। नापि भेदविरहः। भेदस्यैक्यविरहरूपत्वेनान्योन्याश्रयात्। नापि तदवृ-

त्तिधर्मानधिकरणत्वम् । शून्यस्यापि ब्रह्मैक्यापातादिति निरस्तम् । तदवृत्तिधर्मा-भावारत्वोपलक्षितस्वरूपस्याभेदत्वात् शून्यस्य निस्स्वरूपत्वात् न शून्यस्यैक्यरू-पता । न च तदवृत्तिधर्मनिषेधेन तद्वृत्तिधर्मविधानप्रसङ्गः । विशेषानिषेधस्य शेषा-भ्यनुज्ञाफलकत्वादिति वाच्यम् । शेषविधायकत्वस्य सर्वत्रासंप्रतिपत्तेः । अन्यथा वायौ न नीलरूपमित्यस्यापि गौरं प्रति विधायकत्वापातात् । नन्वभेदे अभेदत्व-पारमार्थिकत्वासद्वैलक्षण्यादीनि तत्त्वतस्सन्ति वा नवा । आद्ये सद्वितीयत्वापत्तिः । द्वितीये अभेदत्वादिहानिरिति चेन्न । तत्त्वतस्स्वरूपभूतैरेव तैरभेदरूपताया अद्वै-तस्य चाहान्युपपत्तेः । न चैवमभेदस्याबाधितात्मस्वरूपपर्यवसाने तस्य चात्मस्व-रूपस्य परैरपि सम्मतत्वेन त्वच्छास्त्राविषयत्वमिति वाच्यम् । जीवावृत्तिधर्मा-नधिकरणत्वोपलक्षितात्मस्वरूपस्य परैरनङ्गीकारात् । तदेवमुक्ते जीवब्रह्माभेदे तत्त्वमसि स वा अयमात्मा ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिर्मानम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ऐक्यस्वरूपोपपत्तिः ॥

ननु, सार्वज्ञ्यासार्वज्ञ्यादिविशिष्टयोरैक्यमयोग्यत्वपराहतम् । कथमुदाहृतश्रुत्या बोध्यमिति चेन्न । सोऽयमित्यादाविव विरुद्धाकारत्यागेन शुद्धयोरैक्यबोधनात् । ननु, विरुद्धाकारत्यागः किमविवक्षामात्रेण, उतानित्यत्वेन, उत मिथ्यात्वेन । नाद्यः । विरुद्धाकारस्याविवक्षायामप्यनपायात् । न हि 'असद्वा इदमग्रआसीत्सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुत्या सत्त्वशून्यत्वयोश्चित्त्वजडत्वयोर्वेहाविवक्षामात्रेण ब्रह्मणश्शून्येन जडेन च ऐक्यं सुवचम् । न द्वितीयः । तत्त्वं भविष्यसीति निर्देशापत्त्या असीति वर्तमान-निर्देशायोगात् । दशाभेदेन भेदाभेदयोस्सत्त्वापत्त्या त्वयाप्यनङ्गीकाराच्च । जीवे-शयोस्स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादेर्नित्यत्वाच्च । न तृतीयः । निर्दोषश्रुतिसाक्षिसिद्धयो-र्विरुद्धधर्मयोर्मिथ्यात्वायोगादिति चेन्न । विरुद्धाकारस्याविवक्षयैव त्यागात् । त्यागश्च ब्रह्मानुभवाविषयत्वम् । न त्वपायः । तस्य चरमसाक्षात्कारसाध्यत्वात् तथा च तत्तेदन्ते इवानपेते अपि सार्वज्ञ्यासार्वज्ञ्ये नाश्रयाभेदविरोधाय । अविव-क्षा च प्रधानप्रमेयनिर्वाहाय । न च सोऽयमित्यत्र तत्तेदन्तयोर्न त्यागः । क्रमे-णैकत्र तयोरविरोधादिति वाच्यम् । अभेदपरे अस्मिन्विशेषणयोरैक्यापत्त्या क्रमेणैकत्र सत्वेऽपि तत्त्यागस्यावश्यकत्वात् । 'असद्वे'त्यादौ 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादौ च न शून्यजडैक्यापत्तिः । शून्यसतोः चिज्जडयोर्वा विरुद्धाकार-परित्यागेन जीवब्रह्मणोरिवानुस्यूतस्याकारस्याभावात् असतोनिस्स्वरूपत्वाज्जडस्य बाध्यस्वरूपत्वात् ।

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ जीवब्रह्माभेदे प्रमाणम् ॥

नन्वैक्यश्रुत्या प्रत्यक्षसिद्धं जीवमनूद्य ब्रह्मत्वं वा बोधनीयं, श्रुतिसिद्धं ब्रह्मानूद्य तस्य जीवत्वं वा, उभयानुवादेनाभेदो वा विधेयः । सर्वथाप्युपजीव्यविरोधात् नैक्ये प्रामाण्यम् । प्रत्यक्षेण जीवस्य ब्रह्मभिन्नत्वेन श्रुत्या च सर्वज्ञत्वादिमद्ब्रह्मग्राहिण्या तद्धीनत्वेनानुभूयमानाज्जीवात् भिन्नत्वेन ब्रह्मणो ज्ञायमानत्वात् । न चानुमानेन ब्रह्मोपस्थितिः । तेनापि सर्वज्ञत्वादिना ब्रह्मणो विषयीकरणेन उपजीव्यविरोधतादवस्थ्यादिति चेन्न । शक्तिग्रहादौ तयोरुपजीव्यत्वेऽपि स्वप्रमेये अनुपजीव्यत्वात् । तदुक्तम् वाचस्पत्ये । 'यत् उपजीव्यं, तन्न बाध्यते । यत् बाध्यते, तन्नोपजीव्य'मिति । यथा कथञ्चिदपेक्षामात्रेणोपजीव्यत्वे नेदं रजतमित्यत्रापि इदं रजतमित्यस्योपजीव्यतापत्तेः । ननु, यद्धि यदपेक्षं यस्य बाधे स्वस्य बाधापत्तिश्च, तत्तस्योपजीव्यम् । प्रकृते च धर्म्यादिग्राहकस्यैव स्वप्रामाण्यग्राहकतया तद्बाधे स्वबाधापत्तिः । निषेध्यार्पणस्थले तु न तथा । न हि ब्रह्मस्वरूपधर्मिज्ञानाप्रामाण्ये ऐक्यज्ञानाप्रामाण्यवत् प्रतिषेध्यज्ञानाप्रामाण्ये प्रतिषेधज्ञानाप्रामाण्यम् । प्रतिषेधशास्त्रविलोपप्रसङ्गादिति चेत्सत्यम् । सार्वज्ञ्यादिविशिष्टं न तावद्धर्मि । किं तु ब्रह्मस्वरूपमात्रम् । विशिष्टधर्मिज्ञानप्रामाण्यं ऐक्यज्ञानप्रामाण्ये नापेक्ष्यते । किं तु स्वरूपज्ञानप्रामाण्यमात्रम् । अन्यथा 'इदं रजत' मित्यस्यापि धर्मिज्ञानत्वेन उपजीव्यतया निषेधज्ञानप्रामाण्ये रजतत्वविशिष्टेदंज्ञानप्रामाण्यं स्यात् । रजतत्ववैशिष्ट्यस्य धर्मित्वाप्रयोजकत्ववत् सार्वज्ञ्यादिवैशिष्ट्यस्यापि तदप्रयोजकत्वस्य प्रकृतेऽपि समानत्वात् । नन्वेवमसाधारणसार्वज्ञ्यादिधर्मावच्छेदेन ब्रह्मणोऽनुद्देश्यत्वे साधारणधर्मेण स्वरूपेण वा उद्देश्यता वाच्या । तत्राद्ये इष्टापत्तिः । चित्त्वादिसाधारणधर्मैक्यस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । द्वितीये ब्रह्मैक्यासिद्धिः । साधारणस्वरूपमात्रोद्देशादिति चेन्न । ब्रह्मैक्यासिद्धिरित्यत्र ब्रह्मशब्देन सार्वज्ञ्यादिविशिष्टश्चेदभिमतं, तदेष्टापत्तिः । तदा त्वमा च लक्षितयोरेव पदार्थयोरैक्यबोधस्य प्राक् प्रतिपादितत्वात् । अत एव शब्देन असाधारणब्रह्मस्वरूपोद्देशस्यासाधारणधर्मेण विना असिद्धेरुपजीव्यविरोधतादवस्थ्यमिति निरस्तम् । असाधारणधर्मस्य उद्देश्यसमर्पणे उपलक्षकत्वात् । न चोपलक्ष्यतावच्छेदकाभावे उपलक्ष्यत्वासिद्धिः । चित्त्वस्य तत्त्वे सिद्धसाधनादिति वाच्यम् । स्वरूपोपलक्षणे उपलक्ष्यतावच्छेदकस्यानपेक्षणात् । यत्तु चित्त्वेनैक्ये सिद्धसाधनं, तन्न ! चित्त्वैक्यस्य इष्टत्वेऽपि तदाश्रयैक्यस्य तवानिष्टत्वात् । इष्टौ चाविवादात् । अत एव 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपतीत्यत्राधिष्ठानलक्षणायां अन्यतो प्राप्ततुषोपवापविधानरूपेष्टसिद्धिवदत्र न लक्षणायामिष्टसिद्धिः । येन

लक्षणा स्यादिति निरस्तम् । चिरवैक्यस्य प्राप्तत्वेऽपि आश्रयैक्यस्याप्राप्तस्य लक्षणा प्रापणीयस्य सत्त्वात् । सोऽयमित्यत्रापि उक्तप्रकारस्यावश्यवाच्यत्वात् । न च तत्ताविशिष्टस्य तत्रोद्देश्यता यद्वृत्तया ज्ञात एव यदन्वयधीः तत्त्वस्य विशेषणत्वस्य तत्तादौ सम्भवादिति वाच्यम् । दत्तोत्तरत्वात् । नन्वेवं परमाणुस्सावयवः । ईश्वरो न सर्वज्ञः । 'आदित्यो यूप'इत्यादावुपजीव्यविरोधो न स्यात् । उत्पन्नशिष्टगुणविधौ सगुणोत्पत्तिवाक्यविरोधश्च न स्यात् । तत्रापि परमाणुत्वादिविशिष्टं न धर्मी । किं तु स्वरूमात्रमिति सुवचत्वादिति चेन्न । परमाण्वादेस्स्वरूपेणापि सावयवत्वादिकं प्रति धर्मित्वे परमाणुत्वादिकं धर्मिसमानसत्ताकं परमाण्वादौ न स्यात् । तदीयासमसत्ताकत्वस्य तत्सावयवत्वबोधकप्राबल्याधीनत्वात् तत्प्राबल्येऽनुमानाभावात् । प्रत्युत भ्रान्तवाक्यत्वेन दुर्बलत्वात् । आदित्यो यूप इत्यत्राभेदो न प्रमेयः । स्तुतिद्वारान्यशेषत्वात् । स्तुतेश्च प्रत्यक्षाविरुद्धैर्गुणैरपि सम्भवे प्रत्यक्षविरुद्धार्थकल्पनायोगात् उत्पन्नशिष्टगुणविधौ तूत्पत्तिवाक्यास्थितामिक्षादिपदस्य द्रव्यसामान्यपरत्वे तत्पदवैयर्थ्यापत्तिः 'तद्धितार्थास्येति सर्वनाम्ना यजतिचोदनाद्रव्यदेवताक्रियमिति' न्यायेन यागचोदनमात्रेण च द्रव्यसामान्यलाभात् । प्रकृते अनन्यशेषतया प्रबलत्वात् प्रमाणवाक्यत्वाच्च । तद्विरोध्यैक्यप्रतिपादकतया स्वरूपलक्षणाया युक्ततमत्वाच्च ! ननु, रूप्यरूपानिषेध्यार्पकस्यापेक्षितस्यापि परीक्षितत्वाभावात् यद्यपि दुर्बलत्वं उपजीव्यत्वमात्रस्य प्राबल्याप्रयोजकत्वात्, तथापीह निषेध्यार्पकभेदश्रुतिः साक्षिप्रत्यक्षं च निर्दोषत्वात् परीक्षितमपि प्रबलं तद्विरोधात् कथमैक्यपरत्वमिति चेन्न । निर्दोषाया अपि श्रुतेः भेदपरत्वस्यैवाभावेन तद्विरोधस्यैक्यश्रुतावसम्भावितत्वात् । न हि श्रुतेरुपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गशून्यार्थपरत्वम् । तन्नियामकाभावात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् साक्षिणोऽपि निर्दोषत्वमात्रेण परीक्षितत्वाभावात् । दुःखाभावादावारोपितसुखादेरपि प्रामाणिकत्वापत्तेः । मन्मते प्रातिभासिकमात्रस्य साक्षिसिद्धस्य मिथ्यात्वात् साक्षिणोऽपि निर्दोषजवृत्त्युपरक्तत्वेनाबाध्यत्वासिद्धेरुक्तत्वाच्च । प्रमाणतदभावव्यवस्थापि प्रातिभासिकव्यावहारिकयोः करणसंसर्गदोषप्रयुक्तत्वाप्रयुक्तत्वाभ्यां व्यावहारिकस्य चैतन्यमात्रस्थाज्ञानदोषप्रयुक्तत्वात् । तस्मादुपजीव्यविरोधाभावात् प्रत्युताभेदश्रुतेरेव सर्वशेषितया भेदश्रुतिं प्रत्युपजीव्यत्वात् भेदश्रुतेरेव तद्विरोधेन तदनुकूलतया नेयत्वात् सर्वविरोधशून्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यम् । तथा चैक्यपरमिति सिद्धम् ॥

॥ इत्यैक्यश्रुतेरुपजीव्यविरोधाभावः ॥

नन्वेवं पदद्वयेऽपि लक्षणा स्यात् । तथा च मन्मतमाश्रित्य एकपदलक्षणैवालक्षणीया । तथा हि—'द्वा सुपर्णा सयुजे'त्यादौ जीवस्य ब्रह्मसाहचर्योक्तेस्तत्साहचर्यात्तदिति व्यपदेशः । 'वसन्तादिभ्यष्ठगि'त्यत्र वसन्तसहचरिते अध्ययने वसन्तपदप्रयोगस्य महाभाष्ये उक्तत्वात् 'सन्मूलाः प्रजाः सदायतना'इत्यादिवाक्यशेषात् प्रसिद्धतदाश्रितत्वाद्वा तदिति व्यपदेशः । 'समर्थः पदविधि'रिति सूत्रे समर्थपदाश्रितत्वेन पदविधौ समर्थपदप्रयोगस्य महाभाष्योक्तेः । 'सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सर्वा'इति वाक्यशेषात् प्रसिद्धतज्जत्वाद्वा तत्पदप्रयोगः । ब्राह्मणोऽस्य मुखमासी'दित्यादिवत् । 'इग्यणस्सम्प्रसारण'मित्यत्र सम्प्रसारणाज्जातो वर्णः सम्प्रसारणमिति भाष्योक्तेः 'प्राणबन्धनं हि सोम्य मन'इति वाक्यशेषेण जीवस्येशाधीनत्वोक्त्या तदधीनत्वाद्वा तच्छब्दप्रयोगः । 'धान्यमसि धिनुहि' इत्यत्र मन्त्रे तण्डुले धान्यपदप्रयोगवत् तत्सादृश्याद्वा तत्पदप्रयोगः । 'सारूप्यादी'ति जैमिनिसूत्रे 'आदित्यो यूप' इत्यादिकं सादृश्यादित्युक्तत्वात् 'तद्गुणसारत्वात्तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञव'दित्यत्र ब्रह्मसूत्रे ब्रह्मगुणयोगाज्जीवे तद्व्यपदेश इत्युक्तेः महाभाष्ये च बहुगुणेत्यादिसूत्रे वतिं विनैव सङ्ख्यावदिति वत्यर्थो गम्यते । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्तेत्याह तेन वयं मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीत्युक्तेश्चेति चेन्न । अभेदे तात्पर्येऽवधृते तन्निर्वाहकलक्षणाबाहुल्यस्यादोषत्वात् । न हि लक्षणैक्यानुरोधेन तात्पर्यपरित्यागः । तदुक्तं न्यायचिन्तामणौ—'तात्पर्यात्तु वृत्तिः । न तु वृत्तेस्तात्पर्य'मिति । जहदजहल्लक्षणया मुख्यपरत्वे सम्भवति तत्सहचरिताद्यर्थपरत्वकल्पनस्यानुचितत्वाच्च । यथा अभेदपरत्वे न बोधकत्वानुपपत्तिः, तथोक्तं प्राक् । 'द्वा सुपर्णा सयुजा'इत्यादिना न जीवस्य ब्रह्मणा सहचरितत्वोक्तिः । किं त्वन्तःकरणेनेति न तेन सहचरितत्वप्रसिद्धिरपि । न वा सन्मूलाः प्रजा इत्यादिना जीवस्य तदाश्रितत्वप्रसिद्धिः । प्रजाशब्दस्य प्रजायमानवाचकत्वे न जीवस्य नित्यस्याप्रतिपादनात् । अत एव न तज्जन्यत्वेनापि तच्छब्दप्रयोगः ! 'ब्राह्मणो मुखमित्येव मुखाज्जातत्वहेतुतः । यथावदुच्युतौ तद्वज्जीवो ब्रह्मेति वाग्भवेत् ॥' इति स्मृतिरप्यस्मृतिरेव । श्रुतिविरोधात् । यत्तु तद्गुणसारत्वादित्यादिना जीवे ब्रह्मगुणयोग उक्त इत्युक्तं, तन्न । बुद्धिगुणसूक्ष्मत्वयोगात् जीवे ब्रह्मणीव सूक्ष्मत्वमित्येवंपरत्वात्सूत्रस्य । एतेन शाखासदेशे चन्द्रे शाखेतिवत् जीवान्तर्यामितया जीवसदेशे ब्रह्मणि त्वमिति प्रयोगः आत्मनि तिष्ठन्निति श्रुतेः । ब्राह्मणो वै सर्वा देवता इत्यादिवत् । जीवाश्रयत्वाद्वा ब्रह्मणस्सर्वकर्तृत्वेन यजमानः प्रस्तर इत्यादिवत् तत्सिद्ध्या वा ब्रह्मणि त्वमिति व्यपदेश इति निरस्तम् । ननु, जहदजहल्लक्षणायां वाच्यान्तर्गतत्वेन प्राग्धीस्थस्य बाधकात् त्यक्तस्य पुन-

स्वीकारः जहल्लक्षणायां अर्थांशस्यात्यक्तस्यैव स्वीकारः त्यक्तस्वीकाराद्वरमधीस्थस्य स्वीकार इति चेन्न । अनुपपत्त्या विशेषणत्यागेऽपि विशेष्यांशात्यागात् । एतेन तच्छब्दात् परतृतीयादिविभक्तेः सुपां सुलुगित्यादिना प्रथमैकवचनादेशो वा लुग्वा । तथा च तेन त्वं तिष्ठसीति वा, ततस्सञ्जात इति वा, तस्य त्वमिति वा तस्मिन् त्वमिति वार्थः । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति सन्मूलास्सोम्येमाः सर्वाः प्रजा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मित्यादिवाक्यशेषात् । तथा च मीमांसका 'उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहु'रित्यत्र यत्तच्छब्दयोः सप्तम्यर्थे प्रथमां स्वीकृत्य यत्र सुन्वन्ति तत्र हविर्धाने स्थित्वा सामिधेनीरनुब्रूयादिति व्याख्याञ्चक्रुः । न्याय्यं च निरवकाशप्रधानभूतानेकप्रातिपदिकस्वारस्याय सङ्ख्यार्थत्वेन सावकाशाप्रधानैकविभक्त्यस्वारस्यमिति निरस्तम् । प्रोद्गातृणामित्यत्र विभक्तिस्वारस्याय प्रातिपदिकस्यान्यथानयनवदत्रापि प्रातिपदिकस्यैवान्यथानयनाच्च । न च षष्ठीबहुवचनस्य प्रथमैकवचनवदन्यत्राविधानेन तस्यान्यथानयनमसम्भवीति बहुवचनानुसारेण प्रातिपदिकस्य प्रस्तोत्रादिच्छन्दोगेषु लक्षणा श्रुतेति वाच्यम् । 'सक्तून् जुहोती'त्यत्रेवान्यत्र नयनस्य सम्भावितत्वात् । किं च न तावत् प्रातिपदिकस्य निरवकाशत्वम् । विभक्तेः सङ्ख्यायामिव विशेष्यांशे सावकाशत्वात् । नापि प्राधान्यम् । प्रधानार्थवाचकप्रत्ययस्यैव प्राधान्यात् । तदुक्तं—'प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययः प्राधान्येने'ति । नापि प्रातिपदिकानेकत्वं स्वारस्ये तन्त्रम् । 'गभीरायां नद्या'मित्यादौ अनेकत्वेऽप्यस्वारस्यदर्शनात् तात्पर्यबलात्तत्र तथेति चेत्, समं प्रकृतेऽपि । यत्तु 'प्रयाजशेषेण हवींष्यभिघारय'तीत्यत्र प्रयाजशेषं हविष्षुपक्षिपतीति तृतीयाविभक्त्यस्वारस्यं, 'सक्तून् जुहोती'त्यादावपि द्वितीयाविभक्त्यस्वारस्यं, तदगत्या । 'प्रयाजशेषेणे'त्यादौ उपयुक्तसंस्कारव्यतिरेकेण प्रकारान्तरस्यासम्भवात् सक्तूनित्यादौ भूतभाव्युपयोगाभावेन संस्कार्यत्वाभावात् । एतेन तस्य त्वं तत्त्वमिति समस्तं पदमिति निरस्तम् । असमासेनैव षष्ठ्यर्थलक्षणादिरहितेन उपपत्तौ षष्ठीसमासस्यान्याय्यत्वात् । अन्यथा स्थपत्यधिकरणविरोधापत्तेः । ननु, 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसी'त्यत्र तत्पदेन नात्मा परामृश्यते । किं तु ऐतदात्म्यम् । नपुंसकत्वात् । ऐतदात्म्यमित्यस्य एष चासावात्मा च एतदात्मा तस्येदमैतदात्म्यम् । एवं च एतदीयं वस्तु त्वमसीत्यर्थः । न त्वभेदः । एतदात्मा यस्य तदैतदात्म्यमित्यर्थे भावप्रत्ययवैयर्थ्यापत्तेः । ततो वरमर्थान्तराश्रयणम् । विचित्रा हि तद्धितगतिरिति वचनात् । 'स स्रष्टा चैव संहर्ता नियन्ता रक्षिता हरिः । तेन व्याप्तमिदं सर्वमैतदात्म्यमतो विदुः ॥' इति स्मृतेश्चेति चेन्न ।

तस्येदमित्यर्थे ष्यञोऽविधानात् प्रयोगादर्शनाच्च । स्वार्थे च सौख्यमित्यादिप्रयोगदर्शनात् । तथा च एतत् सत् आत्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्मा । तस्य भाव ऐतदात्म्यं सामानाधिकरण्यं च स्वार्थिकत्वाद्वा, भावभवित्रोरभेदोपचाराद्वा, 'यो वै भूमा तत्सुख'मिति वत्। यत्तु स्मृतावेतद्व्यापकत्वेन ऐतदात्म्योक्तिः । सा न युक्ता । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधात् । ननु, शरीरवाचिनां देवमनुष्यशब्दानां शरीरिपर्यन्तत्वदर्शनात् ब्रह्मशरीरभूतजीववाचित्वंपदस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेन तत्त्वमिति व्यपदेशः शरीरशरीरिभावनिबन्धनः । 'यस्यात्मा शरीर'मित्यादिश्रुतेरिति मुख्यमेवास्मन्मते पदद्वयमिति चेन्न । शरीरिपर्यन्तत्वमिति तल्लक्षकत्वं वा, तत्रापि शक्तत्वं वा, शरीरविषयवृत्त्यैव तत्प्रतिपादकत्वं वा । नाद्यः । अमुख्यत्वानुपपादनात् । न द्वितीयः । शरीरवाचिनामित्यसाधारण्येन निर्देशानुपपत्तेः । प्रवृत्तिनिमित्तमनुष्यत्वादिजातेः शरीरिण्यवृत्तेरुक्तत्वाच्च । न तृतीयः । अन्यविषयवृत्तेरन्यानुपयोगेन शरीरशरीरिणोरनादिभ्रमसिद्धाभेदनिबन्धनोऽयं प्रयोगो वाच्यः । तथा चात्राप्यभेदनिबन्धन एवायं प्रयोगः । अभेदस्तु बाधकाभावादत्र तात्त्विक इत्येव विशेषः । यत्तु 'आदित्यो ब्रह्मेति'वत् जीवे ब्रह्मत्वोपासनार्थस्तत्त्वमसीति निर्देश इति, तन्न । अनुपासनाप्रकरणस्थत्वेन दृष्टान्तवैषम्यात् । उक्तरीत्या वस्तुनिष्ठत्वे सम्भवति तत्त्यागायोगाच्च । ननु, 'स आत्मा तत्त्वमसी'त्यत्रातत्त्वमसीति पदच्छेदः 'शब्दो नित्य इत्यत्रानित्य इति पदच्छेदो यथा घटदृष्टान्तानुसारेण, तथात्रापि शकुनिसूत्रादिदृष्टान्तानुसारात् । न हि प्रथमखण्डे शकुनिसूत्रयोस्स यथाशकुनिस्सूत्रेण प्रबद्ध इत्युक्तयोः शकुनिसूत्रयोष्षष्ठे लवणमेतदुदकमित्यादिनोक्तयोर्लवणोदकयोः सप्तमे 'पुरुषं सोम्य गन्धारेभ्य' इत्यादिनोक्तयोः पुरुषगन्धारदेशयोः नवेम च 'अपहार्षीत् स्तेयमकार्षी' दित्यादिनोक्तयोस्स्तेनापहार्ययोः ऐक्यम् । स्तेनापहार्यदृष्टान्ते हि स्पष्टमैक्यज्ञानिनोऽनर्थः । परकीयब्रह्मत्वाभिमानी हि स्तेनः । न तु विद्यमानब्रह्मत्वाज्ञानीति चेन्न । शकुनिसूत्रादौ दृष्टान्ते विद्यमानोऽपि भेदो नातदिति पदच्छेदप्रयोजकः । तं विनैव तदुपपत्तेः । घटदृष्टान्तस्तु न नित्यत्व उपपद्यत इति वैषम्यात् । तथाहि—ज्वरादिरोगग्रस्तस्य तन्निर्मोके स्वास्थ्ये विश्रान्तिवज्जाग्रत्स्वप्नयोः करणव्यापारजनितश्रमापनुत्तये जीवस्य देवतात्मस्वरूपावस्थानमित्यस्मिन्नर्थे शकुनिसूत्रदृष्टान्त इत्यन्यथैवोपपत्तेः । 'स्वमपीतो भवती' तिश्रुतेः । ननु, ब्रह्मणि स्वशब्दो न जीवाभेदाभिप्रायः । किं तु आत्मीयत्वाद्यर्थः स्वातन्त्र्याभिप्रायो वा । 'स्वातन्त्र्यात्स्व' इति प्रोक्त इत्यागमात् । 'अपीतो भवती' त्यस्यापि तिरोहितस्सन् प्राप्तो भवतीत्ये-

वार्थः । न त्वभिन्न इति अपेः पिधाने इणो धातोश्च गतौ निष्ठायाः कर्त्तरि शक्तेः क्लृप्तत्वात् ऐक्ये योगरूढ्योरभावाच्चेति चेत्, न । स्वशब्दस्य स्वरूपे मुख्यस्यार्थान्तरपरत्वे गौणीलक्षणयोरन्यतरापत्तेः अभेदे योगरूढ्योरभावेऽपि उपसर्गप्रकृतिप्रत्ययपर्यालोचनया लब्धस्वरूपप्राप्तिरूपार्थस्याभेदे पर्यवसानात् । अत एव ऐक्यार्थत्वे अपीतइत्यस्य भवतेश्चाकर्मकतया श्रुतद्वितीयायोगः । अश्रुततृतीयाकल्पनमिति निरस्तम् । अत एव 'यथा अस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियते । एवमेवायं पुरुष' इति सुषुप्तिसमये श्रुत्यन्तरे भिन्नश्येननीडदृष्टान्तोक्तिरिति च निरस्तम् । सर्वसाम्यस्य दृष्टान्ततायामतन्त्रत्वात् । न च प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः स इति सुषुप्तिविषये भेदश्रुत्या त्वन्मतेऽपि भेदपरेण सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेनेति सूत्रेण त्वत्पक्षेऽपि जागरण इव सुषुप्तावपि आविद्यकजीवब्रह्मभेदस्वीकारेण च विरोध इति वाच्यम् । यतो जाग्रत्स्वप्नयोरिव स्फुटतरविक्षेपो नास्तीत्यभिप्रायेण स्वस्वरूपप्राप्त्युक्तिः । न त्वात्यन्तिकाभेदाभिप्रायेण । अन्यथा सुषुप्तिमुक्त्योरविशेषापत्तेः । यदि सज्जगतो मूलं, तदा कथं नोपलभ्यत इत्याशङ्कायां विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते । अन्यथा तूपलभ्यत इत्यमुमर्थं स्पष्टीकर्तुं लवणोदकदृष्टान्त इति । तत्राप्यन्यथोपपत्तेः । यद्येवं लवणमिवेन्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सत् उपायान्तरेण उपलब्धुं शक्यत इति तस्यैवोपलम्भे क उपाय इत्याशङ्कायां 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'त्युपायं वक्तुं गान्धारपुरुषदृष्टान्त इति । तत्राप्यन्यथैवोपपत्तेः । तथा चाचार्यवान् विद्वान् येन क्रमेण सता सम्पद्यते । स क इत्याशङ्कायां सत्याभिसन्धस्यार्थप्राप्तिरनृताभिसन्धस्यानर्थप्राप्तिरिति वक्तुं स्तेनास्तेनदृष्टान्त इति । तत्राप्यन्यथैवोपपत्तेः । न च सत्यानृतदृष्टान्तेन पुरेऽपहार्षीत् स्तेयमकार्षी'दिति उदाहरणायोगः । तदुपपादकत्वेन पृथक् दृष्टान्तत्वाभावात् । ननु, द्वितीयखण्डे 'नानात्ययानां वृक्षाणां रसानित्यादिनोक्तानां नानावृक्षरसानां तृतीये 'इमास्सोम्यनद्य'इत्यादिनोक्तयोर्नदीसमुद्रयोश्चैक्यं वक्तुं न हि शक्यम् । न हि नानावृक्षरसा अन्योन्यभेदत्यागेन प्राक् सिद्धेन मधुना ऐक्यमापद्यन्ते । न वा प्राक् भेदभ्रान्तिविषयाः पश्चात्तदविषयाः । किं तु तन्तव इव पटमन्योन्यभिन्ना एव प्रागसिद्धं मधूत्पादयन्ति । न चेदं दार्ष्टान्तिकानुगुणम् । नदीसमुद्रदृष्टान्तेऽपि किं नदीसमुद्रावयविनोरैक्यं, किं वा तदवयवजलाणूनां, उत द्रव्यान्तरारम्भः । नाद्यद्वितीयौ । माषराशौ प्रक्षिप्तमाषतदवयवानामिव क्षीरे प्रक्षिप्तनीरतदवयवानामिव चान्योन्यमिश्रीभावेऽपि

प्रागभिन्नानां पश्चादप्यैक्यायोगात् । तृतीये तु भेद एव । एवं दार्ष्टान्तिकानानुगुण्यं चेति चेन्न । स्फुटावच्छेदकविरहेण स्पष्टभेदाभावाभिप्रायेण दृष्टान्तानामुपात्तत्वेन दृष्टान्ते वास्तवभेदाभेदयोरौदासीन्येन त्वदुक्तदूषणगणानामगणनीयत्वात् । अत एव सतोऽभेदस्याज्ञानमात्रे दृष्टान्त इति निरस्तम् । भेदसत्तायामौदासीन्यात् । न चैवमस्फुटभेदविषयत्वस्यात्यान्तिकाभेदेऽनुपयोगः । सूक्ष्मोपाध्यवच्छिन्नस्य महोपाध्यवच्छिन्नैक्यवत्तदवच्छिन्नस्यापि तद्विलये अनवच्छिन्नैक्यमिति सम्भावनाबुद्धिजननद्वारोपयोगित्वसम्भवात् । अत एव 'तास्समुद्रात् समुद्रमेवापियन्ति स समुद्र एव भवती'त्यत्र प्रकृतनदीरुद्दिश्य समुद्रभवनविधाने सुवर्णं कुण्डलं भवतीति चेत् , तास्समुद्र एव भवन्तीति व्यपदेशस्स्यत् । अतो नद्यो नियतजलराशिरूपान् समुद्रात् गच्छन्ति तं प्रविशन्ति च । समुद्रस्तु स एव । नैतासां समुद्रत्वमिति वा, समुद्र एव । न तु नदीत्वं प्राप्नोतीति वार्थः । सतोऽप्यन्योन्यं भेदस्याज्ञान एवेमौ द्रष्टान्तौ । अत एव नानारसवाक्ये दार्ष्टान्तिके 'एवमेव खलु सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सति संपद्य न विदुस्सति संपत्स्यामह इति त इह व्याघ्रो वे'ति नदीसमुद्रवाक्ये च दार्ष्टान्तिके 'सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह' इति 'त इह व्याघ्रो वे'ति सतो भेदस्याज्ञानेनैवानर्थ उक्त इति निरस्तम् । स्फष्टभेदविषयताभावाभिप्रायेण दृष्टान्तत्वात् । यच्च भेदाज्ञाननिबन्धनव्याघ्रादिरूपानर्थपरा श्रुतिरिति, तन्न । सति संपद्येत्यस्यासन्नत्वात् । 'न विदु'रित्यनेन सत्संपत्त्यज्ञानमुच्यते । न तु भेदाज्ञानम् । तथा च सत्संपत्तेर्ज्ञानपूर्वकत्वाभावात् तत्तद्वासनया तत्तद्व्याघ्रादिभाव एव भवतीत्येतत्परत्वात् । तस्माद्दृष्टान्तवर्गाणां भेदे तात्पर्यहानितः । एतेषामनुसारेण छेदो नातदिति स्फुटम् । नन्वाद्यखण्डे स्वप्नान्तं मे सोम्य विजानीहीति स्वातन्त्र्यशङ्कानास्पदसुषुप्तिनिदर्शनेन चतुर्थे चास्य यदेकां शाखां जीवो जहातीत्यादिना अन्वयव्यतिरेकोक्त्या अष्टमे च पुरुषं सोम्योतोपतापिनमित्यादिना स्वातन्त्र्यशङ्कानास्पदमरणनिदर्शनेन ईश्वराधीनत्वस्योक्तत्वादतदित्येव च्छेदो युक्त इति चेन्न । स्वप्नान्तमित्यादेस्सुषुप्त्यवस्थायामेव जीवत्वविनिर्मुक्तं स्वं दैवतारूपं दर्शयिष्यामीत्यनेनाभिप्रायेण उद्दालकेनावतारितत्वेनेश्वराधीनत्वपरत्वाभावात् । जलादुत्थितानां वीचीतरङ्गफेनबुद्बुदानां पुनस्तद्भावं गतानां विनाशो दृष्टः । जीवानां प्रत्यहं स्वरूपतां गच्छतां मरणप्रलययोश्च नाशाभावः कथमित्याशङ्कायां तत्परिहारत्वेनोक्तस्य वृक्षशाखानिदर्शनस्य जीवाधिष्ठितं शरीरं जीवति । तदपेतं च म्रियते । न तु जीवो म्रियत इत्येतत्परत्वात् । 'जीवापेतं वाव किलेदं

म्रियते न जीवो म्रियत' इति वाक्यशेषात् । यथा सोम्योपतापिनमित्यस्यापि 'आचार्यवान् विद्वान् केन क्रमेण सत् सम्पद्यत इत्याशङ्कायां तत्क्रमप्रदर्शनपरत्वे-न ईश्वराधीनत्वे तात्पर्याभावात् । यत्तु चतुर्थे 'जीवेनात्मनानुप्रभूतः पेपीयमानो मो-दमानस्तिष्ठती'त्यत्र जीवशब्द ईश्वरपरः । मोदमान इति संसारिणः पृथगुक्तिरिति, तन्न । मोदमान इत्यस्य दृष्टान्तत्वेन प्रक्रान्तवृक्षविशेषणत्वेन संसारिपरत्वाभावेन जीव इत्यत्र श्रुतार्थत्यागायोगात् । यच्च पञ्चमे एतस्यैव सोम्यैषोऽणिम्न एवं महा-न्न्यग्रोधस्तिष्ठतीत्यत्र अणिमशब्दः सूक्ष्मेश्वरपरः । स एषोऽणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति इहैव श्रुतावीश्वरे तस्य प्रयोगात् । न तु धानापरः । तासां किमत्र पश्यसी-ति अण्व्य इवेमा धाना इति भावप्रत्ययरहितेन स्त्रीलिङ्गेन बहुवचनान्तेन इवशब्द-शिरस्केनाणुशब्देन निर्दिष्टतया तद्विपरीताणिमशब्दानर्हत्वाच्चेति चेन्न । एषोऽणुरा-त्मेत्यत्र भावप्रत्ययरहितप्रयोगविषयेऽपीश्वरे एषोऽणिमेति प्रयोगदर्शनेन धानासु तथा वक्तुं शक्यत्वात् । न च तर्हि न निभालयस इत्युक्तादृश्यत्वायोगः । अनुभू-तायां धानायामेव महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति स त्वयानभिव्यक्तत्वात् न ज्ञायत इत्येवंप-रत्वात् । ननु, यद्यष्टमे विदुषो ब्रह्मप्राप्तिमात्रं विवक्षितं, तदा तस्य वाङ्मनसि स-म्पद्यत इत्यादि तेजः परस्यां देवतायामित्यन्तमेव वाक्यं स्यात् । यावद्वा वाङ्मन-सि सम्पद्यत इत्यादि व्यर्थं स्यादिति चेन्न । लौकिकमरणे यस्सत्सम्पत्तिक्रमः स एव विदुषोऽपि । विशेषस्तु ज्ञानाज्ञानकृत इति अमुमर्थं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तेऽ-न्वयव्यतिरेकाभ्यां सत्सम्पत्तिक्रम इति वैयर्थ्याभावात् । न च 'तत्सत्यं स आत्मा इत्यत्रात्मशब्देनाणिमशब्दोक्तेश्वर एव गृह्यते । न तु जीवः । 'यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह । यच्चास्य सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते ॥' इति वचना-दिति वाच्यम् । कतम आत्मेत्यादौ आत्मशब्दस्य जीवे प्रसिद्धत्वात् वचनोक्तवि-षयात्तृत्वस्य जीव एव च सम्भवात् तत्परिग्रहस्यैवोचितत्वात् । यच्च 'तमेवैकं जान-थ आत्मान'मिति वाक्योक्तो न जीवः । तद्वाचिशब्दाभावादिति सिद्धान्तितं, तदा-त्मशब्दस्य न जीवे अमुख्यत्वाभिप्रायेण । किं तु प्रधानादौ । जीवस्य तु आत्म-त्वेऽपि परिच्छिन्नतया जगत्कर्तृत्वासम्भवात् व्युदास इत्येवंपरम् । जीवेनात्मनेति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च । न च जीवशब्देन ईश्वर एवोक्तः । रूढिपरित्यागे का-रणाभावात् रूढेश्च क्लृप्तत्वात् अहं हि जीवसंज्ञ इत्यादेश्च अभेदपक्षेऽपि सम्भवात् । न च प्राणधारकत्वमीशमात्रवृत्ति । जीवसाधारणत्वात् । न च त्रिवृत्करणपूर्वक-नामरूपव्याकरणस्य जीवेऽसम्भवः । अस्मदादावसम्भवेऽप्यत्रिवृत्कृतभूतारब्धलिङ्ग-शरीराभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य नामरूपात्मकप्रपञ्चव्याकरणसम्भवात् । न च तर्हि

पुनर्जीवप्रवेशोक्त्ययोगः । 'तत्तेज ऐक्षत ता अप ऐक्षन्त इमास्तिस्रो देवता' इति पूर्वमेव चेतनत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । अव्याकृतभूतसृष्टौ साक्षात्कारणत्ववत् ब्रह्माण्डादिसृष्टौ न साक्षात्कारणता । किं तु स्वाभिन्नजीवद्वारेणेत्येवंपरत्वात् । किं च 'एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमात् न इयेनादिदृष्टान्तानुसारादतदिति पदच्छेदो युक्तः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानविरोधात् ब्रह्मजीवैक्यस्याप्रसक्तत्वेन निषेधानुपपत्तेश्च । न च 'इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठ'मित्यादाविव श्रुतितात्पर्यापरिज्ञानेन 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदि'त्यादाविवानादिकुसमयेन वा देहेन्द्रियादीन्प्रति स्वातन्त्र्यरूपस्य ऐश्वर्यस्य सर्वैरपि स्वात्मन्यभिमन्यमानत्वेन प्रत्यक्षेण वा प्रसक्तिरैक्यस्येति वाच्यम् । ऐक्यतात्पर्यस्य प्रमितत्वेन सुसमयत्वस्य व्यवस्थापितत्वेन च तात्पर्यापरिज्ञानकुसमयप्राप्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । ऐक्यलिङ्गस्यापि आभिमानिकत्वाभावेन तेन चेत् प्रसक्तिः, तदा निषेद्धुमशक्यतैव । देहेन्द्रियादीनां जीवस्यैक्येनाध्यस्तत्वात् तान्प्रति स्वातन्त्र्याभिमानस्य सार्वलौकिकस्य वक्तुमशक्यत्वात् यत्किञ्चित्प्रति स्वातन्त्र्यस्य ईश्वरलक्षणत्वाभावाच्च । एतेन एकमेवाद्वितीयमिति समाभ्यधिकराहित्यस्योपक्रमात् ऐतदात्म्यमिति तस्यैवोपसंहारात् । अतत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासात् शास्त्रं विना शास्त्रैकगम्यस्य ईश्वरभेदस्याप्रसक्ततयाऽपूर्वत्वात् अथ सम्पत्स्यत इति फलश्रवणात् येनाश्रुतं भवतीत्यर्थवादात् शकुनिसूत्रादिदृष्टान्तैरुपपादनात् षड्विधतात्पर्यलिङ्गानि भेदपराण्येवेति निरस्तम् । एकमेवेत्यत्र समाभ्यधिकराहित्यमात्रेण भेदोपक्रमत्वाभावात् अभेदेऽपि तत्सम्भवात् एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानविरोधाच्च द्वितीयाभावमात्रस्यैवोपक्रमात् । अत एवाभ्यासोपसंहारावपि भेदविषयौ न भवतः । अभेदे तु यथापूर्वता तथोक्तम् । फलार्थवादोपपत्तीनामभेद एव सम्भवाच्च । तथा शाखान्तरस्थिताभेदवाक्यानामुपासनाप्रकरणास्थितानां तूपासनापरतया नाभेदपरवाक्यविरोधः ॥

॥ इति तत्त्वमसिवाक्यार्थनिरूपणम् ॥

बृहदारण्यकस्थितस्य तु 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'ति वाक्यस्यानुपासनाप्रकरणस्थतया अभेदप्रमापकत्वमेव । न च तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणामिति भेदपरवाक्यशेषविरोधः । तत्रापि देवादिषु प्रबुद्धं पुरुषं निर्धार्य 'स एव तदभव'दिति ब्रह्माभेदपरत्वेन भेदपरत्वाभावात् । न चात्र वाक्ये ब्रह्मण एव प्रकृतत्वान्नानेन जीवब्रह्मैक्यसिद्धिरिति शङ्क्यम् । यो देवानामिति जीवपरामर्शिवाक्यशेषानुसारेण ब्रह्मपदस्य कार्यब्रह्मपरत्वात् । शुद्धब्रह्मपरत्वे च बोधनिमित्तस्य तस्मा-

त्तत्सर्वमभवदिति सार्वात्म्यलक्षणफलकीर्तनस्यायुक्तत्वापत्तेः । न च नाम ब्रह्मेत्युपासीतादित्यो ब्रह्मेत्यादेश' इत्यादाविवितिशब्दशिरस्कतया नामाद्यभेदाभावादत्रापीतिशब्दशिरस्कतया ब्रह्मभेदाभाव इति शङ्क्यम् । अनुपासनाप्रकरणस्थत्वेनाभेदाविवक्षाया नाम ब्रह्मेत्यादाविव वक्तुमशक्यत्वात् । न चेतिशब्दवैयर्थ्यम् । आत्मेत्येवोपासीत इत्यादाविव शब्दज्ञानयोस्स्वाभाविकसकर्मकत्वप्राप्तौ तन्निराकरणपरत्वेनोपयोगात् । यच्चाहंशब्दो जीवान्तर्यामिणि मुख्यः । अहम्मनुरभवं सूर्यश्चेति अन्तर्यामिण्यहंशब्दप्रयोगात् । सर्वान्तर्यामिको विष्णुस्सर्वनाम्ना विधीयते । एषोऽहन्त्वमसौ चेति न तु सर्वस्वरूपतः ॥ इति वचनाच्चेति, तन्न । शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववदिति न्यायेन वामदेवजीवचैतन्यस्य वस्तुतो ब्रह्माभेदेन सूर्यादिभावस्योक्ततया अन्तर्यामिपरत्वाभावात् 'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव'दिति पूर्ववाक्ये तत्त्वबोधनिमित्तकब्रह्मभावस्य प्रकृततया पश्यन् प्रतिपेदे इत्यादेरपि बोधनिमित्तब्रह्मभावपरतया अन्तर्यामिपरत्वाभावात् । स्मृतेरपि असाधारणतत्तदात्मनि शक्तेरावश्यकतया तत्सहचारेणान्तर्यामिणि एषोऽहमित्यादिप्रयोगः । न तु सर्वस्वरूपत इति । निषेधस्य तूपहितयोरैक्याभावनिबन्धनत्वान्न विरोधः । अत एव विशिष्टचैतन्यरूपे वामदेवे विशिष्टचैतन्यरूपमनुसूर्यादिभावो न सम्भवतीति निरस्तम् । शास्त्रदृष्ट्या तूक्तत्वात् । न च तर्हि शुद्धचित्यभवमित्युत्तमपुरुषायोगः । भूतपूर्वगत्या सम्भवात् । न चाहं भूमिमदामार्यायेत्याद्ययोगः । न हि चिन्मात्रं भूमिदात्रिति वाच्यम् । उपहितचितमादाय तेषामुपपत्तेः । अहं नामाभवत्तस्योपनिषदहमित्यादेश्च तादृशोपासनापरत्वेन शक्तिनिर्णायकत्वाभावात् । तस्मान्नान्तर्याम्यभेदपरेयं श्रुतिः । अन्तर्यामिणि भेदाप्रसक्तेश्च । न च नियम्यानन्त्यादिना प्रसक्तिः । एकस्मिन्नपि जीवे अनेकावयवनियामकत्वस्यैकस्मिन्नपि राजन्ये अनेकदेशनियामकत्वस्य च दर्शनात् । स यश्चायं पुरुषे । यश्चासावादित्ये । स एकः । इत्यस्यापि नान्तर्याम्यैक्यपरता । ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिना शुद्धस्य ब्रह्मणः प्रकृततया तस्मिन्नुपाधिकृतभेदस्य तात्त्विकत्वप्रसक्तौ तन्निराकरणार्थत्वेन ऐक्योपदेशोपपत्तेः । न चैवं छान्दोग्ये स एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्यत्र स एवैनान् ब्रह्म गमयतीत्यत्र भेदपरोत्तरवाक्यविरोधः । तस्य उपासनाप्रकरणस्थत्वेनाहंग्रहोपासनापरतया विरोधाभावात् । न चोपासनाप्रकरणस्थितवाक्यबलादैक्यासिद्धावपि अनुपासनाप्रकरणास्थितादपि तदासिद्धिरिशङ्क्या। अन्यशेषत्वस्य तस्य तत्प्रयोजकस्याभावात्। अथ योऽन्यां देवतामुपास्त इत्युत्तरवाक्यस्य भेदज्ञाननिन्दापरतया तदनुसारेण

पूर्ववाक्यस्योपासनापरत्वायोगात् । यत्तु ब्रह्मशब्दोऽत्रब्रह्मणार्थ इति न परब्रह्मैक्यसिद्धिः । अन्यथा पूर्ववाक्ये आत्मानमेवावेदहमित्यनेनैव ब्रह्मेति ज्ञानस्य सिद्धत्वात् ब्रह्मास्मीति व्यर्थमिति तन्न । आत्मशब्देन जीवचैतन्यमनूद्य बृंहितत्वाद्युपलक्षितब्रह्मचैतन्याभेदविधिपरत्वेन सार्थकत्वात् । तथा च स्मृतिः अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दन इत्यादिकापि सङ्गच्छते । यत्तु 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरित्यत्रान्तर्यामिभेदज्ञाननिन्दनमिति, तन्न । अन्तर्यामिणोऽप्रकृतत्वात् पदद्वयलक्षणादेस्तात्पर्यानुरोधेन लब्धत्वात् । यत्तु अत्र योऽन्यो जीवः अन्यां विलक्षणान्देवतामुपास्ते अन्योऽसौ परमात्मा अहमस्मीति न स वेद यथा पशूरित्यर्थ इति, तत्तुच्छम् । व्यवहितान्वयदोषात् । अहंशब्दसन्निहितान्य इत्यस्य य इत्यत्र नयनात् । न च 'यस्य येनार्थसम्बन्ध' इति न्यायेन सन्निधानाद्योग्यतायाः प्रबलत्वमिति शङ्क्यम् । यथास्थितार्थसम्बन्धेऽप्युक्तक्रमेण योग्यतासत्त्वात् । न चेयं श्रुतिस्स्वातन्त्र्येणान्यसद्भावनिषेधिका । अन्यत्वप्रतियोगिनि स्वातन्त्र्योपस्थापकपदाभावात् । यत्तु कैश्चिदुपास्त इति श्रवणात् प्रयत्नसाध्यज्ञानविजातीयवृत्त्यन्तररूपोपासनाया एव निषेधः । न तु ज्ञानस्येत्युक्तं, तन्न । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यतेति पूर्ववाक्ये न स वेदेति निन्दावाक्ये च वेदनस्यैव निर्देशात् मध्यस्थितोपास्तेरपि ज्ञानपरत्वात् ॥

एवं मुण्डके 'स यो हवै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' एतदपि वाक्यमभेदपरमेव । न च द्वितीयब्रह्मशब्दो जीवपर एव । तस्य जातिजीवकमलासनाद्यनेकार्थत्वात् । द्वे ब्रह्मणी इत्यादौ जीवे ब्रह्मशब्दप्रयोगसम्भवाच्च । यः परमं ब्रह्म वेद स जीव एव भवति । न तु परमं ब्रह्मेत्यर्थः । अत एव आद्यो ब्रह्मशब्दः परमत्वेन विशेषित इति वाच्यम् । जीवे ब्रह्मपदप्रयोगसम्भवेऽपि प्रकृते परब्रह्मोपादानमेवोचितम् । जीवभावस्याब्रह्मभावस्य च प्रागेव सिद्धतया ब्रह्मज्ञानसाध्यत्वाभवात् । एवं च अर्थाद्द्वितीयब्रह्मभवनमपि परमत्वविशेषितमेव। यच्च ब्रह्म भवतीत्यस्य ब्रह्मितत्वरूपब्रह्मत्वाक्रान्तो भवतीत्यर्थः संपूज्य ब्राह्मणं भक्त्या शूद्रोऽपि ब्राह्मणो भवेत्। इतिवत् । न हि शूद्रोऽपि पूजितब्राह्मणव्यक्तिर्भवति । किं तु ब्राह्मणत्वजात्याक्रान्त इति, तन्न । पूर्वोक्तयुक्त्या प्रकृते व्यक्त्यभेदस्यैव सम्भवेन दृष्टान्तवैषम्यात् । न च 'अस्य महिमान'मिति वाक्यशेषात्तदीयमहत्त्वप्राप्तिरेव । न तु तद्भाव इति युक्तम् । देहेन्द्रियादिप्रपञ्चविलक्षणं यो वेद, प्रपञ्चं तद्विभूतिं च यो वेद, स वीतशोको भवतीत्येवंपरत्वात् । न च 'यथा नद्यस्स्यन्दमाना इति भिन्ननदीदृष्टान्तोक्तिरयु-

क्तेति वाच्यम् । स्पष्टभेदविलयनमात्रपरत्वेन दृष्टान्तोपपत्तेरुक्तत्वात् । परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति न देशान्तरस्थब्रह्मप्राप्त्युक्तिपरा । तस्यास्सगुणोपासनाफलत्वेन ब्रह्मविद्याफलत्वासम्भवेन स्वरूपभूतब्रह्मप्राप्तिपरत्वात् । न चाद्वैतमते नित्यं ब्रह्मभूतस्यापूर्वब्रह्मभावोक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । कण्ठगतचामीकरादौ भ्रान्तिनिवृत्तिमात्रेण प्राप्तप्राप्तिरूपतया फलत्वदर्शनात् । न चारोपनिवृत्तेरशाब्दत्वम् । श्रुतार्थापत्तिगम्यतया शाब्दत्वोपपत्तेः । 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति श्रुतिरप्यैक्यपरा । न चात्र प्रथमब्रह्मपदस्य जीवपरत्वाभावे कर्तृकर्मभावविरोधः । साक्षात्कारप्राक्कालीनौपाधिकभेदमादाय तादृङ्निर्देशोपपत्तेः । परेऽव्यये सर्व एकीभवन्तित्येतदप्यभेदे मानम् । न च गावः सायं गोष्ठ एकीभवन्ति । एकीभूता नृपास्सर्वे ववर्षुः पाण्डवं शरैः । कीटो भ्रमरेणैकीभूत इति स्थानैक्यमतैक्यसादृश्यनिबन्धनैकीभावस्य गोनृपकीटभ्रमरादौ दर्शनात् । अत्रापि तैरेव निमित्तैः गौण एकीभाव इति वाच्यम् । मुख्यत्वे सम्भवति गौणत्वस्यायोगात् । ब्रह्मैक्यमात्रपरत्वेन सकृदुच्चरितस्य नानेकार्थपरत्वशङ्कापि । न चैक्यस्य प्रागेव सिद्धतया अभूततद्भावार्थच्विप्रत्ययायोगः । स्वगृहनिक्षिप्ताज्ञातनिधिवत् सतोऽप्यावृतत्वेनाभूतसमतया च्विप्रत्ययोपपत्तेः । न च परेऽव्यय इति श्रुतसप्तमीहानिरश्रुततृतीयाकल्पनापत्तिश्चेति वाच्यम् । श्रुत्यन्तरानुसारेण सप्तम्या अननुसरणीयत्वात् । न 'च परमं साम्यमुपैति परात्परं पुरुषमुपैती'ति पूर्वोत्तरवाक्यविरोधः । तस्य प्रागेव निरासात् । तथान्तर्यामिप्रकरणस्थं 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'तिवाक्यं अक्षरप्रकरणस्थं 'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ'इति वाक्यं च ऐक्ये प्रमाणम् । न चात इत्यनेन प्रस्तुतं सर्वनियन्तारं परामृश्यान्यो द्रष्टा नास्तीत्युक्तेस्स्वनियामकद्रष्ट्रन्तरनिषेध आयाति । न तु द्रष्टृसामान्यनिषेधः । अस्मिन् ग्रामे अयमेव सर्वनियामको नान्यः पुरुषोऽस्तीत्यादावन्यशब्दस्य प्रस्तुतसदृशान्यपरतया व्युत्पन्नत्वात् समानमितरच्छ्ययनेनेत्यत्र इतरशब्दस्य पूर्वनिर्दिष्टसदृशपरत्वोक्तेश्चेति वाच्यम् । अनेन ह्येतत्सर्वं वेदेति प्रतिज्ञातस्य एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्य उपपादनार्थं अन्यत्वेन प्रतीतेन जीवेनाभेदबोधनात् अचेतनवर्गस्य अतोऽन्यदार्त्तं नेति नेतीति निषेधाच्च । जीवब्रह्माभेद एव वाक्यप्रमेयः । दृष्टान्ते तु अभेदस्याविवक्षितत्वात् त्वदुक्तप्रकाराश्रयणे बाधकाभावात् । न चात्राप्यन्तर्यामिवाक्ये य आत्मनोऽन्तरः यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयतीति पूर्ववाक्येन एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः अतोऽन्यदार्तमित्युत्तरवाक्येन च विरोधः । तत्र परमात्मनोऽन्यं चेतनमङ्गीकृत्य तस्यार्तियुक्तत्वेना-

स्वातन्त्र्यस्यैवोक्तिरिति वाच्यम् । पूर्ववाक्यस्यौपाधिकभेदमात्रेणोपपत्तेः । उत्तरवाक्येन न चेतनान्तरस्यार्तियोगो विधीयते । किं तु 'एषोऽन्तर्यामी ते आत्मे'ति जीवस्वरूपभूतादन्तर्यामिणो व्यतिरिक्तं सर्वं आर्तं विनश्वरमिति वा मिथ्येति वा बोधनान्न विरोधशङ्का । अत एवाक्षरवाक्येऽपि 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इत्यादिपूर्ववाक्येन विरोध इत्यपास्तम् । किं च द्वितीयाद्वै भयं भवतीति भेदस्य भयहेतुत्वेन निन्दितत्वादप्यभेद एवोपनिषद्भ्यः । न चास्य विरोधिनः समानात् भयं भवतीत्येवार्थः । लोके तादृशादेव भयं भवतीति लोकसिद्धानुवादित्वात् 'पूर्वत्र तस्मादेकाकी बिभेति'-उत्तरत्र 'तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रवणाच्चेति वाच्यम् । यन्मदन्यं नास्ति कस्मान्नु बिभेमीति तेन एवास्य भयं वीयायेति श्रुतेः । सामान्यतो द्वितीयमात्रदर्शनस्यैव भयहेतुत्वात् विशेषकल्पनायोगात् एकाकी बिभेतीति पूर्ववाक्ये परमार्थदर्शनरहितस्य तन्निमित्तभयसम्भवात् एकाकी बिभेतीत्युक्तम् । उत्तरवाक्ये तस्मादेकाकी न रमत इत्यत्र इष्टसंयोगजन्यरतेरेकाकिन्यभावात एकाकिनो रतिर्नास्तीत्युक्तम् । ततश्चातत्त्वज्ञविषयोक्तवाक्यानुसारेण तत्त्वज्ञविषयमध्यवाक्यस्य स्वार्थसमर्पणेनाप्युपयुक्तत्वात् तद्विरोध्यर्थपरत्वायोगात् । एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीति भेदनिन्दयाप्यभेदसिद्धिः । न चैतस्मिन्निति श्रवणात् स्वगतभेदनिषेधोऽयम् । न भेदमात्रनिषेध इति शङ्क्यम् । अल्पार्थकारशब्दस्वारस्यादप्यर्थकोत्पदस्वारस्यात् एतस्य प्रतियोगित्वेनानुल्लेखाच्च भेदमात्रनिषेधपरतया तद्विशेषनिषेधपरत्वकल्पनायोगात् । एवं एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ इत्यादिश्रुतिरप्यत्रैक्ये प्रमाणम् । न चान्तर्याम्यैक्यपरेयं श्रुतिः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादाविव भूतशब्दस्य चेतनपरत्वादिति वाच्यम् । दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः । चेतनस्य जायमानत्वाद्ययोगात् भूतहिंसानिषेधवाक्य इव चेतनाष्ठितप्राणशरीरादेरेव भूतशब्दवाच्यत्वात् । अत एव 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः । इत्यादिस्मृतिरपि । एवं 'यावन्मोहं तु भेदस्स्यात् जीवस्य च परस्य च । ततः परं न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥ विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते । आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥' इत्यादिस्मृत्या भेदस्याविद्यकत्वप्रतीतेरभेद एव तात्त्विक इति गम्यते । न चात्र भेदशब्दो मित्रभेद इत्यादाविव वैमत्यार्थः । तथा सति लक्षणापत्तेः । अन्योन्याभावादेरेव मुख्यत्वात् श्रुतार्थत्यागस्यान्याय्यत्वात् । क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि

सर्वक्षेत्रेषु भारत । इत्यादिस्मृतिरप्यत्र मानम् । न च क्षेत्रज्ञं सर्वज्ञं मां सर्वक्षेत्रेषु वीद्धीत्यर्थः । 'महाभूतान्यहङ्कार' इत्याद्युक्त्वा एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् । इत्यनेन 'यस्य पृथिवी शरीरमित्यादिश्रुत्येश्वरशरीरतयोक्तं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं क्षेत्रमित्युक्तत्वादिति वाच्यम् । सर्वनियामकतया सकलक्षेत्रसम्बन्धस्य प्रागेव सिद्धेः पौनरुक्त्यापत्तेः तत्तत्क्षेत्राधिष्ठातृत्वेन क्षेत्रज्ञपदवाच्यजीवाभेदपरत्वस्यैवोचितत्वात् । अत एव 'क्षेत्राणि च शरीराणि बीजानि च शुभाशुभे । श्रुतानि वेत्ति योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते । प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणात्मकम् । क्षेत्रज्ञमाहुर्जीवं तु कर्तारं गुणसंवृतम् ॥ इत्यादिस्मृतौ क्षेत्रज्ञशब्दस्य सर्वान्तर्यामिसर्वज्ञपरत्वेऽपि प्रकृते तदसम्भवः । जीवे सुप्रसिद्धत्वाच्च । न च शास्त्रस्था वेति न्यायः । तस्य एकतराशास्त्रीयविषयत्वात् । एवमन्यान्यपि वाक्यानि यथासम्भवमैक्ये योज्यानि । तस्मादागम ऐक्ये मानम् ॥

॥ इति अहं ब्रह्मास्मीत्याद्यनेकश्रुतिस्मृत्यर्थकथनम् ॥

एवमनुमानमपि तत्र मानम् । जीवाः परमात्मनस्तत्त्वतो न भिद्यन्ते । आत्मत्वात् । परमात्मवत् । ननु, आत्मत्वं जातिरत्र हेतुः । तथा चाभेदे हेतूच्छित्तिरेव प्रतिकूलतर्क इति चेन्न । तत्त्वतः अभेदेऽपि व्यावहारिकभेदेनैव व्यावहारिकजातेरनुच्छेदोपपत्तेः । ज्ञातृत्वादित्यप्यत्र हेतुः । जीवे उपधेये अन्तःकरणोपहितवृत्तेस्तस्यासिद्धेरभावात् । व्यवहारे स्वभिन्नज्ञानानपेक्षत्वं हेतुः । तवापि जीवस्य स्वाभिन्ननित्यज्ञानस्याबाध्यव्यवहारविषयत्वात् अबाध्यत्वमप्यत्र हेतुः । न च जडे व्यभिचारः । तत्र बाध्यत्वेन हेतोरभावात् तात्त्विकभेदस्य सर्वत्रासत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात् । न चैवं व्यावहारिकभेदव्यतिरेकोऽप्येवमेव साध्यतां जीवपरमात्मनोरिति वाच्यम् । तत्र प्रत्यक्षविरोधस्यैव बाधकत्वात् श्रुत्यनुग्रहाच्चाभाससाम्यापादनाप्रयोजकत्वानवकाशात् । अत एव विमता जीवाश्चैत्रात् तत्त्वतो न भिद्यन्ते । जीवत्वाच्चैत्रवदिति जीवैक्ये विमता जीवा वस्तुतो ब्रह्मणो न भिद्यन्ते । वस्तुत्वात् । ब्रह्मवदिति । ब्रह्मजीवैक्ये च यदनुमानं, तत्र व्यवहारतोऽपि न भिद्यन्त इत्यप्येवं साध्यतामित्याभासासाम्यमपास्तम् । एवं विमतानि शरीराणि चैत्राधिष्ठितानि । शरीरत्वात् । सम्मतवत् । न चैतावता न जीवैक्यसिद्धिः । चैत्राधिष्ठितत्वेऽपि अन्याधिष्ठितत्वसम्भवात् । चैत्रमात्राधिष्ठितत्वे तु अन्तर्याम्यधिष्ठितत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यापत्तिरिति वाच्यम् । चैत्रमात्रसंसार्यधिष्ठितत्वस्य साध्यत्वात् । चैत्रमात्रभोगायतनानीति वा साध्यम् । न च भोक्तृत्वमन्तःकरणविशिष्टस्य । तच्च प्रतिशरीरं भिन्नम् । यच्चैकं शुद्धचैतन्यं, तन्न भोक्त्रिति बाध इति वाच्यम् । भोक्तृत्वस्य विशि-

ष्यवृत्तित्वेऽपि विशेष्यवृत्तित्वानपायात् । न चैवं विमतानि शरीराणि चैत्रमनसैव युक्तानीत्याभाससाम्यम् । मनसोऽप्यैक्ये व्यवस्थायाः सर्वथानुपपत्तेः श्रुत्यनुग्रहाननुग्रहाभ्यां विशेषाच्च दृष्टिसृष्टिपक्षे तदभ्युपगमाच्च । आत्मा द्रव्यत्वापरजात्या नाना न । विभुत्वात् । आकाशवत् । न च प्रतिकल्पमाकाशस्य भेदेन साध्यवैकल्यं परिच्छिन्नत्वेन साधनवैकल्यञ्चात्मत्वस्य परमाणुत्वादिवदजातित्वेऽपि आत्मभेदसिद्ध्या चार्थान्तरमिति वाच्यम् । आत्मत्वाधिकरणं द्रव्यत्वापरजात्यैककाले नाना न । समानकालीनमूर्तमात्रसंयुक्तत्वात् । गगनवदित्यत्र तात्पर्यात् । पक्षविशेषणमहिम्ना च नार्थान्तरम् । विमतो भेदः मिथ्या, एकस्यां दृशि कल्पितो वा । भेदत्वात्, दृश्यत्वाद्वा । चन्द्रभेदवत्, एकस्यां दृशि क्षणिकवादिकल्पितभेदवद्वा । मिथ्यात्वं प्रागुक्तमेव । न च कल्पितसाधारणभेदत्वासिद्धिः । भेदे अकल्पितत्वस्यैवासिद्धेः । अत एव चन्द्रस्य कल्पितद्वितीयचन्द्रात् भेदस्य सत्यत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । मुक्तेस्संसारात् ब्रह्मणो अनृतात् भेदे च व्यभिचार इति निरस्तम् । न चैवमभेदो मिथ्या । अभेदत्वात् । देहात्माभेदवदित्यादि सुसाधम् । शून्यवादापत्तेरुक्तत्वात् । एवं विमता भेदधीः मिथ्या । भेदधीत्वाच्चन्द्रभेदधीवत् । न च ब्रह्मानृतभेदप्रतीत्यादौ व्यभिचारः । तासामपि पक्षसमत्वादाभाससाम्यस्य तात्त्विकत्वे प्रत्येतव्यत्वानुपपत्त्यैव निरासः । अत एव 'विमतं तात्त्विकस्वान्तर्भेदशून्यं महत्त्वतः । यदेवं तत्तथा यद्वा खं तथेदं यतस्तथा ॥' इत्यत्र गगनस्य सावयवत्वेन न साध्यवैकल्यम् । स्वान्तःपदेन स्वावयवातिरिक्तस्योक्तेः । एवं संवित् स्वान्तर्गणिकस्वाभाविकभेदहीना । उपाधिमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वात् । गगनवत् । न च साध्यवैकल्यम् । नैयायिकदिशा दृष्टान्तत्वोक्तेः । न चेच्छादेरपि घटपटाद्युपाधिभेदेन विभाव्यमानभेदतया व्यभिचारस्तेष्विति वाच्यम् । इच्छादीनामेकान्तःकरणपरिणामत्वेन तत्रापि साध्यसत्त्वात् । विमतो अव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदः स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी । भेदत्वात् । संयुक्तभेदवत् । विमतो भेदः केवलान्वय्यन्ताभावप्रतियोगी । पदार्थत्वात् । नित्यद्रव्यवत् । स्वरूपेणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यथा न तुच्छत्वं पारमार्थिकत्वाकारेणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे ब्रह्मवत् सद्रूपता परया न यथार्थान्तरं, तत् प्रागुक्तम् । अन्योन्याभावत्वं स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिवृत्ति । त्रैकालिकाभाववृत्तित्वे सति अभावत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वात् । अत्यन्ताभावत्ववदित्यनुमानं पूर्वोक्तसंयुक्तप्रतियोगिकभेदरूपदृष्टान्तासिद्ध्यर्थम् । न च शुक्तौ शुक्तिभेदस्यारोपितस्य सत्त्वेन सिद्धसाधनम् । असदन्यथाख्यातिवादिनस्तवानङ्गी-

कृतत्वेन तस्य साध्यत्वात् । न च त्रैकालिकत्वे मिथ्यात्वायोगः । मायाचित्सम्बन्धस्य कालत्वेन सर्वकालस्थितेरतद्विरोधित्वात् । न चाव्याप्यवृत्तितया संयोगादिवत् समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेनार्थान्तरम् । पक्षविशेषणमहिम्ना अव्याप्यवृत्तित्वस्यासंभवेन तदयोगात् । अनुसन्धानाद्यव्यवस्थादिकं प्रागेव निराकृतम् । अप्रयोजकत्वाभाससाम्यसत्प्रतिपक्षोपाध्यादि पूर्वोक्तप्रपञ्चमिथ्यात्वानुमानवन्निराकरणीयम् । एवमात्मत्वमेकत्वव्याप्यम् । आत्ममात्रवृत्तित्वात् । चैत्रत्ववदित्याद्यपि द्रष्टव्यम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ जीवब्रह्माभेदानुमानम् ॥

'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः ।' इति स्मृतौ चांशत्वव्यपदेशादपि जीवब्रह्माभेदसिद्धिः । यद्यपि ब्रह्म प्रति जीवस्यांशत्वं न तावदारम्भकत्वम् । ब्रह्मणोऽनादित्वात् । नापि खण्डत्वम् । अच्छेद्यत्वात् । नापि समुदायित्वम् । समुदायस्य समुदाय्यनन्यत्वेन व्यवहारदशायामपि संसार्यन्यशुद्धब्रह्मभावापातात् । नापि भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वम् । अनङ्गीकारात् । नापि घटं प्रति खण्डपटस्येव प्रदेशत्वम् । निष्प्रदेशब्रह्म प्रति कल्पनां विना तदयोगात् । तथापि घटाकाशस्य महाकाशं प्रतीव कल्पितप्रदेशत्वरूपमंशत्वं जीवस्यावच्छेदपक्षे सम्भवति । स्वतो निरंशेऽपि औपाधिकांशो यथा युज्यते, तथोक्तं पुरस्तात् । न तु सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वम् । स्थूलपटं प्रति सूक्ष्मपटस्याप्यंशत्वापत्तेः । वस्त्वेकदेशे मुख्यस्यांशशब्दस्य स्वतो निरंशेऽपि कल्पितैकदेशे प्रयोगस्यार्थान्तरे प्रयोगकल्पनापेक्षयाभ्यर्हितत्वात् ।'अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एक' इति सूत्रे 'सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्य एतमेवं विदित्वा मुनिर्भवति य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिभेदव्यपदेशस्य ब्रह्म दासा ब्रह्म दाशा ब्रह्मेमे कितवा उतेत्याथवर्णमन्त्रे अभेदव्यपदेशस्य चोदाहृतत्वाचोक्तार्थपरिग्रहस्योचितत्वात् । आत्यन्तिकभेदगर्भार्थान्तरस्वीकारे चैतत्सूत्रविरोधापत्तेः । कुत्रचिदन्यत्र प्रयोगमात्रेण सर्वत्र तत्कल्पने बहुविप्लवापत्तेश्च । अत एव ननु, जीवस्य शुद्धचैतन्यांशत्वं वा, ईश्वरांशत्वं वा, पादोऽस्येत्यनया श्रुत्या बोध्यः । नाद्यः । पादोऽस्य विश्वा भतानीति श्रुताविदंशब्देन सहस्रशीर्षत्वादिविशिष्टप्रकृतेश्वरस्य ममैवांश इति स्मृतौ चेश्वरे प्रयुक्तास्मच्छब्देनेश्वरस्यैवोक्तेः । नान्त्यः । त्वन्मते ईश्वरस्याप्युपहितत्वेन घटाकाशं प्रति करकाकाशस्येवेश्वरं प्रति जीवस्यांशत्वायोगात् । न च गृहाकाश एव पुनर्घटेनेवेश्वरोपाधिनावच्छिन्नमेव चैतन्यं पुनर्जीवोपाधिनावच्छिद्यत इति वाच्यम् । तथात्वे हि मुक्तस्य

शुद्धब्रह्मत्वं न स्यात् । तस्मात्त्वन्मतेऽपि न मुख्यमंशत्वम् ! नाप्यौपाधिकं वक्तुं शक्यम् । अतो मदुक्तप्रकार एवादरणीय इति निरस्तम् । अर्थान्तरपरिग्रहे विरोधस्योक्तत्वात् श्रुतिस्मृतिगतसर्वनाम्ना सहस्रशीर्षत्वाद्युपलक्षितचैतन्यपरामर्शादुक्तदूषणानवकाशाच्च । तस्मात् 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते' इत्यादिश्रुत्या जीवब्रह्माभेदे प्रमितेऽपि मन्तृमन्तव्यत्वादिभेदव्यपदेशनिर्वाहार्थं काल्पनिकांशत्वस्य श्रुतिस्मृतिव्याहृतत्वेन तद्बलादप्यभेदोऽवगम्यत इति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अंशत्वेनाप्यैक्यसिद्धिः ॥

तथा जीवब्रह्मणोर्मुखप्रतिमुखवत् बिम्बप्रतिबिम्बरूपत्वादप्यभेदोऽवगन्तव्यः । ननु, दृष्टान्ते नाभेदस्सम्प्रतिपन्नः । चैत्रतच्छाये भिन्ने इतिवत् चैत्रतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इत्येव पार्श्वस्थितेन ग्रहणात् स्वेनापि स्वकरतत्प्रतिबिम्बे भिन्ने इति ग्रहणाच्चेति चेन्न । आपाततो भेदप्रतीतावपि सयुक्तिकप्रत्यक्षेण बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यसिद्ध्या दृष्टान्तत्वोपपत्तेः । यथा लक्षणापरिज्ञाने भेदभ्रमवतोऽपि बहिस्थितश्चैत्रो यत्स्वलणकत्वेन प्रतिपन्नः ततो गृहस्थे तथा भाति । तस्मिन् चैत्र एवायमिति धीः, तथा ग्रीवास्थं मुखं यत्स्वलक्षणकं प्रतिपन्नं दर्पणस्थमपि तथेत्यवधार्य तथैवेदं मुखमिति स एवायं कर इति च स्वपरसाधारणप्रतीतिरप्यनुभवसिद्धा । न च किञ्चित्स्वच्छताम्रादौ मुखे छायामात्रे प्रतीतेऽपि संस्थानविशेषाप्रतीत्या प्रत्यभिज्ञाया असिद्धेरिति वाच्यम् । सर्वत्राप्रतीतावपि निर्मलदर्पणादावेव तत्सिद्ध्या दृष्टान्तसिद्धेः । ननु, स्वनेत्रगोलकादौ स्वस्याभिज्ञाविरहात् प्रत्यभिज्ञापि कथमिति चेन्न । दर्पणाहतचक्षूरश्मीनामग्रावच्छेदेन सम्बन्धात् स्वनेत्रगोलकादीनामभिज्ञायास्सन्निहितपूर्वसमय एव सम्भवात् । यत्तु सूर्यपार्श्वस्थिते प्रतिसूर्ये प्रत्यभिज्ञाविरहादत्रापि प्रत्यभिज्ञाविरह इति, तन्न । तत्रोपाधेरत्रेवानाकलनेनौपाधिकत्वानिर्णयात् । तथा च उपाधिनिबन्धनत्वज्ञानं तल्लक्षकत्वज्ञानं चाभेदसाक्षात्कारे सामग्री । तस्यां सत्यां दर्पणे मम मुखं लग्नमिति अनुभवाभाव एवानुभवविरुद्धः । यत्तु चैत्रप्रतिबिम्बो दृष्टो न चैत्रः । किं तु तेनानुमित इति विपरीतानुभवविरोध इति तन्न । वस्तुतः अभेदे ज्ञातेऽपि उपाध्यवच्छिन्नो दृष्टोऽनवच्छिन्नोऽनुमित इति प्रतीत्यविरोधात् । शरद्गङ्गया वर्षर्तुगङ्गानुमानवत् । न चैवं प्रतिमुखे प्रत्यङ्मुखत्वादिना दृश्यमाने स्वमुखे तद्बुद्धिस्स्यात् । बालानां च स्वप्रतिबिम्बे बालान्तरभ्रमो न स्यादिति वाच्यम् । तयोस्स्वलक्ष

णकत्वाज्ञाननिबन्धनत्वात्। अत एव कदाचित् प्रतिमुखेऽपि मम मुखमिति बुद्धिव्यपदेशौ। न चायं व्यवहारो भेदज्ञानपूर्वकत्वेन मार्गे स्वपदव्यां स्वपदव्यवहारवत् गौणः। स्वलक्षणकत्वज्ञानदशायां भेदज्ञानस्यासत्कल्पत्वात्। नन्वविवादस्स्यात् भेदसाक्षात्कारे। अन्यथा त्वयापि कस्य भ्रमत्वमुच्यते। न च भेदं भेदकं च साक्षात्कुर्वन् अभेदं साक्षात्कुर्वाणो दृष्ट इति चेत्, श्वैत्यव्याप्यशङ्खत्वसाक्षात्कारे पीतसाक्षात्कारवत् उपाधिमाहात्म्यादभेदं साक्षात्कुर्वाणो भेदं साक्षात्करोतीत्यङ्गीक्रियते। अनुभवस्य दुरपह्नवत्वात्। न चैवमुपादानस्य ऐक्याज्ञानस्य ऐक्यज्ञानेन निवृत्तेः भ्रमानुपपत्तिः। तन्निवर्तने उपाधिविरहस्यापि सहकारित्वात्। न चैवं तज्ज्ञाने सति तन्न जानामीत्यननुभवेन तस्य स्वप्रागभावं प्रतीवाज्ञानं प्रत्यप्यन्यानपेक्षस्यैव निवर्तकत्वमिति वाच्यम्। न जानामीति व्यवहारप्रयोजकाज्ञानांशनिवर्तनेऽपि भ्रमस्यानुभूयमानत्वेन तदुपादानांशस्य निवृत्तौ जीवन्मुक्तौ प्रारब्धकर्मण इवोपाधेरेव प्रतिबन्धकतया तद्विरहापेक्षाया आवश्यकत्वात्। एतेन भेदभ्रमस्यास्य मूलाविद्योपादानकत्वे व्यावहारिकत्वापत्तिः। अज्ञानानुपादानकत्वे अपसिद्धान्तः। बिम्बप्रतिबिम्बभेदस्य सत्यत्वापत्तिश्चेति निरस्तम्। उक्तन्यायेनोपपत्तेर्व्यावहारिकत्वेऽप्यनुपपत्त्यभावाच्च। तयोरैक्ये अनुमानमपि प्रमाणम्। अत्र यद्यप्यत्यन्तसादृश्यं सव्येतरकरादौ व्यभिचारि, तथापि प्रतिबिम्बो बिम्बाभिन्नः। तद्गतासाधारणधर्मवत्त्वात् तद्विरुद्धधर्मानधिकरणत्वात् बिम्बाजनकाजन्यत्वाच्च। न च द्वितीयहेतोरसिद्धिः। प्रत्यङ्मुखत्वादिविरुद्धधर्मस्य उपाधिकृतत्वेन स्वाभाविकविरुद्धधर्मानधिकरणत्वस्य सत्त्वात्। न च बिम्बानन्तरजाते प्रतिबिम्बे तृतीयहेतोरसिद्धिः। ऐक्यवादिनं प्रतिबिम्बानन्तरत्वस्यैवासिद्धेः। ननु, पृथक्कार्यानुरोधेन परिवेषेन्द्रचापच्छायाप्रतिसूर्यादाविवात्रापि पृथक्कारणं कल्पनीयम्। प्रतिबिम्बमपि हि छायाविशेषः। न हि भेरीघातादिक्लृप्तहेत्वभावात् ध्वनावुपरतेऽपि श्रूयमाणः प्रतिध्वनिर्न शब्दान्तरमिति चेन्न। प्रतिबिम्बस्य छायाविरोधिन्यालोकेऽपि सम्भवेन छायाविशेषत्वासिद्धेः। प्रतिध्वनेस्तु भिन्नकालत्वेन तद्भेदस्य प्रकृतेऽनुपयोगात् कार्यपार्थक्यसिद्ध्युत्तरकालकल्प्यकारणभेदस्य प्रथमं वक्तुमशक्यत्वात क्लृप्तहेतुभावेन कार्यस्यैव भावाच्च प्रत्यक्षस्य भेदाभेदयोः समत्वात् युक्त्या अभेद एव प्राबल्याच्च। अत एवोक्तं विवरणे—'दर्पणादौ न मुखव्यक्त्यन्तरमस्ति। तज्जनकशून्यत्वात्। शशशिरसि विषाणवदिति। एवमभेदधिय उपपादितत्वात् अस्याः प्राबल्यम्। व्यक्त्यन्तरहेत्वभावात् सैव नास्तीत्यपास्तं प्राक्। न च छायादाविव कारणभेदस्य कल्प्यत्वेन

भेदबुद्धिस्सोपपत्तिका । तथा क्लृप्तद्रव्यानन्तर्भावे तमोवद्द्रव्यान्तरतैवेति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयापत्तेः। भेदसोपपत्तिकत्वे द्रव्यान्तरत्वकारणान्तरत्वयोः कल्पनं, तस्मिंश्च सोपपत्तिकत्वमिति । अत एव 'नोपरक्तं न वारिस्थ'मिति स्मार्तव्यवहारो मुख्यः। न तु यथा चित्रितः सिंहः यथा दारुमयी योषा यथा चर्ममयो मृग इत्यादिवद्गौणः । न च त्वत्पक्षेऽपि वारिस्थशब्दो न मुख्यः । वारिणि सूर्यान्तराभावात् गगनस्थस्य वारिस्थत्वायोगादिति वाच्यम् । वारिस्थत्वेनोपस्थिताशेषवारिस्थसूर्यनिषेधात् । ननु वारिस्थत्वेन सूर्य एवोपस्थितः तयोरभेदो न प्रत्यक्षसिद्धः । नापि युक्तः । न्यूनाधिकपरिमाणवत्त्वचलत्वाचलत्वोपाधिसंयुक्तत्वासंयुक्तत्वत्वगादिग्राह्यत्वाग्राह्यत्वप्रत्यङ्मुखत्वाप्रत्यङ्मुखत्वादिना कस्तूरीबिम्बप्रतिबिम्बयोस्सौरभासौरभादिना च भेदसिद्धेरिति चेन्न । न्यूनपरिमाणादिना सौरभादिना च उपाधिगतस्य भेदस्साधनीयः । तथा च उपाधिगतत्वस्य बिम्बे कल्पितत्वेन पक्षहेत्वोरसिद्धेः कल्पितहेत्वादिना तत्समानसत्ताकसाध्यसिद्धावविवादाच्च । नापि 'यथैषा पुरुषे छाया एतस्मिन्नेतदाततम् । छाया यथा पुंसदृशी पुमधीना च दृश्यते ॥ एवमेवात्मकाः सर्वे ब्रह्माद्याः परमात्मनः ।' इति श्रुत्या भेद इति वाच्यम् । कल्पितभेदमात्रेण सादृश्योपपत्तेः तात्त्विकत्वे श्रुतितात्पर्याभावात् ऐक्यप्रतिपादकानेकश्रुतिविरोधाच्च । ननु, तत्स्वलक्षणकस्यैव दर्पणस्थत्वेनारोपिततया तद्रूपादियुक्तस्येव तद्गन्धादियुक्तस्यापि दर्पणस्थत्वेन प्रतीतिः स्यादिति चेन्न । तत्स्वलक्षणकत्वेनारोपितत्वेऽपि यावत्स्वलक्षणकत्वेनारोपितत्वानङ्गीकारेण गन्धादिप्रतीत्यापादनस्याशक्यत्वात् । नन्वेवं दर्पणे मुखस्याभावे उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वेन मुखप्रतिमुखयोरवदातत्वश्यामत्ववत् जीवब्रह्मणोः संसारित्वासंसारित्वादिव्यवस्था कथमिति चेत्, न । आरोपितेनादर्शस्थत्वेन विशिष्टे प्रतिबिम्बे तद्धर्मस्य मालिन्यादेस्सम्भवात् । न चोपाधिस्थत्वस्यापि आरोप्यत्वेन कथं मालिन्याश्रयतावच्छेदकत्वम् । एकविशिष्टे इतरारोपाभावादिति वाच्यम् । आरोपपूर्वप्रतीतधर्मविशिष्टस्यैवारोप्याश्रयत्वात् । न तु तस्य सत्यत्वमपीति परप्रक्रियानिबन्धनदोषानवकाशात् । न च प्रतिमुखमेव दर्पणस्थं न तु मुखमिति प्रतिबिम्बदर्पणस्थत्वानुभवेन कथं प्रतिबिम्बत्वस्य तत्स्थत्वगर्भतेति वाच्यम् । अविद्योपहितस्याविद्याश्रयत्ववत् दर्पणोपहितस्य दर्पणाश्रितत्वसम्भवात् । एतेन मालिन्यस्थानीयस्य संसारस्य विशिष्टवृत्तित्वात् शुद्धाश्रितमोक्षसामानाधिकरण्यायोग इति निरस्तम् । संसारस्तावदुपहितवृत्तिः । तथा चोपधेयांशमादाय सामानाधिकरण्यसम्भवात् । तथा च वृक्षस्थकपिसंयोगाधारता अग्रेणेव मुखे मालिन्यं दर्पणसम्बन्धेनावच्छिद्यते । एतावानेव विशेषः । वृक्षे संयोगस्तु साहजिकः । मुखे औ-

पाधिकं मालिन्यम्। तेनोपहिते उपाध्यवच्छिन्न एव मुखे मालिन्यधीः। एतेन दर्पणमालिन्यस्य मुखनिष्ठत्वे संसारस्यापि शुद्धनिष्ठतापत्तिः। वृक्षः संयुक्त इतिवत् मुखं मलिनमिति प्रतीत्यापत्तिः। मुखं न मलिनम्। किं तु प्रतिमुखमित्यनुभवविरोधापत्तिश्चेति निरस्तम्। ननु, कस्तूर्यादिप्रतिबिम्बस्य स्वलक्षणाननुगमेन कथं बिम्बैक्यम्। न च तदाकारतामात्रेण तत्त्वं, तर्हि छायाप्रतिमुद्राप्रतिमादीनामपि तत्त्वं स्यात्। प्रत्यङ्मुखत्वादेर्भेदकस्यात्रापि सत्त्वाच्च। न च प्रत्यङ्मुखत्वधीर्भ्रान्ता। प्रतिबिम्बं बिम्बाभिमुखं नेति कदाप्यननुभवादिति चेन्न। दर्पणादिप्रतिबिम्बे स्वलक्षणानुगमेन बिम्बैक्ये व्यवस्थिते प्रतिबिम्बत्वावच्छेदेनैव तत्कल्पनात्। छायादौ स्वलक्षणकत्वस्य कुत्राप्यदर्शनेन साम्याभावात्। नापि प्रत्यङ्मुखत्वादि भेदकम्। मलिनत्ववदुपाधिकृतत्वात्। अत एव जपाकुसुमे रक्तताप्रतीतिवत् तद्धीर्भ्रान्ता। दर्पणाहतं चक्षुः प्रत्यङ्मुखं भवति। तस्य च स्वाभिमुखतया ग्रहणसामर्थ्याच्चान्याभिमुखस्यापि मुखादेस्तथाग्रहणोपपत्तेश्च। तदुक्तं—'दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम्। व्याप्नुवन्त्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखम्॥' न च परावृत्य स्वमुखस्यैव ग्रहणे पार्श्वस्थस्य मुखद्वयप्रतीत्ययोगः। स्वमुखस्यैवेति नियमासिद्धेः उपाधिसन्निहितमात्रस्यैव तथा ग्रहणात्। न चैवं दर्पणादेरभिघातकतामात्रेण उपक्षिणतया दर्पण इव दर्पणभेदेऽप्यनेकमुखप्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्। अभिघातकानेकत्वेन चक्षुषोऽनेकाग्रसम्पत्त्या प्रत्यग्रं स्वाभिघातकावच्छेदकमुखग्राहकतया दृष्टान्तवैषम्यात्। न च मणिदर्पणकृपाणादिषु विरुद्धरूपानेकमुखप्रतीतिः कथमेवं युज्यत इति। अन्वयव्यतिरेकसिद्धोपाधिप्राबल्यनिबन्धनत्वादिति गृहाण। न च चक्षुःपरिवृत्तिप्रक्रिया ब्रह्मप्रतिबिम्बे जीवे न सम्भवतीति वाच्यम्। चाक्षुषप्रतिबिम्बमात्रविषयतयैवास्या उपपादितत्वात्। न च विरलावयवस्य जलस्य नेत्राभिघातकत्वे जलान्तर्गतशिलाद्यग्रहणप्रसङ्गः। सर्वावच्छेदेनाभिघाताभावेनान्तरेऽपि चक्षुषः प्रवेशसम्भवात्। न चैवं बहुदूरव्यवहितोर्ध्वभागसूर्यादिग्रहणे पृष्ठभागस्थस्य व्यवहितस्यापि ग्रहणापत्तिरिति वाच्यम्। चक्षुषो गमनागमनाभ्यां विशेषात्। न हि दूरस्थसूर्यग्रहणं वदता पृष्ठकुड्यादिकं भित्वा चक्षुर्गच्छतीत्युक्तं भवति। न चैवं शिलाभिहतमपि चक्षुः परावृत्य मुखं गृह्णात्विति वाच्यम्। तवापि प्रतिबिम्बं तत्रोत्पद्यतामित्यापत्तेः। अस्वच्छतया परिहारस्यास्माकमपि समत्वात्। तव स्वच्छ एव उत्पद्यते। मम तत एव चक्षुः परावर्तते इत्यङ्गीकारात्। न चैवं प्रतिबिम्बदर्शनेनापि बिम्बदर्शनजन्यसुखपुण्यादिप्रसङ्गः। यत्र तद्दर्शनमात्रजन्यता। नान्यतः, तत्रेष्टापत्तेः। यत्र चोपाधिविनिर्मुक्तज्ञानत्वेन विशि-

ष्य जन्यता, तत्रापादकाभावात् । न चैवं सूर्यकस्यापि सूर्यवद्दुर्दर्शत्वापत्तिः । गोलके सूर्यतेजस्साम्मुख्यस्य दुर्दर्शताप्रयोजकस्य सूर्यकग्रहणकाले अभावात् । न च स्वच्छदर्पण इव किञ्चित्स्वच्छताम्रादौ मुखसंस्थानविशेषप्रतीत्यापातः । उपाधिगतात्यन्तस्वच्छताव्यतिरेकप्रयोजकमालिन्यादेरेव तत्र प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा तवापि तादृक्संस्थानविशेषवत् प्रतिबिम्बं तत्र कथं नोत्पद्यत इत्यस्य दुष्परिहरत्वापत्तेः । ननु, अवच्छेदपक्षे द्विगुणीकृत्य वृत्त्यसम्भवेऽपि प्रतिबिम्बपक्षे तत्सम्भवेनान्तर्यामित्वमितिस्ववचनविरोधः उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वमित्युक्त्ययोगश्चेति चेन्न । सर्वोपाध्यवच्छिन्नत्वैकदेशोपाध्यवच्छिन्नत्वाभ्यामुपाधिकल्पितभेदेन च स्वोक्त्यविरोधोपपत्तेः । अत एव दर्पणे न मुखमित्येव उपाधिसंसृष्टतया निषिध्यते । न तु 'नेदं रूप्य'मितिवत् नैतन्मुखमिति स्वरूपेण । ननु, नात्र मुखच्छायास्तीत्यननुभवेन प्रत्युतैतावन्तं कालम् अत्र प्रतिसूर्य आसीदितिवत् प्रतिमुखमासीदित्येवानुभवेन प्रतिबिम्बमिवादर्शे इत्यादिस्मृत्या च प्रतिमुखे दर्पणस्थत्वस्याप्यबाध एव । न हि भूमौ मेघो नेत्येतावता मेघच्छायापि तत्र बाधितेति चेन्न । मुखप्रतिमुखयोरेकस्वलक्षणकत्वेन ऐक्यव्यवस्थित्या मुखस्यैव तत्स्थत्वनिषेधेन प्रतिमुखस्य तत्सत्त्वनिषेधसम्भवात् । मेघच्छायाप्रतिसूर्यादिनां न तथेति न मेघादिनिषेधेन छायादिनिषेधः । स्मृतिस्तु, प्रातीतिकार्थमादाय दृष्टान्तपरा । न चैवं प्रतिबिम्बात् बिम्बानुमानोच्छेदः । साध्याविशेषादिति वाच्यम् । उपाधिकल्पितभेदेन विशेषोपपत्तेः । एतेन 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य'मित्यनेन उद्यत्प्रतिबिम्बदर्शनस्यापि निषेधस्स्यात् । वारिस्थसूर्यदर्शन निषेधेनाकाशस्थसूर्यदर्शनस्यापि निषेधश्च स्यात् । प्रतिबिम्बदर्शनेनैव दृष्ट्वा स्नायादिति शास्त्रार्थोऽप्यनुष्ठितः स्यादिति निरस्तम् । कल्पितभेदादेव शास्त्रीयव्यवस्थोपपत्तेः । न चौदुम्बरतया ज्ञातेनानौदुम्बरेण औदुम्बरो यूपो भवतीति शास्त्रार्थसिद्धिप्रसङ्गः आत्मतया ज्ञातदेहश्रवणादिनात्मा श्रोतव्य इति शास्त्रार्थसिद्धिप्रसङ्गश्चेति वाच्यम् । प्रमया उपपत्तौ सम्भवन्त्यां भ्रमणे तदुपपादानस्यायुक्तत्वात् । नन्वनादेर्जीवस्य नोपाध्यधीनं प्रतिबिम्बत्वम् । किं तु तदधीनत्वे सति तत्सदृशत्वम् । तच्च भेदव्याप्तमिति विरुद्धो हेतुः । उक्तं हि सूत्रकृता 'अत एवोपमा सूर्यकादिव'दिति चेत्, न । उपाध्यधीनत्वं हि उपाधौ सत्येव सत्त्वम् । तच्च नानादित्वविरोधि । अनादिजीवस्यापि तत्सम्भवात् । अतएव प्रतिबिम्बपदस्य भेदसादृश्यार्थकत्वमादाय विरुद्धत्वोक्तिर्हेतावयुक्ता । तदेवं प्रतिबिम्बस्य बिम्बेनैक्ये व्यवस्थिते । ब्रह्मैक्यं जीवजातस्य सिद्धं तत्प्रतिबिम्बनात् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ बिम्बप्रतिबिम्बन्यायेनैक्यसिद्धिः ॥

ननु, अणुत्वाज्जीवस्य कथ व्यापकादीश्वरादभेद इति चेन्न । नित्यस्सर्वगतस्स वा एष महानज आत्मा' इत्यादिश्रुत्या जीवो नाणुः । प्रत्यक्षगुणाश्रयत्वात् प्रत्यक्षत्वाच्च । घटवत् । आत्मत्वादभूतत्वाच्चेश्वरवदित्याद्यनुमानैश्च जीवानणुत्वसिद्धेः । विपक्षे च देहव्यापिसुखज्ञानाद्यनुपलम्भापत्तिर्बाधिका । न च 'अणुर्ह्येष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यञ्च पापञ्च वालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवस्स विज्ञेयस्स चानन्त्याय कल्पत' इति श्रुत्या जीवोऽणुरिति वाच्यम् । व्यापकत्वप्रतिपादकबहुश्रुतिविरोधेन दुर्विज्ञेयत्वपरत्वात् देहव्यापिगुणोपलम्भस्यान्यथयितुमशक्यत्वात् । एतेन जीवो न व्यापकः। उत्क्रान्तिमत्त्वात् गतिमत्त्वात् क्रियावत्त्वाच्च । खगशरीरवत् । विपक्षे हेतूच्छित्त्यापत्तिर्बाधिकेति निरस्तम् । हेत्वसिद्धेः । न च 'सोऽस्माच्छरीरादुत्क्रम्यामुं लोकमधिगच्छति अमुष्मादिमं लोकमागच्छती'त्यादिभिश्श्रुतिभिः 'तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ।' इत्यादिस्मृतिभिश्च हेतुसिद्धिरिति वाच्यम् । उत्क्रमणादीनां बुद्धिगतानां तदुपहिते श्रुत्या प्रतिपादनात् । न च 'नाकस्य पृष्ठे सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति । ते अशुभमनुभूयन्त' इत्यादौ श्रुतौ सुखदुःखाद्यनुभवसामानाधिकरण्यस्य गतावुक्तेः कथं तस्या बुद्धिगतत्वमिति वाच्यम् । आत्मनि सुखदुःखाद्यनुभवस्यापि बुद्ध्युपाधिकत्वेन तत्सामानाधिकरण्यस्य गतौ स्वाभाविकत्वासाधकत्वात् । ननु, 'स एनान् ब्रह्म गमयतीत्यादिश्रुतौ 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥' इत्यादिस्मृतौ च गतेर्मुक्तिसामानाधिकरण्योक्तेः कथमसिद्धिरिति चेन्न । अव्यापकस्यैवाव्यापकं प्रत्येव गमनम् । ब्रह्म च व्यापकं तत्प्रति गमनासम्भवेन गमनपदस्य उपाधिकृतभेदराहित्यपरतया गतिमुक्तिसामानाधिकरण्याप्रतिपादकत्वात् । ननु, 'प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामती'त्यात्मनिष्ठत्वश्रुतेर्नासिद्धिः । अन्यथा मोक्षादिकमपि बुद्धेरेव स्यात् । नापि श्रुतेर्बुद्ध्युपाधिकगत्यादिविषयत्वं सम्भवति । तद्यथा अनस्सु समाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याती'ति स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तेरिति चेन्न । एष इति बुद्ध्युपहितस्यैव परामर्शेन शुद्धात्मनिष्ठत्वस्य गतावनुक्तेः । मोक्षे तु बुद्ध्युपरमेण तन्निष्ठत्वस्यासम्भाविततया वैषम्यात् सर्वसाम्यस्य दृष्टान्ततायामप्रयोजकत्वात् । तद्बलेन स्वाभाविकत्वपर्यन्तत्वस्यासिद्धेः । न च 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'त्यादिश्रुतौ प्राणाख्यबुद्धिगतितः प्रागेव जीवे गत्युक्तेः कथं बुद्धिगत्यान्यथासिद्धिरिति वाच्यम् । प्राणाख्यांशेन क्रियाशक्तिशालिना पश्चाद्गतावप्यंशान्तरेण प्रथममुत्क्रमणस-

म्भवात् । एतेन 'मन उदक्रामन्मीलित इवाश्नन् पिबन्नास्ते वे'त्यादिश्रुतौ मनउत्क्रमणेऽपि आत्मनस्तदभावश्रवणाच्च कथं तद्गत्यैव गतिमत्त्वमिति निरस्तम् । उपहितस्योपाधिनिबन्धनगतिमत्त्वे बुद्ध्यनुपहितस्य तदभावाविरोधात् । न च तथा 'विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य'मित्यादिश्रुतौ नामरूपविमोक्षानन्तरमपि गतिश्रवणात् कथं सा औपाधिकीति वाच्यम् । परमपुरुषस्य सर्वत्र सन्निहितत्वेन तं प्रति गमनासम्भवेन उपैतीत्यस्यापि पूर्ववदर्थान्तरपरत्वात्। अत एव परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येती'त्यादिश्रुतिरपि न गत्यर्था । ननु, बुद्धिगतेन गत्यादिना किं तदवच्छिन्नात्मनि गत्यादि जायते, उत बुद्धिगतमेवारोप्यते, उतोपचर्यते । नाद्यः । घटगत्या तदवच्छिन्ने नभसि गत्यन्तरादर्शनात् । अन्यथा यतो घटस्य बुद्धेर्वा गतिः तत्राकाशस्यात्मनो वा सच्छिद्रत्वं स्यात् । अन्यत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिश्च स्यात्। न च प्रतिबिम्बपक्षे नोक्तदोष इति वाच्यम् । तस्य वस्त्वन्तरत्वमते उक्तदोषाभावेऽपि दर्पणाहता दृष्टिः परावृत्य स्वमुखं गृह्णातीति त्वन्मते उपाधिगत्या बिम्बे न गतिरिति प्रतिबिम्बेऽप्यस्यायोगात् । नान्त्यौ । कर्तुरवच्छिन्नस्यैतदात्मप्रदेशस्य न भोगायतनलोकप्राप्तिः । किं तु गतया बुद्ध्या अवच्छिन्नस्य प्रदेशान्तरस्यैवेति स्वीकारे कृतहान्यादिप्रसङ्गात् कर्तुर्भोक्तुश्चावच्छिन्नस्य भिन्नत्वात् । अभिन्ने वानवच्छिन्ने कर्तृत्वाद्यभावादिति चेन्न । उपाधिगत्या उपहिते गतिप्रयोग औपचारिक एव । न चैवं कृतहान्याद्यापत्तिः । यद्बुद्ध्यवच्छिन्नेन येनैवात्मना यत् कृतं, तदवच्छिन्नेन तेनैव भोगजननात् । न ह्यात्मनो निरवयवस्य प्रदेशोऽस्ति। यत्तु अवच्छिन्नस्य कर्तुर्भोक्तुर्भेद इत्युक्तं, तन्न । अवच्छेद्यात्मनोऽवच्छेदकबुद्धेश्चैक्ये अवच्छिन्ने भेदस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चात्मत्वमणुनिष्ठम् । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् । पृथिवीत्ववदित्यनुमानम् । व्यापकावृत्तित्वस्योपाधित्वात् । स्पर्शादिसामानाधिकरण्यस्याप्येवं साधनप्रसङ्गाच्च । जीवो न व्यापकः । भूतेतरत्वे सति परत्वासमवायिकारणानाधारत्वे सत्यसर्वज्ञत्वात् । शब्देतरानित्यविशेषगुणाश्रयत्वात् संस्काराश्रयत्वाच्च । घटवदित्यत्रानात्मत्वमुपाधिः अनित्यविशेषगुणसंस्कारादीनामुपाधिवृत्तित्वेनासिद्धिश्च । एवं महत्त्वस्यापि सुसाधत्वं च । जीवोऽणुः ज्ञा-

नासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वान्मनोवत् इत्यत्र मध्यमपरिमाणवत्त्वेन मनसो दृष्टान्तासंप्रतिपत्तेः जडत्वस्योपाधित्वाच्च । सर्वत्र चात्र व्यापिसुखज्ञानाद्युपलम्भः प्रतिकूलस्तर्कः एकस्याणोरेकदा व्यवहितदेशद्वयावच्छेदासम्भवेन 'पादे मे सुखं शिरसि वेदना' इत्यादियुगपदनुभवविरोधश्च । न च गुणिनो अणुत्वेऽपि गुणव्याप्त्या व्यापिसुखज्ञानानुमानाविरोधः । गुणिव्यतिरेकेणास्यासम्भावितत्वात् । अन्यथा घटव्यतिरेकेणापि घटरूपं स्यात् । प्रदीपादन्यत्र दृश्यमानापि प्रभा न दीपगुणः । किं तु अनुद्भूतस्पर्शं द्रव्यान्तरम् । न च जातिसमवायादेर्धर्मितोऽन्यत्र वर्तमानत्ववदत्रापि गुणस्य बुद्धेरन्यत्रोपलम्भस्स्यात् इति वाच्यम् । जातिसमवायादिवदत्रापि तर्हि व्यापकत्वप्रसङ्गात् धर्मिणो विहायापि स्थितौ तस्या नियामकाभावात् । न च कारणनियमान्नियमः, तर्ह्यव्यवहितसमवायिकारणनियमादेव नियमे अणुमात्रदेशता दुर्वारैव । न च वह्नेरौष्ण्यं बहिर्नोपलभ्येत, समीपवृत्त्यनुद्भूतरूपतेजसस्तादित्युच्यमाने वह्नेरौष्ण्यं न सिध्येदिति वाच्यम् । बाधके सति सविधे तेजोऽन्तरकल्पनेऽपि दृश्यमानवह्नावनुभूयमानोष्णस्पर्शे बाधकाभावेन तस्मिंस्तेजोन्तरत्वकल्पनस्याशक्यत्वात् । एतेन केतक्यादौ परितो गन्धानुभवात् गुणानां गुणिनैरपेक्ष्यम् । न च तत्र केतक्यवयवानां परितः प्रसरतां ते गन्धाः, तर्हि द्रव्यक्षयप्रसङ्गात् । न चावयवान्तरप्रवेशात्तदक्षयः । स्फटिककरण्डिकास्थकस्तूर्यादौ अवयवान्तरप्रवेशकल्पने मानाभावात् इति निरस्तम् । समवायिनैरपेक्ष्ये कार्यस्य निराश्रयत्वापत्तौ तत्प्रत्यासक्तिनिबन्धनकारणान्तरस्याप्युच्छेदे कार्यत्वहानेरेव तत्र कल्पनायाम्मानत्वात् । यत्तु नित्यस्सर्वगतस्थाणुरित्यत्र 'नित्ये सर्वगते विष्णावणुर्जीवो व्यवस्थितः।' इति स्मृत्यन्तरानुसारात् सर्वगतस्थः अणुश्चेति विग्रह इति तन्न । 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः स वा एष महानज आत्मे'ति श्रुत्यनुसार्यर्थस्यैवोचितत्वात् । अणुरिति पदच्छेदे तद्विरोधापत्तेः । यत्तु क्रमेण नानादेहसम्बन्धादणोरेव सर्वगतत्वोक्तिरिति, तन्न । अशेषवाचिसर्वशब्दसङ्कोचे मानाभावात् । यदपि प्रत्यक्षत्वादिनैवाव्यापकत्वं साधनीयमित्युक्तं, तन्न । प्रतिकूलतर्कस्योक्तत्वात् व्यापकत्वसाधने तस्यैवानुकूलत्वेनाप्रयोजकत्वाभावाच्च । नन्वात्मनो व्यापकत्वे 'सर्वाणि शरीराणि सर्वस्यैव भोगायतना-

नि स्युः । तथा हि—सर्वशरीरेन्द्रियादीनां सर्वदा सर्वात्मसंयुक्तत्वात् कर्मणामपि साधारणदेहादिकृतत्वेनासाधारण्यायोगात् अहन्त्वारोपादेरपि नियामकमूलसम्बन्धादेरभावेन नैयत्यायोगादिति चेन्न । तवापीश्वरस्य व्यापकत्वेन सर्वशरीराणां तद्भोगजनकत्वापत्तेस्समानत्वात् । न च तददृष्टाजन्यत्वात्तत्संयुक्तत्वेऽपि न तत्र भोगजननं, तर्हीहापि समम् । न च कर्मणामेव कथमसाधारण्यम् । पूर्वतत्कर्मजन्यत्वात् । एवमनादितैव । अन्यथा ईशात्मनि तवाप्यगतेः । चैत्रभोगजनकांकुरादेः तददृष्टजन्यत्वात् आत्मसमवेतस्यादृष्टस्य साक्षादंकुरासम्बन्धात् आत्मद्वारकसम्बन्धस्य वाच्यतायामात्मनो विभुत्वम् । न च चैत्रभोगाहेतोरप्यंकुरादेरात्मद्वारा अदृष्टसम्बन्धेऽपि तदजन्यत्वेन तस्यातन्त्रत्वमिति वाच्यम् । जनकादृष्टनिरूपितात्मद्वारकसन्निकर्षस्यातिप्रसङ्गाभावेन तन्त्रत्वात् । जनकता तु अदृष्टस्य फलैकोन्नेया । एवमेवोपपत्तौ प्रतियोग्यभाववाच्यवाचकज्ञानज्ञेयादाविवादृष्टकार्ययोरपि सम्बन्धान्तरस्वीकारे मानाभावः । यत्तु कारीर्यदृष्टस्य वृष्ट्या सह तदुद्देशेन विहितक्रियाजन्यत्वादिरूपः सम्बन्धोऽस्तीत्युक्तं, तन्न । तत्रापि यजमानात्मद्वारकसंयुक्तसमवायस्यैव जलक्षरणादिप्रयोजकत्वात् । एतच्च सर्वं पररीत्योक्तम् । स्वमते च व्यवस्था प्रागुक्तैव । तथा च बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव 'ह्याराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट' इति श्रुतौ बुद्धिगुणेनाराग्रमात्रत्वोक्तेः स्वाभाविकमेव विभुत्वम् । न चात्रात्मगुणेनाराग्रमात्रत्वं बुद्धेर्गुणेन चावरत्वमिति व्युत्क्रमयोजना । तद्यथाणुनश्चक्षुषः प्रकाशो व्याप्तः । एवमेवास्य पुरुषस्य प्रकाशो व्याप्तः अणुर्ह्येवैष पुरुषः इति श्रुत्यनुसारादिति वाच्यम् । व्यापकत्वबोधकानेकश्रुतिविरोधेन बुद्धेर्गुणेनेत्येतदनुसारेण चास्या एव औपाधिकाणुत्वपरत्वात् पुरुषस्येति षष्ठ्या राहोश्शिर इत्यादिवदुपचरितार्थत्वाच्च । तथा च न व्युत्क्रमेणान्वयः । तस्मादणुत्वं नात्मभेदकम् ॥

॥ इति ॥

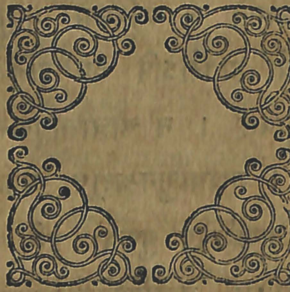
॥ अद्वैतसिद्धौ आत्मनोऽणुत्वभङ्गः ॥

स्थितानि ग्रन्थेषु प्रकटमुपदिष्टानि गुरुभिः
गुणो वा दोषो वा न मम परवाक्यानि वदतः ।
परन्त्वस्मिन्नस्ति श्रमफलमिदं यन्निजधिया
श्रुतीनां युक्तीनामकलि गुरुवाचां च विषयः ॥

॥ इति ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीचरण-
शिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायामद्वैतसिद्धौ
आ त्म नि रू प णं ना म
—* ॥ द्वितीयः परिच्छेदः ॥ *—

——○:o:*:o:○——

॥ श्रीः ॥

॥ तृतीयपरिच्छेदप्रारम्भः ॥

तदेवमैकात्म्ये व्यवस्थिते तत्साक्षात्काराय श्रवणमङ्गि, मननिदिध्यासने तदङ्गतया मुमुक्षुभिरनुष्ठेये । तदुक्तं, विवरणे 'श्रवणमाङ्गि । प्रमाणस्य प्रमेयावगमं प्रत्यव्यवधानात् । मनननिदिध्यासने तु चित्तस्य प्रत्यगात्मप्रवणसंस्कारपरिनिष्पन्नतदेकाग्रवृत्तिकार्यद्वारेण ब्रह्मानुभवहेतुतां प्रतिपद्येते' इति फलोपकार्यङ्गे । ननु, श्रवणं तावद्विचाररूपं शाब्दज्ञाने न करणम् । वेदेन धर्म इव ब्रह्माणि प्रमीयमाणे विचारस्यानुमानादौ तर्कस्येव शब्दरूपे तज्ज्ञानरूपे वा करणे इतिकर्त्तव्यतामात्रत्वादिति चेन्न । शब्दशक्तितात्पर्यावधारणं तावत् विचारः । अवधृततात्पर्यकश्च शब्दः करणमिति विचारस्य करणकोटिप्रवेशेनेतिकर्त्तव्यतात्वाभावात् अङ्गित्वनिर्णयात् । तदुक्तं विद्यासागरे—अनुमितौ लिङ्गज्ञानवत्तात्पर्यविशिष्टशब्दज्ञानं करणम् । अतस्तात्पर्यावधारणरूपविचारस्याङ्गित्वम् । न चाकांक्षादिसहितशब्दज्ञानस्यैव करणत्वसम्भवे तात्पर्यभ्रमनिरासोपक्षीणतयोक्ततात्पर्यज्ञानस्य करणकोटिप्रवेशे मननादेरपि तत्कोटिप्रवेशस्स्यादिति युक्तम् । एवं साकांक्षादिधियोरपि निराकांक्षत्वादिभ्रमनिरासकत्वमात्रेणोपयोगापत्तौ आकांक्षादिकमपि करणकोटिप्रविष्टं न स्यात् । न चान्योन्याश्रयः । सामान्यतोऽर्थावगमनेन तात्पर्यग्रहसम्भवात् । अन्यथा नानार्थादौ विनिगमनादिकं च न स्यात् । तथा च सर्वत्र तात्पर्यज्ञानस्याजनकत्वेऽपि यत्र तात्पर्यसंशयविपर्ययोत्तरं शाब्दधीः, तत्र तात्पर्यज्ञानस्य हेतुता ग्राह्या संशयविपर्ययोत्तरप्रत्यक्षे विशेषदर्शनस्येव । अत एव न विवरणविरोधोऽपि । ननु, तात्पर्यज्ञानस्य करणकोटिप्रवेशे वेदेऽपि तात्पर्यभ्रमसम्भवात् बाह्यागमेऽपि तात्पर्यप्रमासम्भवात् शाब्दज्ञानकरणस्य दुष्टत्वादुष्टत्वव्यवस्था न स्यात् इति चेन्न । वेदे कदाचित् कस्य चित् कुत्रचित्तात्पर्यभ्रमेऽपि निर्दुष्टत्वेन यथार्थ-

तात्पर्यमस्त्येव । परागमे तु पौरुषेयतया प्रतारणादिमत्पुरुषप्रणीततया दुष्टत्वेन न तथेति दुष्टत्वादुष्टत्वव्यवस्थासम्भवात् तात्पर्यांशस्यावघातादेरिव यागे शब्दे सन्निपत्योपकारकतया करणकोटिप्रविष्टत्वेनाङ्गित्वम् । न च दृष्टान्ते करणद्रव्यविशेषत्वात् तथा । सर्वसाम्यस्य दृष्टान्तत्वाप्रयोजकत्वात् । ननु, सन्निपत्योपकारकत्वेऽपि न फलोपकारकमनननिदिध्यासनरूपाङ्गं प्रति शेषिता । अन्यथा प्रयाजादिकं प्रत्यवघातादिश्शेषी स्यादिति चेन्न । विशिष्टयागप्रविष्टतया शेषित्वे इष्टापत्तेः । असाधारण्येन शेषिता तु असाधारणफलोपकारकत्वे स्यात् । असम्भावनाविशेषनिवृत्तिरूपासाधारणोपकारजनकत्वात् । सापि श्रवणस्य सम्भावितैव । अत एवोक्तं चित्सुखाचार्यैः 'करणीभूतशब्दगतातिशयहेतुत्वात् श्रवणस्य करणत्वेनाङ्गित्वम् । मनननिदिध्यासनयोस्तु सहकारिभूतचित्तगतातिशयहेतुत्वात् फलोपकार्यङ्गते' ति । न चैवं सोमयागसहकारिभूतदीक्षणीयाद्यङ्गस्य तद्गतातिशयहेत्वभिषवग्रहणादिकं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । पूर्ववदुक्तोत्तरत्वात् । तदुक्तं तत्त्वशुद्धौ 'करणीभूतशब्दधर्मशक्तितात्पर्यविषयत्वात् श्रवणस्य करणान्तर्भावेनाङ्गित्व' मिति । न च शब्देनापरोक्षज्ञप्तौ अप्रतिरुद्धापरोक्षज्ञप्तौ चोत्पाद्यायां मनननिदिध्यासनयोरिव परोक्षज्ञप्तावप्रतिरुद्धपरोक्षज्ञप्तो चोत्पाद्यायां श्रवणस्याप्यपेक्षिततया त्रयाणामपि फलोपकार्यङ्गत्वमेवेति कथं परस्पराङ्गाङ्गिभाव इति वाच्यम् । मनननिदिध्यासने फले जनयितव्ये शब्दस्य सहकारिणं सम्पादयतः । श्रवणं तु तस्य जनकतामेवेति विशेषात् । यत्र च नैवं, तत्र तुल्यवदङ्गतैव । एतेन 'यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यस्स्वर्गकामः स सौभरेण स्तुवीत, हीषिति वृष्टिकामाय निधनं कुर्यात् ऊर्गित्यन्नाद्यकामाय उ इति स्वर्गकामाये'ति श्रुतानां वृष्ट्यादिफलाय सौभरेतिकर्त्तव्यतानिधनगतहीषादीनां श्रवणमननादिवत् परस्परमङ्गाङ्गिभावप्रसङ्ग इति निरस्तम् । करणस्वरूपसम्पादकत्वसहकारिसंपादकत्वरूपतत्प्रयोजकस्यात्रेव तत्राभावात् । न चैवं करणापूर्वोत्पत्तौ यागार्थस्यावघातादेः परमापूर्वोत्पत्तौ तदर्थः प्रयाजादिश्शेषस्स्यादिति वाच्यम् । एकफल उभयोर्यागार्थत्वाभावेन विशेषात् । ननु, क्लृप्तं परोक्षज्ञानं लोके शब्दस्य फलम् । तथा च शब्दातिशयाधायकस्य श्रवणस्य साक्षात्कारफलजनकाङ्गित्वं कथमिति चेत्, साक्षात्त्वं न जातिः । न वा इन्द्रियजन्यत्वादिकं नियामकम् । किं तु विषयगताज्ञाननिवर्तकत्वमेवापरोक्षत्वे प्रयोजकम् । तथा चाज्ञाननिवर्तकत्वं विषयपर्यन्तत्वेन । तच्चात्मपर्यन्तत्वादत्रास्त्येवेति नादृष्टकल्पना । इत्यञ्च प्रकरण-

बलादपि सिद्धमस्याङ्गित्वम्। श्रवणस्य फलसम्बन्धेन प्राधान्यसिद्धावितिकर्त्तव्यताकांक्षायास्सम्भवात् । ननु, यद्यपि न चित्तैकाग्र्यस्य सूक्ष्मवस्तुज्ञानहेतुत्वं दृष्टमस्ति, तथापि मननं न चित्तैकाग्र्यहेतुः । युक्त्यनुसन्धानरूपमननस्यायुक्तत्वशङ्कानिवर्त्तकताया एव दृष्टत्वेन चित्तैकाग्र्यहेतुत्वकल्पने सति दृष्टहान्यापत्तेः मननविधेरपूर्वविधित्वापाताच्च 'मतिर्यावदयुक्तते' ति स्मृतिविरोधाच्चेति चेन्न । तादृक्छङ्कायां सत्यां नानाकोटौ चित्तविक्षेपस्य तस्याश्च निवृत्तौ युक्तत्वेनावधारणविषयकोटौ चित्तप्रवणतायास्तावत्पर्यन्तत्वस्य दृष्टत्वेन दृष्टहान्यपूर्वविधिस्मृतिविरोधाभावात् । निदिध्यासनस्य तु विपरीतभावनानिवर्त्तकतासकलसिद्धा । ननु, तन्निवृत्तेः न ज्ञानहेतुता दृष्टा । रूप्यसंस्कारानुवृत्तावपि शुक्तिसाक्षात्कारदर्शनादिति चेन्न । 'इयं शुक्ति' रिति ज्ञानानन्तरं तद्रजततया ज्ञातमिति स्मृतेर्ज्ञानगोचरसंस्कारसत्त्वेऽपि तद्रजतमित्यस्मरणेन विपरीतसंस्कारनिवृत्तेस्तत्रापि सत्त्वात् । ननु, शब्दसामर्थ्यरूपेण लिङ्गेन 'ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान'इत्यादिवाक्येन निदिध्यासनस्य फलसम्बन्धात् प्रकरणेन च श्रवणादिकं निदिध्यासने सन्निपत्त्याङ्गमिति चेन्न । निदिध्यासनपदस्य बर्हिर्देवसदनमित्यादाविव साक्षात्काररूपफलसम्बन्धे न शक्तिरिति शब्दसामर्थ्याभावात्। वाक्येऽपि योग्यताबलाच्छ्रवणमेवाध्याह्रियते । तथा च तच्छ्रवणाद्ध्यायमानो निष्कलं ब्रह्म पश्यतीत्यनुकूलार्थस्यैव पर्यवसानात् । तस्माद्द्रष्टव्यः श्रोतव्य इति दर्शनेनाव्यवहितपाठरूपसान्निधानात् श्रवणस्य दर्शनेन साक्षादन्वयादङ्गित्वम् । किं च निदिध्यासनरूपभावनाप्रकर्षजन्यत्वे साक्षात्कारस्य कामिनीसाक्षात्कारवत् अप्रमात्वापातः। न च मूलप्रमाणदार्ढ्यात् प्रमात्वं, तर्हि तदेव साक्षात्करणमस्तु । किं तदुपजीविनान्येन । एतेन निदिध्यासनसहकृतमनःकरणत्वमपि निरस्तम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ मनननिदिध्यासनयोश्श्रवणाङ्गत्वम् ॥

तच्च श्रवणादिकं विषयावगमं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धोपाय इति तद्विधेर्नापूर्वादिविधित्वम् ! किं तु नियमविधित्वमेव । नन्वत्र श्रवणस्यापरोक्षफलं प्रति साधनत्वम्। तच्चान्यतो नावगतमित्यपूर्वविधित्वमिति चेन्न । गान्धर्वशास्त्रविचारे षड्जादिसाक्षात्कारे हेतुताया दृष्टत्वात्। न च एतावता शास्त्रविचारः सर्वत्रार्थसाक्षात्कारहेतुरिति न सिद्धम् । धर्मशास्त्रविचारे व्यभिचारादिति वाच्यम् । अपरोक्षार्थकशास्त्रविचारत्वेन साक्षात्कारजनकतायास्तद्दर्शनबलेन सिद्धेः। आत्मा च षड्जादिवदपरोक्षः । न धर्मादिः । न चापरोक्षे विचारवैयर्थ्यम्। न हि यद्य-

दपरोक्षं तत्तद्विचार्यत इति नियम इति वाच्यम् । अपरोक्षे विचार्यत्वनियमाभाववदविचार्यत्वनियमोऽपि नास्ति । षड्जादावपरोक्षेऽपि विचार्यत्वदर्शनात् तद्वदेव साफल्यसम्भवाच्च । सन्दिग्धत्वसप्रयोजनत्वयोरेव सर्वत्र विचार्यत्वे प्रयोजकत्वात् । एतेन विचार्यशास्त्रार्थस्य साक्षात्कारयोग्यस्य साक्षात्कारे स हेतुरिति न युज्यते । कालान्तरे साक्षात्करिष्यमाणत्वेन तद्योग्ये विचार्यशास्त्रार्थे स्वर्गनिध्यादौ विचारेण तदभावादिति निरस्तम् । निध्यादिसाक्षात्कारे तदसन्निकर्षादजातेऽपि विचारस्य तद्धेतुता न गच्छति। तत्र विचार इन्द्रियसहकारित्वेन तद्विलम्बेन विलम्बात् । प्रकृते तु शाब्दत्वात् साक्षात्कारस्य न तदपेक्षा । अपरोक्षयोग्यार्थसाक्षात्कारत्वेन कार्यत्वस्य तादृशार्थकशास्त्रविचारत्वेन साधनत्वस्य सत्त्वात् । एतेन प्रकृतकार्यविजातीयकार्ये प्रकृतविचारविजातीयविचारस्य हेतुताक्लृप्तिमात्रेण तस्यापूर्वविधित्वत्यागे अपूर्वविधिमात्रोच्छेदापात इति निरस्तम् । ननु, पाक्षिकप्राप्तौ नियमः। सा च साधनान्तरप्राप्तौ । न च रूपादिरहितात्मज्ञाने तत्प्राप्तिरस्तीति चेन्न । निर्विशेषात्मनि मानान्तराप्राप्तावपि आत्मनि सामान्यतस्तत्प्राप्तिरस्तीति नियमसम्भवात् । यथापूर्वीयेषु व्रीहिविशेषेषु नखविदलनादेरप्राप्तावपि व्रीहिसामान्ये तत्प्राप्त्या व्रीहीनवहन्तीति नियमविधिः । ननु, व्रीहीनवहन्तीत्यत्र व्रीहिपदमपूर्वीयद्रव्यपरम् । न तु व्रीहिमात्रपरम् । अन्यथा यवेष्ववघात औपदेशिको न स्यात् । नीवारेषु च व्रीहित्वाभावेनातिदिष्टोऽपि बाध्येतेति नवमे स्थापितत्वेनापूर्वीयद्रव्य एव नखविदलनादिप्राप्तेर्वक्तव्यत्वात् । अन्यथा वैतुष्यमात्रे अववातनियमे द्रव्यार्जने याजनाद्युपायनियमवत् तस्य पुरुषार्थत्वप्रसङ्गेन लौकिकेष्वपि व्रीहिषु दलने प्रत्यवेयादिति चेन्न । नियम्यमानावघातस्यापूर्वीयद्रव्यमात्रविषयत्वेऽपि सामान्यविषयकप्राप्त्यैव नियमोपपत्तौ विशेषविषयप्राप्तेरनपेक्षितत्वात् । न च निर्विशेषसविशेषरूपविशिष्टद्वयानुगते विशेषाभावादिद्वारा वेदान्तवेद्ये चिन्मात्रे न मानान्तरप्राप्तिरिति वाच्यम् । उभयानुगते सविशेषतया प्रमेयतायां मानान्तरप्राप्तेस्सत्त्वात् । सजातीये प्राप्त्यापि यत्र सजातीयान्तरे नियमसम्भवः, तदा किमु वाच्यमेकस्मिन्नेवात्मनि अवस्थाविशेषेण मानान्तरप्राप्त्या विशेष्यान्तरे नियम इति । न चैवं विशेषान्तरे प्राप्त्या विशेषान्तरनियमे वैयधिकरण्यमिति वाच्यम् । व्यक्तिसामानाधिकरण्याभावेऽपि अनन्यगत्या सामान्यधर्ममादाय सामानाधिकरण्याङ्गीकारात् । नन्वत्रान्यैव गतिरस्ति । अपूर्वीयव्रीहिषु नियमादृष्टाजनकस्यापि दलनस्य प्राप्तिरस्ति । न हि यत्र तेन वैतुष्यसम्पादनं तत्र तत्प्राप्तिः । किं तु

शक्तत्वेन प्रसक्तिमात्रमिति चेन्न । एवं तद्योग्यत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । तच्च-तज्जातीयेऽन्वयी । न तु तत्र । तथा च वैयधिकरण्यतादवस्थ्यम् । प्रकृते च सविशेषनिर्विशेषरूपदशाद्वयानुगतैकात्मविषयतया वैयधिकरण्यशङ्कानवकाशश्च । तत्त्वकौमुदीकृतस्तु 'यथा मन्त्रार्थज्ञानस्य कल्पसूत्रात्मीयग्राहकवाक्यादिनापि प्राप्तत्वेन पक्षे अप्राप्तमन्त्रसाध्यत्वं नियम्यते । मन्त्रैरेव स्मृतिस्साध्येति' । तथा वेदान्तमूलस्त्रीशूद्रसाधारणस्मृतिपुराणादिप्राप्त्या पक्षे अप्राप्तवेदान्तश्रवणादिपरिपूरणार्थो नियमः । 'तस्मात् न ब्राह्मणोऽवैदिकमधीयीत' इति श्रुतेः 'श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्य' इत्यादिस्मृतेश्चेत्याहुः । न च 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहये'दित्यादिस्मृतिविरोधः । अविचारितेन उपबृंहणायोगादिति वाच्यम् । वेदान्ततात्पर्यनिर्णयाय तद्विचारापेक्षायामपि ब्रह्मज्ञाने तद्विचारापेक्षाविरहात् । न च कर्मविषयकस्मृतिभिः कर्मज्ञानस्येव ब्रह्मविषयात् भारतादेरितिहासादपि साक्षाद्ब्रह्मज्ञानस्योदयात् ब्रह्मज्ञानेऽपि तदपेक्षेति वाच्यम् । उभयत्रापि स्मृत्यादेस्स्वातन्त्र्येणाप्रमाणतया श्रुतितात्पर्यनिर्णायकत्वात् । अत एवोक्तं—वेदं समुपबृंहये'दिति, न तु वेदार्थं जानीयादिति । यत्तु 'श्रोतव्यश्श्रुतिवाक्येभ्य' इत्यादिकं श्रुतिमूलत्वमाणाभिप्रायकमिति, तन्न । पञ्चमीप्रतीतहेतुत्वस्य साक्षात् सम्भवे पारम्पर्यकल्पनायोगात् । न च विप्रकीर्णनानाशाखार्थसङ्ग्रहादिरूपेणेतिहासादिना तत्त्वनिश्चयदर्शनात् सति च तस्मिन् विविदिषाद्वारा तदर्थाया अन्तःकरणशुद्धेरनपेक्षितत्वात् । आपरोक्ष्यस्य विषयस्वभावादेव सिद्ध्या वेदजन्यब्रह्मज्ञाने इतिहासजन्यादविकस्यापरोक्ष्यस्यानुभवेन तस्य नियमादृष्टासाध्यत्वात् । ज्ञानस्य च स्वप्रागभावनिवर्तन इव अज्ञाननिवर्तने अदृष्टनिरपेक्षत्वात् । अन्यस्य च नियमादृष्टसाध्यस्याभावात् न नियमविधिरिति वाच्यम् । 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यादिश्रुतिबलात् यज्ञादिजन्यादृष्टस्य नियमादृष्टस्य च विविदिषाद्वारकान्तःकरणशुद्धेरेव सर्वादृष्टसाध्यायास्सम्भवेन ज्ञानस्वरूपोपकारितया तत्साध्याज्ञाननिवृत्तौ तदपेक्षत्वाच्च विद्यायुक्तायुक्तकर्मजन्यफलगतचिराचिरस्वरूपातिशयवत् नियमादृष्टजन्यसाक्षात्कारे तदजन्यतत्त्वनिश्चयापेक्षयातिशयकल्पनस्यावश्यकत्वाच्च नियमविधित्वसम्भवात् । तस्मान्नियमादृष्टसाध्यस्य व्यावर्त्यस्यापि सम्भवात् श्रवणादेर्नियमनं सर्वथैवोपपद्यत इति । अत एव शूद्रवणीतात्मप्रबन्धादिप्राप्तिनिमित्तकाप्राप्तांशपूरणार्थो नियमविधिरित्याचार्यान्तरोक्तिरपि व्याख्याता ॥

॥ विवरणोक्तनियमोपपत्तिः ॥

ननु, किमिदं श्रवणं नाम, शक्तितात्पर्यावधारणं वा, तद्विशिष्टशब्दग्रा-

वधारणं वा, तात्पर्यप्रमापकलिङ्गावधारणं वा, आगमाचार्योपदेशजज्ञानं वा । नाद्यः । अवाच्ये ब्रह्मणि शक्त्यसम्भवात् । तात्पर्यमपि न तावदापातधीजन्यस्य विचारनिवर्त्यस्य संशयस्य धर्मिणि । तस्य प्रागेव निश्चितत्वेन तन्निश्चयार्थं तात्पर्यनिश्चयसाधनस्य विचारस्य वैयर्थ्यात् । अन्यथा विचारानन्तरमपि संशयादिप्रसङ्गात् । नापि संशयधर्मिगतप्रकारविशेषे तद्विशिष्टे तदुपलक्षिते वा । अखण्डार्थताहानेः अवधारणस्य ज्ञानत्वे विधेयत्वस्य त्वयानङ्गीकारात् । अत एव न द्वितीयादि । नापि गुरुमुखाद्वेदान्तानां ब्रह्मणि संयोजनं श्रवणम् । तस्याद्यपक्षानतिरेकात् । नापि वाक्यविशेषप्रयोगरूपवादकथाश्रवणम् । तत्र श्रवणपदाप्रयोगात् । अत एव मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः । तयोरपि ज्ञानानतिरेकादिति चेन्न । आद्यपक्षस्यैव क्षोदक्षमत्वात् । न च तत्र शब्दशक्त्यसम्भवो दोषः । शुद्धे शक्त्यसम्भवेऽपि विशिष्टशक्तेस्तद्बोधोपयोगिन्या अवधारणीयायास्सम्भवात् । तात्पर्यस्यापि संशयधर्मिणो निश्चितत्वेन तत्रासम्भवेऽपि संशयकोट्युपलक्षिते निर्विशेषे सम्भवेन विचारावैयर्थ्यात् । न चाखण्डार्थताहानिः । स्वरूपमात्रोपलक्षकतया अखण्डार्थताया उपपादितत्वात् । न चावधारणस्य ज्ञानरूपतया अविधेयता । तस्य तर्कत्वेन ज्ञानविजातीयचेतोवृत्त्यन्तरत्वात् । सुरेश्वराचार्यैः 'श्रवणादिक्रिया तावत् कर्तव्येह प्रयत्नत' इति श्रवणादौ क्रियापदप्रयोगात् । एवमेव मनननिदिध्यासनयोरपि विधेयत्वमुन्नेयम् । न च तात्पर्यरूपे विषये उपक्रमादिरूपे च प्रमाणे सति जायमानस्य तस्य ज्ञानबहिर्भावानुपपत्तिः तद्बहिर्भूतवाग्धेनूपासनादौ प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वादर्शनादिति वाच्यम् । मन्मते लिङ्गस्य प्रामाण्यानभ्युपगमेन सति प्रमाण इत्यस्यैवाभावात् । उपक्रमादेः प्रमाणत्वपक्षे तत्पूर्वकालीनत्वेनास्य प्रमाणे सतीत्येतदंशासिद्धेः । तस्मात् श्रवणादेरधीरूपतया मनोव्यापारत्वेन विधेयत्वोपपत्तिः । सिद्धान्तबिन्दुकल्पलतिकयोर्विस्तरः । यच्चानुवादित्वादिवर्णनं वाचस्पत्ये, तत् प्रस्थानान्तरत्वान्न विधित्वोक्तिविरोधि ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ श्रवणादेर्विधेयत्वोपपत्तिः ॥

एवं विचारविधायकश्रवणविधिरेव जिज्ञासासूत्रमूलम् । न च विचारविधौ श्रवणसाध्यापरोक्षज्ञानाधीनाया अपरोक्षज्ञानकामनाया अधिकारिविशेषणत्वाङ्गीकारेण अन्योन्याश्रयापात इति वाच्यम् । अधीतवेदस्य विदितपदपदार्थसङ्गतिकस्यापततो जायमानापरोक्षज्ञानाधीनापरोक्षज्ञानकामनाया अधिकारिविशेषणत्वेनोक्तान्योन्याश्रयानवतारात् । न च जिज्ञासासूत्रोक्तो विचारस्तत्त्वनिर्णायकन्या-

यानुसन्धानरूपः। अन्यथा न्यायग्रथनात्मकशास्त्रारम्भसिद्धये तत्कर्तव्यतोक्त्य-युक्तेः। इतरस्य वेदेतिकर्तव्यतात्वानुपपत्तेश्च। श्रवणं च नोक्तन्यायानुसन्धान-रूपम्। मननाभेदप्रसङ्गात्। अतो न श्रवणविधिजिज्ञासासूत्रयोर्मूलमूलिभाव इति वाच्यम्। जिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिसमानविषयकतया मूलमूलिभावाभा-वेऽपि श्रवणविधिविषयशक्तितात्पर्यावधारणात्मकश्रवणाक्षिप्तोपक्रमोपसंहारादिता-त्पर्यलिङ्गविचारमादाय समानविषयत्वसम्भवेन तदुपपत्तेः। मननं तु श्रुतस्यार्थ-स्य युक्तिभिश्चिन्तनमिति न तदभेदोऽपि। अर्थाक्षिप्तविचारस्येतिकर्तव्यतात्वेऽपि तात्पर्यावधारणरूपे श्रवणे उक्तस्याङ्गित्वस्यानपायात्। यत्तु युक्तिभिरनुचि-न्तनं नाम यदि श्रवणनिश्चितस्य तात्पर्यस्य तद्विषयशब्दस्य वा, स्मरणं, प्र-त्यभिज्ञानं वा, संस्कारदार्ढ्यफलकं श्रवणसमानाकारमभिज्ञान्तरं वा। तर्हि त-स्यावश्यकश्रवणावृत्त्यैव सिद्धेः मननविधिवैयर्थ्यं त्रिविधस्यापि तस्य श्रवणान-न्तर्गतयुक्त्यनपेक्षत्वेन श्रोतव्यश्श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मृतिवि-रोधश्च। 'श्रवणं यावदज्ञानम्मतिर्यावदयुक्तता' इति मननस्य श्रवणानिवर्तिता-युक्तत्वशङ्कानिवर्तकत्वप्रतिपादकस्मृतिविरोधश्चेति, तन्न। अनुचिन्तनस्य श्रुतार्थ-विषयकयुक्तायुक्तत्वादिसंशयनिवर्तकयुक्त्यनुसन्धानरूपत्वेन विवक्षिततया त्वदु-क्तदोषानवकाशात्। न चैवं युक्तायुक्तत्वसंशयादेस्संशयपूर्वपक्षसिद्धान्तात् मीमांस-शास्त्रग्रथितात् संशयादिनिवर्तकात् न्यायजातादन्येनानिवृत्तेः तादृशन्यायग्रथना-त्मकमीमांसाशास्त्रारम्भोपयुक्तविचारकर्तव्यतां प्रतिपादयदाद्यसूत्रं मननविधिमूलमेव स्यात्। न तु श्रवणविधिमूलमिति वाच्यम्। तात्पर्याविषययुक्तायुक्तत्वादिसंश-यादिनिवर्तकविचारापेक्षया तात्पर्यनिर्णायकश्रवणाक्षिप्तलिङ्गविचारस्याभ्यर्हिततया तदाक्षेपकश्रवणविधिमूलत्वस्यैव वक्तुं शक्यत्वात् युक्तायुक्तत्वविचारस्यानुषङ्गिक-त्वाच्च। यद्वा समन्वयाध्यायोक्ततात्पर्यनिश्चायकोपक्रमादियुक्त्यनुसन्धानं श्रव-णम्। द्वितीयाध्यायोक्तार्थासत्त्वशङ्कानिवर्तकयुक्त्यनुसन्धानं मननम्। नन्वेवं वि-वरणोक्तिविरोधः। यौक्तिकासम्भावनाविपरीतभावनानिरासितर्काणां प्रथमज्ञाना-न्तर्भूतत्वात् इत्यादिना अर्थापत्तीनामपि श्रवणान्तर्गतिमुक्त्वा ब्रह्मात्मत्वविपरीत-भावनाप्रचयनिमित्ततदेकाग्रवृत्त्ययोग्यत्वमसम्भावना। विपरीतभावना तु शरीराध्या-ससंस्कारप्रचयः इत्यादिना असम्भावनानिवर्तकस्य मननस्यार्थनिश्चयानन्तरभावि-भावनाप्रचयहेतुचित्तैकाग्र्यहेतुताया एवोक्तत्वादिति चेन्न। भिन्नप्रस्थानतया वि-वरणविरोधस्याकिञ्चित्करत्वात्। न च जिज्ञासासूत्रस्यांशे मननविधिमूलत्वापातः। समन्वयोक्तविचारस्याभ्यर्हिततया श्रवणविधिमूलत्वस्यैव वक्तव्यत्वोपपत्तेः। ननु 'म-

न्तव्यश्चोपपत्तिभि' रिति स्मृतिगतोपपत्तिशब्दस्य मतिर्यावदयुक्ततेतिस्मृतिस्थायुक्तशब्दस्य श्रोतव्यश्श्रुतिवाक्येभ्य इति श्रुतिशब्दस्यैव सामान्यपरत्वाहानेन 'आदौ यच्छ्रद्धया सिद्धं पश्चान्न्यायेन साधितम् ।' इति न्यायेन युक्त्यनपेक्षा । श्रद्धामात्रेण प्रतिवाक्यमयमस्य वाक्यस्यार्थ इति गुरुमुखाद्वेदार्थग्रहणं श्रवणं पश्चात् न्यायानुसन्धानं मननमिति भेदसम्भवे युक्तिष्वेव श्रवणमननभेदकथनायोग इति चेन्न । वाक्यार्थग्रहणस्य प्रमारूपतया अविधेयत्वस्योक्तत्वात् । ननूक्तस्य वाक्यार्थग्रहणस्य श्रवणादित्रयानन्तर्भावे चतुर्थस्यापि मुमुक्ष्वनुष्ठेयत्वापात इति चेन्न । तस्य ज्ञानरूपतया अनुष्ठानानर्हत्वात् श्रद्धामात्रात् स्वत एव जातत्वेनापुंतन्त्रत्वाच्च । न चैवं केवलं गुरुमुखात्तदर्थं श्रुतवति श्रुतमनेनेति प्रयोगानुपपत्तिः । विधेयत्वान्यथानुपपत्त्या अर्थान्तरत्वे स्थिते अस्य प्रयोगस्य गौणतादिना कथञ्चिदुपपादनीयत्वात् । अत एव स्मृतिगतोपपत्त्ययुक्तपदयोर्न सामान्यपरता । न च प्रमाणभूतश्रुतितात्पर्ये निश्चिते अर्थसत्त्वार्थमुपपत्त्यपेक्षायोगेन मननस्यार्थासत्त्वरूपाप्रामाण्यशङ्कानिवर्तकत्वे वक्तव्ये निश्चितप्रामाण्यस्य पुंसो मननाभावप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशं प्रति तदभावस्येष्टत्वात् । कृष्णले अतिदेशप्राप्तस्यावघातस्य द्वारबाधेन बाधदर्शनात् । तस्मात्तात्पर्यावधारणं श्रवणम् । तच्च लिङ्गविचाराधीनमिति विचारकर्तव्यतापरमाद्यसूत्रं श्रवणविधिमूलकम् । न तु मननविधिमूलकमिति सिद्धं जिज्ञासासूत्रस्य श्रवणविधिमात्रमूलकत्वम् ॥

ननु त्वन्मते कर्मकाण्डविचारो यथोत्तरक्रतुविधिप्रयुक्तः, तथा ब्रह्मकाण्डविचारोऽपि ज्ञानविधिप्रयुक्त इत्येव किं न स्यात् । उत्तरक्रतुविधिभिस्स्वानुष्ठाप्यार्थनिर्णयान्तविचारस्येव 'तरति शोकमात्मविदि'त्यादिना शोकनिवृत्तिहेतुत्वेनावगतेनात्मज्ञानेन स्वसिद्धये वेदान्तविचारस्याक्षेपात् । युक्तञ्चानेकेषां क्रतुविधीनामाक्षेपकत्वादप्येकस्यैवाक्षेपकत्वमिति चेन्न । यद्यपि कार्येण कारणाक्षेपस्सम्भवति, तथापि तस्य वैधत्वसिद्ध्यर्थं विधिमूलत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । अन्यथा कर्मकाण्डविचारस्यापि कर्मज्ञानादेवाक्षेपे अध्ययनविधेर्वोत्तरक्रतुविधीनां वा आक्षेपकत्वोक्तिरयुक्ता स्यात् । मननविधिमूलत्वं वदता त्वयापि अस्याक्षेपस्यावश्यं परिहरणीयत्वात् । एतेनार्थावगमपर्यन्ताध्ययनविधिप्रयुक्तत्वस्य कर्मविचारवत् ब्रह्मविचारेऽपि सम्भवेन श्रवणविधिप्रयुक्तत्वम् । न च साक्षात्कारफलकमावृत्तिगुणकमननाद्यङ्गकमिदं श्रवणमध्ययनविधिप्रयुक्तश्रवणमात्रात् भिन्नमिति विध्यन्तरं युक्तमिति वाच्यम् । ब्रह्मविचारस्याप्यध्ययनविधिप्रयुक्तत्वेऽपि साक्षात्कारस्यापरोक्षैकरसात्मविषयत्वेनैव सिद्धेः । आवृत्तेश्च विध्यन्तराङ्गीकारेऽपि अवघातवदृष्टफलत्वेनैव वक्तव्यत्वात् । कर्मकाण्डेऽपि तात्पर्यावधारणपर्यन्तविचारावृत्तेरपे-

क्षितत्वात् । ततः परं ब्रह्मकाण्डेऽपि तदावृत्तेरनपेक्षितत्वात् । मननस्य च कर्मकाण्डेऽपि तदर्थनिश्चयायापेक्षितत्वादध्ययनविधिविहितैकदेशारण्यकाध्ययनानुवादेन वाक्यान्तरेणारण्याद्यङ्गान्तरविधानवत् मुण्डककारीर्याद्यध्ययनानुवादेन शिरोव्रतभूमिभोजनाद्यङ्गविधानवत् । 'तां चतुर्भिरादत्त' इत्यर्थप्राप्ताभ्र्यादानानुवादेन संख्याविधानवच्चाध्ययनविध्याक्षिप्तविचारैकदेशानुवादेन त्वद्रीत्या मननाद्यङ्गविधानस्य सम्भवादिति निरस्तम् । मननविधिमूलत्ववादिनोऽपि समानत्वादध्ययनविधेः स्वाध्यायावाप्तिफलकतया अर्थज्ञानफलकत्वाभावात् अध्येतव्य इति कर्मप्रधानतव्यप्रत्ययेन स्वाध्यायस्यैव फलत्वावगमात् । न च तस्यापुरुषार्थतया फलवदर्थावबोधपर्यन्तं व्यापारः । 'चित्रया यजेत पशुकाम' इत्यादावपि काम्यमानपश्वादेरप्यफलत्वापत्तेः । परंपरया पुरुषार्थसाधनतया फलत्वे प्रकृतेऽपि तस्य सम्भवात् । तस्माच्छ्रवणविधिर्मूलं विचारविधायकजिज्ञासासूत्रस्य । न तु मननविधिरिति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ विचारस्य श्रवणविधिमूलत्वोपपत्तिः ॥

प्रस्थानान्तरे तु अध्ययनविधेरेवार्थावगमपर्यन्तत्वात् काण्डद्वयविचाराक्षेपकत्वम् । श्रवणादिषु च न विधिः । तेषामन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारसाधनताकत्वादित्युक्तम् । न चाध्ययनाभावे प्रत्यवायश्रवणादध्ययनस्य नित्यताया अप्यवगमात् कथं तस्यार्थावगमपर्यन्तत्वमिति वाच्यम् । अर्थज्ञानार्थत्वेऽपि अध्ययनविधेरवैयर्थ्याय अधीतेनैव वेदेन कर्तव्यतां ज्ञात्वा अनुष्ठितं कर्म फलायालमित्यादिनियमाश्रयणादसत्यध्ययने यथोक्तनित्यादिकर्मानुष्ठानासिद्ध्या प्रत्यवायश्रवणोपपत्तिः । तथा चार्थज्ञानार्थस्यापि अध्ययनस्य फलतो नित्यत्वमिति केचित् । अपरे तु अनध्ययने संध्यानुपासन इव साक्षात् प्रत्यवायश्रवणेनाध्ययनस्यादृष्टत्वेऽप्यर्थज्ञानस्यापि दृष्टत्वादपेक्षितत्वाच्च तादर्थ्यमपीत्युभयार्थता पशुपुरोडाशादिवदित्याहुः । अत्र चाध्ययनविधेर्नित्यत्वे सत्युभयविचाराक्षेपकत्वं परेणाप्यङ्गीकृतं, तदयुक्तम् । जिज्ञासासूत्रस्य मननविधिमूलत्ववादिनस्तस्य तदङ्गीकारानर्हत्वात् अयुक्तत्वशङ्कानिवर्तकमननरूपविचारस्यापि अध्ययनविध्याक्षिप्तत्वेन तत्र विधिवैयर्थ्यात् सूत्रस्य तन्मूलत्वासिद्धेः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ वाचस्पत्युक्तस्वाध्यायविधिविचाराक्षेपकत्वस्योपपत्तिः ॥

यत्तु शब्दजज्ञानस्वरूपमेव श्रवणं विधेयमिति, तन्न । आपातदर्शनस्य तद्विना जायमानत्वात् । न च तद्भिन्ने प्रतिवाक्यमस्य वाक्यस्यायमर्थ इति सिद्धान्ताचार्योक्तरूपगुरूपदेशेनानेकशाखास्थवाक्यार्थज्ञाने । वेदान्तरूपवाक्यार्थविचार-

स्य सामान्यतस्साधनत्वेन प्राप्तत्वात् । न च यथा घटादावितरभेदे सिद्धेऽपि पृथिवीत्वोपहिते तदसिद्धेः पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यत्र न सिद्धसाधनम् । यथा च स्थानप्रकरणाधिकरणोक्तरीत्या राजसूयान्तर्गतेष्टिपशुसोमेषु प्रातिस्विकरूपेण चोदकत इतिकर्तव्यताप्राप्तावपि राजसूयरूपे तदप्राप्तिः, तथा वेदान्तविचारत्वोपहिते ब्रह्मज्ञानहेतुताया अप्राप्तेरपूर्वविधितेति वाच्यम् । सामान्यतः प्राप्तसाधनसाध्यभावमनादृत्य विशेषोपाधिना अप्राप्तसाधनत्वप्राप्तये अपूर्वविध्यङ्गीकारे ज्योतिष्टोमादिवाक्यविचारेऽपि तेन रूपेण तद्वाक्यार्थज्ञानं प्रत्यप्राप्तसाधनतासिद्धये अपूर्वविध्यन्तरकल्पनापत्तेः । एतेन निदिध्यासनस्याऽव्यक्तस्वभावब्रह्मसाक्षात्कारहेतुता नान्यतः प्राप्तेति स तावदपूर्वविधिः । तथा अज्ञातादौ निदिध्यासनासम्भवेन श्रवणमननयोर्निदिध्यासने लिङ्गादेव प्राप्तावपि नियतविषयकनिदिध्यासनविषयगुणान्यगुणेषु लिङ्गेन तयोरप्राप्तेः तद्विधिरप्यपूर्वविधिरेव । एवं च श्रवणमननयोर्निदिध्यासितव्यगुणांशे दृष्टद्वारेण, अन्यत्र त्वदृष्टद्वारेण निदिध्यासनाङ्गतेति निरस्तम् । श्रवणादीनां निर्गुणविषयतया सगुणविषयत्वाभावात् विपरीताङ्गाङ्गिभावस्य स्थापितत्वाच्च सूक्ष्मार्थगोचरनिदिध्यासनस्य तादृशार्थविषयकसाक्षात्कारहेतुताया दृष्टत्वेनापूर्वत्वाभावाच्च । नन्वत्र श्रूयमाणलिङादेः का गतिरिति चेत्, शिलातलप्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यवत् कुण्ठीभावात् 'जर्त्तिलयवाग्वावा जुहुया' दित्यादाविवार्थवादत्वमेव । न च 'पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति' 'विदुषा कर्म कर्त्तव्यं तस्मात् पश्येत नित्यशः ।' इत्यादिना ज्ञानस्यापि विधानं दृष्टमिति वाच्यम् । तत्र तद्धेत्विन्द्रियसंयोगादेर्विधेयत्वात् अनन्यगत्या लक्षणाया इष्टत्वात् । न च 'न विधौ परश्शब्दार्थ' इत्यनेन विरोधः । 'गोभिश्श्रीणीत मत्सर' मित्यादौ विधिवाक्येऽपि लक्षणादर्शनेन तस्यौत्सर्गिकत्वात् । अर्थवादानुरोधेन विधौ न परश्शब्दार्थ इत्यर्थकत्वाच्च । न च साक्षात्कृतिसाध्यत्वस्य इन्द्रियसंप्रयोगेऽप्यभावात् इन्द्रियनिष्ठक्रियाद्वारा परंपरया कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानेऽपि सम्भवात् अनिच्छतो दुर्गन्धादिज्ञानवत् अनिष्टसंप्रयोगस्यापि दर्शनाच्च ज्ञानसाम्यं संयोगस्येति वाच्यम् । स्वर्गादाविव स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्य विधेयताप्रयोजकस्य ज्ञाने अभावात् । संप्रयोगस्य तु तद्वैपरीत्येन विशेषात् । न च 'भक्षेही' ति भक्षमन्त्रेषु तृप्तेरनुनिष्पादितयाननुष्ठेयत्वेन तृप्तिप्रकाशकभागस्य तत्र विभज्य विनियोगाभावेऽपि अवेक्षणस्यानुष्ठेयत्वात् तत्प्रकाशकभागस्य अवेक्षणे विभज्य विनियोग इति तृतीयाध्ययोक्तिविरोध इति वाच्यम् । इन्द्रियसंप्रयोगरूपवेक्षणस्य तृप्त्यादिवदनुनिष्पादित्वाभावेनानुष्ठेय-

तया तत्प्रकाशकभागस्य तस्मिन्विभज्य विनियोग इत्येवंपरत्वात् । यच्च एकश्रोत्रगतानेकगकारेषु बुभुत्साप्रयत्नाभ्यामभीष्टगकारज्ञानदर्शनेन ज्ञानस्यापि विधेयत्वमिति, तन्न । अनभिमतविषयवैमुख्यस्यैव बुभुत्साप्रयत्नसाध्यतया ज्ञानं प्रति तयोरजनकत्वात् । न च यदेव विद्यया करोतीति विद्याया अङ्गत्वश्रवणात् अविहितस्य चाङ्गत्वानुपपत्त्या विद्यायाः विधेयत्वमिति वाच्यम् । तस्य वाक्यस्योद्गीथोपासनाप्रकरणस्थतया तत्रत्यविद्यापदस्य उपासनापरतया विहितत्वेनाङ्गत्वाविरोधात् 'तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टे' रित्यत्र विद्याया अङ्गावबद्धाया अङ्गत्वनिरासेऽपि न विधेयत्वहानिः । ननु, यथा दुर्गन्धादिज्ञानस्येच्छाविषयत्वाभावेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तद्विषयत्वम् । यथा च ज्ञानान्तरस्य नियमादृष्टासाध्यत्वेऽपि ब्रह्मज्ञानस्य तत्साध्यत्वं, यथा पर्वतादिज्ञानस्य नयनोन्मीलने सति प्रयत्नान्तरानिरपेक्षत्वेऽपि ध्रुवारुन्धत्यादिज्ञाने तत्सापेक्षत्वं, तथातिसूक्ष्मब्रह्मज्ञानस्य इच्छाप्रयत्नसाध्यत्वसम्भव इति चेन्न । प्रामाणिकदृष्टविजातीयकिञ्चिद्धर्मादर्शनेनाप्रामाणिकवैजात्यस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् प्रयत्नान्वयव्यतिरेकयोश्च ज्ञानसाधनजनने उपक्षीणतया ध्रुवारुन्धत्यादिनिदर्शनान्यथासिद्धतया तन्न्यायेन ब्रह्मज्ञाने कृतिसाध्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न च शास्त्रार्थज्ञानस्य नियमेन पुंतन्त्रत्वदर्शनात् ब्रह्मणश्च शास्त्रार्थत्वात् तज्ज्ञानस्य पुंतन्त्रत्वमिति वाच्यम् । तत्रापि ज्ञानसाधनस्यैव पुंतन्त्रत्वात् । यच्च प्रशस्ताप्रशस्तज्ञानयोर्विधिनिषेधदर्शनं, तदपि ज्ञानकारणविषयकमेव । यच्च इच्छादिना उत्पत्तिनिरोधयोरनुभवः, सोऽपि करणव्यापारविषयक एव । न चैवं नामादिषु ब्रह्मोपासनायां त्वया विधेयत्वेनाङ्गीकृतायां पुंतन्त्रत्वं न सिध्येत् । तत्रापि मनोधारणादेरेव पुंतन्त्रत्वस्य वक्तुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । ज्ञानविध्युक्तानुपपत्तेस्तत्राभावेन निरोधादीनामन्यपरत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । न चोक्तज्ञानरूपश्रवणादिष्वतिप्रयत्नसाध्यत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् विधेयत्वमिति वाच्यम् । अनुभवान्यथासिद्धेरुक्तत्वात् । न च त्वयापि निदिध्यासनस्य परोक्षज्ञानसन्तानरूपस्य विधेयत्वं वदता सन्तानिनां ज्ञानानामपि विधेयत्वमङ्गीकर्तव्यमेव । तदविधाने सन्ततिविधानानुपपत्तेरिति वाच्यम् । आवृत्तिगुणयोगस्यैव विधेयत्वात् उपनिषदमावर्तयेदित्रेव । न च श्रवणादेः ज्ञानानात्मकत्वे श्रवणं यावदज्ञानमित्यज्ञानविरोधित्वस्मृतेः श्रवणेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य चानुपपत्तिरिति वाच्यम् । आवृत्तिगुणयोगवाक्यार्थप्रमित्युपयुक्ततात्पर्यनिर्णयद्वारा उपक्रमादिलिङ्गविचारात्मकश्रवणादेरज्ञानादिविरोधितया स्मृत्यनुभवयोरुपपत्तेः । 'विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीते'त्यादौ ज्ञानविध्युक्तानुपपत्त्या प्रज्ञाश-

ङ्गस्य विचारलाक्षणिकत्वोपपत्तेः । न च त्वया विधेयत्वेनाङ्गीकृतस्य ध्यानस्य ज्ञानभिन्नत्वे तस्य स्वविषये व्यवहारजनकत्वं न स्यादिति वाच्यम् । तदन्यज्ञानेनैव तत्कारणतयावश्यकेन तद्विषये व्यवहारोपपत्तेः । प्रमाणवतोऽस्य गौरवस्यादोषत्वात् । अत एव ध्यानविषये जानामीत्यनुभवस्मरणे तद्भिन्नज्ञानप्रयुक्ततया व्याख्याने । तस्याभिध्यानादिति श्रुतौ ध्यानस्य मायाख्याविद्यानिवर्तकत्वेऽपि तदुक्तिः ध्यानानन्तरभाविसाक्षात्कारद्वाराभिप्रायेति न तया विरोधः । यत्तूपासीतेत्युपक्रम्य 'य एवं वेदे'त्युपसंहारेण त्वयापि विधेयत्वेनाङ्गीकृतायामुपासनायां विदिधातुप्रयोगेण उपासनायाः ज्ञानत्वावगमात् अन्यत्रापि ज्ञानत्वं न विधेयत्वविरोधीति, तन्न । उक्तानुपपत्त्या विदेस्तत्रामुख्यत्वेनैव ज्ञानत्वागमकत्वात् धात्वनेकार्थत्वेन वा । न च मानतन्त्रतामात्रेण कथमपुंतन्त्रता । प्रतिग्रहीत्रादितन्त्रस्यापि दानादेस्तद्दर्शनादिति वाच्यम् । न ह्यन्यतन्त्रतामात्रेणाविधेयत्वं ब्रूमः । किं तु पुमिच्छाभिर्यत्कारणे सति अन्यथा कर्तुमशक्यत्वम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ज्ञानस्य पुरुषतन्त्रताभङ्गः ॥

किं च विधीयमानज्ञानं किं शाब्दं, किं वा तदभ्यासः, यद्वा तत्त्वमनपेक्ष्यारोपितविषयतया ध्यानं, किं वापरोक्ष्यफलकं ज्ञानान्तरम् । नाद्यः । कर्मकाण्ड इव गृहीतसङ्गतेस्स्वतस्सिद्धत्वेन कृत्यसाध्यतया विध्यविषयत्वात् । न च कर्मकाण्डेऽप्यापातजन्यस्य स्वतस्सिद्धत्वेऽपि विमर्शजन्यस्य कृतिसाध्यत्वम् । अन्यथा अध्ययनविधेरुत्तरक्रतुविधेर्वा तदाक्षेपकता न स्यादिति वाच्यम् । तज्जनकविचार एव विधेयताप्रयोजककृतिसाध्यत्वपर्यवसानेन तादृशज्ञानेऽप्यसम्भवात् । न द्वितीयः । स किं मोक्षाय विधीयते, साक्षात्काराय वा । नाद्यः । तस्य नैयोगिकत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वापातात् । न च बन्धध्वंसस्य नैयोगिकत्वेऽपि ध्वंसत्वात् श्रुत्यादिबलाच्च नित्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । न हि मन्नय इव त्वन्नयेऽपि बन्धध्वंसमात्रं मुक्तिः । किं तु लोकान्तरप्राप्तिः । तस्यामुक्तदोषतादवस्थ्यापत्तिः । न चानावृत्तिश्रुत्या नित्यत्वम् । 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति श्रुत्या नैयोगिकस्यानित्यत्वावगमात् । न चैतच्छ्रुतिविरोधेन तस्यानित्यत्वाबोधकत्वम् । 'यत्कृतकं तदनित्य'मिति युक्त्युपोद्बलिततया प्राबल्यात् । न द्वितीयः । तत् किं दृष्टफलकमदृष्टफलकं वा । नाद्यः । परोक्षज्ञानाभ्यासेन तत्त्वसाक्षात्कारादर्शनात् । न द्वितीयः । प्रमाणायत्तत्वात्तस्य । अत एव न तृतीयः । ध्यानस्य ज्ञानरूपत्वाभावाच्च । न चतुर्थः । शब्दस्यापि प्रामाण्याभावापातात् ब्रह्मणि प्रमाणीभूतज्ञानकर्तव्यतायामेव प्रामाण्यात् । न च महातात्पर्यमादाय ब्रह्मण्यपि प्रामा-

ण्यम् । तादृशज्ञानस्यापि प्रमाणायत्ततया विधिफलत्वाभावात् । तस्मात् पत्न्यवेक्षितमाज्यमित्यादावपि ज्ञानस्याविधानात् ध्यानस्यापि विज्ञानव्यतिरेकसाधनात् सूक्ष्मशास्त्रार्थबुद्धौ कृत्यन्वयव्यतिरेकयोस्तत्साधनविषयतयान्यथासिद्धत्वाच्च नात्मज्ञानं विधातुं शक्यते । तदेवं श्रवणस्य ज्ञानरूपत्वे विधेयत्वानुपपत्तिः । तस्मात् ज्ञानविजातीयं श्रवणम् अपरोक्षज्ञानजनकशब्देतिकर्तव्यतारूपविचारात्मकं मनननिदिध्यासनाङ्गकं प्रमेयावगमं प्रत्यङ्गतया प्रधानभूतमपरोक्षज्ञानफलकतया विधीयत इति सिद्धम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ ज्ञानविधिभङ्गः ॥

ननु, कथमपरोक्षज्ञानजनकत्वं शब्दस्य । मानाभावादिति चेन्न । 'तद्धास्य विजज्ञौ तमसः पारं दर्शयती'त्यादेः 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था'इत्यादेश्च मानत्वात् पूर्ववाक्ये तज्जनकापरोक्षज्ञानस्योपदेशमात्रसाध्यत्वोक्तेः । द्वितीयश्रुतौ शाब्दज्ञानस्य विपदेन विशेषविषयत्वस्य लाभात् सुपदेनापरोक्षत्वोक्तेः । न च विजज्ञाविती्यादेः परोक्षज्ञानेनापि चरितार्थता । 'तमसः पारं दर्शयती'त्युत्तरवाक्यस्वरसेन अपरोक्षज्ञानपरत्वसिद्धेः । न च ग्राममार्गोपदेष्टरि ग्रामं दर्शयतीतिवत् परम्परया प्रयोजकतयोपचारः । साक्षात्साधनत्वे बाधकाभावेन तस्यात्रान्याय्यत्वात् उपदेशातिरिक्तकारणस्य नारदसनत्कुमाराख्यायिकायामप्रतीतेश्च । न च मनसैवानुद्रष्टव्यमित्यादिश्रुतिविरोधः । तस्याश्चित्तैकाग्र्यपरत्वात् । न च सुपदस्याप्रामाण्यशङ्काविरहपरत्वेन द्वितीयवाक्येन तेनापरोक्षरूपताप्राप्तिः । अन्यथा वेदान्तबोध्यस्य विचारकर्तव्यतादेश्चापरोक्षत्वापातादिति वाच्यम् । निश्चितपदेनैवाप्रामाण्यशङ्काविरहादेर्लब्धतया सुपदस्यातत्परत्वात् । नापि वेदान्तबोध्यस्य ब्रह्मातिरिक्तस्याप्येवमापरोक्ष्यापत्तिः । अर्थपदस्य मुख्यतम्तात्पर्यविषयपरत्वात् वेदान्तबोध्यताया ब्रह्ममात्रपर्यवसन्नत्वाच्च । एवमनुमानमप्यत्र मानम् । अपरोक्षत्वं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति । अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । ज्ञानत्ववत् । न च कर्मकाण्डजन्यज्ञानवृत्तीत्येवमपि साध्येतेति वाच्यम् । विपक्षबाधकसत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात् । तथा हि तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वे अपरोक्षभ्रमनिवृत्तिर्न स्यात् । न च मनसैवापरोक्षज्ञानम् । मनसः कुत्राप्यसाधारण्येन प्रमाकरणत्वाभावात् आत्मनस्स्वप्रकाशत्वात् सुखादीनां साक्षिवेद्यत्वात । न च शब्दे अपरोक्षज्ञानजनकत्ववत् अन्यत्राक्लृप्तमेव मनसि तत्कल्पनीयम् । एवं हि सर्वांशस्यैव मनसि कल्प्यत्वेन विशेषात् । न चैवं ज्योतिष्टोमादिविषयककर्मकाण्डजन्यज्ञाने कल्पकमस्ति । तत्र हि कल्पनीयमनुष्ठानाय वा फलाय वा ।

नाद्यः । परोक्षज्ञानादेव तत्सम्भवात् । तत एवानुष्ठानात् फलसिद्धेर्न द्वितीयोऽपि । न च विमतश्शब्दो नापरोक्षधीहेतुः । शब्दत्वादिति प्रतिसाधनम् । 'दशमस्त्वसी'त्यादावेव व्यभिचारात् । न च तत्रापीन्द्रियमेव करणं शब्दस्तत्सहकारीति वाच्यम् । क्वचित् बहुलतमे तमसि लोचनहीनस्यापि तद्वाक्यादपरोक्षभ्रमनिवर्तकस्य दशमोऽस्मीत्यपरोक्षज्ञानस्य दर्शनात् । यत्रापीन्द्रियसद्भावः । तत्रापि तदप्रयोजकमेव । न च धर्मवांस्त्वमसि पर्वतोऽग्निमानित्यादौ विशेष्यापरोक्षत्वेऽपि विशेषणपारोक्ष्यवत् अत्रापि दशमत्वे पारोक्ष्यमस्त्विति वाच्यम् । अत्र परोक्षत्वे अपरोक्षभ्रमानिवृत्तिप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि शब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं किं स्वाभाविकं, उतापरोक्षविषयनिमित्तकम् । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । जीवाः परमात्मनो न भिद्यन्ते । आत्मत्वादित्यादिना जायमानानुमितेरश्रवणात् प्रागापततो वेदान्तजन्याया भाषाप्रबन्धजन्याया अनधीतवेदान्तजन्याया ऐक्यप्रतीतेश्चापरोक्ष्यापातात् श्रवणनियमादेरनियमात् । किं चार्थस्यापरोक्ष्यं न तावदपरोक्षबुद्धिविषयत्वरूपम् । ब्रह्मण्यस्य सत्त्वेऽपि दशमत्वादावभावात् । चैत्रापरोक्षज्ञाने मैत्रस्य शब्दादिना आपरोक्ष्यादर्शनाच्च । नाप्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वम् । व्यवहारापरोक्ष्यस्य तादृगर्थभेदविषयकत्वरूपत्वे अन्योन्याश्रयात् । अपरोक्षोऽयमित्येवंरूपत्वे अज्ञानावृतेऽपि तदभावात् । त्वयापि न प्रकाशत इत्यादिव्यवहारार्थमेवावरणकल्पनात् । उक्तव्यवहारयोग्यत्वरूपत्वे व्यवहितघटे शब्दादपरोक्षज्ञानप्रसङ्गात् । अपरोक्षज्ञानजन्यत्वरूपत्वे च वक्ष्यमाणपक्षान्तर्भावात् । तस्मादर्थस्यापरोक्षधीविषयत्वमेवापरोक्षत्वं वाच्यम् । तत्र चैतज्ज्ञानविषयत्वेन तदुक्तावन्योन्याश्रयः । ज्ञानान्तराभिप्राये तु केषाञ्चिदपरोक्षे स्वर्गादावस्माकं शब्दादपरोक्षधीप्रसङ्गात् । एकपुमभिप्राये तु पूर्वापरोक्षे शब्दादिना इदानीमपरोक्षधीप्रसङ्गात् । एककालाभिप्राये प्रत्यक्षाग्नौ लिङ्गाच्छब्दाद्वा आपरोक्ष्यं स्यादिति चेन्न । यं शाब्दबोधमादाय यस्य बोध्यत्वं, तत्सक्षात्कारार्थं तदभिन्नार्थावगाहित्वनिमित्तकमित्युक्तदोषानवकाशात् । न चैवं प्रत्यक्षान्तर्भावश्शब्दस्य स्यादिति वाच्यम् । बोद्धृभिन्नार्थकशब्दातिरिक्तत्वे सति प्रत्यक्षप्रमाकरणत्वस्य प्रत्यक्षस्यान्तर्भावे तन्त्रत्वात् । ननु, 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मित्यादेरिव मनःकरणताप्रतिपादकस्य प्रकृते अभावात् अनौपदेशिकं शब्दस्य साक्षात्कारकरणत्वमिति चेन्न । 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'त्यादौ तत्र साधुरिति तदन्यासाधुत्वे सति तत्साधुत्वरूपसाध्वर्थविहिततद्धितश्रुत्या एव मानत्वात् । ननु, मनसः करणत्वेऽपि औपनिषदत्वस्य निदिध्यासनापेक्षिततया अन्यथासिद्धिः, न । 'यन्मनसा न मनुत' इति

मनसः करणत्वनिषेधात् । न च 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति शब्दस्यापि करणत्वानुपपत्तिः । औपनिषदत्वश्रुत्यनुसारेण तस्याश्शक्त्या अबोधकत्वपरत्वात् । तदुक्तं 'चकितमभिदत्ते श्रुतिरपी'ति । न च मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तृतीयाश्रुत्यनुसारेण न मनुत इत्यस्यैवापक्वमनोविषयतयान्यथानयनसाम्यमिति वाच्यम् । एवं साम्येऽपि मनसः करणत्वे ह्यधिककल्पना । शब्दस्य करणत्वे त्वल्पकल्पनेति विशेषात् । तस्मात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वादविद्यानिवृत्त्यात्मकमोक्षसाधनब्रह्मसाक्षात्काराय मननाद्यङ्गकं श्रवणमङ्गि नियमविधिविषय इति सिद्धम् ।

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ शब्दादपरोक्षोपपत्तिः ॥

विश्वेश्वराख्यस्य गुरोः प्रसासादादद्वैतसिद्धिर्मधुसूदनस्य ।
अभूदभूमिः खलु दूषणनां गुणैरमेयैरवगुम्भितश्रीः ॥

ससंभ्रममपेक्षया परगुणोन्नतिर्दुस्सहा
नितान्तमनपेक्षया निजपुमर्थहानिः परा ।
अतस्सुमतयो यथानयमुपेक्ष्य दुर्मत्सरं
प्रयोजनवशानुगाः कुरुत मत्कृतौ सत्कृतिम् ॥

॥ इति ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीचरण-
शिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायामद्वैतसिद्धौ
श्रवणादिनिरूपणं नाम
—* ॥ तृतीयः परिच्छेदः ॥ *—

——○:o:*:o:○——

॥ श्रीः ॥

॥ चतुर्थपरिच्छेदप्रारम्भः ॥

ननु, मुक्तिस्तावदविद्यानिवृत्तिर्न सम्भवति । तथा हि—सा किमात्मरूपा तद्भिन्ना वा । नाद्यः । असाध्यत्वापत्तेः । द्वितीयेऽपि किं सती मिथ्या वा । आद्ये अद्वैतहानिः । द्वितीये अविद्यातत्कार्यान्यतरत्वापत्तिरिति चेन्न । चरमवृत्त्युपलक्षितस्यात्मनोऽज्ञानहानिरूपत्वात् । तथा चोपलक्षणसाध्यतयैव मुक्तेरपि साध्यता । न चोपलक्षणनिवृत्त्या मुक्तेरपि निवृत्तिः । पाके निवृत्तेऽपि पाचकानिवृत्तिदर्शनात् । तदुक्तं—"निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः । उपलक्षणनाशेऽपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत् ॥' इति । न च निवृत्त्युपलक्षितस्य पश्चादिव पूर्वमपि सत्त्वेन मोहकालेऽपि तद्धान्यापत्तिः । पूर्वमसिद्धस्योपलक्षणत्वायोगात् । न हि पाकसम्बन्धात् पूर्वं पाचको भवति । तथा व्यवह्रियते वा । यत्तु पाककर्तृत्वमेव पाचकत्वं, तदा अपचति तत्प्रयोगो भूतपूर्वन्यायेनौपचारिकः । यदि तु पाककर्तृतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तत्कर्तृत्वात्यन्ताभावानाधिकरणत्वं वा । तद्द्वयमपि पश्चादस्ति । न चैवम्मुक्तावात्मातिरिक्तं योग्यत्वादिकमस्ति । चिन्मात्रं तु प्रागप्यस्ति इत्यसाध्यतापत्तिः । पाकोपलक्षितत्ववत् वृत्त्युपलक्षितत्वस्याधिकत्वे सविशेषतापत्तिरिति, तन्न । उपलक्ष्यस्वरूपस्यासाध्यत्वेऽपि उपलक्षणगतसाध्यत्वेन उपलक्षितसाध्यत्वोपपत्तेः । घटाकाशे उत्पत्तिवत् ॥ यद्वा अविद्यानिवृत्तिस्तद्विरोधिवृत्तिरेव । यावत्कार्योत्पत्तिविरोधिकार्यमेव ध्वंस इत्यङ्गीकारात् । न च वृत्तौ नष्टायां विरोधिनः कार्यान्तरस्यानुदयात् तदापि ध्वंससत्त्वेन स न ध्वंस इति वाच्यम् । यावद्विरोधिकार्योदयमेव तथात्वात् यावद्विभागं तस्य ध्वंसरूपत्वेऽपि विभागध्वंसस्याधिकरणरूपतावच्चरमवृत्तिपर्यन्तं विरोधिकार्यरूपत्वेऽपि ध्वंसस्य चरमवृत्तिध्वंसस्याधिकरणरूपतैव ॥ नन्वियं प्रक्रिया किमन्यत्र, इहैव वा । नाद्यः । बिम्बप्रतिबिम्बैक्याज्ञाननिवृत्तिरपि ज्ञाततदैक्यरूपेति तदैक्यधीकाले सोपाधिकतद्भेदभ्रमोपादानाज्ञानानुवृत्त्ययोगात् । नान्त्यः ।

नियामकाभावात् । न चेह निवृत्तेर्ज्ञाताधिष्ठानातिरेके विश्वमिथ्यात्वश्रुतिपर्यालोचनया निवृत्तेरपि निवृत्त्यापत्तिः नियामिका । तस्या ज्ञानाद्विश्वनिवृत्तिपरत्वेन स्वतात्पर्यविषयनिवृत्तीतरमिथ्यात्वपरत्वादिति चेत्, न तावदाद्यो दोषः । सोपाधिकभ्रमे उपाधिविरहकालीनस्यैव तस्य तथात्वात् । नापि द्वितीयः । नेति नेतीतिश्रुतेस्स्वारस्येनात्मातिरिक्तसर्वनिवृत्तावेव तात्पर्यात् । न च वृत्त्युपलक्षित आत्मा जीवन्मुक्तावप्यस्तीति तदापि मोक्षापत्तिः । मुक्तिमात्रापादनस्येष्टत्वात् । परममुक्तेश्चरमसाक्षात्कारोपलक्षितात्मस्वरूपत्वेन तदापादकाभावात् । न च चरमसाक्षात्कारनिवृत्तेरात्मत्वे असाध्यत्वापत्तिः । अविद्यानिवृत्तेरसाध्यत्वेऽप्रवृत्त्यापत्तिवत् अत्र तदभावात् । न च जीवन्मुक्तिप्रयोजकवृत्त्यपेक्षया परममुक्तिप्रयोजकवृत्तौ आनन्दाभिव्यक्तिगतविशेषाभावे चरमक्षणेन चरमश्वासेन वा उपलक्षित आत्मा मुक्तिरिति किं न स्यादिति वाच्यम् । प्रारब्धकर्मप्रयुक्तविक्षेपाविक्षेपाभ्यामभिव्यक्तिविशेषस्याङ्गीकारात् । एतेन वेदान्तश्रवणादिसाध्यः पुमर्थो वाच्यः । न च स त्वन्मते वक्तुं शक्यः । मुक्त्यनुस्यूतसुखज्ञप्तिरूपस्यात्मनः पुरुषार्थत्वेऽप्यसाध्यत्वात् । वृत्तेस्साध्यत्वेऽपि स्वतोऽपुमर्थत्वात् । तस्मादात्मव्यतिरिक्त एव वृत्तिसाध्य आवरणनिवृत्तिरूपः आनन्दप्रकाशः पुमर्थो वाच्यः । तथा च कथमात्मैव निवृत्तिरित्यपास्तम् । प्राप्तप्राप्तिरूपतया फलस्यानन्दप्रकाशस्य स्वरूपतोऽसाध्यत्वेऽपि तत्तिरोधायकाज्ञाननिवर्तकवृत्तेस्साध्यत्वमात्रेण साध्यत्वोपपत्तेः कण्ठगतचामीकरादौ तथा दर्शनात् । तस्मादज्ञानहानिरात्मस्वरूपं तदाकारा वृत्तिर्वेति सिद्धम् । ये तु पञ्चमप्रकारादिपक्षाः, ते तु मन्दबुद्धिव्युत्पादनार्था इति न तत्समर्थनमर्थयामः ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अविद्यानिवृत्तिनिरूपणम् ॥

अविद्यानिवर्तकं च यद्यपि न स्वप्रकाशब्रह्मरूपज्ञानमात्रम् । तस्य तत्साधकत्वात्, तथापि श्रवणादिसाध्यापरोक्षवृत्तिसमारूढं तदेव । अत एवैतदपास्तम् । किं स्वप्रकाशचिदविद्यानिवर्तिका तदाकारा अपरोक्षवृत्तिर्वा । नाद्यः । तस्या इदानीमपि सत्त्वात् । न द्वितीयः । असत्यात्सत्यसिद्धेरयोगात् अज्ञाने न जानामीति ज्ञप्तिरूपचिद्विरोधस्यानुभवेनाज्ञप्तिरूपवृत्तिविरोधस्यासम्भवात् । चिता प्रकाशमानसुखादावज्ञानादर्शनाच्च । किञ्च इच्छानिवर्त्यद्वेषवज्जातिनिबन्धनवृत्तिनिवर्त्यस्याज्ञानस्याविशेषेण सत्त्वापत्तिरिति । वृत्त्युपारूढचितो वा चित्प्रतिबिम्बधारिण्या वृत्तेर्वा निवर्तकत्वात् । न चासत्यायास्सत्योत्पादकत्वविरोधः । अभावस्य भावजनकत्ववदस्य सम्भवात् प्रातिभासिकस्य व्यावहारिकसुखजनकत्वदर्शनाच्च ।

नापि न जानामीति ज्ञप्तिरूपचिद्विरोधित्वानुभवविरोधः । चिदसंसृष्टवृत्तेर्विरोधित्वस्यानङ्गीकारात् । यत्तूक्तं द्वेषवत् सत्यत्वमिति तन्न । अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारत्वनिबन्धननिवर्तकत्वस्य शुक्त्यादिज्ञानवदत्रापि सम्भवेन तन्निवर्त्यरूप्यवत् सत्यत्वानापत्तेः । यत्तूक्तं चरमवृत्तेर्घटादिवृत्त्या चिद्विषयत्वे अविशेष इति, तन्न । अवच्छिन्नानवच्छिन्नविषयतया विशेषात् । यत्तु स्वनिवर्तकत्वे स्थितिविरोधः । स्वोपादाननिवर्तकत्वं त्वदृष्टचरमिति तन्न । अन्यत्रादृष्टस्यापि प्रमाणबलादत्रैव कल्पनात् । तथाहि 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्यवगतमायोपादानकत्वस्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्य 'तरति शोकमात्मवित् सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीह सोम्ये'-त्यादिना तन्निवर्तकत्वस्य प्रमितत्वात् । वृत्तिप्रतिबिम्बितचितो निवर्तकत्वे तु नोक्तवचसः शङ्कापि । तदुक्तं—'तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत् । सूर्यकान्तमुपारुह्य तन्यायं विनियोजयेत् ॥' न चापरोक्षवृत्तौ सत्यां चिदप्रतिबिम्बनिबन्धननिवृत्तिविलम्बादर्शनात् न विशिष्टे निवर्तकतेति वाच्यम् । शुद्धजडस्य शुद्धचितश्च जडतया तद्भासकतया चाज्ञाननिवर्तकतया विशिष्टे निवर्तकताया आवश्यकत्वात् । यत्तु निवर्तकं ज्ञानमपि न शुद्धविषयकम् । तस्यादृश्यत्वात् । नापि विशिष्टविषयकम् । तस्याध्यस्तत्वेन भ्रमत्वापत्तेरिति, तन्न । उपहितस्य विषयत्वेऽपि उपाधेरविषयत्वेनाभ्रमत्वात् । यत्त्वन्त्यस्य ज्ञानस्य किं निवर्तकं स्वयमन्यद्वा । नाद्यः । अन्यनिरपेक्षप्रतियोगिनो ध्वंसजनकत्वे क्षणिकत्वापत्तेः । दग्धदारुदहनस्यापि ईश्वरेच्छादिनैव नाशात् । कतकरजस्तु न पङ्कं नाशयति । नापि स्वम् । विश्लेषमात्रदर्शनात् । नान्त्यः । शुद्धात्मनः किञ्चिदपि प्रत्यहेतुत्वात् । तदन्यस्य च निवर्त्यत्वादिति तन्न । तन्तुनाशस्य पटनाशप्रयोजकत्वदर्शनेन स्वोपादानाविद्यानाशस्यैव तन्नाशकत्वात् । न चाविद्यानाश उपलक्षितात्मा वा वृत्तिर्वा पूर्वत्र शुद्धस्याहेतुत्वम् । द्वितीये प्रतियोगिमात्रस्यैव नाशकतापर्यवसानमिति वाच्यम् । उभयथाप्यदोषात् । वृत्तिमादायैव ब्रह्मण उपहितत्वेन शुद्धत्वाभावात् । प्रतियोगिनः प्रतियोगित्वेन नाशकतायामितरानपेक्षत्वे हि क्षणिकत्वं रूपान्तरावच्छेदेन यत् कारणं तस्यापेक्षणे न तदिति उपादाननाशत्वावच्छिन्नस्य स्वस्यैव क्षणिकत्वानापादकं नाशकत्वं स्यात् । द्वितीयकारणनिरपेक्षप्रतियोगिनः प्रतियोगित्वोपादाननाशत्वरूपद्वयावच्छिन्नस्य नाशकत्वोपपत्तेः । वस्तुतस्तु अविद्यानिवृत्तेर्वृत्तिरूपतया न निवर्तकखण्डनावकाशः, वृत्तिनिवृत्तेरात्मरूपतया न तज्जनकखण्डनावकाशोऽपीति सर्वमवदातम् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ अविद्यानिवर्तकनिरूपणम् ॥

ननु, त्वन्मते मुक्तौ न दुःखोच्छेदमात्रम् । किं तु निरतिशयानन्दस्फुरणमपि । तदुक्तं ' तस्मादविद्यास्तमयो नित्यानन्दप्रतीतितः । निश्शेषदुःखोच्छेदाच्च पुरुषार्थः परो मतः ॥ ' इति । तत्र न सुखात्मता तावत्पुरुषार्थः । सुखी स्यामितिवत् सुखं स्यामितीच्छाया अदर्शनात् पुमर्थताया इच्छानियम्यत्वात् । अन्यथा बौद्धमतसिद्धात्मनाशादिरपि पुमर्थस्स्यात् । अत एव नापरकीयं सुखं पुमर्थः । तथेच्छाविरहात् गौरवाच्च । सुखसाधने परकीयेऽपि स्वकीये पुमर्थत्वस्यापरकीयेऽप्यस्वकीये अपुमर्थत्वस्य च दर्शनेन इष्टत्वाविशेषात् सुखेऽपि तत्कल्पनाच्च । दुःखतत्साधनयोस्स्वकीयतयैवापुमर्थत्वस्य दर्शनेन सुखादेरपि तथैव पुरुषार्थत्वाच्चेति चेन्न । सुखादौ हि पुमर्थता नापरकीयत्वप्रयुक्ता । नापि स्वकीयत्वप्रयुक्ता । गौरवात् । किं तु साक्षात्क्रियमाणतया । सम्बन्धस्य चानित्यत्वसाधनपारतन्त्र्यादेरिवावर्जनीयसन्निधिकत्वात् । न चेश्वरस्याप्यस्मदादिसुखं पुमर्थस्स्यादिति वाच्यम् । हेयतया अज्ञातत्वे सतीत्यस्यापि तत्र प्रयोजकत्वादीश्वरादिना चात्मादिसुखस्य हेयत्वेनैव ज्ञानात् स्वरूपसुखे चेष्टापत्तेः । न च गौरवम् । स्वसम्बन्धित्वेन पुमर्थतावादिनोऽपि निलीनसुखे पुरुषार्थतानिवृत्त्यर्थं तथावश्यं वर्णनीयत्वात् । यत्तु, साक्षात्कारेऽपि स्वकीयतया पुरुषार्थतापक्षे मुक्तस्य सुखसाक्षात्काररूपतया तं प्रत्यपि तस्यापुरुषार्थतापत्तिः । स्वेतरासम्बन्धित्वेन स्वस्य पुरुषार्थत्वे मुक्तस्वरूपेण सुखेन संसारीतरासम्बन्धेन संसारिणः पुरुषार्थप्रसङ्ग इति, तन्न । साक्षात्क्रियमाणत्वेनैव हि पुमर्थता । मुक्तसुखसाक्षात्कारस्य तं प्रति पुमर्थत्वेऽपि न संसारिणस्तथा । तं प्रत्यभासमानत्वात् । भाने वासंसारित्वेनेष्टापत्तिः । यत्तु प्रत्यक्षप्रकाशमानत्वेन सुखं पुमर्थ इति, तदप्येतेन व्याख्यातम् । प्रत्यक्षप्रकाशमानत्वेन साक्षात्क्रियमाणताया एवोक्तेः । यत्तु सुखत्वेन प्रकाशमानं सुखं पुमर्थः । न च तत्परमते मोक्षेऽस्तीति, तन्न । साक्षात्क्रियमाणत्वेनैवातिप्रङ्गनिरासे अधिकोक्तेर्गौरवकरत्वात् ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ मुक्तेरानन्दरूपत्वेन पुरुषार्थत्वम् ॥

ननु, कस्यायं मोक्षः पुमर्थः । किमहमर्थस्य आहोस्विच्चिन्मात्रस्य । नाद्यः । त्वन्मतेऽहमर्थस्य मुक्त्यनन्वयात् । नान्त्यः । 'अहं मुक्तस्स्या'मितिवच्चिन्मात्रं मुक्तं स्यादितीच्छाया अननुभवादिति चेन्न । अहमर्थगतं चिदंशं मुक्तिकालान्वयिनं प्रति पुमर्थस्य मोक्षे सम्भव इत्युक्तप्रायत्वात् । न च सुखस्य दुःखाभावमात्रत्वे वैशेषिकमोक्षवदपुमर्थता । अतिरेके सद्वितीयत्वमिति वाच्यम् । दुःखाभावातिरेकेऽप्यात्मानतिरेकात् । न चात्मनः सुखमात्रत्वे सुखप्रकाशाभावेनापुमर्थत्वम् । उभयात्मक-

त्वे चाखण्डार्थत्वहानिरिति वाच्यम् । सुखप्रकाशयोरेकात्मरूपतया उभयत्वस्यैवाभावात् । न चार्थभेदाभावे सुखप्रकाश इति सहप्रयोगायोगः । अविद्याकल्पितदुःखजडात्मकत्वरूपव्यावर्त्यभेदेन तदुपपत्तेः । यत्तु, दुःखाभावस्य सुखस्य च तत्त्वतोदुःखाद्भेदे अपसिद्धान्तः । अभेदे त्वपुमर्थतेति, तन्न । दुःखस्य कल्पितत्वेन तद्भेदस्य तत्समानयोगक्षेमतया तात्त्विकत्वाभावेनापसिद्धान्ताभावात् । यत्तु स्वप्रकाशस्य सुखस्य स्वतस्स्फुरणेऽपि दुःखाभावस्यास्फुरणादपुमर्थतेति, तन्न । दुःखाभावस्यात्मानतिरेकेणात्माभिन्ने सुखे स्फुरति तस्यापि स्फुरणात् तत्त्वेनास्फुरणस्याप्रयोजकताया उक्तत्वात् । तस्मात्स्वप्रकाशचिदभिन्नं सुखं पुमर्थः ॥

॥ इति चिन्मात्रस्य मोक्षभागित्वोपपत्तिः ॥

तच्च जीवन्मुक्तानां स्वानुभवसिद्धम् । जीवन्मुक्तश्च तत्त्वज्ञानेन निवृत्ताविद्योऽप्यनुवृत्तदेहादिप्रतिभासः । न च तत्त्वज्ञानादविद्यानाशे सद्यश्शरीरपातापत्तिः । निवृत्तसर्पभ्रमस्यापि संस्कारात् भयकम्पानुवृत्तिवत् दण्डसंयोगनाशेऽपि चक्रभ्रमणवच्च संस्कारानुवृत्तेरविद्यानिवृत्तावपि तत्कार्यानुवृत्तिसम्भवात् । न च क्रियाज्ञानयोरेव संस्कारः, नान्यस्येति वाच्यम् । निस्सारितपुष्पायां सम्पुटिकायां पुष्पवासनादर्शनात् । विमतो नाशस्संस्कारव्याप्तः । संस्कारनाशान्यत्वे सति नाशत्वात् । ज्ञाननाशवत् इत्यनुमानाच्च संस्कारः कार्योऽपि ध्वंस इव निरुपादानकः । अविद्येव च शुद्धात्माश्रित इति नाविद्यासापेक्षः । न च भावकार्यस्याध्यस्तस्य संस्कारदेहादितद्धेतुप्रारब्धकर्मादेस्स्थित्यर्थः तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापात इति वाच्यम् । विनश्यदवस्थस्य समवायिकारणं विना स्थितिदर्शनात् । न च क्षणमात्रस्थितावपि कथं बहुक्षणस्थितिरिति वाच्यम् । सत्युपपादके क्षणगणकल्पनाया अप्रयोजकत्वात् । तत्र क्षणमात्रं स्थितिः । समवायस्याजनकत्वात् । अत्र तु प्रतिबन्धकाभावसहकृतहेतोस्तावत्कालमभावात् । अत एव पूर्वज्ञाननिवृत्तस्याध्यस्तस्य तदनधिकविषयेण कथं निवृत्तिरिति निरस्तम् । प्रतिबन्धकाभावसहकारासहकाराभ्यां विशेषात् । जीवन्मुक्तिदशायामानन्दस्फूर्त्यापादनमिष्टमेव । तत्त्वे ज्ञाते द्विचन्द्रादिवद्दोषाद्बाधितानुवृत्तिसम्भवाच्च । न च तत्रेवात्र ज्ञानानिवर्त्यदोषाभावेन वैषम्यम् । यावत्प्रतिबन्धकसत्त्वं ज्ञानानिवर्त्यस्य दोषस्यात्रापि सम्भवात् । सर्वज्ञानानिवर्त्यस्य तस्य कुत्राप्यसम्प्रतिपत्तेः । तदुक्तं—'न हि ज्ञात्यैव कश्चिद्दोषोऽस्तीति । यद्वा अविद्यालेशानुवृत्त्या देहाद्यनुवृत्तिः । न च लेशो नावयवः । अज्ञानस्य निरवयवत्वात् । अत एवाविद्या दग्धपटन्यायेन तावत्तिष्ठतीत्यपि निरस्तम् । निरवयवे एतन्न्यायासम्भवादिति चेन्न । आ-

कारस्यैव लेशशब्दार्थत्वात् । 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इत्यादिश्रुत्या अविद्याया अनेकाकारत्वावगमात्। आकारिनिवृत्तावप्याकारस्यानुवृत्तिर्व्यक्तिनिवृत्तावपि जातेरिव । ननु, कोऽयमाकारो नाम जातिर्वा, शक्त्यादिरूपो धर्मो वा, सुवर्णकुण्डलादिवदवस्थाविशेषो वा। नाद्यौ । तयोर्देहादिभ्रमोपादानत्वे अविद्यात्वापातात् । अनुपादानत्वे च उपादानान्तराभावेन देहादिभ्रमोत्पत्त्ययोगात् आत्मान्यत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वेन चाविद्यातत्कार्यान्यतरत्वावश्यंभावेनाज्ञाने निवृत्ते स्थित्ययोगाच्च । अत एव न तृतीयः । अवस्थावन्तं विना अवस्थायास्स्थित्ययोगादिति चेन्न । अनेकशक्तिमदविद्यायाः प्रपञ्चे पारमार्थिकत्वादिभ्रमहेतुशक्तेः प्रपञ्चे अर्थक्रियासमर्थत्वसम्पादकशक्तेश्च प्रारब्धकर्मसमकालीनतत्त्वसाक्षात्कारेण निवृत्तावपि अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्थाभासजनिकायाः शक्तेरनुवृत्तेः तद्वति अविद्यापि तिष्ठत्येवेति नोक्तदोषावकाशः । न चाविद्यायां कथं मुक्त इति व्यपदेशः। शक्तिनाशमात्रात् । अत एव समये सर्वशक्तिमदज्ञाननाशः तज्जातीयेनाप्रतिरुद्धेन प्रत्ययेन। तथा च श्रुतिः 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति । न च भूय इत्यस्य योजनादित्यनेनान्वयात् न लेशानुवृत्तावस्याः श्रुतेर्मानतेति वाच्यम् । विशेषणान्वयापेक्षया विशेष्यान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् तत्त्वभावादित्यनेन व्यवधानात् अन्त इति पदवैयर्थ्याच्च विपरीतयोजनस्यासङ्गतेः । न च लेशस्थितौ कर्मानुवृत्तिः, तदनुवृत्तौ च ज्ञानप्रतिबन्धेन लेशस्थितिरित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । न तावत् ज्ञप्तौ। 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्यादिश्रुतेरेव लेशानुवृत्तेरवगतत्वात् । नापि स्थितौ । एककालीनत्वेन दोषाभावात् । यद्वा अज्ञानस्य सूक्ष्मावस्था लेशः। यथा 'तस्मात् फले प्रवृत्तस्य यागादेश्शक्तिमात्रकम् । उत्पत्तावपि पश्चादेरपूर्वं न ततः पृथक्॥' इति वार्तिकेन यागे गतेऽपि यागसूक्ष्मावस्थारूपमपूर्वं यागे साधनतानिर्वाहकमङ्गीक्रियते, तथा अज्ञाने गतेऽपि तत्सूक्ष्मावस्थारूपो लेशो देहादिप्रतीत्यनुकूलस्स्वीक्रियते । स्वर्गजनकताग्राहकश्रुतेरिवात्रापि जीवन्मुक्तिश्रुतेस्तादृगर्थस्वीकारात् । तस्मादविद्यालेशानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरुपपन्नतरा ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ जीवन्मुक्त्युपपत्तिः ॥

यत्तु परमतेऽपरोक्षज्ञानिनोऽपि स्वयोग्यपरमानन्दहेतुपरमकाष्ठापन्नभक्त्यभावे तत्साध्यस्य मोचकस्य ईश्वरप्रसादस्याभावेन प्रारब्धकर्मणा संसारानुवृत्तौ जीवन्मुक्तिः। तद्भावे तु प्रसादस्यापि भावेन निश्शेषदुःखनिवृत्तिविशिष्टस्वतोनीचोच्चभावापन्नस्वरूपानन्दाविर्भावरूपा मुक्तिरिति, तन्न। 'तावदेवास्य चिर'मित्यादिश्रुत्या अस्यो-

त्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारस्य प्रारब्धकर्मक्षयमात्रमपेक्षणीयं कैवल्यसंपत्त्यर्थमिति प्रतिपादनेन ईश्वरप्रसादापेक्षाया वक्तुमशक्यत्वात् स्मृतिपुराणादीनां श्रुतिविरोधेन स्तुतिपरत्वात् 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वा' मिति भक्तिजन्येश्वरप्रसादस्यापि तत्साक्षात्कारस्वरूप एवोपयोगस्य बोधितत्वेन स्मृत्यादीनामपि तदनुसारित्वात् वैपरीत्येन साध्यसाधनभावे मानाभावात्। न च प्रारब्धकर्मक्षये प्रसादविनियोगः। प्रसादनिरपेक्षभोगादेव तत्सिद्धेः। नापि मुक्तावुच्चनीचभावः। तस्य द्वितीयसापेक्षत्वेन तदा असम्भवात् 'परमं साम्यमुपैती'ति साम्यश्रुतेश्च। सातिशयत्वे मुक्तेस्स्वर्गादिवदनित्यत्वं स्यात्। अधिकदर्शने दुःखद्वेषादिकं च स्यात्। ननु, मुक्तौ अतारतम्यं किं भेदाभावात्, उत सत्यपि भेदे तत्साम्यात्। नाद्यः। श्रुत्या भेदसिद्धेः। नान्त्यः। साम्यं किं जीवेश्वरयोः, उत जीवानामेव। नाद्यः। तयोर्विभुत्वाणुत्वशेषशेषिभावस्वातन्त्र्यपारतन्त्र्यादिना तारतम्यात् अनेकेश्वरापत्त्या जगत्प्रवृत्त्ययोगात् तद्द्वयतारतम्यप्रतिपादकस्मृतिभिः 'जगद्व्यापारवर्ज'मित्यादिसूत्रैरुत्कृष्टत्वनिकृष्टत्वग्राहकानुमानैर्विरोधाच्च। नान्त्यः। जीवान् प्रति शेषिणो लक्ष्मीतत्त्वात् तान् प्रति नियामकाद्विष्वक्सेनादितश्च जीवानां निकृष्टत्वात् 'सैषानन्दस्ये'त्यादितैत्तरीयादिश्रुतिभिः 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः। सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥' इत्यादिस्मृतिभिः 'वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवमि'त्यादिसूत्रैरुक्तश्रुतितर्कानुगृहीतैरनुमानैर्विरोधाच्चेति चेन्न। भेदाभावेन तारतम्यासिद्धेः। यथा च श्रुत्यादेर्न भेदपरत्वं तथा प्रागेव गतम्। यत्तु द्वितीयपक्षमाशंक्य दूषणं, तदकाण्डताण्डवम्। भेदसत्त्वे अभेदात्मकपरमसाम्याभावात् तत्सत्त्वे भेदस्यैवाभावात्। किं च तारतम्याभिधानं परममुक्तौ, उत ब्रह्मलोकादिवासरूपापरममुक्तौ वा। नाद्यः। एवं मुक्तिफलानियमः 'तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृते'रिति तृतीयान्त्याधिकरणे 'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शना'दित्येतत्सूत्रोक्तज्ञानगतैहिकत्वामुष्मिकत्वरूपविशेषवन्मुक्तावपि तारतम्यमाशंक्य निषेधात्। द्वितीये त्विष्टापत्तिः। यत्तु मुक्तजीवभोगः ईश्वरभोगान्निकृष्टः। जीवभोगत्वात्। संसारिभोगवत्। एवं जीवज्ञानादिकमपि पक्षीकृत्य प्रयोग ऊहनीयः। ईश्वरानन्दो जीवानन्दादुत्कृष्टः। तन्नियामकानन्दत्वात्। यदेवं तदेवं। यथा सेवकानन्दात् सेव्यानन्दः। ईश्वरो जीवस्वभावानन्दादित उत्कृष्टस्वभावानन्दादिमान्। तत्रेप्सुत्वे सति तत्र शक्तत्वात्। यो यत्रेत्सुत्वे सति यत्र शक्तः, स तद्वान्। यथा-सम्मतः इत्यादीनि तारतम्यसाधकानीति, तन्न। आद्ये मुक्तस्य ब्रह्मरूपतया

उपाधिकृतजीवत्वाभावेनाश्रयासिद्धेः ईश्वरत्वाभावेन साध्याप्रसिद्धेः स्वरूपासिद्धेश्च । द्वितीयाद्यनुमाने जीवेश्वरविभागकाले तारतम्यसाधनं चेत्सिद्धसाधनं, तद्भिन्ने काले चेत्, पूर्वदोषानतिवृत्तिः । 'सैषानन्दस्ये'त्यादिश्रुतिभिः मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तेषु उत्तरोत्तरशतगुणत्वरूपतारतम्यमुपाधितारतम्येन वदन्तीभिर्निरुपाधिके स्वरूपानन्दे तारतम्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन प्रकृता बन्धनिवृत्तिः स्वसजातीयबन्धनिवृत्त्याश्रयप्रतियोगिकतारतम्यवन्निष्ठा । बन्धनिवृत्तित्वात् । निगलबन्धनिवृत्तिवदिति निरस्तम् । तारतम्यस्य गुणगतजातित्वेन बन्धनिवृत्त्याश्रयात्मनि वक्तुमशक्यत्वात् । अत एव निवृत्तिगततारतम्यसाधनमप्यपास्तम् । निवृत्तेर्निरतिशयत्वादानन्दस्य स्वरूपतया उभयवादिसिद्धत्वेन गुणत्वाभावेन तत्रापि तस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एतेन स्वरूपसुखानां प्रत्येकमेकत्वेनाणुत्वेन च संख्यापरिमाणकृतवैषम्याभावेऽपि जलसुधापानजन्यसुखयोरिव मधुरमधुरतरत्वादिवच्च स्वरूपकृतवैषम्यं मुक्ताविति निरस्तम् । वैषयिकसुखे साधनतारतम्यप्रयुक्ततारतम्येऽपि स्वरूपानन्दे तदभावाच्च । न च सालोक्यादिमुक्तिः सायुज्यादिमुक्तितोऽपकृष्टेति प्रसिद्धिविरोधः । परापरमुक्तिरूपतया तदुपपत्तेः । सायुज्यादिमुक्तावुत्कृष्टत्वव्यपदेशोऽपकृष्टत्वाभावमात्रेण । ननु, सायुज्यं नैक्यम् । 'चन्द्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोती'त्यादिश्रुत्या सत्यपि भेदे सायुज्योक्तेः 'सयुजः परमात्मानं प्रविश्य च बहिर्गताः ।' इत्यादौ सयुजां प्रवेशमात्रोक्तेश्च सयुजो भावस्सायुज्यमिति युजशब्देन सम्बन्धस्यैवोक्तेः । 'सालोक्यमपि सामीप्यं सारूप्यं योग एव च ॥'इति स्मृतौ सायुज्ये सम्बन्धवाचकयोगशब्दप्रयोगाच्च । तस्मात्सायुज्यं नाम क्षीरनीरवत् अन्यदेहाविष्टग्रहदेवतादिवच्च संश्लेषमात्रं, न त्वैक्यमिति चेत्, न । व्यापकेनेश्वरेण संश्लेषस्य नित्यसिद्धत्वेनापुमर्थत्वात् । न चैतल्लोकस्थितस्य जीवस्य लोकान्तरस्थितालौकिकशरीरावच्छिन्नेनेश्वरेण संश्लेषस्साध्यः । 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्रुतेः उत्क्रमणगमनादिसाध्यब्रह्मलोकावाप्तिवदुपाध्यवच्छिन्नजीवस्यानवच्छिन्नब्रह्माभेदरूपपरममुक्तेः पारलौकिकफलत्वाभावात् । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादौ अवाप्तेर्ब्रह्मरूपत्ववत् सायुज्यस्यापि तद्रूपतया अङ्गीकरणीयत्वाच्च चन्द्रमसस्सायुज्यमित्यादौ एकोपाध्यवच्छिन्नस्योपाध्यन्तरावच्छिन्नेन ऐक्यानुपपत्तिवदत्रानुपपत्तेरभावात् प्रसिद्धार्थस्वीकारे बाधकस्योक्तत्वाच्च ।

सायुज्यशब्दस्तावद्विभक्तत्वाभावाभिप्रायकः । यच्चोत्तरोत्तरं शतगुणानन्दप्रकाशकवाक्येषु प्रतिवाक्यं मुक्तावकामहतशब्दप्रयोगात् मानुषानन्दवत् अकामहतमुक्तानन्देऽपि तारतम्यमिति, तन्न । 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति सर्वेषां लौकिकानन्दानां परमानन्दान्तर्भावाभिधानोपपत्तेः । न तु तस्य तस्याकामहतस्य तावानेवानन्द इति । येन तत्रापि तारतम्यं कल्प्येत । तथा च 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान्' 'कामस्य यत्राप्ताः कामास्तत्र माममृतं कृधी'त्यादिश्रुतेः स हि मुक्तोऽकामहत इत्यादिब्रह्माण्डोक्तेश्च न विरोधः । ननु, एकस्यैव श्रोत्रियस्य सर्वत्र परामर्शे मानुषानन्दादिभ्यः सावधारणशतगुणितमनुष्यगन्धर्वाद्यनेकानन्दा एकस्मिन् विरुद्धाः । भिन्नाश्चेदकामहतत्वादेरेकरूपतया श्रुतस्याव्यवस्थापकत्वादानन्दव्यवस्थायोगः । अथ व्यवस्थार्थं एतत्पदाकाम एतदितरपदकामश्च लक्ष्येत, तदा श्रुतकल्पनाबाधः । न हीन्द्रादिपदे वा राजपदे वा निष्कामस्य भिक्षुकस्य इन्द्राद्यानन्दानुभवोऽस्ति। तस्माच्छ्रुत्या पूर्ववाक्येनामुक्तानां तारतम्यमुक्त्वा श्रोत्रियस्य चेत्यादिना यश्च श्रोत्रिय इत्यादिना चोत्तरवाक्येन मुक्तस्य तदुच्यत इति चेन्न। सर्वेषु वाक्येषु अकामहतस्य मुक्तस्यैकत्वेऽपि तदानन्दे सर्वानन्दानामन्तर्भावात् । स एव तस्मिन् तस्मिन्नानन्दे वक्तव्ये परामृश्यते। तत्तदिन्द्रादिसाम्येन तस्य सर्वत्राभिधानोपपत्तेः । 'अधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानि'रिति न्यायात्। साम्ये हि तत्सजातीयधर्मवत्त्वं तन्त्रम् । न तु तदितरधर्मानधिकरणत्वमपि। गौरवात् । यच्च मुक्तसुखं परस्परतारतम्यवत् । परस्परतारतम्यवत्साधनकत्वात् । सम्मतवदिति, तन्न । असिद्धेः । ननु मुक्तिः प्रयागमरणभगवद्द्वेषादिसाध्येति मते ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्येति मते च प्रयागमरणादीनां वर्णाश्रमकर्मणां च विषमत्वात् नासिद्धिः । ज्ञानैकसाध्येति मतेऽपि 'कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति । सर्वे गुणा ब्रह्मणैव ह्युपास्या नान्यैर्देवैः किमु सर्वैर्मनुष्यै'रित्यादिश्रुत्या 'ब्रह्मापि तद्वेद न चेदसम्यगन्ये कुतो देवमुनीन्द्रवर्याः।'इत्यादिस्मृतिभिः देवादिमनुष्यादिस्थमुक्तिहेतुब्रह्मज्ञानगतस्य बहुबहुतरशाखाश्रवणसाध्यत्वस्य बहुबहुतरगुणविषयत्वं विनाऽयोगेनार्थापत्त्या च तत्सिद्धिरिति चेन्न। केवलकर्मपक्षे समुच्चयपक्षे वा कर्मसाध्यत्वेन मुक्तेरनित्यत्वापत्तेः 'नान्यः पन्थाः'इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च। तृतीयपक्षे तूदाहृतश्रुतीनां ब्रह्मविद्यादुर्लभत्वप्रतिपादनपरत्वेन तदुक्तसाधनसाध्यत्वाप्रतिपादकत्वात्। न चार्थापत्त्या तत्सिद्धिः। ब्रह्मसाक्षात्कारस्य निर्गुणविषय-

तया गुणविषयत्वायोगात् । यत्तु 'यस्त आशिष आशास्ते न स भृत्यः स वै वणिक् । स वै भृत्यः स च स्वामी गुणलुब्धौ न कामुकौ ॥ मुमुक्षोरमुमुक्षुस्तु परश्चैकान्तभक्तिमान् ॥' इत्यादिस्मृत्या मुमुक्षुभक्त्यपेक्षया अमुमुक्षोर्भक्तस्याधिक्योक्तेः तदाधिक्यस्य लोकरीतिसिद्धत्वाच्च 'भक्तिस्सिद्धेर्गरीयसी'ति स्मृत्या अल्पभक्तिसाध्यमुक्त्यपेक्षया अधिकमुक्तिहेतुभक्तेरपि आधिक्यस्योक्तेश्चेति, तन्न । 'यस्त आशिषे' इत्यादिना फलमनिच्छतो गुणलोभेन या भक्तिस्तस्यास्तु गरीयस्त्वं यत् प्रतिपादितं, तत्तत्त्वसाक्षात्कारे त्वरासम्पादकम् । न तु मुक्तितारतम्याक्षेपकम् । भक्तिस्सिद्धेरित्यादिना प्रतिपादितं गरीयस्त्वमपि तज्जनकत्वमात्रेण पुत्रात्पितुरिव । यत्तु, 'अन्ये त्वेवमजानन्तश्श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥' इत्यत्रापिशब्देन 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः भक्ता राजर्षयस्तथा ॥' इत्यत्र कैमुत्येन च साधनतारतम्येन साध्ये तत्प्रतीतिरिति, तन्न । न हि तरणेऽपीत्यस्यान्वयः । किं तु अधिकारिणि । तथा च विलम्बिततरणरूपफलसम्बन्धमात्रपर्यवसानात् कैमुत्यस्यापि त्वराफललाभमात्रेणोपपत्तेः । साधनमात्रतारतम्यस्य फलतारतम्याप्रयोजकत्वाच्च । न हि दण्डतारतम्येन घटतारतम्यं क्वचिदपि दृश्यते । न च 'साधनस्योत्तमत्वेन साध्यमुत्तममाप्नुयुः । ब्रह्मादयः क्रमेणैव यथानन्दश्रुतौ श्रुताः ॥' इति ब्रह्माण्डे 'अधिकं तव विज्ञानमधिका च गतिस्तवे'ति साक्षान्मोक्षधर्मे च साधनतारतम्येन साध्ये तदुक्तिरिति, तन्न । साधनोत्तमत्वेन साध्योत्तमत्वस्यापरममुक्तिविषयत्वात् । विज्ञानगताधिक्योक्तेरपि साक्षात्कारप्रयोजकसगुणविषयकज्ञानपरत्वाच्च । अत एव दहरादिविद्यानामधिकाल्पगुणविषयत्वेन साधनतारतम्यं यत्पराभिमतं तदप्येवमिति न कश्चिद्दोषः । तस्मात्स्वरूपानन्दस्य स्वप्रकाशात्मरूपिणः । प्राप्तिर्मुक्तिर्न तत्रास्ति तारतम्यं कथं च न ॥

॥ इत्यद्वैतसिद्धौ मुक्तौ तारतम्यभङ्गः ॥

यो लक्ष्म्या निखिलानुपेक्ष्य विबुधानेको वृतस्स्वेच्छया
यस्सर्वान्स्मृतमात्र एव सततं सर्वात्मना रक्षति ।

यश्चक्रेण निकृत्य नक्रमकरोन्मुक्तं महाकुञ्जरं
द्वेषेणापि ददाति यो निजपदं तस्मै नमो विष्णवे ॥

श्रीमाधवसरस्वत्यो जयन्ति यमिनां वराः ।
वयं येषां प्रसादेन शास्त्रार्थे परिनिष्ठिताः ॥

सहजसरलां प्रेम्णा दीर्घां समस्तविशोधिनीं
सकृदपि कृपादृष्टिं सन्तो दिशन्तु भवद्विधाः ।
कथमपि सती पूता सद्यस्तया विषयीकृता
मम कृतिरियं हित्वा दोषान्भवत्वतिसद्गुणा ॥

गुरूणाम्माहात्म्यान्निजविविधविद्यापरिचयात्
श्रुतेर्यन्मे सम्यङ्मननपरिनिष्पन्नमभवत् ।
परब्रह्मानन्दस्फुरणमखिलानर्थशमनं
तदेतस्मिन् ग्रन्थे निखिलमतियत्नेन निहितम् ॥

इह कुमतिरतत्त्वे तत्त्ववादी वराकः
प्रलपति यदकाण्डे खण्डनाभासमुच्चैः ।
प्रतिवचनममुष्मै तस्य को वक्तु विद्वान्
न हि रुतमनुरौति ग्रामसिंहस्य सिंहः ॥

कुतर्कगरलाकुलं भिषजितुं मनो दुर्धियां
मयायमुदितो मुदा विषविघातिमन्त्रो महान् ।
अनेन सकलापदां विघटनेन यन्मेऽभवत्
परं सुकृतमर्पितं तदखिलेश्वरे श्रीपतौ ॥

ग्रन्थस्यैतस्य यः कर्ता स्तूयतां वा स निन्द्यताम् ।
मयि नास्त्येव कर्तृत्वमनन्यानुभवात्मनि ॥

श्रीव्यासशङ्करसुरेश्वरपद्मपादान्
वेदान्तशास्त्रमुनिबन्धकृतस्तथान्यान् ।
विद्याप्रदानिह यतिप्रवरान्दयालून्
सर्वान् गुरून् सततमेव नमामि भक्त्या ॥

सिद्धीनामिष्टनैष्कर्म्यब्रह्मगानामियं चिरात् ।
अद्वैतसिद्धिरधुना चतुर्थी समजायत ॥

॥ इति ॥

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीचरण-
शिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायामद्वैतसिद्धौ
मुक्तिनिरूपणं नाम

—* ॥ चतुर्थः परिच्छेदः ॥ *—

॥ कुम्भघोणे श्रीविद्यामुद्राक्षरशालायां मुद्रितमिदम् ॥